AZ

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR ÉVKÖNYVE

19 80

AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR ÉVKÖNYVE

1980

AZ
ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

1980

BUDAPEST
1982

Szerkesztő bizottság

BATA IMRE
FERENCZY ENDRÉNÉ
HARASZTHY GYULA
SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ
WINDISCH ÉVA

Felelős szerkesztő
NÉMETH MÁRIA

Technikai szerkesztő
HOMOR FERENC

HU ISSN 0524—8868

TARTALOMJEGYZÉK
СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS — INHALT
TABLE DES MATIERES

Zircz Péter: Hámori Béla 1908—1981 7

Havasi Zoltán: Horváth Viktor 1910—1981 11

I. Az OSZK 1980-ban

Somkuti Gabriella: Az Országos Széchényi Könyvtár működése 1980-ban 17
Деятельность Государственной библиотеки им. Сечени в 1980 г. 17
The Activity of the National Széchényi Library in 1980 17

Papp István: A Könyvtártudományi és Módszertani Központ munkája 1980-ban 76
Деятельность Центра библиотековедения и методической работы в 1980 г. 76
The Activity of the Centre for Library Science and Methodology in 1980 ... 76

II. A könyvtári munka elvi és gyakorlati kérdései

Zircz Péter: A könyvtári szakfelügyelet 97
Fachaufsicht über die Bibliotheken 97

Borsa Gedeon: A 16. századi nyomtatványok átfogó regisztrálásának terve 131
A comprehensive scheme of registering 16th century printed books 131

III. Az OSZK gyűjteményeiből és történetéből

Haraszthy Gyula: Kísérlet az Országos Széchényi Könyvtár anyagi gondjainak megoldására (1924—1938). Könyvaukciók 155
Versuche zur Lösung der materiellen Sorgen der Nationalbibliothek Széchényi (1924—1928). Buchauktionen 155

Wix Györgyné: Az állományi teljességre törekvés lehetőségei és korlátai. (A patriotika gyűjtés hiányainak retrospektív pótlása) 175
Möglichkeiten und Grenzen der Vervollständigung von Patriotica-Beständen. (Retrospektive Ergänzung der Lücken in den Altbeständen) 175

Bánáti Istvánné: Az Országos Széchényi Könyvtár olvasói betűrendes könyvkatalógusa 205
Der alphabetische Benutzerkatalog für Bücher in der Nationalbibliothek Széchényi 205

Szabó András: Tévedések és tévutak a Károlyi Gáspárral és a Vizsolyi Bibliával foglalkozó szakirodalomban 233
Irrungen und Irrwege in der Fachliteratur über Károlyi Gáspár und über die Bibel von Vizsoly 233

Heltai János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595—1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról 243
Verzeichnis über die Studenten aus Ungarn an der Universität Heidelberg zwischen 1595—1621 und über ihre Mäzene 243

Pavercsik Ilona: A lőcsei Brewer-nyomda története a 17—18. században, II. ... 349
Die Geschichte der Brewer-Druckerei von Lőcse (Leutschau, heute Levoce, CSSR) in den Jahrhunderten 17—18. II. 349

Szelestei N. László: Kalendáriumaink a 18. században 475
Kalender in Ungarn im 18. Jahrhundert 475

Fried István: A kelet-közép-európai regény kialakulásához 517
К формированию повести в Центрально-Восточной Европе 517

Miklóssy János: Új Magyar Múzeum (1850—1860) 539
Új Magyar Múzeum (1850—1860) 539

Kovács Ilona: A St. Paul-i Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egylet könyvtárának története, mint az amerikai—magyar egyleti könyvtárak egy példája 557
The History of the Baross Gábor Benefit and Aid Society Library (St. Paul, Minn.) 557

Lichtmann Tamás: Szintézis kísérlet a 20. századi magyar történelmi regényben. Az Erdély-trilógia a világirodalomban 589
Versuch einer Synthese im ungarischen historischen Roman des 20. Jahrhunderts. Die Siebenbürgen-Trilogie (Erdély) von Zsigmond Móricz in der ungarischen und in der Weltliteratur 589

HÁMORI BÉLA
1908–1981

Amikor tragikus hirtelenséggel itthagyott bennünket, éppen negyedszázada szolgálta a nemzeti könyvtár ügyét. Működése szolgálat volt, a szó legigazibb értelmében: párt- és állami vezetőként, nyugdíjasként egyaránt az Országos Széchényi Könyvtár, a magyar könyvtárügy érdekében, javára dolgozott.

Ahhoz a nemzedékhez tartozott, amelynek tagjait a felszabadulás, a kulturális forradalom új pályára lendítette. Munkásmozgalmunk egyik nagy hagyományú központjában, Miskolcon született. Munkáscsaládból származott, munkáját maga is munkásként kezdte. Számos más, tehetséges munkáshoz hasonlóan az ő számára is a felszabadulás utáni társadalmi átalakulás tette lehetővé, hogy továbbtanuljon, diplomát szerezzen. Felsőfokú könyvtárosi képesítésével 1951-ben az Országos Tervhivatalba került, ahol az ő nevéhez fűződik a könyvtár továbbfejlődésének a megalapozása, a bibliográfiai-információs munka kifejlesztése, társszerkesztője volt a Tervgazdasági statisztikai és számviteli bibliográfia köteteinek. Tehetsége és felelősségérzete sarkallta arra, hogy könyvtára falain túlnyúló érdeklődést tanúsítson a könyvtárügy országos gondjai iránt, s fokozatosan bekapcsolódjék megoldásuk elősegítésébe. Szakmai ismeretei és a munkás-paraszt hatalom iránti töretlen hűsége tette alkalmassá arra, hogy 1957 elején az Országos Széchényi Könyvtár miniszteri biztosává nevezzék ki. Olyan időszakban került a nemzeti könyvtár élére, amikor az válsághelyzetben volt, az évek óta lappangó belső vezetői

ellentéteket, a funkcióbeli, szemléleti és szervezeti zavarokat az ellenforradalom kiélezte, elmélyítette, a könyvtár szinte a csőd szélére került. Hámori Béla előbb miniszteri biztosként, majd osztály-, nem sokkal később: főosztályvezetőként és egyúttal párttitkárként segített kivezetni a könyvtárat belső meghasonlottságából, majd a könyvtár vezetésének részeseként higgadt, de energikus és következetes magatartásával, példamutató szervezői tevékenységével jelentékeny mértékben hozzájárult a mai szocialista nemzeti könyvtár alapjainak a lerakásához.

Hámori elvtárs, aki 1947-ben lépett a Magyar Kommunista Párt soraiba, 1957-től egészen 1970-ig titkára az Országos Széchényi Könyvtár pártszervezetének. Párttitkári tevékenységével nemcsak az intézet szervezetének és működésének konszolidációjához járult hozzá, hanem az ő érdeme a pártélet, a pártmunka újjászervezése is. Párttitkári munkássága sokoldalú és eredményes: jelentékeny erőfeszítéseket tett a pártszervezet fejlesztése, politikai irányító-ellenőrző szerepének megszilárdítása, a pártépítés kibontakoztatása érdekében. Mint párttitkár, nagyban hozzájárult a könyvtáron belüli egészséges légkör kialakulásához, alkotó módon együttműködött a könyvtár állami vezetésével, jó kapcsolatokat épített ki a felsőbb pártszervekkel, de ugyanakkor legalább ekkora gondot fordított arra, hogy állandóan nyomon kísérje a könyvtár dolgozóinak — párttagoknak és pártonkívülieknek, beosztottaknak és vezetőknek — a pályáját, egyéni sorsát, és gondjaikon-bajaikon párttitkári kötelezettségeit meghaladó mély humanizmussal igyekezett enyhíteni.

De nemcsak párttitkár volt, hanem mindenekelőtt vezető, szakmai vezető is. Hámori Béla 1958-ban vette át az Országos Széchényi Könyvtár akkor megalakult IV. Könyvforgalmi Főosztályának a vezetését, és látta el egészen nyugdíjba vonulásáig, 1972-ig. Egy szakmai vezető munkásságát nemcsak kitüntetései jelzik (Hámori elvtárs egyébként három ízben kapott kormánykitüntetést), hanem — talán sokkal közvetlenebbül — azok a sikerek minősítik, amelyeket az általa vezetett területek kivívtak. Hámori Béla irányításához 15 éves főosztályvezetői tevékenysége során lényegében ugyanazok az osztályok tartoztak. Ezeknek — és ami ennél sokkal fontosabb: az általuk gondozott, a magyar könyvtári rendszer egészét befolyásoló központi szolgáltatásoknak a lépésváltásán mérhető a legszemléletesebben a fejlődés. Talán még munkás korában sajátította el a jó munka feltételeit: a feladatok gyors és hajszálpontos teljesítését, a segítőkész együttműködést. Ezt követelte meg munkatársaitól, és erre adott személyes példát is. Nem kis mértékben ennek köszönhető, hogy az általa irányított főosztály az ellenforradalom okozta megrázkódtatások után elsőként kovácsolódott egységes szellemű kollektívává, s vállalkozhatott új, fejlesztési feladatok elvégzésére. A munka az alapok lerakásával kezdődött: az osztályokon új ügyrendi, ügyviteli, szerkesztési szabályzatok készültek, meggyorsult a kötelespéldányok országos elosztása, a nemzeti tulajdonba vett könyvek feldolgozása, felszámolódott a könyvtárközi kölcsönzés és a külföldi könyvek és időszaki kiadványok központi katalógusának restanciája. Az elemi bajok felszámolása után vehette kezdetét az igazi munka: a kötelespéldány-szolgáltatás vonatkozásában a nyomdák szélesebb körű, és szigorúbb ellenőrzése, az ellenőrzés kiterjesztése a sokszorosító üzemekre,

új kötelespéldány-szolgáltatási jogszabály előkészítése. Jelentős előrelépés történt a nemzetközi csereszolgálat munkájában is. Az ellenforradalmat követő esztendőkben, amikor hazánk nemzetközi kapcsolatainak jelentős része átmenetileg megszakadt, nemcsak kulturális, hanem külpolitikai érdek is volt nemzetközi cserekapcsolataink ápolása. Ennek tükrében nem kell bővebben magyarázni, milyen jelentős eredménynek minősíthető, hogy könyvtárunk már a hatvanas évek elején 60 ország 400 intézményével állott rendszeres cserekapcsolatban, közöttük nem kis számban nyugati könyvtárakkal. Vagy, hogy — ugyancsak a hatvanas évek első felében — magyar szervezésben, UNESCO támogatással, Budapesten nemzetközi konferenciát rendezhettünk a nemzeti könyvtárak kiadványcsere-kapcsolatairól. De eredmények születtek a Hámori elvtárs vezette Könyvforgalmi Főosztály egyéb osztályain is: átszerveződött a külföldi könyvek és folyóiratok központi katalógusának a munkája, sőt a szakmai közvélemény által régtől sürgetett kurrens tájékoztató kiadványok megindítására is sikerült sort keríteni, 1961-től kezdve évente megjelent az Országos Gyarapodási Jegyzék, 1962-től kezdve pedig mindmáig kétéves ciklusokban lát napvilágot a Kurrens külföldi folyóiratok a magyar könyvtárakban c. lelőhelyjegyzék. Szólni kell a könyvtárközi kölcsönzési szolgálatról is, amely ugyancsak átalakította munkaszervezetét, és létrehozta a könyvtárközi kölcsönzés országos rendszerét, és nem maradhat említetlenül a fölöspéldányközpont (akkori nevén: könyvelosztó) sem, amely meggyorsította a nemzeti tulajdonba vett könyvtári anyag újraelosztását, hozzálátott a még ma is használatos tárolóhelyek megszerzéséhez. Külön méltánylást érdemel a közművelődési könyvtárak elavult és fölöspéldányainak begyűjtése, hiszen közel egymillió kötet begyűjtéséről és feldolgozásáról volt szó. Egy másik vállalkozás — a most, 20 évvel később megvalósulófélben levő országos tárolókönyvtár — objektív okokból maradt torzóban, a kezdeményezés és tervezés érdeme azonban a Könyvforgalmi Főosztályt illeti.

Hámori elvtárs pártmunkásként és állami vezetőként egyaránt megállta a helyét: épített és alkotott. Ezt tette 1972-ben történt nyugdíjba vonulása után is, nem vonult vissza a pártmunkától, sőt tevékenyen, tapasztalatait, politikai éleslátását hasznosítva vett részt pártcsoportja munkájában. De könyvtárosként sem vált meg a nemzeti könyvtártól, korábbi munkaterületéből egy kicsi, de fontos részterület gondozását vállalta magára. Talán a kötelespéldány-szolgáltatás állt szívéhez a legközelebb, talán meg akarta mutatni, hogyan kell az „aprómunkát" mintaszerűen végezni. Tagadhatatlan tény, hogy nyugdíjasként vállalt feladatkörét messze túlteljesítette: egy-egy nyomda, sokszorosító üzem kötelespéldány-szolgáltatásának ellenőrzése szerényen számítva is többórás munka. Hámori Béla évente 150 nyomdát, sokszorosító üzemet ellenőrzött. Pontosan és szigorúan dolgozott, 73 éves fejjel, az utolsó órákig, mindhalálig.

Ilyen embernek láttuk. Hadd tegyem hozzá: hallgatag és zárkózott is volt. Nem közügyekben, mert ezekkel kapcsolatban sohasem titkolta véleményét, önmagáról azonban nem beszélt. Pedig színes, jó és rossz élményekben egyaránt gazdag életéről jó lett volna közelebbit is tudni. Azt hittük, van még időnk, hogy egyszer kifaggassuk, tanulságul magunk és utódaink

számára. Tragikusan, helyrehozhatatlanul tévedtünk. Eredményeinek titka azonban megfejtetten világlik előttünk: igazi kommunista volt.

Amikor az Országos Széchényi Könyvtár dolgozói, állami és társadalmi vezetői, pártvezetősége és pártcsoportja nevében búcsút veszek tőle, jó lelkiismerettel mondhatom: emléke a nemzeti könyvtár történetében és dolgozóinak emlékezetében megőrződik.

Zircz Péter

A temetésen elhangzott búcsúbeszéd.

HORVÁTH VIKTOR
1910–1981

Horváth Viktor hamvait körül állván, szomorú kötelesség, elmulaszthatatlan kötelességünk, hogy az Országos Széchényi Könyvtár munkatársai, állami és társadalmi vezetői nevében, a hozzátartozók bizalmából: a szeretett család nevében is, elköszönjünk halottunktól.

Búcsúztunk már Tőle. Évekkel ezelőtt, amikor kivált az aktív szolgálat kötelekéből. Akkor már elmondtuk: hogyan hagyja keze nyomát a könyvtár két évtizedének történeti alakulásán.

Annak idején még nem váltunk el végleg, számoltunk további tevékenységével, számítottunk hozzáértő közreműködésére. Nem is csalódtunk, értékes volt még pár évig a nyugállományú kolléga szakértelme számunkra.

Amikor 1974-ben nyugdíjba vonult, nekem jutott a megtisztelő küldetés: elkísérhettem őt a pályáját méltányoló kitüntetés, a Munka Érdemrend arany fokozatának átvételére. Ekkor avatott be terveibe. Azokba, amelyek reálisnak bizonyultak, amelyeket még megvalósított. Ez az együttlétünk már kínálta személyisége alapvető jegyeinek felismerését.

Ma, az utolsó búcsúzáson teljesebb kép áll össze bennünk Róla. Nemcsak a szolgálat, a szorgalom, a kötelesség, a szakértelem idéződik fel, hanem egy gazdag egyéniség képe, olyan egyéniségé, aki rengeteg ismerettel gyarapította tudását, de ami ennél is több: akiben progresszív magatartássá emelkedett, nemesedett a kulturáltság.

Ha Horváth Viktor megélt éveinek számát kereken hetvennek vesszük, hiszen szerettei nem ünnepelhetik meg már vele együtt hetvenegyedik

születésnapját, szembeszökő, hogy életének éppen a fele, első harmincöt éve a „régi világban" telt el.

Hazánk „új világának" első perceiben, sőt, az új élet vajúdásának véres napjaiban, a szabadságért folyó harcokban, küzdelmekben, akkor még életét is kockáztató döntésre jut, a bujkáló ország népének fiai közül azokhoz csatlakozik, akik új hazát akarnak kivívni, teremteni.

Döntése, fordulása becsületes, nyilvánvaló és szilárd. Maga mögött hagyja az értelmetlennek, üresnek és rendezetlennek bizonyult, ezért bukásra kárhoztatott rendszert, teljes és megmásíthatatlan fordulattal az értelmes, tartalmas, új rend alakítása, a jövő társadalma szolgálatába áll. Katonai szolgálatra behívatván, látja a szörnyű háborúba sodortatásunk esztelenségét, felismerve a háború igazi bűnöseit, 1945. februárban átmegy a szovjet csapatokhoz és jelentkezik a németek elleni harcra. Tagja a Budai Első Önkéntes Magyar Ezrednek, majd az 1. honvéd gyalogezrednek. A felszabadulás első évének szeptemberétől pedig tagja a társadalom vezetésre hivatott, szervezett erejének.

1945-től 1953. május végéig hivatásos katonai szolgálatban áll. Alezredesi rangfokozatban helyezik tartalékos tiszti állományba. Az ebből az időből származó kitüntetései — a Budapest Felszabadulásáért elnevezésű szovjet emlékérem, a Magyar Szabadságrend Érdemérem bronz fokozata, a 48-as Díszérem, a Magyar Népköztársaság Érdemérem arany fokozata — bizonyítják többoldalúan helytállását.

A felszabaduláskor harmincöt éves érett ember magával hozza, átmenti a születő új közösségbe a minden bizonnyal már megerősödött, kiérlelt jellembeli tulajdonságait: igazságérzetét, szorgalmát, magatartásának tudatos, szívós, ám türelmes és szelíd jegyeit, a munkálkodásra mindig kész, kulturált vezetési stílust megvalósító személyiségét, vonzalmát a szervező és szerkesztő munkára.

1953. július elejétől 1974. december végéig az Országos Széchényi Könyvtár dolgozója: tudományos munkatárs, osztályvezető-helyettes, majd 1957-től nyugdíjazásáig osztályvezető.

Kapcsolata a világgal nyilvánvaló és szoros. Állandó természetközelben, valóságközelben él. Olyannak ismerték meg a nemzeti könyvtár munkatársai, de szélesebben a magyar könyvtári társadalom is, aki munkaköreiben: a Könyvelosztó élén, az Igazgatási osztály vezetésében, a Mikrofilmtár osztályvezetőjeként a rábízott munka ismereteit módszeresen gyűjti, tapasztal, kísérletezik, törekvése szüntelen és kíméletlen küzdelem az igényes munka feltételeinek biztosítására.

Horváth Viktor élete, útja példázza a többfélét megpróbálást. De a teljességet is abban az értelemben, hogy a rá bízott feladat végére is el akart jutni, és nemcsak a gyakorlatban, hanem elméleti síkon is felölelte módszeresen azt, amiben szerepe volt. Szakirodalmi munkássága keretében feldolgozta a „Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon" című témát, társszerzésben tanulmányt írt a tároló könyvtár kérdéskörében, foglalkozott a könyvtár kiadványainak ügyével, összefoglalta egy dolgozatban a magyar hírlapok mikrofilmezésének első öt évét.

Teljessé vált ez az élet, mert Horváth Viktornak kiemelkedő érdemei vannak a társadalmi munkában is. Az Országos Széchényi Könyvtárnak

nyolc éven át volt szakszervezeti titkára. Ezirányú tevékenységének maradandó dokumentuma az OSZK-Híradó, amelynek felelős szerkesztője volt, s amelynek történetét és repertóriumát már nyugdíjas korában készítette el.

Szakmai vezetőként, társadalmi vezetőként is a közvetlen benyomásokra ügyelve nézte a világot és munkatársait is. A tárgyi, objektív világ iránt való érdeklődése sohasem csökkent. Az emberekről való ilyen nézetű gondoskodása legendásan ismertté vált. Magatartása természetes, előfeltevésektől tartózkodó, modora közvetlen volt.

Önmagáról alkotott képe — úgy gondoljuk — sorsszerű hivatástudatot tükrözött. Sem többre, sem kevesebbre nem tarthatta magát, mint amennyit felfogott a világból, mint amennyit hivatott volt teljesíteni a neki rendelt vállalkozásokból.

Egészségi állapotának hanyatlását tényként elfogadva, szomorúan és rezignáltan, de mégsem csalódottan mondta legutolsó éveiben, hogy új feladatokba már nem kezd. Joggal gondolhatta és őszintén reméljük: valóban úgy gondolta, hogy amit tett, nem volt kevés.

Bölcs életlátás, letisztult emberi tartás, közvetlenség, derű és mély humánum sugárzott lényéből. A szolgálat alázata az emberi méltósággal párosult. Nem csábította soha a hiúság. Nem kereste a rangot maga sem, nem a rangot becsülte másokban se. Akiket a szakmára tanított, nemcsak tudást, hozzáértést sajátítottak el Tőle, hanem emberséget, tisztességet, derűs, eleven érdeklődést a világ dolgai iránt.

Nem fogadkozunk: a bizonyosság él mibennünk, hogy nemzedékeken át átöröklődik példája. Akik jól ismerhettük őt, azokban tiszta körvonalakkal áll elénk egész emberi alakja.

Ha majd az őt és minket követő nemzedékekben homályosul is a kép, de hivatásunk kiteljesedésében munkálkodásának tartalma és értelme elmaradhatatlan alkotó elemmé lényegül.

Teljes, töretlen és a munkahelyi közösségtől nem elütő volt az az élet, amelyet a legkisebb közösség, a család keretei között élt. Feleségében hűséges társra, küzdőtársra talált. A közel negyven évi együttélés olyan otthont teremtett, amelyben a közös munka, az egymás megbecsülésének légköre nevelte a családot, felnőtté, felelősen gondolkodóvá érlelte a gyermekeket.

Minket, akik egybegyűltünk, akik az elhunyt Horváth Viktor hamvai körül állunk, az a belülről fakadó kényszerítő erejű óhaj hozott ide, hogy elhalt hozzátartozónknak, barátunknak, kollégánknak, ismerősünknek, elvtársunknak a végső tisztességet megadjuk, az Országos Széchényi Könyvtár nevében is és családja: felesége, fiai, lánya, menyei, unokái és testvére nevében is tisztelegjünk immár bevégzett életének, maradandónak mutatkozó példájának.

Havasi Zoltán

A temetésen elmondott beszéd rövidített szövege.

I.

AZ OSZK 1980-BAN

Az Országos Széchényi Könyvtár működése 1980-ban

Az ötéves népgazdasági terv utolsó évében könyvtárunk a fokozatosan nehézzé váló külső feltételek mellett végezte munkáját. Ennek ellenére jelentős eredményekről is számot adhatunk, olyan munkasikerekről, amelyek egy-egy hosszabb, megelőző korszak mára beért eredményei. Így pl. befejeződött az olvasói betűrendes katalógus rekonstrukciója s felgyorsultak a szakkatalógus rekonstrukciós munkálatai is. Számos bibliográfiai vállalkozásunk ért kiadvánnyá: a két háború közötti korszak teljes hazai irodalmi termését feltáró *Magyar Könyvészet 1921—1944* c. 10 kötetes retrospektív bibliográfiának megjelent az első kötete, ez évben hagyta el a sajtót a kurrens magyar irodalom és irodalomtudományi bibliográfia első két kötete és az egyházi gyűjtemények kéziratait feltáró sorozat első tagja. A hagyományos könyvtári technikát forradalmasító gépesítésnek újabb látható jeleit regisztrálhattuk: megvalósult a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* fényszedett előállítása s a hazai folyóiratok adatairól első ízben küldtünk kísérleti mágnesszalagot a külföldi adatbázisokba. Az új technika előretörésének jele, hogy megjelent az OSZK első mikroformátumú kiadványa.

A nemzeti könyvtár tudományos rangjának elismerését jelenti, hogy a kulturális miniszter — más intézményekkel együtt — az OSZK-t is kutatóhellyé nyilvánította. A hivatalos deklaráció már egy meglevő állapotot ismert el: az OSZK hungarika-programja, könyvtárügyi szolgáltatásainak növekvő volumene és színvonala, s a mindezek megvalósításán dolgozó, ma már jelentékeny szellemi tőkét képviselő munkatársi gárda a biztosíték arra, hogy a könyvtár kutatóhely jellege a jövőben még tovább fog erősödni.

Munkánk mennyiségi növekedésével egyenes arányban növekszik a könyvtárak közötti együttműködés szükségessége. Feladatainkat — éppen a színvonal fenntartása érdekében — meg kellett és meg kell osztanunk más könyvtárakkal is. A külföldi könyvek országos gyarapodási jegyzékének klíring-állomássá való átszerveződése kezdte meg a sort, ez évben hasonló tárgyalások eredményeképpen kezdhettünk hozzá az *Időszaki Kiadványok Repertóriuma* reformjához. De említhetjük a hivatalos kiadványok nemzetközi cseréjében az Országgyűlési Könyvtárral létrejött megállapodást, a vidéki nyomdák kötelespéldány beszolgáltatásának a megyei könyvtárak által való — egyelőre még nehezen megvalósuló — ellenőrzését, vagy a könyvtárközi kölcsönzést, amelyben egyre nagyobb a regionális és hálózati

központok szerepe. Mindezen feladatok megosztásánál arra törekszünk, hogy a terhek racionális elosztásával a szolgáltatások színvonala ne csökkenjék, sőt ahol lehet, minősége még javuljon is.

Olvasóink kiszolgálása egyre nagyobb terheket ró a kiszolgáló személyzetre s a távoli raktárakból való ide-oda szállítás egyre jobban ártalmára van az állománynak is. A dokumentumok nehéz hozzáférhetősége önmagában is korlátozó erővel hat: beiratkozott olvasóink köre már ebben az évben 2000 fővel csökkent. A helybenolvasás lehetőségeinek beszűkülése következtében nagyobb hangsúlyt kap a tájékoztató munka, elsősorban az írásbeli tájékoztatás.

Az állományvédelemre továbbra is nagy erőket fordítunk, sajnos a kapacitás még mindig messze alatta marad a kívánalmaknak.

Nemzetközi kapcsolataink ez évben is számos lehetőséget biztosítottak arra, hogy munkatársaink eredményes kutató- és tapasztalatszerző utakon, ill. szakmai konferenciákon vegyenek részt. Szakértőink tájékozottságát, jó felkészültségét nem egy meghívás, ill. nemzetközi szervezetben való tisztség betöltése bizonyította.

Az év második felében néhány biztató jel arra vallott, hogy a Budavári Palotában a könyvtár építkezése felgyorsult. Ennek megfelelően újra intenzívebbé váltak a vári felkészülés könyvtári előkészítő munkái, így többek között a vári olvasótermi kézikönyvtárak szabadpolcos anyagának összeállítása.

A KÖNYVTÁR GYŰJTEMÉNYEI

Állomány, állományépítés

Könyvtárunk állománya 1980-ban 24 234 kötet könyvvel, 5809 évf. időszaki kiadvánnyal, 14 446 db kézirattal és 72 026 db egyéb dokumentummal, összesen tehát 116 515 könyvtári egységgel gyarapodott. Ez a gyarapodás — mennyiségében, valamint a beszerzési források és a dokumentumtípusok szerinti megoszlásában — nagyjából az előző évek átlagával azonos volt. Az év folyamán az állományból törölt egységek száma 18 647, így a tényleges gyarapodás 97 868 egység. (A viszonylag nagyszámú selejtezés mintegy 18 000 szabvány és szabadalmi leírás állományból való kiiktatásából származott.) Az új *Gyűjtőköri utasítás* értelmében ezeket 1978-tól nem gyűjti a könyvtár s 1980-ban sor került az 1971-től beérkezettek kiselejtezésére is. A könyvtár állománya 1980. december 31-én 5 751 783 könyvtári egység volt.

Az egyes tárak közötti gyűjteményhatárok tisztázása érdekében a Plakát- és Kisnyomtatványtár átadta a Színháztörténeti Tárnak a színházi vonatkozású aprónyomtatványokat és színlapokat az 1900—1944 közötti időszakból, mintegy 4900 darabot.

Tartalmi szempontból állományunk értékes hungarikumokkal gazdagodott a retrospektív hiánypótló beszerzés révén, több esetben külföldi aukciós forrásból, amelyhez a Művelődési Minisztérium többszöri hathatós támogatást nyújtott. Így gyarapodhatott pl. a Kézirattár a londoni Sotheby

antikvár-cég árverésén megszerzett 15. századi kódexszel, amelyről föltételezhető, hogy Mátyás király könyvtárába tartozott, továbbá az olaszországi magyar légió számos dokumentumával, a Zeneműtár Liszt-kéziratokkal stb. Számos aukciós és antikvár katalógus tüzetes átnézésével jutottunk olyan régebbi hungarikumok birtokába, mint pl. Kun Béla, Varga Jenő, Balázs Béla 1920-as években megjelent munkái. A régi nyomtatványok beszerzései közül kiemelkedik Johannes Paep budai könyvkiadó költségén 1502-ben Velencében nyomtatott esztergomi breviarium, amely eddig bibliográfiailag ismeretlen volt. Folytatódott a hiányzó 18. századi hungarikumok másolatban történő beszerzése is. A Színháztörténeti Tár folyamatosan végezte a felszabadulás utáni színjátszás műsordarabjai rendező- és súgópéldányainak mikrofilmen való megszerzését. A könyvtárközi együttműködés szép példájaként két különgyűjtemény nagyértékű anyagot vett át az MTA Könyvtárától, ill. az Egyetemi Könyvtártól: a Zeneműtár a Goethe-tulajdonából származó Elischer-hagyaték zenei részét, a Színháztörténeti Tár a 19. századi pesti és budai német színjátszás nyomtatott dokumentumait. Ez utóbbiból származó mintegy 8000 színlap szervesen épül be a Pesti Német Színház könyvtárunkban levő forrásanyagába. Periodika-állományunk visszamenőleges hiányait a rekatalogizálás során sikerült folyamatosan felderíteni és eredetiben, vagy másolatban pótolni.

Az év második felében a vári olvasótermi kézikönyvtárak állományépítésének tervszerű fokozása is megkezdődött. A vári olvasótermek mintegy 70—75 ezres szabadpolcos anyagának összegyűjtése, katalógusainak felállítása 1963-tól külön csoport keretében folyt, az építkezés elhúzódásával azonban 1970-től a munkálatokat lassítani kellett. A beköltözés várható közelsége tette újra időszerűvé a felkészülés intenzív folytatását.

A beszerzésre fordított összeg 6,9 millió forint volt, de ebből 1,5 millió a nemzetközi kiadványcsere részesedése.

A Gyarapítási osztály folyamatosan ellátta a hatáskörébe utalt ún. hatósági feladatokat. Számos esetben végeztek szakértői értékbecslést, 1057 esetben adtak kiviteli engedélyt nyomtatott dokumentumokra, intézték a védettségi ügyeket. (2 gyűjtemény, 49 egyedi felterjesztés.)

A szocialista országok nemzeti könyvtárai együttműködése keretében az állományépítési szakértői együttműködés információs-koordináló feladatait az 1979—1980. évi két konferencia közötti időszakban dr. Ferenczy Endréné főosztályvezető irányításával könyvtárunk látta el. Ugyanő vett részt a kötelespéldány-gyarapodással foglalkozó munkabizottság két ülésén, amely az állománygyarapítási szakértői bizottság albizottságaként működik. Operatív munkát végeztünk a Lenin Könyvtár szerkesztésében készülő többnyelvű könyvtári szótár állománygyarapítással és cserével foglalkozó szókészletének kiegészítésében és magyar terminológiai meghatározásában.

A Library of Congress NPAC (shared cataloguing) programjában való részvétel keretében — az ismételten módosított gyűjtőköri szempontok alapján — 6360 Magyarországon megjelent monografikus kiadványról küldtünk bibliográfiai leírást a megjelenéstől számított 3 héten belül, amelyből 1590 művet javasoltunk a Kultúrának beszerzésre, ill. kiküldésre.

Feldolgozás és katalógusrekonstrukció

A törzsgyűjteményben folyó feldolgozó munka mennyiségét és ütemét az állomány gyarapítási menete határozta meg. A gyarapítás és a feltárás munkafolyamatainak összefüggése és egymásra épülése az elmúlt évek erőfeszítése nyomán már jól működő, szabályzatokkal rendezett gyakorlattá vált. Ez biztosította a szerteágazó részmunkák sorrendjének hiánytalanságát és a beszerzett dokumentumok feldolgozásának hetekre ütemezett, egységes átfutási idejét. A kurrens könyvgyarapodás feldolgozása során 17,6 ezer címleírás, ill. rávezetés és 12,4 ezer szakozás készült el. Ehhez járultak még a könyvek katalógusrekonstrukciós munkái során szükségessé vált rekatalogizálások, kb. 3,6 ezer címleírás, ill. rávezetés.

Az időszaki kiadványok kurrens feldolgozása változatlanul két eltérő munkamenetben (részben a régi, részben az új szabályzat szerint) folytatódott; a rekatalogizált címek mennyiségének növekedésével azonban fokozatosan nő az új szabályzat szerint feldolgozott címek száma. A kurrens feldolgozás keretében 18,9 ezer periodika címleírása, ill. rávezetése és 1,4 ezer cím szakozása készült el. A periodika-rekatalogizálás ütemének fenntartása és tervének teljesítése — a rekatalogizáló csoportok személyi összetételének változása és főként létszámának csökkenése miatt — komoly erőfeszítést igényelt. A normák szigorú betartásával sikerült az év során 11 540 kötet (363 cím) új szabályzat szerinti rekatalogizálását elvégezni.

A törzsgyűjtemény katalógushálózatának kurrens fejlesztése a feldolgozott anyag mennyiségével összhangban, tervszerűen folyt. A könyvek betűrendes és szakkatalógusainak továbbépítése mellett szép eredményeket sikerült elérni az új periodikakatalógusok alakításában; a rekatalogizált, valamint az új szabályzat szerint feldolgozott új címek szolgálati katalógusa mellett már folyamatosan épült az olvasók számára készülő cím-, közreadói-, földrajzi és szerkesztői katalógus is. A kurrens feldolgozás eredményeként a könyvek és időszaki kiadványok katalógusaiba beosztott összes cédulák száma meghaladta a 250 ezret.

A fejlesztéssel párhuzamosan haladt a katalógusok rekonstrukciója. Az olvasói betűrendes könyvkatalógus több éves rekonstrukciója befejeződött. Az előző évekhez képest meggyorsult a szakkatalógus rekonstrukciójának üteme, amelyben 90 ezer cédula átszerkesztésére és további 76 ezer cédula revíziójára került sor.

A katalóguscédulákat előállító andrema üzem kapacitásának régi problémája ebben az évben tovább súlyosbodott. Az elöregedett géppark részben működésképtelen, részben állandó generáljavításra szoruló állapotban már nem tudja a felmerült igényeket kielégíteni. Az üzem személyzeti problémái még tovább súlyosbították a helyzetet, amelynek következtében — elsősorban egyes különgyűjteményekben — megállt a katalógusok építése.

A különgyűjteményekben folyó feldolgozó munka — számos nehézség ellenére is — szép eredményeket tud felmutatni. A Kézirattárban a Bartoniek-féle latin kódexkatalógus pótkötetének munkája már a nyomdai kézirat gépelésének állapotában van. Az újkori latin kéziratok katalógusának munkálatai — részben személyzeti körülmények, részben az anyag előre nem látott nehézségei miatt — a tervezettnél lassabban haladtak. A fond-

feldolgozásban befejeződött a Juhász Nagy Sándor-, a Lyka Károly-, a Vajda- és az Ady-fond feldolgozása. Folytatódott Keresztury Dezső iratainak és a Vastagh-levelezésnek katalogizálása. A Régi Nyomtatványok Tára a kurrens feldolgozás mellett folytatta az antikva-katalógus munkálatait. A Zeneműtár a Nemzetközi Zenei Forrásrepertórium (RISM) magyarországi szerkesztési munkálatai keretében részben saját, részben más zenei gyűjtemények (Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskola, szombathelyi Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár) anyagának feldolgozását végezte. Az 1981-es Bartók centenárium előkészítéseként valamennyi régebbi és újabb beszerzésű Bartók-hanglemez korszerű címleírását elkészítették. Tovább folyt az 1952-ig Magyarországon előállított hanglemezek adattárának felkutatása és nyilvántartásba vétele. A Színháztörténeti Tár sokrétű feltáró munkát végzett: a József Attila és a Fővárosi Operett Színház mikrofilmen megszerzett szövegkönyvei, rádió- és tv-játékok, a Pesti Német Színház Könyvtárának nyomtatott és kéziratos anyaga, a mai hazai színházi előadások fotodokumentációja, a magyar, ill. külföldi folyóiratokban megjelent színdarabok adatai szerepelnek a feldolgozó munka teljesítményében. Megkezdték egy színházi eseménynaptár adatgyűjtését is. (Külföldi magyar vonatkozású színházi események 1945-től.) — A Térképtár — a kurrens gyarapodás feldolgozása mellett — folytatta a kéziratos térképek katalogizálását. Súlyos gondokkal küzd a Plakát- és Kisnyomtatványtár. E gyűjteményben a feltáró munka nagyrészt az anyag csoportosításán és beosztásán múlik. Az 1979-es létszámcsökkentés megszüntette a vári raktáros helyet s ennek következtében a vári raktárakban mintegy 30 000 db beosztatlan kisnyomtatvány gyűlt fel. A kötelespéldányok és az új beszerzések könyvtári feldolgozását folyamatosan elvégezték. Az 1944—1949 közötti időszak grafikai plakátjainak címleírását elkészítették és tervszerűen folytatódott az egyéb gyűjteményrészek (képeslevelezőlapok, gyászjelentések, exlibrisek stb.) feldolgozása is. A csoportos nyilvántartás testületi, tárgy- és szakmutatójának kiegészítése folyamatos volt.

A különgyűjtemények feltáró munkájában — s ez különösen a Színháztörténeti, ill. Zeneműtárra érvényes — egyre inkább erősödik a saját állományukon túlmutató, vagy azt analitikusan feltáró bibliográfiai-regisztráló tevékenység. Központi nyilvántartások, adattárak épülnek ki s mindez végsősoron a szaktájékoztatás színvonalát emeli.

A nemzetközi kapcsolatok keretében a feldolgozó munka területén dolgozók Leningrádban, Prágában és Rómában tájékozódhattak. A hungarikakutatások hét ország területén folytak és számos új adattal gazdagították nyilvántartásainkat. A Színháztörténeti Tár közvetlen kapcsolatot létesített a bécsi Österreichische Akademie der Wissenschaften Kommission für Theatergeschichte szekciójával.

Kutató-fejlesztő tevékenység

A törzsgyűjteményekkel kapcsolatos kutató-fejlesztő tevékenység két fő területe a nemzeti gyűjtemény építésének és feltárásának, valamint a vári új épületben való korszerű működésnek elméleti megalapozása volt.

A hungarikakutatás és -feltárás keretében elemző tanulmány készült a törzsgyűjtemény — korszakok és dokumentumtípusok szerint vizsgált — hiányairól, amely a továbbiakban a hiánypótló gyarapítás segédleteként szolgál.

A szabványosítás és szabályzatkészítés a könyvtári munka korszerűsítésének előfeltétele. Ennek keretében több nemzetközi és nemzeti szabvány véleményezésében, ill. kidolgozásában vettek részt szakértőink. Az OSZK-szabályzatok közül ebben az évben került részletes kidolgozásra az olvasói periodikakatalógusok (közreadói, földrajzi, szerkesztői) szerkesztési szabályzata, továbbá a könyvek olvasói betűrendes katalógusának felépítési rendszerét rögzítő szabályzat, valamint — összehasonlító elemzéssel — az új címleírási szabvány alapján építendő új betűrendes katalógus szerkesztési szabályzata.

A könyvtári munkamenet korszerűsítése és a könyvtártechnológiai fejlesztés a nemzeti könyvtári főfeladatok eredményesebb és gazdaságosabb ellátását igyekezett szem előtt tartani. Ezt a célt szolgálta a szakkatalógusrendszer tartalmi, szerkezeti kérdéseit és jövőbeli elveit elemző vizsgálódás, melynek eredményeit az év folyamán a Vezetői Tanács is megtárgyalta; valamint a kötelespéldány könyvanyag egyszeri feldolgozásának kialakítására vonatkozó munka, amely a könyvtári futószalaghoz tartozó szinte valamennyi munkaterületet érintette. 1980 januárjában elkészült a Magyar Nemzeti Bibliográfia keretében történő egyszeri feldolgozáshoz a gyűjtemény munkafázisai által megkövetelt munkamenet szabályozása (indításrendje, jelzetközlés, cédulafogadás, adaptálás, raktári nyilvántartás). Mivel a cédulaszolgáltatás ekkor még nem volt biztosítható, az év folyamán az integrált feldolgozás egyes részterületein folytak további kísérletek. Így a Gyarapítási osztály és az MNB Szerkesztőség 3 hetes „szimulált" indítási kísérlettel próbálta ki a kidolgozott munkamenetet; a Katalogizáló osztály a cédulák adattartalmának meghatározását az OSZK katalógusainak informatív szempontjai alapján állította össze; az MNB címleírásainak leporellón történő egy példányos kiíratásából kidolgozta a további cédulaelőállítás (unit card vagy variált címfejű változatra alkalmazható) technikai menetét, továbbá az így előállított cédulákból szerkesztett kísérleti katalógusból szűrte le az újonnan indítandó betűrendes katalógus szerkesztési szabályait; a Szakozó osztály megtervezte az MNB szakjelzetek adaptálásának alternatív módszereit. Valamennyi részkísérlet az elméleti és technikai kérdések mellett foglalkozott az új munkamenet gazdaságosságának (létszám-megtakarítás) és hatékonyságának (korszerűbb szolgáltatás) vizsgálatával is.

A nemzeti könyvtár vári működésének előkészítéseképpen elkészült a vári olvasótermi kézikönyvtárak alakítási és fejlesztési munkamenetének részletes terve, amely tömörített összefoglalásban Vezetői tanácsi előterjesztésként is szerepelt. Ennek alapján indult meg az év utolsó negyedében a rendező-fejlesztő munka a könyvtár vári felkészülésének egyik legfontosabb és legnagyobb volumenű feladataként.

Raktározás

A vári beköltözésre való felkészülés jegyében felgyorsultak az állomány gondozásának, megfelelő előkészítésének munkálatai. (Pl. az első kiadás gyűjtemény rendezése, a példányok egyedi vizsgálata és elemző nyilvántartásba vétele alapján.)

A vári raktárakban a Telelift-szerelés eredetileg 1980 júliusára tervezett építési-szerelési munkálataihoz előzetesen kidolgozott terv és szabályzat alapján a már betelepített valamennyi raktárszint meghatározott részét átcsoportosítással ki kellett üríteni. Ez a nagyarányú átrendezés, valamint az új gyarapodás elhelyezése miatt szükségessé vált átcsoportosítás az előző éveket messze meghaladó mennyiségű állomány, 8812 pfm. áttelepítését tette szükségessé. Az időszaki kiadványok rekatalogizálása is jelentős többletfeladatot ró a Raktári osztályra. (A rekatalogizálásra kerülő címek teljes raktári állományának összegyűjtése, majd az új jelzetelés, ill. átcímkézés, a raktári katalógus példánynyilvántartásainak korrigálása stb.) A csoportos feldolgozású időszaki kiadványok raktári kezelése szintén az utóbbi években jelentkezett újabb feladat. Mindennek ellenére azonban sikerült biztosítani a zökkenőmentes szolgáltatásokat, fokozódott a raktári rend és az állománykezelési fegyelem.

A központi raktárak 459 ezer egységet forgalmaztak. A külső raktárakból beszállított anyag mennyisége ismét tovább emelkedett: 88 ezer az előző évi 80 ezerrel szemben.

A különgyűjteményekben tovább fokozódott a munkahely- és raktárhiány. Különösen nyomasztó a raktári helyhiány a Kézirattárban és a Régi Nyomtatványok Tárában, mivel e gyűjtemények anyagának külső raktárakban való elhelyezését — biztonsági okokból — mindeddig sikerült elkerülni.

Állományvédelem. Köttetés, restaurálás

A bekötött könyvtári egységek számát — külső kötészeti kapacitás fokozottabb igénybevételével — csaknem egyharmaddal sikerült ez évben növelni. (18 003 kötet, ebből 9990 készült házon kívül.) Rendkívül sajnálatos viszont, hogy a törzsanyag állományvédelmi kötésre kerülő részének rongáltsági foka még az előző évinél is rosszabb képet mutatott.

A magyar hírlapok állományvédelme keretében a mikrofilmezés előtti javítások mennyisége is azt bizonyítja, hogy egyre rosszabb állapotban levő hírlapok kerülnek mikrofilmezésre: alacsonyabb kötetszám mellett jóval magasabb a javításra szoruló lapok száma (1979: 2145 kötet, 48 ezer lap, 1980: 2099 kötet 52 ezer lap). A nagyobb javítást, áztatást, laminálást igénylő lapok száma is emelkedett, e téren a teljesítmény kétharmaddal nagyobb az előző évinél (1979: 9779, 1980: 16 718). Ennek ellenére is néha nehézségekbe ütközött a mikrofilmezési terv teljesítéséhez szükséges mennyiség biztosítása a Mikrofilmtár folyamatos munkájához.

A Restauráló Laboratórium a különgyűjtemények részére mintegy ötödfélszáz egység restaurálását végezte el. Ez a kapacitás — a restaurálásra

váró anyag mennyiségéhez viszonyítva — elenyészően csekély. Erre világít rá az a felmérés, amely ez évben készült a Kézirattár, a Régi Nyomtatványok Tára és az egyházi könyvtárak birtokában levő muzeális értékű dokumentumok állapotáról, ill. a restaurálásra szoruló anyag várható mennyiségéről. A vizsgálatok során megállapítást nyert, hogy az OSZK 732 db középkori kódexéből általános restaurálást igényel 33, kisebb-nagyobb javításra vár mintegy 100, a 600 tételes fragmentum-gyűjteményből restaurálni kell kb. 50 darabot. Az újkori kötetes kéziratok 22 ezres állományából kb. 12—15 százalék, az analekta 470 ezres állományából kb. 15—20 százalék a restaurálni való. Az ősnyomtatvány, az RMK és az antikvagyűjtemények mintegy 450—500 darabja vár restaurálásra. (A jelenlegi helyzet jellemzésére: az évi kapacitás a régi nyomtatványok részére 20 kötet.) — Az egyházi gyűjteményekben őrzött közel 300 kódex restaurálása nagyrészt már elkészült s a munka további két év alatt befejezhető. Mindez a művelődési minisztérium támogatásának köszönhető, amely lehetővé tette, hogy a Széchényi Könyvtár két restaurátora már évek óta kizárólag az egyházi gyűjtemények részére dolgozzék. Az egyházi tulajdonban őrzött újkori kéziratok és régi nyomtatványok restaurálási igénye jelen pillanatban még nem áttekinthető, gyorsabb ütemű javulásra csak újabb restaurátorok munkába állításával lehetne számítani.

A restaurálás kutató-fejlesztő munkája során több témával foglalkoztak (papíröntés, papírhasítás, amiláz-oldat alkalmazása, technológiai leírások). A papírhasítás új módszereinek kialakításában jelentősen előrehaladtak, a Műanyagipari Kutató Intézet Alkalmazástechnikai osztályával kötött szocialista szerződés segítségével. A papíröntő készülék továbbfejlesztésére is készültek tervek. Befejeződtek a műanyag-papír együttesek mesterséges öregítés utáni fizikai és kémiai vizsgálatai.

Számottevő volt ezidén a más intézményeknek nyújtott szakmai-tanácsadó tevékenységünk. Több alkalommal és többféle módon (helyszíni szemle, laboratóriumi mérések, kísérletek stb.) bekapcsolódtunk az Egyetemi Könyvtár Corvin-kódexeivel kapcsolatos restaurálási problémák megoldásába. Speciális feladataik megoldásában segítettük a Munkásmozgalmi Múzeum és a Vízügyi Múzeum egy-egy restaurátorát, és alapvető gyakorlati képzésben részesítettük a kecskeméti Katona József Múzeum egy restaurátorát. Sok időt fordítottunk a továbbképzésre és a Művészeti Szakközépiskolában 1981-ben végre meginduló levelező restaurátor képzés előkészítésére és megszervezésére.

Ebben az évben sok és értékes tapasztalatot sikerült szerezni több országban is, így pl. a madridi restaurátor központban és két szakmai kongresszuson (IPC = Institut of Paper Conservation Cambridge-ben rendezett nemzetközi konferenciája és a szocialista országok nemzeti könyvtárai restaurátorainak lipcsei találkozóján.) Lipcsében Kastaly Beatrix nagy érdeklődéssel kísért előadást tartott „Az öregedésálló újságnyomó papír magyarországi előállításának kísérletei" címmel.

Mikrofilmezés

A magyar hírlapok állományvédelmi mikrofilmezése keretében ebben az évben sem sikerült a tervezett egy millió felvételt elérni: a teljesítmény mintegy 900 ezer, 1,5 millió hírlapoldalról. A fényképezett címek száma 332.

Február 1-től a hírlapmikrofilmezést előkészítő csoport (3 fő) a Katalogizáló osztálytól a Mikrofilmtár szervezeti keretébe került át. Ezzel egyidejűleg a magyar hírlapok állományvédelmi mikrofilmezésre való előkészítésének cím szerinti és mennyiségi tervének elkészítését is a Mikrofilmtárra ruházták át. A Mikrofilmtár feladata továbbá a munkálatoknak olyan irányítása, hogy mikrofilmezésre a lehetőség szerint már kiegészített, a hiányokat más intézmények anyagából pótolt, minél teljesebb sorozatok kerüljenek. A szervezeti módosítás a tapasztalatok szerint jobb együttműködést biztosított az előkészítés és filmezés között.

A Raktári osztálynak olvasótermi forgalmazásra mintegy félmillió felvétel pozitív hírlapmikrofilmet adtak át 846 ezer lap terjedelemben, valamint 1567 folyóirat-mikrofilmlapot, amelyeken 48 ezer felvétel volt 83 ezer lap terjedelemben. Az Olvasószolgálatnak 101 folyóirat-tartalomjegyzék mikrofilmlapot készítettek.

A különgyűjtemények részére mintegy 100 ezerrel kevesebb állományvédelmi célú felvétel és feleannyi pozitív olvasófilm készült, mint az előző évben. (358 ezer felvétel és 147 ezer kocka pozitív olvasófilm.)

A hungarika-hiánypótló mikrofilmezés során a martini Matica Slovenskaban 27 db, az OSZK állományából egészében hiányzó hírlapot vettek mikrofilmre 15 540 felvétel (kb. 27 000 hírlapoldal) terjedelemben.

A kül- és belföldi mikrofilmcsere keretében mintegy négyezer felvétel negatív és 46 ezer kocka pozitív filmet készítettünk. A hazai könyvtárak állományának kiegészítésére 46 ezer negatív és 684 ezer kocka pozitív filmet szolgáltattunk.

Súlyosan érintette a Mikrofilmtárat, hogy az 1980-ra engedélyezett előhívó berendezés megvásárlása — felsőbb jóváhagyás hiányában — nem történhetett meg. A meglevő gépek még üzemelnek, de állapotuk aggasztó. Ugyancsak nehézségek mutatkoztak a filmellátásban is.

A Mikrofilmtár ez évben elkezdte a mikrofilmlap kiadványok megjelentetését. Elkészült a KMK Szakkönyvtár részére a *Külföldi Könyvtártudományi könyvek központi katalógusa*, valamint az *Új Könyvek betűrendes kumulált (1970—1975) mutatója* (12, illetve 13 mikrofilmlap terjedelemben).

SZOLGÁLTATÁSOK

Olvasó- és tájékoztató szolgálat

A központi olvasószolgálatban az 1980-as év a már korábban tervezett és a Vezetői Tanács által általánosságban már elfogadott dokumentum- és információszolgáltatás átmeneti korlátozására való várakozás jegyében telt el. Az 1979. decemberi javaslat — mely elsősorban az állomány védelmét

tartotta szem előtt — az év kezdetén még nem kapott felsőbbszintű jóváhagyást. Így a Széchényi Könyvtár szolgáltatásait 1980-ban is általában az előző évekéhez hasonló keretek között és feltételek mellett, ill. bizonyos mértékig tovább rosszabbodó körülmények között végezte, az elmúlt évi 80 ezer helyett már 88 ezer kötetét téve ki a szállítások okozta rongálódásnak.

Az év folyamán a vári építkezések felgyorsulása azt a reményt keltette, hogy belátható közelségbe került az új épület átadása. Ezért a könyvtár már most a költözködés előkészítésére, az új székházban való működés feltételeinek megteremtésére kívánta erőit koncentrálni. E téren igen sok tennivaló vár az olvasószolgálatra és a kiszolgálást biztosító raktárakra is. Ilyen körülmények között az olvasószolgálati korlátozásokra már nemcsak állományvédelmi okokból volt sürgősen szükség, hanem a várbeli működés időben való előkészítése érdekében is. Javaslatainkat tehát — amelyek most már jóval radikálisabbak voltak — a Vezetői Tanácsban való megtárgyalás után a művelődési miniszter is jóváhagyta. Ennek értelmében a könyvtár nyilvános szolgálata 1981-től csak a közérdekű tudományos kutatás szolgálatában áll, nyitvatartási idejét is jelentősen, mintegy 50 százalékban csökkentve. A bevezetésre kerülő korlátozásokkal kapcsolatos legsürgősebb intézkedések megtételére gyakorlatilag az év utolsó két hete állt rendelkezésre. Egyik legfontosabb teendő volt a közvélemény és a budapesti nagykönyvtárak tájékoztatása, mindkettő időben megtörtént. Az olvasószolgálat is felkészült az olvasók tájékoztatására, ill. más könyvtárakba való átirányítására.

Könyvtárunkat 1980-ban 58 232 esetben keresték fel az olvasók és 514 485 könyvtári egységet használtak helyben. (1979: 508 864) Ebből a könyvtár törzsanyagának (könyv + időszaki kiadványok) használatára 52 894 olvasói látogatás és 167 412 egység használata jut. A beiratkozott olvasók száma 10 547 (1979: 12 555), ebből külföldi 262 (1979: 266).

A beiratkozott olvasók száma látványosan, mintegy 2000 fővel csökkent, hasonlóan nagyarányú, mintegy 20 ezres nagyságrendű a könyvolvasótermek látogatottságának csökkenése. Oka ennek részben az, hogy a várható korlátozásokról már 1980-ban is sok szó esett; állományunk védelme érdekében a nem a nemzeti könyvtár anyagához kötött olvasók elmaradását a tömegkommunkációs eszközökkel is megpróbáltuk befolyásolni. De ezt az olvasói csoportot a könyvek egyre nagyobb mennyiségének nehézkes hozzáférhetősége is lemorzsolja. A legnagyobb arányú a csökkenés az egyetemi hallgatók körében: mintegy 23 százalékos, az általános olvasóké 13,5, a tudományos kutatóké 5,5 százalék. A könyvek olvasótermeiben mintegy 40 ezres a könyvforgalom csökkenése. Ugyanakkor a folyóirat- és hírlapolvasóterem látogatottsága mintegy 1000 fővel, a használt egységek száma 37 százalékkal emelkedett! Az emelkedés még a mikrofilmek használatában is jelentős. Ezek az adatok újra ráirányítják a figyelmet azon hírlapok és folyóiratok fontosságára, amelyek csak könyvtárunkban hozzáférhetők. A szakirodalmi igények százalékos megoszlására tanulságos adatokat szolgáltatott az olvasószolgálatban lefolytatott vizsgálat: eszerint az első évnegyedben a törzsgyűjteményben használt anyagból 63 százalék a magyar irodalom és irodalomtudomány, valamint a magyar történettudo-

mány részesedése. Ha együtt tekintjük valamennyi társadalomtudományt, a művészeteket és az általános műveket, ez a részesedés 92 százalék.

A központi olvasószolgálatban az irodalomkutatások, bibliográfiai összeállítások, egyéb írásbeli tájékoztatások száma 510 volt, nem számítva a másolatkéréseket, vagy egyéb technikai jellegű írásbeli felvilágosításokat. Ez a szám erősen emelkedő tendenciát mutat (1978: 414, 1979: 460), különösen a belföldieké (belföldi kérés: 352, külföldi 158). A belföldi megkeresések kb. fele-fele arányban származnak intézményektől, ill. magánszemélyektől. A külföldről érkező kérések közül 58 jött intézmény nevében, 100 magánszemélytől, de a levélírók általában egyetemek, tudományos intézmények dolgozói vagy kutatói.

A központi olvasószolgálat egész éven át létszámgondokkal küzdött: a betegség stb. egyéb okok miatt kieső munkaerő évi 4,5 főnek felel meg. Különösen súlyosan érintette a tájékoztató szolgálatot két magasszintű és begyakorlott munkatársának betegsége, ill. nyugdíjbamenetele.

Nem volt megoldott az év során a mikrofilmlapok olvasói forgalmazása, holott már számos régi folyóirat teljes állománya rendelkezésre áll ebben a formában.

A különgyűjteményeket 5338 olvasó kereste fel és 347 073 egységet használt. Az egyes különgyűjtemények olvasóforgalma némi ingadozástól eltekintve alig változott, ill. a Térképtárat és a Zeneműtárat kivéve kissé emelkedett. Továbbra is sok írásbeli tájékoztatást adott — elsősorban külföldre — a Zeneműtár és a Kézirattár (341, ill. 211). A Kézirattártól számos alkalommal kértek reprodukálásra alkalmas színes diákat, de más gyűjteményekből is kértek másolatokat hasonló céllal s ezek nyomán egyre inkább közkincsé válnak a nemzeti könyvtár értékei. (Facsimile kiadások, bibliofil igényű kiadványok, illusztrált ismeretterjesztő művek, tv-műsorok stb.)

Mind a központi, mind a különgyűjteményi olvasószolgálatok sokat tettek az év folyamán a külföldi igények színvonalas kielégítése érdekében. Itt nemcsak az írásbeli tájékoztatást kell említeni, hanem a növekvő számú külföldi (magyar és idegen) látogató, kutató ellátását is, az ösztöndíjas és személycserés külföldiek kiszolgálását, a témáikban való konzultánsi segítséget.

A könyvtárban őrzött dokumentumok alapján 10 esetben állítottunk ki hiteles másolatot, színlapok és más források segítségével 34 színésznek, ill. művésznek adtunk — nyugdíja megállapításához — igazolást. A könyvtárban őrzött dokumentumokról készült másolatok reprodukálásáért 54 esetben róttunk ki jogdíjat. Ez a szám évről évre emelkedik (1978: 35, 1979: 45).

A kutató-fejlesztő munka középpontjában a vári olvasószolgálat működésének megtervezése állt. Dr. Pajkossy György főosztályvezető *A nemzeti könyvtár központi gyűjteményeinek olvasószolgálata a Budavári Palotában* és dr. Ferenczy Endréné főosztályvezető *A nemzeti könyvtár olvasó- és tájékoztató szolgálatának tervezete* c. munkája, valamint dr. Havasi Zoltán főigazgatóhelyettes vezetői tanácsi előterjesztése: *Az OSZK új olvasószolgálatának tervezése* a különböző fórumokon való megtárgyalások után — a még nyitvalevő kérdések tekintetében — a következő évben még további

tárgyalásokat igényel. Az alapelvek már most tisztázottak: a Budavári Palotában működő nemzeti könyvtár gyűjteménye elvben mindenki számára rendelkezésre fog állni. A könyvtárnak minden 18-dik életévét betöltött egyén beiratkozott olvasója lehet, a korlátozásokat a dokumentumszolgáltatás terén kell érvényesíteni. (Pl. az egy példányos hungarikaanyag védelme, a régi magyar hírlapok eredeti példányainak védelme stb.)

Közönségkapcsolatok
(Látogatók, kiállítások, propaganda)

Könyvtárunkat 1980-ban 891 látogató kereste fel, ebből 457 volt a külföldi (1979: 1028, ill. 480).

A könyvtárat felkereső látogatók — tanulmányi és szakmai csoportok, egyéni külföldi látogatók — részére rendszeresen végeztünk vezetéseket, bemutatásokat. A külföldi egyéni látogatók közül 163 érkezett szocialista, 130 pedig egyéb országokból. A külföldi csoportos látogatók közül a szocialista országokból jöttek az idén kevesebben. Az egyéb országokból érkezők közül ki kell emelnünk a magyar származású külföldi könyvtárosok konferenciáján résztvevők augusztus 11-i látogatását és a hollandiai Liszt-Társaság 27 tagú küldöttségének a Zeneműtárban tett látogatását.

Az olvasószolgálat 1980-ban a következő kiállításokat rendezte: emlékkiállítások József Attila születésének 75-ik, Betlen Gábor születésének 300-ik és Kisfaludy Károly halálának 150-ik évfordulója alkalmából. A *Magyar Hírmondó* megjelenésének 200-ik évfordulójáról. „A magyar sajtó első évszázada" c. kiállítással emlékeztünk meg. Az év végén nyílt meg Andruskó Károly grafikus- és festőművész műveiből rendezett kiállítás.

Ez évben is számos alkalommal adtuk át dokumentumainkat kölcsönképpen más intézmények által rendezett kiállításokra, nem egyszer a kiállítási anyag összeválogatásához is segítséget nyújtva. Ezek közül a jelentősebbek: Művészet Magyarországon 1780—1830 és Művészet Magyarországon 1830—1870 (Magyar Nemzeti Galéria—MTA Művészettörténeti Kutató Csoport), Bethlen Gábor emlékkiállítás (Hadtörténeti Intézet és Múzeum), Goldmark-kiállítás (Helikon kastélymúzeum), Gogol-emlékkiállítás (Petőfi Irodalmi Múzeum). Az információközlés története (Országos Műszaki Múzeum—Magyar Munkásmozgalmi Múzeum), Schiller-kiállítás (NDK Kulturális Központ), Az állatorvostudomány története (Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár), Haladó magyar irodalom az európai emigrációban (Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése), A magyar könyvtárügy 35 éve (KMK), Solohov a világ népeinek nyelvén (Gorkij Könyvtár), Barlangkutatás Magyarországon (Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat kiállítása Miskolcon), József Attila kiállítás (Debrecen, KLTE Könyvtára), Vedres István emlékkiállítás (Szeged, Somogyi Könyvtár), sajtókiállítás Szolnokon (PKHI).

Mária Terézia halálának 200 éves évfordulója alkalmából az ausztriai Halbturnban „Maria Theresia als Königin von Ungarn" címmel nyílt kiállítás, amelyhez térképeket adtunk kölcsön és elkészítettük ezek leírását a kiállítási katalógus számára. Ugyancsak Ausztriában (Admont) ez évben

sikerrel zárult a „Musik in der Steiermark" c. kiállítás, amelyre kéziratokat kölcsönöztünk. Az Indian Institute of Islamic Studies (New Delhi) a nemzetközi iszlám könyvkiállításra kért kölcsön könyveket, a Pokrajinska in Studijska Knjiznica (Muraszombat) Móricz emlékkiállításhoz kért anyagot. Közreműködtünk a József Attila Emlékbizottságnak a külföldi kiállítások összeállításával és szervezésével foglalkozó munkabizottságában is.

A könyvtári propagandamunka elsősorban arra irányult, hogy megismertesse a közvéleményt beszerzett új értékeinkkel, az intézményben folyó tudományos munka eredményeivel s a közvélemény előtt őszintén feltárja problémáinkat, nehézségeinket.

Ennek érdekében rendszeresen szolgáltattunk témajavaslatokat a tömegkommunikációs szervek munkatársai részére, a KMK által szerkesztett és jól bevált kiadvány útján. Az év elején a KM Könyvtárügyi osztálya szervezésében sajtóbemutatón szerepeltek az 1979-es év kiemelkedő szerzeményei. December 1-én az OSZK-ban tartott sajtótájékoztatón három újonnan megjelent kiadványunkat mutattuk be, közülük is kiemelve a legjelentősebbet, a *Magyar könyvészet 1921—1944.* c. tízkötetes sorozat elsőként megjelent kötetét. — Közreműködtünk a Magyar Televízió 30 perces riportműsorának elkészítésében, amely „A nemzet könyvtára" címmel megkísérelt valós képet rajzolni a Széchényi könytár mai mostoha körülményeiről részben a könyvtárban dolgozók, részben az olvasók szemszögéből. A Magyar Rádió több munkatársunkkal készített riportot.

Továbbra is gyűjtöttük és témák szerint csoportosítva rendeztük a sajtóban és a rádióban megjelent, ill. elhangzott és könyvtárunkkal kapcsolatos dokumentumokat. Az írásos dokumentumok mellett megkezdtük a kép- és hangarchívum felállítását.

Műemlékkönyvtárak

A zirci Reguly Antal műemlékkönyvtárban az év folyamán kisebb méretű felújítási munkák folytak. Ennek során elkészült az új iroda, olvasó és raktár. Befejeződtek a barokk terem még hátralevő pótlási munkái is. A látogatóforgalom tovább nőtt: ez évben 68 ezren keresték fel a könyvtárat. Megjelent a magyar nyelvű könyvtári tájékoztató új kiadása.

A gyöngyösi műemlékkönyvtár újra megnyitásának második évében egyre eredményesebben tölti be művelődéstörténeti és közművelődési feladatait. Aktív helyi propagandával hívják fel a gyöngyösiek és a Mátra-vidék idegenforgalmában részt vevők figyelmét a műemlékkönyvtárra. Ennek köszönhető, hogy a kezdeti lendület nem tört meg s bár villanyszerelési munkák miatt éppen a nyári hónapokban volt hosszabb ideig zárva a könyvtár, a látogatók száma elérte a 6900 főt. — A belső könyvtári munkában hozzákezdtek a leltárak, katalógusok és a korábbiaknak megfelelően visszaállított terembeosztás egyeztetéséhez. Összeállították a könyvtár rövid történeti vázlatát.

Reprográfiai szolgáltatások

A Sokszorosító Üzemben 1979-ben lefolyt felülvizsgálat eredményeképpen számos intézkedés született, amelyek jelentősen hozzájárultak a termelékenység növeléséhez, az ésszerűbb munkaszervezéshez és a termelési kapacitás jobb kihasználásához. A nem nagy példányszámú ún. vegyes (ügyviteli) nyomtatványoknál áttértek a stencilen való sokszorosításra, tehermentesítve ezzel a nagy példányszámú nyomtatványok előállítására gazdaságos gépi berendezéseket. A termelékenység növeléséhez új gépek beállítása is jelentősen hozzájárult. (Repro Master nyomólemez előállító gép, Romayor 913-as nyomógép. Ez utóbbi típusból most már három új gép működik.) A termelés jobb ellenőrzése érdekében — a vizsgálat javaslatait figyelembe véve — új és áttekinthetőbb nyilvántartási rendszerre tértek át.

Mindezek eredményeképpen a Sokszorosító üzem a rotaprint sokszorosításban a tervezettet jóval túlteljesítette (terv: 4,5 millió, tény: 5,6 millió).

A reprográfiai szolgáltatások keretében a fotóreprodukciók és a fotónagyítások száma visszaesett, a xerox-másolás iránti igény viszont tovább emelkedett. Az előző évi 180 ezerrel szemben ebben az évben 200 ezer xerox-másolat készült annak ellenére, hogy a gép üzemzavar miatt sokat volt használaton kívül. Ugyanakkor a könyvtár egyéb részlegeiben elhelyezett gyorsmásolók műszaki állapota sem kielégítő, gyakran szorulnak javításra, mivel nem folyamatos termelésre készült berendezések. Mind az olvasói igények (amelyek néha hetekre kielégítetlenek maradnak), mind a belső könyvtári munka és hivatali ügyvitel a géppark sürgős felújítását, ill. nagyteljesítményű gyorsmásolók beállítását teszik szükségessé. Az év folyamán elkészült OCÉ-másolatok száma 89 049 volt. (Ebből az Olvasószolgálaton készült 46 765, a Könyvtári Kölcsönzésen 28 464, a Gazdasági Igazgatóságon — belső, hivatali használatra — 13 820).

Bibliográfia

Kurrens nemzeti bibliográfiai munkálatok

A hazai új könyveket, füzetes kiadványokat, sorozatokat, valamint az új indulású időszaki kiadványokat — a kötelespéldány-szolgáltatás alapján — a *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Könyvek Bibliográfiája* teljességre törekvően dolgozta fel. A 35. évfolyam 24 füzete 6924 kiadványt regisztrált (ehhez a bibliográfia számítógépes rendszerében 25 698 új rekord készült, amiből az analitikus tételek száma 17 882. Az 1979. évi feldolgozáshoz képest a növekedés 714 tétel, illetve 2729 analitikus tétel). A 24. füzet elkészültével egyidejűleg kiíratásra került az évfolyam összesített mutatója is. Az 1978 óta számítógéppel készülő bibliográfia adatbázisában a tárolt rekordok száma megközelíti a hetvenezret (69 272 rekord, ebből analitikus tétel 46 653). Fontos eredmény, hogy az év során megoldódott a kurrens füzetek automatikus szedésének problémája is. A számítógéphez közvetlenül csatlakoztatott sornyomólánccal történő, nehezen olvasható kiíratást az 1980/18.

füzettől — jól áttekinthető, világosan értelmezhető tipográfiájú, szép kiállítású — lyukszalaggal vezérelt fényszedés váltotta fel. Ezzel a kurrens MNB most már külalakját tekintve is, a nemzetközi élvonalba került.

A magyarországi térképek leírásait (az ISBD/CM alapján) a kurrens könyvbibliográfia két ízben függelékként közölte (148 mű a Térképtár és az MNB Szerkesztőség közös munkájaként).

A hazai zeneműveket és zenei hanglemezeket — az MNB Szerkesztőség és a Zeneműtár közös kiadványa — a *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Zeneművek Bibliográfiája* dolgozta fel. Az 1980. évi 4 füzet összesen 977 tételt közölt és a terveknek megfelelően elkészült az évfolyam betűrendes mutatója is.

A havonta megjelenő cikkbibliográfia, a *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Időszaki kiadványok Repertóriuma* szerkesztését kettősség jellemezte. A szerkesztőségnek egyrészt naprakészen fel kellett dolgoznia a hazai periodikumok válogatott cikkanyagát, másrészt elő kellett készítenie, sőt az év végén meg kellett kezdenie azokat a szerkesztési változtatásokat, amelyeket a kiadvány reformjaként a Vezetői Tanács 1979-ben jóváhagyott. Az első feladat keretében mintegy 650 időszaki kiadvány anyagából válogatva 21 322 címleírás és 21 885 (egyszerűsített) szakozás készült. Az 1980. évi 35. évfolyam 12 füzetének összterjedelme 1707 oldalnyi volt (a terjedelemnövekedés 1979-hez képest 10%-os, azaz 156 oldal). Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a szerkesztőségnek minden hónapban egy 20 íves kiadványt kellett sajtó alá rendeznie. A kiadvány reformjának lényege, hogy 1981-től a Repetórium feldolgozási köre az ún. „általános" tartalmú, valamint a társadalom- és természettudományi cikkekre korlátozódik és ezzel egyidejűleg a továbbra is gondozandó szakterületek irodalmát teljesebben és mélyebben tárja fel. A feldolgozási kör korlátozhatósága érdekében, a szerkesztőség ez év folyamán együttműködési megállapotásokat kötött a három, e szempontból legfontosabb országos információs intézménnyel (az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központtal, a MÉM Információs Irodájával és az Orvostudományi Könyvtár és Dokumentációs Központtal). A kiadvány új feldolgozási módszereinek kialakítása (a KGST transzliterációs szabvány bevezetése, az *Új könyvek* tárgyszórendszerének kísérleti alkalmazása stb.) megtörtént, beleértve a munkatársak betanítását is. Így az 1981. évi első füzetek új rendszerű feldolgozási és szerkesztési munkája már 1980 októberében megkezdődhetett (pl. 2072 tétel feldolgozása már tárgyszóadással egészült ki). — A Repertórium éves összesített mutatói közül az 1977. évit sokszorosításra leadták, az 1978. évi kötet szerkesztése pedig befejezéséhez közeledik.

A kurrens magyar időszaki kiadványok bibliográfiája éves köteteinek összeállítása folyamatos volt. Jelentős eredmény, hogy 1980-ban két tárgyév kötetét sikerült sokszorosításra átadni. (Az 1977-es év anyagát tartalmazó kötet 1980. januárban leadott kézirata a Sokszorosító Üzem kapacitáshiánya miatt azonban ez év folyamán nem készült el; az 1978-as év kéziratának leadására 1980. decemberében került sor.)

A patriotika-irodalmat regisztráló két kurrens bibliográfia közül a *Hungarica Irodalmi Szemle* negyedéves füzetei 3958 tételt, a *Külföldi Magyar Nyelvű Kiadványok* évi 4 száma pedig 2838 tételt közölt. (A két ki-

advány feldolgozó munkája az 1979. évihez képest 1692 tétellel nőtt meg.) — Foglalkoztak a hungarika-tájékoztatás reformjának előkészítésével is: a kérdőíves felmérés elemzésén túl nemzetközi áttekintés készült a témáról, megvizsgálták a hungarikumok kezelését a hazai szakbibliográfiákban és más tájékoztató kiadványokban, elemezték a jelenlegi hungarika bibliográfiák tartalmi arányait, tájékozódó felmérés készült a társadalomtudományi kutatók körében hungarika-tájékozódási szokásaik és igényeik megismerésére. „A kurrens hungarika-regisztráció és -tájékoztatás jövője" c. előterjesztést tárgyalta a Hungarika Koordinációs Bizottság és a Vezetői Tanács is.

A Magyar Könyvészet éves kötetei közül — a belső sokszorosítási kapacitás elégtelen volta miatt elmaradt — 1974-es kumulációt a Népművelési Propaganda Irodának adhattuk át sokszorosításra. Az 1975-ös kötet montírozása megkezdődött. A továbbiakban az éves könyvészet már nem az eddigi hagyományos technikával szerkesztve jelenik meg. A kurrens nemzeti bibliográfiai füzetek számítógéppel „szerkesztett" (automatikusan válogatott, rendezett, indexelt stb.) kötetei közül elsőként a *Magyar könyvészet 1976* jelent meg (az MNB-rendszer javított és kiegészített tesztanyagának felhasználásával), sokszorosítás alatt van az 1978/79. évi összevont kötet, az 1980. évi kumuláció fényszedése pedig — terven felüli munkaként — megkezdődött.

A magyar bibliográfiák bibliográfiája 1977—1975. évi kötetének szerkesztése, illetve az 1980—1982. évi kötet anyaggyűjtése folyamatban van.

Retrospektív bibliográfiai munkálatok

Nemcsak a bibliográfiai tevékenység, hanem a könyvtár egészének életében jelentős esemény a *Magyar Könyvészet 1921—1944* c. ciklusbibliográfia első, *Magyar irodalom* c. kötetének ezévi megjelenése. A sorozat e most közre adott kötete a két világháború között megjelent magyar irodalomtudományi és szépirodalmi könyvek teljes címanyagát tartalmazza. Külön fejezetekben tárja fel az egyes szerzőkre vonatkozó irodalmat, a szépirodalmi gyűjteményeket és az egyes szerzők műveit műfajok szerinti csoportosításban. A 647 lapos bibliográfia mintegy 25 000 kiadványról tájékoztat (az analitikus leírásokat nem számítva).

A bibliográfia további kötetei közül már megkezdődött a *Nyelvészet. Világirodalom. Irodalmi sorozatok* c. kötet nyomdába adása (a gépelt kézirat terjedelme: 1910 oldal), az *Általános művek. Filozófia. Vallás* c. kötet szerkesztési munkái közül befejeződött a szakrevízió is, a címanyag szakmai lektoráltatása pedig folyamatban van.

A már megjelent *Magyar irodalom* c. kötet kézirata alapján megtörtént a leendő mutatókötet tételeinek kijelölése és megkezdődött azok gépelése is.

A *Magyar könyvészet 1961—1975* c. ciklusbibliográfia sajtó alá rendezése mindeddig egyszemélyes vállalkozás volt. Az elsőként megjelentetendő *Nyelvészet. Irodalom* c. kötet munkálatait 1980-ban jelentékenyen meggyorsította az ún. hungarikakutatási alapból kapott támogatás (60 000,— Ft). Így elkészülhetett a kötet lektoráltatása, a nyomdai kézirat gépelése és korrektúrája is. Az utószerkesztési munkák után a bibliográfia 1981-ben

nyomdakész lesz. Ugyanezen időszak *Térképek* c. kötetéhez a Térképtárba került összes térkép bibliográfiai cédulájának az egységesítése megtörtént. A Kötelespéldányszolgálaton keresztül be nem érkezett térképanyag kiszűrését is elvégezték.

Előrehaladt a *Külföldi magyar nyelvű könyvek. 1961—1970. Csehszlovákia* c. bibliográfia mikrofilmlapos többszörözésre alkalmas kéziratának elkészítése.

A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNY) második kötete (1601—1635) leadott kézirata az Akadémiai Kiadónál csak a kiadói szerkesztésen jutott tovább, szedését még nem kezdték el. A már megjelent első kötetben (1473—1600) újabban felderített kiegészítő adatok (eddig nem regisztrált példányok, újabb szakirodalom stb.) folyamatosan nyilvántartásba kerültek, míg a bibliográfiailag korábbról ismeretlen nyomtatványok a *Magyar Könyvszemlé*ben nyernek publikálást. Az RMNY harmadik kötetének (1636—1660) előkészítő munkálatai során a példánynyilvántartás áttekinthetővé tételével pontos kép alakult ki, hogy melyik mű mely gyűjteményben őrzött példánya alapján kerül címlapfényképeztetésre, ill. leírásra. Az évszázadok szerinti áttekinthetőbb időrendi tagolás érdekében az 1701—1711 közötti nyomtatványokra vonatkozó teljes adatgyűjtés és nyilvántartás folyamatosan átkerül a 18. századi munkálatokhoz.

A 18. századi hazai nyomtatványok többrétű (bibliográfiai, lelőhely stb.) nyilvántartásaiba az 1701—1711. évi nyomtatványok adatai folyamatosan beépítésre kerülnek. Az Országos Levéltárban a legtöbbet ígérő állagokban közel ezer régi magyarországi nyomtatvány regisztrálása megtörtént. Befejeződött a Plakát- és Kisnyomtatványtárban ugyanennek az anyagnak kigyűjtése. Az év során itthon és külföldön gyűjtött, majd azonosított és nyilvántartásba vett 18. századi hazai nyomtatványok száma kb. 10 000. Így e kategóriából eddig összesen kb. 125 000 példányt ismerünk már (1979: kb. 115 000). Tovább folyt a bibliográfiailag ismeretlennek tűnő nyomtatványok ellenőrzése mind a bel- (pl. BEK), mind a külföldi (elsősorban csehszlovákiai, jugoszláviai és ausztriai) gyűjteményekben. Az összeállítás alatt álló Petrik VII. kötet részére ezek közül 700 műről pontos leírás készült a címlapreprodukció felhasználásával, így ezek száma összesen 1700-ra emelkedett.

Ugyancsak a hungarika program keretében tovább folytatódott az 1801 előtti magyarországi szerzők és nyomtatványban megjelent műveik bibliográfiai nyilvántartásba vételének előkészítő munkálata. A legfontosabb kiegészítő források (Zoványi stb.) alapján a Szinnyei által közölt 7292 személy adatait (pl. születési hely, év) számos esetben sikerült kiegészíteni. Ennek során mintegy 3000 új névvel is gyarapodott nyilvántartásunk, amely kb. 40%-os többlet az eddigiekhez képest.

A 17. századi hazai műhelyek betűtípusainak, ill. nyomdadíszeinek repertóriumát továbbra is csak igen vontatottan sikerült kiépíteni, miután a munka érdemben igen szűk, többnyire szinte csak kutatónapi keretben folyik.

Szakbibliográfiai munkálatok

A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája első, az 1976-os év anyagát magába foglaló kötete az év elején (1979-es impresszummal), az 1977-es kötet az év decemberében megjelent. Az 1978-as kötet szerkesztése befejeződött, az 1979-es kötet szerkesztés alatt áll, a következő év anyagának gyűjtése folyamatos.

A magyarországi szépirodalom idegen nyelven 1969—1979 című bibliográfiából 450 címleírás készült el. A gyűjtés mintegy 400 tétellel egészült ki.

Az *Irodalmi hanglemezek Magyarországon* c. diszkográfia második kötetének előkészítése során a gyűjtőmunkák folytatódtak, többek között a Magyar Rádió archívlemez-katalógusa és más külső források alapján.

A kurrens hazai kulturális és művészeti periodikumok jegyzékét (az 1979-es anyaggyűjtéshez képest) lényegesen kivőbítették és megtörtént a jegyzék szerkesztése.

Egyéb bibliográfiai munkálatok

Az OSZK Mikrofilm címjegyzékei. Új sorozat — folytatásaként nyomdába, illetve mikrofilmezésre adták az *Időszaki kiadványok 3.* és átdolgozott 1. kötetét, a *Zenei dokumentumok 1.* és a *Plakátgyűjtemény 1.* kötetét.

Megkezdték az előkészítését a *Régi magyar könyvek 1.*, a *Plakátgyűjtemény 2.* és az *Időszaki kiadványok 4.* c. kötetek megjelentetésének.

A magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai c. sorozatnak megjelent az első kötete, amely a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) 1850 előtti kéziratainak leírásait tartalmazza. A pannonhalmi kötet (a nyomdai késés miatt) ebben az évben még nem jelenhetett meg. Az egri és a sárospataki kézirat-katalógus mellett már a Ráday-könyvtáré is nyomdába adás előtt áll.

Nemzetközi bibiliográfiai munkálatokban való részvétel

Az RMNY bibliográfiai csoport összegyűjtötte és megküldte a könyv- és könyvtártörténet éves nemzetközi bibliográfiája (Annual Bibliography of the History of the Printed Books and Libraries) számára az 1979. évi magyarországi anyagot.

A Zeneműtár a Nemzetközi Zenei Forrásrepertórium (RISM) részére folytatta a régi zeneművek adatainak összegyűjtését és továbbítását a kasseli (NSZK) RISM központba. Miután a régi nyomtatott zeneművek gyűjteményi adatainak felmérése befejeződött, megkezdték a régi kéziratos zeneművek lelőhelyeire vonatkozó kutatást és az utóbbi területre vonatkozó adatszolgáltatás előkészítését.

A magyarországi bibliográfiákról összeállítás készült az UNESCO gondozásában készülő kurrens bibliográfiai szemle részére.

Részvétel a szabványosítási munkálatokban

A bibliográfiai munka területén dolgozó szakértők kiemelkedő munkát végeztek a szabványosítás területén. Gondozásukban ezidén a következő magyar állami szabványok készültek el: MSZ 3402 könyvek címlapja,

egyéb előzékei, belső elrendezése és kolofonja (a szabvány a könyvek alakisága keretében intézkedik a CIP = Cataloguing in Publications bevezetéséről is); MSZ 3574 Térképek nemzetközi azonosító számozása (ISSN, ISBN); MSZ 3563 Nemzetközi szabványos azonosító könyvszámozás (ISBN) (az 1973-ban megjelent szabvány módosítása); MSZ 3440/4 A bibligoráfiai leírás besorolási adatai. Címek.

A fentieken kívül még a következő szabványjavaslatokat dolgozták ki: MSZ 3424/2 Bibliográfiai leírás. Időszaki kiadványok a katalogizáló szakterület munkatársaival közös vállalkozásban); MSZ 3440/3 A bibliográfiai leírás besorolási adatai. Testületek nevei.

A fentieken kívül részt vettek munkatársaink több nemzetközi szabványtervezet véleményezésében, ill. megvitatásában (ISO, KGST, NTMIR keretében).

Nemzetközi kapcsolatok

Az Unesco rendezésében Prágában megrendezett tanácskozáson: „Symposium on automation of national bibliographies" az MNB Szerkesztőség szakértője, Sipos Márta ismertette az MNB gépi rendszerét, különös tekintettel a gépi betűrendezés kérdéseire.

Tapasztalatcsere jellegű tanulmányutakra a bibliográfiai munka területén az NDK-ban (Lipcse) és Romániában (Bukarest) került sor.

KÖZPONTI SZOLGÁLTATÁSOK. KÖNYVTÁRÜGYI FELADATOK

Kötelespéldány Szolgálat

A nyomdák által előállított dokumentumok száma — a takarékossági intézkedések ellenére — alig csökkent: míg 1979-ben 1,304 ezer, 1980-ban 1,278 ezer dokumentum került beszolgáltatásra. A beérkezett kötelespéldányokból mintegy 1 millió került elosztásra, fölöspéldánynak bizonyult 179 ezer db.

A kötelespéldány-szolgáltatás ellenőrzése csak Budapesten tekinthető megoldottnak. 1980-ban 166 budapesti nyomdát és sokszorosítót ellenőriztünk közvetlenül, köztük valamennyi nagy nyomdát is. Jóllehet 1980-ban már az összes megyei könyvtár vállalkozott a vidéki nyomdák és sokszorosítók ellenőrzésére s őket e feladat ellátására felkészítettük, mégis a vidéki ellenőrző munka alig jelentett többet, mint néhány eddig nem szolgáltató sokszorosító címadatainak felderítését. Az év során 12 megyei könyvtár igazgatóját személyesen kerestük fel. E megbeszélések összegezéseként megállapítható, hogy nem elégséges a megyei könyvtárakat felhatalmazni az ellenőrzésre, a végrehajtáshoz központi jogi és anyagi támogatásra van szükségük. Ennek megoldása azért is sürgető, mert a kötelespéldány-szolgáltatás a kisnyomtatványok esetében jelenleg rendkívül hiányos.

Az Országos Könyvtárügyi Tanács — az OSZK szakértőinek bevonásával — 1980-ban megvizsgálta a kötelespéldány-szolgáltatás helyzetét. A Kötelespéldány Szolgálat munkaerő- és helyhiányát kiemelten kezelve, a problémák megoldására középtávú intézkedési terv készült.

A kiadványok nemzetközi azonosító számozása

A kötelespéldányként beérkező könyvek, füzetes kiadványok, térképek, sorozatok, valamint az első minősítési kategóriába sorolt időszaki kiadványok nemzetközi azonosító számozása és az ezzel kapcsolatos nyilvántartások gondozása folyamatos volt. 1980-ban összesen 7491 könyv kapott ISBN-t (hivatásos kiadók kiadványai közül 4215, a nem hivatásos kiadók kiadványai közül 3275, ún. gyűjtőszámot kapott 1275). A hivatásos kiadók által megjelentetett könyvek közül 94,2%, a nem hivatásos kiadók könyvei közül 61,7%, az ún. gyűjtőszámokhoz soroltak közül pedig 10,4% benyomtatott ISBN-nel jelent meg. A benyomtatott ISBN-ek közül mindössze 44 volt hibás, téves minősítés miatt pedig 118 ISBN-t kellett törölni.

Az időszaki kiadványok és sorozatok közül 518 kapott ez évben ISSN-t.

Központi Katalógusok

Mindkét központi katalógus munkáját hátrányosan befolyásolja, hogy a központi katalógusokról intézkedő jogszabály mindeddig nem készült el.

A Könyvek Központi Katalógusába az év folyamán 135 könyvtár (91 budapesti és 44 vidéki) 185 ezer leírást küldött (a klíring állomás számára további 37 300 leírást kaptunk). Az év elején megállapodást kötöttünk az Országgyűlési Könyvtárral és a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárával. E megállapodások pontosították, hogy mely kiadványfajták tartoznak a központi katalógus gyűjtőkörébe, melyek azok a dokumentumtípusok, amelyek csak a klíringállomás számára jelentendők és melyek a bejelentési kötelezettség alá egyáltalán nem tartozók. E két fontos megállapodás ellenére még mindig viszonylag magas a gyűjtőköridegen bejelentések száma (1980-ban közel 10 000 tétel). A bejelentések közül a folyóiratok központi katalógusa számára folyamatosan kiszűrték a könyvként bejelentett időszaki kiadványokat (933 címhez tartozóan 4869 cédulát). Az előkatalógus építése naprakész volt, így a bejelentések a tájékoztatáshoz gyorsan hasznosíthatók voltak.

A klíring-szolgáltatás munkájában jelentős növekedés tapasztalható. A 19 partner könyvtár számára összesen 68 ezer tételt küldtünk meg, csaknem kétszeresét az előző évinek. A részesedő könyvtárak közül a szétsugárzott anyagot mind bibliográfiához, mind katalógushoz 4 használja fel, csak bibliográfiai kiadványaiban hasznosítja 5 szerkesztőség, speciális katalógust épít az anyagból 10 könyvtár. Örvendetes eredmény, hogy ez évben a Budapesti Egyetemi Könyvtár is vállalta tájékoztató katalógus építését. Végül a hasznosítás új módjaként az Építéstudományi Központ új vállalkozása említhető: az ÉTK a küldött anyagból szakkatalógust épít és ugyanakkor szekundér klíring-állomásként a hálózatba tartozó könyvtáraknak speciális szakterületük szerint válogatottan másolatokat is küld a helyi hasznosítás céljaira.

A *Külföldi Társadalomtudományi Kézikönyvek* 1980. évi 2. száma 444 oldal terjedelemben megjelent. Elkészült és sokszorosításra vár a kiadvány 1975/79. évi kumulált ötéves mutatója.

A katalógusok alapján adott lelőhelytájékoztatások száma az előző évihez hasonlóan megközelítette a 20 000-t. Az adott tájékoztatásokban legnagyobb a részesedése az OSZK Könyvtárközi Kölcsönzés szolgálatának (50%), utána legtöbb a telefonon érkező kérdés (28%), személyesen érdeklődik 15%, levélben 5 és telexen 2%. Különösen figyelemfelhívó az utóbbi alacsony részaránya.

A kutató-fejlesztő munka keretében — kutatónap terhére — kidolgozták a *Külföldi Társadalomtudományi Kézikönyvek* tárgyszó-rendszerét, összeállították és folyamatosan bővítették a tárgyszó-katalógust és az ETO szakcsoportok és a tárgyszavak konkordanciakatalógusát és megkezdték a *Külföldi Társadalomtudományi Kézikönyvek* szerkesztési szabályzatának átdolgozását.

A Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusába mintegy 81 ezer bejelentés érkezett, amelyeket folyamatosan nyilvántartásba vettek. A selejtezésekre vonatkozó ún. negatív bejelentések nyilvántartási konzekvenciát (370 címhez tartozó 1700 évfolyamra vonatkozóan) végrehajtották.

A *Kurrens külföldi időszaki kiadványok a magyar könyvtárakban 1978—1979* c. lelőhelyjegyzék, amely 17 778 címet regisztrál, elkészült és sokszorosítása is megkezdődött.

A retrospektív lelőhelyjegyzék munkálatainak keretében folytatódott a cím- és állományadatok szerkesztése. Az M—N betűs címanyag feldolgozása — 25 cím kivételével — befejeződött. A tervezett preprintjegyzékek közül 3 megjelent és körözésre került.

A katalógusszerkesztési munkákat a lelőhelyek kódnyilvántartásának gondozása egészítette ki.

A tájékoztatások száma (13 191) növekvő tendenciát mutat.

Könyvtárak Központi Nyilvántartása

Bár e csoport szervezetileg csak 1979 utolsó negyedében alakult meg és számos kezdeti nehézséggel (elhelyezés, létszámgond) kellett megküzdenie, máris szép eredményeket ért el: adatbázisa kiépülőben van és — bizonyos területeken — már szolgáltatóképes is. (A KMK, ill. az MM Könyvtári osztálya számára két összeállítást készítettek: *Statisztikai adatok a hazai közművelődési könyvtárak zenei és hangtári részlegei*-ről és *A főiskolai könyvtárak létszámadatai*-ról.)

1980 májusában került sor az adatlapok szétküldésére (mintegy 12 000), ezt követően folyamatosan adtak tanácsokat a könyvtáraknak az adatlapok kitöltéséhez és sürgették azok visszaküldését. Visszaérkezett összesen 2788 „A" és „B" típusú adatlap, nagy részének ellenőrzését is elvégezték. Begyűjtötték a könyvtárnak nem minősülő szolgáltató helyek számát az ún. „C" típusú adatlapon.

A feldolgozás alapjául szolgáló, mintegy 400 deszkriptort tartalmazó előzetes deszkriptor szótárat kidolgozták. Tanulmányozták a könyvtári adatok összegyűjtésének, fénylyukkártyás nyilvántartásának problémáját és kidolgozták ennek rendszerét.

A könyvtárközi kölcsönzésről készülő új jogi szabályozás elhúzódása nem kis mértékben veti vissza az OSZK központi szervező, módszertani irányító, instruktív munkáját. Mindazt, amit eddig ezen a téren tettünk, jogi alátámasztás nélkül, a majd bevezetendő előírások tekintetében teljes bizonytalanságban, csupán szakmai tapasztalatokra támaszkodva tesszük.

A könyvtárközi kölcsönzés koordinálását szolgáló konzultatív bizottság iránt az érdeklődés változatlanul nagy. A decemberi megbeszélésre 32 könyvtár képviselőjét hívtuk meg. Napirendre kerültek a szocialista országok nemzeti könyvtárai berlini értekezletének ismertetése, a nemzetközi statisztikai adatszolgáltatás és a belföldi könyvtárközi kölcsönzés egyes kérdései. Vidéki könyvtárak továbbképzési alkalmait is felhasználtuk arra, hogy előadás tartásával fokozzuk a könyvtárosok tájékozottságát a könyvtárközi kölcsönzésről.

Mind a konzultatív bizottság megbeszélései, mind az egyéb alkalmakat megragadó orientáló instruktív munkánk következtében fokozódik a regionális és hálózati központok szerepe. Különösen kitűnik a szombathelyi megyei könyvtár mint regionális központ a könyvtárközi kölcsönzés mintaszerű szervezésével.

Munkánk során következetesen törekedtünk arra, hogy a más könyvtárból is kielégíthető kérések ne az OSZK-t terheljék. Ezért a beérkezett 23 400 kérésből 1100-at, mint nem az OSZK-ra tartozót, visszaküldtünk a kérő könyvtárnak, ill. hálózati központjának. Ez a szűrő tevékenység 1978-ban kezdődött. Eredményeképpen 1980 óta csökken az OSZK-hoz érkező kérések száma. Tovább szorgalmazzuk a közvetlen kapcsolatok létrejöttét és egyre inkább követelményként támasztjuk a pontatlan bibliográfiai adatok kiegészíttetését.

A fennmaradó 22 300 kérésből adatkiegészítés és lelőhelymegállapítás után 9569-et belföldi könyvtárakhoz továbbítottunk. Közvetlenül foglalkoztunk 11 307 belföldi és 1424 külföldi kéréssel, a teljesítés 81,4, ill. 83,5 százalékos.

Az OSZK saját állományából 1304 könyvtárközi kölcsönzési kérést teljesített, ebből 1196-ot másolatban.

Külföldi kapcsolataink lényegében nem változtak, partnereink jórészt állandóak: mintegy 40 ország 519 könyvtárával állunk kapcsolatban. Legtöbb kérésünket az NSZK (2739), Anglia (1570), a Szovjetunió (997), Hollandia (654) és Svédország (466) teljesítette. Legtöbbet teljesítettünk az NSZK-nak (278), Csehszlovákiának (153), a Szovjetuniónak (121), Ausztriának (101) és Angliának (93). Kéréseinknek 58 százaléka érkezett másolatban, ennek 47 százalékát kaptuk díjmentesen. A térítéses másolatokra, valamint portóköltségre, amely a BLLD (British Library Lending Division) kérőlapok árát is magában foglalja mintegy 553 ezer forintot költöttünk.

Évek óta nehézséget okoz a tengerentúl megjelent kiadványok megszerzése. Innen ugyanis nehéz eredeti anyagot megkapni. Ugyanakkor az európai könyvtárak egyre inkább csak nemzeti anyagot kívánnak könyvtár-

közi kölcsönzésbe bocsátani. Egyedül az NSZK könyvtárai teljesítik — lehetőség szerint — az amerikai kiadványokra vonatkozó kéréseinket. Ez az oka az NSZK-ba irányuló kéréseink nagy számának.

Nemzetközi kiadványcsere

A cseretevékenységben a kiküldött könyvek száma — az 1979-es visszafogott év után — újra megközelítette az 1978-as szintet (1980: 30 974, 1979: 24 758, 1978: 34 306). Ebben változatlanul fontos szerepet játszott a külföldi magyar érdekeltségű intézmények támogatása is. A kiküldött folyóiratok száma nem mutat ilyen ingadozást, az utóbbi három évben gyakorlatilag nem változott, kb. 4300 évf. A fogadott anyag mennyisége arányaiban azonos képet mutat: a kapott könyvek száma évek óta valamivel 18 ezer felett, a folyóiratoké 2200 körül van. Valamivel csökkent a könyvbehozatal a nem-szocialista relációból.

A kiküldött mennyiségen belül jelentős volt a kötelespéldányból visszamaradó felsőoktatási jegyzetek és középiskolai tankönyvek fölöspéldányjegyzéken történő kiajánlása, amelyek főként a közművelődési és iskolai könyvtárakban keltettek igényt. A fogadott anyagból az OSZK gyarapodása arányaiban változatlan. A csereprofilok tisztázását szolgálja az Országgyűlési Könyvtárral történt megállapodás, amely a hivatalos kiadványok cseréjét 1981-től az Országgyűlési Könyvtárra ruházta azon partnerek esetében, amelyek Magyarországgal kizárólag hivatalos kiadványcserekapcsolatban állnak.

A könyv- és folyóiratárak emelkedése ellenére a csere céljára történő vásárláshoz rendelkezésre álló hitelkeret összege elegendőnek bizonyult, az eredetileg tervezett összeg túllépésére nem került sor. A nemzetközi kiadványcsere céljaira a Kötelespéldány Szolgálattól 11 530 kötet könyvet vettek át, vásárlás útján 12 483 kötetet szereztek be. Az év folyamán megkezdődött a cserekapcsolatok folyamatos értékelő elemzése és részben néhány, számunkra nem jelentős kapcsolat megszüntetése, részben a partnerek számára előfizetett periodikumok ugyancsak elemzésen alapuló csökkentése.

A szocialista országokkal fennálló cserekapcsolatban változatlanul a kultúregyezményes csere dominált. Tartalmi szempontból azonban, a fogadott anyag minősége tekintetében továbbra sem volt az automatikus csere problémamentes.

A tőkés országokkal folytatott cseretevékenységen a gazdasági helyzet súlyosbodása némileg éreztette hatását. Több cserepartner az eddigi kötetenkénti elszámolás helyett visszatért az értékegyenlőségen alapuló árazott cserére (pl. a New York állami Columbia University könyvtára, az oxfordi Bodleian Library), amely az államilag támogatott szocialista könyvkiadásunk forintárai mellett kedvezőtlen számunkra. Sajnálatosan érintette gyarapítási tevékenységünket a bécsi Österreichische Nationalbibliothek cserekészségének korlátozása is. — Az év folyamán újonnan létesült cserekapcsolatok közül jelentősek a grazi Egyetemi Könyvtár kérései, a görög Centre d'Études du Sud—Est Européen-el kiépülő kapcsolat, valamint a római Ufficio dei Scambi Internazionali patrioticum-csere javaslata. —

A fölöspéldánycsere tőkés viszonylatban változatlanul elsősorban az NSZK-val, Angliával és az USA-val bizonyult hagyományosan jónak, az ellenértékként beérkező könyvanyag nem annyira az OSZK, mint inkább más könyvtárak gyarapodását szolgálja.

Az 1960., ill. 1969-es nemzetközi cseretevékenységre vonatkozó rendelet módosításáról, ill. korszerűsítéséről tervezet készült.

Fölöspéldány Központ és Tároló Könyvtár

A Fölöspéldány Központban befejeződött a teológiai, történelmi anyag feldolgozása, megkezdték a nyelv- és irodalomtudomány, a földrajz, a néprajz anyagának előrendezését és feldolgozását. A teljesítmény mintegy 38 ezer kötet, kevesebb mint korábban, mivel a Könyvtárak Központi Nyilvántartása csoport 2 fő létszámát a Fölöspéldány Központtól kellett elvenni. A feldolgozott anyagról 91 jegyzék készült kb. 1600 oldal terjedelemben.

Az átvett fölöspéldányok száma jóval több az előző évinél: 21 ezer kötet. A szétosztott fölöspéldányok száma is emelkedett: 121 könyvtár 23 ezer kötetet kapott.

A szétosztott művek emelkedő száma s az a tény, hogy ez magasabb, mint az átvett könyvek száma, örvendetesen jelzi, hogy az állomány továbbra is csökken, természetesen a feldolgozás csökkenő irányzatával párhuzamosan kisebb mértékben, mint az előző években.

A könyvtáraktól 24 fölöspéldány-jegyzéket vettek át és köröztettek, ezen kívül 111 könyvtár 54 668 tételt tartalmazó selejtjegyzékét bírálták el és ebből 8134 művet vettek át.

A tároló könyvtár munkacsoportja eredményesen folytatta az anyag előkészítését a költözésre, részt vett a törökbálinti épülettel kapcsolatos tárgyalásokon, megterveztette a raktár berendezését. Folyamatosan gyarapította a tároló könyvtár állományát (11 585 mű, 18 475 kötetben), folytatta a katalógusok építését, továbbá kísérletképpen megkezdte a tároló könyvtár állományának hasznosítását könyvtárközi kölcsönzés útján. Az eredmény arra mutat, hogy a tároló könyvtár állományát a kialakított gyűjtőköri elveknek megfelelően tovább kell gyarapítani, lehetőleg új kiadványokkal is. Ilyen módon fontos forrása lehet a könyvtárközi kölcsönzésnek.

Nemzetközi kapcsolatok

Ez évben a központi katalógusok és a könyvtárközi kölcsönzés szakembereinek igen sok alkalmuk nyílt nemzetközi tájékozódásra. Kiemelkedik közülük a két említett szakterület képviselőinek berlini tanácskozása a szocialista országok nemzeti könyvtárai együttműködése keretében (1980. okt. 28—30). A konferencián N. Rácz Aranka főosztályvezető és Kondor Imréné osztályvezető képviselték könyvtárunkat. N. Rácz Aranka „Az UAP program alkalmazásának lehetőségei és problémái Magyarországon" címmel tartott

előadást. Kondor Imréné referátumában az Unimarc csereszalagoknak a központi katalógusokban való hasznosítására vonatkozó koncepciót ismertette.

Tapaszteletcsere jellegű tanulmányútra került sor Moszkvában, Berlinben és Varsóban (a könyvtárközi kölcsönzés területén), és Krakkóban (a központi katalógusok kérdéskörében). Kiadványcsere megbeszélésekre Pozsonyban, Újvidéken és Szófiában nyílt lehetőség.

FEJLESZTÉS. SZÁMÍTÓGÉPESÍTÉS. RÉSZVÉTEL AZ ORSZÁGOS ÉS NEMZETKÖZI INFORMÁCIÓS RENDSZEREKBEN

A könyvek integrált feldolgozásának előkészítése

Az integrált feldolgozás megvalósítása érdekében végzett munkánk legfontosabb eredménye a *Magyar Nemzeti Bibliográfia Könyvek Bibliográfiája* és az *Új könyvek* által ellátandó feladatokban az eddigi párhuzamosságok helyett egyrészt a funkciók elhatárolása, másrészt ezzel egyidejűleg a feldolgozás egyesítése, közös alapokra helyezése volt. Az 1981-től (egyelőre kísérleti jelleggel) beinduló új rendszer lényege: az *Új könyvek*-nek tájékoztató funkciói megtartása mellett elsősorban gyarapítási segédletnek kell lennie. Ennek érdekében az *Új könyvek* elsősorban nem a már megjelent, hanem az ezután megjelenő könyvekről ad információt, mégpedig lehetőleg az imprimatúra-példányok alapján készített előzetes leírásokat és — változatlanul — annotációkat is. A tájékoztatás további gyorsítása érdekében a kiadvány ún. szabadlapos formában jelenik meg. Ugyanakkor, mivel a hivatalos kurrens nemzeti bibliográfia továbbra is a végleges, hiteles leírásokat fogja közölni, a hazai könyvtárak számára elsősorban a feldolgozási segédlet funkcióját fogja betölteni. A feldolgozási és munkaszervezeti kérdések tisztázása után az MNB gépi rendszere úgy módosult, hogy az adatbázis alkalmassá vált mind az előzetes leírások, mind a verifikált végleges leírásokat biztosító módosítások, kiegészítések fogadására és a rendszer biztosítani tudja — egyszeri feldolgozással — mind az MNB-hez szükséges teljes leírások, mind az *Új könyvek*, ill. a közművelődési könyvtárak katalógusai számára szükséges szűkítettebb adattartalmú leírások kiíratását is.

Az új közös feldolgozási rendszer tesztelésére az 1980. évi könyvheti könyvek feldolgozása alapján kísérleti szám készült, a kísérleti *Új könyvek* megvitatására a Könyvért — részvételünkkel — regionális értekezleteket szervezett.

Az MNB rendszerében készülő leírásoknak az OSZK katalógusaiban való felhasználása érdekében 1980 során az MNB Szerkesztőség kísérleti cédulákat szolgáltatott a Katalogizáló osztálynak. A kísérleti anyag tapasztalatainak megvitatása során az érdekeltek a közös egyszeri feldolgozást megvalósíthatónak tartották, a még megoldásra váró kérdések elsősorban nem katalogizálási jellegűek. Nyitott kérdés pl. a cédulák új korszerű előállítási technikája; ettől függően döntés arról, hogy a katalóguscédulák „unit card" típusúak vagy egyedi „átfejelt" cédulák lesznek stb.

A Magyar Nemzeti Bibliográfia gépi rendszerének fejlesztése

E témakörben az első részfeladat az MNB rendszerére alapozott szolgáltatások bővítését célozta. Közülük befejezett fejlesztés az MNB és az *Új könyvek* közös „integrált" feldolgozásának megvalósítása. Hasonlóképp elkészült a rendszernek az új feldolgozási szabványokhoz igazodó átalakítása is. A folyamatban levő, be nem fejezett kutatások közül folytattuk az OSZK-katalóguscédula megvalósítására vonatkozó munkákat; a leírások ETO jelzetei alapján tematikus származékjegyzékek kiíratására végeztünk kísérleteket és megvitattuk a UNIMARC-alapú mágnesszalag-szolgáltatásra vonatkozóan a Számítástechnikai Koordinációs Intézet (SZKI) által kidolgozott szervezési tanulmányt.

A második részfeladat keretében az MNB-vel kapcsolatos két fontos technikai fejlesztést oldottunk meg. Megvalósult a kurrens füzetek fényszedett előállítása (egyelőre lyukszalagos vezérléssel). E „látványos", azonnal érzékelhető eredmény mellett, az elkövetkező évek fejlesztési munkáit döntően befolyásolja majd a TS 51 jelű intelligens terminál 1980-ban megvalósult beszerzése. Végül elkészült a rendszer felhasználói dokumentációjának véleményezése, megvitatására a következő évben kerül sor.

A külföldi folyóiratok kurrens lelőhelyjegyzéke számítógépes előállításának előkészítése

Az előkészítő munkák keretében megvitatásra került a *Beszámoló jelentés az ISDS-programrendszer üzembe állításának kísérleteiről* készített SZÁMTI-tanulmány. Az e vitában hozott határozatok alapján elkészült és szintén megvitatásra került *A Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusa és a kapcsolódó tevékenységek számítógépes rendszere* című, ugyancsak a SZÁMTI munkatársai által kidolgozott szervezési tanulmány. A könyvtári-bibliográfiai előkészítő munkák folytatásaképp elemzés készült a számítógéppel előállított külföldi lelőhelyjegyzékekről, megkezdődött a bejelentési rendszerrel kapcsolatos munkák (például: a kardexelés) automatizálhatóságának vizsgálata és javaslat készült a géppel előállítandó betűrendes mutatóra vonatkozóan.

Az év fontos eredménye, hogy kísérleti anyagként, elsőízben küldtünk mágnesszalagon bejelentéseket a hazai folyóiratokról mind az ISDS-, mind az IKARR központi szerveinek.

Az UNESCO 1981—1982. évi részvételi programja keretében javaslatot dolgoztunk ki egy kiíróberendezéssel felszerelt terminál (FACIT 4540—T) juttatása érdekében.

Részvétel az országos és nemzetközi információs rendszerekben

A Társadalomtudományi Információs Munkacsoport (TIM) munkájában 1980-ban is aktívan részt vettünk. A TIM tevékenységét azonban mind ez ideig még nem a valóságos társadalmi információs együttműködés, hanem inkább egyfajta orientálás, illetve továbbra is az együttműködés irányelveinek meghatározására vonatkozó tervező munka jellemzi. 1980-ban egy

kialakítandó számítógépes társadalomtudományi információs együttműködésre irányuló törekvés került az előtérbe. E megoldás rendszertervi vázlata nem fogja át a társadalomtudományi információs rendszer fejlesztésének egész problémakörét, egy súlyponti kérdésre, a számítógép alkalmazásának és az ezzel összefüggő együttműködésnek a kérdésére szorítkozik. Az együttműködés alapvetően az MTA Számítástechnikai bázisán jönne létre. A tervezők azt várják a szakközpontoktól, hogy saját szakterületeiken tervezzék meg a számítógépes rendszerhez való kapcsolódás lehetőségeit, az Akadémiai Könyvtár tanulmányozza valamiféle céltársulás jogi lehetőségeit és módjait.

A kulturális és művészeti információellátás hazai helyzetének javítása érdekében az OSZK Információs osztályán elemző helyzetkép készült az irodalomra vonatkozó jelenlegi információellátásról (magyar és világirodalom, irodalomtudomány, irodalomtörténet). Ezen kívül még előkészítő munkákat végeztünk egy, az Országgyűlési Könyvtárral és a Népművelési Intézettel közösen megvalósítandó SDI-szolgáltatás kialakítása érdekében.

Nemzetközi szabványosítási munkák

Szakértőink több ISO, illetve KGST—NTMIR szabványtervezetet véleményeztek. A folyóiratok címrövidítési szabályaira vonatkozó párizsi ISO-ülésen Szilvássy Zoltánné vett részt, a készülő KGST-szabványhoz beérkezett hozzászólásokat pedig Sonnevend Péter dolgozta fel. Az NTMIR keretében kibocsátott NME-k közül Szűcs Jenőné és Sonnevend Péter a MEKOF—I-gyel kapcsolatos szakértői tanácskozáson képviselte könyvtárunkat.

Időszaki Kiadványok Automatizált Regisztrációs Rendszere (NTMIR—IKARR)

Ez év tavaszán Moszkvában megtörtént az IKARR—3 gépi rendszerének átvétele. Az előzetesen megküldött 15 kötetes dokumentáció véleményezésébe bevontuk az OMKDK és a SZÁMTI számítógépes szakembereit is. A rendszer üzemszerű működésre való felkészültségét — a korábban végzett kísérleti üzemeltetés után — egy nemzetközi átvevő bizottság a helyszínen vizsgálta meg. A bizottságban az OSZK-t Szilvássy Zoltánné képviselte. A bizottság a rendszert szolgáltatásra képesnek jelentette ki. E jelentős eredmény mellett azonban megállapítást nyert, hogy az IKARR adatbázisa még szűk (1979-ben 7000 rekord, ebből a Szovjetunió után az élen Magyarország 906 bejelentéssel), a gépi feldolgozás fejlettsége ellenére a bejelentések kizárólag hagyományos formában, azaz adatlapon érkeznek, végül az ISDS-el való kapcsolat is több kérdésben megoldatlan. E problémák megoldására könyvtárunk szakértői — Fügedi Péterné és Szilvássy Zoltánné — az év folyamán több javaslatot dolgoztak ki. Szilvássy Zoltánné tevékenyen részt vett az IKARR Rendszertanácsának 4-ik ülésén Kisinyovban.

Az operatív munkák keretében 191 új bejelentést hagyományos formában, és a gépi adathordozón történő bejelentés előkészítéseként 20 rekordot kísérleti mágnesszalagon küldtünk ki a moszkvai központnak.

International Seriald Data System (ISDS)

Az operatív munkák keretében a Magyar ISSN Iroda által ISSN-nel ellátott kurrens időszaki kiadványok közül 191 időszaki kiadvány adatlapos feldolgozása készült el. A *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Könyvek Bibliográfiájá*-ban regisztrált új indulású időszaki kiadványok és élő sorozatok közül 483 tételről készült adatlap, közülük a Nemzetközi ISDS Központnak 337 tételről küldünk jelentést. Az IKARR-bejelentéseknek az ISDS-szel kompatibilis IKARR—3 formátum szerinti átkódolása után, 1980-ban elkészült az összesített IKARR—ISDS archív nyilvántartás.

Fontos eseménye az évnek, hogy a gépi adathordozón való folyamatos bejelentés előkészítéseként egy 50 tételes kísérleti mágnesszalagot küldtünk ki a párizsi nemzetközi központnak.

Az ISDS-rendszer elméleti, ill. szervező-irányító munkájában Szilvássy Zoltánné, mint az ISDS Igazgató Tanácsának alelnöke, majd elnöke aktívan részt vett.

Interinformkultúra

Ez évben kétoldalú együttműködési megállapodás jött létre az OSZK és a Lenin Könyvtár Kulturális és Művészeti Információs Központja között. A megállapodás alapján megkezdtük a magyar kulturális-művészeti szakirodalom válogatott bibliográfiájának megküldését (340 cikk és 110 könyv orosz címfordítással, szükség esetén orosz nyelvű annotációval ellátott bibliográfiai adatait küldtük meg, kísérleti jelleggel a Lenin Könyvtár rubrikátor tervezete szerint szakozva).

Ugyancsak az operatív munkák keretében összeállítottuk és Moszkvába elküldtük az 1980-ban megjelenő kulturális és művészeti információs időszaki kiadványok jegyzékét, valamint számos hazai szakértő bevonásával véleményeztük a Lenin Könyvtár Kulturális és Művészeti Információs Központja által kidolgozott rubrikátortervezetet.

A szervezet moszkvai értekezletén könyvtárunkat Sonnevend Péter képviselte. Részt vettünk az Európai Kulturális Adatbank nemzetközi tanácskozásán is, amelyet az idén Budapesten tartottak. E konferencián Szilvássy Zoltánné előadást tartott az ISDS és az adatbank kapcsolatainak lehetőségéről.

IGAZGATÁS, VEZETÉS, KÖZPONTI FELADATOK

Szervezeti és személyi változások

A Katalogizáló osztály keretében működő hírlapfeldolgozó részleg 3 főnyi, az állományvédelmi hírlapmikrofilmezés könyvtári előkészítésével foglalkozó csoportja 1980. február 1-től a Várberuházási és Állományvédelmi Igazgatóság keretében működő Mikrofilmtár szervezeti kötelékébe került át.

Az OSZK szervezeti és működési szabályzata új kiadására — bár a szabályzat már 1979 végén elkészült — ez évben sem kerülhetett sor, felsőbb szintű döntések hiányában.

Az év folyamán, ill. végén nyugalomba vonultak Ónódy Miklós főosztályvezető-helyettes, a Mikrofilmtár vezetője, dr. Borsos Józsefné és dr. Kemény G. Gábor, az Olvasó- és Tájékoztató Szolgálat tud. főmunkatársai és dr. Szauder Józsefné, a Kézirattár tud. főmunkatársa. Elhunyt Búzás János kollégánk, aki 18 éven át volt a Hírlaptár munkatársa.

Vezetői tanácsülések, ellenőrzések

A Vezetői Tanács 1980-ban hat alkalommal ült össze és nyolc előterjesztést tárgyalt meg.

A Művelődési Minisztérium Könyvtári osztálya az év folyamán — számos külső szakember bevonásával — az OSZK-ban célvizsgálatot tartott. A vizsgálat elsősorban a működés, a szervezet és a hatékonyság megítéléséhez, ill. javításához szükséges információk megszerzésére irányult. A vizsgálatot lezáró jelentést és javaslatokat a könyvtár Vezetői Tanácsa december 18-án tárgyalta. A javaslatok nyomán intézkedési terv készült.

A könyvtár tevékenységét, szolgáltatásait és a továbbfejlesztés lehetőségeit tárgyaló dokumentum került az év végén miniszterhelyettesi értekezlet elé. A minisztérium Terv- és Pénzügyi főosztálya az év utolsó negyedében megkezdte a könyvtárban a kétévenkénti szokásos költségvetési revíziót.

A belső ellenőrzések terén megtárgyalásra került az 1979-ben lefolytatott két felülvizsálat anyaga (a Sokszorosító üzem munkája és a szerződéses munkavállalások). A vizsgálatok nyomán hozott intézkedések már több téren éreztették pozitív hatásukat.

A belső ellenőrzési szabályzat tervezete elkészült, hatályba léptetésére az új szervezeti és működési szabályzattervezet jóváhagyásától függő időpontban kerülhet sor.

A Pártszervezet — munkabizottságok bevonásával — három területen indított el vizsgálatot: a könyvtárban folyó kutató-fejlesztő munka, a bérhelyzet és a külföldi kiküldetések.

Könyvtári bizottságok

A Tudományos és Közművelődési Bizottság két munkaülésén foglalkozott a könyvtárban folyó kutatások 1980. évi munkálataival, a kutató-fejlesztő munkát végző tudományos dolgozók egységes követelményrendszeréről és továbbképzéséről szóló miniszteri utasítás végrehajtásával kapcsolatos teendőkkel, valamint a Keresztury-pályázatra érkezett pályaművek elbírálásával.

A Hungarika Koordinációs Bizottság két ülést tartott, amelyek napirendjén a *Magyar Könyvészet 1921—1944* kiadásának kérdései, ill. a kurrens hungarika-regisztráció és -tájékoztatás fejlesztési elképzelései szerepeltek.

A Könyvtártechnológiai és Fejlesztési Bizottság két alkalommal ülésezett és elsősorban az MNB gépi rendszerének továbbfejlesztésével, ill. a kurrens időszaki kiadványok lelőhelyjegyzéke gépesítésével foglalkozott.

A Nyelvpótlék Bizottság és a Vári és Beruházási Bizottság folyamatosan foglalkozott az év közben felmerült problémákkal.

Az Ifjúsági Bizottság az év folyamán öt ülést tartott. Foglalkozott a

bizottság többek között a 35 éven aluliak lakáshelyzete javításának lehetséges módozataival (tetőtér-beépítési akció), a sport- és kulturális tevékenységgel (KISZ-klub), az ifjúságpolitikai célkitűzések megvalósítására fordítható összegek és a KISZ akcióprogramjának összehangolásával. A március 31-i Ifjúsági Fórumon az intézményvezetés beszámolt az elmúlt időszak munkájáról, ismertette a könyvtár előtt álló feladatokat és válaszolt az ifjúság köréből elhangzott kérdésekre.

A könyvtári bizottságok munkájáról összefoglalóan megállapítható, hogy egyre inkább kidomborodik döntéselőkészítő jellegük, ugyanakkor a szervezeti kereteken átnyúló tevékenységük összkönyvtári szempontból is pozitívan hat.

Személyzeti munka, munkaügyi helyzet, kitüntetések

A káderutánpótlásnál továbbra is kísérleteztünk a belső pályázati rendszerrel, de nem sok eredménnyel. Az álláshelyek belső meghirdetésével szemben továbbra is a hagyományos módszerek (külső ajánlások, keresések, alkalmi jelentkezések) vezettek sikerre. A néhány ével ezelőtt bevezetett egyetemi pályázati rendszer keretében is hirdettünk pályázatot, de itt is minimális volt az eredmény. (A meghirdetett négy álláshelyre mindössze két fő jelentkezett.)

A meghatározott munkakörök betöltésének képesítéshez kötéséről szóló 2/1980. (III. 14.) KM rendelet értelmében elkészítettük a könyvtárunkra alkalmazható képesítési előírást.

Az 1980. augusztus 1-el elrendelt létszámzárlat következtében az év hátralevő részében a személyzeti mozgás gyakorlatilag majdnem teljesen megszűnt. Létszám- és munkaerő-helyzetünket tovább súlyosbította, hogy az év végével a három éve meglevő kutatási, és a közel tíz éve OMFB-keretből biztosított, szerződéses alkalmazások biztosított fedezete is megszűnt.

Az év folyamán elkészült az új *Munkaügyi Szabályzat*. Az intézmény dolgozói bérhelyzetének elemzését a pártvezetőség által felkért munkabizottság végezte el, a társadalmi szervek bevonásával.

A könyvtár vezetőségének javaslatára ez évben is számos munkatársunk részesült magasabb állami kitüntetésben. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanása Ónódy Miklós főosztályvezető-helyettesnek a Munka Érdemrend arany, dr. N. Rácz Aranka főosztályvezetőnek és Malomsoki János osztályvezetőnek a Munka Érdemrend ezüst, dr. Borsos Józsefné tud. főmunkatársnak és Rakovszky Istvánné osztályvezetőnek a Munka Érdemrend bronz fokozatát adományozta. — A kulturális miniszter kiemelkedő könyvtári tevékenysége elismeréséül dr. Borsa Gedeon osztályvezetőnek a Szabó Ervin emlékérmet adományozta. — A Szocialista Kultúráért érdemérmet dr. Bolgár Ferencné, Darabos Pálné, dr. Fallenbüchl Zoltán, Fejes Józsefné, Hervay Ferenc, Horváth Lajosné Izsó Lívia, Karácsonyi Rózsa, Karakas Péterné, dr. Lakatos Lászlóné, Nagy Zoltán, Rosta Lajosné, Schneller Károly, Zséli Lászlóné, a Kiváló Munkáért érdemérmet Ballagó Lászlóné, Bán Katalin, Both Magdolna, Debreczeni Károlyné, Deutsch Dávid, Divényiné Váradi Zsuzsa, Dobai Miklósné, Gyimesi Pál, Horváth

Józsefné, Horváth Tiborné, Kamondi Antal, Kiszely Olivérné, Kocka Katalin, Koroknai Ákosné, Krizka Györgyné, dr. Losonczi Andrásné, Maróthy Jánosné, dr. Németh S. Katalin, Pap Zoltán, Plihál Katalin, Révay Rita, Savanyó Rezsőné, Sutka Istvánné, Szász Andrásné, Szép Sándorné, Tolnay Lászlóné, Velich Sándorné, Veöreös Enikő kapták.

Kutató- és fejlesztő munka, kiadványi tevékenység

Tudományos tevékenységünk szempontjából az év legkiemelkedőbb eseményének a kulturális miniszter 101/1980. sz. KM rendeletét kell tekintenünk, amely a kutató-fejlesztő munkát végző tudományos dolgozók egységes követelményrendszeréről és továbbképzéséről rendelkezett, és ennek kapcsán — más intézményekkel együtt — az Országos Széchényi Könyvtárat is kutatóhellyé nyilvánította. Így a Nemzeti Könyvtár megkapta tudományos jellegének megtisztelő, hivatalos elismerését, amely kutató-fejlesztő tevékenységének további erősítésére, e munka feltételeinek fokozott megteremtésére kötelezi. Ez a változás, amely természetesen nem máról holnapra következik be, a jövő szempontjából meghatározó lesz.

Ugyancsak az év folyamán — a könyvtárakról szóló 1976. évi 15. sz. tvr. végrehajtásáról intézkedő rendelet alapján — megtörtént egyes könyvtárak tudományos könyvtárrá minősítése, közöttük az Országos Széchényi Könyvtáré is.

A *Történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink komplex kutatása* c. tervezett főirány anyagi keretéből immár harmadik, de sajnos utolsó évében könyvtárunk jelentős támogatást kapott, viszont az előző évi maradvány felhasználhatóságára, illetve az 1980-as keret meghatározására vonatkozó döntések — mint eddig mindig — elkésve születtek meg. Ez a körülmény szükségszerű bizonytalansághoz vezetett, a folyamatos, nyugodt munkaszervezést és végzést nehezítette, gátolta.

Ennek ellenére is sikerült több területen előrelépni. Megjelent az egyházi könyvtárak kéziratkatalógusainak első kötete, nyomdába került a második és kéziratos formában további kettő áll készen. E keret lehetőségeire támaszkodva adhattuk nyomdába Berlász Jenő művét, az OSZK történetének első kötetét, amely az intézmény munkáját és a magyar művelődésben betöltött szerepét az alapítástól kezdve egészen a kiegyezésig tudományos igényességgel mutatja be.

Jelentős haladást könyvelhetünk el a sajtóbibliográfiai munkálatokban is, mind az 1921 és 1944 közötti hazai kiadványok számbavételével és részletező leírásával, mind pedig a két világháború közötti romániai magyar sajtó eddigi bibliográfiájának és saját nyilvántartásunk kiegészítésével. 1980-ban a főirány keretében kezdődtek meg és hoztak figyelemre méltó eredményt a *Magyar színházi ikonográfia* munkálatai.

A könyvtár munkatervébe foglalt kutatói tevékenység is számos pozitívumot tud felmutatni. Az év végére megjelent a *Magyar Könyvészet 1921—1944* első (voltaképpen 7.) kötete, amely a két világháború közti korszak magyar irodalmi termését mutatja be. A hézagpótló nemzeti bibliográfia közreadásának tudományos jelentőségét aligha kell hangsúlyozni, de a magas szintű munkát, amely a művet jellemzi, itt is ki kell emelnünk. E nagy

bibliográfiai összefoglalás második kötete (a 6.), amely a nyelvészeti, világirodalmi műveket és irodalmi sorozatokat öleli fel, 1980 végén már nyomdába került. Elkészült és 1981-ben nyomdába adható az 1961—1975-ös ciklusbibliográfia első kötete is.

Megjelent a *Magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiájának* második, az 1977-es tárgyév anyagát feltáró kötete. A latin kódexek kiegészítő katalógusának munkája befejezéséhez közeledik, tovább folytatódott az RMNY további köteteinek, valamint az antikva katalógus kiadásra való előkészítése is. A RISM munkálatok tervszerűen haladtak.

Nem kisebb a jelentősége — éppen a vári felköltözéssel párhuzamosan megújhodó — könyvtár kutató-fejlesztő tevékenységének a fejlesztés kategóriájába tartozó része sem, amely természetesen nem nélkülözi a kutatás kritériumait. (Erre vonatkozólag l. a Fejlesztés. Számítógépesítés. Részvétel az országos és nemzetközi információs rendszerekben c. fejezetet.)

A könyvtár kutató-fejlesztő tevékenységének segítésére hivatott bizottságok tevékenységéből említést érdemel a Tudományos és Közművelődési Bizottságnak a kutatási főirány keretében végzett munkájáról való vitája, a könyvtártörténeti kutatások támogatásáról szóló határozata, a Keresztury jutalom odaítélésében kifejtett aktív közreműködése, a kutató-fejlesztő munkát végző tudományos dolgozók egységes követelményrendszeréről és továbbképzéséről szóló miniszteri utasítás megbeszélése. A Bizottság elnöke, dr. Havasi Zoltán, az illetékes vezetők közreműködésével elkészítette a könyvtár ötéves tudományos tervét és javaslatokat dolgozott ki a kutatóhellyé nyilvánított könyvtár dolgozóinak tudományos besorolására is. (E két tervezet 1981-ben készült el végleges formában.)

A Hungarika Koordinációs Munkabizottság a két világháború közti *Magyar Könyvészet* néhány kérdésében, illetve a kurrens hungarika-regisztráció és -tájékoztatás jövője problémakörében fogalmazta meg véleményét.

A Könyvtártechnológiai és -fejlesztési Bizottság az év során tartott két ülésén (mindkét alkalommal Fügedi Péterné előterjesztésében) megvitatta az MNB rendszer továbbfejlesztésével, a könyvtári szabványosítással, az OSZK gépi bázisának gondjaival, a Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusa automatizálásának előkészületeivel kapcsolatos problémákat, valamint a gépesítés 1980. évi eredményeiről és 1981. évi terveiről szóló beszámolókat.

1980 végén az OSZK pártszervezete bizottságot küldött ki az intézmény kutatási fejlesztési munkájának megvizsgálására.

A kutatónapi tevékenység hasonlóan az elmúlt évek gyakorlatához, az intézmény alapfunkcióinak betöltését volt hivatott szélesebb területen támogatni.

1980-ban a könyvtár 76 munkatársa részesült heti 8, — egy-két kivételben heti 4 — órás kutatóidőben, 40 könyvtártudományi kutató összesen 44 téma kidolgozására kapott lehetőséget, az egyéb területek 36 kutatója 40 témával foglalkozhatott. A kutatói gárda év közben egy fővel (és témával) gyarapodott, míg különböző okok (betegség, gyermekgondozási segély, katonai szolgálat, több évre szóló külföldre távozás, illetve nyugdíjazás) miatt 11 kutató 11 témájának kimunkálása maradt félbe, illetve felfüggesztve.

Az év eleji állapot alapján a témák megoszlása: a könyvtártudományi területen jelzett 44 kutatás közül 17 sorolható a fejlesztő tevékenység körébe (gépesítés, szabványosítás, restaurálási eljárások kidolgozása stb.), 27 pedig állományfeltáró és történeti jellegű (kéziratkutatás, könyv- és könyvtártörténet, bibliográfia stb.). A 40 nem könyvtártudományi témából 25 nyelv- és irodalomtudományi, 6 történeti, a többi pedig zenei, esztétikai stb. A 76 kutató közül 38, tehát az együttesnek éppen fele 40 éven aluli. A fiatalok között vannak azok is, akik egyetemi disszertációjukon dolgoznak. (A 12 fős csoportból 1 könyvtártudományi, 11 egyéb témából kíván doktorátust szerezni.)

Amíg 1979-ben három tanulmány (ebből egy bibliográfia) érkezett a Keresztury-pályázatra, addig 1980-ban már 9 munkát adtak be az intézmény dolgozói. Ebből kettő nem érte el a kívánt terjedelmet, így érdemi elbírálásra hét mű került. Jutalmazásra méltónak két tanulmányt és egy bibliográfiai összeállítást ítélt az intézmény vezetősége: Kovács Ilona, Kamarás István, illetve Kiss Dénesné és Szente Péter közös munkáját.

Az egyéni kutatások eredményeit általában a publikációk hitelesítik. Ez évben több könyv, 89 tanulmány és számos kisebb publikáció, ill. előadás fémjelzi munkatársaink tudományos tevékenységét.

Könyvtárunk 1978-as évkönyve, amely az intézményi beszámolók mellett 17 tanulmányt is tartalmaz, az év végén jelent meg.

Kiadványi munkánkban a szokottnál is nagyobb nehézségekkel kellett szembenéznünk. Házi sokszorosítási kapacitásunk a Sokszorosító üzem jelenlegi elhelyezésében lényegesen nem fokozható, sokáig bizonytalan volt, hogy a kutatási főirányból való részesedésünkre építhetjük-e egyes kiadványaink megjelentetését, másokra pedig egyáltalán nem volt fedezet Év közben sikerült két kurrens kiadványunk terjedelmét csökkenteni, így az év utolsó hónapjaiban nagyobb munkák sokszorosítására több időt lehetett fordítani. A lemezkészítő és nyomógépek jobb kihasználtságát azzal is sikerült fokozni, hogy bevezettük a körlevelek, jegyzékek és egyéb hasonló nyomtatványok modern és igényes stencil-eljárással történő előállítását. Ugyanakkor megkaptuk a kutatási főirány terhére előállított kiadványok *(A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája; A magyarországi egyházi könyvtárak katalógusai 1. kötet)* nyomtatásához igényelt összeget. A *Magyar Könyvészet 1921—1944* előállítási költségeit a Művelődési Minisztérium Könyvtári osztálya biztosította, de az ő hathatós segítségükkel tudtuk négy fontos kiadványunkat (köztük két nemzeti bibliográfiai kumulációt és a külföldi folyóiratok lelőhelyjegyzékét) az NPI sokszorosítójában előállíttatni. A reménytelennek látszó kilátások ellenére végülis megjelentettük vagy nyomdába adtuk — az évkönyv kivételével — minden elkészült kiadványunkat és ezzel nagyot léptünk előre, a naprakész helyzet felé.

A Mikrofilmtár 1980-ban két KMK kiadványt mikrofilmlapon jelentetett meg. A következő évben mi is fokozottan élhetünk e kiadási formával, ezzel is bővítve sokszorosítási lehetőségünket.

Az a tény, hogy ennyi kiadványunk látott egyszerre napvilágot (többségük az év végén jelent meg), a Kiadványtárat rendkívül nehéz feladat elé állította. A terjesztést az előző évek gyakorlatához hasonlóan, nagyrészt

a Könyvtárellátó útján végeztük, de a PKHI és a Kultúra igényeinek kielégítése, a raktári készletre szóló megrendelések teljesítése továbbra is jelentős időt emészt fel.

Képzés

Dolgozóink szakmai, politikai képzésére ez évben is nagy gondot fordított az intézmény vezetősége, támogatta — bizonyos fokig — a nyelvi képzést is.

A főiskolára, egyetemre jelentkező 10 fiatal közül öt kezdhette meg felsőfokú tanulmányait 1980 őszén. A KMK tanfolyamot végzettek közül tizenöten tették le a SZOT Főiskolán az államvizsgát és szerezték meg ezzel főiskolai képesítésüket.

A házon belüli középkáderképzés, pontosabban a könyvtárkezelői tanfolyam szervezése oly mértékben előrehaladt, hogy a tanfolyam 1981 őszén indulhat.

A restaurátorok képzésének megoldásában jelentős fejlemény, hogy az MM Könyvtárügyi és Szakoktatási osztályaival, valamint a Képző- és Iparművészeti Főiskolával közösen sikerült megteremteni egy kétéves középfokú könyvrestaurátor tanfolyam megindításának feltételeit. A képzés — az OSZK-ban kidolgozott tematika alapján — 1981. szeptemberében indul meg.

A Marxista—Leninista Egyetemen egy dolgozónk kezdte meg, nyolcan folytatták tanulmányaikat, utóbbiak közül öten diplomát is szereztek.

Intenzív nyelvtanfolyamon 4, a korábban elvégzett tanfolyam befejezéseként külföldi nyelvi képzésen 2 dolgozó vett részt. Ugyancsak külföldi nyelvi továbbképzésre adott lehetőséget egy egyhónapos olaszországi ösztöndíj.

A nyelvtanulás általában egyénileg történik, de a KISZ szervezésében tovább élt a házon belüli latin nyelvkör, és más, kezdő és haladó tanfolyamok is indultak.

Továbbképzés

A szakmai továbbképzés keretében munkatársaink részt vettek a KMK által szervezett tanfolyamokon. (Osztályozás, koordinált indexelés, a hírlap- és folyóirattárak kezelése.)

Rendkívül hasznosak az osztálykeretekben folyó és tematikájukban az aktuális kérdésekhez, a végzett munkához kapcsolódó továbbképzési alkalmak. Közülük az alábbiakat emeljük ki: A Régi Nyomtatványok Tárában többek között az állománygyarapítás speciális szempontjait, az állományvédelemmel összefüggő kérdéseket vitatták meg az osztály dolgozói. Az MNB Szerkesztőségének munkatársai folyamatosan tartottak megbeszélést a napi címleírási problémákról és az új, készülő szabványokról. A Repertórium Szerkesztőség dolgozói ugyancsak szabványokat, illetve tervezeteket tanulmányoztak, de a gyűjtőköri szabályokkal és a tárgyszavazás alkalmazásával is foglalkoztak. A Könyvek Központi Katalógusában a szerkesztési szabályzatot beszélték meg és a példatárban közölt szerkesztési megoldásokat elemezték. Ugyanitt a dolgozók felváltva ismertették az osztályon fel-

lelhető kézikönyveket és azok felhasználási lehetőségeit. Szabványok tanulmányozására, a szaksajtó figyelésére és ismertetésére, egyéb kérdések megvitatására, kísérletek folytatására több osztályon fordítottak szervezett formában időt.

Egyének, de több osztály szervezetten is felhasználta a külső továbbképzés lehetőségeit. Változatlanul nagy volt az érdeklődés az MKE Könyv- és Könyvtártörténeti Bizottságának előadásai iránt. A Térképtár dolgozói a TIT Földtudományi szakosztályának, a Geodéziai és Kartográfiai Egyesület Szakmatörténeti és Kartográfiai szakosztályainak, valamint a Magyar Földtani Társulat rendezvényein, előadásain vettek rendszeresen részt. A restaurátorok a MTESZ megfelelő csoportjának szakmai továbbképző rendezvényeit látogatták, de a TIT „Hogyan restauráljuk levéltári és könyvtári értékeinket" c. sorozat előadásait is meghallgatták, ahol szakértőink, B. Kozocsa Ildikó és Kastaly Beatrix osztályvezetők több előadást tartottak.

Nemzetközi kapcsolatok

A könyvtár egyes osztályai — szakmai tevékenységük során — közvetlen kapcsolatban állnak számos külföldi intézménnyel és nemzetközi szervezettel. Szakirányú munkájuk ismertetésére tehát a megfelelő helyen kerül sor, itt a nemzetközi kapcsolatokról általános összefoglalást és jellemzést adunk.

Az 1980-as év nemzetközi kapcsolatainak — elsősorban a kiküldetéseknek — előkészítését még a szokásosnál is nagyobb körültekintéssel, az anyagi erőforrásokkal való fokozott takarékosság jegyében végeztük el. Sikerült a kiküldetések számát 1979-hez viszonyítva mintegy 11 százalékkal csökkenteni (83 kiutazás 95-el szemben). Fogadási kötelezettségünk nem csökkent lényegesen (mindössze 27 vendégnappal). A Művelődési Minisztérium Könyvtári osztálya támogatásának köszönhetjük elsősorban, hogy legfontosabb feladatunk, a hungarikakutatások terén lényeges csökkentésnek nem kellett bekövetkeznie. Viszont kevesebb lett a tapasztalatcsere jellegű tanulmányút, mivel szocialista viszonylatban a konferenciákon való részvételeket is több esetben ezek rovására kellett biztosítanunk. (Részletesen: 11 tanulmányúti és 3 hungarikakutatással volt kevesebb az ez évi kiutazási lehetőség, de kettővel több volt a konferenciákra utazók száma.) Az MM központi keretéből kapott hét kiutazási lehetőséget (Románia kivételével) hungarika kutatásra használtuk fel.

Együttműködésünk a szocialista országokkal a közös információs rendszerek (NTMIR, Interinformkultúra) és a nemzeti könyvtári együttműködés kereteiben folyt. A szabványosításban és az Időszaki Kiadványok Automatizált Regisztrációs Rendszerében (IKARR) ez évben is tevékenyen részt vettünk. Az Interinformkultúra keretében együttműködési megállapodást kötöttünk a rendszer moszkvai központjával és megkezdtük a kölcsönös adatcserét. A nemzeti könyvtári együttműködésnek is egyre több kézzelfogható eredménye van: a Lenin könyvtár szerkesztésében megjelent a közösen létrehozott *Szocialista országok központi katalógusai* c. kiadvány. A közös tudományos munka keretében *A könyvtárügy és bibliográfia külföl-*

dön c. sorozat 1980-as kötetében látott napvilágot dr. Havasi Zoltán főigazgatóhelyettes *A nemzeti könyvtár sajátosságai a szocialista társadalomban* c. tanulmánya. Aktívan működött az állománygyarapítással foglalkozó szakértői bizottság: az általuk előkészített dokumentum az IFLA 1981-es konferenciáján kerül megtárgyalásra a nemzeti könyvtári szekcióban. A könyvtárközi kölcsönzéssel és a központi katalógusokkal foglalkozó szakértők kétévenkénti konferenciáját ez idén Berlinben tartották, ahol mindkét OSZK kiküldött előadással szerepelt.

A szocialista országokkal való egyéb kapcsolataink az államközi kulturális munkatervekben és az intézményközi megállapodásokban rögzített keretek között folytak. Ez idén elsőízben került sor a kievi Ukrán Szocialista Köztársaság Központi Könyvtárával közvetlen kapcsolatfelvételre, ill. személycserére. Egy hétig könyvtárunk vendégei voltak az Ukrán Kulturális Minisztérium Könyvtári osztálya vezetője és a Központi Könyvtár igazgatója. Hosszabb előkészítő tárgyalás után együttműködési megállapodást kötöttünk a kassai Állami Tudományos Könyvtárral. A tárgyalás befejező szakaszára és az aláírásra a kassai Állami Tudományos Könyvtár igazgatójának vezetésével háromfős delegáció érkezett Budapestre. Az intézményközi kapcsolatok személyes megbeszélésére került sor Újvidéken (Matica Srpska), Pozsonyban (Egyetemi Könyvtár) és Mártonban (Matica Slovenska).

A szocialista országokkal való államközi kulturális egyezmények ötéves szakasza (1976/80) az idei évvel zárult. Az új államközi egyezményekhez főhatóságunk részére kidolgoztuk javaslatainkat.

1980-ban a szocialista országokba összesen 54 munkatársunk utazott, az onnan fogadott könyvtárosok száma 26 fő, 229 vendégnapra.

A tőkés országokba 29 munkatársunk utazott, közülük 9-en vettek részt különböző szakmai tanácskozásokon, konferenciákon, heten előadást is tartottak, ill. a tanácskozást vezették (ISDS). Az Országos Ösztöndíj Tanács által juttatott ösztöndíjas kiutazások száma az eddigi legmagasabb volt (13) s olyan fontos szakterületeket érintett, mint hungarikakutatás, könyvtárgépesítés és restaurálás. Elsőízben történt vezetői szintű, hivatalos kapcsolatfelvétel a párizsi Nemzeti Könyvtárral. A finnugor szakemberek idei kongresszusa alkalmából alakult meg a finnugor anyagot gyűjtő könyvtárak nemzetközi bizottsága, amelyben könyvtárunk is szerepet vállalt. A megélénkülő osztrák—magyar kapcsolatokat jelzi az a két kiállítás, amelyre könyvtárunk is értékes dokumentumokat kölcsönzött. A Halbturn-i Mária Terézia kiállítás megnyitására Havasi Zoltán főigazgatóhelyettes vezetésével osztrák meghívásra 3 fős küldöttség utazott, majd ugyancsak három munkatársunk vett részt és tartott előadást a Mária Terézia halála 200 éves évfordulóján rendezett tudományos ülésszakon Kismartonban (Fallenbüchl Zoltán, Fried István, Patay Pálné). Az Osztrák—Magyar Irodalomtudományi Vegyesbizottság ülésén Bécsben Vízkelety András vett részt és tartott előadást az OSZK Kézirattárának „Austriaca"-jellegű anyagáról. Borsa Gedeon az Osztrák Könyvtáros Egyesület meghívására az egyesület évi konferenciáján vett részt és tartott előadást.

Kiemelkedő eseménye volt az 1980-as évnek a Magyarok Világszövetségével és a Magyar Könyvtárosok Egyesületével közösen rendezett budapesti találkozó a külföldön élő magyar könyvtárosok egy csoportja részére,

augusztus 11—15. között. A 11 különböző országból (USA 16, Anglia 4, Ausztria, Dánia, NSZK 3—3, Franciaország, Svédország, Kanada 2—2, Norvégia, Argentína, Ausztrália 1—1) érkezett 38 magyar, ill. magyar származású könyvtáros tájékoztatást kapott a magyar könyvtárügy jelenlegi helyzetéről, a külföldön található magyar gyűjteményekről, valamint az együttműködési lehetőségekről. A hazai könyvtárosok 24 előadást hallhattak külföldi kollégáiktól a következő kérdéskörökben: a külföldi könyvtárakban levő magyar könyvgyűjtemények és azok feltárása, ill. fejlesztése; hungarikagyűjtés és regisztrálás; az információcsere lehetőségei, különös tekintettel a hungarikaprogramra; számítógépesítés a könyvtárakban; a külföldön élő magyarság anyanyelvi olvasásának, az anyanyelv megtartásának problémái. Vendégeink látogatást tettek az OSZK-ban, az MTA könyvtárában és az Országgyűlési Könyvtárban, majd vidéki körútjuk során résztvettek az MKE szombathelyi vándorgyűlésén, megtekintették a szombathelyi megyei és a pannonhalmi főszékesegyházi könyvtárat. A nagy sikerű találkozó közös ajánlások elfogadásával ért véget.

A nemzetközi szervezetek közül az IFLA éves konferenciáján takarékossági okokból nem képviseltethettük a nemzeti könyvtárat. Az IFLA egyes szekcióival levelezési, adatszolgáltatási szinten tartottunk kapcsolatot. Szakértőink két, az UNESCO által támogatott nemzetközi szemináriumon vettek részt és három előadást tartottak (Prága, ill. Budapest). Az ISO-nak egy (párizsi) konferenciáján vettünk részt, míg az AIBM-ben való részvételünk — mint már előző években is — a RISM-munkálatokra szorítkozott. Tájékozódási szintű kapcsolat volt az IASA, IADA, SIBMAS tekintetében. Új kapcsolat-felvételnek számít az IPC (Institut of Paper Conservation) Cambridge-i nemzetközi konferenciáján való részvétel (Kastaly Beatrix). — Kiemelkedő részvételünk ezúttal is az ISDS (International Serials Data System) nemzetközi információs szervezetben volt, ahol az ez évi párizsi közgyűlés (ápr. 22—23.) Szilvássy Zoltánnét, az eddigi alelnököt kétéves időtartamra az Igazgató Tanács elnökéül választotta. E megtisztelő megbízás elismerése a könyvtárunkban sok év óta folyó magasszintű elméleti munkának, ugyanakkor fontos pozíciót jelent a szocialista államoknak. Szilvássy Zoltánné az említett közgyűlésen kívül részt vett, ill. vezette az ISDS Igazgató Tanácsának 8. ülését (Párizs, ápr. 24—25) és ugyanezen testület elnökségi ülését (Párizs, nov. 18—19.).

1980-ban hivatalosan voltak külföldön: *a)* szocialista országokkal kötött kulturális egyezmény, ill. intézményközi megállapodások személycseréje keretében tanulmányúton voltak, vagy tapasztalatcsere látogatást tettek: Bulgáriában Horváth Gabriella; Csehszlovákiában Borsa Gedeon, Dömötör Lajosné, Heltai János két ízben, Kricsfalussy Lászlóné, Mártonffy Attila, N. Rácz Aranka, Németh S. Katalin, Pusztai Istvánné, Somkuti Gabriella, Vásárhelyi Judit, Zséli Lászlóné, Zsigmondy Árpádné; Jugoszláviában Bor Kálmán, Borsa Gedeon, Fried István, Kiszely Olivérné, Koroknai Ákosné, Németh Mária, Óvári Sándor, Vásárhelyi Judit két ízben, Z. Héjjas Eszter; Lengyelországban Antónya Zsuzsanna, Bán Katalin, Murányi Róbert Árpád, Szabó Géza, Velenczei Katalin; NDK-ban Fejes Józsefné, Óvári Sándor, Patay Lászlóné, Soltész Zoltánné, Vízkelety András; Romániában Komjáthy Miklósné; Szovjetunióban Losonci Andrásné, Nagy Zsoltné;

b) Ösztöndíjas tanulmányúton voltak szocialista országokban: Csehszlovákiában Heltai János, Patay Pálné, Plihál Katalin; Lengyelországban Murányi Róbert Árpád. *c)* Ösztöndíjas tanulmányúton voltak nyugati országokban: Ausztriában Nagy László; Belgiumban Soltész Zoltánné; Franciaországban Havasi Zoltán; Görögországban Karsay Orsolya; Olaszországban Galamb Györgyné, Németh Gabriella, Török Sára; Spanyolországban Kastaly Beatrix; USA-ban Szűcs Jenőné. *d)* Kongresszuson, ill. konferencián vettek részt szocialista országokban: Csehszlovákiában Ferenczy Endréné (Prága—Hradec Kralové, állományépítési konferencia a szocialista országok nemzeti könyvtárai közötti együttműködés keretében); Fügedi Péterné és Sipos Márta (Prága, UNESCO könyvtárgépesítési konferencia); NDK-ban Ferenczy Endréné (Lipcse, kötelespéldány szakértők értekezlete a szocialista országok nemzeti könyvtárai közötti együttműködés keretében); Kastaly Beatrix (Lipcse, könyv- és papírrestaurálási szeminárium); Kondor Imréné és N. Rácz Aranka (Berlin, a központi katalógus és a könyvtárközi kölcsönzés szakértőinek konferenciája a szocialista országok nemzeti könyvtárai közötti együttműködés keretében); Szovjetunióban Baranyi Olga (Kisinyov, NTMIR—IKARR rendszertanács ülése); Sonnevend Péter két alkalommal (Moszkva, Interinformkultúra konferencia és NTMIR szabványosítási értekezlet); Szilvássy Zoltánné két alkalommal (Kisinyov, NTMIR—IKARR rendszertanács ülése és Moszkva, IKARR—3 információs rendszer átvétele); Szűcs Jenőné (Moszkva, NTMIR szabványosítási szakértői értekezlet); *e)* Kongresszuson, ill. konferencián voltak nyugati országokban: Angliában Kastaly Beatrix (Cambridge, IPC konferencia; Ausztriában Borsa Gedeon (Krems, Osztrák Könyvtáros Egyesület találkozója); Fallenbüchl Zoltán, Fried István és Patay Pálné (Kismarton, Mária Teréziával foglalkozó tudományos ülésszak); Vízkelety András (Bécs, Osztrák—Magyar Irodalomtudományi Vegyesbizottság ülése); Franciaországban Szilvássy Zoltánné két alkalommal (Párizs, ISDS közgyűlés és az Igazgató Tanács ülése); *f)* Egyéb kiutazások szocialista országokba: —; *g)* Egyéb kiutazások nyugati országokba: Ausztriába Fallenbüchl Zoltán, Havasi Zoltán és Patay Pálné (Halbturn, a Mária Terézia-kiállítás megnyitása); Vízkelety András és Z. Héjjas Eszter (Admont, kiállításra kölcsönzött dokumentumok kísérése, ill. visszahozatala); Finnországba Ferenczy Endréné és Hajdú Lívia (Helsinki, a Magyar Intézet Könyvtárának megnyitásra való előkészítése); Franciaországba Balázsovics Mihály (Párizs, a „Párizsi Magyar Műhely" irodalmi társaság találkozója); Olaszországban Ferenczy Endréné (Róma, kiállításrendezés és ellenőrzése a római Magyar Intézetben), Tóth Sándorné (Róma, könyvtárrendezés a Magyar Intézetben); Spanyolországba Kozocsa Ildikó (restaurálási tapasztalatcsere); Svájcba Kunszabó Ferenc (Genf, kutatóút, előadás tartása).

Vári épület

Az 1979-ben elkészült berendezési tervdokumentáció alapján a KÖZTI — a könyvtár állandó konzultációja mellett — tovább folytatta az egyes bútorok és berendezési tárgyak, illetve azok típusainak megtervezését. Ezzel párhuzamosan a könyvtár felmérést készített azokról a meglevő és a

Várba való felköltözésig még beszerzendő berendezési tárgyakról — ideértve a gépi berendezéseket is — amelyek a Várba felvihetők lesznek.

Elkészült az új épület belső forgalmának, közlekedési, zárási és ellenőrzési rendjének szabályozási terve.

Az épületnek és berendezésének 1982. év végére várható befejezésére való tekintettel — ami az 1983-ban történő beköltözést jelenti — valamennyi főosztályvezető, a párttitkár és az MM Könyvtári osztálya képviselőjének bevonásával kibővült Várbizottság megkezdte a felköltözés lebonyolításához szükséges előkészítő munkálatok megszervezését, számba vette az elvégzendő munkákat, kijelölte a felelős szakvezetőket és meghatározta az egyes munkák elvégzésének határidejét. Behatóan tárgyalta a Várbizottság az Olvasószolgálat várbeli működésének rendjét.

Gazdálkodás, elhelyezés, beruházás, felújítás

Gazdálkodási feltételeink a beszámolási időszakban nem változtak. Ennek eredményeképpen az alapvető szakmai feladatok ellátásának személyi és tárgyi feltételei változatlan színvonalon biztosítva voltak. Elhelyezési körülményeink azonban az ismert adottságok (a zsúfoltság, a szétszórtság, az épületek műszaki állagának fokozatos romlása stb.) miatt mindinkább akadályozzák a működés zavartalanságát.

Beruházási tevékenységünk egyrészt a Törökbálinton épülő tároló könyvtár létesítésével, másrészt a gépberuházások megvalósításával összefüggő feladatok végzésére irányult. A tároló könyvtár építésének befejezése, a technológiai berendezés tervezése és kivitelezése még a következő évre áthúzódott. A raktárterület felét egyébként minisztériumi rendelkezésre — a Magyar Állami Operaház épületének rekonstrukciójával összefüggésben — 1984 végéig díszlettárolás céljára kellett átengednünk.

Az építési célra szolgáló felújítási keret nem teljes egészében került felhasználásra. Ez főként a Budavári Palotába költözés időpontjával összefüggő bizonytalansági tényezőkre, továbbá az előre nem látható körülményekből adódó kényszerítő okokra vezethető vissza. Az utóbbi vonatkozásban a tűzkár miatt helyreállítandó V. ker. Perczel Mór u. 3. számú bérleményünk, az V. ker. Guszev u. 1. számú bérleményünkben működő Sokszorosító Üzem és Könyvkötészet és a műemlékkönyvtáraink felújítása érdemel külön említést. A VIII. ker. Pollack Mihály tér 10. számú épületünk eredetileg betervezett homlokzati felújítása viszont — a Budavári Palotába költözés szóban bejelentett közeli időpontjára való tekintettel — elmaradt. Az V. ötéves tervidőszakra szóló felújítási tervünk elgondolásai közül az V. ker. Rosenberg házaspár u. 6. számú bérleményben egyebek közt a fűtéskorszerűsítést, az üvegtető és a szellőzőberendezés átépítését valósítottuk meg.

Összeállította: *Somkuti Gabriella*

Az Országos Széchényi Könyvtár dolgozói 1980-ban

A) KÖNYVTÁR

Főigazgató

Dr. Jóború Magda
a neveléstudományok kandidátusa

Főigazgató-helyettesek

Fábry György gazdasági igazgató
Dr. Havasi Zoltán
az irodalomtudományok kandidátusa
Óvári Sándor igazgató
Zircz Péter

Főosztályvezetők

Dr. Ferenczy Endréné
Fügedi Péterné
N. Rácz Aranka
Dr. Pajkossy György

Főosztályvezető-helyettesek

Dr. Hernády Dénes
gazdasági igazgatóhelyettes
Ónódy Miklós

Osztályvezetők

Belitska-Scholtz Hedvig
Beöthy Bertalanné
Dr. Bikich Györgyné
Dr. Borsa Gedeon
Fejes Józsefné
Gyulai Árpád
Kastaly Beatrix
Dr. Kecskeméti István
Dr. Komjáthy Miklósné
Dr. Kondor Imréné
Kovács Ilona
Kovács József
Malomsoki János
Dr. Markovits Györgyi
az irodalomtudományok kandidátusa
Mészáros Pálné
Milhoffer Alajos
Mohor Jenő
Dr. Németh Mária
Dr. Patay Pálné
Rakovszky Istvánné
Dr. Ráduly Márta
Rosta Lajosné
Soltész Zoltánné dr.
Somkuti Gabriella
Sonnevend Péter
Szilvássy Zoltánné
Dr. Szűcs Jenőné
Dr. Tóth Lajos
Tőkés Lászlóné
V. Dr. Windisch Éva
a történelemtudományok kandidátusa
Dr. Vekerdi József
a nyelvtudományok doktora
Dr. Wittek Lászlóné
Dr. Wix Györgyné

Osztályvezető-helyettesek

Baczoni Tamásné
Bor Kálmán
Dr. sillag Lászlóné
Gajtkó Éva
Dr. Hegedűs Károly
Jávor Péterné
Karácsonyi Rózsa

Mártyán Gyuláné
Dr. Nagy Zsoltné
Rohács Ervin
Schneller Károly
Tamás Péter
Dr. Ürögdi Györgyné

Főmunkatárs I.

Dr. Balogh György csop. vez.
Dr. Batári Gyula
Berlász Piroska csop. vez.
Dr. Borsos Józsefné csop. vez.
Dr. Fallenbüchl Zoltán
Darabos Pálné
Dr. Fried István
az irodalomtudományok kandidátusa
Galamb Györgyné
Hervay Ferenc
Dr. Kelecsényi Gábor
Dr. Kemény G. Gábor
az irodalomtudományok kandidátusa
Kiszely Olivér
Miklóssy János csop. vez.
Miklóssy Jánosné csop. vez.
Mikó Lajosné
Murányi Róbert
Papp Ferencné csop. vez.
Pap Zoltán
Sipos Márta csop. vez.
Somogyi Pálné
Dr. Spira Györgyné
Dr. Szauder Józsefné
Szőllősy Éva csop. vez.
Dr. Vizkelety András
az irodalomtudományok kandidátusa
Zágonyi Ilona csop. vez.
Zöldi Péter
Zsemberi Anna

Főmunkatárs II.

Balogh Judit
Botka Ferencné csop. vez.
Dr. Divényiné Váradi Zsuzsa
csop. vez.
Dömötör Lajosné
Froemel Károlyné csop. vez.
Dr. Horváth Istvánné
Dr. Illyés Katalin
Juhász Lászlóné
Karakas Péterné csop. vez.
Kiszely Olivérné
Kovács Istvánné dr.
Kunszabó Ferenc
Lengyel Istvánné
Dr. Melczer Tibor
Nagy Lajosné
Sándor Ernő
Szász Andrásné
Szegedy-Maszák Mihályné
Dr. Szegleti Ildikó
Tóth Sándorné dr.
Vavrinecz Veronika csop. vez.
Dr. Vlastaris Orsolya
a nyelvtudományok kandidátusa

Szakalkalmazott I.

Antónya Zsuzsa
Bácskai Istvánné
Baranyi Olga
Dr. Bálint Tiborné
Dr. Beck Ivánné
Bellágh Rózsa
Dr. Burián Ignácné
Butor Veronika
Dr. Csecserits Istvánné
Dérczy Péter
Fülep Katalin
Grallert Izabella
Gróh Gáspár
Gróh Gáspárné
Gulyás Gabriella
Haydené Kis Zsuzsanna
Dr. Heltai János
Horváth Gabriella
Illy Lászlóné
Juhász Katalin
Kamondi Antal
Kiss Dénesné
Dr. Koroknai Ákosné
Kökössy Gabriella
Dr. Kunszt Zoltánné csop. vez.
Kürti Lászlóné Kiss Éva
Lancsák Zsuzsanna
Dr. Lichtmann Tamás
Dr. Maróthy Jánosné
Melegh Elek

Morvai Zsuzsanna
Muzslay Lászlóné
Müller Rodica
Nagy László
Nagy Zoltán csop. vez.
Németh Gabriella
Neumayer Katalin
Dr. Németh S. Katalin
Orbán Emőke
Patay Lászlóné
Pavercsik Ilona
Perczel Erzsébet
Péterffy Judit
Plihál Katalin
Dr. Réti Lászlóné
Révai Zsuzsa
Sára Ágnes
Sárkány Mihályné
Dr. Simon Miklósné
Sonnevend Péterné
Sövény Zoltán
Süle Gábor
Szalai Gindl Rozália
Szente Péter
Takács Jánosné
Tolnai Lászlóné
Dr. Tornya Alice
Tóth Árpád
V. Dr. Ecsedy Judit
Vajda Gábor
Dr. Vásárhelyi Judit
Dr. Velenczei Katalin
Veöreös Enikő
Dr. Wojtilla Gyuláné
Zana Ferenc
Zarnóczkiné Héjjas Eszter

Szakalkalmazott II.

Babucsik Péter
Bánáti Istvánné
Biegelbauer Pál
Bódás Éva
Borsányi Ferenc
Deli Györgyné
Demény Ottóné
Dobai Miklósné
Falvainé Szabó Edit
Farkas Ágnes
Gál Júlia
Gyimesi Pál csop. vez.
Heissler Donátné Soós Ágnes
Hoffer Rezsőné
Homor Ferenc
Horváth Gyuláné
Horváth Lajosné csop. vez.
Horváth Tiborné
Kasánszky Zsombor
Kausay Tiborné csop. vez.
Kálóczy Lajosné
Kocsy Lászlóné
Dr. Losonci Andrásné
Magyar Miklósné
Marillai Zsuzsa
Nemeshanyi Hubáné
Orvos Mária csop. vez.
Óvári Gézáné
Pál Ágnes
Dr. Pálinkás Györgyné
Palotás Endréné
Pócsi Árpádné
Révay Rita
Sajtós Endre
Samariay-Leölkes Katalin
Dr. Sándor Istvánné
Simon Jánosné
Somogyi Lajosné
Somogyiné Gál Katalin
Sopronyi János
Dr. Susánszky Zoltánné csop. vez.
Szabó Ervin csop. vez.
Száraz Györgyné
Szelesi Rózsa
Szőnyi Éva
Toma Imréné
Tomits Ottília
Urbán Gusztávné
Velich Sándorné
Dr. Vissi Gézáné
Wolf Magdolna
Záhony Éva
Zsigmondy Árpádné

Szakalkalmazott III.

Appel Károlyné
Balogh Andrásné
Bálint Nagy Tünde

Bánfi Szilvia
Bán Katalin
Bászler Katalin
Beleznai László
Béres Deák Lászlóné
Bókay Béláné
Borsa Zsófia
Borsányi Ferencné
Both Magdolna
Branda Gyuláné
Csucs Dalma
Czigler Mária
Dr. Debulay Imréné csop. vez.
Farnady Lívia
Fodor Éva
Földessy Péter
Frank Ágnes
Gabányi Gézáné
Galaba Irén
Gál Ágnes
Gálos Gáborné
Gyorgyevics Tamásné
Hausenblasz Róbertné
Herke Péter
Hernádi Lászlóné
Holtzinger Gáborné
Horváth Pál
Horváthné Payer Berta
Dr. Jáky Lászlóné
Kaibinger Károlyné
Kalocsai László
Kálmán Péterné
Kereszturyné Jónás Mária
Kis Elemérné
Kiss Jenőné
Kozák Miklósné
Kricsfalussy Lászlóné
Lovászné Vona Katalin
Malek Magdolna
Dr. Nyáry Gálné
Papp Andrásné
Papp Sámuelné
Pásztor Rezsőné
Pulayné Szucsák Katalin
Ravasz Erzsébet
Dr. Rózsa Miklósné
Somorjai Olga
Somogyvári Gyula
Szalay Márta
Szénási Lászlóné
Szőts Endréné
Takács Béláné
Tóthné Székely Ágnes
Dr. Vajda Tádéné
Vajnai Sándorné
Varga Lajosné
Vizsolyi Gyuláné
Vladár Edit
Zölde Kornélia

Szakalkalmazott IV.

Antal Edit
Ábry Béláné
Ács Istvánné
Bácsvári Anna
Barsin József
Bárdosy Éva
Belencsik Lajos
Benkő József
Bleicher Ferencné
Borsányi Zsuzsanna
Csajkovits Józsefné
Gazdag Tibor
Gömbös Lajosné
Haász Erzsébet
Hermány Csabáné Szatmári Beatrix
Hódy János
Jáger Judit
Kádár László
Kisfaludy Puha Györgyi
Koczkás Zoltánné Bozzay Éva
Kókay Péterné Horváth Orsolya
Korber Károlyné
Lányiné Hajdú Lívia
Mártonffy Attila
Dr. Pál Albertné
Pataki Gáborné Körös Sarolta
Prepeliczay Györgyné
Radnóti György
Reichenberger Jánosné
Riba István
Sárosi Attila
Sefcsik Gyuláné
Sinkó Pálné
Szilágyi József

Szilágyi Péter
Tarcsai Gáborné
Tatai András
Tibolya Istvánné
Tölgyesi Lászlóné
Török Sára
Vén Tiborné

Ügyintéző II.

Járvás Andrásné
Mihály Józsefné
Reisenleitner Lajosné

Ügyintéző III.

Balassa Jenőné
Bolgár Tamásné
Einhorn Tiborné
Dr. Erdélyi Istvánné
Gál Mária
Görgeyné Kovács Katalin
Jenei Anna
Kovács b. Istvánné
Dr. Lakatos Lászlóné
Lőrinczné Juhász Márta
Dr. Lugosi Andorné
Mencsik Pál
Nemere Zoltánné
Pap Béláné
Radics Lajos
Rákóczy Csabáné
Savanyó Rezsőné
Szász Jánosné

Ügyintéző IV.

Jánka Józsefné
Jónás Lászlóné
Mohr Kálmán
Szomolányi Elemérné

Ügyviteli alkalmazott II.

Dr. Kovács Mihályné

Műhelyvezetők

Balázs Ferencné
Deutsch Dávid
Farkas Ottó
Fodor Béla
Gerőly Józsefné
Mürschberger Ferencné
Németh Jánosné
Samkó Ferencné
Schmidka Ferenc
Stroh Tamásné
Szabó Istvánné
Tábori Györgyné

Szakmunkás I.

Bartókné Hajdú Erzsébet
Csillag Ildikó
Dányi Gyula
Dózsáné Vörösváry Hajnalka
Fazekas Gáborné
Gáspár Istvánné
Gáspár Pál
Grineusz Ferencné
Hollós János
Horváth Miklósné
Horváthné Solymár Ildikó
Hörömpöli Andrásné
Járdai György
Klenczner Lászlóné
Koczka Katalin
Kucska Lászlóné
Kun Miklósné
Mazula Károlyné
Molnár Béla
Murányi Mihályné
Papp Árpádné
Prepelicza István
Pusztai Ervin
Pusztai Istvánné
Reczetár Kálmán
Siklós Gyuláné
Szűcs Károlyné
Tóth Tiborné
Törpényi Lajos
Urbauer László
Zséli Lászlóné

Szakmunkás II.

Molnár János
Takács Jenő
Ubornyák Katalin
Urbányi Vilmos

Betanított munkás I.

Balázsovics Mihály
Balogh Attiláné
Balogh Lóránt

Barnaföldi Gábor
Bartok Péter
Berey Béla
Boda Józsefné
Borsos Attila
Chapó Gertrúd
Deák Sándor
Faltusz Jánosné
Hegyi Andrásné
Holczmüller József
Horváth Józsefné
Inotai István
Kalácska József
Kassai Lajos
Kis Gábor
Kis Gábor (a. n. Kamasz Margit)
Koczkás Zoltán
Kovács Lajosné
Körmendi Miklósné
Krizka Györgyné
Kuczmog Lajosné
Kurecz Antalné
Lőrincz Dezső
Maksa Lajosné
Pataki Gábor
Rásy Árpád
Sági Gábor
Shupka József
Sutka Istvánné
Szép Sándorné
Szita Gábor
Szőke Józsefné
Tiszai István
Trencsényiné Varga Katalin
Vágvölgyi Tamás
Várszegi Róbert

Betanított munkás II.

Balogh Mária
Bán Józsefné
Berey Béláné
Chapó Márkné
Debreczeni Károly
Haas Sándorné
Ernszt Mihályné
Hajdú Sándorné
Hajós Csabáné
Mayer Jánosné
Mészáros Mihályné
Mirki Györgyné
Rosta Jánosné
Scherer Rafael
Szeles Árpádné
Szerdai Tiborné
Tóbiás Jánosné
Urbauer Lászlóné

Gépkocsivezetők

Bagóczky Béla
Kosznovszky Sándor
Rétháti János
Szabó József

B) KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI ÉS MÓDSZERTANI KÖZPONT

Főigazgató-helyettes

Papp István

Osztályvezetők

Bereczky László
Gerő Zsoltné
Dr. Kamarás István
Dr. Katsányi Sándor
Pelejtei Tibor
Szente Ferenc

Főmunkatárs I.

Fodor András
Fogarassy Miklós
Dr. Károlyi Zsigmondné
Dr. Kövendi Dénes
Dr. Urbán László
Dr. Urosevics Danilo
a történelemtudományok kandidátusa

Főmunkatárs II.

Gereben Ferenc
Dr. Nagy Attila
Nagy Lajos

Szakalkalmazott I.

Bartos Éva
Bárdosi Mária

Benkő Attiláné
Csapó Edit
Füle Sára
Havas Katalin
Dr. Kenyéri Katalin
Kovács Katalin
Lakatos András
Mándy Gábor
Pál Tiborné
Rácz Ágnes
Dr. Skaliczky Józsefné
Szabó László
Szinai Tivadarné
Táborossy Zoltán
Tóth Tibor
Törökné Jordán Katalin
Török Sarolta
Tremkó Györgyné
Vajda Kornél
Varga Ildikó

Szakalkalmazott II.

Bereczky Lászlóné
Cavalloni Gyöngyi
Feimer Ágnes
Freisinger Jenő
Hegyközi Ilona
Herboly Miklósné
Kiglicsné Katona Rita
Kovács Lászlóné
Moór Istvánné
Pázmán Péter
Sarlós Veronika
Szende Lászlóné

Szakalkalmazott III.

Dr. Czinner Tiborné
Jávori Ferencné

Szakalkalmazott IV.

Buza Ágnes
Halmai Szilvia
Szita Julianna

Ügyviteli alkalmazott I.

Kovács Árpádné
Dr. Pákh Tiborné

A KÖNYVTÁR ÁLLOMÁNYA

1. táblázat

	Állomány 1979. dec. 31.	Gyarapodás 1980-ban	Fogyaték 1980-ban	Állomány 1980. dec. 31.
Könyv[1]	1 940 454	24 234	409	1 964 279
Időszaki kiadvány[2]	217 072	5 809	208[3]	222 673
Kézirat	540 377	14 446	—	554 823
Zenemű	114 303	5 844	—	120 147
Térkép	178 441	506	—	178 947
Kisnyomtatvány	2 173 412	47 240[4]	—	2 220 652
Szabvány[5]	52 106	—	4 630	47 476
Szabadalmi leírás[5]	14 921	—	13 400	1 521
Kép, metszet	243 649	6 023	—	249 672
Mikrofilm neg. (címl. egys.)	72 850	7 531[6]	—	80 381
Mikrofilm poz. (címl. egys.)	64 948	4 407[7]	—	69 355
Dok. neg. és diafilm (címl. egys.)	11 916	—	—	11 916
Hanglemez, hangszalag	7 727	460	—	8 187
Egyéb dokumentum	21 739	15	—	21 754
Összesen	5 653 915	116 515	18 647	5 751 783

Megjegyzések

1. A könyvraktár állománya 1979. dec. 31-én kötészeti egységben mérve 1 835 825 db volt, 1980. dec. 31-én 1 853 485 db.
2. Az időszaki kiadványok raktári állománya 1979. dec. 31-én kötészeti egységben mérve 255 268 db, továbbá 16 403 db csoportos feldolgozású időszaki kiadvány volt, 1980. dec. 31-én 261 162 db, továbbá 20 298 db csoportos feldolgozású időszaki kiadvány.
3. Továbbá 82 szórványszám.
4. E gyarapodás megoszlása: 28 935 kisnyomtatvány és 18 305 csoportos feldolgozású hivatalos és használati kiadvány. (Utóbbiak 1978-ig a könyvállomány gyarapodásánál szerepeltek.)
5. Szabványokat, szabadalmi leírásokat az új Gyűjtőköri Utasítás értelmében 1978-tól nem gyűjt a könyvtár, és 1980-ban az 1971-től beérkezetteket is selejtezte.
6. 364 377 filmkocka.
7. 281 506 filmkocka

2. táblázat

AZ 1980. ÉVI GYARAPODÁS A BESZERZÉS MÓDJA SZERINT

Dokumentum	Vétel	Csere	Ajándék	Kötelespéldány	Saját előállítás	Összesen
Könyv	3 446	2951	2 844	14 976	17	24 234
Időszaki kiadvány	827	434	481	4 067	—	5 809
Kézirat	13 452	2	990	—	2	14 446
Zeneműű	896	25	2 269	2 578	76	5 844
Térkép	10	13	12	471	—	506
Plakát és kisnyomtatvány	1 256	368	9 325	17 982	4	28 935
Hivatali és használati nyomtatvány*	—	—	—	18 305	—	18 305
Kép, metszet	1 801	47	705	3 467	3	6 023
Mikrofilm, neg./címl. egység	—	—	—	—	7 531	7 531
Mikrofilm poz./címl. egység	1	—	—	—	4 406	4 407
Oktató diafilm/címl. egység	—	—	—	—	—	—
Hanglemez, hangszalag	95	8	114	243	—	460
Egyéb	10	—	5	—	—	15
Összesen	21 794	3848	16 745	62 089	12 039	116 515

* Könyv formátumú hivatali és használati nyomtatványok a Plakát- és Kisnyomtatványtár állományában. 1978-ig statisztikailag a „könyvek" rovatában szerepeltek.

3. táblázat

A GYŰJTEMÉNYEK HASZNÁLATA 1980-BAN

Olvasótermek forgalma	Használók száma	Használt egységek száma
Beiratkozott olvasók	10 547	
Napi jeggyel olvasók	676	
Központi olvasótermek		
könyvek	36 585	103 977
időszaki kiadványok	16 309	63 435
Különgyűjtemények		
Kézirattár	1 377	18 946
Régi Nyomtatványok Tára	1 006	3 670
Plakát- és Kisnyomtatványtár	236	240 000
Színháztörténeti Tár	480	68 500
Térképtár	116	2 995
Zeneműtár	762	5 559
Zárolt Kiadványok Tára	1 361	7 403
Összesen	58 232	514 485

A KÖNYVTÁR KIADVÁNYAI

1. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve.* (Fel. *1978.* szerk.: Németh Mária.) Bp. 1980. Egyetemi Ny. 619 l.
2. Fekete Csaba—Szabó Botond: *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok.* Bp. 1979. [1980.] Nyírségi ny. 312 l. */Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 1./*
3. *Magyar Könyvészet 1921—1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke.* VII. kötet. *Magyar irodalom.* (Szerk.: Komjáthy Miklósné.) Bp. 1980. 648 l.
4. *Magyar Könyvészet 1974. A Magyarországon megjelent könyvek és térképek szakosított címjegyzéke.* 1—2. köt. (Fel. szerk.: Rajos Ferencné.) Bp. 1980. 1156 l.
5. *Magyar Könyvészet 1976. A Magyarországon megjelent könyvek bibliográfiája.* Bp. 1979. [1980.] 778 l.
6. *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1977.* (Főszerk.: Pajkossy György.) Bp. 1980. 375 l.
7. *Kurrens időszaki kiadványok. A Magyarországon megjelenő időszaki kiadványok bibliográfiája 1977.* (Szerk.: Nagy Zsoltné.) Bp. 1979. [1980.] 278 l.

8. *A zirci Reguly Antal Műemlék Könyvtár.* [Illusztrált tájékoztató. 2. kiadás.] Bp. 1980. 24 l.
9. *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Könyvek Bibliográfiája.* 35. évf. 1—24. szám + éves mutató.
10. *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Zeneművek Bibliográfiája.* 11. évf. 1—4. szám.
11. *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Időszaki Kiadványok Repertóriuma.* 35. évf. 1—12. szám.
12. *Magyar Folyóiratok Repertóriuma.* 1976/index.
13. *Hungarika Irodalmi Szemle. Külföldön idegen nyelven megjelent magyar vonatkozású könyvek és folyóiratcikkek válogatott bibliográfiája.* 10. évf. 1—4. szám.
14. *Külföldi Magyar Nyelvű Kiadványok. Külföldön magyar nyelven megjelent könyvek és folyóiratcikkek válogatott bibliográfiája.* 8. évf. 1—4. szám + éves mutató.
15. *Külföldi Társadalomtudományi Kézikönyvek. Országos Gyarapodási Jegyzék.* 1980/1—2. szám.
16. *Az Országos Széchényi Könyvtár mikrofilm jegyzékei. Új sorozat.* Szerk.: Ónódy Miklós.
    — *Időszaki kiadványok 1.*, 2. kiadás,
    — *Időszaki kiadványok 3.*
17. *OSZK Híradó.* 23. évf. 1—12. összevont számok.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БИБЛИОТЕКИ ИМ. СЕЧЕНИ В 1980 Г.

Комплектование фондов

Фонд библиотеки в 1980 году увеличился на 24 234 тома книг, 5 809 годовых тома периодических изданий, 14 446 рукописей и 72 026 прочих документов, итого: на 116 515 библиотечных единиц. Мы стремились достичь возможной полноты — по профилю национальной библиотеки — отечественной книжной продукции и иностранных венгерских произведений или же венгерского отношения т. н. литературы-хунгарики. Кроме этого, в связи с иностранной литературой — по традиционному профилю — библиотекой приобретены были только издания справочно-информационного характера и по отдельным гуманитарным наукам (в первую очередь в области языковедения, литературоведения и исторических наук).

Увеличение фонда библиотеки несколько замедлилось конкретно в области приобретения обязательных экземпляров из-за соблюдения при комплектовании более строгих селекционных принципов. В международном обмене с капиталистическими странами в определенной степени дало себя чувствовать ухудшение экономического положения.

Раскрытие фонда. Каталоги

Обработка книг и периодических изданий идет в ногу с комплектованием. В крупных масштабах продолжалась рекаталогизация собраний периодических изданий, начатая в 1976/77 гг. Среди раньше начатых реконструкционных работ закончилась реконструкция читательского алфавитного каталога книг. Нам удалось ускорить работу реконструкции систематического каталога.

Работы по раскрытию содержания специальных фондов направлены частично на обработку текущего комплектования и частично на подготовку предназначенных опубликованию каталогов (каталог „антиква", каталог латинских кодексов и т. д.). Отдельные специ-

альные фонды (напр. Музыкальное отделение, Отдел истории театра) равивали свою деятельность, выходящую за рамки их фондов, или библиографически-регистрационную работу с аналитическим раскрытием фонда.

Библиографическая работа

В рамках системы Венгерской национальной библиографии постепенно издаются текущие библиографии, отражающие книги, музыкальные произведения, а также анализирующие статьи сериальных изданий. Новоизданные географические карты дважды были освещены в приложении к Библиографии книг. Венгерская национальная библиография, составляемая с 1978 г. на ЭВМ, с тетради № 18/1980 издается фотонабором, а таким образом и ее внешняя форма соответствует международным требованиям. Число записей, введенных с 1978 г. в базу данных Венгерской национальной библиографии, достигло приблизительно 70 тыс.

В течение года вышла в свет годовая библиография текущей венгерской прессы 1977 года. (О новоизданных периодических изданиях постепенно информирует Венгерская национальная библиография.)

В серии „*Magyar könyv'szet*" (Ежегодник венгерской книги) в 1980 году вышел в свет неизданный до сих пор том за 1974 г., а также том за 1976 г.

Число библиографических единиц, обработанных в квартальных выпусках двух текущих библиографий, регистрирующих литературу-патриотику (Литературный обзор хунгарики, зарубежные издания на венгерском языке), повысилось почти на треть по сравнению с предыдущим годом.

В этом году был издан первый том библиографического цикла „Венгерское книгоиздание 1921—1944 гг.", регистрирующего полную отечественную книжную продукцию эпохи между двумя мировыми войнами. Из 10 запланированных томов он является седьмым и охватывает венгерскую литературу (произведения по литературоведению и беллетристике). Библиография состоит из 647 страниц и информирует о 25 тыс. изданиях. Ускорились и работы библиографического цикла под названием „Вегенрское книгоиздание 1961—1975 гг.". Первый том издания будет готов к печати в 1981 году.

Находится уже в печати и второй том „Старых изданий в Венгрии (1601—1635)" и продолжается эта работа относительно дальнейших эпох. Продолжалось изыскание в иностранных собраниях экземпляров, изданных в Венгрии в 18 в. Число экземпляров, зарегистрированных нами до сих пор в стране и за границей достигает 125 тысяч. Библиографическая инвентаризация авторов Венгрии и их напечатанных произведений до 1801 г. обогатилось многочисленными новыми данными.

В результате нашей отраслевой библиографической деятельности в этом году вышли в свет первые два тома „Библиографии венгерской литературы и литературоведения", охватывающей материал за 1976 и 1977 гг.

Работа по изысканию рукописей, сохраненных церковными собраниями Венгрии, вступила в важную стадию: в этом году вышел в свет первый том серии, который содержит в себе библиографические описания рукописей библиотеки реформатской церкви в городе Дебрецен, выпущенных до 1801 года.

Библиотека продолжает принимать участие в работе по составлению международных библиографий, а также в работе информационных систем (RISM, ISDS, МАРСИ, IBHB), куда мы систематически посылаем данные по Венгрии.

Отдел по обслуживанию читателей

Записанные в библиотеку почти 10 тыс. читателей посетили ее 58 тысяч раз и использовали на месте около полумиллиона библиотечных единиц. (Такое высокое число использованных единиц объясняется особенностями Собраний плакатов и мелкопечатных произведений и Отдела рукописей, где каждое мелкое печатное произведение или рукопись в форме листа принимается за одну библиотечную единицу).

Число читателей у нас в библиотеке из года в год снижается. Тяжелый и долгий доступ к материалу, находящемуся в отдаленных хранилищах, отталкивает от пользования библиотекой часть читателей. С другой стороны, сама библиотека тоже стремится как можно меньше подвергать свои фонды порче, связанной с постоянной транспортировкой, и ограничить количество читателей кругом научных работников. Приблизительно 60%

фондов книг предоставляется к услугам читателям только на второй или третий день после предварительной заявки. Это тяжелое положение изменится только с новым размещением библиотеки, т. е. после перемещения ее в Будайскую крепость.

В результате ограничения возможности чтения на месте все больше внимания мы уделяем справочно-информационной работе. В области справочно-библиографической работы библиотекой составлялись письменные и устные информации как для пользования внутри страны, так и за границей.

Плохие условия по размещению фонда не дают нам возможности организовывать репрезентативные выставки, однако в ряде случаев нами были предоставлены ценные экземпляры библиотеки для экспонирования на выставках, организованных другими учреждениями. Отдельные экземпляры наших собраний фигурировали многократно на зарубежных выставках.

Кроме читателей, в нашей библиотеке побывало в течение года почти 900 посетителей, половину которых составили иностранцы.

Библиотеки-музеи, находящиеся в ведении нашей библиотеки, в этом году посетило 75 тыс. человек (в Зирце находится библиотека бывшего цистерского аббатства, в Дендеше — библиотека бывшего францисканского монастыря).

Хранение, охрана фонда, репрография

Проблемы в связи с хранением проявляются в первую очередь не из-за нехватки места, а потому что помещения фонда находятся во многих местах. В этом году уже 88 тыс. томов было повреждено перевозкой их туда и обратно.

Мы прилагаем большие усилия к обеспечению охраны фонда: более чем когда-либо нам удалось повысить число переплетенных книг. Исправление и реставрация продолжались в существовавших до сих пор рамках, объем работы наших цехов — в первую очередь из-за недостатка места — повысить невозможно. К сожалению, настоящий темп работы неудовлетворителен по сравнению с количеством материала, предназначенного для реставрации.

В рамках программы микрофильмирования библиотеки, целью которой является охрана фонда, было заснято приблизительно 1,5 миллионов страниц газет. Благодаря этой программе, в читальном зале периодических изданий 23% прочитанных документов предоставлены читателям уже в форме микрофильма. Объем перевода документов из отдельных собраний библиотеки на микрофильм составил 250 тыс. кадров.

В целях пополнения фонда отечественных библиотек за плату у нас было изготовлено около 700 тыс. кадров микрофильмов.

Как эксперимент вышло в свет первое издание на микрофише библиотеки.

Узкие возможности репрографических служб позволяли удовлетворить читательские запросы лишь некоторым опозданием, а для постоянного выпуска собственных изданий библиотеки в деле размножения нам надо было прибегнуть к внешней помощи.

Межбиблиотечные (центральные) службы

Из полученных почти 1,2 миллионов обязательных экземпляров больше чем 1 миллион подлежал распределению среди других компетентных по профилю библиотек страны.

Проверку поступления обязательных экземпляров в будущем бы собираемся проводить на новой основе. Проверка столичных типографий является задачей и в дальнейшем национальной библиотеки, а в работу проверки других типографий мы хотели бы включить областные библиотеки — центральные библиотеки местных административных единиц.

В результате деятельности Бюро ISBN и ISSN в 1980 году число выпущенных книг, снабженных номером ISBN: 7 491, а число периодических изданий, снабженных номером ISSN: 518. 94,2% книг профессиональных издательств было выпущено с отметкой номера ISBN.

В Центральном каталоге иностранных книг на основе заявок, сделанных 135 отечественными библиотеками было зарегистрировано 185 тыс. новых данных. Число информаций, проведенных отделом, равно 19 тыс. Вышло в свет очередное издание „Иностранные справочники по общественным наукам“ (Külföldi Társadalomtudományi Kézikönyvek), которое информирует о местонахождении справочников в венгерских библиотеках.

В Центральном каталоге зарубежных периодических изданий было зарегистрировано

76 тыс. новых поступлений, а число информаций: 13 тыс. Работы ретроспективного справочника (Зарубежные журналы, сохраненные в венгерских библиотеках с XVII. в. — 1970 г.) продолжаются с изданием препринтов, изданных с целью контроля фондов в других библиотеках.

Центральная служба регистрации венгерских библиотек получила от библиотек заполненные ими опросные листы. Их обработка в большинстве случаев завершилось, кроме того служба регистрации с точки зрения основных данных уже готова к оказанию услуг.

В Отдел межбиблиотечного абонемента поступило 20 тыс. отечественных запросов, из них 11 тыс. нам надо было после проверки в центральных каталогах переслать в качестве запроса за границу. Из 1 400 запросов, поступивших из-за границы, положительный ответ дали на 81,4%. Мы продолжаем наши связи по библиотечному абонементу с 519 библиотеками из 40 стран.

В результате переговоров всевенгерской консультативной комиссии по межбиблиотечному абонементу, а также направляющей и инструкционной работы нашей библиотеки повысилась роль региональных и сетевых центров.

В рамках международной службы обмена в течение этого года число книг, направленных за границу составило почти 31 тыс., а число журналов — 4 300. Число полученных из-за границы книг составило 18 200 и число периодических изданий — 2 200, часть которых была распределена среди остальных библиотек по профилю. В целях уточнения профиля обмена мы вели переговоры с многочисленными отечественными библиотеками. Одним из первых результатов этих переговоров является то, что с 1981 г. мы передадим партнеров по обмену официальными изданиями сходной по профилю комплектования Парламентской библиотеке.

Центр лишних экземпляров распределил 27 тыс. книг, из них 23 тыс. книг передано отечественным библиотекам. Число полученных лишних томов составило 21 тыс. Кроме этого национальная библиотека играла важную роль в составлении списков лишних книг в фондах других библиотек и их перераспределении.

Число книг, отложенных для строящейся сейчас депозитарной библиотеки: 11 500.

Научно-исследовательская деятельность. Внедрение вычислительной техники

Научную работу, связанную с фондами характеризуют две основных черты: теоретическое обоснование построения и раскрытия национального собрания и современного уровня работы библиотеки в новом здании в Будайской крепости. В связи с этим мы особенно подчеркиваем деятельность, связанную с осуществлением программы хунгарики, которая в первую очередь реализуется в библиографических изданиях, и теоретическую деятельность, связанную со стандартизацией и подготовкой инструкций, а также со совершенствованием библиотечной работы. Это последнее связано с дальнейшим развитием системы Венгерской национальной библиографии (разработка интегральной обработки книг внутри библиотеки, эксплуатация совокупности данных Венгерской национальной библиографии на магнитной ленте, решение центрального снабжения библиотек каталожными карточками и т.д.). Продвигнуты работы по подготовке с помощью ЭВМ текущего списка местонахождения зарубежных периодических изданий в венгерских библиотеках. Важнейшим результатом этого года считается, что впервые мы послали экспериментальную магнитную ленту об отечественных периодических изданиях в Международный центр ISDS, а также в Московский региональный центр. В отношении перспективного развития значительным следует считать закупку „интеллигентного" терминала TS 51 в 1980 г.

В отношении исследовательских работ исторического характера нам надо выделить то обстоятельство, что в конце года была сдана в типографию рукопись научной работы Ене Берласа, („История Государственной библиотеки им. Сечени с 1802 по 1867 г."), отражающая первый этап ее развития. (Выйдет в свет в 1981 г.)

Международные связи
Участие в работе международных информационных систем

В рамках сотрудничества социалистических стран мы имели тесные рабочие связи с национальными библиотеками. Информационно-координационные задачи рабочей комиссии экспертов по построению фонда, выполнены нашей библиотекой под руководством Эндрене Ференци в период между совещанями экспертов в 1979—1980 гг.

Мы активно принимали участие и в работе совещаний рабочей комиссии, связанной с комплектованием обязательных экземпляров.

В конференции экспертов по центральным каталогам и межбиблиотечному абонементу (в Берлине) Аранка Рац и Имрене Кондор выступили с докладом. В рамках совместной научной работы в 1980 году вышел в свет реферат заместителя главного директора Золтана Хаваши под заглавием „Особенности национальной библиотеки в социалистическом обществе" в сборнике „Библиотековедение и библиография за рубежом", составленного Государственной библиотекой им. Ленина в Москве. В Лейпциге, на совещании реставраторов национальных библиотек Беатрикс Каштали была докладчицей.

В дальнейшем мы тоже принимали участие в работе Международной системы научной и технической информации (МСНТИ) социалистических стран. Мы особенно активно принимали участие в обработке третьего этапа Автоматизированной системы регистрации периодических изданий (АСРПИ) и в работах по стандартизации при сотрудничеством Золтанне Сильваши, Петерне Фюгеди, Енене Сюч и Петера Зонневенда.

Мы можем отчитываться о развитии наших связей с ИНТЕРИНФОРМКУЛЬТУРОЙ, являющейся информационной системой по культуре и искусству стран-членов СЭВ. В этом году мы заключили двустороннее соглашение о взаимном сообщении данных с Информационным центром по культуре и искусству Государственной библиотеки им. Ленина. Мы сделали доклад на конференции Культурного банка данных Европы. (Будапешт, 1980 г.)

Золтанне Сильваши активно участвовала в теоретической т. е. организационно-управляющей работе системы ISDS в Париже, в качестве вицепрезидента Совета Директоров ISDS и потом с апреля 1980 г. в качестве избранного президента.

В этом году мы не могли принять участие в годовой конференции ИФЛА. Мы поддерживали отношения с отдельными секциями ИФЛА на уровне переписки и поставки данных. Мы участвовали в конференции ISO, а наши отношения с AIBM ограничены работой RISM. Мы имели связи с системами IASA, IADA и SIBMAS на уровне ознакомления. Наши эксперты по библиографии принимали участие в семинаре ЮНЕСКО, где Марта Шипош изложила автомашинную систему Венгерской национальной библиографии. Продолжилось наше участие в работе программы „Library of Congress Shared Cataloguing".

Мы можем отчитываться об отрадно оживляющихся австро-венгерских научных связях. Наши сотрудники (Золтан Фалленбюххел, Иштван Фрид, Палне Патаи) приняли участие и сделали доклады на историковедческой сессии, проведенной в Австрии по случаю 200-летия со дня смерти императрицы Марии Терезии; участвовали (Андраш Визкелети) в работе Австро-венгерской литературной смешанной комиссии, выступили с докладом (Гедеон Борша) на пленарном заседании Ассоциации австрийских библиотекарей.

В соответствии с возросшими задачами по реставрации, нашим специалистам была предоставлена возможность расширить международный кругозор и накопить опыт по реставрированию и консервации. Участие сотрудников библиотеки (Беатрикс Каштали) в уже упомянутом семинаре по реставрации книг и бумаги в Лейпциге и Международной конференции IPC (Institut of Paper Conservation) в Кэмбридже, а также две научные командировки в Италию (Беатрикс Каштали, Ильдико Козоча) обогатили наших специалистов полезным опытом.

Выдающимся событием 1980 года было будапештское совещание, устроенное Всемирным союзом венгров совместно с Ассоциацией венгерских библиотекарей для группы венгерских библиотекарей, живущих за границей (совещание проводилось с 11 по 15 августа). 38 библиотекарей-венгров (или библиотекарей венгерского происхождения), прибывшие на совещание из одиннадцати стран (США 16; Англия 4; Австрия, Дания и ФРГ по 3; Франция, Швеция, Канада по 2; Норвегия, Аргентина, Австралия по 1) получили информацию о состоянии библиотечного дела в Венгрии, о зарубежных венгерских библиотечных собраниях, о возможностях сотрудничества, обращая особое внимание на программу венгерской национальной библиотеки по сбору хунгарики. Отечественные библиотекари имели возможность прослушать 24 доклада их коллег, живущих за границей.

Наши связи с социалистическими странами проходили в рамках межгосударственных рабочих планов и соглашений, заключенных с учреждениями. Впервые были налажены непосредственные связи и проведен обмен специалистами с Центральной библиотекой УССР в Киеве. Было подписано соглашение о взаимном сотрудничестве с Государственной научной библиотекой в Кошице (Štátna Vedecká Knižnica). По этому случаю в этом году нами была принята делегация специалистов кошицкой библиотеки.

В 1980 году 54 сотрудника нашей библиотеки посетило социалистические страны.

Нами в свою очередь было принято из социалистических стран 26 человек в общей сумме 229 дней; таким образом, в среднем каждый из гостей провел у нас 8,8 дней.

В капиталистических странах побывало 29 наших сотрудников, 9 из них приняли участие в работе различных совещаний, конференций. 13 сотрудников имело возможность получить более продолжительные командировки в капиталистические страны. Из них выделяется шестимесячная командировка на основе стипендии для изучения внедрения ЭВМ. Впервые в этом году были официально налажены связи на уровне руководителей с парижской Национальной библиотекой.

THE ACTIVITY OF THE NATIONAL SZÉCHÉNYI LIBRARY IN 1980

Acquisition

In the year 1980 the holdings of our library have been increased by 24,234 volumes of books, 5,809 volumes of periodicals, 14,446 manuscripts and 72,026 other documents, i.e. altogether 116,515 library units. In accordance with our function as a national library we were continually making efforts to augment and complete our collection of national literature published in the country in Hungarian as well as in foreign languages together with other Hungarian or Hungary-related publications issued abroad, i.e. the socalled Hungarica literature. Besides, we purchased foreign literature, especially reference- and handbooks in certain fields of humanities (mainly linguistics, literary science and history) in accordance with our traditional profile.

The rate of acquisition in legal deposit copies has displayed a slightly diminishing tendency as a result of the stricter selection regulations. In the international exchange of publications with capitalist countries the growing economoc difficulties have caused a little decline.

Processing and Cataloguing

Processing of books and periodicals has kept up with current acquisitions. Recataloguing of the periodicals' collection which began in 1976/77 has continued with considerable energy. Among the activities aiming at reconstructing the catalogues, which have recently begun, the reconstruction of the readers' alphabetical catalogue has been finished. At the same time we succeded in accelerating the reconstruction of the decimal catalogue.

The processing of the special collections has been focused partly on current acquisitions and partly on the preparations of catalogue publications, e.g. the 16th century (socalled "antiqua") catalogue, the catalogue of Latin codices, etc. Several other special collections like the Music Section and the Theatre History Section have continued the activities reaching outside their own field, or the analytical processing and bibliographical registration of their holdings.

Bibliographical activity

In the frame of the Hungarian National Bibliography system the current bibliographies of books and music and the repertory of Hungarian periodicals have been regularly published. Current maps were registered in an appendix to the bibliography of books twice a year. The issues of the Hungarian National Bibliography, computerized since 1978, are photo composed from 1980: no. 18 onwards, so they meet with international requirements. From 1978 the number of the records in the database of the Hungarian National Bibliography amounts to 70,000.

This year the 1977 issue of the cumulative edition of current periodicals was

published. (New periodicals are continuously reported in Hungarian National Bibliography, Bibliography of Books.)

The missing issues of *Magyar Könyvészet (Hungarian Bibliography)* for the years 1974 and 1976 were published in 1980.

The number of the entries processed in the quarterly issues of the two current bibliographies of patriotica literature (Hungarica Literary Review, Foreign Hungarian Language Publications) has been increased by almost 30 per cent.

The first volume of the great retrospective bibliography entitled *Magyar Könyvészet 1921–1944 (Hungarian Bibliography 1921–1944)* covering the entire domestic book publishing between the World Wars was published in the course of 1980. It is volume 7 of the planned 10 volume series and comprises Hungarian literature (literary science and belletristic works). The bibliography gives information about 25,000 publications on 647 pages. The works on another cyclic bibliography *Magyar Könyvészet 1961–1975* have been accelerated and the first volume will be ready for the press in 1981.

Volume 2 of *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1601–1635 (Early Hungarian Printings 1601–1635)* is now under press, and editing of the subsequent periods will be continuous. Further research in 18th century Hungarian printings has been undertaken in foreign collections. So far we have registered approximately 125,000 copies at home and abroad. Further data have been added to the bibliographical registration of Hungarian authors and their works written and published before 1801.

As a result of our special bibliographical activity the first two volumes of *A Magyar Irodalom és Irodalomtudomány Bibliográfiája (Bibliography of Hungarian Literature and Literary Science)*, viz. the 1976 and the 1977 issues have appeared.

The processing activities concerning the manuscripts held in Hungarian ecclesiastical collections have also reached an important phase: this year the first volume of the series has appeared containing the descriptions of the manuscripts originating before 1850 held in the General Diocesan Library of the Reformed Church in Debrecen.

We have also taken part in the international bibliographical enterprises and information systems (RISM, ISDS, ASRPI, IBHB) which we regularly furnish with Hungarian data.

Readers' and Information Service

The library has been attended by approximately 10,000 registered readers in 58,000 cases and about half a million units have been used for reference. (The comparatively large number of the units derives from the peculiarities of the collections of the Poster and Small Print Section and the Manuscript Section where each small print or letter is taken as a library unit.)

The number of our readers diminishes year after year. The access to the material deposited in distant places is difficult and takes a long time, thus discouraging some of our readers. On the other hand, the library itself strives not to expose its holdings to damage by transportation and wishes to reduce the circle of the readers to research workers. Almost 60 per cent of our library's holdings can be delivered only on order in advance for the second or the third day. These unfavourable circumstances can only be remedied in the new building of the library, after its moving to Buda Castle.

On account of the limited possibilities of reading proper, an increased emphasis is put on the reference services. We provide oral as well as written information to readers at home and abroad.

Our considerably bad situation cannot make it possible to organize representative exhibitions but in a number of cases we have lent exhibits to expositions arranged by other institutions. Some valuable items of our collections have been exhibited abroad several times.

Besides the readers, our library was visited by 900 tourists of whom almost 50 per cent came from foreign countries.

The two monument libraries sponsored by our library were called upon by 75,000 visitors (one is in Zirc, the library of the former Cistercian Abbey, the other is in Gyöngyös, that of the former Franciscan Monastery).

Storing, Preservation of Books and Reprography

Storing difficulties are not caused primarily by the shortage of storing place but by the fact that the holdings are placed in several distant deposits. As compared to the previous years this year we had to transport an even greater number of books, i.e. 88,000 volumes, thus exposing them to damage.

We have made considerable efforts for the preservation of the holdings: we succeeded in increasing the number of the bound volumes higher than ever. Repare and instauration have continued in the given framework because the capacity of the workshops cannot be developed mainly because of lacking space. Unfortunately, the present pace of work is not enough for the amount of the material which needs reparing and restoring.

In the frame of the protective microfilm program, about 1.5 million periodical pages have been photographed. Thanks to this program, 23 per cent of the periodicals can be used by the readers on microfilm. Approximately 250,000 frames have been made of the documents preserved in special collections.

We have made almost 700,000 frames as a charged service on the request of Hungarian libraries for filling gaps in their collections.

On account of the narrow cross section of our reprographic services, fulfilment of requests takes a certain time, and the continuous appearence of the library's publications sometimes requires outer reprographic capacities.

Interlibrary (Central) Services

Out of the legal deposit copies amounting to almost 1.2 million we have distributed more than 1 million to libraries with different profiles.

We wish to alter the control of legal deposit copies in the future. Control of the printing shops in Budapest would be the task of the National Library, whereas those in the country would be controlled by the municipal libraries of the given areas.

In the year 1980 the ISBN and ISSN Office issued 7,491 ISBN and 518 ISSN numbers. 94.2 per cent of the books published by professional publishing houses have appeared with an imprinted ISBN number.

185,000 new data reported from 135 Hungarian libraries have been registered in the Union Catalogue of Foreign Books. The number of the given information was 19,500. There continuously appears the location index *Külföldi Társadalomtudományi Kézikönyvek (Social Science Handbooks from Abroad)* which registers new acquisitions in Hungarian libraries.

The Union Catalogue of Foreign Periodicals has registered 76,000 new data and gave information in 13,000 cases. The editing of the retrospective location index of foreign periodicals available in Hungarian libraries was continued by publishing preprints for circulation.

The Central Registration of Hungarian Libraries has continuously received back the questionaires they had sent to the respective libraries. Their processing has largely been finished and concerning fundamental data they can already provide information.

Of the 20,000 requests that arrived at our Interlibrary Loan Service from other Hungarian libraries 11,000 had to be forwarded abroad after verification. 81.4 per cent of the 1,400 requests received from abroad have been positively fulfilled. We have interlibrary lending connections with 519 libraries of 40 countries.

As a result of the meetings of the Consultative Committee for Interlibrary Lending and owing to our library's directing and instructing activities, the role of the regional and network centres increases.

Our International Exhange Service has sent approximately 31,000 books and 4,300 periodicals abroad. In the frame of exchange relations we received 18,200 books and 2,200 periodicals a part of which has been distributed to other Hungarian libraries according to their fields of acquisition. For the sake of clarifying the exchange profiles we held several discussions with other Hungarian libraries. One of the first results was that those partners with whom our exhange relation is restricted to supplying official publications only were transferred to the Parliament Library.

The Centre for Duplicates and Surplus Copies has distributed 27,000 volumes

of which 23,000 has been sent to Hungarian libraries. The number of the duplicates received was 21,000. Besides, without receiving the books proper, re-distribution of the duplicates has been promoted by circulating the lists of duplicates only.

11,500 volumes have been preserved for the storage library whose construction is now under way.

Research and Developing Activities. Automation

With respect to the holdings the research and developing activities aimed, first of all, at the elaboration of the principles of acquisition and processing of the national collection on the one hand, and of the operational processes needed to meet modern requirements in the library's new building on the other. Mention must be made here of our Hungarica program realized primarily in bibliographical publications, of the theoretical work concerning standardization and regulation, and of the modernization of the operational processes in order to eliminate parallelisms. This latter is in close connection with the widening of the Hungarian National Bibliography system (e.g., integrated processing inside the library, utilization of the database of the Hungarian National Bibliography on magnetic tape, central cataloguing and card supply, CIP, etc.). Computerization of the current location index of foreign periodicals has been continued. The important achievement of the year was that we have sent an experimental magnetic tape about Hungarian periodicals to the international centre of ISDS and to its regional centre in Moscow for the first time. We succeeded in purchasing a terminal TS 51 which will be influential on future activities.

In the field of historical studies we have to mention the fact that we have sent to press a scholarly monograph on the first period of our library between 1802 and 1867 written by Jenő Berlász. (To be published in 1981.)

International relations

Participation in International Information Systems

In the frame of our cooperation with socialist countries we have been in close contact with the national libraries. The information and coordination of the committee of experts of acquisition have been carried out by our library in the period of 1979–1980 between the two conferences, with Mrs. Lidia Ferenczy as head. We have taken part in the two meetings of the committee of the acquisition of legal deposit copies. In the Berlin conference of the experts of union catalogues and interlibrary lending Mrs. Éva Kondor and Mrs. Aranka N. Rácz have read papers. In the frame of our scientific cooperation a study by Deputy Director General Zoltán Havasi entitled "The Peculiarities of the National Library in Socialist Society" has been published in the Moscow series "Librarianship and Bibliography Abroad" in 1980. In the Leipzig meeting of restorers in national libraries Miss Beatrix Kastaly has delivered a lecture.

This year, too, we have participated in the activities of the International Scientific and Technical Information System. We have been particularly active in the IKARR-3 system and in standardizing. Mrs. Judit Szilvássy, Mrs. Jolán Fügedi, Mrs. Erzsébet Szűcs and Mr. Péter Sonnevend have taken part in them as experts.

Our cooperation with Interinformkultura grew stronger. This year a bilateral agreement has been concluded with the Information Centre of Art and Culture of the Lenin Library about mutual data exhcange. We have delivered a lecture in the Budapest conference of the European Cultural Data Bank in 1980.

In the theoretical and organizing work of the ISDS system Mrs. Judit Szilvássy acted as Vice President of the ISDS Board of Directors, and effective of April 1980 she was appointed President of the Board.

This year we could not attend the annual IFLA conference. We have communicated with certain sections of the IFLA on the level of correspondence and data exchange. We have taken part in the conference of ISO, whereas our relations with AIBM have been reduced to RISM work. We have connections with IASA, IADA and SIBMAS. Our bibliographical experts have taken part in the UNESCO seminar on

automation where Ms. Mária Sipos has lectured on the hard-ware aspect of the Hungarian National Bibliography system. We have continued participation in the Shared Cataloguing Program of the Library of Congress.

There is a welcome change in the Austro-Hungarian scientific relations. Our colleagues have delivered lectures in Austria in the scientific session held to commemorate the bicentennial anniversary of the death of Queen and Empress Maria Theresia (Mr. Zoltán Fallenbüchl, Mr. István Fried, Mrs. Klára Patay), have taken part in the Austro-Hungarian Joint Committee of Literary Science (Mr. András Vízkelety), and delivered lectures in the annual meeting of the Austrian Library Association (Mr. Gedeon Borsa).

Our growing restoring tasks made it necessary for our experts on restoration to gain experiences abroad. Our afore-mentioned participation in the Leipzig seminar on book and paper conservation and in the Cambridge conference of the Institute of Paper Conservation (IPC) (Miss Beatrix Kastaly), moreover two study tours in Spain (Miss Beatrix Kastaly, Mrs. Ildikó Kozocsa) granted useful results.

It was an outstanding event of the year 1980 that the World Federation of Hungarians and the Hungarian Library Association organized a meeting in Budapest for a group of Hungarian librarians living abroad on August 11–15. 38 librarians of Hungarian origin from 11 countries (USA 16, Great Britain 4, Austria 3, Denmark 3, Germany 3) were informed about the present state of the library network in Hungary and about Hungarian collections abroad, about possibilities for cooperation with special regard to the Hungarica program of the National Library. We have attended 24 lectures by our colleagues living abroad.

Our further relations with socialist countries have been going on according to our interstate and interinstitutional agreements. There occured, for the first time, a direct exchange of scientific personell between our library and the State Library of the Ukrainian SSR. We have signed a treaty of cooperation with the State Scientific Library of Kosice, CSSR, and we received the representatives of that Slovak library.

In 1980 54 of our colleagues have visited socialist countries, whereas 26 librarians have arrived for 229 days from there, thus spending 8.8 days per capita as guests of our library.

29 of our colleagues went to capitalist countries, 9 of the have attended scientific meetings. 13 colleagues received foreign scholarship to capitalist countries of which a 6 month scholarship to the USA for studying computation in libraries was of particular importance. This year official contact has been established on direction level with the Bibliothèque Nationale in Paris for the first time.

A Könyvtártudományi és Módszertani Központ munkája 1980-ban

Az 1976—1980-as ötéves tervciklus záróéve után visszapillantva megállapíthatjuk, hogy nagyjából és egészében sikerült azon az úton haladnunk, amelyet ötéves tervünkben kijelöltünk. Nem kellett menet közben módosítanunk sem kiemelt feladatainkon, sem pedig funkciórendszerünkön. Elsőbbséget biztosítottunk megkezdett vállalkozásainknak, kialakult tevékenységi területeinknek, s csak szerény mértékben vágtunk újabbakba. Egyes feladataink elmaradását ellensúlyozza a menet közben érkezett megrendelések teljesítése, azonban kétségtelen, a tervezés során némely esetben inkább vágyaink, semmint a realitás vezetett bennünket: főleg bizonyos kutató-fejlesztő munkák (pl. könyvtárgazdaságtan, információtároló és visszakereső rendszerek, könyvtárgépesítés) terén láttuk ugyan a könyvtárügy igényeit, de kapacitásunk jóval elmaradt az előirányzott feladattól. Más esetekben pedig a gyakorlati és aktuális munkálatoknak adtunk előnyt az elméleti jellegű tevékenységgel szemben (pl. könyvtárépítészet, hálózatfejlesztés).

Mindent összevetve, tevékenységünkkel igyekeztünk a hazai könyvtárügyet szolgálni, de egyre jobban tudatosítva magunkban, hogy elsősorban a közművelődési könyvtári hálózatok, s részben a területi együttműködési körök koordinációs központjának a feladatait kell ellátnunk. Ebből az alapállásból kiindulva azonban törekedtünk az összkönyvtárügyi igények egy részét is figyelembe venni, hiszen mind a közművelődési könyvtári szolgálat, mind a területi kooperáció feltételezi valamennyi könyvtártípus összehangolt működését.

Úgy látszik, hogy hosszabb fejlődési folyamat eredményeként kialakult és megszilárdult szervezeti felépítésünk, szervezetünk és a szervezeten belül kialakított munkakörök egybeesnek fő funkcióinkkal, s így a forma jó kereteket biztosított a tartalmi munkának. Ezért is döntöttünk úgy, hogy a következő ötéves tervciklusban változtathatunk — főleg a könnyebb áttekinthetőség kedvéért — a munkaterv és a beszámoló eddigi szerkezetén: a jövőben témakörök helyett az egyes osztályok rendjében tervezünk, s jelentünk. Most, amikor felsoroljuk az 1980-as év főbb eredményeit, ezt már szervezeti egységeink szerint tesszük, ezzel is előkészítve a változást.

Hálózatfejlesztési osztály: az országos könyvtári szakfelügyelet operatív támogatása, egyes könyvtártípusok szakmai irányelveinek felülvizsgálatá-

ban, illetve kidolgozásában való részvétel, igényesebb módszertani gondozás, több könyvtári testület titkársági funkcióinak ellátása.

Könyvtártechnológiai osztály: az audiovizuális gyűjtemények és szolgáltatások kifejlesztésének támogatása, az új leírási szabványok bevezetésének előmozdítása, könyvtárépítési és berendezési tanácsadás, néhány, széles körű helyzetfelmérésen alapuló tanulmány kidolgozása.

Olvasáskutatási osztály: a könyvtárszociológiai vizsgálódások térnyerése, a hosszú távra szóló, alapozó jellegű kutatások előrehaladása, a kutatási és kísérleti eredmények gyakorlati alkalmazása.

Állományépítési osztály: az *Új Könyvek* szerkesztése, s korszerűsítésének előkészítése, a felszabadulás utáni magyar könyvtermés tematikus, válogatott, annotált bibliográfiáinak összeállítása, a helyismereti munkát segítő kiadványi program folytatása.

Oktatási osztály: a könyvtárosképző szaktanfolyamot végzettek számára szervezett főiskolai államvizsgák támogatása, a könyvtárkezelői tanfolyamok gondozása, továbbképző tanfolyamok szervezése.

Kapcsolatszervezési osztály: a tömegkommunkációs intézményekkel való kapcsolat megszilárdítása, az olvasómozgalmak támogatása, a könyvtári propagandamunka koordinálása.

Tájékoztatási osztály: szakkönyvtári szolgálat működtetése, a nemzetközi kiadványcsere fejlesztése, a *Könyvtári Figyelő* és a dokumentációs-bibliográfiai időszaki kiadványok megjelentetése, kutató-fejlesztő munkák vállalása.

A KÖNYVTÁR ÉS TÁRSADALMI KÖRNYEZETE

Könyvtárpropaganda — kapcsolatszervezés

A KISZ „Művelt ifjúságért, korszerű műveltségért" elnevezésű akciójához kapcsolódva, s az „Olvasó népért" mozgalom keretén belül az érdekelt országos szervek meghirdették az „Olvasó ifjúságért" nevű mozgalmat. Már a pályázati felhívás, még inkább az ezt követő módszertani útmutatásaink arra ösztönözték a résztvevőket, olvasókat és könyvtárakat egyaránt, hogy ne a szokványos, formalista módon teljesítsék a feltételeket, hanem tényleges olvasmányélményekkel gazdagodjanak az olvasók, s ehhez a könyvtárak ajánljanak értékes olvasmányokat, szervezzenek kiscsoportos foglalkozásokat, s nyerjenek meg minél több munkásfiatalt a könyvtár rendszeres használatának.

Hagyományosan együttműködtünk az Ünnepi könyvhét és az egyéb könyves akciók (Műszaki könyvnapok, Ifjúsági könyvnapok) szervezőivel; közösen hirdettünk pályázatot a legötletesebb, legeredményesebb könyvtárosok számára ezen alkalomból, s elvégeztük a beérkezett pályázatok értékelését.

Februárban és szeptemberben adtuk közre a tömegkommunikációs intézmények munkatársai részére témajavaslatainkat. E füzetek már évek óta hozzájárulnak ahhoz, hogy nem lankad a sajtó, rádió és televízió érdeklődése a könyvtárügy iránt: 1980-ban közel kétezer kisebb-nagyobb köz-

leményt, hírt regisztrálhattunk országosan. Ez a szám valamivel alacsonyabb, mint az 1979-es, a témaválasztás minősége és a feldolgozás érdekessége azonban jelentősen javult. Meg kell említenünk, hogy a sajtó és a rádió mellé a televízió is felzárkózott a könyvtárakkal való foglalkozásban. Igen hasznosnak bizonyultak a Művelődési Minisztérium Közgyűjteményi főosztálya, valamint Könyvtári osztálya által rendezett sajtókonferenciák, amelyek megrendezésében közreműködtünk.

Lényeges változás következett be a könyvtárak propagandaanyagokkal való központi ellátása terén a Könyvértékesítő Vállalat jóvoltából. Ez évben több témakörben 16 könyvtár- és irodalomnépszerűsítő aprónyomtatvány, reklámtáska, könyveket ajánló jegyzék készült témajavaslataink nyomán.

Élénk kiállításrendezői tevékenységet folytattunk. A magyar könyvtárügy utolsó 35 évét bemutató kiállításunkat hét helyen állítottuk fel, élénk sajtóvisszhang mellett. Gothaban, az NDK-beli tudományos- és szakkönyvtárosok konferenciáján tíz tablóból álló kamarakiállítással szemléltettük könyvtáraink kapcsolatszervezési munkáját, s tartottunk e tárgykörben előadást. A Petőfi Irodalmi Múzeum József Attila kiállításának vándoroltatásában közreműködtünk.

Rendszeres módszertani segítséget nyújtottunk a közművelődési és a szakkönyvtári hálózatok munkatársainak közönségkapcsolataik ápolásához. Két alkalommal országos munkaértekezletet szerveztünk e témakörben, s főként az ifjúsági olvasómozgalom kérdései szerepeltek napirenden.

Igyekeztünk koordinálni az országos és regionális könyvtári rendezvényeket, a hiányos bejelentések miatt azonban ez nem mindig járt sikerrel.

A tanulmányútra érkező külföldi könyvtárosok és más szakemberek számára szakmai programot készítettünk, s gondoskodtunk a programok lebonyolításáról: 26 fő részére összesen 99 napra szóló programot állítottunk össze; ez 1979-hez képest 40%-os csökkenést jelent. Munkatársaink közül az intézményközi személycserék keretében nyolcan összesen 49 napot töltöttek partnerintézményeinknél (ez kb. fele az 1979-es mennyiségnek). Tőkés országokban öt munkatársunk járt (164 nap) ösztöndíjas tanulmányúton, s egy szocialista országban (20 nap). Külföldön rendezett nemzetközi konferenciákon nyolc kiküldöttünk vett részt.

Kutatások — kísérletek

Nagy figyelmet fordítottunk a könyvtár és társadalmi környezete kapcsolatának felderítésére. Többszöri átdolgozás után belső használatra lesokszorosíttattuk a dunaújvárosi Munkás Művelődési Központ és Könyvtár működését leíró esettanulmányt, amelyet az intézmény munkatársai körében vitára bocsátottunk. A szociográfiai megközelítésű tanulmány mind tartalmát, mind módszerét illetően sok hasznosítható és általánosítható eredményt hozott. Tanulmány készült a Városi és Járási Könyvtár szerepéről és működéséről a Kiskunhalas művelődési helyzetét leíró szociográfia egyik fejezeteként. A kelenföldi lakótelepen nyílt FSZEK fiókkönyvtár életét nyomon követő esettanulmány keretében tovább folytatódott az állandó megfigyelés nemcsak a szorosan vett könyvtári tevékenységre, hanem a Budapesti Művelődési Központhoz való kapcsolat alakulására

nézve is. Bibliográfiát készítettünk az ún. komplex intézmények hazai szakirodalmáról, s készülőben van a publikációk értékelő feldolgozása.

Ugyancsak könyvtárszociológiai jellegű vizsgálatok foglalkoztak a közművelődési könyvtárak működésével és használatával. Vita és átdolgozás után megjelentettük a közművelődési könyvtárak tájékoztató munkáját eredeti módszerrel vizsgáló kutatás eredményeit összegező tanulmányt, amely remélhetőleg hasznos tanulságokkal szolgál a könyvtári gyakorlat számára. A helyszíni megfigyelés módszerével vizsgáltuk 35 különféle nagyságrendű könyvtárban a mindennapok életét, a könyvtárhasználatot, a könyvtárról alkotott képet és a könyvtárosok időmérlegét; az adatokat feldolgoztuk, készül a kutatási jelentés. Négy színhelyen (egy budapesti fiókkönyvtár, a miskolci Megyei Könyvtár, két borsodi falusi könyvtár) 1200 fős mintán vizsgáltuk a könyvtárhasználat gyakoriságát, a könyvkölcsönzés intenzitását, a kölcsönzött könyvek összetételét, a párhuzamos könyvtári tagságot a moszkvai Lenin Könyvtár által kezdeményezett nemzetközi összehasonlító kutatás keretében. Az angol és magyar könyvtárhasználók választási szokásait összevető kutatás eredményeit magunk már összegeztük; a módszertani kérdésekre összpontosító angol partner még nem készült el munkájával. Nyomdakész állapotban van a könyvtárhasználók érdeklődését vizsgáló kutatás eredményeit összegző tanulmány.

Előrehaladt a házikönyvtárakkal foglalkozó igen kiterjedt vizsgálat: befejeződött az olvasási szokások, a versolvasási szokások, az olvasmánybeszerzési források és a könyvtárhasználat témaköreiben a kódolás, s a gépi táblázatok nagyobbik része is rendelkezésünkre áll. Néhány résztanulmánnyal megkezdődött az elemző-kiértékelő munka.

Részt vettünk a szocialista országok olvasásszociológiai kutatásait koordináló bizottság ülésén (Szófia), előadást tartottunk az IFLA Elméleti és Kutatási Szekciójának konferenciáján (Radziejowicze), valamint a szocialista országok nemzeti könyvtárainak olvasásszociológiai konferenciáján (Berlin).

AZ OLVASÁS FOLYAMATA

Alapozó vizsgálatok

Befejeződött a 10—14 éves gyerekek olvasási kultúrájával foglalkozó vizsgálat adatfeldolgozása, s megindult az adatok elemzése és értékelése.

Néhány tanulmányt készítettünk a nők olvasási kultúrájáról a Magyar Nők Országos Tanácsának felkérésére.

Megbízásunk alapján folyt le az egyetemi hallgatók olvasási és könyvtárhasználati szokásait vizsgáló kutatás; lektorálás és átdolgozás után a tanulmány nyomdakész állapotban van.

Folytatódott a Bácsalmáson tizennégy év után megismételt olvasásvizsgálat: megtörtént az 1979-es adatok feldolgozása.

Tanulmányok készültek az olvasók élménystruktúrájának összefüggéseiről, előkészítendő az *Élményalakzatok* c. kiadványunk második kötetét.

Fiatal könyvtárhasználó munkások körében végeztük az ízlés alakíthatóságára vonatkozó kísérletünket: milyen esélye van az értékes novellák

el- és befogadásának azoknál, akik ma még elsősorban lektűrt olvasnak; a zárótanulmány készen áll, s előkészületben van két további, amelyek a problémával gyakorlati, illetve irodalomszociológiai aspektusból foglalkoznak.

Részvizsgálatokkal (a színházi és az olvasmányélmény összevetése, a formális befogadás elemzése) egészült ki *A Mester és Margarita* c. Bulgakov-regény befogadásának kutatása; folyik a kérdőívek adatainak kódolása.

Adatgyűjtéssel, elővizsgálatokkal megkezdődött a történelmi ismereteket közvetítő művek és az életrajzok olvasásának vizsgálata.

Megindítottuk a szakirodalmi információs igényeket és ellátottságot vizsgáló kutatók egyéves kutatásmódszertani továbbképző tanfolyamát.

A könyvtári gyakorlat támogatása

Irányítottuk az országos könyvtári propagandabizottság munkáját, s ennek révén hathatós segítséget nyújtottunk az ifjúsági olvasómozgalom kibontakoztatásához. Idevágó módszertani kiadványunkat 25 ezer példányban jelentettük meg, amelyet a visszajelzések szerint a könyvtárosok jól tudtak hasznosítani mindennapi munkájukban. Az ajánlott irodalmat tartalmazó jegyzékeinket a KISZ, a Könyvértékesítő Vállalat és a Móra Kiadó is népszerűsítette. Ugyancsak az ifjúsági olvasómozgalom támogatására kiadványt jelentettünk meg a könyv- és könyvtárhasználati játékokról és vetélkedőkről, a szolnoki Megyei Könyvtárral közösen.

Gondoztuk a FSZEK szerkesztésében megjelenő *Eseménynaptár* módszertani rovatát és irányítottuk a lapkészítés munkáját, különös figyelmet fordítva a kiemelt jelentőségű eseményekre és évfordulókra. Megjelent az 1981-re szóló éves évfordulónaptár.

Továbbra is fontosnak tartottuk, hogy közvetlen tapasztalatszerzés céljából részt vegyünk az olvasótábori mozgalom gyakorlati munkájában. Lebonyolítottuk az 1980. évi bakonyoszlopi olvasótábort, s elkészítettük az 1979. évi tábor értékelését, amely kéziratban hozzáférhető. Idén először színes mozgófilmet készítettünk a tábori életről oktatási célokra. Munkatársunk tanácsadóként közreműködött a Vas megyei olvasótábor munkájában, s kiadásra előkészítettük a mátrafüredi olvasótábori tapasztalatokat.

Egyéves továbbképző tanfolyamot indítottunk a közművelődési könyvtárak olvasószolgálatában dolgozó könyvtárosok számára a szépirodalom könyvtári használatának kérdéseiről. Korábbi olvasószolgálatos továbbképző tanfolyamaink hallgatósága részére egynapos tájékoztatást tartottunk az olvasáskutatás új eredményeiről.

A KÖNYTÁRI RENDSZER FEJLESZTÉSE

Az ágazati felügyelet támogatása

Az év folyamán a Művelődési Minisztérium Könyvtári osztálya megbízásából részt vettünk a nógrádi, vasi, tolnai általános felügyeleti, illetve utóvizsgálatokban, továbbá a keszthelyi Agrártudományi Egyetem Könyvtárának felügyeleti vizsgálatában.

A felügyleti szervek felkérésére közreműködtünk a Zrínyi Katonai Akadémia, a Hadtudományi Intézet, a Haditechnikai Intézet, a Térképészeti Intézet és a Katonaorvosi Kutató Központ szakkönyvtárainak, valamint a nagykőrösi Városi Könyvtár felülvizsgálatában.

Az országos könyvtári szakfelügyelet rendezését célzó jogszabály előkészítésében közvetlenül részt vettünk; több tervezetet készítettünk, amelyeket az igazgatói tanácsok elé is vitára bocsátottunk.

Folyamatosan véleményeztük a Művelődési Minisztérium jóváhagyási hatáskörébe tartozó könyvtárak szervezeti és működési szabályzatait. 1980 folyamán közel száz szabályzatról adtunk véleményt.

A tudományos könyvtárrá való minősítést előkészítő bizottság három ülésére terjesztettünk elő javaslatokat, közel félszáz könyvtárról. Mint a titkársági funkció viselői, rendszeresen megszerveztük a megyei könyvtárak, valamint a szakszervezeti hálózati központok igazgatói tanácsának üléseit.

Naprakész nyilvántartást vezettünk a könyvtárügyet érintő jogszabályokról és azokról a nem jogszabály jellegű rendelkezésekről, amelyek a különböző hivatalos közlönyökben jelentek meg. A hozzánk forduló könyvtárosoknak jogi tanáccsal is rendelkezésükre álltunk; a legtöbb kérdés az állományvédelmi rendelet és egyes munkajogi szabályok értelmezésére vonatkozóan érkezett.

A Könyvtár és Művelődés egyik száma az új tantervek és a közművelődési könyvtárak gyerekszolgálata kapcsolatairól szólt, másik száma pedig az MM Közgyűjteményi főosztálya által a könyvtárügy számára kiadott ötéves irányelveket tartalmazza.

Fejlesztési munkálatok

Részt vettünk az Országos Könyvtárügyi Tanács különböző bizottságainak munkájában; így a koordinációs központokkal, valamint a hálózati központokkal foglalkozó bizottság számára részanyagokat készítettünk. Egyelőre információkat gyűjtöttünk a regionális kooperációra vonatkozóan.

Részt vállaltunk a tanácsi közművelődési könyvtárak szakmai irányelveinek módosításával foglalkozó bizottság munkájából, alapozva arra a vizsgálatra, amely a jelenleg érvényben levő irányelvek realizálódásának szintjét kívánja megállapítani. Befejeződött e vizsgálat adatainak gépi, illetve kézi úton történő feldolgozása, s hamarosan elkészül az adatokat értelmező tanulmány is.

A szakmai munkaerő-szükséglet és a jelenlegi ellátottság komplex felméréséhez több résztervet dolgoztunk ki, s ezek alapján megkezdtük a munkaerő-vándorlás vizsgálatát és a munkaköri kategóriák megállapítását.

A már működő könyvtári ellátási rendszerek helyzetét felmértük, s a szaksajtóban közzétettük tapasztalatainkat.

Befejeztük a közművelődési könyvtári módszertani munkával foglalkozó egyéves továbbképző tanfolyamunkat; a tanfolyami tematikának megfelelően tanulmánykötetet szerkesztettünk, s adtunk nyomdába.

Tanulmányokat készítettünk a fiatal korosztályok könyvtári ellátásának egyes kérdéseiről (párhuzamos könyvtári tagság, helyzetkép az ellátás

színvonaláról stb.). Közreműködtünk a Magyar Könyvtárosok Egyesülete érdekelt szekcióinak munkájában, foglalkozva a hátrányos helyzetű fiatalok olvasásával, s a szakmai irányelvek megvalósulásával; szakmailag előkészítettük a gyermekkönyvtárosok 3—4 megyét átfogó továbbképző konferenciáit; fő témákként az alábbiakat ajánlottuk: az új általános iskolai tantervek, gyermekirodalom, az iskola és a könyvtár együttműködése külföldön. Befejeztük az 1979-ben indított gyerekkönyvtárosi tanfolyamot.

Folytatnunk kellett a szakszervezeti könyvtárak szakmai irányelveinek módosításával kapcsolatos munkálatokat, a SZOT illetékes osztályának irányítása mellett. Mintavétel alapján megkezdtük a szakszervezeti könyvtárak állományalakítására 1971-ben kiadott irányelvek realizálódásának vizsgálatát; az eredményeket összegző tanulmány előkészületben van. Módszertani tanácsadó munkánkban különös figyelmet fordítottunk az önálló szakszervezeti könyvtárak segítésére, a tanácsi ellátó rendszerekkel való együttműködésre, a szakszervezeti és a szakkönyvtárak közös kezelésére. Elkészült a szakszervezeti könyvtári munka tapasztalataival foglalkozó tanulmánykötet kézirata.

Konferenciát rendeztünk az Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete Központi Könyvtárával közösen a függetlenített kórházi könyvtárosok számára a kórházi betegek könyvtári ellátásának megoldásáról. A hátrányos helyzetű személyek könyvtári ellátásával foglalkozó szakirodalmi szemle kézirata átdolgozás után kiadásra kész állapotban van.

Szorosabbra fűztük kapcsolatainkat a Magyar Néphadsereg könyvtári szolgálatáért felelős módszertani központtal. Tervszerű együttműködés során foglalkoztunk az egyes alközpontok munkájával (szakmai felülvizsgálat, javaslatok kidolgozása, továbbképzéseken való részvétel stb.).

Elkészült az egyetemi könyvtárak szakmai irányelvtervezetének végső változata, amelyet az egyetemi könyvtárigazgatók tanácsa megvitatott és jóváhagyott; most az Országos Könyvtárügyi Tanács illetékes fóruma elé fog kerülni. A debreceni KLTE Könyvtárával közösen konferenciát rendeztünk az egyetemi könyvtári hálózatok korszerűsítéséről, a centralizációs törekvésekről.

Tapasztalatszerzés és helyszíni tájékozódás végett felkerestünk néhány levéltári könyvtárat; a dunántúliak helyzetéről összefoglalót készítettünk. Főleg a regionális kooperáció szorgalmazása céljával meglátogattunk néhány egyházi könyvtárat, s kidolgoztuk egy későbbi, alaposabb felmérés szempontjait.

A Társadalomtudományi Információs Munkabizottság titkársági teendői keretében megszerveztünk öt bizottsági ülést, emlékeztetőket, beszámolókat készítettünk, s megszerkesztettük a TIM kiadványsorozatának második füzetét egy francia információs rendszerről.

Statisztika

Közreadtuk a tanácsi és a szakszervezeti közművelődési könyvtárak éves adatsoros statisztikáját (TEKE, SZAKMA). Több kisebb finomítás mellett említést érdemel, hogy a TEKE külön fejezetben tartalmazza az ellátó rendszerek adatait is.

A könyvtári állomány alakulását jelző statisztikai adatok alapján az MKE szombathelyi vándorgyűlésének előkészítő anyagaként elemző-összehasonlító tanulmány készült. A TEKE és a SZAKMA alapján értékeléseket adtunk a szakfelügyeleti vizsgálatokhoz.

A DOKUMENTUMBÁZIS FEJLESZTÉSE

Állománygyarapítási tanácsadás

Folyamatosan szerkesztettük az *Új Könyvek* című állománygyarapítási tanácsadót. A megjelent 35 számban 3141 könyvről adtunk tájékoztatást. Az átfutási idő csökkentése, illetve az előrendeléses rendszerre való áttérés előkészítése érdekében a Könyvértékesítő Vállalattal és az Országos Széchényi Könyvtárral együtt reformtervet dolgoztunk ki. Ennek lényege, hogy a megjelent könyvek zöméről a szerkesztőséghez beérkező imprimatúrapéldányok alapján adunk tájékoztatást, mégpedig a Magyar Nemzeti Bibliográfia szerkesztőségétől kapott, az új bibliográfiai leírási szabvány szerint készített címleírások felhasználásával. Ez az eljárás, minthogy a könyvek tényleges megjelenését az imprimatúrákból történő tájékoztatás általában egy-nyolc hónappal megelőzi, lehetővé teszi az előzetes megrendelést — föltéve, ha a Könyvértékesítő Vállalatnak sikerül gépesítenie nyilvántartását, számlázását, raktározását és kiszállításait. Az 1981-es évet átmeneti, felkészülési időszaknak kell tekinteni; ezért az *Új Könyvek* ez évtől kezdve szabadlapos formában, évvégi kumulációval, az új szabvány szerint készült címleírásokkal jelenik meg, de a katalóguscédulákra egyelőre még a régi szabvány érvényes. 1980-ban nyolc értekezletet tartottunk, amelyeken tájékoztattuk a könyvtárakat a tervezett változásokról, s kikértük véleményüket.

Megjelent az *Új Könyvek* összesített tárgyszómutatója az 1964—1976-os évkörre; 1970—1975-ös évek összesített betűrendes mutatója mikrofilmlapon hamarosan rendelkezésre fog állni.

Elláttuk a Könyvtári Könyvminősítő Bizottság titkársági teendőit; véleményeztük valamennyi kiadó 1981-es tervét, s megadtuk a Könyvértékesítő Vállalat számára a beszerzendő példányszámra vonatkozó javaslatot. Javaslatot tettünk a Kulturális Alap terhére megvásárolandó művekre, s példányszámukra is.

A Könyvértékesítő Vállalat készséges és megértő együttműködésével megszerveztük, hogy a kereskedelmi forgalomba kerülő hazai és külföldi hanglemezeket katalóguskartonokkal együtt rendelhessék meg a könyvtárak.

Szakmailag támogattuk az Országos Oktatástechnikai Központ által kiadott *Új Média* című állománygyarapítási tanácsadó szerkesztését.

Egyelőre megrekedtek a különféle típusú közművelődési könyvtárak gyűjtőköri alapelveire irányuló munkálatok; az e tárgyban készült előanyag kéziratban hozzáférhető.

Befejeztük a külföldi szakrészleges közművelődési könyvtárakra vonatkozó felmérés értékelését, az összegező tanulmányt jelenleg angolra fordítják. Ugyanis ez a jelentés az INTAMEL 1981-es, budapesti konferenciájának napirendjén fog szerepelni.

Megkezdtük felmérésünket az A-típusú könyvtárak audiovizuális gyűjteményeiről és szolgáltatásairól, s tervezetet készítettünk ugyanezen könyvtárak számára a vizuális dokumentumok használatához szükséges géppark kialakításáról. A tervezet valóraváltásához a Közművelődési Alap egymillió forintot bocsátott a könyvtárak rendelkezésére; az összeg szétosztása és felhasználása 1981-ben fog megtörténni. A B-típusú könyvtárak zeneműés hangtári részlegeiről helyszíni tanulmányozás alapján helyzetképet rajzoltunk, s fejlesztési javaslatokat dolgoztunk ki. A hazai zenei gyűjteményeket bemutató kiadvány kéziratát elkészítettük az AIBM budapesti kongresszusa számára.

Rendszeres konzultációkon és módszertani tanácsadáson túl értekezletet tartottunk az A-típusú könyvtárak zeneműés hangtári részlegeinek állományépítési problémáiról.

Befejeztük a speciális dokumentumok könyvtári kezelését ismertető továbbképző tanfolyamunkat. A hírlap- és folyóirattárak kezelői részére féléves tanfolyamot szerveztünk. Mindkét tanfolyam után több könyvtáros keresett meg bennünket konzultáció céljából.

ÁLLOMÁNYFELTÁRÁS, BIBLIOGRAFIZÁLÁS

Változatos módon segítettük elő a könyvtárosok felkészülését az új leírási szabványok alkalmazására: értekezleteket, szakmai megbeszéléseket tartottunk, helyszíni tájékozódást és konzultációt folytattunk stb. Az új szabványt ismertető egyhetes tanfolyamunkat háromszor ismételtük meg, s szerződés alapján az ÉTK számára külön tanfolyamot rendeztünk.

Nyomdába adtuk az ISBD-sorozat térképek leírásával foglalkozó füzetét, s lektorálás alatt áll a sorozatok és időszaki kiadványok füzete.

Megjelent a hangfelvételek leírásához készült útmutató, amely az ISBD elvein alapul; megkezdtük a gyakorlatba való bevezetését is, elsősorban a hanglemezek központi cédulaellátásának megszervezésével, továbbá egy szakmai értekezlet megrendezésével.

Sokszorosításra küldtük az állóképek leírásával foglalkozó útmutatót, lektorálása folyik az útijelentések leírási útmutatójának, s megjelent a mikrofilmlapok leírásának útmutatója. Megindítottuk a nem-könyv jellegű dokumentumok bibliográfiai leírásával foglalkozó példatár szerkesztési munkáit, mint előkészületet egy későbbi időpontban megrendezendő továbbképző tanfolyamhoz.

Rohamosan haladtunk előre a felszabadulás utáni hazai könyvtermés válogatott és annotált szakosított bibliográfia szerkesztése terén. Nyomdába adtuk a 0, 1, 2 főosztály összevont kötetét, továbbá a társadalomtudományi, a nyelvészeti és irodalomtudományi, végül a magyar irodalmi kötetet. Nyomdakész állapotban van a művészeti és sportirodalmat, valamint a földrajzi műveket tartalmazó két újabb kötet. Összeállt a természettudományi és műszaki kötet nyers címanyaga, amelyet a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár két fiókjával közösen szerkesztünk. Elkészült a történelemtudományi, művelődéstörténeti és néprajzi anyag címlistája és a hozzájuk tartozó annotációk mintegy fele. Folyamatban van a világirodalmi kötet anyagának feldolgozása.

Nyomdába adtuk a természet- és alkalmazott tudományok külföldi kézikönyveinek bibliográfiáját, amely a nagyobb közművelődési könyvtárak állománykiegészítő és tájékoztató munkáját kívánja támogatni.

Elkészült a külföldi zenei szakkönyvek annotált bibliográfiájának kézirata, amelyen jelenleg a lektor dolgozik. A kiadványt a közművelődési könyvtárak zenei részlegei segédeszközéül szánjuk.

Továbbra is közreműködtünk a *Látóhatár* c. folyóirat cikkbibliográfiai rovatának szerkesztésében; megbízásunk alapján folyamatosan készül a *Nagyvilág* és az *Új írás* repertóriuma.

Közzétettük a könyvtárak 1980. évi bibliográfiai terveit, s begyűjtöttük az 1981-re vonatkozó terveket.

INFORMÁCIÓTÁROLÓ ÉS VISSZEKERESŐ RENDSZEREK

Igyekeztünk előmozdítani az országos szakkönyvtárak szakirodalmi információs szolgáltatásainak fogadását a megyei könyvtárakban. Ezért konferenciát rendeztünk az OMKDK szolgáltatásairól, s négy megyei könyvtárban megvizsgáltuk hasznosításuk módját; a tapasztalatokat összegeztük. Megkezdtük annak vizsgálatát is, hogy miképpen hasznosítják a megyei tanácsok jogi és közigazgatási szakkönyvtárai az Országgyűlési Könyvtár szolgáltatásait; a kezdetben szűkebb körű felmérést a megyei könyvtárigazgatók kérésére kiterjesztettük valamennyi megyére.

Javaslatot dolgoztunk ki a Mezőgazdasági Múzeum könyvtárának teljes rekonstrukciójára, valamint az Építőipari Szolgáltató Vállalat könyvtárának funkciórendszerére és működési feltételeire.

Nyomdába adtuk — átdolgozás után — a tezauruszépítés számítógépesítésével foglalkozó mű kéziratát.

HELYISMERETI GYŰJTEMÉNYEK

A helyismereti munka különféle kérdéseivel foglalkozó kiadványi program lassabb ütemben, de előrehaladt. Nyomdába került a helyismereti kutatás módszertanával foglalkozó munka második, de elsőként elkészült kötete;

sajnos, az első kötet kézirata — egyik szerzője késedelmeskedése miatt — még mindig csak félig kész. A könyvtárak helyismereti gyűjteményeit és szolgáltatásait bemutató kiadvány kézirata a lektornál van. Személyi jellegű akadályok hátráltatták a helyismereti bibliográfiai kalauz elkészültét, a helyismereti kézikönyv munkálatait pedig újra kell indítanunk.

A KÖNYVTÁRI MUNKA GÉPESÍTÉSE

Elkészült a közművelődési, valamint az egyetemi és főiskolai könyvtárak gépesítettségi helyzetét leíró tanulmány, teljeskörű felmérés alapján. Előkészületeket tettünk egy hasonló tájékozódás lefolytatására a szakkönyvtárak körében (megszerkesztettük a kérdőívet, kijelöltük az érintett könyvtárakat). Ugyancsak az előkészületi stádiumban van az országos integrált számítógépes könyvtári rendszer modelljének kidolgozására irányuló nagyobb arányú vállalkozás.

Az Országos Könyvtárügyi Tanács elé került egyik dokumentum számára előanyagot készítettünk a könyvtárakban használható gépi berendezésekről.

Rendszeres konzultációs szolgálattal segítettük a könyvtárakat gépesítési törekvéseikben.

Az NTMIR keretében működtettük a könyvtári és tájékoztatási munka eszközeiről és berendezéseiről szóló információs szolgálatot. A szolgálat dokumentumbázisát jelentősen fejlesztettük, a beérkezett prospektusokat folyamatosan feldolgoztuk, s a használók számára szabadlapokon megjelenő, folyamatos tájékoztatást nyújtottunk.

KÖNYVTÁROSKÉPZÉS

Megbízást nyertünk a könyvtárosképzéssel és továbbképzéssel foglalkozó bizottság titkársági teendőinek ellátására; ennek alapján tervezetet dolgoztunk ki a bizottság kétéves munkatervére.

Előrehaladtunk a könyvtárosképzés tantárgyainak nemzetközi összehasonlító vizsgálatában; a könyvtárkezelői szint anyagának összegezése elkészült, s az eredményeket már hasznosítani tudtuk e tanfolyamok tanterveinek kidolgozásánál.

Folyamatos munkakapcsolatban álltunk a felsőoktatási intézményekben működő könyvtáros tanszékekkel. Részt vettünk a pedagógus- és közművelődési szakemberképzés szombathelyi országos konferenciáján, valamint a közművelődési és könyvtárosképzési oktatók esztergomi továbbképzésén.

Figyelemmel kísértük a könyvtárosképző szaktanfolyamot és a tanítóképző intézetek könyvtáros-népművelő szakát végzettek részére engedélyezett főiskolai államvizsgák lebonyolítását, javaslatokkal éltünk a lebonyolítást illetően, s elláttuk a reánk eső feladatokat.

Közreműködtünk a könyvtárkezelői tanfolyamok szervezeti- és működési szabályzatának, vizsgarendjének és tantervének kialakításában, a Művelődési Minisztérium megbízásából elkészítettük a tanfolyamok szervezőihez szóló tájékoztató füzet kéziratát. Az 1980-ban és 1981-ben induló tanfolyamok vezetői részére értekezletet tartottunk, s tanári konferenciát rendeztünk a dokumentumleírást oktató tanárok részére. Figyelemmel kísértük a megindult tanfolyamokat, részt vettünk néhány foglalkozáson és valamennyi vizsgán. Kidolgoztuk az új könyvtárkezelői tankönyv szinopszisát és vázlatát, s egyeztettük az érdekelt koordinációs központokkal (OMKDK, OOIK); az egyes fejezetek megírására szerződéseket kötöttünk. Javaslatunkra a Tankönyvkiadó jelenteti meg a könyvtárkezelői tanfolyamok példatárát és feladatgyűjteményét, továbbá a könyvek bibliográfiai leírásához készült példatár átdolgozott változatát; ezen oktatási segédletek tartalmi gondozása, szerkesztése reánk hárult.

Támogattuk a gimnáziumokban kísérleti jelleggel folyó fakultatív könyvtárkezelői képzést: részt vettünk a tanári munkaértekezleteken, az egyik gimnázium vizsgáján, az Országos Pedagógiai Intézetnek javaslatot adtunk a tananyagra, a vizsgák rendjére és tartalmára, hozzájárultunk az oktatás taneszközökkel való ellátásához.

KÖNYVTÁRÉPÍTÉS

Könyvtárépítési és berendezési kérdésekben konzultáltunk Tiszafüred, Kecskemét, Cegléd, Százhalombatta, Gyula, Salgótarján tanácsi közművelődési könyvtárai, az ELTE Kollégiuma, a Vízművek és a Magyar Néphadsereg Művelődési Központja könyvtárainak építőivel. Tervjavaslatot készítettünk Balatonfüred, Bonyhád, Kaposvár, Kőszeg tanácsi könyvtárai, a győri SZMT-könyvtár, az Államigazgatási Főiskola és a Mezőgazdasági Múzeum könyvtára, valamint az országos tárolókönyvtár számára. Szerződés alapján módosított szakmai tervezési programot dolgoztunk ki a szolnoki Megyei Könyvtár és Technika Háza közös beruházására.

Az Orgtechnik '80 elnevezésű irodatechnikai kiállítás alkalmával közös látogatást szerveztünk a könyvtárosok számára, s bemutattuk a kiállítók könyvtárban is hasznosítható berendezéseit. A kiállítókkal konzultációt folytattunk termékeik alkalmazási lehetőségeiről.

Megbízást adtunk tervezési segédlet kidolgozására a könyvtári világítástechnika témakörében. Kiviteli tervet készítettünk az előnyös terhelosztású, nagy traktusmélységű gördülőszekrényes tömörraktárak építéséhez.

A nemzetközi könyvtárépítési kézikönyv szerkesztőbizottsága soronlevő ülésének mi voltunk a házigazdái.

A KÖNYVTÁRI ÉS INFORMÁCIÓS TEVÉKENYSÉG GAZDASÁGTANA

Befejeződött a megyei könyvtárak munkaszervezetének összehasonlító vizsgálata: az adatokat feldolgoztuk, elkészítettük a táblázatokat és az értékelő jelentést.

Hasonló vizsgálódást készítettünk elő az egyetemi és főiskolai könyvtárak körében.

Saját szakkönyvtári és tájékoztatási tevékenységünk munkafolyamatainak elemzését — egy későbbi modellalkotás céljából — megkezdtük; egyelőre a gyarapításról készültek folyamatábrák.

Részt vettünk a készülő könyvtári szabványok vitaülésein, véleményeztük az ISO és KGST szabványtervezeteket.

Gondoztuk a mechanikus cédulasokszorosító berendezésre vonatkozó újítás ügyeit: felmértük a várható igényeket, megszerveztük a prototípus tizenkét példányának próbaüzemeltetését, összegeztük a próbaüzemeltetés tapasztalatait, s javaslatot tettünk a készülék továbbfejlesztésére.

Öt új könyvtári nyomtatvány mintáit adtuk át a Könyvértékesítő Vállalatnak sokszorosítás és terjesztés végett.

KÖNYVTÁRI PROGNOSZTIKA

Folytattuk az 1979-ben megkezdett távlati tervezési munkálatokat. A VI. ötéves terv időszakára szánt programot a könyvtárak széles körének észrevételei alapján lényegesen átdolgoztuk, s 10—15 évre szóló távlati programtervezetté fejlesztettük. A korábbi tervezetet nemcsak a megyei könyvtárak igazgatói tanácsa és a szakszervezeti hálózati központok igazgatói tanácsa, hanem az Országos Könyvtárügyi Tanács plenáris ülése is megvitatta. Közel hatvan írásos hozzászólás érkezett. Az átdolgozott tervezet ismét az OKT plénuma elé került megtárgyalásra; az itt elhangzott hozzászólások figyelembevételével nyer majd végső formát a távlati terv, mint a IV. Országos Könyvtárügyi Konferencia egyik munkadokumentuma.

KÖNYVTÁRÜGYI ÉS INFORMATIKAI SZAKIRODALMI SZOLGÁLTATÁSOK

Szakkönyvtár

A szakkönyvtár munkája az elmúlt évben kiegyensúlyozott volt, sikerült a szolgáltatásokat zavartalanul üzemeltetni, egyes belső munkák terén azonban némi elmaradás mutatkozott.

Ütemesen folyt az előszerzeményezés, ám a tervezett öt alkalom helyett csak három ízben adtuk át könyvrendeléseinket a kereskedelmi vállalatnak. Bővültek cserekapcsolataink: 24 új külföldi partnert regisztrálhattunk.

Naprakészen dolgoztuk fel a beérkező új dokumentumokat, s előrehaladtunk a rekatalogizálással is. Befejezés előtt áll a nem publikált anyag feldolgozása.

Időigényesebbnek bizonyult a vártnál a betűrendes katalógus korrekciója, ezért ez évben sem értünk a végére. Elkészült a könyvtári és informatikai szakirodalom központi katalógusának első mikrofilmlapos kiadványa, s mihelyt a sokszorosított útmutató is rendelkezésünkre áll, átadjuk terjesztésre. 1950-nel kezdődően felállítottuk a kitüntetett könyvtárosok kartotékját.

Elvégeztük a részleges állományellenőrzést, s ezen belül számba vettük a teljes folyóiratállományt. A sajnálatos hiányok jó részét sikerült másolatokkal pótolni. Az állományból több mint ezer dokumentumot töröltünk.

Az útijelentés-gyűjtemény 146, a lapkivágat-gyűjtemény 662, a foto- és diatár 96, a szakdolgozat-gyűjtemény 100, a fordításgyűjtemény 19 dokumentummal gyarapodott. Kisebb lemaradásoktól eltekintve a különgyűjtemények feldolgozása szépen haladt.

Az előző évhez képest valamelyest csökkentek a forgalmi adatok. A látogatók száma 5400 fő (1979: 6000), a kölcsönzött művek száma 3892 (1979: 5000), 151 könyvtár 272 művet kért könyvtárközi kölcsönzés révén (1979: 152, 421). Havonta kétszer állítottuk össze új gyarapodásaink jegyzékét, s 646 figyelőcédulát küldtünk szét megrendelőinknek. Öt nagyobb irodalomkutatást végeztünk.

Ütemesebben adtuk kötésre dokumentumainkat, összesen 450 egységet.

Folyamatosan gondoztuk a könyvtári és tájékoztatási tezauruszt, s beépítettük a szükséges bővítéseket, módosításokat.

Kiadványok

A *Magyar Könyvtári Szakirodalom Bibliográfiájá*nak négy füzete 1850 tételt regisztrált. Ez évben erősen válogatva vettük fel a hírlapcikkeket, viszont az MNB Időszaki Kiadványok Repertóriuma szerkesztőségének jóvoltából kb. 50 értékes tételt vehettünk fel az ún. szórt irodalomból. Megjelent az 1979. év betűrendes és tárgymutatója, az 1975—1979-es évkör kumulált mutatóinak szerkesztése folyik.

A válogatott magyar könyvtári és informatikai szakirodalom orosz és angol nyelvű referálólapjának két-két száma megjelent. Szocialista országokba 141, más országokba 349 példányt küldtünk belőle.

A külföldi folyóiratok cikkeit feldolgoztuk (2109 tétel), de a katalógusba való behelyezésük terén egy kis lemaradás mutatkozik. A *Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom* című referáló lap négy száma elkészült (összesen 843 tétel, fele címközlés, fele referátum). Folyamatban van az 1974—1978-as évkör kumulált mutatóinak szerkesztése.

Pontos határidőre adtuk le a *Könyvtári Figyelő* hat számát. Váratlanul ért bennünket, hogy az év végén csökkentenünk kellett a folyóirat terjedelmét kiadónk értesítése nyomán. A szerkesztőbizottság aktív közreműködésére az elmúlt időszakban is bátran támaszkodhattunk.

Halasztást szenvedett a *Könyvtári Szemle* reprint-kiadásának soronlevő kötete, ugyanis a lemezek minősége kívánnivalót hagyott maga után. Így csak 1981-ben fogja a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár a kiadványt elkészíteni. A további kötetek nyomóformáit is az OMKDK vállalta magára.

KUTATÁSSZERVEZÉS

Az Országos Könyvtárügyi Tanács munkabizottsága keretében kidolgoztuk javaslatunkat a következő ötéves tervciklus könyvtári kutatási főirányaira. Ezt a munkát az elmúlt öt évben végzett kutatások értékelő áttekintése alapján végeztük el.

Kutatásnyilvántartásunkba bevezettük az 1979-ben lefolytatott, s az 1980-ra tervezett könyvtári tematikájú kutatásokat. A FID ISORID programja számára bejelentettük a nemzetközi érdeklődésre számot tartó hazai kutatásokat.

Összeállította: *Papp István*

KIADVÁNYOK

Bakonyoszlopi olvasótábor 1980. (Szöveggyűjtemény.) Bp. 1980. 118 p.

Baranyi Imre—Pápay Zsuzsa: *Kísérlet a könyvtári tájékoztatás színvonalának mérésére.* (Kiad. a KM Tudományos Koordinációs Bizottság megbízásából a KMK.) Bp. 1980. 53 p. /Közművelődés-kutatás./

Centre for Library Science and Methodology. (Szerk. Pelejtei Tibor.) Bp. 1980. 60 p. Angol, német és orosz nyelven.

Címjegyzék a megyei (fővárosi), megyei-városi, járási-városi, városi és járási szerepkörű központi könyvtárakról 1980. Bp. 1980. 18 p.

Az egyetemi könyvtárak távlati fejlesztési irányelvei. Tervezet. (Összeáll. és szerk. Fényes Miklós, Fogarassy Miklós.) Bp. Országos Könyvtárügyi Tanács, 1980. 52 lev. Belső használatra.

Ferenczi Zsuzsa: *Tájékoztatási gyakorlatok. Programozott feladatgyűjtemény.* Bp. NPI, 1979. 191 p.

A gyermekkönyvtári munka. (Szerk. Károlyi Ágnes.) Bp. NPI, 1979. 207 p.

Hangfelvételek bibliográfiai leírása. Útmutató. (Összeáll. Varga Ildikó. Tanácsadó Fügedi Péterné.) Bp. 1980. 29 p.

Havas Katalin—Kulcsár Júlia, V.: *Könyv és olvasás egy nagyüzem életében. 1. Könyvterjesztés és könyvtárak a Csepel Művekben.* Bp. OSZK KMK—MKKE, 1979. 63 p.

A helyismereti munka kérdései. Helyismereti tanácskozások. (Összeáll. és szerk. Vajda Kornél.) Bp. NPI, 1979. 78 p. /Helyismerti kutatók kézikönyvei./

Idegen nyelvű társadalomtudományi kézikönyvek közművelődési könyvtárak számára. (Összeáll. és szerk. Pálvölgyi Endre.) Bp. NPI, 1980. 62 p.

ISBD/NBM. *A nem-könyv anyagok nemzetközi szabványos bibliográfiai leírása.* (Ford. Faragó Lászlóné. A kiadványt gondozta Varga Ildikó.) Bp. 1980. 99 p.

Javaslat a könyvtárügy cselekvési és fejlesztési programjára. Irányelvek a VI. ötéves tervidőszakra. Tervezet. (Összeáll. Papp István.) Bp. Országos Könyvtárügyi Tanács, 1980. 61 lev.

Károlyi Ágnes: *Könyv- és könyvtárhasználati képzés az általános iskolai nevelés és oktatás tervében. Segéd- és vitaanyag az 1980. évi gyermekkönyvtáros tanfolyamokhoz.* Bp. 1980. 24 p 1 t.

Katsányi Sándor: *Történelmi műveltség — történelmi olvasmányok. Vizsgálat szakmunkástamulók és fiatal szakmunkások körében.* Bp. 1979. 162. p.

(Kertész Károly): *Az állományépítés kérdései a középfokú közművelődési könyvtárakban.* („A helyismereti gyűjtemény" c. fejezet Tuba László munkája.) Bp. NPI, 1979. 47 p.

Kovács Ilona: *A könyvek bibliográfiai leírása. Útmutató az MSZ 3424/1—78 tanulmányozásához.* Bp. 1980. 51 p.

Könyv- és könyvtárhasználati játékok, vetélkedők forgatókönyvei. /Példatár foglalkozásvezetőknek./ (Szerk. Szurmay Ernő. Vál. Orosz Józsefné, Pelejtei Tibor.) Bp.—Szolnok, OSZK KMK—Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1980. 124, XXVII p. /Olvasó népért mozgalom./ /A művelt ifjúságért, korszerű műveltségért./

A könyvtári szolgálat jogi szabályozása. 3. (Összeáll. és szerk. Balázsné Veredy Katalin, Takács József.) Bp. NPI, 1980. 1. rész. XII, 498 p. 2. rész. 444, VI p.

Kulcsár Júlia, V.: *Könyv és olvasás egy nagyüzem életében. 2. A Csepel Művek munkásainak olvasási és könyvbeszerzési szokásai.* (A vizsgálatot vezette Havas Katalin, V. Kulcsár Júlia.) Bp. MKKE—OSZK KMK, 1980. 76 p.

Lőrincz Judit: *Gondolatok a munkásművelődésről. Áttekintés a munkásosztály kulturális helyzetéről, művelődésével kapcsolatos vizsgálatokról.* (A bibliográfiát összeáll. Rácz Ágnes.) Bp. KM Tudományos Koordinációs Bizottsága, 1979. 147 p. /Közművelődés-kutatás./

Luckham, Bryan—Kamarás István: *Olvasmányválasztás Manchesterben és Miskolcon. /Szociológiai vizsgálat angol és magyar könyvtárhasználók köré-*

ben./ (Kiad. a KM Tudományos Koordinációs Bizottság megbízásából a KMK.) Bp. 1980. 68 p. /Közművelődés-kutatás./

A magyar könyvtárügy cselekvési és fejlesztési programja. Irányelvek a távlati tervezéshez. Tervezet. (Összeáll. és szerk. Papp István.) Bp. Országos Könyvtárügyi Tanács, 1980. 82 p. Belső használatra.

Maruszki József: *A Dunaújvárosi Munkás Művelődési Központ és Könyvtár környezete és munkája.* /*„Esett tanulmány"*./ (Készült a KM Tudományos Koordinációs Bizottságának megbízásából a Könyvtártudományi és Módszertani Központban.) Bp. Művelődéskutató Intézet, 1980. 44 p. Szolgálati használatra.

Mikrofilmlapok bibliográfiai leírása. Útmutató. (Kidolgozta Tremkóné Meszleny Mária. Szerk. Varga Ildikó.) Bp. 1980. 79 p.

Mintakatalógus a közös iskolai és gyermekkönyvtárak számára. (Összeáll. Benkő Attiláné.) Bp. NPI, 1978. 247 p.

Monostori Imre: *Regénybefogadási vizsgálat szakmunkástanulók körében.* Bp. — Tatabánya, OSZK KMK—József Attila Megyei Könyvtár, 1979. 89 p.

Nagy Lajos, Sz.: *Információs igény- és szükségletvizsgálatok a társadalomtudományokban. Módszertani útmutató.* Bp. Társadalomtudományi Információs Munkabizottság—OSZK KMK, 1980. 32 p.

Olvasó ifjúságért. 1980—1981. (Szerk. Pelejtei Tibor.) Bp. 100 p. /Olvasó népért mozgalom./ /A művelt ifjúságért, korszerű műveltségért./

Pelejtei Tibor: *Közönségkapcsolatok. A könyvtári alkalmazás módszerei.* Bp. NPI, 1979. 252 p.

Skaliczki Judit: *Zeneműr- és hangtári részlegek a közművelődési könyvtárakban.* (Szerk. Futala Tibor.) Bp. NPI, 1980. 79 p.

Ungváry Rudolf: *Tezaurusz-technológia. Az információkereső tezauruszok készítésének folyamata.* (Szerk. Kövendi Dénes.) Bp. NPI, 1979. XVIII, 277 p.

Vadász Ferencné: *A középfokú könyvtárosképzés története és dokumentumai.* 1945—1976. Bp. NPI, 1980. 128 p.

Időszaki kiadványok

Események, évfordulók. 1981. Bp. 1980, NPI.

Eseménynaptár. Bp. 1980. 1—4. sz. NPI.

Hungarian Library and Information Science Abstracts. Bp. 1980. 1—2. sz.

Információ a könyvtári és információs munka eszközeiről és berendezéseiről. Bp. 1980. 1—15. sz. Angol és orosz nyelven is.

Könyvtár és Művelődés. Bp. 1980. 1—2. sz.

Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom. Referáló lap. Bp. 1980. 1—4. sz. NPI.

Könyvtári Figyelő. Bp. 1980. 1—6. sz. NPI.

Könyvtárügyi témajavaslatok tömegkommunikációs célokra. Bp. 1980. 1—2. félév.

A magyar könyvtárak bibliográfiai tervei. 1980. Bp. 1980. 50 p.

A Magyar Könyvtári Szakirodalom Bibliográfiája. Bp. 1980. 1—4. sz.

Szakszervezeti könyvtárak működési adatai. Munkahelyek könyvtári ellátása 1979. Bp. 1980. 45 p.

Településeink könyvtári ellátása. A tanácsi és szakszervezeti könyvtárak statisztikai adatai. 1979. Bp. 1980. 55 p.

Új Könyvek. Bp. 1—35. sz. Könyvért.

Tárgyszójegyzék és tárgyszómutató az Új Könyvek 1965—1976 évfolyamaihoz. (Összeáll. és szerk. Horváth Magda.) Bp. NPI. 1980. 770 p.

Vengerszkaja literatura po bibliotekovedeniju i informatike. Referativnüj zsurnal. Bp. 1980. 1—2. sz.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЦЕНТРА БИЛИОТЕКОВЕДЕНИЯ И МЕТОДИЧЕСКОЙ РАБОТЫ В 1980 Г.

Отчет охватывает события прошедшие за 5 лет, и подробно анализирует работу Центра в 1980 г.
Исследования проводились в следующих главных областях:

— Библиотека и ее общественная среда (читательские конкурсы, работы по пропаганде, выставки)
— Процесс чтения (исследования, развитие консультативной службы, организация читательского лагеря)
— Содействие развитию отечественной библиотечной системы (ведомственный надзор библиотек, программы по развитию, статистики)
— Развитие документальной базы (бесперебойная редакция „Новых книг", анализ фондов)
— Раскрытие фонда (составление справочников и библиографий)
— Информационные системы (помощь областным библиотекам в вопросах использования информационных служб)
— Краеведческие собрания (составление справочников)
— Механизация библиотечной работы (статьи, анализ сосотояния автоматизации в библиотеках)
— Образование библиотекарей (проекты, исследования, курсы)
— Постройка библиотек (специальные программы по планированию, консультации)
— Экономичность библиотечной и информационной деятельности (исследования)
— Библиотечная прогностика (перспективные планы)
— Специальные службы по литературе библиотековедения и информатики
— Организация исследовательской работы (направление исследований на следующий пятилетний план)

THE ACTIVITY OF THE CENTRE FOR LIBRARY SCIENCE AND METHODOLOGY IN 1980

The report reviews the last five years and gives a detailed account of the activities of the Centre in 1980. Projects were carried out in the following main fields:

- The library and its social environment (reading movements, propaganda work, exhibitions).
- Process of reading (researches, development of readers' advisory service, „reading camp" movement).
- Furthering the Hungarian library system (supervising libraries, development programmes, statistics).
- Development of the document base (*Új Könyvek – New Books* – edited continuously, investigations of holdings).
- Bibliographical activity (guides, bibliographies).
- Information systems (promoting the use of information services in county libraries).
- Local collections (publishing of guides).
- Mechanization and computerization (studies and investigations on equipment in libraries).
- Education (projects, investigations, courses).
- Library construction and equipment (briefs for architects, consultancy).
- The economy of library and information activities (researches).
- Library prognostics (long-term planning).
- Information and reference services in library science.
- The organization of research (projects for the next five-year plan).

II.

A KÖNYVTÁRI MUNKA ELVI ÉS GYAKORLATI KÉRDÉSEI

A könyvtári szakfelügyelet

ZIRCZ PÉTER

Bevezetés

A szakfelügyelet a könyvtárügy egyik sokat, szinte mindig vitatott kérdése. Vita folyt és folyik a szakfelügyelet céljáról, tartalmáról, formájáról és szervezetéről, szinte valamennyi eleméről, legfőképpen azonban hatékonyságáról. Ez utóbbin mérik, mérhetik le ugyanis a könyvtárosok a szakfelügyelet létének indokoltságát. Általában kettős funkciót vár el a könyvtáros közvélemény a szakfelügyelettől:

— saját működésük helyességének (vagy hiányosságainak) vizsgálatát, vagyis egyfajta — mindenképpen objektív — ellenőrzést, amely választ ad arra: célszerű-e a megkezdett úton továbbhaladniuk, vagy pedig változtatniuk kell (milyen mértékben és mely területeken) munkamódszereiken (megfigyelhető, hogy mennél inkább „periférikus" helyzetben — a hálózati központoktól távol vagy attól gyakorlatilag elszigetelten — működik egy könyvtár, annál inkább igényli a szakfelügyeletnek ezt a funkcióját);

— a fenntartónak a könyvtárral szembeni „magatartása" kritikáját, legtöbbször a működési feltételek megjavítását.

A könyvtáros közvélemény szemében a szakfelügyelet valami csodaszer, amelynek lehetőségeivel a könyvtárügy irányítói nem élnek megfelelő módon, nem használták és használják ki a benne rejlő mérhetetlen lehetőségeket. Túlbecsülve a reális lehetőségeket arra számítanak, hogy egy-egy vizsgálat után egycsapásra megváltozik „minden": javulnak az elhelyezési viszonyok, felemelik a gyarapítási kereteket, lehetőleg még a könyvtár létszámát is megnövelik...

A szakfelügyelet „varázsszer" jellegét erősíti az a rengeteg tévhit is, ami fogalmához fűződik. A könyvtáros fejekben számtalanszor összekavarodik a felügyelet, ágazati felügyelet és irányítás és a szakfelügyelet fogalma. Hogy ez mennyire általános, arra a legjobb példa az 1970-ben megtartott 3. Országos Könyvtárügyi Konferencia téziseinek Irányítás és szakfelügyelet c. fejezete, amelynek követelései között nyilvánvaló módon keveredik az „országos szakfelügyelet" és az „ágazati irányítás" fogalom- és feladatköre. Például: „Az országos szakfelügyelet a nem nyilvános könyvtári területet *irányítsa* mind kevésbé közvetlenül..."

(A szerző kénytelen megjegyezni, hogy saját maga is tagja volt a téziseket előkészítő bizottságnak, mentségére szóljon, hogy rajta kívül még öten vettek részt ebben a felelősségteljes munkában.)

A tézisek egyébként — amelyek az adott időszakra a könyvtárügy cselekvési programjává váltak — nyomatékosan foglalkoznak a szakfelügyelet problémáival. Megállapítják, hogy a szakfelügyelet helyesen (?) alkalmazkodott a megváltozott körülményekhez. Ez a megállapítás kétségtelenül elsietett volt, hiszen csak az 1971. évi harmadik tanácstörvény nyomán került kiadásra a tanácsi önállóságot a könyvtári szakfelügyelet vonatkozásában is érvényesítő 156/1973. (M. K. 15.) MM számú utasítás a közművelődési könyvtárak és a művelődési otthonok felügyeletéről. A tézisek megállapításai között azonban akadt több, ma is tanulságos javaslat, többek között olyan is, amely mindmáig nem valósult meg, és megvalósítására — sajnos — a közeljövőben is kevés remény van (a szakfelügyelet rendelkezzék központi alapokkal).

A fogalmak összekavarodása az alapos, elvi szintű tisztázást igényli, épp ezért dolgozatomat az államigazgatási alapfogalmak áttekintésével kezdem, e kérdések tudós szakértői (Berényi, Martonyi, Szamel, Török, Szentpéteri, Kovács, Beér) útmutatásával sorra veszem az igazgatás, államigazgatás, vezetés, irányítás, kormányzás, ágazati irányítás, felügyelet, felügyeleti típusok (nem hierarchikus, speciális felügyelet) és az ellenőrzés, végül a szakfelügyelet sajátos fogalomkörét. Dolgozatom második részében a szakfelügyeletnek a könyvtárpolitikai helyét keresem (és vélem megtalálni: a könyvtárpolitika eszközrendszerében), a harmadik részben néhány külföldi példán vizsgálom a szakfelügyelet (vagy ennek megfelelő intézmény) helyét a könyvtárügyi jogalkotásban és végül a befejező részben a hazai könyvtári szakfelügyelet hatékonyságát, formáit, módszereit igyekszem kutatni a magyar könyvtári szakfelügyelet három évtizedes története alapján. Befejezésül néhány — alternatív — javaslatot teszek szakfelügyeleti rendszerünk továbbfejlesztésére.

Néhány fogalom és meghatározásuk (az államigazgatás köréből)

Az államigazgatás, igazgatás

A monográfiák mindegyike előrebocsátja, hogy az államigazgatás fogalmának meghatározására számos kísérlet történt. Oly sok van belőlük, hogy az egyes iskolák módszereinek alapján kategóriákba sorolhatjuk őket: *negatív meghatározást* adnak azok, akik az államigazgatási tevékenységet nem elemzik, hanem államigazgatásnak tekintik azt a területet, amelyik az állam összes többi tevékenységének meghatározása után — definiálhatatlanként — megmarad. A *pozitív meghatározási* kísérletek differenciálhatók aszerint, hogy az államigazgatási tevékenységet

alanyaik (az államigazgatási szervezetek) vagy az államigazgatási tevékenység

jellege, tartalma, tárgya (objektív, tárgyi, anyagi stb.) szerint határozzák meg. (Akadnak a kétféle megközelítést egyesítő [összetett meghatározások] definíciók is.)

A komplex definíciók közül kiemelkedik *Marx meghatározása*, amely szerint: *az államigazgatás az állam szervező tevékenysége.*

A szovjet állam- és jogelméletben két vélemény az uralkodó: az egyik szerint államigazgatásnak minősül a szovjet állami szervek egész végrehajtó-rendelkező tevékenysége, a másik nézet szerint csak a szovjet alkotmány által államigazgatásinak, tehát végrehajtó, rendelkező szerveknek deklarált állami szervek végrehajtó-rendelkező tevékenysége azonos az államigazgatással.

A főbb magyar definiálási kísérletek előbb az *igazgatás* fogalmát próbálják meg tisztázni.

Kovács szerint: „Igazgatáson azt a társadalmi tevékenységet értjük, amely megteremti meghatározott feladatok megvalósításának előfeltételeit, és egyben a maga speciális eszközeivel biztosítja is e feladatok megvalósítását az annak teljesítésére jogosítottak és kötelezettek által." Vagyis: az igazgatás a társadalmi munkamegosztás folyamatában mindig annak az adott feladatnak meghatározása és gyakorlati, közvetlen megvalósítása között helyezkedik el, amelynek teljesítésére az adott igazgatási tevékenység irányul (tehát maga a feladatmeghatározás éppúgy nem igazgatási feladat mint a feladat megvalósítása maga sem!).

Mielőtt rátérne az államigazgatás definíciójára, Kovács különbséget tesz az állam *külső* és *belső* igazgatási viszonyai között. Minthogy az (állami) üzemeken belül döntések csak az adott szervezeten belül jogosíthatják vagy kötelezhetik a szervezethez tartozókat, az állami termelőegységek nem tekinthetők államigazgatási szerveknek (a terminus eddig használt értelmében). Különbséget kell tehát tenni a közhatalmat gyakorló államigazgatás és a közhatalmat nem gyakorló államigazgatás között. Míg az előbbit kitűnően kifejezi a magyar közigazgatás szó, addig e kettő együttes kifejezésére az állami igazgatás kifejezés használatának bevezetését javasolja (amely értelemszerűen magában foglalná az üzemigazgatást is, amelynél az állam tulajdonosként lép fel).

A fentiek alapján az igazgatás következő területei különböztethetők meg:

1. Közhatalmi igazgatás (közigazgatás). Ide sorolandó a közhatalmat gyakorló államigazgatási szervek külső és belső igazgatási tevékenysége, valamint azoknak a társadalmi szerveknek az igazgatási jellegű tevékenysége, amelyek közhatalmi funkciók gyakorlására jogosítványt kaptak.

2. Társadalmi igazgatás alatt értendők a különböző társadalmi szervek belső igazgatási tevékenysége.

3. Állami igazgatás az összes állami szervek belső és külső igazgatási tevékenysége.

4. Magánigazgatás.

Szamel szerint az államigazgatás fogalmának meghatározásánál állami-jogi nézőpontból kell kiindulni, de figyelembe kell venni szervezési szempontokat is (komplex meghatározás). Ennek megfelelően:

— Állami-jogi nézőpontból az államigazgatás végrehajtó-rendelkező tevékenység. Ezen belül a rendelkezés államigazgatási normatív aktusok kibocsátásából áll, minden egyéb államigazgatási tevékenység pedig a végrehajtáshoz tartozik.

— Szervezeti szempontból az államigazgatás az igazgatás általános fogalmának egyik szelvénye, amelynek az igazgatás egyéb területeihez képest sajátos vonásai vannak.

Összegezve: Számel az államigazgatást szervező-végrehajtó-rendelkező tevékenységként definiálja, hangsúlyozza azonban, hogy definíciója csak akkor világos, ha az előbbi „bővítményeket" is hozzáadjuk.

A fenti fejtegetések kiegészítéseként meg kell jegyeznünk, hogy szervezéstudományi (igazgatástudományi) szempontból az igazgatás (államigazgatás) számos további definíciója forog közkézen. A legkülönbözőbb — általános igazgatástudományi, „normativista", szervezetszociológiai stb. megközelítés könyvtárnyi irodalmára való tekintettel ezek ismertetését mellőzzük. Az érdeklődőnek — kitűnő bevezetésként — Szentpéteri István monográfiáját ajánljuk tanulmányozásra.

Irányítás és vezetés

A vezetés tevékenység, működés, amelyet alanya, tárgya, célja és tartalma különböztet meg egyéb tevékenységi formáktól. Szamel szerint: „Minden szervezetben, amelyen belül igazgatási szervezet van, a vezetés az igazgatási szervezethez tartozik, éspedig úgy, hogy annak csúcsán helyezkedik el." Vagyis: a vezetés alanya kimagasló pozíciót elfoglaló része az igazgatási szervezetnek (és a vezetőből vagy a vezetők testületéből áll). A vezetés tehát része is az igazgatásnak, de sajátos jogosítványokkal rendelkezik, amelyek magát a működő szervezetet érintik: a vezetés tárgya ugyanis maga a szervezet, annak igazgatási egységeivel együtt, hiszen a vezetés az igazgatási egységeket is „igazgatja". (Természetesen annak közbejöttével, annak előkészítő munkája segítségével.) A vezetés célja a szervezet zavartalan, eredményes működésének a biztosítása. A vezetés tartalma azonos az igazgatáséval (tehát: tájékozódás, tervezés, koordináció, munkamegosztás, döntés, ellenőrzés). A vezetés és az igazgatás tartalmi összefüggéseivel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy az igazgatás valamennyi tartalmi elemével kapcsolatban létezik speciálisan vezetői feladat- és hatáskör, amelynek általános kifejezési formája a döntési jogosultság.

Az *irányítás* felsőbb fokozatú szerv által alacsonyabb fokozatú szerv irányában kifejtett vezetői tevékenység, amelynek hatása a közvetlen vezetés áttételével érvényesül. Az irányítás és a vezetés tartalma lényegileg egybeesik, ugyanez áll a kétféle tevékenység céljaira is. Különbség közöttük alanyukban és tárgyukban van: az irányító tevékenység alanya a felettes szerv, tárgya az alacsonyabb fokozatú szerv(ek). Előfordul, hogy az irányítás több síkon, több fokozatban érvényesül, különbséget kell tehát tenni a közvetlen és a közvetett irányítás között, az elhatárolás alapja nem a feladatkör, hanem a hatáskör.

Megkülönböztetünk *elvi* és *operatív* irányítási tevékenységet, az előbbi nem konkrét ügyek eldöntésével, hanem az ehhez szükséges szervezeti intézkedések és útmutatások biztosításával foglalkozik. Az operatív irányítás az alárendelt szervek működésébe való beavatkozást jelenti.

Az államigazgatási rendszer

Az államigazgatás *rendszere:* egy adott államban az államigazgatási szervek összessége, amellyel a szocialista állam megvalósítja az államigazgatási tevékenységet.

Az államigazgatási rendszer *alrendszere* a szocialista államrendszernek, amely az állam szervezeti rendszerében meghatározott feladatot, meghatározott jogi szabályozással és módszerrel lát el. A szocialista társadalomirányítás három alrendszere: 1. a marxista—leninista párt, mind a társadalom vezető szerve, 2. a szocialista állam, 3. különböző társadalmi szervek (tömegmozgalmak, egyesületek, szövetkezetek) komplexuma.

Az államigazgatás szervezeti rendszerére a társadalmi munkamegosztás legáltalánosabb törvényei hatnak: az *ágazati*, a *szakmai*, és a *területi* munkamegosztás. Történetileg legrégebbieknek a helyi — területi — szervek tekinthetők. A centralizált, hivatásos államgépezet öt klasszikus ágazatra — pénzügyek, belügy, hadügy, igazságügy, külügy — tagozódott. Az államigazgatás mindenkori — de főként mai szervezeti rendszerét — különböző tényezők határozzák meg, amelyek közül a meghatározó a társadalmi forma. A szocialista állam államigazgatási rendszerének feladatai azonosak az állam feladataival, amelyek — a tőkés államrendszerhez viszonyítva — jelentős bővülést mutatnak.

Szervezeti tagozódás szempontjából a szocialista államigazgatási rendszer általános hatáskörű államigazgatási szervekre és szakigazgatási — speciális hatáskörű — szervekre tagozódik.

Általános hatáskörűek azok az államigazgatási szervek, amelyek a törvényhozás és a végrehajtás funkcióját önmagukban egyesítik. E szervek minden esetben (a szocialista államban, természetesen) választott — népképviseleti-államhatalmi testületek formájában működnek. A legfelső népképviseleti szerv által választott kormány a legmagasabb szinten látja el ezt a funkciót.

Ágazati és funkcionális funkciókat látnak el a szakigazgatási szervek, amelyek ennek megfelelően ágazati, ill. funkcionális szervként működhetnek.

A területi (helyi) államigazgatási szerveknél a két fenti elv kombináltan érvényesül: a helyi államigazgatási szerveknél is általában általános államigazgatási szerv működik, amelynek alárendelten működnek a funkcionális, ill. ágazati jellegű szakigazgatási szervek.

Ágazat, ágazati szervek

Ágazat a társadalmi munkamegosztás struktúrájában a társadalmi tevékenység olyan elkülönülése, amely elkülönült igazgatást igényel. Az ágazati elv az államigazgatási rendszer struktúrájában is érvényesül, ha az állami feladatok jelentősége (vagy az állami tulajdonosi szerepe) ezt indokolttá teszi. Az állam igazgatási tevékenysége az ágazatban különböző alapállásból történhet: vagy tulajdonosként igazgatja a vállalatokat, intézeteket, vagy pedig a politikai hatalom eszközeivel felügyeli, irányítja az adott társadalmi tevékenységet. [Ennek megfelelően: „Az ágazati igazgatási tevékenység

körébe sorolható mindenekelőtt az államigazgatási szervezetnek az állami tulajdonosi igazgatást közvetítő tevékenysége (vállalatok, intézmények irányítása). Ide sorolható a hatósági jogalkalmazó tevékenység legtöbb válfaja, a társadalmi szervezetek, a szövetkezetek felügyelete, az alárendelt szakigazgatási szervek irányítása stb." (Berényi).

Az ágazati tagolás az egész államigazgatási rendszerben érvényesül: mind a központi szakigazgatási szervek (országos hatáskörű szervek), mind az államigazgatás helyi szervei jórészben ágazati szervek.

A központi ágazati szervek fő feladata a vállalatok, intézmények irányítása, továbbá a jogalkotásban való részvétel (végrehajtási jogszabályok kibocsátását is ideértve). A központi ágazati szervek irányítják — az adott ágazatban — a jogalkalmazó tevékenységét. Fontos feladatuk a társadalmi szervezetek (egyesületek) felügyelete, valamint a tanácsi ágazati szervek tevékenységének központi irányítása.

Ez az *ágazati irányításnak* nevezhető tevékenység — amely kiterjed az ágazatba tartozó olyan vállalatokra, intézményekre is, amelyekre a központi ágazati szerv tulajdonosi igazgatási jogköre nem terjed ki — részben jogi eszközökkel (jogszabályok, egyéb normatív előírások), részben egyéb eszközökkel (szabályozók) valósul meg. A fő cél: az egész ágazat összehangolt irányításának a biztosítása. Ezért a feladatért az adott ágazatért felelős miniszter, országos hatáskörű szerv vezetője a felelős.

Az államigazgatás funkcionális feladatai és szervei

Az államigazgatásban szükségszerűen létrejönnek funkcionális feladatok, amelyek ellátására elkülönült funkcionális szervek hivatottak. A funkcionális szervek kettős feladatot töltenek be: ellátják („lebontják") az egész államigazgatási rendszer irányítása által végzett feladatokat, továbbá azokat, amelyek az államnak a társadalom irányításában betöltendő feladatai ellátásához szükségesek. Az államigazgatás valamennyi funkcionális szervének sajátossága, hogy tevékenysége saját szervezetén is túlnyúlik, kiterjed a szervezet által irányított szervezetekre is.

A tanácsok rendszere és a központi irányítás

A tanácsok rendszerét hazánkban az 1950. évi I. törvény honosította meg (első tanácstörvény), ezt fejlesztette tovább az 1954. évi X. törvény. A közben eltelt másfél évtized szükségessé tette a tanácsi rendszer mélyreható reformját, amit az 1970. évi I. törvény (harmadik tanácstörvény) valósított meg.

Az első tanácstörvény előtt (1950 előtt) a helyi önkormányzati szervek a Belügyminisztérium felügyelete alatt működtek, szakigazgatási szerveik tevékenységét a profiljuknak megfelelő szakminisztérium közvetlenül irányította. Mindez nagyfokú centralizmusra vallott, hiszen jórészt a szakigazgatási szervek irányításának módszerei döntik el az állami szakirányítás centralizmusát, decentralizmusát.

Az elmúlt negyedszázad során végbement fejlődés során a tanácsi (helyi igazgatási, önkormányzati) szervek irányítása a túlzott centralizmustól az egészséges — a helyi önállóságot biztosító, de a központi akarat érvényesülését is megengedő — demokratikus centralizmus felé haladt.

Az *első tanácstörvény* (1950. évi I. t.) a tanácsi szakigazgatási szerveket kizárólag a végrehajtó bizottságoknak rendelte alá, s nem ruházta fel önállósággal, hatósági jogkörrel, így a végrehajtó bizottságok belső, hivatali egységeinek minősültek. Az egyes szakminisztériumok ágazati irányító tevékenysége elsősorban a végrehajtó bizottságokat érintette. Ez az egyoldalúság, valamint az a tény, hogy nem volt kellőképpen elhatárolva a végrehajtó bizottság és a szakigazgatás hatásköre, irányítási anomáliákat eredményezett.

A *második tanácstörvény* (1954. évi X. t.) —az előbbiekben vázolt helyzetből eredő nehézségek kiküszöbölése érdekében — önálló államigazgatási szervekké minősítette a szakigazgatási szerveket, amelyek irányítási, gazdálkodási és hatósági jogköröket kaptak. A törvény kimondta azt is, hogy a szakigazgatási szervek részint a végrehajtó bizottságoknak, részint az ágazati főhatóságnak vannak alárendelve. (A „kettős alárendeltség" sorozatos viták forrásává vált.)

Az 1023/1967. (VIII. 8.) Korm. sz. határozat ismét új helyzetet teremtett: megszüntette a szakigazgatási szervek kettős alárendeltségét, újszerűen szabályozta a központi és helyi irányítási jogosultságukat: különbséget vezetett be a szakigazgatási szervek közvetlen irányítása (ami a végrehajtó bizottságok feladata), valamint az ágazati irányítás között (az utóbbi természetesen az ágazati főhatóság felelőssége).

A határozat legfőbb intézményirányítási ágazati feladatnak minősítette az intézmények működési viszonyainak a szabályozását és kiemelte az ellenőrzés jelentőségét. Ugyanakkor „sajátosnak" minősítette a tanácsi intézmények ágazati felügyeleti jogait.

Az 1971. évi I. törvény — amelynek megalkotására az MSZMP X. kongresszusának irányelvei nyomán került sor — a szocialista demokrácia továbbfejlesztését segítette elő a tanácsi szervezet, a tanácsok működésének és irányításának a tökéletesítésével. Az új tanácstörvény leglényegesebb megállapításai:

1. A korábbi tanácstörvényekkel szemben — amelyek határozott különbséget tettek az államigazgatási és az államhatalmi szervek (tehát a végrehajtó bizottság valamint a tanács között) — az új szabályozás a tanácsokat népképviseleti-önkormányzati és államigazgatási szerveknek minősítette. A törvény biztosítja a tanács és a végrehajtó bizottság, illetve a szakigazgatási szervek közötti következetes hatásköri elválasztást, de ugyanakkor — a legfontosabb hatáskörök kivételével — lehetővé teszi a tanács hatásköreinek a végrehajtó bizottságra, a végrehajtó bizottság hatásköreinek pedig a szakigazgatási szervekre való *átruházását.*

2. A törvény kidomborítja a tanácsok államigazgatási funkcióinak fontosságát (anélkül, hogy mellőzné népképviseleti-önkormányzat szerepkörüket). Célként jelöli meg, hogy fokozni kell a tanácsok felelősségét, önállóságát, ezzel egyidejűleg pedig az állami — központi — irányítás hatékonyságát.

3. Biztosítja a tanácsnak és szerveinek hatásköri túlsúlyát a nem tanácsi szervekkel szemben (kimondva, hogy a lakosságot közvetlenül érintő államigazgatási feladatok a tanács hatáskörébe tartoznak).

4. Kifejezésre juttatja azokat a sajátosságokat, amelyek — funkciók és feladatok tekintetében — a megyei és a helyi tanácsok között előfordulnak.

A tanácstörvény egyik jelentős újítása, hogy a tanács végrehajtó bizottságának szakigazgatási szervei számára *irányító-felügyeleti jogkört* biztosított. Továbbra is maradtak azonban olyan államigazgatási szervek, amelyek nincsenek a tanácsok alá rendelve. Az ilyen — kizárólag centrális — szervek például: az ún. területközi szervek (vasút- és postaigazgatóságok), a tanácsoknak alá nem rendelt vállalatok egyes területi egységekbe kitelepített irányító-felügyeleti szervei.

A harmadik tanácstörvény rendelkezéseivel mintegy párhuzamosan jogalkotásunk azzal is kiterjesztette a tanácsok hatáskörét, hogy egyes államigazgatási feladatokat ellátó szervek fölött — bár nem vonta a tanács igazgatási jogkörébe — a tanács végrehajtó bizottsága számára irányító-felügyeleti jogkört biztosított. Ilyenek a különböző szinteken működő: földhivatalok, tűzoltó parancsnokságok, illetékhivatalok.

A tanácstörvény nagy jelentőséget tulajdonít a tanácsok és a nem tanácsi szervek együttműködési kérdéseinek. Az alapelv ezzel kapcsolatban az, hogy 1. kölcsönösséget biztosítsanak a két fél között, és ugyanakkor 2. felruházzák a tanácsokat mindazokkal az eszközökkel, amelyek elengedhetetlenek a lakosság szükségleteinek biztosításához. Az együttműködés három síkja: *a)* tömegszervezetekkel (e vonatkozásban — elsősorban a Hazafias Népfront szerveivel — a megállapodásos forma ajánlott, *b)* bíróságokkal, ügyészségekkel, fegyveres testületek helyi szerveivel és *c)* a tanács területén működő intézetekkel, vállalatokkal. Az utóbbiak vonatkozásában az együttműködés formái:

— egyeztetik, összehangolják a feladatokat, koncepciókat;

— a tanácsok beszámolókat kérhetnek a nem tanácsi szervektől a lakosságot érintő tevékenységükről,

— a tanácsok ellenőrizhetik a nem tanácsi szervek tevékenységének azt a részét, amely a lakosság szükségleteit hivatott kielégíteni,

— a tanácsok felhívhatják a nem tanácsi szerveket valamely fogyatékosság megszüntetésére, javaslatot tehetnek a nem tanácsi szervek mulasztást elkövető vezetőinek felelősségre vonására,

— a lakosság szükségleteit ellátó — nem tanácsi alárendeltségű — vállalat, intézmény létesítése esetén a nem tanácsi szerveknek előzetesen ki kell kérniük a tanács véleményét,

— a kölcsönösség elve alapján: a tanács is köteles tájékoztatni a nem tanácsi szerveket a tevékenységüket érintő kérdésekről.

A tanácsok központi irányítása

A tanácsok hagyományos (első és második tanácstörvény) — centralizált — irányítási modelljét az jellemzi, hogy a döntéseket zömmel az irányító szerv hozza, s döntéseinek realizálását határozataival, utasításaival, ellen-

őrzéseivel éri el. Az alárendeltség teljessége ilyen esetben (az irányított szerv önállóságának szinte teljes hiánya) nem teszi szükségessé az ún. felülvizsgálati jogszabályozását, hiszen önálló kezdeményezésekre számítani nem lehet.

A tanácsi szervek önállóságát feltételező irányítási rendszer (harmadik tanácstörvény) modelljénél viszont — az irányító szerv döntési és utasítási jogának csökkenése mellett — irányító eszközként előtérbe kerül a szabályozás, továbbá a folyamatos, igényes ellenőrzés s egyidejűleg szükségessé válik a felülvizsgálati jogkör pontosabb körülhatárolása. Ez a jog arra szolgál, hogy a társadalmat, az államot képviselő irányító szerv az önállóan eljáró, irányított szerv cselekvéseinek, döntéseinek esetleges hibáit, tévedéseit orvosolhassa. Vagyis: a központi irányításnak arra kell törekednie, hogy ne konkrét esetekbe való beavatkozásokkal, hanem elvi irányítás formájában befolyásolja a tanácsok működését.

A tanácsok központi irányításában meghatározó szerepet játszik az országgyűlés (törvényalkotásaival meghatározza a tanácsok fő feladatait, szervezetüket stb.), az Elnöki Tanács (őrködik a tanácsok alkotmányos jogainak és kötelességeinek érvényesülésén, rendelkezik a tanácsválasztások megtartásáról, lebonyolításuk rendjéről, az önkormányzati jogok védelméről, feloszlathatja a tanácsokat stb.). A minisztertanács a tanácsok vonatkozásában elvi irányítási jogokat és törvényességi felügyeletet gyakorol (figyelemmel kíséri működésüket, ellenőrzi őket, megsemmisítheti — de nem változtathatja meg! — valamennyi tanács rendeletét és határozatát, dönt a hatásköri vagy jogértelmezési vitákban). A fővárosi és megyei végrehajtó bizottságok tekintetében közvetlenebb a minisztertanács irányító tevékenysége: elrendelheti összehívásukat, beszámoltathatja, utasíthatja őket. A minisztertanács a tanácsok irányításával kapcsolatos tevékenységét önálló országos hatáskörű szerv — a Minisztertanács Tanácsi Hivatala — útján végzi.

A miniszterek, egyéb országos hatáskörű szervek vezetői a tanácsok irányításában elsősorban a szakigazgatási szervek tevékenységét irányítják: jogszabályokkal, szakmai irányelvekkel és elvi állásfoglalásokkal, a hatáskörök és hatósági jogkörök meghatározásával, a jogszabályok végrehajtásának és az ágazati feladatok megoldásának figyelemmel kísérésével, adatok és beszámolók kérésével. Ez a központi irányítás a végrehajtó bizottságok útján történik, a szakigazgatási szerveknek közvetlen utasítást csak jogi szabályokban meghatározott esetekben adhatnak. A miniszterek irányítási jogkörébe tartozik a tanács által fenntartott intézmények szervezeti és működési szabályzatának, ill. ezek irányelveinek a megállapítása.

Államigazgatási ellenőrzés, államigazgatási felügyelet

Terminológiai és fogalmi problémák

Az ellenőrzés és a felügyelet általános elhatárolása tekintetében a szocialista jogirodalomban meglehetősen eltérő nézetek uralkodnak. A legtöbb szakíró szerint a felügyeleti tevékenység az ellenőrzéssel rokon (egyesek szerint:

azonos) vonásokkal rendelkezik. Az a vélemény látszik azonban a legáltalánosabbnak, amely a felügyelet és az ellenőrzés közötti különbség lényegét az ellenőrzött, illetőleg a felügyelt szervekhez való viszony különbözőségében látja. Felügyeletről ilyen értelemben csak ott lehet szó, ahol ezt nem alárendelt szervekkel szemben gyakorolják. Egyesek lényeges megkülönböztető vonásnak tartják az ellenőrzés és a felügyelet tárgya, illetve tárgyi terjedelme közötti különbséget is, ilyen értelemben a felügyelet szükségképpen csak törvényességi felügyeletként nyilvánulhat meg, szemben az ellenőrzéssel, amely nemcsak törvényességi, hanem célszerűségi is.

A szovjet Zgyir különbséget tesz „inszpekcija", „nadzor", „inszpektyirovanyije" és „kontroll" között. Az „inszpekcija" kifejezés meghatározott állami felügyelőségek (például: Glavnaja Inszpekcija po Bibliotyecsnomu Gyelu = Könyvtárügyi Főfelügyelőség) számára foglalódott le. A „nadzor"-t a szerző a felügyelet legáltalánosabb megjelölésére használja (tehát nemcsak államigazgatási, hanem ügyészi, bírói felügyeletként is). Az „inszpektyrovanyije"-t (a felügyeleti tevékenységet) gyűjtőfogalomként értelmezi, amely magában foglalja a „nadzor"-t, a „kontroll"-t (vagyis az ellenőrzést), a végrehajtás-ellenőrzését („proverka iszpolnyenyija) és végül az „inszpektyrovanyije"-t (szűkebb értelmében: a felülvizsgálatot). „Inszpekcija" alatt a jogi (szovjet) szótár az államigazgatási szervek sajátos fajtáit érti, amelyek „arra hivatottak, hogy az igazgatás meghatározott ágaiban megállapított szabályokat ellenőrizzék, és amelyekben az ellenőrzési funkció néhány államigazgatási jogosultsággal (bírság kiszabása, fegyelmi büntetés alkalmazása) kapcsolódnak egybe". Az „inszpekcija"-k kategóriájába sorolja a speciális felügyelőségeket: az autófelügyelőséget, az állatorvosi, az egészségügyi, bányaműszaki, kereskedelmi stb. felügyelőségeket.

Visszatérve Zgyir munkájára, érdemes megállapítanunk, hogy szerzőnk a tágabban értelmezett „inszpektyrovanyije" jellemző vonásait a következőkben határozza meg: *a)* operativitás, azaz a felettes szerv utasításainak közvetlen, helyszíni ellenőrzése és közvetlen segítségnyújtás, *b)* a szervezeti kérdéseknek a helyszínen való megoldásához szükséges jogosítványokkal való rendelkezés, *c)* a feltárt hibák gyors és hatékony megszüntetése, *d)* a társadalom bevonása a hibák megszüntetésébe. Zgyir ugyanakkor az „inszpektyrovanyije"-t az állami ellenőrzéstől is elhatárolja: a megkülönböztetés leglényegesebb jellemzője az, hogy az állami ellenőrzés a szovjet állam egész területét átfogja (szemben a felügyelettel, amely csak meghatározott területeire terjed ki) és, hogy az állami ellenőrzés önálló helyet foglal el az államigazgatási szervek rendszerében.

A lengyel irodalomban az ellenőrzés és a felügyelet megkülönböztetése ügyében egységes a vélemény: felügyeletnek a hatósági jogosítványokkal járó ellenőrzési jellegű tevékenységet tekintik.

A felügyelet fogalmának meghatározása a magyar szakirodalomban is problémákat vet fel. A szakirodalomban meglehetősen nagy vitát kavart a tsz-ek állami irányításának kérdése, nevezetesen, hogy e vonatkozásban az állami irányítás és az állami felügyelet fogalmai fedik-e egymást, és, hogy mi tartozik a felügyelet fogalomkörébe. Szakirodalmunk mára kialakult állásfoglalásai részint e vita tanulságainak köszönhetők.

Szamel Lajos az irányításhoz, a vezetéshez viszonyítva vizsgálja az ellenőrzés specifikus jegyeit, tartalmi elemeit. Álláspontja szerint az irányítási jog a legszélesebb körű, ennek része a felügyeleti jog éppúgy, mint az ellenőrzési jog. A felügyeleti jogtól abban különbözik az irányítás, hogy az előbbihez nem tapad rendelkezési jogosítvány. Ezzel szemben az ellenőrzési jog mind az irányító jog, mind a felügyeleti jog eleme. A kettő között alapvető különbség, hogy a felügyelet a tevékenység jogszerűségét ellenőrzi (s ennyiben mindenfajta felügyelet törvényességi) és bizonyos jogai vannak a törvénysértések kiküszöbölésére.

Török szerint

1. Bár egyet kell érteni a külföldi és a hazai szakirodalom követelésével, hogy egységes terminus technikus-ok kerüljenek alkalmazásra, megjegyzendő, hogy a felügyelet és az ellenőrzés nem csak jogi kategóriák, hanem a társadalmi élet legkülönbözőbb területein használt fogalmak. Mindenesetre: a jogon belül a két intézmény szerepe különböző, a kétféle tevékenység megjelölése szinonim értelemben nem használható;

2. Alapvetően egyet kell érteni az ellenőrzés és a felügyelet elhatárolására irányuló, a külföldi szocialista jogirodalomban fellelhető megállapításokkal (bizonyos megszorításokkal, például: a felügyelet — egyesületek vonatkozásában — nemcsak törvényességi lehet);

3. Lényegében el kell ismerni annak a nézetnek a jogosultságát (Számel), amely az ellenőrzés és a felügyelet elhatárolását az irányítás oldaláról közelíti meg (ugyancsak bizonyos — helyhiány miatt itt nem részletezhető — fenntartásokkal!).

Török szerint saját álláspontja a következőkben foglalható össze:

„*a)* az államigazgatási felügyelet az államigazgatási szerveknek a nekik szervezetileg nem alárendelt szervek és személyek működése vonatkozásában jogszabályban pontosan meghatározott intézkedési jogosultsággal járó, általában jogszerűséget ellenőrző tevékenysége;

b) az államigazgatási ellenőrzés pedig az államigazgatási szerveknek az alárendeltségtől függetlenül érvényesülő, hatósági jogosítványok nélküli vizsgálat-ellenőrzési tevékenysége."

Az államigazgatási felügyelet típusai

Az egymás alá- és fölérendelt államigazgatási szervek viszonylatában az irányítás joga magában foglalja a felügyelet jogát is. Az államigazgatás területén azonban számos olyan szerv akad, amelyek irányítást nem, felügyeletet viszont gyakorolhatnak. Az irányító szervek ugyanis rendelkezési jogot gyakorolhatnak (és ennek révén az irányított szerv működésébe közvetlenül beavatkozhatnak), addig a csak felügyeleti jogkörrel felruházott szerveknek nincs rendelkezési joga a felügyelt szervek felett.

Az állományigazgatási felügyelet többféleképpen diffenciálható. A szovjet irodalomban két nézet uralkodik. Az első szerint (amely a felügyeletet ellátó speciális szerv felhatalmazásának terjedelméből indul ki) a felügyeletek alapvető típusaihoz részint az „ágazatközi" felhatalmazású, a vállalatok, intézmények tevékenységének széles körét érintő felügyeleti szervek (állami

Egészségügyi Felügyelőség, Állami Kereskedelmi Felügyelőség stb.) illetve az egy adott ágazatra felhatalmazással rendelkező (Állami Gázfelügyelőség) felügyeleti szervek tartoznak. A másik vélemény ugyancsak két alapvető típust különböztet meg, az első közülük azokat a felügyelőségeket tartalmazza, amelyek az államigazgatás szervezeti rendszerében önálló helyet foglalnak el (és közvetlenül a szövetséges köztársasági kormányoknak vannak alárendelve), a másik viszont azokat, amelyek jogi státus tekintetében ugyan elkülönítetten, de egy nagyobb szervezet (minisztérium, egyéb főhatóság) kereteiben működnek. A fentieken kívül Zgyir megkülönböztet egy harmadik kategóriát is, amelyhez a nem speciális felügyelőségek által ellátott felügyeleti funkciók tartoznak (például: az államigazgatási szervek által végzett felügyeleti tevékenység).

A magyar szakirodalomban Szamel Lajos a felügyelet két alapvető típusát különbözteti meg. *Az egyik* az *irányítási jog nélküli felügyeleti jogkör*, ide sorolandó az ügyészi felügyelet, az egyesületek feletti felügyelet, továbbá a *speciális felügyelet* és végül a *szakfelügyelet*. A speciális felügyeleten belül tovább differenciál: különbséget tesz az államigazgatási szervek által államigazgatási szervek (és vállalatok, intézmények) irányában kifejtett, de a hierarchia rendjén megvalósuló irányító-felügyeleti funkció támogatása érdekében kifejtett speciális felügyeleti funkciót és a hierarchikusan alá nem rendelt egységek feletti felügyeleti tevékenységet. A felügyeleti tevékenység másik nagy kategóriája — Szamel szerint — az ún. *hierarchikus* felügyelet, amelynek keretében a fölérendelt szervek az alárendeltek irányában — irányító munkájuk egyik elemeként — szükségképpen felügyeleti tevékenységet is kifejtenek: „a felügyelet organikus része az irányításnak s az irányító tevékenységbe akkor is — mint az irányítás nélkülözhetetlen feltétele és eszköze — beletartozik, ha valamely jogszabály külön említést nem tesz róla".

Török szerint az államigazgatási felügyelet formális és tartalmi oldalról közelíthető meg. Formális (alanyi) oldalról — a felügyeletet megvalósító szervezet önálló létéből kiindulva — speciális állami felügyelet és az államigazgatási szervek által ellátott egyéb felügyelet különböztethető meg; az utóbbihoz tartoznak az egyesületeket felügyelő szervek, valamint a szakfelügyeletet végző szervek). A tevékenység tartalma szerint a felügyelet lehet törvényességi, jogszerűségi vagy politikai-célszerűségi.

A speciális állami felügyelet

A speciális állami felügyelet szervei — az állami felügyelőségek — első változatai a Szovjetunióban a szovjet állam fejlődésének első éveiben alakultak ki. (Munkaügyi Felügyelet: 1918). Ekkortájt jött létre az egészségügyi felügyelet is. Az állami felüggyelőségek hálózatának széles körű kialakulása az ország iparosításának éveire esik, később az államigazgatási rendszer differenciálódása újabb felügyelőségek létrehozását is szükségessé tette.

A többi szocialista ország államigazgatási tevékenységében — nyilvánvaló időbeli eltolódással — a felügyelőségek intézménye hasonló folyamat keretében alakult ki, tevékenységük és szervezetük rokon jellegű.

Hazánkban az állami felügyelőségek kialakulása — kisebb vargabetűvel, amit a felszabadulás előttről átörökített felügyelőségek (ipari, vadászati, halászati stb.) átmeneti működése, majd szervezetük átalakítása igényelt — a szocialista államigazgatás kifejlődésével párhuzamosan valósult meg. Újtípusú felügyelőségként alakult meg a munkavédelmi felügyelet (1949). Ezt követte a közegészségügyi felügyelet létrehozása (1951), az Állami Kereskedelmi Felügyelet (1952), a bányászati felügyelet intézményének, az Autófelügyeletnek stb. a megalakulása. Az állami felügyeletek kialakulásának története azt mutatja, hogy az állami felügyelet eme intézményének a létrejötte lényegében az 1949—1951 közötti évekre, vagyis a szocialista államrendszerünk kifejlődésének éveire esik. Fejlődésének történetéből két fő tanulság vonható le (mindkettő nemcsak hazai, hanem külföldi vonatkozású is):

1. Az állami felügyelőségek szervezeti-jogi kérdéseinek módjával kapcsolatban lényeges, hogy a szabályozásnak jogi-normatív formában kell történnie s ennek során nem csupán az alapvető anyagi-jogi viszonyokat, hanem az eljárási jogviszonyokat is szabályozni kell. A szabályozás szintjével kapcsolatban fontos, hogy a szabályozás a legmagasabb szintű — törvényi — legyen.

2. A felügyelőségek hatékony működésének előfeltétele, hogy felépítésük centralizált legyen, csak így valósítható meg a központi akarat egysége, minden helyi befolyástól és érdektől mentes végrehajtása, nem utolsó sorban a felügyeletek feladatai megoldásához szükséges anyagi, technikai és pénzeszközök gazdaságos és célszerű felhasználása.

Szakfelügyelet

„A szakfelügyelet" alatt az irodalomban és a jogalkotásban azt értik, hogy az államigazgatási szervek rendszerében az egyes szakigazgatási szervek más szakigazgatási szervek rendszeréhez tartozó egységek működését figyelemmel kísérhetik, vizsgálhatják, e körben tevékenységük megvalósítására meghatározott jogosítványokkal rendelkeznek." (Török)

A szakfelügyeleti jogkör azért létezik, mert adott ágazat (alágazat) területén a szakmai szempontok érvényesülését a főprofilú ágazat szervei részére egyes jogosítványok megadásával kívánják biztosítani, és az alárendeltségre tekintet nélkül összhangot teremteni az azonos szakmai működést végző egységek között. „Hatályos jogunkban a szakfelügyelet mint önálló tevékenység nem ismeretes, hanem csak mint a már tárgyalt ágazati irányítás része." (Szamel)

A szakfelügyelet tehát részint rokon a speciális felügyelettel, részint eltér tőle. Rokon annyiban, hogy az adott szaktevékenység egészére kiterjed, függetlenül attól, hogy a felügyelt egységek mely ágazati főhatóságnak vannak alárendelve. Megkülönbözteti a speciális felügyelettől viszont — mint az előbbi idézetből kitűnik — a működés oka és célja.

Mint említettük, a szakfelügyelet az ágazati irányítás része. Az ágazati irányítás fogalma a gazdaságirányítás új rendszerének bevezetése nyomán honosodott meg. Az alapjogszabályt e tekintetben a 2027/1967. (V. 28.)

Korm. sz. határozat jelentette, ennek nyomán az ágazati irányítás és a szakfelügyelet összefüggései megállapíthatók (de nehezen választhatók külön). Az ágazati irányítás tartalma a következőkben foglalható össze:

— Az ágazati miniszter dolgozza ki az ágazati politikára vonatkozó javaslatokat, fejlesztési koncepciókat és programokat. Gondoskodik a megfelelő szakigazgatási szervezet, vállalati és intézethálózat kiépítéséről. Kezdeményezi az ágazati tevékenységre vonatkozó jogszabályok megalkotását. Megszervezi az ágazat információrendszerét. Rendszeresen ellenőrzi az ágazathoz tartozó szervek működését és tevékenységük fejlesztéséhez irányelveket és tájékoztatókat ad. Az ágazati tevékenység korszerűsítése érdekében megszervezi a kutatási feladatok ellátását, a nemzetközi együttműködést.

— Az ágazati miniszter mint az ágazat legfelső hatósága, jogosult a felsőbb jogszabályok keretei között az ágazatra nézve rendeleteket kibocsátani. Hivatott valamennyi az ágazatra vonatkozó — miniszteri rendeletnél magasabb szintű — jogszabálynak az értelmezését az érdekelt miniszterekkel és az igazságügyminiszterrel egyetértésben jogszabályban elvégezni, illetve értelmező irányelvet, elvi állásfoglalást kibocsátani. Gyakorolja az államigazgatási ügyekben ráruházott első fokú, illetve jogorvoslati hatásköröket. Ellenőrzi és elemzi az ágazatba tartozó hatóságok munkáját.

— Az ágazati miniszter előzőekben említett jogköre már átnyúlik az ágazati (szak) felügyeletbe. Lényeges, hogy az ágazati miniszter szakfelügyeleti jogosítványai nem csak azokra az államigazgatási szervekre (intézetekre, vállalatokra) vonatkoznak, amelyek hierarchikusan alárendeltek, hanem mindazokra is, amelyek az ágazathoz tartozó tevékenységet végeznek, de más minisztérium, országos hatáskörű szerv alárendeltségében működnek.

Könyvtárpolitika — irányítás, felügyelet

(A címben foglaltak elvi kifejtését egy korábbi írásomban igyekeztem felvázolni. Az ismétlődések elkerülése érdekében óvakodom ennek rövidített összefoglalásától is, helyette az eredeti publikáció elolvasását ajánlhatom = *OSZK Évkönyve, 1976/77.* 219—233. p.)

A könyvtárügy irányítása és felügyelete külföldön

A könyvtárügy jelenkori fejlődésének egyik kulcsproblémája a könyvtári jogalkotás, ezen belül mindenekelőtt az ún. „könyvtári törvények" megalkotása. A könyvtári törvények megjelenése — vagy ezt pótló jogi szabályok létrehozása egyes államokban a 19. század közepén megindult és korszerűsítésük máig tartó folyamat, annál is inkább, mert a törvényeket ciklikusan összhangba kell hozni a korszerűsödés okozta követelményekkel. A könyvtári törvények történeti fejlődése — csak ha néhány évtized távolságából vizsgáljuk is — értékes tanulságokkal szolgál, többek között a könyvtárak irányításának is felügyeletének módszerei tekintetében is.

Rendkívül érdekes például a könyvtári irányítás és felügyelet szovjetunióbeli alakulása. Az SZKP KB a könyvtárügy helyzetéről és továbbfejlesztéséről 1959-ben hozott határozata nyomán a Szovjetunió Kulturális Minisztériuma 1959. október 10-i (belső), 593. sz. utasításában, majd ezt követőleg 1960. évi január 29-i rendeletében (amelyet a SZU miniszter-tanácsának megbízásából adott ki), a szövetséges köztársaságok kormányaival, a Szakszervezetek Össz-szövetségi Tanácsával és a pénzügyminiszterrel egyetértésben) újra szabályozta a könyvtárügy legfontosabb kérdéseit.

E jogszabályok — a világon alighanem egyedülálló módon — az állami ellenőrzés részét képező speciális felügyeleti jogkörrel ruházta fel a könyvtárügy össz-szövetségi és szövetséges köztársasági irányító szerveket a SZU Kulturális Minisztériuma, ill. a szövetségi köztársaságok, autonóm köztársaságok kulturális minisztériumainak szervezetében hozta létre.

A rendelet szerint „A Könyvtári Főfelügyelőség a SZU Kulturális Minisztériumának önálló szervezeti egysége, amelynek élén könyvtárügyi főfelügyelő áll, akit a SZU kulturális minisztere nevez ki. A SZU Kulturális Minisztériumának könyvtári főfelügyelősége állami ellenőrzést gyakorol a Szovjetunió könyvtárainak működése felett."

A Főfelügyelőség a rendelet alapján ellenőrzési (közvetlen ellenőrzési) jogot kapott a következő munkaterületeken:

— a SZU miniszter-tanácsának, Kulturális Minisztériumának a könyvtárügyre vonatkozólag kiadott határozatai, rendeletei, utasításai végrehajtása,

— a könyvtári állományok megfelelő összetétele, gyarapítása és kihasználása a könyvtárakban,

— a könyvtári típusberendezések bevezetésének, a könyvtárak anyagi-technikai ellátottságának ellenőrzése.

A Főfelügyelőség egyéb funkciói javaslattevő, koordináló, értékelő, szervező jellegűek, lényegüket tekintve a könyvtárügy egészének irányítására terjedtek ki. Feladatkörébe tartozott valamennyi könyvtár működésének a koordinálása (módszertani központok útján, a tapasztalatcsere megszervezése, közreműködés a bér- és munkaügyi kérdések eldöntésében, kötelező könyvtári működési szabályzatok, kölcsönzési, ügyviteli szabályzatok kiadása, technikai minimumok kidolgozása, országos bibliográfiai terv kidolgozása, a képzési, könyvkiadási valamint épület típustervek véleményezése, a SZU Kulturális Minisztériuma könyvtárhálózatának irányítása.

E célok megvalósítása érdekében a Főfelügyelőség (és a szövetséges köztársaságok, kerületi, járási és városi megfelelő szervei) jogot kapott bármely könyvtár ellenőrzésére (függetlenül hierarchikus alárendeltségétől).

A Főfelügyelőség e jog gyakorlása során hierarchikus felügyeleti jogkörben járt el a Szovjetunió Kulturális Minisztériuma felügyelete alá tartozó könyvtárhálózat tagkönyvtárai esetében és külső, speciális (a könyvtárak valamennyi típusára kiterjedő) felügyelet keretében járt el minden más szovjet könyvtár tekintetében. Ez kétségtelenül a legnagyobb terjedelmű jogosítvány, amit valaha egy könyvtárügyi irányító szerv kapott. Meg kell jegyezni, hogy ez a megoldás nagyban hozzájárult a szovjet könyv-

tárügy továbbfejlődéséhez, de a hetvenes évek elején megindult átszerveződési folyamathoz (centralizálás = központi ellátó rendszerek kiépítése) már nem bizonyult kellőképpen rugalmasnak. Az irányítás egyre inkább a szövetséges, autonóm köztársaságok szintjére került, a SZU Kulturális Minisztériumának könyvtárügyi irányítása munkájának középpontjába az elvi irányítási tevékenységet helyezte. A hetvenes évek közepén a Könyvtári Főfelügyelőség hivatalosan is megszűnt, helyét a minisztérium szervezeti egységeként működő Könyvtárügyi Igazgatóság foglalta el, ugyanakkor jelentősebb — elvi és operatív — döntési szerephez jutott a minisztérium mellett működő, eredetileg tanácsadó szerepet betöltő Könyvtári Tanács (később ágazatközi könyvtári tanáccsá szerveződött át).

A mi „szakfelügyelet" fogalmunknak megfelelő tevékenység tudomásunk szerint nem folyik, ugyanakkor azonban érdemes felfigyelni arra az igyekezetre, amelynek keretében — épp a központi ellátó rendszerek létrehozásával összefüggésben (a különböző felügyeleti rendszerekhez tartozott könyvtárak szervezeti integrálásával) — egységes, területi felépítésű könyvtári szervezet felépítését vették célba. Hozzá kell tenni, hogy e téren a tanácsi és szakszervezeti könyvtárak egységes szervezeteinek kialakításával máris jelentős eredményeket könyvelhetnek el. A Csehszlovákia Nemzetgyűlése által 1959. július 9-én elfogadott 53/1959. sz. törvény (a könyvtárak egységes rendszeréről) értelmében az Iskolaügyi és Kulturális Minisztérium felelős a közvetlen felügyelete alá tartozó könyvtárak irányításáért, ezen kívül kötelessége figyelemmel kísérni az egységes rendszerhez tartozó könyvtárak működését és az illetékes hatóságoknak a megfelelő intézkedések kiadására javaslatot tenni. A törvény lényeges funkciókat hárít — a könyvtárak működésének és irányításának a tekintetében — a „nemzeti bizottságokra" (tanácsok). A törvény értelmében „nemzeti bizottságok igazgatási területük politikai, gazdasági és kulturális szükségleteinek megfelelően biztosítják az alapfeltételeket az egységes rendszer könyvtárainak tervszerű működéséhez". A nemzeti bizottságok e munkájukban — a törvény 9. §-a értelmében — könyvtári bizottságokra támaszkodnak, amelyek tagjait a nemzeti bizottságok nevezik ki a különböző típusú könyvtárak legkiválóbb szakembereiből. A közvetlenül a nemzeti bizottságokra háruló feladatokat kulturális felügyelők látják el.

Nem tartalmaz rendelkezést a könyvtári (szak)felügyeletről a lengyel könyvtári törvény (1968. évi, április 9-i törvény) sem, mindössze arra kötelezi az országos hatáskörű szerveket, hogy könyvtári vonatkozású rendelkezéseiket a kulturális és művészeti miniszterrel egyetértésben adják ki. A kulturális és művészeti miniszternek a közművelődési könyvtárak felett közvetlen felügyeleti joga van.

A Német Demokratikus Köztársaság 1968. évi könyvtári jogszabálya a felügyelet, illetőleg irányítás vonatkozásában a következőket tartalmazza:

„A miniszterek, az egyéb központi állami szervek vezetői és a megyei és járási tanácsok elnökei határozzák meg a könyvtári munka tartalmára, irányítására és szervezetére vonatkozó alapelveket a saját területükön... A könyvtári munka elvi kérdéseit az állami szervek vezetőinek meg kell tanácskozniuk a Német Könyvtáros Szövetséggel."

„A könyvtári rendszer fejlesztésével kapcsolatos valamennyi alapvető kérdés koordinálásáért a művelődésügyi miniszter a felelős. E célból szervezi valamennyi központi állami szerv szocialista közösségi munkáját, és biztosítja az alapvető kérdések közös megtárgyalását ... Szorosan együttműködik a Szakszervezetek Szövetségének vezetőségével és a Német Könyvtáros Szövetséggel."

A szerb könyvtári törvény (a Szerb Népköztársaság országgyűlése által 1960. november 10-én elfogadott törvény) a szakfelügyeletet az ún. „anyakönyvtárakra" (nemzeti könyvtárak: szerb vonatkozásban a belgrádi Nemzeti Könyvtár, illetőleg — autonóm területen — az a könyvtár, amelyet az illetékes tanács erre kijelöl) hárítja. Járás illetőleg község területén anyakönyvtár az a könyvtár, amelyet erre a feladatra az illetékes tanács kijelöl. Az „anyakönyvtárak" lényegében az 1976. 5. évi magyar tvr.-ben (és végrehajtási utasításában) megszabott hálózati központi és koordinációs központi feladatokat látják el, valamint a törvény 38. cikkében expressis verbis említett szakfelügyeletet.

Említésre méltó még — felügyeleti vonatkozásban — a szerb könyvtári törvény egy igen hathatósnak látszó rendelkezése, nevezetesen:

„Ha a területi nemzeti bizottságnak a kulturális munkáért felelős tanácsa úgy találja, hogy a nyilvános könyvtár nem teljesíti a működéséhez előírt feltételek valamelyikét, vagy nem képes feladatának ellátására, felszólítja a könyvtár tanácsát (vezetőségét) megfelelő intézkedések megtételére, hogy ezek a feltételek teljesüljenek, és a könyvtár képes legyen munkájának elvégzésére.

Ha a könyvtár tanácsa a kitűzött határidőn belül nem teszi meg a szükséges intézkedéseket, a területi nemzeti bizottságnak a kulturális munkáért felelős tanácsa a könyvtár válaszának beérkezése után elrendelheti, hogy a könyvtár ideiglenesen szüntesse be működését, amíg az előírt feltételek nem teljesülnek." (21. §.)

A tőkés államok könyvtári törvényalkotására jellemző a felügyeleti és irányítási, valamint a finanszírozási kérdések összekapcsolása, ennek keretében a finanszírozás rendjének általában részletes pontosságú szabályozása. A korábbi másik jellegzetesség — a könyvtári törvénynek csupán a közművelődési könyvtárakra való kiterjesztése terén „frontáttörés" tapasztalható, az előkészületben levő új dán könyvtári törvény (tervezetét a múlt nyáron a koppenhágai IFLA konferencián szóban ismertették, hatályossá válásáról nincs tudomásom) minden fajta (tehát nem csupán közművelődési) könyvtárra kiterjedő hatályú (lenne).

A „régi" (az 1964. május 27-én elfogadott, 171. sz.) dán könyvtári törvény — amely 3. §-ában minden községet arra kötelez, hogy önállóan vagy más községekkel közösen nyilvános könyvtárat tartson fenn — 20. §-ában intézkedik az állami könyvtári felügyeletről és 21. §-ában a Könyvtári Tanácsról, 22. *é*-ában az iskolai könyvtárak vonatkozásában a közoktatási miniszterrel való közös eljárásmódokról. E rendelkezések értelmében az állami könyvtárügyi igazgató vezeti a könyvtári felügyeletet, akinek nincs ugyan közvetlen beavatkozási joga a felügyelt könyvtárak tevékenységébe (csak taácsokat, útbaigazításokat adhat), de közvetve annál erőteljesebben befolyásolhatja őket, hiszen állami fenntartási hozzájárulás csak annak a

könyvtárnak adható, amelyik a törvény (illetőleg végrehajtási utasítása) rendelkezéseinek eleget tesz. Ennek megállapítása pedig a könyvtárügyi igazgató hatáskörébe tartozik.

A felügyelet (pontosabban: felügyelőség) tagja az igazgató helyettese és néhány felügyelő, az utóbbiak a könyvtárügy különböző területeinek neves képviselői. A Könyvtári Tanács („A nyilvános könyvtárak tanácsa") konzultatív szervezet a miniszter mellett, vezetője a könyvtári igazgató, tagjai a városi, falusi és körzeti önkormányzati szövetségek képviselői, a Dán Könyvtáros Iskola rektora, a Dán Könyvtári Központ (módszertani és ellátó szervezet) és a könyvtárosegyesületek (közművelődési és iskolai) képviselői. A tagokat a miniszter jelöli ki, illetőleg — társadalmi szervezet esetében — a szervezet delegálja. Megbízatásuk 3 évre szól. A tanács évente 2—3 alkalommal ülésezik és ilyenkor megvitatja a megoldásra váró időszerű kérdéseket. A tanács megvitatja az éves költségvetési javaslatot (még mielőtt a könyvtári igazgató a miniszter elé terjesztené és a törvény azt is előírja, hogy a miniszter köteles tájékoztatni a tanácsot elvi jelentőségű ügyekről, és a tanács is tehet javaslatokat a miniszternek.

Az 1961. május 3-án elfogadott és 1962. április 1-én hatályossá vált finn könyvtári törvény jórészt a finanszírozás problémáiról intézkedik. A közművelődési könyvtárak tekintetében 1. §-a a következőket állapítja meg; „A nyilvános könyvtárakat az Országos Iskolaügyi Hivatal irányítja és felügyeli." Az „általános" és „elvi" kérdések eldöntésének segítésére egy elnökből és 12 tagból álló bizottság hivatott, amelynek tagsága a Közoktatási Minisztérium, az Országos Iskolaügyi Hivatal, a községi önkormányzatok, a nyilvános és tudományos könyvtárak, a könyvtárosképzés és a közművelődés képviselőiből tevődik össze.

Az 1964. évi angol könyvtári törvény (és múzeumi törvény: The public libraries and museums act) a felügyeletre és irányításra vonatkozólag részletes előírásokat tartalmaz. Ennek sajátos, „helyi" magyarázata az, hogy itt a könyvtárak irányítása hosszú ideig helyi önkormányzati szervek kezében volt, országos irányítás híján egyenlőtlenné vált az egyes körzetek, vidékek könyvtári ellátottsága. Az új törvény ezt a jogkört — és vele együtt a könyvtárak fenntartásának kötelezettségét, valamint a könyvtári irányítás jogát a középfokú hatóságokra: megyékre, megyei jogú városokra — ruházta. Alsóbbfokú hatóságok a törvény rendelkezése szerint csak kivételesen, miniszteri engedéllyel rendelkezhetnek ilyen jogkörrel, általában akkor, ha lakosaik száma eléri a 40 ezer főt.

A nyilvános könyvtárak felügyeletét a törvény a nevelés- és tudományügyi miniszterre bízta, a miniszter őrködik azon, hogy a helyi önkormányzatok teljesítsék az általuk vállalt feladatokat. A miniszternek joga van a könyvtárfenntartó hatóságoktól felvilágosításokat, jelentéseket kérni, a könyvtárak szolgáltatásait és állományait felülvizsgálni. A törvény szabályozza a miniszter jogkörét arra az esetre, ha valamelyik könyvtárfenntartó vállalt kötelezettségének nem tenne eleget. A miniszter tevékenységének támogatására két országos könyvtárügyi tanácsot létesítettek, területi megoszlásban (az egyiket Anglia számára, a másikat Wales és Moutshire részére). E tanácsok egyik feladata a miniszter tájékoztatása a könyvtárak tevékenységéről, s arról, hogy miként tesznek eleget fenntartói kötelezett-

ségeiknek a hatóságok. A tanácsok tagjai kitűnő szakemberek. A 24 tagú angliai tanács például a helyi önkormányzatok 6 képviselőjéből, a Vritish (Museum) Library, a Central Library, a nyilvános könyvtárak 6, az egyetemi könyvtárak 7 képviselőjéből, egyes könyvtári szakterületek, valamint az olvasók képviselőjéből tevődik össze.

Néhány szó a finanszírozásnak az irányítással (felügyelettel) összefüggő problémáiról:

A dán könyvtári törvény értelmében a nyilvános könyvtárak fenntartásának költségeit a községek és az állam közösen viselik, mégpedig oly módon, hogy az állami dotáció a helyi ráfordítás meghatározott százalékát teszi ki: évi 275 ezer koronáig terjedő összkiadásból az állam 45%-ot visel, az ezen felüli kiadásokból pedig 30%-ot. Új építkezések esetében (vagy nagyobb átalakításoknál) rendkívüli állami hozzájárulás is adható, a beruházási, felújítási költségek 50%-ának erejéig. A törvény figyelemre méltó rendelkezése, hogy minden könyvtári dotációból vissza kell tartani 2,5%-ot központi alap képzésére, amelynek szétosztásáról a miniszter rendelkezik.

A finn könyvtári törvény értelmében (5. §.) „községek a tényleges ... könyvtári kiadásaik kétharmada, a mezővárosok és városok pedig a kiadásaik egyharmada erejéig kapnak állami támogatást". Városok könyvtáraik építésére az összes költség 10—40%-át kaphatják. A törvény egyébként nem kötelezi sem a községeket, sem a városokat könyvtárak fenntartására, államsegélyt azonban csak akkor kaphatnak, ha a könyvtári törvényben előírt feltételeknek eleget tesznek. Az államsegély engedélyezésének feltételei:

— a könyvtár ingyenes használata,
— megfelelő helyiségek, berendezés, könyvtári felszerelések,
— megfelelő állomány és folyamatos gyarapítás,
— nyitvatartás (az előírásoknak megfelelően),
— a képesítési előírások betartása, az engedélyezett állások betöltése,
— az éves jelentés beküldése, a felügyelet gyakorlásához szükséges információk biztosítása.

A könyvtári törvényalkotás — ezen belül az irányítás, felügyelet — kérdéseit először Frank M. Gardner összegezte, 1971-ben az UNESCO megbízásából („Public library legislation: a comparative study"). Gardner a már ismertetett könyvtári törvényeken kívül a következőkben összegezte a számunkra — tárgyunk szempontjából — tanulságos tudnivalókat:

A szerző 14 országnak (ezen belül az USA több szövetségi államának) a könyvtári törvényeit vizsgálta meg — a legfejlettebb országoktól egészen Becsuánaföldig. Az egyes államokban létesített központi könyvtárügyi testületek egyes esetekben csak tanácsadó, véleményező jellegűek, más esetekben azonban igazgatási jogkörük is van; néha független szervek, máskor megint valamely központi irányító szerv (országos hatáskörű szerv) részeként működnek.

Írországban a Könyvtári Tanácsnak jelentős hatásköre van abban, hogy hová fordítsák a könyvtári szubvenciókat (tehát: felügyeleti funkciókat lát el). A kanadai Ontario tartományban szervezett Könyvtárügyi Tanács az oktatásügyi miniszter tanácsadó-véleményező szerve. Az ugyan-

csak kanadai Quebec tartományban a Közművelődési Könyvtári Bizottság a művelődésügyi miniszternek alárendelt szerv, egyik tagja a Tartományi Közművelődési Könyvtári Igazgató.

Washington államban (USA) a kormányzó nevezi ki a Könyvtári Bizottságot, amely felelős a nyilvános könyvtárak fejlesztésére szánt állami és szövetségi pénzalapok felhasználásáért.

Ezek (és a korábban felsorolt) központi könyvtári testületek elsősorban tehát véleményező funkciót látnak el, de szükségképpen valamilyen mértékben és kiterjedésben (általában a közművelődési könyvtárakra, legfeljebb az iskolai könyvtárakra is kiterjedően) bizonyos ellenőrző feladatokat is végeznek még akkor is, ha a törvény expressis verbis nem rendelkezik erről.)

Ahol ilyen testület nem működik, ott koordináló funkciójú központi államigazgatási szerv látja el e feladatokat. Norvégiában például az Állami Könyvtárügyi Felügyelőség ilyen (a felügyelőséget a könyvtári törvény előírásai értelmében létesítették), az állami könyvtárügyi felügyelőt a király nevezi ki, de a vallás- és közoktatásügyi miniszter alárendeltje. Svédországban a Központi Oktatásügyi Hivatal könyvtári osztálya ellenőrzi az államsegélyek felhasználását, hagyja jóvá az építési terveket, felügyeli a könyvtárosképzést. Az USA-ban — szövetsíégi szinten — a Szövetségi Oktatásügyi Minisztérium egyik szerve foglalkozik a szövetségi könyvtári törvény alapján juttatott állami dotációk ügyeivel.

Összefoglalólag megállapítható, hogy az újabb tőkés államokbeli könyvtári törvényalkotás egyik jellemző kritériuma az, hogy az állami dotációt használják ösztönző eszközül a helyi hatóságok által fenntartott (vagy részben fenntartott) közművelődési könyvtári szolgálatok fejlesztése érdekében. Egyes országokban a dotáció elnyerésének feltétele bizonyos szolgáltatási normák teljesítése, meghatározott szolgáltatási színvonal elérése.

A könyvtári szakfelügyelet Magyarországon

A szakfelügyelet (ha volt ilyen) felszabadulás előtti történetének ismertetését mellőzzük, amire felmentést ad az a körülmény, hogy európai (világ-) színvonallal mérhető könyvtári jogalkotásunk csak a felszabadulás után bontakozott ki. Hasonlóképpen legfeljebb csak történeti aspektusból volna érdemes tárgyalni az Országos Könyvtári Központról és a Könyvtárak Országos Tanácsáról kiadott (11.170/1945. ME. sz.) rendeletet, a magyar könyvtárügy egyes kérdéseinek rendezéseiről szóló és az ennek egyes rendelkezéseit módosító (3730/1945. ME sz. és 3630/1047. Korm. sz. rendeleteket), továbbá az Országos Könyvtári Központ és a Népkönyvtári Központ szervezéséről és feladatairól szóló (9900/1947. VKM sz. és 220/1948. VKM sz. rendeleteket). Tárgyunkra vonatkozólag lényegében nem tartalmaz érdemi utasítást — a könyvtárügy irányításával és felügyeletével foglalkozó — rendelet (2042/1952. MT sz. határozat) sem, mindössze ennyit rendelkezett: A Minisztertanács felhatalmazza a művelődésügyi minisztert, hogy a jelen határozat további intézkedést igénylő kérdéseit — szükség

esetén az érdekelt miniszterekkel (országos hatáskörű szervek vezetőivel) egyetértésben szabályozza." (Mth. 34. pont.)

A szakfelügyelet magyarországi létrehozásához a jogi alapot első ízben az „első könyvtári törvény" — az 1956. 5. tvr. a könyvtárügy szabályozásáról — biztosította. Az első magyar könyvtári törvény (mindenképpen elsőnek tekinthető, mert bár jóllehet voltak már a felszabadulás előtt is könyvtári kérdésekkel foglalkozó jogszabályok, törvényi szinten is, ezek mindegyike csak a könyvtárügy egy-egy részét szabályozta, ezt is meglehetősen vitatható eredménnyel) kétségtelenül jelentős vívmány volt, minden tekintetben. Részletes kritikája nem tartozik ide (legnagyobb hibája a hálózati elv eltúlzott preferálása volt, ezzel mintegy széttördelte a könyvtári rendszert), annyi azonban mindenképpen megállapítható, hogy a legmagasabb szintű magyar jogszabály a könyvtárak vonatkozásában első ízben tett említést a szakfelügyeletről. „A könyvtárak felett a felügyeletet a fenntartó szerv, a könyvtári szakfelügyeletet pedig — a fenntartó szerv főfelügyeleti hatóságával egyetértésben — a művelődésügyi miniszter gyakorolja." Sem a törvény, sem végrehajtási utasítása nem tartalmaz utalást a szakfelügyelet céljára, tartalmára vonatkozólag, a törvény által használt megjelölésekből (fenntartó szerv — felügyeleti szerv — szakfelügyelet) azonban kikövetkeztethető, hogy mai szóval ágazati felügyeletet jelölt.

E hiányokat (cél- és feladatmegjelölés, a szakfelügyelet lebonyolítási módjának meghatározása) volt hivatott pótolni a művelődésügyi miniszter 141/1958. (M. K. 10.) MM sz. utasítása a könyvtárügyi szakfelügyeleti szabályzatról. Ebben a minisztérium leszögezi, hogy

— a szakfelügyelet gyakorlati és elvi teendőit szakfelügyelők útján látja el, akik munkájukat az MM Könyvtárosztályától nyert megbízás, általános irányelvek és az egyes hálózatokra (könyvtárakra) vonatkozó feladatmegjelölés szerint;

— a szakfelügyelők munkájának célja: a könyvtárak eredményes munkájának előmozdítása, részint a könyvtáraknak nyújtott szakmai útmutatás és szakmai ellenőrzés, másrészt a Könyvtárosztály által gyakorolt elvi irányító tevékenység támogatása útján;

— a szakfelügyelői — „útmutatási és ellenőrzési" — tevékenység előtérbe helyezendő: a hálózatok és könyvtárak állománygyarapítási és olvasószolgálati munkája tartalmának, valamint „külső kapcsolataik kiépítésének" a problematikája, továbbá

— a könyvtári tevékenységgel összefüggő személyzeti problémák és a káderpolitika figyelemmel kísérése, végül

— a felügyeleti és fenntartó szerveknek a könyvtárak működését érintő intézkedései vizsgálata.

Az utasítás szerint az „irányelveket" a szakfelügyelők az egyes hálózati központok útján érvényesítik, továbbá rendszeres kapcsolatot tartanak fenn a Könyvtárosztállyal, amelynek félévenkint — vagy szükség szerint — jelentést köteles tenni.

Az utasítás megfelelő értékeléséhez fel kell idéznünk a könyvtárügy akkori szervezetét. Mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy a közművelődési (nem szakszervezeti) könyvtárak tanácsi kezelésbe adása a hatvanas évek első felében zajlott csak le, az utasítás kiadásának pillanatában működésüket

még — hierarchikus felügyelet keretében — az MM irányította. Figyelembe kell továbbá vennünk az utasítás kiadásának időpontját (1958!): a magyar könyvtárügy — amelyet az ellenforradalom meglehetősen s szétzilált — helyreállításának, „rekonstrukciójának" egyik alapvető eszközéül szolgálhatott az utasítás. Nincsenek ismereteim az 1958—1968 közötti időszakról (a szakirodalom meglehetősen szűkszavú e tekintetben), a történtek kinyomozása a minisztérium irattárában végzendő kutatásokat igényelne, feltételezhető azonban, hogy — mivel a közművelődési könyvtárak irányításával közvetlenül a minisztérium foglalkozott — a szakfelügyelők tevékenysége alighanem mindenekelőtt a szakkönyvtárakra, pontosabban: az egyetemi könyvtárakra (ezek némelyikét viselte meg a leginkább az ellenforradalom), valamint a szakkönyvtári hálózatokra irányulhatott (mert ezek tevékenységéről tudott mindig a legkevesebbet a Könyvtárosztály).

Saját tapasztalataim alapján számolhatok be a Könyvtárosztály 1968 utáni ez irányú gyakorlatáról: mint az osztály munkatársa, utasítást kaptam néhány szakkönyvtári hálózat szakfelügyeletének megszervezésére. Több ún. minisztériumi hálózat „szakfelügyelésére" került ily módon sor (váltakozva, mindig másikra). Saját tapasztalataimra támaszkodva állíthatom azt is, hogy ezeknek az éves szakfelügyelői megbízásoknak gyakorlatilag semmi értelme nem volt: az egy-egy hálózat szakfelügyeletével megbízott külső szakember (akit összeférhetetlenségi okokból más területről kellett felkutatni) a legkevésbé sem látott a hálózati központi problematika mélyére, munkája felületi jelenségek regisztrálására szorítkozott, arról meg már szólni sem lehetett, hogy a hálózathoz tartozó tagkönyvtárakkal is érdemlegesen foglalkozott volna. Ezt azonban az egy-egy szakkönyvtári hálózathoz tartozó tagkönyvtárak mennyisége (nem egy esetben többszáz könyvtárról volt szó) önmagában is lehetetlenné tette. A szakfelügyelői beszámolók részint statisztikai adatokból (a tisztességesebbeknél: némi elemzésükből is), részint olyan szakmai események, problémák jelzéséből tevődtek össze, amelyek a statisztikai beszámoló rendszerből és a szakmai közéletből kivehetők voltak. Épp ezért a hetvenes évek közepére ezt a fajta szakfelügyelői rendszert megszüntettük, további szakfelügyelői megbízásokat nem adtunk ki. Kivételt képezett az egyetemi könyvtárak szakfelügyelője, aki — minden esetben valamelyik egyetemi könyvtár igazgatója — operatív munkát is végzett, szervezte, irányította az egyetemi könyvtárigazgatók tanácsának (régebbi nevén: kollégiumának) az éves működését, közvetítette a Könyvtárosztály igényeit, beszámolt a testület működéséről. Tudomásom szerint ez (és a később ennek mintájára létesített, a főiskolai könyvtárigazgatók tanácsának elnöki funkcióit is ellátó) főiskolai könyvtári szakfelügyelő végzett érdemleges munkát.

A fentiekből leszűrhető tapasztalat: az izoláltan, magára hagyottan működtetett szakfelügyelővel szemben jobb jogi hatásfokkal működik az adott szakterület szakmai irányító-tanácsadó testületét is vezető, azért felelős szakfelügyelő.

A tanácsi közművelődési könyvtárak felügyelete a tanácsi kezelésbe adást követően az illetékes járási, megyei tanácsok feladatává vált. Ágazati felügyeleti jogkörét a Művelődésügyi Minisztérium a minisztérium általános ágazati felügyeleti vizsgálatai, ill. célvizsgálatok keretében (továbbá: ter-

mészetesen jogszabályok kiadásával, beszámoltatásokkal, egyéb — közvetett — felügyeleti-irányítási eszközökkel) gyakorolta.

Miután a „harmadik tanácstörvény" — az 1971. évi 1. törvény a tanácsokról — jelentősen megnövelte a tanácsok és az intézmények önállóságát, szükségszerűen előtérbe került a tanácsi felügyeletű könyvtárak szakfelügyeletének új szabályozása. A meglehetősen hosszú — többéves — előkészítő munka (és minisztériumon belüli, illetőleg az MTTH-val vívott „csaták") után 1973-ban kiadásra került a művelődésügyi miniszter 156/1973. (M. K. 15.) MM számú utasítása a közművelődési könyvtárak és művelődési otthonok felügyeletéről. Mint a kommentárok kiemelték annak idején, az utasítás a tanácstörvény szellemének megfelelően készült, annak általános alapelveiből indul ki.

Az utasítás érintetlenül hagyta a tanácsi általános felügyelet szervezetét (nem is változtathatta meg, hiszen „csupán" miniszteri szintű jogszabály, magasabb szintű jogszabály rendelkezéseit nem módosíthatta tehát). Ennek megfelelően az általános felügyeletet a tanácsi könyvtárak és művelődési otthonok felett — a művelődésügyi miniszter központi ágazati irányítása és ellenőrzése *mellett* (!) a megyei városi, városi és fővárosi kerületi tanácsok végrehajtó bizottságainak művelődésügyi feladatot ellátó szakigazgatási szervei, illetőleg a járási hivatalok látják el.

Az általános felügyelők

— ellenőrzik a működés törvényességét (kiterjesztett értelemben: a jogszabályokon kívül az irányelvek, állásfoglalások, szakszervezeti határozatok stb. érvényesülését),

— a szakfelügyelők munkájára támaszkodva vizsgálják az intézmények működésének hatékonyságát,

— hozzájárulnak az intézmények közötti együttműködés fejlesztéséhez,

— tájékoztatják megállapításaikról a fenntartót és az általános felügyeletet működtető tanácsi szervet.

Az utasítás figyelemre méltó — mondhatni: úttörő jelentőségű — vonása, hogy a tanácsi általános felügyelet hatályát, a SZOT-tal egyetértésben — kiterjesztette a szakszervezeti könyvtárakra. Ilyen módon a tanácsi és a szakszervezeti könyvtárak egysége — legalább az általános felügyelet szintjén — a felszabadulás óta először jogszabályi formában is megvalósult. (Nem jogszabályi szinten már korábban létrejött: MM—SZOT megállapodás szabályozta a könyvtárak módszertani együttműködését.)

Az utasítás értelmében a szakfelügyelők feladata (ugyancsak mind a tanácsi, mind a szakszervezeti könyvtárakra vonatkoztatva), hogy — lényegében ugyanolyan céllal, mint az általános felügyelők — esetenként, de legalább 2—3 évenként valamennyi könyvtárban szakfelügyeleti vizsgálatokat végezzenek az állománygyarapítás, az olvasószolgálat és tájékoztatás munkaterületein. Továbbá — állandó jellegű megbízásként — vizsgálják a gyermekek és az ifjúság, a felnőtt lakosság és a parasztság könyvtári ellátásának és könyvtárhasználatának szervezését (egy-egy részterület szakfelügyeletével külön-külön szakfelügyelőt kell megbízni). A szakfelügyelők számának és működési körzetének kijelölésénél a könyvtár nagyságát, típusát, a megye tagoltságát és az utazási viszonyokat is mérlegelendőnek tartotta az utasítás, és megállapította, hogy a szakfelügyelet megszervezése

és irányítása a megyei, ill. fővárosi tanácsok VB művelődésügyi feladatot ellátó szakigazgatási szerveinek a feladata.

Az utasítás zárórendelkezései közül kettő emelendő ki:

a) az utasítás nem érinti a megyei (fővárosi) könyvtáraknak az 1018/1956. (III. 9.) MT sz. határozat 11. pontjában meghatározott feladatait (a hálózati központ funkcióiról van szó!),

b) az utasítás hatályon kívül helyezte a könyvtárügyi szakfelügyeletről szóló 141/1958. (MK. 10.) MM sz. utasításnak a közművelődési (tanácsi és szakszervezeti) könyvtárakra vonatkozó valamennyi rendelkezését. Egyébként — ezek szerint — a 141/1958. MM sz. utasítás hatályban maradt.

Az utasítás a szakfelügyelet megszervezését országosan 1974. évi január 1-vel írta elő, de — úgy tűnik az előkészítéshez külön kibocsátott útmutató ellenére is — a szervezés számos zavaró körülménybe ütközhetett, mert csak 1975. szeptember hónapjában találunk a szakirodalomban (Futala Tibor cikkében) utalást arra, hogy „már az első lépés megtételében, azaz a megszervezésben is eléggé jelentékeny — kereken egyéves — a késés". Ennek ellenére már az év elején közzéteszi néhány tapasztalatát, tíz hónap tanulságát a *Könyvtáros*ban egy „tanuló szakfelügyelő" (Tuba László), aki — írásából kitetszően — Győr-Sopron megye jól megszervezett szakfelügyeleti tevékenységéről számol be. Eredményekről — mint írja — megbízhatóan még nem tud beszámolni, hiszen azokat csak a később sorra kerülő utóvizsgálatok bizonyíthatják, de a végzett munkájuk már így is tetemes: jónéhány vizsgálatot végeztek el (négyen). Érdekes a megállapítása, amely szerint a művelődési otthoni terület szakfelügyelői megyéjükben „többen vannak és szakosítottabbak. Míg mi négyen egyszerűen csak könyvtárosok voltunk, a ‚másik' táborban volt klubos, táncos, zenész, képzőművész stb...."

Néhány hónappal később Futala Tibor már az országosan működő szakfelügyeleti rendszer tevékenységének néhány addigi tapasztalatáról adhatott számot. Megállapításai közül a leglényegesebbek inkább a sorok közül olvashatók:

1. A „kétágú" szakfelügyeletnek csak egyik ága látszik beváltani a reményeket: az állandó jellegű szakfelügyelők tevékenységéhez viszonyítva (ez az egyik ág) lényegesen hasznosabb az alkalmi vizsgálatokkal (az állománygyarapításban és feltárásban, az olvasószolgálatban és tájékoztatásban) megbízottaké.

2. Az alkalmi vizsgálatokkal megbízott szakfelügyelők működése sem problémamentes: jelentéseikből sem áll össze minden esetben használható összkép;

3. most már a szakmai nyilvánosság előtt is (korábban csak az utasítás előkészítői számára volt aggályos) nyilvánvalóvá lett a szakfelügyelet új formájának tartalmi egybeesése a módszertani munkával. Ezért — a szerző szerint —

4. helyére kell tenni az eddig „deformálódott" módszertani munkát, mégpedig oly módon, hogy immár megszabaduljon a szakfelügyeleti jellegű elemektől, helyettük operatív, a tevőleges szakmai segítést kell „trónjára visszaültetni".

Az egész problematika könnyebb áttekintése érdekében Futala ismerteti a szakfelügyelet új rendjében kialakult új felügyeleti-módszertani hierarchiát. Eszerint:

— az általános (tanácsi) felügyelet a központi instrukciók és a helyi szükségletek ismeretében irányít,

— a szakfelügyeleti vizsgálatok összegyűjtik az irányításhoz szükséges információkat, és javaslatokat tesznek az általános felügyeleti és módszertani-gondozási (!) tennivalókra,

— az általános felügyelet a szakfelügyelet útján (ezúttal már az állandó szakfelügyelőkről van szó) ugyancsak tájékozódik, de az állandó szakfelügyelők feladata a módszertani tevékenységet végzők informálása is a módszertani jellegű tennivalókról).

Ámbár, ha a bűvös „szakfelügyelet" és a „szakfelügyelő" szavakat behelyettesítjük a megyei könyvtár fogalmával (amelyre az elképzelés szerint optimális esetben a szakfelügyelet alapozódnék), akkor az egész konstrukció egy fokkal kevésbé bonyolult, mégis meg kell állapítanunk, hogy a szerző érvelése kissé erőszakolt. Meg kell jegyeznünk, hogy ismereteink szerint nem ő a hibás ebben, hanem az a központi akarat, amely azonos sémára erőszakolta a könyvtárak és a művelődési otthonok működése feletti felügyelet ügyét. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy az illetékes tanácsok — mint ez az idézett cikkből kiolvasható — meglehetősen sokat kínlódtak a szakfelügyeleti rendszer bonyolult konstrukciójának megvalósításával.

A „szakfelügyeleti utasítás" értékelése:

Előnye,

— hogy egyesítette a tanácsi és szakszervezeti könyvtárak általános (és szak) felügyeletét, és ezáltal közelebb került

— az egységes megyei könyvtárpolitika megvalósításához.

Hátránya,

— hogy az előbbiek szerint egyesített (tanácsi és szakszervezeti) felügyeletet kiszakította az ágazati felügyelet rendszeréből (az utasítás megalkotóinak elképzelése szerint ez az előbbivel párhuzamosan, attól szinte függetlenül léteznék, vagy pedig csak a megyei tanácsok művelődésügyi osztályáig érne el. Pedig mit ér egy szerv ellenőrzése a felügyelete alá tartozó intézmények működésének vizsgálata nélkül?)

— hogy bár tett egy lépést az egységes megyei könyvtárpolitika kialakítása felé, ez a lépés tétova volt és megállt a félúton: nem terjesztette ki a felügyeletet az „egyéb" (felsőoktatási, szak- stb.) könyvtárakra is,

— végzetesen összekeverte a felügyeletet a módszertani-instruáló tevékenységgel (amit fokozott az a ki nem mondott gyakorlat is, hogy módszertani munkatársak szakfelügyelői megbízásokat kaptak),

— végtelenül bonyolult — mondjuk ki: bürokratikus — munkamegosztást irányzott elő az általános felügyelet, a szakfelügyelet és a módszertani tevékenység között.

Összegezés és javaslatok

1. A szakfelügyelet jogi — államtudományi — értelmezése irodalmunkban a legkevésbé sem egyöntetű. A különböző véleményekből a következők általánosíthatók:

— a szakfelügyelet az ágazati irányítás része,
— felügyeleti jellegű tevékenység, átmeneti kategória a felügyelet (speciális felügyelet) és az ellenőrzés között, legközelebb a speciális felügyelethez áll, de különbözik tőle, mert
— célja „alárendeltségre való tekintet nélkül összhangot teremteni az azonos szakmai működést végző egységek között",
— nem magasszintű jogszabály hozza létre (törvény) és
— szervezete nem kevéssé centralizált.

2. A szakfelügyelet kategóriája a külföldi könyvtárügyi jogalkotásban jobbára ismeretlen. Ennek ellenére e jogalkotásban a felügyelet problematikája — különösen a tőkés államokban — az utóbbi időben mind nagyobb hangsúlyt kap, előtérbe azonban nem a konkrét ellenőrzési-vizsgálati módszerek kerülnek (ezek legfeljebb eszközül szolgálnak), hanem a finanszírozás útján való irányítás-felügyelet kerül.

3. Az egységes — a könyvtári rendszer egészére kiterjedő — szakfelügyelet hazánkban megoldatlan. A legutóbbi szabályozást (1973) nem minősíthetjük sikeresnek (habár vannak tagadhatatlan részeredményei). Az azóta bekövetkezett fejlődés — nem utolsó sorban az 1976. évi 5. tvr., az „új könyvtári törvény" — új szabályozást indokolna.

Az új szabályozás alapelvei és céljai:

1. Az „igazi" szabályozás elérését folyamatként kell felfognunk, amelynek végcélja — egy kellőképpen funkcionáló felügyeleti rendszer kialakítása — csak több lépcsőben (több szabályozással) érhető el. A jelenlegi helyzetben optimális megoldás nem biztosítható.

2. A könyvtárügy irányítása annál hatékonyabb lesz, minél inkább eltolódik a funkcionális jellegű irányító eszközök alkalmazása felé (távlatilag például: központi eszközök kiutalásának megtagadása — kizárás valamely alapból, átmenetileg vagy véglegesen. Ezt a végletesnek látszó megoldást a jelenlegi körülményekre alkalmazva elképzelhetőnek tartom az olyan szakfelügyeleti jelentést, amely az alapokból való részesedést meghatározott időre nem javasolja!).

3. Tisztázni kellene — már most, mert zavarokat fog okozni — az információs tevékenységet ellátó vegyes (információs és könyvtári) profilú intézmények szakfelügyeletének problémáit, az illetékesség kérdését, körét (már a hetvenes évek elején is csak a könyvtári tevékenységükről voltak hajlandók számot adni!).

4. Törekedni kellene a területi — megyei, regionális — könyvtárpolitika — további kibontakoztatására. Ez csak a megyei tanácsok mellett működtetett „ágazatközi" bizottságok útján képzelhető el, amelyek például szakfelügyeleti funkciót kaphatnának.

5. Biztosítani kell az ágazati irányítás keretei között megvalósuló ágazati felügyelet egységességét. Ennek a tanácsi felügyelet (általános felügyelet) csak „kinyújtott keze", amely legcélszerűbben a megyei módszertani központként működtetendő megyei könyvtárakra, mint szakfelügyeleti szervre támaszkodhatnék *jelenleg*. A későbbiekben — ha a szakfelügyelet egységes megyei rendszerré válnék, a megyei könyvtár vezetője működhetne „az ágazatközi bizottság" titkáraként.

6. Mérlegelni kellene, hogy a szakfelügyelet irányításában milyen szerephez lehetne juttatni az OKT-t és — legalább megyei szinten — az MKE-t?

7. A szakfelügyelet „szankcionáló" eszközeként lehetne — már most — alkalmazni a Könyvtárak Központi Nyilvántartásából való törlés elrendelését. Ha egy könyvtár nem felel meg a könyvtár követelményeinek, jogilag is elveszthetné ezt a státust.

A javaslat részletezése

1. szakasz: a hálózati központok megbízása a szakfelügyeleti tevékenységgel

Az előzőekben kifejtett elv értelmében szakfelügyeleti megbízást kapnának:

— a megyei könyvtárak,

— a hálózati központi funkciót betöltő egyetemi könyvtárak, (vagy külön-külön vagy a könyvtárigazgatói tanácsuk elnöke útján),

— az ún. tárcaközpontok, központi minisztériumi intézmények (könyvtáraik?) (megjegyzés: inkább az egész intézmény megbízását javaslom: ez minőségileg jobb feltételeket biztosít a szakfelügyeleti tevékenységhez, egyúttal fokozza az egész intézmény hálózatáét. Ebben az esetben az érintett intézmények zöme — azzal érvelve, hogy nem tudja szétválasztani a könyvtári és az információs tevékenységet, mindkettőt „szakfelügyelni" fogja. Ami egyáltalában nem baj, sőt: jelentős előbbrelépés lenne, hiszen az információs szakfelügyelet tartalmára és módjára vonatkozólag az OMFB is illetékes. Ezt a problémát közösen kellene rendezni, megoldása jótékonyan hathatna az információügy továbbfejlődésére,

— egyéb főhatósági hálózati központok (MTA).

Sürgősen megoldandó problémát jelentenek majd a

— hálózaton kívüli könyvtárak,

— a kis, jórészt névlegesen „működő" hálózatok könyvtárai (OMFB alá tartozó intézmények),

— a fegyveres testületeknek (a könyvtári tvr. által is „közkönyvtárnak" minősített) közművelődési könyvtárai,

— a társadalmi szervek (párt, tömegszervezetek, szövetkezetek) által fenntartott, könyvtáraknak minősülő intézmények és végül

— az egyéb jogi személyek (különösen az egyházak) által fenntartott könyvtárak.

A reálisnak látszó megoldás: szakfelügyeleti tevékenységgel a jelen szakaszban megbízni csupán

— a megyei könyvtárakat,
— a tárcaközpontokat,
— az egyetemi könyvtárak igazgatói tanácsának soros elnökét,
— a főiskolai könyvtárak igazgatói tanácsának soros elnökét,
— a HM illetékesei által e célra kijelölendő szervet vagy személyt,
— továbbfolytatni az egyházi könyvtárak eddigi szakfelügyeleti rendszerét (de felmerülhetne az is, hogy ezt a funkciót az OSZK kapja meg).

Felmerülhetne még: egy-egy személy megbízása a fentiekkel „le nem fedezett" területek könyvtárainak szakfelügyeletére. Minthogy azonban ez a korábbi tapasztalatok szerint nem túl sok haszonnal jár, ettől el kellene tekinteni. Egyébként: csak a fentiekkel a könyvtárak mintegy 90%-a bevonható a szakfelügyelet hatálya alá, s ez olyan eredmény, amihez foghatóval a magyar könyvtárügy mindeddig aligha dicsekedhet.

Hozzá szeretném tenni: véleményem szerint a szakfelügyelet nem olyan tevékenység, amely — hangsúlyozni szeretném: általában — egy-egy személy munkájához kapcsolható. Ha jól végzik: csoportos, ha úgy tetszik: kiscsoportos tevékenység, épp ezért néhány kivétellel (felsőoktatási, egyházi szakfelügyelő/k) véleményem szerint nem díjazandó. Más dolog, hogy külön elismerésben — jutalomban, kitüntetésben — kellene részesíteni a kiváló munkát végző szakfelügyeleti dolgozókat.

A leendő szakfelügyelet szervezeti oldalához tartoznék még a megfelelő munkamegosztás kialakítása a szakfelügyelet vonatkozásában a hálózati központok és a koordinációs központok között. A javasolt munkamegosztás lényege:

a hálózati központ funkciója:

— a szakfelügyeleti vizsgálatok lebonyolítása, jelentéstétel kétfelé: az MM-hez és a koordinációs központhoz,
— utóvizsgálatok végzése;

a koordinációs központ funkciója:

— kiegészítő szakfelügyeleti vizsgálatok (ha nem ért egyet a hálózati központ állásfoglalásával vagy azt ki nem elégítőnek találja), vizsgálatok a szakterülethez tartozó, de a hálózati központhoz nem tartozó könyvtárakban,
— a hatásköréhez tartozó — a könyvtárügy egészére vonatkozó — általánosított megállapítások levonása, javaslatok egyes problémák rendezésére,
— segítségnyújtás a minisztériumi vizsgálatokhoz.

A szakfelügyelet módszere általában:

hálózati központok esetében: általában a helyszíni (ciklikus, ill. minisztériumi célvizsgálathoz kapcsolódóan: alkalmi) ellenőrzések,
koordinációs központok esetében: általában beszámoltatás (egyedi vagy csoportos), ill. ezt, ezeket kiegészítő alkalmi vizsgálatok.

A szakfelügyelet tartalma:

Lényege: a törvényesség vizsgálata. A könyvtárügy területén értelmezésem szerint a legmagasabb szintű jogszabály, az 1976. évi 5. sz. tvr. — a könyvtárügyi tvr. — rendelkezéseinek, valamint a tvr. legfontosabb végrehajtási jogszabályaiban foglaltaknak az ellenőrzése. Gyakorlatilag ez a következő tevékenységi (fenntartói és intézményi) csomópontok ellenőrzését jelenthetné:

— könyvtári ellátottság (közművelődési könyvtárak esetében lakossági, szakkönyvtárak esetében vállalati, intézeti vonatkozásban),
— dokumentumellátottság,
— dokumentumhasználat, szolgáltatáshasználat,
— beilleszkedés a könyvtári rendszerbe,
— hálózati, területi (megyei, regionális) síkú együttműködés,
— működési feltételek,
— a továbbfejlesztést meghatározó társadalmi szükségletek.

A munkamegosztás (hálózati és koordinációs központok között) jelentősége

A címben jelzett munkamegosztást két okból tartom fokozott fontosságúnak, mert:

a) a koordinációs központok többsége már most alkalmas arra, hogy a szakfelügyeleti vizsgálatok során nyerhető nyersanyagból részint tömör információs anyagot, részint problémafeltáró és döntéselőkészítő jellegű anyagokat produkáljon az MM-nek;

b) a könyvtári tvr.-vel létrehozott új — és potenciálisan igen fontos — új könyvtárügyi szerveknek (például a koordinációs központoknak) a megfelelő helyét a könyvtári rendszerben egyébként is mielőbb meg kell találni.

Végül: a koordinációs központok szakfelügyeleti feladatokkal való megbízása mellett szólna elméletileg is az, hogy az egyébként is policentrikus magyar könyvtárügyben (amelyet több nagy, szinte egyenrangú könyvtár működése jellemez) a döntéselőkészítés is policentrikussá válhatnék. Szemben a kényszerű másik megoldással, amely egyetlen centrális döntéselőkészítő szervet (KMK) feltételez. Talán szükségtelen magyarázni, hogy a decentralizált döntéselőkészítő szervezet szervei mennyivel közelebb kerülnének a szakfelügyelet tárgyát képező könyvtárak valódi problematikájához. Egyébként a KMK döntéselőkészítő funkciója ilyen esetben is megmaradna, bár kétségtelenül leszűkített területen: hiszen a KMK a közművelődési könyvtárak koordinációs centruma. E funkció (a leszűkített, természetesen) ellátásához rendelkezik is a szükséges feltételekkel.

Az 1. szakaszban megvalósítani javasolt szakfelügyeleti rendszer előnyei és hátrányai

Előnyök:

— a könyvtárak jelentős részét (kb. 90%-át) átfogja,

— jórészt (a közművelődési — tanácsi+szakszervezeti) könyvtárak tekintetében beilleszthető a minisztériumi felügyeleti vizsgálatok rendszerébe,

— nem választja mereven külön a szakfelügyeleti és módszertani munkát, mégis hangsúlyozza a kifejezetten szakfelügyeleti elemeket,

— a hálózati és a koordinációs központok közötti, célszerű munkamegosztás kialakításával decentralizált könyvtárügyi döntéselőkészítő szervezetet alakít ki és hozzájárul a koordinációs központok presztízsének növekedéséhez.

Hátrányok:

— nem fogja át a könyvtárügy egészét,

— nem járul hozzá területi (megyei) egységes könyvtárpolitika kialakításához. (Ez utóbbi kérdéskörre még visszatérek.)

A könyvtárügy irányítási-igazgatási információs rendszere

A szakfelügyelet nem öncélú, hanem — mint a korábbiakból kitűnik — az ágazati könyvtárügyi irányítás eszköze. Minél jobban végzi munkáját a szakfelügyelet, annál eredményesebbé válhat az irányító munka.

Mind a szakfelügyeleti tevékenység, mind közvetlenül az irányító munka eredményességének előfeltétele a könyvtárügy saját — ágazati — irányítási-igazgatási információs rendszerének a kiépítése. Sajátos jelenség, hogy bár a könyvtárügy, a könyvtárak folyamatosan és joggal szorgalmazzák az információs eszközök és az eszközöket használó információs rendszerek létrehozását, a könyvtári rendszer saját információs rendszerének ügye viszonylag ritkán kerül napirendre.

Az irányítási (igazgatási) információs rendszereknek bőséges irodalma van (amit felesleges lenne újraismételni), ezért a könyvtári rendszerre vetítve próbálom meg összefoglalni a vele kapcsolatos követelményeket. Ezek a következőkben foglalhatók össze:

1. A könyvtárügy irányítási-információs rendszere (KIIR) nem szakirodalmi információs rendszer, habár szöveges anyagokat is tartalmaz.

2. A KIIR vegyes (szöveges és numerikus) adatbázis, amelynek már meglevő vagy kialakuló alrendszerei

— a tárca statisztikai információs rendszerének könyvtárügyi része,

— a KMK statisztikai összefoglalásai, KMK-ban gyűjtött hazai és külföldi hivatalos dokumentumok,

— az OSZK Könyvtárak Központi Nyilvántartása,

— a KMK-nak a külföldi könyvtárügyre vonatkozó szakirodalmi anyagai.

3. Hiányzó adat- és dokumentumtípusok:

— (KM/MM) hivatalos anyagok (belső állásfoglalások, köriratok stb.),

— OKT anyagok,

— könyvtárügyi egyéb testületek anyagai (felsőoktatási könyvtári tanácsok, közművelődési könyvtárigazgatók tanácsa anyagai),

— könyvtárakkal kapcsolatos fenntartói és felügyeleti anyagok,

— könyvtárakkal kapcsolatos megyei (megyei városi, városi) testületi anyagok,
— korábbi szakfelügyeleti vizsgálatok anyagai.

Megoldási javaslat

1. Ki kellene dolgozni a hiányzó (vagy esetlegesen beérkező) adat- és anyagtípusok beáramoltatásának rendjét.

2. Létre kellene hozni egy olyan „központot", amely ellenőrizné az anyagok beküldését, feldolgozná és feldolgozott állapotban az irányítás rendelkezésére bocsátaná őket. Ez elképzelhető az OSZK vagy a KMK szervezeti keretein belül, gyakorlatilag az OKT titkárságának részeként is működhetnék.

3. Az alrendszerek és a központ saját anyagának felhasználásával jelentős segédanyagok lennének — a szakfelügyeleti vizsgálatokat megelőzően — magukhoz a vizsgálatokhoz, nem szólva arról, hogy az adatbázis az irányítás állandó segédeszközévé válhatna.

A 2. szakaszban megvalósítani javasolt szakfelügyeleti rendszer

Mint említettem, az 1. szakaszként megvalósítani javasolt szakfelügyeleti rendszer hátránya, hogy nem járul hozzá a területi könyvtárpolitika kifejlesztéséhez. Ez a hátrány jelentős, sőt súlyos, olyannyira, hogy miatta a szakfelügyeleti rendszer a későbbiek során továbbfejlesztésre, módosításra szorul.

Indokaim:

1. A tanácsi önállóság már jelenleg annyira fejlődött, hogy a tanácsok a magukénak (általános felügyeleti jogkörükbe tartozónak) tudnák egyes megyékben a szakkönyvtárakat is, ha erre jogszabály vagy már rendelkezés, felhatalmazás jogalapot szolgáltatna.

2. Ugyanez a jelenség mutatkozik meg könyvtári oldalról is: a jobb megyei könyvtárak részéről mind erősebb az igény az „együttműködésre" a szakkönyvtárakkal (Heves, Vas megye).

3. A hálózati központként működő tárcaközpontok a gyakorlatban eddig sem sokat tudtak tenni a hálózati munka vonatkozásában. Az 1. szakaszban esetleg általuk elnyerendő szakfelügyeleti jogkör jogilag ugyan megerősíti pozícióikat, de létszámgondjaik miatt a jórészt vállalati formában működő tárcaközpontok ezt a területet mindig el fogják „hanyagolni".

4. Módosítja és — alighanem súlyosbítja — a helyzetet az ipari tárcaközpontok csökkenése (az ipari tárcák összevonása nyomán).

5. Végül — és ez talán a legfontosabb: a könyvtárügy fontos érdeke, hogy nagyobb területi — első lépésként: megyei — léptékű könyvtári alrendszerek alakuljanak ki a könyvtári rendszer egészén belül. Ennek legfontosabb eleme a megyei-területi egységes (minden könyvtártípusra ki-

terjedő) könyvtárfejlesztés, vagyis olyan területi könyvtárpolitika, amely arányosan, a helyi adottságokat és sajátosságokat figyelembe véve képes a helyi könyvtárügy fejlődését befolyásolni. A szakfelügyelet ehhez fontos eszközzé válhat, ha — de csak ebben az esetben — a megyei irányítás kezében van.

E megoldáshoz figyelembe kell venni, hogy a megyei szakigazgatás jelenleg csak a közművelődési könyvtárak szakfelügyeletére van többékevésbé felkészülve. Nem minden esetben jobb a helyzet a megyei könyvtárak vezetése tekintetében sem (sőt a könyvtárak szakember-állománya sem minden esetben kellő színvonalú ehhez.) Hozzá kell mindehhez tenni, hogy a presztízs-körülmények is jelentős — negatív — szerepet játszhatnának: egy „minisztérium-közvetlen" egyetem vezetése aligha adná beleegyezését ahhoz, hogy könyvtárát a megye „szakfelügyelje".

Mindezen túl az egyetemi könyvtárak, nem egy esetben a felsőoktatás egyéb könyvtárai (főiskolák) jobb, nevesebb szakemberekkel rendelkeznek, mint az ott működő közművelődési könyvtárak.

A javasolt megoldás ezért:

— A szakfelügyeletet — a megye által átruházott hatáskörben és a megye vezetése mellett — ún. „ágazatközi bizottságokra" kell bízni, amelynek összetételét úgy kell meghatározni, hogy a megye domináns könyvtárainak (és domináns könyvtártípusainak) a képviselői kaphassanak helyet benne.

A bizottságok eljárási szabályait ki kellene dolgozni. A bizottságok egyébként kollektív felelősséggel dolgoznának, és a helyi együttműködés fejlesztésének terén egyéb feladatokkal is foglalkozhatnának, ill. ilyen feladatokkal megbízhatók lennének.

— Az előzőekből következik, hogy e bizottságok összetétele megyénként változnék.

Biztosítani kellene, hogy az egyetemekkel rendelkező megyékben az egyetemi könyvtár igazgatója vezető funkciót töltsön be a bizottságban.

Gondoskodni kellene továbbá arról, hogy a szakfelügyeleti tevékenységgel járó kiszállási költségeket a bizottság valamennyi tagja részére a megye fedezze, saját költségvetéséből.

IRODALOM

Beér János: *Szocialista államépítés.* Bp. 1968. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 345 p.

Beér János—Kovács István—Szamel Lajos: *Magyar államjog.* Bp. 1972. Tankönyvkiadó, 555 p.

Török Lajos: *Az állami ellenőrzés szocialista rendszere.* Bp. 1971. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 311 p.

Török Lajos: *Az állami ellenőrzés rendszere az európai szocialista országokban. Jogszabályok dokumentumok.* Bp. 1977. MTA, 267 p.

Továbbá:

— a *Könyvtáros* 1971—1980. évfolyamainak vonatkozó cikkei, valamint

— a KMK Könyvtártudományi Szakkönyvtárában rendelkezésre álló, a könyvtárügyi jogalkotással, a könyvtári rendszerek irányításával, ellenőrzésével és finanszírozásával foglalkozó cikkfordítások és szakkönyvek.

FACHAUFSICHT ÜBER DIE BIBLIOTHEKEN

P. ZIRCZ

Der Verfasser macht auf Grund der Bestimmung der Staatsverwaltung die Definition der Lenkung, Führung, des Staatsverwaltungssystems, des Verwaltungszweigs und des Rätesystems bakannt. Er beschäftigt sich ausführlich mit der rechtlichen Terminologie der Staatsverwaltung und der Verwaltungsaufsicht, mit den Typen der Verwaltungsaufsicht und innerhalb dessen mit dem Wesen der Fachaufsicht. Es werden mehrere ausländische Lösungen der Lenkung und Aufsicht der Bibliotheksysteme, sowie die wichtigsten Ergebnisse der ungarischen Bibliotheksaufsicht in den letzten 25 Jahren herangezogen.

Zum Schluss werden die zur Verallgemeinerung geeigneten Feststellungen zusammengefasst. Die Funktionierung des ungarischen Fachaufsichtssystems bewertend hält der Verfasser für nötig die Aufsichtstätigkeit — den modernen Forderungen entsprechend — rechtlich neu zu regeln. Er stellt fest, dass eine optimale Regelung, die eine nach Komitaten (Bezirken) zu herausbildende, auf alle Bibliothekstypen erstrekkende Bibliothekspolitik voraussetzt — nur in einer längeren Zeit verwirklicht werden kann, dessen Erreichen mehrere Lenkungsabschnitte benötigt, und er macht Vorschläge für die Aufgaben in den einzelnen Abschnitten.

A 16. századi nyomtatványok átfogó bibliográfiai regisztrálásának lehetősége

BORSA GEDEON

Az ún. általános bibliográfiák

A bibliográfiák bizonyos szempont szerint összegyűjtve tartalmazzák a nyomtatványok (esetleg kéziratok) adatait. Ez, a lényeget meghatározó szempont igen sokféle lehet: a nyomtatvány nyelve, a nyomtatás helye, a mű szerzője, a kiadvány tartalma stb. Az időkör az a második dimenzió, amely a bibliográfiáknál alapvető. A kettő (tehát a gyűjtési szempont és az időkör) együtt jelöli ki a bibliográfiák pontos határait: pl. magyar nyelvű nyomtatványok az 1711. évvel bezárólag, strassburgi kiadványok 1530-ig, Luthernek halála előtt megjelent munkái, Amerikára vonatkozó művek 1511 előtt. Akad azonban olyan eset is, amikor az említett két meghatározó tényező közül az egyik megszűnik. A leggyakoribb esetét ennek a kurrens bibliográfiák nagy csoportja alkotja. Egészen ritka azután az olyan általános bibliográfia, amely minden gyűjtési szempont kizárásával, legfeljebb bizonyos időhatárokon belül készült, valamennyi nyomtatvány feltárására vállalkozik. Ez utóbbi kategóriába tartozó bibliográfiákat azonban két kézen össze lehet számolni.

Konrad Gesnertől (1545) kezdve egy ideig még időben sem korlátozták magukat az ilyen általános bibliográfiák összeállítói, hanem valamennyi nyomtatvány adatainak rögzítését feladatuknak tekintették, amely csak korukig megjelent. A 17. század végére azután már százezer tételt messze meghaladó ilyen jellegű összeállítás is napvilágot látott (1679—1685 Martinus Lipenius). Ez a szám már szinte lehetetlenítette, hogy egyetlen ember gyűjtse össze az ilyen nagyságrendű bibliográfiát és azt publikálja is. Ennek tulajdonítható azután, hogy csak torzóként kiadott vállalkozás sem ismeretlen e korból (1699 Christoph Hendreich).

Az ambiciózus bibliográfusoknak ezek után be kellett látniok, hogy legalább a nyomtatványok megjelenési ideje alapján korlátozniok kell tevékenységüket. 1688-ban jelent meg a 15. századi kiadványok első, összefoglaló igénnyel készült bibliográfiája Cornelius a Beughem-től. Ezt egészítette ki és időben 1557-ig folytatta Michael Maittaire (1719—1741). Michael Denis (1789) újra csak az ősnyomtatványok bibliográfiájának kiegészítésén fáradozott, majd utána Georg Wolfgang Panzer (1793—1802) még egyszer belevágott a 16. századba, ahol is gyűjtését — Maittaire 2. kötetével azonosan — az 1536. évvel zárta. Utána már senki sem vállalkozott arra, hogy túllépje az 1500. évet, viszont éppen ezért a bibliográfiai összeállítások szín-

vonala egyre javult, akárcsak az elméleti teljességhez történő közelítés. Ludwig Hain (1826—1838) e téren máig is alapvető összefoglalását W. A. Copinger (1895—1902) és Dieter Reichling (1905—1914) egészítette ki.

Ilyen előzmények után jutunk el az általános bibliográfiák áttekintése során a 20. századig. 1903-ban a porosz, majd általában a német könyvtárak 15. századi nyomtatványainak leltározásából indult ki és vált az egész világot átfogó vállalkozássá a „Gesamtkatalog der Wiegendrucke" (GW). Ez nem kevesebbet, mint a Gutenberg találmánya segítségével előállított valamennyi 1501 előtt készült nyomtatvány bibliográfiailag igen igényes leírását, továbbá az összes ismert példány rögzítését tűzte maga elé. Miután immár mindenki előtt világossá vált, hogy az ilyen rendkívül kiterjedt munkálat többszörösen meghaladja egyetlen ember erejét, a GW-t eleve kollektív munkaként tervezték. A már felsorolt, jelentős előzményekre támaszkodva a jó szervezésnek volt köszönhető, hogy szakértő munkatársai — az első világháború okozta kényszerű kiesés ellenére — már 1925-ben megjelentethették a betűrendes kiadvány első kötetét. A második világháború a 9730. tételnél a „Federicis" címszónál azután tartósan megakasztotta a folyamatos publikálást. Az NDK berlini, nemzeti könyvtárában, a Deutsche Staatsbibliothekban újra megindított munkálatok eredményeként a hetvenes években sikerült a 8. kötet megjelentetését a „Flühe" címszóval a 10 101. tételszámmal befejezni. A szerkesztés munkája most már töretlenül folyik, így remény van további kötetek közreadására.

A viszonylag igen teljes áttekintéshez az nyújtja a GW számára az immár igen szilárd alapot, hogy világszerte majd minden jelentősebb gyűjteményben feltárták az ősnyomtatványokat. A könyvtárak egész sora jelentette már eddig is nyomtatott formában az ilyen kiadványok katalógusát, amelyek közül kimagaslóan a legjelentősebb a londoni British Museum-é (mai neve: British Library). Nagyon fontos, hogy mind több ország összefoglaló ősnyomtatvány-katalógusa is napvilágot lát. Időrendben ezek sorát az USA nyitotta meg (1919), amelyet Belgium követett (1932). Magyarország (1970) és Lengyelország (1971) után az igen fontos és gazdag olaszországi katalógus is elkészült, amelynek 1943-ban megkezdett publikálása az 1981-ben megjelent zárókötettel fejeződött be.

Természetesen még évtizedekre lesz szükség ahhoz, hogy a GW munkálatai teljesen befejeződjenek. A szerkesztőség azonban folyamatosan végzi a világon bárhol megjelent és az ősnyomtatványokra vonatkozó publikációk figyelését. Az összegyűjtött adatokat nyilvántartásaikba bevezetik. Így Berlinben mindig pontos felvilágosítással tudnak szolgálni a GW-ben még meg nem jelentetett művekről is. Hatalmas eredmény ez, hiszen a 15. század mintegy 30 000 féle nyomtatványának közel félmillió példányáról van szó.

A 16. századi nyomtatványok bibliografizálása

A fentiekben tehát megnyugtató helyzetről lehetett beszámolni a 15. századi nyomtatványok regisztrálását illetően. Azonban az ún. „régi nyomtatványok" időhatárát nem itt, hanem — nemzetközileg ma már szinte általánosan elfogadottan — az 1800. és 1801. évek között kell keresni. A 16., 17. és

18. század kiadványainak teljességre törekvő regisztrálása azonban a 15. századi feladatnak immár sokmilliós nagyságrendű sokszorosát jelenti. A reális megvalósítás végett az időkör szűkítése tehát elengedhetetlen. A nemzetközi gyakorlat mindinkább az évszázadok szerinti feltárás irányába mutat, ezért logikusnak tűnik, hogy az alábbiakban következő vizsgálódások a 16. századra korlátozódjanak.

Olyan századra, amelynek kiadványai régiségben és ritkaságban az ősnyomtatványoktól ugyan elmaradnak, de tartalmukban azokénál összehasonlíthatatlanabbul izgalmasabbak és érdekesebbek. Gondoljunk csak arra, hogy a 16. századi kiadványok milyen sok új, fordulatokban és változásokban gazdag eszmének, ill. ezek összecsapásának emlékét hordozzák szövegükben.

Míg az ősnyomtatványok regisztrálása tehát lényegében szinte már befejezettnek tekinthető, addig a következő, 16. század nyomdatermékei feletti áttekintés összehasonlíthatatlanabbul korlátozottabb. A gyűjteményeket és ezeken belül a régi nyomtatványokkal foglalkozó szakembereket ugyanis sokáig — érthető módon — a legrégibb korszak kiadványainak feltárása kötötte le. Párhuzamosan e feladatok elvégzésével azonban az utóbbi évtizedekben azután az érdeklődés lassan és fokozatosan ugyan, de egyre határozottabban a 16. század nyomdatermékei felé fordul. Míg azonban az ősnyomtatványok mennyisége még a legnagyobb gyűjteményekben is (az egész világon csupán két könyvtár létezik, amelyben több mint tízezret őriznek ezekből: a müncheni Bayerische Staatsbibliothek-ban és a londoni British Library-ban) számszerűleg viszonylag elfogadható kilátást nyújt a regisztrálásra, a 16. századról ugyanez már nem mondható el. Jóval számosabb helyen és sokkal több példánnyal kell számolni e korszak sokszorosan többféle nyomtatványaiból.

A két első évszázad nyomtatványainak regisztrálásában mutatkozó jelentős eltérés okainak vizsgálása során meg kell állapítani, hogy a 16. századi nyomtatványok feltárása során távolról sem lehet olyan előmunkálatokra támaszkodni, mint amilyenek az előző korszak esetében a GW-nek rendelkezésére állnak. Ezért a korábbi, sokkal kisebb mennyiségű — bár kétségtelenül jóval nehezebb anyaggal, amint erről a fentiekben szó esett, már vagy két évszázadon keresztül többen is foglalkoztak, ráadásul nem is kevés eredménnyel. Így a híres Hain-féle repertórium a GW első kötetét mintegy száz évvel megelőzve — tévedései és ismétlései ellenére is — már közel a felét leírta a ma ismert ősnyomtatványoknak. A további kiegészítések (Copinger, Reichling) pedig még újabb ezret meg ezret közöltek.

A 16. századi nyomtatványok összefoglaló áttekintésére eddig — figyelmen kívül hagyva a már a bevezetőben említett több évszázados összeállításokat — csupán egyetlen kísérlet történt az *Index Aureliensis* elnevezésű kiadvány keretében. Azonban ez az 1962-ben elkezdett vállalkozás már eleve kizárt gyűjtési köréből több jelentős kategóriát (pl. az egyleveleseket, a nem latin betűseket). Az ilyen módon önmaga által korlátozott gyűjtőkörén belül is első nekifutásban a legjobban hozzáférhető, nagyobb gyűjteményeknek többnyire csak a szerzői nevek alá csoportosított anyagát igyekszik feltárni. Csupán az elvi célkitűzések között szerepel az, hogy a kiegészítések majd újabb sorozatban nyernek összefoglalást a teljesség igényével. Erre

azonban jelenleg semmi reális kilátás sincs. Eddig a „Carroli" címszóig 32 670 tétel sommás leírására került sor, jóllehet olyan hatalmas csoportokat, mint amilyen pl. a „Biblia" — a kiegészítő sorozatba utalva — teljes egészében kihagyott. Az eddig publikált rész — a GW és más nagy katalógus arányait figyelembe véve —kb. húsz százalékát teheti ki az első sorozatnak, így a befejezés esetén elméletileg kb. 160 000 tételt fog tartalmazni. A fentiekben felsorolt számos mgszorítás miatt nyilvánvaló, hogy az *Index Aureliensis* első sorozata a 16. századból fennmaradt nyomtatványoknak csak kisebbik részét írja le.

Számszerűség

A fentiek után óhatatlanul felmerül a kérdés, amely a reális tervezés egyik fontos alapja, hogy tulajdonképpen milyen nagyságrendű feladatok elvégzése szükséges a 16. századi nyomtatványok átfogó bibliográfiai regisztrálása során. Előre kell rögtön bocsátani, hogy e téren senki sem tud — de nem is tudhat — bizonyosat, hiszen az ehhez szükséges áttekintés nem áll még rendelkezésre.

A nyomdászat a 16. században elterjedése során, átlépve kelet felé a korábbi Cetinje—Buda—Krakkó—Danzig—Stockholm vonalat, már nem csupán a teljes Európát vette birtokba, hanem kilépve az öreg kontinensről eljutott Afrikába, Amerikába és Ázsiába is. (Miután mindvégig a Gutenberg-féle, európai könyvnyomtatás a téma, ez utóbbi esetben a jezsuita misszionáriusok ázsiai könyvsajtóiról van szó.) A térbeli kiterjedéssel párhuzamosan és azzal ugyancsak hasonlóan a nyomdahelyek és műhelyek száma is rendkívüli mértékben megsokszorozódott.

Nem meglepő ezek után, ha a 15. század második fele és a teljes 16. század nyomdatermékeinek aránya a jelentősebb, tehát több ezer ősnyomtatványt őrző gyűjteményekben 1:8—10 körül jár. Abban az esetben azonban, ha az ősnyomtatványok száma viszonylag alacsony (néhány tucat, vagy egy-két száz), ott ez az arány jóval magasabb is lehet, és esetenként elérheti akár az 1:100-at is. Ősnyomtatványok hiányában viszont már nem is beszélhetünk arányról, márpedig az ilyen könyvtárak száma sokszorosa azoknak, amelyekben 15. századi kiadvány található.

Mind az *Index Aureliensis* fentebb említett számszerűségei alapján, mind a gyűjteményekben tapasztalható arányok szerint is arra a következtetésre kell jutni, hogy mind a művek, mind a példányok vonatkozásában több mint tízszeres szorzószámmal kell kalkulálni, ha a 15. század adataiból a 16. század várható számait szeretnénk kikövetkeztetni. Úgy tűnik, hogy a fennmaradt 16. századi nyomtatványok féleségét bibliográfiai egységben kifejezve úgy félmillió tételre lehet becsülni, míg a példányok száma közel járhat a tízmillióhoz.

Nem kétséges, hogy ezeknek az óriási számoknak olvastán sokakban feltámad a kétség, hogy vajon egyáltalában meg lehet-e birkózni az ilyen hatalmas mennyiségű kiadvány regisztrálásával. Véleményem szerint a 16. századi nyomtatványok rendszerezett áttekinthetővé tétele — az ijesztő mennyiségek ellenére is — jól átgondolt terv alapján, gazdaságos munka-

megosztással és a modern technika (számítógép, reprográfia) okos felhasználásával megoldható, ha nem is egyszerre és nem is túlságosan rövid idő alatt. De meg kell barátkozni azzal a gondolattal, hogy világméretű összefogással belekezdjünk ebbe, és túljussunk a szakemberek körében ezzel kapcsolatban ma általánosan tapasztalható dermedt csüggedésen. A következőkben egy sor gondolat felvetésével megkíséreljük felvillantani a reményt, hogy mégis akad kiút ebből a zsákutcának tűnő helyzetből.

Kikeresés

A 16. századi nyomtatványok regisztrálásának első feltétele, amiről azonban általában nagyon kevés szó esik, ezeknek a gyűjteményeknek rendszerint igen jelentős, de ugyanakkor igen vegyes anyagából történő kikeresése. Ez természetesen több szempontból is nagyobb feladatot jelent, mint amivel az ősnyomtatványok esetében meg kellett küzdeni. Először is jóval több gyűjtemény (könyvtár, levéltár és múzeum) anyaga jön számításba, pedig a GW szerkesztősége — a VIII. kötet elején nem kevesebb mint 3211 tételből álló jegyzéket közölt azokról a könyvtárakról, amelyekben 15. századi kiadványt őriznek. Ezek után aligha lehet kétséges, hogy azoknak a gyűjteményeknek száma, amelyekben 16. századi nyomtatvány található, aligha kevesebb mint tízezer. Nagyon fontos tehát az ilyenekben kikeresni a számításba jöhető munkákat, ami esetenként természetesen egymástól eltérő munkamennyiséget igényel.

Vannak gyűjtemények, sajnos nem túl nagy számban, amelyek már ma is pontos és teljes áttekintéssel rendelkeznek az általuk őrzött 16. századi kiadványokról. Ezen a téren — akárcsak az ősnyomtatványok esetében — példamutatóan élen jár az összetételében és mennyiségében is az egész világon vezető állománnyal rendelkező British Library, korábbi nevén a British Museum könyvtára. Évtizedek szívós és következetes munkájával egész kiadványsorozatot jelentetett meg az ott őrzött 15—16. századi nyomtatványokról. Ezt a jóval több mint 100 000 kötetes állományt országonként tárják fel, amelynek során ma már eljutottak odáig, hogy csak a német és olasz nyelvterülettől északra és keletre fekvő Európa kiadványainak publikálása hiányzik, ami azonban már sem mennyiségileg, sem minőségileg nem túlságosan jelentős.

H. M. Adams arra vállalkozott, hogy olyan fontos város, mint az angliai Cambridge valamennyi kollégiuma valamint az ottani jelentős Egyetemi Könyvtár által őrzött és a 16. században Anglián kívül készült nyomtatványok katalógusát közreadja. Ebben 30 000 különböző nyomtatványt ismertet nagy részében egy, de néha tucatnyi példányban. Publikációja értékét nagymértékben fokozza, hogy leírása az ívjelek pontos kollációját is tartalmazza. E két mintaszerű angol példa követésére sajnos eddig világszerte viszonylag csak igen kevés könyvtár vállalkozott, jóllehet az ősnyomtatványok feltárását követően egyre több gyűjtemény kezdett a 16. századi állománya feldolgozásával foglalkozni, mégis publikáció formájában eddig csupán néhány tucat — nem is mindig a legfontosabb — tette katalógusát közzé.

A folyamatban levő, ill. hamarosan publikálásra kerülő munkálatok közül kiemelkedik a német nyelvterület 16. századi nyomtatványainak bibliografizálása. Ennek első lépcsőjében a müncheni Staatsbibliothek és a wolfenbütteli gyűjteményből összesen mintegy 80 000 féle kiadványt írtak le igen igényesen. Ennek a legközelebbi években történő közzétételét követően tervezik ezt néhány további, jelentős könyvtár állományával majd kiegészíteni, hogy viszonylag megközelítsék az egylevelesek nélkül kb. 130—150 000 bibliográfiai egységre becsült anyag feltárásának teljességét.

Sajnos világméretekben számolva, azok a gyűjtemények, amelyek a 16. századi nyomtatványaik felett már publikált áttekintéssel rendelkeznek, ma még inkább csak kivétel számba mennek. Azonban ez általában nem az illető gyűjtemény érdektelenségével, vagy nemtörődömségével magyarázható, hanem egyrészt a másirányú feladatok nyomasztó terhe tartja vissza ettől a vállalkozástól, másrészt sajnos általában nem tudatos a régi nyomtatványokkal kapcsolatos ilyen jellegű munkálatok jelentősége világviszonylatú összefüggésükben. További akadály még az is, hogy általában nem tisztázott a 16. századi nyomtatványok kikeresésével kapcsolatos munkaigény. Ami pedig ismeretlen, az az érintettek tudatában többnyire ijesztően naggyá nő.

Bár a gyűjtemények összetétele, elrendezése és nyilvántartásai alapján igen eltérő mennyiségű munkát igényel a 16. századi nyomtatványok kikeresése, mégis lehet egy nagyjából átlagosnak és a könyvtárak többségére jellemző helyzetet alapul venni. Az ilyen, tipikusnak mondható esetben e nyomtatványok legfőbb adatai (szerző, cím megjelenési hely és év) a katalógus(ok)ban ugyan feltárást nyertek, de majdnem minden esetben besorolva a többi, jóval nagyobb számú, 1600 után kiadott művek közé. Ámbár a 15. és 16. századi nyomtatványok aránya a könyvtári nyilvántartásokban szinte kivétel nélkül viszonylag igen alacsony, a fentiek szerint az ezek átnézésével járó munka mégis elkerülhetetlen és elengedhetetlen.

A 16. századi nyomtatványok adatainak kigyűjtéséről konkrét számok alapján tudok beszámolni olyan, viszonylag jelentős méretű könyvtárban, mint a Budapesti Egyetemi Könyvtárban nyert közvetlen tapasztalataim alapján. Az ottani általános, szerzői betűrendes katalógus közel 3000 dobozban mintegy 900 000 nagyméretű cédulát tartalmaz. Egy óra alatt egy már megfelelő gyakorlattal rendelkező személy átlagosan 6—8 dobozt tud a fenti szempont alapján átnézni, és azok közül előkerülő 16. századi nyomtatványok legfontosabb adatait kiírni, ami tehát kb. 2000 cédulának felel meg óránként. Ez a viszonylag magasnak tűnhető átlagot az teszi lehetővé, hogy újabbkori szerzők (pl. Goethe), újabbkori fogalmak (pl. Budapest) esetében helyenként jelentős méretű csoportok átugorhatók. Kevésbé gyakorolt személy, vagy rosszabb katalóguskörülmények között az átnézhető cédulák átlagszáma a fentebb említettnél jóval alacsonyabb is lehet. Az említett, viszonylag jelentős, régi állománnyal rendelkező budapesti gyűjtemény esetében a kikeresés tehát egyetlen személy számára kb. három hónapos feladatot jelent. Véleményem szerint ez egyáltalában nem beláthatatlan és a könyvtárak számára munkaerő szempontjából is elviselhető méretű feladat. Sőt mindehhez még hozzátehető, hogy kedvezőbb katalógus-

viszonyok esetén (pl. kötet formájában, ahol a megjelenés éve külön hasábban szerepel) a munka még ennél is gyorsabban mehet.

A fenti, megítélésem szerint eme igazán véges terjedelmű munka elvégzése során nem csupán a 16. századi évszámos nyomtatványoknak a visszakeresésre alkalmas adatait (jelzét, szerző, cím, hely és év) lehet kikeresni és rögzíteni, hanem ezzel párhuzamosan kiírhatók a katalógusban évszám nélkül szereplő olyan kiadványok is, amelyek szerzőjük, címük vagy tárgyuk alapján egyáltalában 16. századiak is lehetnek. Ez utóbbiak aránya — igen hozzávetőleges becslés alapján — az évszámos 16. századi kiadványoknak mintegy tíz százaléka. Az így kikeresett, évszám nélküli kiadványokat azután mindenképpen kézbe kell venni, hiszen csakis gyakorlott szem tudja eldönteni, hogy a további, részletes vizsgálat során egyáltalában számításba vezető-e a nyomtatvány 16. századi megjelenése.

Nem lehet említés nélkül hagyni, hogy a gyűjteményekben akadnak — sajnos nem is nagyon ritkán — eddig még át nem tekintett állagok: katalogizálatlan állományrészek, csak az első címlap alapján feltárt gyűjtőkötetek, meghatározatlan töredékek stb. Természetesen mindezek vagy előzetes feldolgozást, vagy utólagos meghatározási kísérletet igényelnek.

Múzeumok és levéltárak esetében a 16. szádi nyomtatványok kikeresésénél a helyzet a fentiektől lényegesen eltérő is lehet, hiszen az ilyen intézményeknek nyilvántartásai többségében teljesen más jellegű, mint a könyvtáraké. Lehetséges, hogy segítségükkel egészen könnyen (pl. időrendbe rakott múzeumi gyűjtemény), vagy sokkal nehezebben (pl. jelentős terjedelmű levéltári állag közé sodródott, többnyire kisterjedelmű nyomtatványok) végezhető el a feladat. Azonban a 16. századi nyomtatványok többségét mégis csak könyvtárakban őrzik, ahol is azok kikeresésére a fentiekben közölt számszerűségek általában jellemzőek. Az erre fordítandó munkamennyiség pedig — megítélésem szerint — jóval alacsonyabb, amint ezt az általános hiedelem tartja.

Ahol ez korábban még nem történt volna meg, ott a 16. századi nyomtatványok kikeresését össze kell kapcsolni az ősnyomtatványokéval. Itt hívható fel a figyelem arra, hogy a korábban 15. századi kiadványnak tartottak közül azokat, amelyekről utólag a szakirodalom, vagy egyedi vizsgálódás nyomán megállapítást nyert, hogy 1500 után készült, a 16. századiak közé feltétlenül beiktatandók.

A 16. századi nyomtatványok kikeresésének elkerülhetetlen, sokszor nehézkes és tegyük hozzá nem is túl változatos munkáját a fenti tájékoztató számok alapján a gyűjtemények többsége képes saját erejéből megoldani. Külön is figyelembe veendő, hogy nyilván a helyszínen ismerik legjobban az igénybe vehető segédleteket (katalógus, leltár stb.). Ahhoz azonban, hogy ez a feladat az ősnyomtatványokhoz hasonló módon a világnak legalább is egy-két ezer legjelentősebb gyűjteményében elvégzésre kerüljön, nemzetközi méretekben szükséges tudatosítani a kikeresésnek a fentiekben körvonalazott munkamozzanatainak fontosságát.

Világkatalógus (Corpus)

A 16. századi nyomtatványok adatainak tisztázása gyűjteményenként azt a nyersanyagot jelenti, amelynek felhasználásával elkészíthető az ezek összefoglalását jelentő világkatalógus: „Corpus librorum XVI. saeculi impressorum". Ha azonban ehhez meg akarnák várni azt, hogy az első, kikeresési munkafázis minden, vagy legalább is majdnem minden gyűjteményben szerte a világon megtörténjék, majd az így összegyűlt adatokat csak ezt követően kezdenék rendszerezett formában (pl. a GW esetében szerzői betűrendben) közreadni, úgy egy ilyen kiadvány valóraváltása a bizonytalan és igen távoli jövőbe tolódnék. Ráadásul a már elvégzett feltáró és regisztráló munka eredménye a publikálás megkezdéséig nem válhat mindenki számára könnyen hozzáférhető közkinccsé. A mintegy félmillió különböző 16. századi nyomtatvány hagyományos módon történő leírása és közreadása riasztóan nagy, szinte emberfeletti feladatnak tűnik.

A megoldást tehát olyan új, rugalmas, állandóan bővíthető rendszerben kell keresni, amely igénybe veszi egyfelől a modern technika által nyújtott lehetőségeket (számítógép, reprográfia), másrészt jól átgondolt, nemzetközi munkamegosztásra támaszkodik. Lényege: *a 16. századi nyomtatványokat egyenként egységesen és pontosan rögzített formában kell leírni, majd ennek összes lényeges adatát egyidejűleg számítógép által rendezett és nyilvántartott mutatókkal kell áttekinthetővé tenni.* Ez az egyetlen mondatba sűrített megoldási javaslat természetesen részletesebb kifejtést igényel, amire az alábbiakban kerül sor. A 16. századi nyomtatványok világkatalógusa tehát — a fentieknek megfelelően — két főrészből állna: a leírásból és a mutatókból.

Leírás

A leírás két alapvető igénynek kell, hogy eleget tegyen: az egyik a régi nyomtatvány tartalmának lényegi közlése, a másik a kiadvány olyan pontos tükröztetése, hogy ugyanannak a szövegnek bibliográfiailag eltérő kiadásai egymástól megkülönböztethetőek legyenek.

Az első szempont kielégítésére általában a szerző neve, ill. a rendszó, a cím, továbbá a megjelenés helye, éve és a megjelentető neve elegendő. Mindez pedig nem más, mint a modern könyvek címfelvételénél megkívánt adatok felsorakoztatása. A leíráshoz az adatokat érdemes magából az eredeti nyomtatványból venni, még pedig az ott található formában. Ez a megoldás teszi a lehető legegyszerűbbé ezt a munkafázist. A nevek és a címek szükségszerű egységesítését a mutatókban (bővebbet l. majd ott) utólag és akár fokozatosan is el lehet végezni, ami egyben gazdaságosabb megoldás is, mint a névformák egyenként történő megállapítása.

A modern könyvek esetében a fenti adatok általában elegendőek egyben a kiadásra pontos azonosításhoz is. Nem így azonban a régi nyomtatványoknál, ahol ugyanis sok esetben minden külön jelzés nélkül újra szedték a szöveget, és az így keletkezett, bibliográfiailag eltérő kiadások között a címfelvétel szokásos adatai számtalan esetben nem nyújtanak megfelelő eligazítást a biztonságos megkülönböztetéshez. Ezért szükséges a 16. századi

nyomtatványok „Corpus"-ában a nyomtatványból vett további adatokat is közölni, amelyek segítségével tehát a kiadásra pontos azonosítás elvégezhető.

Az ehhez az azonosításhoz leírandó adatok csoportjait, továbbá ezek rögzítésének szempontjait véglegesen természetesen csak sokoldalú vizsgálat alapján lehet kialakítani. Meglehetősen nagy az eltérés a legszigorúbb mércével kijelölt és ennek alapján elengedhetetlennek minősített, valamint a nyomtatvány tartalmáról és kiállításáról részletesen beszámoló ismeretközlés között. Nehéz, de talán mégsem lehetetlen a minimalizmus és a maximalizmus között a helyes arányt megtalálni. Kétségtelen, hogy minden hasznosítható adat fel nem tüntetése nyilvánvaló veszteséget jelent, ugyanakkor valamennyi munkamozzanat, legyen az akár a legapróbb is, több százezer leírás esetén óriási feladattá nőhet. Vigyázni kell, hogy az igények lehetőleg az elvégzésre reálisan rendelkezésre álló erőkhöz igazodjanak, és hogy a leírások szempontjai a munka megkezdését követően már ne változzanak. Hogy ne csupán általánosságokban kerüljenek megjelölésre a problémák és azok megoldásának lehetőségei, a következőkben — a végleges állásfoglalás igénye nélkül — a valóban minimális igény mellett a számításba vehető néhány további adatcsoportról is szó fog még esni.

A gyakorlatban messze legsűrűbben előforduló igény az, hogy a régi nyomtatványok egy-egy példányát kell összevetni a bibliográfiai leírással: vajon azonos-e az azzal, vagy eltérő. A GW ezt a feladatot az erre a célra pontosan kijelölt szövegrészek legnagyobb hűséggel (sorvég jelölés, abbreviatúra, ligatúra stb.) új szedésben visszaadott közlésével igyekszik ellátni. Nem tűnik szükségesnek annak élénk ecsetelése, hogy milyen nagy munkát jelent az eredeti ősnyomtatványról az ilyen leírást elkészíteni, arról nyomdai kéziratot előállítani, ennek alapján a szöveget kiszedni, majd végül korrigálni. Mennyi sok munka és mennyi sok hibalehetőség! De legyünk optimisták, tehát tegyük fel, hogy a publikált leírás tökéletesen visszaadja az eredeti szöveget, amire különben a GW leírásai általában jellemzőek. Sajnos még ebben az esetben sem lehet megfelelően tükröztetni a betűhűen és sorról-sorra pontos utánszedések közötti minimális változtatásokat, vagy pl. a könyvdíszekben észlelhető eltéréseket.

A mai technika mellett viszont nem jelent gondot pl. a címlap reprodukciójának közlése. Ez mindennél biztonságosabb alapot nyújt az összevetéshez, ráadásul minimális munkaráfordítással. A különben rendkívül prolematikus egyleveles nyomtatványok (űrlapok, többször utánnyomott rendeletek stb.) esetében a teljes terjedelemben történt reprodukálás az összes azonosítási gondot egyetlen csapással megoldja. További részek hasonmásban történő közlése fokozhatná a kiadás esetleges változatait (címlapváltozat stb.) egymástól történő megkülönböztetésének, ill. azonosításának lehetőségét. Gondolni lehet itt (ha van) a kolofonra, továbbá egy (esetleg több) a nyomtatványon belül előzetes szabályzatban pontosan kijelölt helyre (pl. a második füzet első sorára, mint a GW-ben).

Természetesen az említett reprodukciók ideális esetben az eredetivel pontosan azonos méretűek. Ez azonban a leírások áttekinthetőségét és általában a publikálást nehezítené. A régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiájának első, 1971-ben megjelent kötetében valamennyi címlapot,

ill. ennek hiányában egy ívjelzéssel ellátott lapját 6×4 cm méretben reprodukáltuk. Az elmúlt évtized gyakorlata azt mutatja, hogy az ilyen méretre kicsinyített fénykép segítségével az azonosítás elvégzése, ill. az eltérés pontos megállapítása — akár fólió alakú eredeti esetében is — biztonságosan elvégezhető. A kicsinyítés arányának közlése azután minden ezzel kapcsolatos, esetleges problémát eloszlathat.

A 16. századi nyomtatványok terjedelmének közlésénél az ívrétnek, valamint a lapok, ill. levelek számának megadása a minimum. Kívánatosnak látszik azonban a terjedelemnek (beleértve az üres lapokat, ill. leveleket is) az ívjelek szerinti füzetbeosztás alapján végzett pontos leírása is: vagyis az ún. kolláció.

A régi nyomtatványok azonosításának egyik további, merőben új módszere az ún. ujjlenyomat. E megoldás, amelynek pontos kimunkálásán a franciák és az angolok még ma is tevékenykednek, lényege az, hogy a kiadvány előre pontosan megszabott négy lapjáról a két legalsó sor végén, ill. elején álló néhány (1—3) betűt, ill. jelet mechanikusan kiírnak. Az ezekből szigorú sorrendben összeálló betű-, ill. jelsorozat, amely a legutoljára kialakított álláspont szerint 16 tagból áll, szinte biztosan egyedileg jellemzi az egyes kiadásokat. Legfőbb előnye ennek a módszernek, hogy számítógépbe táplálható, azzal rendezhető, ill. memóriájából visszakereshető.

A fentieknél jóval nehezebbnek tűnik a mű tartalmának részletesebb ismertetésének kérdése. A rövid leírás (szerző, cím és impresszum), amelyről a fentebb volt szó, miután a legminimálisabb adatközlésre szorítkozik, sok esetben nem árulja el, a nyomtatványban megtalálható egyes fontosabb részleteket. Kerüljenek feltárásra a legszorosabban értelmezett főművön kívüli részletek (előszó, ajánlás, függelék, utószó stb.) is?

A leírás mélységének eldöntésekor figyelembe kell venni azt a szempontot is, hogy a „Corpus"-szal, vagyis a világkatalógussal párhuzamosan általában egyre határozottabban észlelhető törekvés irányul a retrospektív nemzeti bibliográfiák elkészítésére. Különösen mióta az IFLA, a könyvtárosok nemzetközi szervezete a hetvenes évek közepén meghirdette az ún. UBC (Universal Bibliographic Control) — programot, amely a kiadványok minél teljesebb bibliográfiai ellenőrzésére hivatott, fordulnak tudatosan a ma fejlett és jelentős múlttal is rendelkező országok közül többen a korábbi századok kiadványainak áttekintése során a még fennálló hiányaik pótlása felé. Szolgáljon erre például a már említett 16. századi német munkálat, vagy az olaszoknak most elkezdett, szinte pontosan azonos vállalkozása. A 18. századi angliai nyomtatványok bibliografizálása különösen a korszerű, számítógépes feldolgozás szempontjából kimagaslóan fontos. Már az említett UBC-program előtt látott napvilágot, és bár nemzetközi mércével mérve számszerűleg nem túl jelentős a mi *Régi Magyarországi Nyomtatványok* elnevezésű vállalkozásunk, módszertanilag azonban egyértelmű elismerést aratott.

Ha a fentiekben felvetett kérdéseket e legutóbbi fejlődés fényében vizsgáljuk, úgy a retrospektív nemzeti bibliográfiákra fokozódó mértékben számíthatunk a 16. századi nyomtatványok tartalmi részleteinek kibontása terén. Így e feladatokat a „Corpus"-nak nem szükséges vállalnia, hanem helyette reá mindenek előtt a biztos azonosításra alkalmas leírás hárulna.

A két különböző célkitűzésű munkálat egészséges munkamegosztás keretében és megfelelő szervezés esetén hatékonyan kiegészítené, ill. támogatná egymást.

A „Corpus" leírásának szerves részét alkotó elemek felsorolását zárva még meg kell említeni annak a példánynak pontos közlését, amelynek alapján az ismertetés és a reprodukálás történt. Utoljára maradt, de nem fontossági sorrendben, az egyedi sorszám, amelyet minden leírás megkapna.

A fentiekben előadottak alapján — remélhetőleg — felrajzolódott már körvonalaiban, hogy miként is nézhetne ki a „Corpus". Minden bibliográfiai egység tehát külön-külön tételt képez. A leírás egyrészt reprodukciókból (legalább a címlapról minden esetben), másrészt szöveges ismertetésből állna. Ez utóbbin belül azután megkülönböztethető a rövid címleírás, továbbá az azonosítást segítő, részletes adatok (kolláció, „ujjlenyomat" stb.). Mindezek elhelyezése alig vesz nagyobb felületet igénybe, mint egy nemzetközi méretű, könyvtári katalóguscédula. Nagyobb alakú, kézikönyv méretű kötettel számolva annak lapjain egyenként 8—10 leírás is elférhet, vagyis egy testes, de még mindig jól használható, 1000—1250 lapot tartalmazó kötetben tízezer. Az előzetes becslésben szereplő kb. félmillió 16. századi nyomtatvánnyal számolva tehát összesen ötven kötetre lenne szükség a „Corpus" leíró részének publikálásához. Ez a mai, hatalmas, nem ritkán több száz kötetből álló katalógusvállalkozások mellett szinte eltörpül.

Mutatók

Az így publikálásra kerülő, leírókötetek anyaga rendezetlen, amiről az alábbiakban még szó lesz, ezért a megfelelő áttekintést egyidejűleg mutatókkal szükséges biztosítani. Csakis ennek segítségével lehet a leírásokban szereplő töménytelen adatot hasznosítható módon áttekinthetővé tenni. Milyen mutatók jöhetnek itt számításba? A minimális igény e tekintetben a szerző neve, ill. az anonymák címe, valamint az impresszum adatainak (nyomdahely, nyomdász és kiadó) kivetítése. A leírás bővítése esetén további hasznos segítséget nyújtó mutatók készíthetők, ill. a most említett alapmutatók még finomíthatók. A címlapon álló szöveg kezdetének pontos és mechanikus mutatózása sok anonym, vagy problematikus kiadvány azonosíthatóságát segítené. Más szövegrészek (pl. a második ív első sorának) hasonló közlése esetén az ezekből géppel összeállítható betűrendes mutató módot nyújthat a címlap nélkül fennmaradt példányok azonosítására. Márpedig az ilyen és ehhez hasonló hiány a 16. századi nyomtatványok esetében sajnos nem túl ritka. De számításba vehető további, a nyomtatványok azonosításához hasznos segítséget nyújtó mutatók létrehozása is pl. az „ujjlenyomat"-ról, a kollációról. A „Corpus" sorszámának rendjében lelőhelymutató készülhet, amelynek részleteiről később lesz szó.

A mutatók adatai — a lelőhely kivételével — mind fellelhetők a „Corpus" leíró részében, így ezek betáplálása számítógépbe nem jelent problémát. Megfelelő program alapján a gép rendezi, majd kiírja a mutatókat, amelyek azután a leíró kötetre történő sorszámhivatkozással és azzal

párhuzamosan kerülne publikálásra, terjedelme miatt feltehetően számítógép által készített mikrofilmlap (COM = Computer Output Microfilm) formájában. A leíró sorozat minden további kötetével újabb és újabb, jelentős mennyiségű adat gyűlik össze a számítógépben. A gyakorlat alapján döntendő el, hogy a mutatók mindig önállóan jelenjenek-e meg, ill. azokat időnként vagy pedig a már korábban közreadottakkal mindig kumulálják. Bármelyik változat minden lényeges emberi munkaráfordítás nélkül gépi úton megoldható. A mutatók újabb és újabb összeállítása, amint erről még a későbbiekben részletesebben is szó lesz, jó alkalmat nyújt az abban feltárt nevek és címek egységesítésére. A számítógép — a szerkesztőség utasítására — az elfogadott forma alá összegyűjti az attól eltérőket, míg az el nem fogadottakat utalóvá alakítja át.

Szerkesztés

Bár már a fentiekben is számos esetben a megszokott gyakorlattól eltérő, rendhagyó jellegű javaslatokra került sor, az igazi „formabontás" mégis a szerkesztési elvek és módszerek esetében lehet leginkább beszélni. Merőben szokatlan ugyanis, hogy ilyen jellegű és terjedelmű bibliográfiai vállalkozás a publikálást nem előre teljesen vagy majdnem összegyűjtött anyag megszerkesztése után végzi, hanem — ezzel szemben kizárólag gyakorlati szempontokhoz igazodva — a leírásokat azok elkészültük sorrendjében közli. Ezt a megoldást egyedül az a körülmény teszi lehetővé, hogy a leírással párhuzamosan gépi segítséggel elkészülő mutatók minden szempont szerint áttekintést nyújtanak, így magának a leírókötetteknek összeállításánál nincs szükség semmiféle rendező elvre sem. Ez a körülmény szinte beláthatatlan távlatokat nyújtó, rendkívül rugalmas rendszert biztosít. Nem kell tehát semmiféle előzetes anyaggyűjtést végezni, hanem a munkálatok a leírási módszer pontos kidolgozását követően szinte azonnal megindulhatnak.

A munka nem csupán viszonylag hamar, de egyidejűleg akár több helyen egyszerre, vagyis párhuzamosan is megkezdődhet, ill. folyhat. A lényeges csupán az, hogy a leírás az egységes instrukciók szigorú betartásával teljes és — a reprodukciók miatt — lehetőleg szép példányról készüljön. Minden további nélkül elképzelhető tehát így, hogy pl. Londonban, Párizsban, Rómában, Berlinben, Bécsben, vagy akár még több helyen is egymással párhuzamosan és egyszerre kezdődjék meg, ill. folyjék a „Corpus"-ban megjelenő leírás elkészítése és a mutató adatainak kijelölése. Az átfedések lehetőségét az előzetes megállapodás, ill. munkamegosztás (pl. a szerzői betűrend szerint) eleve minimálisra csökkentheti. Ha azután a feldolgozó munkahelyeken terminál biztosítja a közvetlen kapcsolatot az adatokat tároló és rendező számítógéppel, úgy egy-egy tétel részletesebb leírásának megkezdése előtt röviden megkérdezhető onnan, hogy szerepel-e már memóriájában az illető tétel vagy sem. Az utóbbi esetben a gép tudomásul veszi a készülő tétel előzetes adatait, és megadja a feldolgozáshoz a „Corpus" következő sorszámát.

Ez az említett, nagyfokú kötetlenség igen nagy lehetőséget biztosít a minél gazdaságosabb és hasznosabb publikáláshoz. Így elsőként a minden

szempontból problémamentes műveket lehet leírni, nem kell tehát a nehézségekkel foglalkozni. Félre lehet azokat tenni, hiszen a publikálási sorrend megállapításában semmi kötöttség nincs. Még az így gond nélkül leírható munkák közül is előnybe lehet részesíteni a nagyobb példányszámban fennmaradtakat, pl. a bibliakiadásokat. Az ilyenek mielőbbi publikálása lehetővé teszi a „Corpus"-ra történő hivatkozást és világszerte mentesítheti a gyűjteményeket a részletes leírás terhe alól. Ily módon már az első leírókötet is hasznos segítséget jelentene világszerte, különösen a kisebb gyűjtemények számára. A vállalkozás előrehaladtával pedig mind nagyobb arányban lenne megtalálható így a „Corpus"-ban a 16. századi nyomtatványok valamennyi lényeges adatát tartalmazó leírás.

Felmerül a szerkesztés kapcsán, hogy mi legyen a tervezett publikációk nyelve. Szinte szükségszerűen kell arra a belátásra jutni, hogy erre egyedül a 16. századi Európa tudományosságának általánosan elismert és gyakorolt nyelve, a latin alkalmas és helyes. Igaz, hogy ez ma holt nyelv, de a 16. században még buzgón művelték, így minden korabeli fogalomra van megfelelő, gyakran szinte a mai napig is egyetlen helyesen kifejező szava. A nemzetközi használhatóságot is jelentősen fokozná a latin, emellett biztos alapot nyújtana a különben nyelvenként igen eltérő névalakok (pl. uralkodók, szentek) egységesítésében.

A „Corpus" tulajdonképpen csupán szűk szerkesztőséget igényel, amely előkészíti a szabályzat kidolgozását, biztosítja a decentralizáltan folyó munka eredményeinek alapján összeálló anyag publikálását, elvégezteti a számítógéppel a nevek és címek egységesítését a mutatókban, és folyamatosan vezeti a munkához szükséges nyilvántartásokat, ill. segédleteket, amelyekről bővebben ennek az írásnak függelékében lehet olvasni.

A fentiekben kifejtett munkamódszerrel megvalósítható lenne, hogy az egységes szabályzatok kidolgozása, vagyis viszonylag igen kis előkészítő munka után neki lehet látni a feldolgozáshoz, ill. a gépben összegyűlő adatok hasznosításához. Az egész vállalkozásról ismételten hangsúlyozandó, hogy az a lehető legrugalmasabb rendszer. Eme állítás illusztrálására szolgáljon példának a lelőhelymutató. A „Corpus" már megjelent leírásait a gyűjtemények világszerte összevethetik a 16. századi nyomtatványok általuk őrzött példányával. Megnyugtató azonosítás esetén bejelentik a szerkesztőségnek, vagy akár közvetlen a számítógépnek. A beérkezett adatokat a gép elrendezi memóriájában, majd a legközelebbi mutató kiírása során elkészíti a „Corpus" sorszáma szerint az ilyen módon állandóan bővülő lelőhelyjegyzéket.

Éppen a sokat hangoztatott rugalmasság alapján arra is kell lehetőséget biztosítani, hogy a bármely oknál fogva esetleg hibásan publikált tételek törölhetők legyenek. Miután a leíró kötetek a szerkesztési szempont tudatos mellőzésével kerülnek összeállításra, azok használata egyedül a mutatók alapján történhet. Hiba esetén e tétel valamennyi adatát egyszerre törölni kell a számítógép memóriájából, ami technikailag problémamentes. A mutatók legközelebbi összeállítása esetén azután a hiba ilyen módon automatikusan eltűnik, a leírókötet hibás tételére tehát már semmi sem fog utalni, így az a gyakorlatban megsemmisítettnek tekinthető. Az új, helyes leírás azután ezzel párhuzamosan a legközelebbi leírókötetben láthat napvilágot.

További perspektíva

Felmerült már az előzőekben is, hogy a „Corpus" sorszáma alkalmas lehet a 16. századi nyomtatványok egységes nemzetközi bibliográfiai azonosítószámul (ISBN), amelynek használhatósága meglehetősen széleskörű. A könyvtári feldolgozást, ill. címleírást ilyen hivatkozással rendkívüli mértékben le lehet egyszerűsíteni, hiszen elegendő — a megnyugtató azonosítást követően — e sorszámnak a könyvtári katalógusokban megjegyzésként történő közlése. Ezen túlmenően a szakirodalom is egyértelműen és röviden lehet a „Corpus"-ban közölt nyomtatványokra azok sorszámával hivatkozni.

Sőt ha az ember a fantáziáját kissé szabadjára engedi, úgy még sokkal messzebbmenő lehetőségek is feltárulhatnak. Elképzelhető lenne, hogy a „Corpus" leírásához alapul szolgáló, teljes példánynak nem csupán a címlapjáról, továbbá a reprodukcióra kerülő esetleges további részeiről készülne fényképfelvétel, hanem annak teljes terjedelméről. Ennek a mikrofilmlapon történő sokszorosítása ma már sem nem nehéz, sem nem túl drága. Talán nem is tűnik szükségszerűen utópiának az a vízió, hogy a világ nagyobb könyvtárai, ill. könyvtári hálózatai ilyen reprodukált formában — később akár a további századokét is — a világ teljes nyomdatermését begyűjthetik, ill. a kutatók számára randelkezésre bocsáthatják. A „Corpus" száma alatt őrzött mikrofilmlap azután nem igényelne a könyvtárakon belül semmiféle további feldolgozó munkát sem, hiszen annak mutatói minden reális szempontú keresésre megfelelő választ tudnak adni.

Az is elgondolkoztató lenne, hogy a „Corpus" leíró része, vagyis a címleírás, kolláció stb. a teljes terjedelmű és mikrofilmlapon történő reprodukcióval együtt, ill. azon magán kerülne publikálásra. Ez esetben egy-egy példánnyal történő összevetés során az azonosításnál már valóban semmiféle kétely sem állhat elő. A „Corpus" egész vállalkozásának hatékonysága idővel még azzal is fokozható lenne, ha az „adatbank"-ot tároló számítógépet az érdeklődők saját terminájukról kérdezhetnék meg, így nem kellene megvárni a reprodukcióknak, ill. a mutatóknak mikrofilmlapon történő megjelentetését sem.

A fentiekben elmondottak megvalósításának természetesen számos előfeltétele van. Mindenek előtt, amennyiben a szakértők véleménye szerint érdemes, szükséges a mostani, természetesen elnagyoltan vázlatos tervezetet pontos javaslattá érlelni, és azt a régi könyvekkel foglalkozókkal (könyvtárosok, bibliográfusok, antikváriusok stb.) megvitatni. Elengedhetetlennek látszik, hogy az immár kiérlelt formát öltött programot nemzetközi fórumok (UNESCO, IFLA stb.) támogassák mind erkölcsileg, mind anyagilag. Ismételten hangsúlyozni kell tehát a nemzetközi összefogás jelentőségét. Sokak azonos akarata és jól szervezett együttműködése nélkül a terv megvalósíthatatlan, hiszen annak egyik erőssége a decentralizált munkamegosztás. Ehhez azonban fontos, hogy már az elvek és a módszerek végleges kialakításánál is támaszkodni lehessen a nemzetközi együttműködésre. Elképzelhető természetesen az is, amint ez az ősnyomtatványok esetében történt, hogy egy jelentősebb állománnyal rendelkező ország gyűjteményei-

nek összesített számbavétele jelentené a kiindulópontot a „Corpus" munkálataihoz, vagy esetleg az összes régi nyomtatványnak mikrofilmlapon történő publikálása nyújtana ehhez alapot.

FÜGGELÉK

A 16. századi nyomtatványok világkatalógusának hasznosnak ígérkező segédletei.

A nyomtatványoknak a „Corpus" számára készülő leírásakor a regisztrálásra kerülő adatok a műben található formában nyernek rögzítést. Ez a tudatos igénytelenség teszi lehetővé a munkálatok szinte azonnali megindítását, továbbá a leírás elkészítésének viszonylag egyszerű voltát. Természetesen ennek ára is van: a mutatókban a nevek és a címek — legalábbis eleinte — sokszor egymástól rendkívül eltérő alakban is szerepelhetnek. A „Corpus" hajlékony és így utólag is formálható rendszere megadja azonban a lehetőséget a szükséges korrekciókra.

A névalakoknak a mutatók kapcsán említett utólagos egységesítésének, ill. helyesbítésének nem csupán technikai feltételei vannak. Helyes és kívánatos az elfogadásra kerülő névformáknak megállapításához elvi szempontokat kidolgozni, hogy azok azután a gyakorlatban következetesen keresztülvihetők legyenek. Érdemes akár már előzetesen — vagyis még az előtt, hogy a „Corpus"-ban előfordulna — az egységesen használandó névalakokat változataikkal együtt összefoglalni. Ennek megvalósítására két kiadvány körvonalai rajzolódnak ki: a szerzők és a címek számára a „Thesaurus scriptorum titulorumque", a nyomdahelyek és a nyomdászok, ill. kiadók esetében pedig a „Clavis typographorum librariorumque".

Thesaurus

Az előzőekben kifejtettek szerint tehát szükséges, hogy a 16. században megjelent nyomtatványok szerzőinek, de általában azok megjelentetése körül szellemi közreműködést végzőknek (fordító, kommentátor, szerkesztő stb.) neve, valamint a művek címe egységes alakban szerepeljen a „Corpus" mutatójában. Az uralkodók és szentek neveire — amint erről már szó esett — a latin nyelvű szerkesztés megnyugtató és jó megoldást jelentene. De számtalan más gond is akad. Ilyen pl. a nem latin betűkkel (görög, héber, cirill, arab stb.) író, ill. az ilyen nyelven dolgozó alkotóknak nemcsak országonként, hanem szinte gyűjteményenként eltérő névalakja. De olyan, nemzetközileg jelentősnek aligha nevezhető személy, mint a 16. században élt és magát magyar anyanyelvűnek valló Bartholomaeus Georgievits kiadványainak bibliografizálása során eddig már nem kevesebb, mint 75 egymástól eltérő névalakot sikerült regisztrálni a különböző kiadásokból, ill. a szakirodalomból.

Helyesnek látszik az eddigi fontosabb katalógusok, bibliográfiák és biográfiák felhasználásával legalább a jelentősebb nevek felett némi áttekintést nyerni, hogy az egységes névalak kialakításához szükséges szem-

pontok megfogalmazhatók legyenek. Természetesen ez rendkívül terjedelmes feladatot jelent, hiszen több tízezer személyről van szó, akinek a korabeli kiadványaikban, továbbá a későbbi szakirodalomban előforduló névalakjai szinte már százezrekre rúg. Helyes lenne a megoldást itt is nemzetközi összefogásban keresni. Nyilvánvaló, hogy az egész vállalkozásra érvényes, általános direktívák mellett egy-egy ország szakemberei (pl. a nemzeti biográfia szerkesztősége) tudják saját országuk szülöttei esetében a leghelyesebb és ezért nemzetközileg egységesnek javasolt névalakot megállapítani, természetesen mindenkor a „Corpus" vállalkozásánál érvényes elvi szempontok figyelembevételével.

A fentiekben körvonalazott „Thesaurus" értékét és főleg az azonosítás lehetőségét nagyban fokozná, ha az egységes névalak mellett össszefoglalóan annak változatai, továbbá az illető személy egészen rövid jellemzése is olvasható lenne. E célkitűzést a GW már igen vonzó módon oldotta meg rendkívül rövid, de ugyanakkor mégis sokatmondó ismertetéseivel: pl. „Coquillart, Guillaume, * um 1421 in Reims, 1482 Domherr dortselbst, † 12. Mai 1510. — Ebendorfer, Thomas, * 10. VIII. 1387 zu Haselbach (Niederösterreich)? Professor an der Wiener Universität, † 11. I. 1464."

A szerzők és a szellemi közreműködők nevei mellett még két további adatcsoport névalakjai is tisztázandók a „Thesaurus"-ban: az összes cím, továbbá az anonymák rendszava. A 16. századi nyomtatványok ugyanannak a szövegnek elég gyakran teljesen eltérő címet adnak a különböző kiadásokban. Még az sem ritka, hogy ugyanazon köteten belül az incipitben más megjelölés áll, mint az explicitben. Növeli a nehézséget és bonyolítja a helyzetet, hogy az anonymák rendszavát a könyvtárak és a bibliográfiák egymástól sokszor egészen eltérő elvi szempontok alapján állapítják meg: az első nominativusban álló főnév, az első (nem határozott vagy határozatlan névelő) szó, testületi szerző, földrajzi fogalom stb.

Természetesen lehetetlen, hogy valamennyi név és cím előzetesen összegyűjthető legyen, de ilyen kiadvány így is rendkívül hasznos segédletet jelentene nem csupán a „Corpus" mutatóinak kialakításához, de a későbbi századok könyveinek katalogizálásához, ill. bibliográfiai feltárásához.

Clavis

A „Corpus" mutatóiban szereplő adatok további jelentős csoportja az impresszumból származik: a megjelenés helye, ideje és a megjelentető(k) neve. Mind a városok, mind a nyomdászok, ill. a kiadók esetében is az egységes névalak kialakítása szükséges. Ehhez kíván segítséget nyújtani a „Clavis", amelynek 1601 előttre vonatkozó itáliai része gondozásomban már megjelent 1980-ban *Clavis typographorum librariorumque Italiae 1465—1600* címmel. A „Clavis"-nak ez az első részlete választ igyekszik adni az impresszum három adatának mindegyikére. Ennek megfelelően három részre oszlik:

1. Ki, mikor és hol (név, év, város)?
2. Mikor, hol és ki (év, város, név)?

3. Hol, mikor és ki (város, év, név) jelentetett meg nyomtatványokat 1601 előtt Itáliában?

Anyaggyűjtés formájában már nagyjából áttekinthető számomra az egész világon ebben az időkörben tevékenykedett nyomdászok és kiadók jegyzéke. A végső cél olyan, az egész világot átfogó „Clavis" megjelentetése, amelyre a „Corpus" mutatóinak kialakításakor támaszkodni lehetne. Természetesen e munkálatok visszahatnak majd a „Clavis"-ra, és nyilván további jelentős, új adatokkal fogják gazdagítani azt.

Típusrepertórium

Az eddig röviden körvonalazott „Thesaurus" és „Clavis" a „Corpus" rövid leírásában szereplő adatokkal kapcsolatos. Kimunkálhatók azonban még további segédletek is, amelyek különösen a 16. századi impresszum nélküli kiadványok nyomtatóműhelyének és datálásának meghatározásához jelenthetnek jelentős támogatást. A teljes impresszumú kiadványokban található nyomdai felszerelés (betűtípusok, iniciálék, könyvdíszek, illusztrációk stb.) rendszerezett gyűjtése alapján ugyanis a hiányzó impresszumadatok kiegészítésére — az esetek többségében — eredményes kísérletet lehet tenni még a 16. században is, amint ez a feladat az ősnyomtatványok esetében a Haebler-féle típusrepertórium alapján majdnem mindig elvégezhető. A 16. században a nyomdai műhelyek száma — a kiadványokéhoz hasonlóan — ugyancsak legalább megtízszereződött az előző századhoz képest. Ráadásul a nyomdák felszerelése átlagosan ugyancsak igen jelentősen növekedett. Így a regisztrálandó nyomdakészlet szinte csillagászati méretűvé nő. Az ennek regisztrálására vonatkozó elképzeléseimet — ugyancsak számítógépes feldolgozással — már 1971-ben kifejtettem (*Magyar Tudomány 1971.* 488—491.— *Magyar Könyvszemle 1971.* 165—170. [angolul]), így e helyen bővebb ismertetésétől el lehet tekinteni.

A típusrepertórium anyaga elvben két nagy csoportba sorolható: egyrészt az öntés vagy más módon többszörözöttek (pl. betű), másrészt az egyedileg előállítottak (pl. metszet). A többszörözött nyomdai felszerelés előállítása, de különösen az annak alapján történő nyomdászmeghatározás igen fáradságos és néha — különösen a 16. század második felében — nem is mindig teljes biztonsággal megnyugtató eredményre vezető munkálatokat igényel. Ezzel szemben az egyetlen példányban készült dúcot — legalábbis adott időben — csak egyetlen műhelyben használhatták. Ráadásul ezek sérülései, deformálódásai, ill. változásai a viszonylagos időrend meghatározására is módot nyújthat. Mindezek alapján érdemes ezekkel fokozott mértékben foglalkozni. Az ilyen, egyedileg alkotott, nyomdai felszerelés többsége a fentieken túlmenően még ráadásul igen mutatós illusztráció és könyvdísz, amelyet más érdeklődők (pl. művészettörténészek) is értékelnek, ill. hasznosíthatnak.

Az egyedi metszetek első, az impresszum-meghatározás szempontjából legjelentősebb csoportját a nyomdász és kiadói *jelvények* alkotják. A 16. században, különösen annak első felében igen elterjedt volt ezek használata. Bár néha előfordult, hogy e dúcok gazdát cseréltek, mégis a nyomdászok

és kiadók ezekkel tudatosan jelölték kiadványaikat, így hitelességük a meghatározás kérdésében általában mértékadó. Az ebbe a kimagaslóan fontos csoportba tartozó metszetek rendezett áttekintése érdekes, látványos és hasznos feladat. A 15. századdal szemben, ahol az ilyen, néhány száz ismert jelvény már évtizedekkel ezelőtt publikálást nyert, a 16. századi kiadói és nyomdász jelvények rendszerezett, teljességre törekvő összegezése reprodukcióival még nem került megvalósításra. Nyilván itt is a mennyiség hat bénítóan a megvalósításra. Jogosnak tűnik az az előzetes becslés, amely szerint a 16. században használt ilyen jelvények száma sok ezer.

Az ebből a korszakból származó nyomtatványok impresszumadatainak kiegészítését olyan összeállítás segítené a legjobban, ahol a jelvények méthű reprodukciójához egyben a szükséges, sokrétű mutatók is rendelkezésre állnak. Ezekben lehetne megtalálni a jelvények pontos mérete szerinti áttekintést, továbbá azt, hogy a jelvényeket egyenként ki, mikor és mely kiadványban használta. Így megfelelő fény derülne a jelvények dúcának nem ritka vándorlására is, amelyet az impresszum nélküli nyomtatványok meghatározásához gondosan figyelembe kell venni. További mutatókkal kellene biztosítani a más szempont alapján történő keresést is: így pl. város és személyek alapján, a jelvényben található felirat (pl. jelszó, monogram) szerint.

Előfordul, hogy a jelvényt beágyazták a többnyire fametszetes *címlapkeret*be, ill. az ennek a részét képezhető szegélylécbe. Ez átvezet az egyedileg előállított nyomdai felszerelések következő csoportjához. A dúc, amellyel a címlapkeretet előállították, még gyakrabban cserélt gazdát és vándorolt, mint ahogy ez a jelvények esetében előfordult. Ennek ellenére azért az esetek többségében ezek is eredményesen felhasználhatók a kiadvány hiányzó impresszumadatainak megállapításához. Már történtek természetesen kezdeményezések, hogy egy-egy műhely, város, esetleg ország nyomdáiban alkalmazott címlapkeretek reprodukcióit a 16. századból — részben vagy egészben — publikálják. Az elérendő cél itt is az lenne, hogy idővel olyan kiadvány jelenjék meg, amely átfogóan valamennyi címlapkeretet bemutatná, amelyet 1601 előtt a világ bármelyik nyomdájában is használtak. Az ilyen kiadvány szempontjai és elrendezése igazodhatnék a fentiekben a jelvényekről elmondottakhoz.

Elképzelhető lenne a *könyvdíszek* esetében is általában az előzőekben előadottakhoz hasonló módon eljárni. A 16. században az iniciálék, záródíszek, fejlécek, szegélylécek stb. egy része azonban már nem egyedileg vésett, hanem sokszorosítás útján előállított dúcról (klisé) készült. Ez a körülmény néha bizonytalansághoz vezethet, ha az ilyen jellegű könyvdíszeket nyomdászmeghatározás céljából kívánnánk felhasználni. Ezzel szemben a régi nyomtatványok szövegét képi úton alátámasztani kívánó *illusztrációk* szinte kizárólag egyedileg vésett metszetek formájában készültek, ezért az azonosítás céljára igen alkalmasak, jóllehet a dúcok vándorlásának lehetőségét természetesen itt is szem előtt kell tartani.

A 16. századi nyomtatványokban alkalmazott illusztrációk rendszerezett formában történő közzététele tehát több szempontból is igen hasznosnak és látványosnak ígérkezik, de az óriási — feltehetően százezres nagyságrendű — anyag összegyűjtése, rendezése, nyilvántartása stb. egyben ha-

talmas energiákat igényel. Az e téren eddig megjelent publikációk sajnos csak töredékes képet nyújtanak, így a munka zöme még elvégezetlen. A teljesség igényével a 15. század összehasonlíthatatlanul szerényebb anyagánál is csupán a németországi és franciaországi műhelyekben használtaknak közreadására történtek eredményes, bár nem befejezett kísérletek. Az egész világra és a teljes 16. századra kiterjedő, hasonló összeállítás publikálása kétségtelenül rendkívül hasznos és szemet gyönyörködtető kiadvány lenne. Természetesen ebben az esetben is elengedhetetlenek a visszakereséshez szükséges mutatók.

A jelvényekről, a címlapkeretekről és az illusztrációkról a fentiekben körvonalazott mindhárom kiadvány a „Corpus" munkáltaival párhuzamosan is elkészíthető, ill. folyamatosan publikálható lenne. Összekapcsolható volna ez a leírásra kerülő 16. századi nyomtatványoknak a fentiekben említett és teljes terjedelmükben történő mikrofilmezésével. Mind a három kiadvány publikálása és mutatózása a „Corpus" mintájára lenne megoldható.

A 16. századi műhelyek felszerelésének rekonstruálása magukból a kiadványokból, tehát jelentős segédletek létrehozását ígéri a részben vagy egészben impresszum nélküli, továbbá a koholt adatokkal publikált kiadványok valódi nyomdahelyének, idejének és nyomdájának megállapításához. A „Corpus"-ban nyilván csakis teljes, vagy megnyugtató módon kiegészített impresszum adatokkal lehet a 16. századi nyomtatványokat publikálni. A fentiekből azonban az is világossá válik, hogy ez a célkitűzés egy csapásra nem valósítható meg. Itt tehát ismét csak a „Corpus" rugalmas rendszere nyújthat megoldást: a vállalkozás megkezdhető — amint erről már szó esett — a problémamentes kiadványok leírásával, az ezekben talált nyomdai anyag rendszeres gyűjtése azután lényegesen hozzájárulhat a fentiekben említett, prolematikus nyomtatványok meghatározásához. Ez utóbbiak publikálása tehát későbbre hagyható, amikorra a megnyugtató azonosításukhoz szükséges összehasonlító anyagok már rendezett formában rendelkezésre fognak állni.

A COMPREHENSIVE SCHEME OF REGISTERING 16TH CENTURY PRINTED BOOKS

G. BORSA

In the course of the large-scale international effort UBC incunables i.e. printed works of the 15th century — primarily thanks to the enterprise "Gesamtkatalog der Wiegendrucke" being now continuously published for more than seven decades and relying on significant preliminary works — have come to be registered in a way relatively easy to survey. The same does not apply to 16th century publications although as to their contents they are more interesting and more important beyond compare. The strongest reason for this circumstance is the enormous quantity they represent which so to say paralyses all initiatives. According to judgements the number of printed books manufactured with Gutenberg's invention in the 15th century and surviving until the present is cca 30,000 bibliographic units in less than half a million copies — while in the case of printed books from the 16th century we must reckon with half a million publications in about 10 million copies. To register the latter with traditional methods

seems in fact almost hopeless, however, up-to-date techniques (computers and reprography) combined with good organization and world-wide cooperation may offer the way out of this deadlock.

It is not conscious in everyone what the first task to achieve this work ought to be, namely, to explore the copies of 16th century printed books in every collection. The work invested in this is—according to the author's personal experience—not particularly large or troublesome. It is a more varied but far more difficult task to determine in the case of incomplete printed books or those without date whether they were in fact printed in the 16th century or not.

It is necessary that the world catalogue of 16th century printed books preserved in public collections all over the world (Corpus librorum XVI saeculi impressorum) should record the contents of the book on the one hand and, on the other hand, it should also provide an infallible basis to identify the individual copies with the bibliographically registered edition or else mark them off from it. The first task can be practically solved with the means of standard bibliographical respectively library cataloguing while as to the second a reliable basis can only be provided by a reprographic copy of the original. Consequently, the above duality determines how the individual printed books should be recorded in the "Corpus". Thematical approach should be rather moderate since a more detailed analysis of it is far more a task that retrospective national bibliographies have to shoulder. For a short description (author, title, time and place of publication, printer or publisher) the general instructions of ISBD seem appropriate. To mark off the bibliographically different editions of a textually identical work needs a complex method ranging from the reproduction of the title page through collation reflecting the order of fascicles to the so-called "fingerprint" consisting of characters taken from the end of lines exactly allocated beforehand.

Since the publication of the above complex description serving for both thematical and formal identification should be determined by merely practical aspects (as frequency, items presenting no special difficulty), therefore, its launching can be realized almost at once. The concept that its publication is not bound or slackened by theoretical aspects (e.g. alphabetical or chronological order) ensures an extremely flexible system. The items of the above description should be provided with running numbers only. At the same time it is indispensable to apply a manifold index system in order to make the retrieval of the great number of data offered by the items of "Corpus" possible. It is also necessary that these auxiliary indexes should be published simultaneously, and should refer back to the identification number of the item in "Corpus". On the other hand, the production and publication of these indexes is today considerably facilitated by computers, respectively by the COM-system (computer output microfiche).

At the same time this flexible system makes decentralized procession i.e. a division of labour based on world wide cooperation also possible. Its finding list for instance can be constantly completed as the libraries will be able to identify their copies reliably on the basis of the descriptions in "Corpus". When next time cumulating the indexes the computer will take the data of these newly identified copies also into consideration and includes them in the indexes. The running number given to an item in the "Corpus" is suitable at the same time for an ISBN number serving for identification. It is also feasible that a reprographic copy of not only the title page but also of the whole printed work (in microfiche) will be applied. It would not only ensure the possibility of perfect identification but, in due time, it could also be realized that the complete printed book material of the 16th century be accessible at several sites of the world — the catalogue of which would represent the "Corpus" itself. In this case modern technology would in fact produce a basis of enormous scientific value for almost all historical disciplines.

This world catalogue, respectively its indexes could be efficiently supported by compiling appropriate reference tools. Thus, a "Thesaurus scriptorum titulorumque" could provide a clear survey and unified terminology both as to the names of literary contributors and the textually identical publications bearing different titles. A similar task is performed by "Clavis typographorum librariorumque" covering the places of printing as well as the date, resp. field of activity and nominal form of printers and publishers; of which a part dealing with Italy preceding 1601 has already been published by author — so to say as an experiment.

It may be a further, efficient means of completing missing imprint data (place, date, printer resp. publisher) to publish the printer's resp. publisher's devices accompanied by appropriate indexes. A similar purpose could be served by a publication based on the same method but covering borders of title page so frequently used throughout the 16th century. A further publication in the same way covering individually cut printer's ornaments and illustrations should not only be very spectacular but it also promises to be extremely useful for the scholars of other disciplines (e.g. art historians). The compilation of these reference tools resp. their publication running parallel with the launching of indexes could be combined with the recording of all printed books in their integrity on microfiche.

III.

AZ OSZK GYŰJTEMÉNYEIBŐL ÉS TÖRTÉNETÉBŐL

Kísérlet az Országos Széchényi Könyvtár anyagi gondjainak megoldására (1924—1928) Könyvaukciók

HARASZTHY GYULA

I.

Értekezésünk nem kívánja az Országos Széchényi Könyvtár történetének egy fejezetét — Lukinich Imre egyetemi tanár igazgatóságának idejét (1924—1929) — a maga egészében feltárni.[1] Most célunk az, hogy az OSZK gazdasági helyzetéről és a jelzett időszakban rendezett azon aukciókról szóljunk, amelyek a Nemzeti Könyvtár igen súlyos anyagi adottságainak javítását szolgálták.

Mielőtt az OSZK történetének szóbanforgó fejezetét elemeznők, ezeknek a gazdaságilag kínos éveknek néhány adatát és jellemzőjét szükséges ismertetnünk.[2]

Az infláció a húszas évek elején egyre nagyobb méreteket öltött. Ennek érzékeltetésére néhány tényt idézünk fel: míg 1921 nyarán 17,3 milliárd korona volt a forgalomban, ez 1923 nyarára elérte a 400 milliárdot, a következő év elején pedig már 2,5 ezer milliárdra (!) rúgott.[3] Még egy jellemző adat: 1924 márciusában 1 aranykorona már 18,4 ezer papírkoronával volt egyenlő. Ugyanakkor a béreket — éppen az infláció segítségével — 1924-ben a háború előttinek kevesebb mint felére szorították le. Az inflációs korona után (gyakorlatilag 1927. január 1-től) bekövetkezett ún. „stabilizáció" (12 500 korona = 1 pengő) természetesen nem kedvezett az állami

1. E korszakra vonatkozóan Évkönyveink köteteiben egyébként is több tanulmány jelent meg: Dezsényi Béla: *Szervezet, ügyvitel és igazgatás az Országos Széchényi Könyvtárban a Horthy-korszak idején.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1967.* Bp., 1969. 124—169. p. — Wittek Lászlóné: *Az Országos Széchényi Könyvtár reformtörekvései a húszas években.* Uo. 227—235. p. — Dezsényi Béla: *Fejezetek az Országos Széchényi Könyvtár gyarapítási politikája és állományának fejlődése köréből a két világháború között.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968/1969.* Bp., (1971), 85—158. p. — Szántó György Tibor: *Lukinich Imre centenáriumára.* = *Magyar Nemzet,* 1980. április 30. 7. p. — Fallenbüchl Zoltán: *Dr. Lukinich Imre* = *OSZK Híradó* 1980. 7—9. sz. 172—176. l. — Egyébként az 1880. április 4-én született Lukinich Imre 1924. február 4-ével neveztetett ki az OSZK igazgatójává, majd 1929. január 24-én távozott könyvtári beosztásából: a budapesti Tudományegyetemen rendszeresített kelet-európai tanszék vezetésére kapott megbízást mint egyetemi ny. r. tanár. 1950. május 16-án hunyt el.
2. Adataink a leghitelesebb forrásból származnak: *Magyarország története 1918—1919., 1919—1945.* Főszerkesztő Ránki György. Szerkesztők Hajdú Tibor, Tilkovszky Lóránt. Bp. 1976. Akad. K. 1400 p.
3. Ne feledjük, hogy Lukinich Imre ez idő tájt kezdte meg könyvtárigazgatói működését!

költségvetésből „élő" és gazdálkodó intézményeknek: ismét lépéshátrányba kerültek.[4] A kultusztárca a leginkább elhanyagolt területek közé tartozott, s így nem csodálkozhatunk, hogy a Nemzeti Könyvtár is alig tengette életét.[5]

Hóman Bálint történész, az Egyetemi Könyvtár tisztviselője, elődjétől, Melich János nyelvész-professzortól 1922. december 27-én vette át az Országos Széchényi Könyvtár igazgatását. Melich korszakának nehézségeiről Hóman Bálint a *Magyar Könyvszemle 1924.* évi kötetében[6] emlékezett meg jelentésében. Hóman — ekkor még — nem lévén „hivatalos" kultúrpolitikus — igen erős hangon és teljes joggal bírálta az akkori kormányzat művelődési intézkedéseit, könyvtárügyi gyakorlatát:

„Melich János a legnehezebb időben, súlyos körülmények közt állt országunk legnagyobb tudományos könyvtára élén... küzdenie kellett a felső hatóságok meg nem értésével, a krajcáros takarékoskodásnak kulturális, sőt államgazdasági szempontból is igen káros rendszerével. Az «inter arma silent Musae» elvének hódoló háborús hagyományok kulturális intézeteinken akarták megtakarítani a hadviselés kiadásait... Könyvtárunk békében is szűkös átalányának időnkénti emelése mindig megkésve érkezett és sohasem állott arányban a hirtelen magasbaszökő árakkal, pénzünk értékének fokozatos gyors csökkenésével. Hovatovább nemcsak az intézet tervszerű fejlesztéséről, hanem a külföldi könyv- és folyóiratanyag célszerű kiegészítéséről is le kellett mondani, sőt a legsürgősebb napi munkálatok ... sem voltak teljesen végrehajthatók... Még igazgatósága utolsó hat hónapjában, 1922. július—decemberig is mindössze 225 000 félévi átalánnyal rendelkezett."

Természetesen Hóman is azok közé tartozott, akik nagy reményeket fűztek a gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter által létrehívott Országos Magyar Gyűjteményegyetem szervezéséhez, (1922. évi XX. tc.), ennek pénzkezelési rendszeréhez, a költségvetés keretében végrehajtott „kielégítő" gondoskodáshoz. Szóbanforgó jelentésében mégis kénytelen volt bevallani, hogy a fokozódó infláció mindezt szinte a semmivel tette egyenlővé.

4. „Magyarország végül is tőkés fejlődésének két világháború közti szakaszában Európa lassabban fejlődő országai közé süllyedt... Míg tehát az első világháború előtt a magyar gazdaság növekedési üteme kiemelkedőnek számított, a háború után a jóval magasabb fejlettségi szinten álló országok üteméhez képest is lemaradt. Az ország gazdasági elmaradottsága tehát fokozódott." A 2. számú jegyzetben idézett mű, 761—762 l.
5. Igen jellemző erre az a tény is, hogy még az állami alkalmazottak között is gyengén fizetett könyvtárosoknak ezekben az években maguknak kellett a könyvtári munkához szükséges írószerekről gondoskodniok (l. az 1923. évi 6000 ME. sz. kormányrendelet 31. pontját, továbbá az 1924. évi 17. törvénycikk alapján kiadott 500 ME sz. rendeletet). Schiller Rezső múzeumi gazdasági igazgató még a következő évben is kénytelen volt felhívni erre az OSZK munkatársainak figyelmét. (OSZK Irattár. 365/1925. jún. 20.) Kortörténeti szempontból sem érdektelen az igazgató köriratának vonatkozó részét pontosan idézni: „Az állami és vármegyei tisztviselők és egyéb alkalmazottak irodai szereket (tollat, tollszárat, irónt, itatópapírt, törlőgumit stb.) és különféle irodai felszerelési tárgyakat (tintatartót, papírvágó ollót, vonalzót stb.) természetesen nem kaphatnak, az ily cikkekről tehát saját maguk kötelesek gondoskodni." (Kivétel a fekete és színes tinta, vagy ahol szükséges, a színes ceruza *igen takarékos* kiszolgáltatása természetben.)
6. 1924. 106. l.

Szándékosan időzünk továbbra is Hóman panaszainál, hiszen alig egy év múlva, 1923-ban ő lett a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, majd Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter korai halála után az egyre inkább jobbra tolódó rendszer művelődésügyének miniszteri rangú irányítója.

1927-ben jelent meg e korszak összefoglaló reprezentatív tudománypolitikai műve Magyary Zoltán szerkesztésében.[7] Hóman Bálint írta a múzeumi és könyvtári fejezetet. Idézzük csak fel e korszak legilletékesebb vezetőjének ugyancsak pesszimista hangvételű értékelését: „A tervszerű és egyenletes kultúrpolitikai irányítás hiánya mellett a közgyűjteményeket s általában a tudományt luxusintézménynek minősítő szűklátókörű finánc-politikai felfogás is bénította közgyűjteményeink rendszeres munkásságát és egész fejlődését. Intézeteink nemcsak a tetemesen meggyarapodott gyűjtemények elhelyezésében és tudományos feldolgozásához szükséges építkezések, hanem a legelemibb rendszerező munkálatok költségeit sem tudták megszerezni."[8]

*

Az Országos Széchényi Könyvtár (és a Magyar Nemzeti Múzeum) vészes anyagi helyzetéről különféle jelzések, iratok és jelentések tanúskodnak.[9] Néhány jellemző tényről itt is be kell számolnunk.

Lukinich Imre igazgató 1926 elején körlevélben hívta fel a könyvtár osztályvezetőinek figyelmét arra,[10] hogy az OSZK tartozásainak összege meghaladja a 230 millió koronát. Ennek következtében az intézet pénzügyi helyzete olyan kedvezőtlen, hogy az aukció[11] révén befolyt összegekből sem sikerült a tényleges hiányt pótolni. Éppen ezért a Gazasági Hivatal vezetője arra kérte a könyvtár igazgatóságát, a pénzügyi egyensúly helyreállításáig szüntessen meg minden vásárlást. Tehát igazgatói jogkörében kénytelen felszólítani az osztályok vezetőit ezen rendelkezések betartására.[12]

7. *A magyar tudománypolitika alapvetése.* Szerk. Magyary Zoltán. Kiadja a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége. Bp. 1927. Egyet. Ny. VIII, 628. l.
8. Az előbbi jegyzetben idézett mű 316. l.
9. Éppen Lukinich Imre igazgató egy felhívása nyomán egy időre a korabeli napi sajtó is felfigyelt erre a problémára. Cikkek jelentek meg, amelyek felszólították a társadalmat és a pénzzel rendelkező intézményeket, hogy önkéntes adományaikkal siessenek az anyagi válsággal küszködő Nemzeti Múzeum és annak könyvtára segítségére. (L. pl. Endrődi Béla írását a *Nemzeti Újság* 1924. jún. 29-i számában: „Mentsük meg a Nemzeti Múzeumot." — Jelen értekezésünkben sem ezzel a támogató akcióval, sem az 1926. májusában megalakult „Magyar Nemzeti Múzeum Baráti Egyesületé"-nek anyagi támogatásával nem foglalkozunk. Ezekről a társadalmi jellegű segítő akciókról egy későbbi írásunkban óhajtunk beszámolni.
10. OSZK Irattár. 104/1926. febr. 17. sz. — Különben Lukinich Imre a *Magyar Könyvszemlé*-ben közzétett évi jelentésében rendszeresen szólt az OSZK anyagi nehézségeiről (pl. 1925. 160—170. p., 1926. 153—164. p., 1927. 169—182. p.) Ugyanitt örömmel nyugtázta, hogy Horváth János, Lipcsébe szakadt magyar könyvkötő mester végrendeletileg az OSZK részére hagyományozta 134 pengő 65 fillér készpénzét.
11. Ezt a kérdést a következő fejezetben tárgyaljuk.
12. A körlevél eredeti példányán Jakubovich Emil, Sulica Szilárd, Havran Dániel, Borzsák István, Isoz Kálmán, Gulyás Pál vezető beosztású könyvtárosok aláírásai olvashatók.

Úgy látszik, hogy ez a felkérés nem járt teljes sikerrel, mert ugyanennek az évnek (1926) a végén Hóman főigazgató figyelmeztette[13] Schiller Rezső gazdasági főnököt arra, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztériumi illetékes szakértői a Nemzeti Múzeum számadásait átvizsgálva, nem egy Tárnál „feltűnően nagy" hiteltúllépést tapasztaltak. Közölték, hogy ezek fedezetére a könyvtár nem számíthat. Ezért a deficites gyűjteményeknél a mérleg rendbejöttéig semmiféle utalványozás sem történhet, a benyújtott számlák kifizetését pedig meg kell tagadni. A minisztérium eme rendelkezéséről sajnálattal értesítette a főigazgató a könyvtárat.

Az adósságok ügye, illetve rendezésének kérdése tovább gyűrűzött.[14] Még Klebelsberg kultuszminiszter is szigorú intézkedéseket helyezett kilátásba. Ugyanakkor Lukinich igazgató jelentésében a kénytelenségből leállított könyv- és hírlapkötés katasztrofális következményeiről s a *Magyar Könyvszemle* megjelentetésének súlyos problémájáról szólt.

Hogy a csőd milyen mély volt, és hatása mennyire tragikusan nyilvánult meg, azt egyetlen példán kívánjuk érzékeltetni. Ismeretes (Dezsényi Béla is említi a már idézett tanulmányában), hogy az OSZK számára hungarikumokat, emigráns kiadványokat vásároló bécsi „rezidensünk", Eckhart Ferenc, a budapesti Tudományegyetem későbbi jogtörténész professzora, felkutatva néhány újabb kiadványt, engedélyt kért azok megvásárlására az OSZK vezetőségétől. Eckhart negatív választ kapott.[15] „... sajnálattal kell jelentenem, hogy a könyvtár jelenleg nincs abban a helyzetben, hogy könyveket vásárolhasson, amennyiben dotációnk régebbi adósságunk törlesztésére van lekötve."[16]

Sor került a kiadványokra szánt pénzek felhasználásának igen erős korlátozására is. Szintén 1927 elején Hóman főigazgató írásban közölte Lukinich igazgatóval,[17] hogy a Nemzeti Múzeum kedvezőtlen pénzügyi helyzete ezen a területen is a leggondosabb takarékosságra int, így az egyes tárak publikációinak megjelentetése tekintetében is ennek a szempontnak kell érvényesülnie; amíg nem javul a helyzet, kizárólag a folyamatos kiadványok nyomtatásáról lehet szó. Mivel a főigazgató egységesen óhajtja

13. OSZK Irattár. 700/1926. nov. 15.
14. OSZK Irattár. 740/1926. dec. 4.
15. OSZK Irattár 25/1927.
16. Az elmondottakkal kapcsolatban érdemes két kisebb ügyet megemlíteni. Ezek ui. az akkori nehéz és ellentmondásos helyzetet mindennél jobban jellemzik. Még 1925 őszén történt, hogy az OSZK az akkori Horthy Miklós kollégium könyvtárának fölös duplumaiból 220 kötetet adott át. Intézetünk nyomorúságos állapotára jellemző volt, hogy az igazgató, a különben értékesnek egyáltalán nem mondható, máskor mindig ingyen osztogatott duplumokért *cserébe* egy könyvállványt és egy írógépasztalt kért a kollégiumtól... Az indoklás nemcsak szomorú, hanem már szinte groteszk is: „Mindkét darabra az Orsz. Könyvtárnak rendkívül nagy szüksége van, mert berendezése sok tekintetben hiányos." (OSZK Irattár. 511/1926. szept. 17., — A második történet filmjén a kockák már nemcsak kor-, hanem kórtörténetről vallanak. 1927 elején, a könyvtár további egyik legnyomorúságosabb évében, midőn az intézetet immár nem az infláció, hanem a deflációs pénzügyi politika sújtotta, kevés pénzükből meg kellett egy Horthy-szobrot vásárolnia. Csáky Pallavicini Hyppolit őrgróf elnöklete alatt egy ún. „Horthy szobor akció" tevékenykedett, annak érdekében, hogy az akkori kormányzó mellszobrát — az akkor igen komoly összegnek számító 160 pengőért — az intézményeknek eladja. (OSZK Irattár. 307/1927. ápr. 1.)
17. OSZK Irattár. 25/1927.

elbírálni a Múzeum valamennyi tárának (így a könyvtárnak is) a kiadványait, elrendelte, hogy a nyomdába adandó *hivatalos* kiadvány kéziratát neki kell előzetesen bemutatni. „Méltóságodat — közölte a könyvtár igazgatójával — személyileg és anyagilag teszem felelőssé e rendeletem pontos betartásáért."

1928 májusában[18] a korszakra jellemző hivatali stílusban minden igazgató (így a könyvtáré is) a következő leiratot kapta Hóman főigazgatótól:

„Jelen kelet és ügyirat szám alatt felhívtam a Gazdasági Hivatal főnökét a Múzeum pénzügyi helyzetére vonatkozó jelentéstételre. A Gazdasági Hivatal főnökének a jelentéséhez egyebek közt szüksége lesz oly adatokra is, amelyekről részben, vagy egyáltalán csak az egyes Tárak vezetői tudnak. Így be kell kívánnunk a künt levő tartozásokra vonatkozó összes adatokat... Ezzel egyidejűleg felhívom a Tárak igazgatóinak figyelmét a miniszter úrnak egy korábbi rendeletére, s általam is nem egy ízben kiadott körlevelére, amely szerint vásárlások csupán a meglevő hitelek keretein belül eszközölhetők.

Minthogy azt kellett tapasztalnom, hogy e rendelkezések nem minden esetben tartattak be, nyomatékkal kérem mindazon igazgató urakat, kiknek alapszerű számadásainál hiteltúllépések mutatkoznak, minden további vásárlástól vagy megrendeléstől a legszigorúbban tartózkodjanak.

A magam részéről jelenleg is azon fáradozom, hogy a szükséges munkálatokra és esetleges vásárlásokra újabb hitelt kapjak."

Az igazgatóknak, így Lukinich Imrének is sürgősen válaszolniok kellett a főigazgató írásbeli rendelkezésére. A részösszegeket tartalmazó jelentés[19] nehezen áttekinthető számszerű adatait e sorok írójának kellett összesítenie. Ez a „végeredmény" tarthat számot érdeklődésünkre, nem pedig az egyes könyvkereskedők számlájának összege, vagy az „átszervezés" címen nyilvántartott dologi kiadások tételszerű felsorolása; minthogy az összesítés dátuma 1928. június 9-e, természetesen a nem is befejezett félév anyagi-könyvtári problémáiról adhatott csak számot.

Íme a szóban forgó esztendő (1928) első 5—6 hónapjának könyvtári adósságai:

Nvomtatványi osztály (könyv)	3 806,97 pengő
Hírlaptár	334,80 pengő
Kézirattár	500,— pengő
Könyv, hírlap, kézirat összesen	4 641,77 pengő
Könvvkötés	1 366,40 pengő
„Átszervezés" (dologi kiadások)	28 972,55 pengő
Magyar Könyvszemle	304,64 pengő
200 példány illuminált kéziratra	679,30 pengő
Az adósság teljes összege	35 964,66 pengő

Mivel korszakunkban kétféle magyar fizetőeszköz (korona és pengő) volt forgalomban, s a költségvetési intézmények is így számoltak — az inflációs

18. OSZK Irattár 283/1928. máj. 31. — Főigazgatósági szám: 191/928/G. H.
19. Lukinichnak ez a jelentése 1928. június 19-én kelt, az OSZK Irattárában lelhető fel. Különben a Gazdasági Hivatal volt a címzett.

koronában és a stabilizált pengőben — közöljük a kereken 35 965 pengőt kitevő, nem egészen félévnyi könyvtári adósság „korona" értékét: 449 562 500, azaz csaknem 450 millió korona.[20]

E szinte „rejtett" OSZK-irattári adatok mellett egy történetileg fontos (ma már ritkaságszámba menő) összefoglaló, nyomtatásban megjelent, az általunk tárgyalt korszakra vonatkozó nemzeti múzeumi jelentés adatait mindenképpen közölnünk kell, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum 1924—1928. évek közötti helyzetéről további adatokat nyerjünk. A kiadványt Hóman Bálint főigazgató tette közzé.[21]

A történetinek mondható visszatekintés elmondta, hogy a pénzdevalvációval teljesen veszendőbe mentek azok a jelentős pénzügyi eredmények, melyeket Szalay Imre[22] húsz év céltudatos munkájával kivívott. „A Nemzeti Múzeum dologi költségvetése az utolsó békeköltségvetés 8%-ára olvadt le s keretében nemcsak az intézet fejlesztéséhez szükséges beruházások, átrendezések és átszervezések nem voltak végrehajthatók, hanem még a legelemibb napi adminisztratív szükségletek sem nyerhettek kielégítést." Nem lehetett gondolni a gyűjtemények rendszeres gyarapítására, a korszerű tudományos követelményeknek megfelelő fejlesztésére, a kiadványok korábbi keretek közt való megjelentetésére. „A szükséges szénmennyiség és villanyáram beszerzésére is képtelenek lévén, a tél folyamán a helyiségek jórészét zárva kellett tartani."[23]

Ebben a jelentésben kapunk végre pontos tájékoztatást a Nemzeti Könyvtár e korszakának évi költségvetési adatairól Schiller Rezsőnek, a Gazdasági Hivatal főnökének kimutatásai alapján,[24] melyek egyrészt az infláció, majd a defláció („stabilizálódás") éveinek költségvetésében megállapított összegeit rögzítették, nem általában és összefoglalóan a Nemzeti Múzeum, hanem az Országos Széchényi Könyvtár viszonylatában:

1923/24	109 808 376 korona
1924/25	135 551 041 korona
1925/26	435 734 700 korona
1926/27	47 070 pengő 92 fillér
1927/28	33 772 pengő 28 fillér

Mindehhez a főigazgató azt a szinte álomnak tűnő megjegyzést fűzte hozzá[25] a könyvtárral kapcsolatban, hogy „Intézetünk jövője és egészséges fejlődése

20. 1 pengő = 12 500 korona.
21. *A Magyar Nemzeti Múzeum öt éve. Jelentés az Intézet 1924—1928. évi állapotáról és működéséről.* Közzéteszi Hóman Bálint, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója. Bp., 1929. Egyet. Ny. 165. p.
22. A Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója 1894 és 1916 között.
23. A 21. sz. jegyzetben idézett mű 10. p.
24. Irattárunk aktái csak szórványosan említettek meg pénzügyi-gazdasági adatokat, összegeket a húszas évek e kritikus problémájáról. Természetesen a könyvtárnak voltak a költségvetési tételek mellett egyéb bevételei is: pl. a már említett pénzadományok, a kultusztárcától kicsikart, de egyre ritkuló póthitelek, majd a még elemzésre kerülő aukciós eladásokból származó összegek. De „megbízható" alapnak az állami költségvetésből származó összegek voltak tekinthetők. (A 21. sz. jegyzetben idézett mű 22—25. p.)
25. A 21. sz. jegyzetben idézett mű 26. l.

csak akkor lesz biztosítva, ha az 1914/15. évi állami költségvetés rendes és rendkívüli tételein szereplő 386 909 aranykoronát megközelítő 450 000 pengő évi tudományos célú javadalom az Országos Széchényi Könyvtár és hét szakkönyvtárunk[26] hiányainak pótlására utolsó részletként 250 000 pengő fog rendelkezésünkre állni." Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a gazdasági vezető kimutatása szerint *nem utolsó részletként*, hanem az egész 1927/28. költségvetési évre 33 772 pengő 28 fillért biztosított a kultúrtárca.

Ha tudjuk is, hogy az álom és a valóság, a könyvtáros által kért pénzösszeg és az illetékes minisztérium költségvetési rendelkezései közti határ sohasem egyezett — akkor is teljes joggal szögezheti le az utókor krónikása, hogy a Horthy-korszak ún. „kultúrfölényre" (szavakban) törekvő elképzelése és a tények között mélységes szakadék tátongott, talán soha nem olyan nagy mértékben, mint éppen ezekben az években.

II.

Hogy az OSZK nélkülözhető duplumait, inkább harmad, negyed stb. példányait az első világháború utáni rendkívüli nehéz pénzügyi helyzetben nemcsak a szokásos nemzetközi (vagy belföldi) cserére lehet fölhasználni, hanem szükség esetén „kereskedni" lehet velük, pénzzé lehet tenni őket, mégpedig nem az egyre romló, mindinkább értéktelenebb papírkoronára, hanem (amit ma idézőjelben szoktuk mondani) „konvertibilis" valutára, már a húszas évek legelején is fölmerült. Melich János könyvtárigazgató és munkatársai 1920-tól kezdve nem egy kísérletet tettek, hogy a világháborús korszak, továbbá a Tanácsköztársaság aprónyomtatványainak, plakátjainak nálunk fölösleges többespéldányait külföldi gyűjtőknek, könyvtáraknak svájci frankért stb. adják el.[27] A nemzetközi könyvpiac akkori zilált viszonyai, a kapcsolatok megteremtésének nehézségei miatt ez az akció igencsak korlátozott eredménnyel járt, annál is inkább, mert az akkori pénzügyi bürokrácia elvette az OSZK vezetőinek kedvét attól, hogy ezen a rögös úton járjanak.

De az ötlet mégsem merült feledésbe, s 1924-től kezdődően a gyakorlati megoldások iránt fogékony Lukinich Imre igazgatósága alatt, ha más formában is, de ismét felszínre került. Annál is inkább, mert a könyvtár anyagi viszonyai — mint már arra rámutattunk — tovább romlottak.

A „pénzszerzés" új, költségvetési kereteken kívüli biztosítása (pl. az adósságok törlesztése, külföldi hungarikumok beszerzése érdekében) nehéz leckét adott fel az OSZK vezetősége számára. Ennek megoldását

26. Itt természetesen az OSZK részesedése lett volna a döntő, hiszen a *nem könyvtári jellegű* tárak könyv- és folyóirat-beszerzése (ha részletezésre nem is került), messze elmaradt volna az ország legnagyobb könyvtárának kötelezettségétől, igényeinek jogos kielégítésétől.

27. Ferenczyné Wendelin Lidia: *Az Országos Széchényi Könyvtár ún. világháborús- és proletárdiktatúra-gyűjteménye.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1967.* Bp., 1969. 263—277. p.

egykori munkatársaink a Lantos Adolf által vezetett ismert antikváriummal (később Lantos R. T.) való együttműködés révén keresték.[28] Az „összekötő" a Lantos-cég és az OSZK között Sikabonyi Antal, intézetünk könyvtárosa volt, aki a Lantos Adolf által kiadott *Magyar Bibliofil Szemlé*-t is szerkesztette.[29]

Lukinich Imre magáévá tette Sikabonyinak azt a gondolatát, hogy az OSZK a Lantos Adolf által rendezett könyvaukciókon ne csak mint *vásárló* jelentkezzék (erre anyagi fedezete szinte alig volt a húszas években), hanem mint *eladó* szerepeljen.

Ennek történetét, eseményeit — a Lukinich-korszakra vonatkozóan — évről-évre fogjuk ismertetni a rendelkezésünkre álló adatok alapján.

1924

Lukinich Imre március 12-én fölterjesztéssel[30] fordult Hóman főigazgatóhoz: Sikabonyi Antal javaslatát elfogadva, azt a kérését terjeszti elő, hogy — tekintettel a könyvvásárlásra fordítható összeg csekélységére — a főigazgató keresse meg a Gyűjteményegyetem Tanácsát: egyezzék bele, hogy az OSZK anyagából a másod- és harmadpéldányokat „megfelelő módon" értékesíthesse. Az így befolyó összeget a könyvtár hiányainak pótlására kívánja fordítani. Az eladásra szóba jövő könyveket az ő vezetése alatt álló bizottság (Havran Dániel osztályigazgató, Rédey Tivadar és Sikabonyi Antal könyvtárnokok) állapítaná meg, s az értékesítéshez kikérné a főigazgató jóváhagyását.

A bizottság haladéktalanul ülést tartott és három olyan művet jelölt ki elárvereztetésre, melyek a kötelező szabályoknak megfelelnek.[31] Ezek: „Nadányi, Johannes: *Florus Hungaricus*. Amsterdami, 1663. (Nevezett műből a könyvtár 4 példánnyal rendelkezik.) — *Leges Ab ijs omnibus Observandae*. Tyrnaviae, 1710. 4 leveles aprónyomtatvány. — Petőfi Sándor: *Szerelem gyöngyei*. Pest, 1845. (A mű első kiadásából a könyvtár 3 példánnyal rendelkezik, ebből kettő teljesen hibátlan, a felajánlott harmadik darab igen rongált állapotban van)."

28. Lantos Adolf (1875—1942) Múzeum-körúti antikváriumát és könyvkereskedését a 20-as 30-as években mindenki ismerte, akinek a könyvhöz valamilyen köze volt. Lantos kiadói tevékenységet is folytatott, bibliofil kiadványokat is közrebocsátott. Többek között a húszas években ő volt a kiadója a *Magyar Bibliofil Szemlé*nek, amit Sikabonyi Antal, az OSZK könyvtárosa szerkesztett. — Legnagyobb hírre *könyvaukciói* tettek szert. Ezeknek anyagáról igen színvonalas nyomtatott katalógusai jelentek meg.
29. Sikabonyi Antal dr. (1886—1948) 1911-től állt az OSZK szolgálatában. (1930-tól a Külügyminisztérium könyvtárának vezetője volt.) Igen nagy erőfeszítéseket tett, hogy a trianoni békeszerződés utáni megváltozott területi helyzetben az OSZK számára biztosítsa azokat a magyar nyelvű és magyar vonatkozású kiadványokat, melyek elsősorban Csehszlovákiában jelentek meg. Komáromi származása miatt ezt a területet ismerte a legjobban. De az erdélyi és délvidéki hungarikumokra is kiterjedt figyelme.
30. OSZK Irattár. 171/1924., 180/1924.
31. Itt kívánja e sorok írója felhívni a figyelmet arra, hogy ilyen részletességgel — már csak a hely hiánya miatt sem — minden egyes árverésre felajánlott kötetet nem fog leírni: de az esetleges problémáknál fenntartja a jogot a részletezésre. A forrás: OSZK Irattár. 180/1924. márc. 14.

A főigazgató még ugyanazon a napon —1924. március 14-én — hozzájárult a bizottság határozatához, megelőzve a március 17-én kelt elvi jellegű döntés szövegének[32] megküldését:

„... az Orsz. Magyar Gyűjteményegyetem szervezeti és szolgálati szabályzata értelmében hozzájárulok ahhoz, hogy ... a Méltóságod elnöklete alatt összeült szakbizottság által javaslatba hozott többespéldányok megfelelő módon értékesíttessenek. Az Orsz. Széchényi Könyvtár anyagának hasonló módon leendő gyarapításától a jövőben sem kívánok elzárkózni, *ha az elidegenítésre szánt duplumanyag kiválasztása a kellő előrelátással történik.* (Aláhúzás tőlem: H. Gy.) Az értékesítés végleges keresztülvitele előtt azonban hozzájárulásom minden egyes esetben kikérendő."

A Lantos R. T. nyugtázva az említett könyvek átvételét az aukció céljára, az ügylet üzleti vonatkozásaira érdekes közléssel élt, igazolva egyúttal Lantosék és az OSZK bizalmas jellegű együttműködését az árveréseken:[33] „Van szerencsénk tisztelettel kijelenteni, hogy amennyiben ezen három mű aukciónkon el nem kelne, semmiféle költséget vagy jutalékot nem számítunk fel. Eladás esetén pedig az elért árból 15%-ot kérünk. Egyben hozzájárulunk ahhoz, hogy az aukció alkalmával egy megbízott úruk az árverésen részt vegyen és a ... limitált árat belátása szerint a kialakult keresethez képest felhajthatja."

A Lukinich Imre vezette bizottság 1924 folyamán igen komoly munkát végzett: 12 jegyzőkönyvben[34] terjesztette a főigazgató elé döntésre az árverésre kijelölt nyomtatványokat.[35]

A főigazgató elfogadta a javaslatokat, de az akció első szakaszában írásban hívta fel a könyvtár figyelmét, hogy az árveréseken befolyt pénz kizárólag az OSZK gyűjteményeinek gyarapítására fordítható.[36] Az intézet vezetője természetesen szigorúan tartotta magát ehhez az utasításhoz.

Ebben az évben jött létre az Országos Széchényi Könyvtár, az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Széchényi-könyvtári szaktanácsa, illetve a Lantos R. T. közötti szerződés végleges megszövegezése és annak minisztériumi jóváhagyása.

A tervezetet az OSZK részéről Sikabonyi Antal könyvtárnok, a Lantos R. T. részéről Lantos Adolf igazgató és Braun Róbert cégvezető[37] dolgozták ki.[38]

A szerencsére fennmaradt jegyzőkönyvek, iratok tanúsága szerint most már minden a „lovagiasság" szabályai szerint folyt le.

32. OSZK Irattár. 180/1924. (197. sz. Főig. ügydarab.)
33. OSZK Irattár. 180/1924. márc. 17.
34. OSZK Irattár. 180/1924. 479/1924., 529/1924., 565/1924., 687/1924., 715/1924. számok alatt.
35. Természetesen maga a bizottság is erősen szelektált. Az év folyamán pl. 169 ősnyomtatvány-példányt vizsgált meg, ebből 2—3 többespéldányt tartott értékesíthetőnek. (OSZK Irattár. 715/1924.)
36. OSZK Irattár. 180/1924. gyűjtőszám alatt.
37. Braun Róbert (1879—1937) azonos volt a Fővárosi Könyvtár volt aligazgatójával (1911—1918), Szabó Ervin egyik legközelebbi munkatársával, a kiváló szociológussal és bibliográfussal.
38. OSZK Irattár. 541/1924. szept. 3.

Lukinich igazgató az imént említett tervezetet az Országos Gyűjteményegyetem Tanácsához terjesztette fel jóváhagyás végett, természetesen megfelelő indoklással.[39] Ha az olvasónak volt türelme végigkísérnie eddigi fejtegetéseinket, fölösleges az igazgató iratát a maga egészében újraolvasnia. De néhány megállapítása könyvtártörténeti szempontból mégsem érdektelen:

— több száz régi magyar nyomtatvány vár megrendelésre: a nehéz gazdasági viszonyok miatt sok értékes magánkönyvtárat kiárusítanak, tehát a megfelelő alkalom adott lenne hiányaink pótlására;

— meglévő folyóirataink és folytatásos műveink elmaradt számait, évfolyamait, köteteit meg kellene szereznünk;

— a trianoni békeszerződés következtében előállott új helyzet miatt a most már külföldi hungarikumoknak tekintett kiadványokat meg kell vásárolnunk.

Minderre az állam támogatása ezekben az években nem elegendő, a társadalom „közömbös, vagy talán áldozatkészsége merült ki. Azonban a társadalom érdeklődése is talán tápot nyerne, ha látná, hogy mi magunk is igyekszünk magunkon segíteni." (Lukinich érvei taktikusak és egyben igazak voltak.)

Ezután arról szólt — némi líraisággal —, nem engedheti meg, hogy a Nemzeti Könyvtár lehanyatlása az ő nevéhez fűződjék. Ezért fordult ahhoz az „utolsó" eszközhöz, hogy az OSZK a többespéldányok egy részének értékesítésével segítsen magán. Megjegyezte, hogy az „önsegítésnek" ez a módja külföldi intézményeknél szokásos megoldássá vált.

Végül kérte a Tanács hozzájárulását a Lantos-céggel történt előzetes megállapodáshoz, annál is inkább, mert az előzetes tárgyalások folyamán ennek a részvénytársaságnak az ajánlata bizonyult a legelőnyösebbnek.

Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Széchényi-könyvtári szaktanácsa 1924. október 9-én tartott ülésén[40] egyhangúlag hozott határozattal a szervezeti, ügyviteli és fegyelmi szabályrendelet 28. §-a alapján hozzájárult az előterjesztésben foglaltakhoz, és felhatalmazta a Nemzeti Múzeum főigazgatóját, hogy az aukció általános feltételeire vonatkozólag az OSZK igazgatójával egyetértésben kössön szerződést a Lantos Részvénytársasággal. Az alap a fent ismertetett szerződéstervezet legyen (két lényegtelennek mondható változtatással és egy új pont beiktatásával).

Az előzmények ismertetése után most már szóról-szóra közöljük a szerződés szövegét, annál is inkább, mert egyedülálló dokumentum a könyvtár történetében. A végleges megegyezés október folyamán jött létre (utalva arra, hogy *gyakorlatilag* az egész évben ennek értelmében dolgoztak a szerződő felek):[41]

„*Szerződés*, amely egyrészről az Országos Magyar Gyűjteményegyetem könyvtári szaktanácsának 1924. október hó ...-én hozott határozata alapján a Magyar Nemzeti Múzeum, másrészről a Lantos Könyvkereskedelmi R. T. közt 1924. október hó ...-n az alábbi feltételek mellett köttetett:

39. OSZK Irattár. Uo.
40. OSZK Irattár. 541/1924. gyűjtőszám, okt. 9.
41. OSZK Irattár. 645/1924.

1. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára a Lantos Könyvkereskedelmi R. T. 1924. és 1925. évek folyamán megtartandó aukciójára értékesítés céljából tetszésszerinti számban ad át könyveket állománya többedpéldányaiból.

2. A Lantos Könyvkereskedelmi R. T. semmiféle címen semmiféle költséget fel nem számíthat, nevezetesen úgy az elkelt, mint a visszamaradt könyvek után semmiféle jutalékot nem kap.

3. A Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára megbízottjának joga van a saját tárgyait illető árverés lebonyolításának ellenőrzésére, részt vehet az árverésen és jogában van árverésre átadott dokumentumait bármikor visszavonni.

4. Az aukcióra átadott tárgyak katalogizálását és ármegállapítását a Magyar Nemzeti Múzeum részéről a főigazgató által az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója javaslatára evvel megbízott tisztviselő, a Lantos Könyvkereskedelmi R. T. részéről a cégnek evvel megbízott alkalmazottja egyetértőleg végzik.

5. A Lantos Könyvkereskedelmi R. T. kötelezi magát, hogy az árverés folyamán igyekezni fog kereskedelmi tapasztalatát és összeköttetését arra fordítani, hogy az aukció a Magyar Nemzeti Múzeum részére minél nagyobb anyagi sikerrel járjon és minden tekintetben a Magyar Nemzeti Múzeum érdekeit fogja képviselni.

6. Ha jelen ügyletből kifolyólag netán jogi differenciák merülnének fel, az ügy a szerződő felek által erre felkért egy-egy szakértőből s egy általuk választott elnökből álló döntőbíróság elbírálása alá kerül.

E szerződés két egyenlő példányban állíttatott ki és a felek által aláiratván, egy a Magyar Nemzeti Múzeum részére az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója kezéhez, egy példány a Lantos Könyvkereskedelmi R. T. részére adatott át."

A Magyar Nemzeti Múzeum, illetőleg az Országos Széchényi Könyvtár részéről dr. Hóman Bálint főigazgató és dr. Lukinich Imre igazgató, a Lantos Részvénytársaság képviseletében pedig Lantos Adolf igazgató és dr. Braun Róbert cégvezető voltak a tárgyaló felek.

A dolgok rendje szerint jóváhagyásra a Vallás és közoktatásügyi minisztériumhoz kellett a szerződés szövegét fölterjeszteni. A VKM jóváhagyása 1924. október 25-én 5739/924 eln. sz. alatt érkezett meg.

A megállapodás igen korrektnek tekinthető; a kezdeti tárgyalásokhoz viszonyítva (l. a 36. sz. jegyzetet) kimaradt belőle az az igen kétséges, a szerződőkhöz „méltatlan" mondat, hogy a Lantos R. T. hozzájárul ahhoz, hogy az OSZK egy képviselője részt vehet az árverésen és a cég által limitált árakat belátása szerint, a kialakult keresethez képest „felhajthatja".

1925—1926

A könyvtárban a szerződésnek megfelelően folytatódott az árverésre kínált könyvek kiválasztása és elbírálása. Csak elismeréssel adózhatunk Lukinich Imrének és munkatársainak, akik idejüket, erejüket nem kímélve minden

lehetőt megtettek az OSZK adósságainak törlesztésére, sőt a befolyt összegek segítségével értékes kiadványok megszerzésére.

Itt a legjobb alkalom arra is, hogy emlékezetünkbe idézzük: az OSZK vezető tisztviselői mellett Lantos Adolfék is komoly munkát végeztek. Ki kell emelnünk a Lantos R. T. alkalmazásában dolgozó, a már említett Braun Róbert szakmai felkészültségét: az ő munkája volt az a színvonalas aukciós kiadvány, amit a cég az érdeklődők rendelkezésére bocsátott:

Lantos R[észvény]-T[ársasá]g 5. aukciója. A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának duplumaiból és néhány más gyűjtemény könyveiből 1. Incunabula. 2. Hungarica 1711-ig. 3. Hungarica 1711 után. 4. Egyéb könyvek. (Függelék: Petőfi művei, Petőfi művei fordításban, Petőfiről szóló művek). Budapest, 1926. Hungária Hírlapnyomda, 75, 8 ,7 p.

Érdemes szóról-szóra idézni a nyomdai szempontból is ízléses kiadvány előszónak tekinthető bevezető sorait:

„E katalógus anyagának jórésze a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának duplumaiból került ki. A Múzeum Könyvtárának műveire külön is felhívjuk az aukcionáló közönség figyelmét. Nem csupán az anyag értékességénél fogva, hanem abból az alkalomból is, hogy ezúttal először kerülnek nyilvános árverésre a Múzeum Könyvtárának másod-, illetve harmadpéldányai. A könyvek barátai ily módon valóban becses művekhez juthatnak, de *ugyanakkor egyben kínálkozik a lehetőség arra is, hogy az ország első kultúrintézetének fejlődését elősegítsék.*"[42] (Kiemelés e sorok írójától.)

Az árverési feltételeket is közölte az aukciós katalógus. A szokásos technikai tudnivalók mellett érdemes följegyezni az alábbi közléseket:

— az árverés pengő értékben folyik. Minden árajánlatnak 10 pengőig 50 fillérrel, azon fölül 1 pengővel kell az előző ajánlatnál nagyobbnak lennie;

— a vevő a vételárat azonnal és készpénzben fizeti, továbbá árverési költség fejében a vételár 15%-át, azonkívül pedig az előírt forgalmi, illetve fényűzési(!) állami adót is;

— minden oly „összebeszélés", amely az érverés eredményét befolyásolná, törvénybe ütköző.

A ma már könyvészetileg ritkaságnak tekinthető kiadványnak az OSZK-ra vonatkozó fejezeteit érdemes összefoglalóan felidézni:

I. *Incunabula.* (1—30 tétel, ebből az OSZK tulajdona 27 mű).

II. *1711 előtti magyar vonatkozású nyomtatványok.* (31—108. tétel) (Vannak a., és b. számozású tételek is.) — Közülük az OSZK által árverésre kínált példány: 53.

III. *1711 utáni magyar könyvek.* 109—483. tétel). OSZK tulajdon ebből 180.

IV. *Egyéb könyvek.* (484—685. tétel). Ebből az OSZK felkínálta tétel: 70.

V. *Sale by auction* of the duplicate copies of the Hungarian National Museum Library. By the Lantos Co. Ltd. 3 Múzeum-körút, Budapest.

42. E ritka, az OSZK-ban is lappangó kiadványt az anyag gyűjtésekor még élő dr. Birkás Endre, az OSZK Gyarapítási Osztályának vezetője lekötelező szívességgel kölcsönkép megszerezte e sorok írója számára egy antikváriumból.

Minimum prices. (A táblázatban két rovat szerepel: „Number", „Price in Swiss Francs").[43]

Az aukcióra kerülő könyvek 1926. január 31-én február elsején és másodikán voltak megtekinthetők. Az aukció február harmadikán délután kezdődött és naponta folyt.

Visszatérve az aukciók OSZK-beli előkészítésére, jeleznünk kell, hogy Hóman Bálint főigazgató 1925 elején helyezkedett először szembe az OSZK-bizottság javaslataival. E sorok írója úgy véli, hogy e látszólag rutinmunkával kapcsolatos ügyiratból néhány sort idéznie kell:[44]

1. „Inc. c. a. 429, 431. Columna Guido de: Historia destructionis Trojae. Argentína ... 1486. E műből két azonos példányunk van. Mind a kettő modern bőrkötésben. A 431 jelz. modern félbőrkötésű példányt az első kéziratos oldalnak a másik példányba való áthelyezése után a Bizottság értékesíthetőnek ítélte.

2. Inc. c. a. 423. Josephus Flavius: Antiquitates et de bello Judaico. Venetiis, 1586."[45]

A főigazgató az Inc. c. a. 431. számú ősnyomtatvány aukcióra történt javaslatához az alábbi megjegyzést fűzte: „Láttam és hozzájárulok avval a megjegyzéssel, hogy a jövőben az Inc. 431. sz. a. ősnyomtatvánnyal követett eljárástól tartózkodni kell."

Hóman főigazgató 1925-től kezdődően több alkalommal élt vétójogával, azt az álláspontot képviselve, hogy az OSZK-nak az adott esetekben nem szabad lemondania az árverésre javasolt példányról.

Álljon itt egy igen jellemző eset az elmondottak jobb megvilágítására. A Lukinich-vezette bizottság *pozitív* (tehát értékesítésre ajánlott) véleménye így hangzott: „Inc. c. a. 839.841. Aeneas Syilvius: Epistolae familiares. Nürnberg, 1486. E műből Könyvtárunkban négy példány van. Köztük a 841. számú Széchényi példány." A Lipovich példányt, amely egyezik a megtartott teljes példánnyal, a boríték belső oldalára ragasztott Lipovich-arckép leáztatása után értékesíthetőnek ítélte(!). Hóman főigazgató tiltó határozata volt a helyes: nem járult hozzá ehhez a szinte amatőr jellegű manipulációhoz. A 839. sz. ősnyomtatvány megtartandó a Lipovich képpel együtt — hangzott a döntés.

1926. január 25-én az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Széchényi-könyvtári szaktanácsa ismét ülést tartott az aukciók ügyében Hóman

43. Mint érdekességet említjük meg, hogy a Lantos-cég által — svájci frankban — a következő művek értékeltettek legmagasabbra (a címleírást a nyomtatott aukciós katalógusból írtam ki): 3. Antonius, Sanctus, Archepisc. Florent *Chronicon sive Opus historiarum.* Nürnberg, Koberger 1484. 3 vols. (750 sv. frank)| — 5. Birgitta *Revelationes.* Nürnberg, Koberger, 1500... Ill. by A. Dürer. (1000 sv. frank)| — 24. Ptolemaeus, Claudius. Romae, Petrus de Tierre, 1490. (1000 sv. frank)| — Schedel, Hartmann *Buch der Chroniken.* Nürnberg. Koberger 1493. (1000 sv. frank); — 221. Fejér G. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Budae: Typis Typographiae Regiae Universitatis Ungaricae 1829—44. 8 vo 11 tomi in 43 voll. et 3 indices.

44. OSZK Irattár. 715/1924. — 1925. jan. 3.

45. Hiteles leírásukat ld.: *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur.* Ed. Géza Sajó et Erzsébet Soltész. Vol. 1. Bp., 1970. Akad. K. LXXIX, 735 p. — A húszas években közölt adatokat l. e mű 1052. és 1978. sz. tételei alatt.

főigazgató elnöklete alatt. Nem érdektelen a megjelentek névsora: Végh Antal, az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum főigazgatója; Lukinich Imre egyetemi tanár, az OSZK igazgatója; Angyal Dávid egyetemi tanár, tanácstag; Kollányi Ferenc prelátus-kanonok, műértő tanácstag; Havran Dániel főkönyvtárnok, szakreferens és Hegedűs István gyűjteményegyetemi főtitkár. Hóman előadta, hogy a kiválasztott anyagot a Széchényi Könyvtár öt tisztviselője válogatta ki, és jegyzőkönyv fölvétele mellett minden egyes darabot külön megvizsgáltak, s amelyiknek eladása ellen a legcsekélyebb aggodalom merült fel, azt az aukció anyagából azonnal kivonták. A főigazgató a számára fenntartott hatáskörben az árverésre kiválasztott anyagot felülbírálta, s a Birgitta *Revelationes* (Nürnberg, 1500) című könyv eladása ellen észrevételt tett. Ez a mű csak két példányban van meg, az egyik a Széchényi-hagyatékból származik, s ezért — bár ez az értéktelenebb könyvészetileg — eladni nem lehet. A másik példány eladása jogilag nem ütköznék akadályba, de viszont könyvtári szempontból ez az értékesebb. Így ennek megtartása föltétlenül indokoltnak látszik. A főigazgató tehát úgy rendelkezett, hogy bár e mű már szerepel a katalógusban, mégse kerüljön aukcióra.

A szaktanács egyetértett ezzel a javaslattal, s úgy döntött, hogy a nevezett művet ki kell vonni az aukció anyagából.[46]

Úgy vélhetnénk, hogy ezzel az értékes nyomtatvány ügye lezárult. Korántsem volt így! Alig tíz nap elteltével (1926. február 3-án) a Szaktanács ismét ülést tartott. Ezen a fentieken kívül részt vett még Melich János, könyvtár volt igazgatója is, mint „alkalmilag" megjelent szakértő. Az elnöklő Hóman Bálint meglepő bejelentést tett: a visszatartott Birgitta *Revelationes* (Nürnberg, 1500) c. könyvre rendkívül kedvező ajánlat érkezett.[47] Egy angol cég megbízást adott arra, hogy részére az aukción az említett munka 3350 svájci frank (akkor mintegy 40 millió magyar korona) összegig szereztessék meg. Bár a Szaktanács a legutóbbi ülésén törölte a kiadványt az aukció anyagából, az előadó főigazgató — megváltoztatva tíz nap előtti álláspontját — most azt javasolta, hogy az OSZK nehéz gazdasági helyzetét és a kedvező vételi ajánlatot figyelembe véve mégis értékesíteni kellene a szóban forgó művet.

Kollányi Ferenc, Melich János, Végh Gyula egyetértő hozzászólása után a szaktanács úgy döntött, hogy a két példány közti eltérés jelentéktelen, az adott helyzetben az értékesítése indokolt.

E kétségtelenül értékes kiadvány eladása körüli rövid időn belüli ellentmondásos vitát, illetve határozatot azért elevenítettük fel részleteiben is, hogy igazoljuk: nem mindig az elvek, a szakmai érdekek döntöttek az akkori súlyos pénzügyi körülmények között, hanem az adósságok törlesztésének nagyobb lehetősége, kényszere.

Az irattárban elhelyezett döntések természetesen nem kerültek nyilvánosságra. De a Sikabonyi Antal szerkesztette *Magyar Bibliofil Szemle* c.

46. OSZK Irattár. 1926. jan. 25.
47. OSZK Irattár. 1926. febr. 3.

folyóirat (a Lantos R. T. kiadványa) már 1925-ben[48] igyekezett hírverést csinálni az árverés sikere érdekében. Választani kellett:

„... vagy megmaradnak a másod-,[49] harmadpéldányok és a könyvtár mai nehéz viszonyok közt kevés állami dotációjával tovább vívja küzdelmét a szinte beláthatatlan nehézségekkel a fejlődésért, vagy megválik másod-, harmadpéldányaitól, s az így befolyt összeggel lépést tart a tudomány, az élet követelményeivel, méltóan a könyvtár régi nagy hagyományaihoz és feladatához. Természetesen a választás az utóbbi megoldásra esett. Annál is inkább, mivel a Múzeum könyvtárának, az ország e legrégibb és legnagyobb tudományos és kulturális intézményének a fejlődése nem csupán könyvtári, hanem nagy nemzeti érdek is. Mintegy 40 ősnyomtatvány, 30 régi magyar könyv (Szabó, I., II. és III.), s 200 egyéb mű, ... s olyan ritkán kapható forrásmunkák, mint Fejér György: „Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis" kerülnek aukcióra. A külföldi és a hazai bibliofileknek nem mindennapi alkalom lesz az aukció arra, hogy könyvtáraikat gyarapítsák. De jó alkalom a könyvtár barátainak is arra, hogy előmozdítsák a könyvtár érdekét anélkül, hogy áldozatukat ellenszolgáltatás nélkül kellene meghozniok... Az aukcióval kapcsolatban máris értékes művekkel gyarapodott a könyvtár."

Magától értetődik, hogy az ilyen üzleti akciót kezdetben derűlátó nyilatkozatoknak kell kísérnie. Ezek még eleinte a könyvtár hivatalos jelentéseiben is helyet kaptak.[50] „Noha anyagi eszközeink elégtelen volta a legnagyobb nehézségeket gördítette vásárlásaink elé, mégis sikerült a Könytárt, főleg duplumok eladása és csere útján jelentős anyaggal gyarapítani."

A Nemzeti Múzeum főigazgatója azonban egyre gyakrabban helyezkedett szembe a könyvtárigazgató javaslataival.[51] Mivel *elvi* kérdésről van szó, érdemes Hóman Bálint néhány döntését ismertetni:

— ősnyomtatványok és egyéb ritkaságok közül oly másodpéldányok eladásához, melyekből az *egyik* egykorú kolligátum alkatrésze, nem járulhat hozzá;

— hasonlóképpen megengedhetetlennek tartja a „szorosan vett Hungaricá-k" (régi magyar és magyar vonatkozású ritkaságok, princeps editiók) második példányainak elidegenítését, ha azokból az OSZK kettőnél több példánnyal nem rendelkezik (kivétel a csonka vagy rongált kiadvány).

Megjegyzi, hogy valamely műben található bejegyzéseknek és képeknek, exlibriseknek leválasztását és más példányokba való áthelyezését könyvészeti szempontból helytelennek tartja, az ilyen eljáráshoz hozzájárulását nem adhatja. „Áll ez különösen a Thuróczi krónika egyik példányában olvasható bejegyzésre Mátyás könyvtáráról, aminek — Varjú igazgató úr[52]

48. 2. évf. 1925. 89—91. p.

49. Ismételten felhívjuk arra a figyelmet, hogy a másodpéldányok értékesítésére alig került sor. Az ilyen hivatkozásnak nem volt valós hitele. Inkább a harmad- stb. példányokat adták át árverésre.

50. Lukinich Imre: *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának 1924. évi állapotáról.* = *Magyar Könyvszemle*, 1925. 160—170. p.

51. OSZK Irattár. 7/1926.

52. Varjú Elemér (1873—1944) a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának volt az igazgatója. Ő fedezte föl a Gyulafehérvári glosszákat. 1915-ben választotta az MTA levelező tagjává.

javaslata szerint — más példányba való áthelyezése valóságos könyvészeti falsificatio volna."

Mindebből világos, hogy a Múzeum főigazgatója és a könyvtárigazgató között egyre több szakmai ellentét merült fel az „elidegenítés" (árverésre bocsátás) ügyében. A könyvészetileg sokkal inkább járatos és szakmailag képzettebb főigazgató jóval szigorúbban ítélt, mint az adósságokat törleszteni kívánó, a költségvetési egyensúlyt megteremteni akaró könyvtárigazgató.[53] A helyi (múzeumi, könyvtári) ügy az adminisztráció csatornáin keresztül nemcsak az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsához,[54] hanem a minisztériumhoz is eljutott: a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1926. február 11-én kelt leiratával[55] értesítette a Tanácsot, hogy jóváhagyja az intézkedéseket, de felkéri a Főigazgatóságot, hogy az aukció lefolyásáról és annak eredményeiről számoljon be.

Az OSZK bizottsága tovább folytatta az árverésre kiválasztható könyvek összeírását. A főigazgató egyetlen figyelemre méltó döntést hozott: az *első* kiadásokból csupán a *harmadpéldányok* aukcionálhatók, továbbá az ajándékok lehetőleg ne kerüljenek eladásra. Lukinich igazgató megjegyezte, hogy ezeket a szempontokat a könyvtári bizottság eleve figyelembe vette.[56]

Az 1926. évi Lantos-féle aukció február 3—5 között folyt le.[57] 285 művet bocsátottak árverésre: 25 ősnyomtatványt, 44 darab 1711 előtti és 161 1711 utáni hungarikumot, továbbá 55 külföldi művet. Az OSZK-t Havran Dániel és Isoz Kálmán képviselték: „amikor szükségesnek látszott, jobb árak elérése céljából Isoz Kálmán részt vett az árverésben".

Az árverés, ami svájci frankban számolva történt (1 svájci fr. = 13 500 magyar korona), nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A csalódás a hivatali megfogalmazásban is érezhető volt: „A mostani rossz gazdasági viszonyok között nem volt oly nagy az érdeklődés, nem jelent meg oly nagy számú árverező közönség, mint kívánatos lett volna."

A könyveknek körülbelül a fele kelt el, de az anyagi siker — hangoztatja a kissé optimista hangvételű igazgatói jelentés — mégis jelentős volt. Elárvereztetett

5 ősnyomtatvány	71 685 000 K	
24 1711 előtti hungarikum	23 304 000 K	
83 1711 utáni hungarikum	17 423 000 K	
24 külföldi mű	5 889 300 K	
összesen 136 mű	118 301 000	(inflációs) korona értékben.

53. Az OSZK Irattárának 7/1926. sz. ügyiratában olvashatók az árverésre kerülő 64 tételt bevezető sorok: „Jegyzéke azoknak az ősnyomtatványoknak, valamint RMK másod-, illetve többespéldányoknak, melyeket ... a jóváhagyott jegyzőkönyvek szerint a könyvtári bizottság értékesíthetőnek ítélt." (Természetesen nincs helyünk arra, hogy a 64 címet leírjuk.)
54. Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsa, 65/1926.
55. VKM 231/1926. III. b.
56. Magyar Nemzeti Múzeum Főigazgatóság 19/1926.
57. OSZK Irattár. 640/1926.

Végülis — mint a Havran Dániel és Isoz Kálmán főkönyvtárnokok 1926. február 28-án aláírt dokumentuma bizonyította — az aukcióra küldött anyagból el nem árverezett részt, összesen 149 művet a Lantos-cég 1926. február 27-én visszaszállította az OSZK helyiségébe, elszámolás kíséretében. Ezt az említett szakértők helyesnek ismerték el.[58]

1926. augusztus 3-án zárta le az OSZK és a Lantos R. T. hivatalos jegyzőkönyvben[59] az aukció már ismertetett anyagi ügyeit. A könyvtár igazgatója megállapította, hogy a „nevezett céget az aukció sikeréért (?) elismerés illeti meg."[60] Mivel az árverés mégsem hozta meg a kívánt eredményt, az osztályvezetői értekezlet[61] úgy határozott, hogy az el nem kelt többes példányokat egyes könyvkereskedőknek (pl. a Ranschburg-cég) adják át.

Ez az aukciós „utójáték" tovább folyt. A Ranschburg-cég mellett Lukinich Imre igazgató igénybe vette a „hivatalos" Árverési Csarnok igazgatóságát is: a Lantos-féle aukción el nem kelt harminc művet (2 ősnyomtatvány, 15 1711 előtti, 13 1711 utáni mű felesleges példányai)[62] ajánlott fel. Az eredmény szinte lesújtó volt, mert ezen az árverésen csak egy könyv kelt el.

A már említett Ranschburg-féle akció sem járt több sikerrel (egy eladás történt 248 pengő 56 fillér = 250 svájci frank értékben).[63]

III.

Végső soron az Országos Széchényi Könyvtár részvétele az akkori Lantos-féle aukción nem üzleti vállalkozás volt, hanem a nemzeti könyvtári feladatok szolgálatában állt: a katasztrofális gazdasági viszonyok között pénzügyi alapot próbált teremteni hiányainak pótlására, elsősorban a külföldi hungarikumok beszerzésére, mégpedig oly módon, hogy az akció ne sértse a könyvtár gyűjteményi érdekeit.

Az árverések és a nyomukban járó eladások arra az alapvető és elkeserítő tényre hívták fel a figyelmet, hogy az ország nemzeti könyvtára szinte képtelen volt hivatásának eleget tenni. Önerejéből — akkori vezetőinek és könyvtárosainak helytállásából — az OSZK mégis megpróbálkozott azzal, hogy a bénító gazdasági viszonyok között is vállalja a tudomány és művelődés könyvtári kötelezettségét, felelősségét.

58. Melléklet az aukciós katalógushoz. OSZK Irattár. 1926. február 28.
59. OSZK Irattár. 640/1926.
60. Az OSZK és a Lantos-cég között nem volt mindig felhőtlen az üzleti viszony. 1926. március 3-án (OSZK Irattár. 141/1926) Lukinich igazgató az OSZK gazdasági Hivatalának ingerült hangon írt: „... minthogy az árverés napjai óta négy hét telt el anélkül, hogy nevezett könyvkereskedő e kötelezettségének (t. i. a 118.301.300 korona befizetésének) ismételt sürgetéseink és ismételt ígérgetései ellenére eleget tett volna, felkérem a t. GH-t, hogy nevezett könyvkereskedőn fenti adósságát sürgősen behajtani szíveskedjék."
61. OSZK Irattár. Uo.
62. OSZK Irattár. 173/1926., március 12., április 21., május 11-i iratok.
63. OSZK Irattár. 213/1926. — Néha könyvgyűjtőknél is megpróbálkozott az OSZK az aukción el nem kelt könyvek értékesítésével. Ez néha sikerrel járt: pl. Szabó János főmérnök 400 sv. frankért vásárolta meg az árverésen visszamaradt Jamblinus *De mysteriis... Velence, 1497* c. művét. Az ár jelentős volt: 5 400 000 korona = 432 pengő.

Hóman Bálint főigazgató és Lukinich Imre könyvtárigazgató természetesen egyéb bevételi forrásokat is igyekezett felkutatni. Ezekről itt nem szólunk, mert Dezsényi Béla idézett tanulmánya megemlékezett e szerény, de mégis emlékezetes erőfeszítésekről.

*

Forrásaink arról vallanak, hogy Lukinich Imre igazgató, aki ezt a küzdelmet folytatta az intézmény fennmaradása, anyagi alapjainak biztosítása érdekében végül is a kötelezettség és felelősség malomkövei között szinte felőrlődött. 1929. január 28-án ezt a protokolláris levelet írta Klebelsberg Kunó kultuszminiszternek:

„... a budapesti egyetemen rendszeresített keleteurópai történelmi tanszékre nyilvános rendes tanárrá kineveztetvén, a legnagyobb tisztelettel bejelentem Nagyméltóságodnak a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának igazgatói állásáról való lemondásomat, tisztelettel kérve az igazgatóság alól való felmentésemet."[64]

VERSUCHE ZUR LÖSUNG DER MATERIELLEN SORGEN DER NATIONALBIBLIOTHEK SZÉCHÉNYI (1924—1928)

Buchauktionen

GY. HARASZTHY

Der Historiker und Universitätsprofessor Imre Lukinich war zwischen 1924—1929 Direktor der Nationalbibliothek Széchényi. Das Ziel dieser Publikation ist, die wirtschaftlichen Schwierigkeiten der Nationalbibliothek darzustellen, und über die Buchauktionen zu berichtigen, die der Verbesserung der schweren materiellen Lage des Instituts zu dienen versuchten.

Nach den Jahren des verlorenen Weltkrieges tobte die Inflation in unserem Land immer stärker. Das Land geriet in Verarmung, das Kultusministerium bekam wenig finanzielle Unterstützung, so konnte sich auch die im Rahmen des Ungarischen Nationalmuseums tätige Széchényi-Bibliothek nur schwer aufhalten.

Die Nationalbibliothek war nicht einmal fähig, die wichtigsten ausländischen Handbücher, Zeitschriften usw. zu erwerben. Die Lage war auch dadurch erschwert, dass auch die ungarnsprachige, bzw. sich auf Ungarn beziehende Dokumente der Gebiete, die infolge des Friedensvertrags Trianon an andere Länder gerieten, gegen Geld gekauft werden mussten (bis 1918 wurden diese Dokumente als Pflichtexemplare eingeliefert).

64. OSZK Irattár 76/1929. január 28. — A lemondáshoz bizonyára hozzájárult Hóman főigazgató és Lukinich igazgató nem egészen zavartalan kapcsolata. Az árverést Hóman Bálint nem értékelte nagyra. *A Magyar Nemzeti Múzeum öt éve* c. jelentésében így írt erről a kérdésről: „... Kísérletet tettünk — az üzleti konjunktúra kedvezőtlen alakulása miatt, sajnos nem nagy eredménnyel — felesleges könyvtári harmadpéldányaink aukcionálásával is... Az 1926-ik évben Könyvtárunk harmad- és negyedpéldányaiból aukciót rendezett, mely azonban a kedvezőtlen üzleti viszonyok miatt nem járt a remélt anyagi eredménnyel." E pesszimista értékeléssel szemben — mint láttuk — Lukinich derűlátóbban vélekedett az aukciók hasznáról.

Direktor Imre Lukinich, der die historischen und wissenschaftlichen Aufgaben der Nationalbibliothek für wichtig gehalten hat, hat alles getan, um für das Institut neben dem geringen und immer mehr entwertenden staatlichen Budget auch andere materielle Quellen zu erschliessen. Mit Hilfe seiner führenden Mitarbeiter hat er einen Plan für die Auktion der auch in internationale Hinsicht wertvollen Duplikate der Nationalbibliothek ausgearbeitet, um von den auf diesem Wege gewonnenen Einnahmen wichtige ausländische Werke und Hungarika kaufen zu können.

Der entsprechende Partner zu dieser Auktion wurde in Person der bekannten Budapester Antiquarier und Buchverleger Adolf Lantos (Lantos-Aktiengesellschaft) gefunden. Unter der Führung des Bibliotheksdirektors hatte ein Komitee die Kostbarkeiten (Duplikate von Inkunabeln, Antiquen usw.) herausgewählt, die für den Verkauf entsprechen gehalten waren. Nach der Einwilligung des Generaldirektors hat die Lantos-Firma im Jahre 1926 in einer Publikation von hohem Niveau das Verzeichnis der in Auktion kommenden Werke veröffentlicht. (Der Ausrufungspreis wurde in Schweizer Frank angegeben.)

Die Auktion hatte aber nicht den erwünschten Erfolg erreicht. Wegen der ungünstigen wirtschaftlichen Verhältnisse fehlten die entsprechenden Lizitanten und bloss die Hälfte der angebotenen Bücher wurde verkauft. Die Grösse der Einnahmen war doch bedeutend.

Von den zurückgebliebenen Exemplaren konnte das Direktoriat der Nationalbibliothek an ungarischen und ausländischen Sammlern bzw. Antiquariaten noch weitere Publikationen verkaufen. So ist es Imre Lukinich und seinen Mitarbeitern gelungen, auch unter den lähmend wirkenden wirtschaftlichen Verhältnissen zur Deckung der wichtigsten Erwerbnisse etwas Geld zu beschaffen.

Az állományi teljességre törekvés lehetőségei és korlátai

(A patriotika gyűjtés hiányainak retrospektív pótlása)

WIX GYÖRGYNÉ

„Aki itt szolgál — írta a gyarapítási munkáról Emil Gratzl a könyvtárosok néhai alapművében, Milkau *Handbuch*-jában[1] — annak tisztában kell lennie azzal, hogy nem nyerheti el a kívülállók elismerését, sőt még azt az egy-két emberöltőre terjedő szerény halhatatlanságot sem, amely az átlagos tudományos tevékenység eredménye. Munkája anonim marad. Minél jobb ez a munka, minél inkább tudja magát azonosítani könyvtárával, annál kevésbé feltűnően illeszkedik az eredmény ahhoz az építményhez, amelyet évszázadok alkottak előtte, s amelyen jövő évszázadok építkeznek tovább. A könyvtáros neve és teljesítménye feledésbe merülhet, könyvtára azonban tovább él és tovább hat."[2]

Ez a névtelen halhatatlanság utáni vágy sarkallja a gyarapító könyvtárost a felelősségére bízott gyűjtemény soha el nem érhető, abszolút tökéletességének megvalósítására: a hiányok visszamenőleges pótlására. Különösen a nemzeti gyűjtemények gondozóit csábíthatja az az optimizmust indukáló tény, hogy nem a világ korlátlan könyvtermését kellene közel hiánytalanul begyűjtenie, hanem „csupán" a viszonylag körülhatárolható patriotika anyagot, ezen belül is elsősorban a hazai előállítású és a vernakuláris publikációkat. Nem lebecsülendő ez a szubjektív hajtóerő, mert megfelelő lendülettel ellensúlyozhatja azt a kételyt, amely időről-időre minden gyarapítással foglalkozó könyvtárost elfog, s tevékenységének célját és értelmét megkérdőjelezi. Van azonban egy sokkal fontosabb, objektív indítéka is a nemzeti jellegű állomány visszamenőleges teljessé tételének, ezt az UNESCO 1970. évi könyvtárstatisztikai terminológiai ajánlásai nemzetközi érvénnyel így fogalmazták meg:

„*Nemzeti könyvtárak:* olyan könyvtárak, amelyek elnevezésüktől függetlenül, felelősek az országukban publikált valamennyi jelentős kiadvány

1. *Handbuch der Bibliothekswissenschaft.* Hrsg. v. Fritz Milkau. 2. Bd. Leipzig 1933. 196. l.
2. „Wer hier dient, muss sich vielmehr damit abfinden, dass keine Anerkennung seiner Leistung durch Aussenstehende, ja nicht einmal die bescheidene Unsterblichkeit auf ein oder zwei Menschenalter, die die durchschnittliche Gelehrtenarbeit einträgt, mit seiner Arbeit zu gewinnen ist. Seine Arbeit bleibt anonym. Je besser sie ist, je mehr er sich mit seiner Bibliothek eins weiss, desto unauffälliger wird das Ergebnis seiner Arbeit sich dem Bau einfügen, den Jahrhunderte vor ihm gebaut, an dem kommende Jahrhunderte weiterbauen werden. Name und Leistung des Bibliothekars darf vergessen werden, seine Bibliothek lebt und wirkt weiter."

beszerzéséért és megőrzéséért, s amelyek kötelespéldányos könyvtárak akár törvény, akár más intézkedések hatálya alatt. Általában még a következő funkciókat kell ellátniok: nemzeti bibliográfiát jelentetnek meg; nagy és reprezentatív külföldi gyűjteménnyel rendelkeznek, s azt kurrensen is gyarapítják — ideértve az adott országra vonatkozó irodalmat; nemzeti bibliográfiai-információs központként működnek; központi katalógusokat tartanak fenn; kiadják a retrospektív nemzeti bibliográfiákat. Olyan könyvtárak, amelyek ugyan „nemzeti" nével bírnak, de ennek a definíciónak nem felelnek meg, nem helyezhetők a »nemzeti könyvtár« kategóriába."[3]

Az ebben a definícióban megfogalmazott gyarapítási feladat akkor sem lenne egyszerű, ha a jelentős patriotika dokumentumok gyűjtése csupán a kurrensen megjelenő kiadványokra korlátozódna. A célkitűzés azonban ennél nehezebb, hiszen visszamenőleges kiegészítésekre is kötelez, márpedig aligha akad olyan nemzeti könyvtár, amelynek állománya — legalább alapításának időpontjától — megközelítőleg teljesnek lenne mondható. Természetesen az Országos Széchényi Könyvtárban sem áll másként a helyzet, állományunkból is szép számmal hiányzik olyan múltban megjelent kiadvány, amely vagy hazai földön jelent meg, vagy anyanyelvünkön, vagyis a patriotika gyűjtés élvonalába tartozó területi vagy nyelvi hungarikum. E hiányok megállapítása, felfedése, és pótlólagos beszerzése az ún. retrospektív hiánypótlás, s ez a Gyarapítási Osztály egyik fontos célkitűzése. Jelenleg azonban (s a múltban méginkább) ezt a feladatkört az osztály jobbára passzívan látja el, vagyis az antikvár könyvpiacon, a hazai és nemzetközi fölöspéldányjegyzékekben és egyéb utakon-módokon felbukkanó, kínálkozó dokumentumtömegből szűri ki az állományába eddig be nem került nyomtatványokat. *Aktívan*, tehát a hiányzó dokumentumok adatait előre ismerve, levélben, keresőjegyzéken inkább a kurrensen megjelenő s valamilyen okból (pl. a kötelespéldány-szolgáltatás hiányossága, külföldi kiadvány megjelenéséről elkésetten szerzett értesülés stb.) be nem érkezett publikációk beszerzését kíséreljük meg, abban a reményben, hogy ezek még valahol hozzáférhetők, tehát a könnyebb ellenállás irányába haladva. (Hogy ez az irány sem vezet rövid úton célhoz, s hogy ellenállás is akad bőven, arra utal az a tény, amely szerint 1981-ben mintegy 1000 — időszaki kiadványokat reklamáló — levelünkre mindössze 55%-ban érkezett válasz, az is jobbára negatív.)

Húsz esztendővel ezelőtt, 1961-ben a Gyarapítási Osztály akkori felülvizsgálatakor, az OSZK legkiválóbb szakemberei a gyarapítási terület e fontos kérdésében így foglaltak állást:

„Az OSZK-nak az a célkitűzése, hogy megszerezzen és állományába iktasson minden magyarországi kiadványt, úgyszólván egyidős a könyvtárral magával. Ez a programpont világosan él minden dolgozó tudatában... Mindazonáltal a gyarapításnak ezen az elvileg tisztázott területén is van pár olyan problémakör, amelynek kimunkálása még várat magára..." — majd másutt — „... A hiánypótlás az OSZK esetében — lévén nemzeti könyvtár — olyan különleges és fontos feladat, hogy a tennivalók tisztá-

3. *National libraries* = *Encyclopedia of library and information science.* Vol. 19. New York—Basel 1976. 101. l.

zásával külön kell foglalkozni. Súlyosbítja a helyzetet, hogy hajdan a kötelespéldány beszolgáltatásnak nem volt szankciója, s hogy évtizedek veszteségével kell számolnunk. Alapvető feladataink közé tartozik tehát az állomány ilyen irányú megvizsgálása, 1. először a feladat statisztikai jellegű mennyiségi körvonalazása, 2. másodszor hiányjegyzékek összeállítása."[4]

A jelentés a javaslatok között az aktív hiánypótlást újra kiemeli, ezzel egy mindmáig élő követelményt támasztva az Osztály számára: „Kívánatos, hogy az antikvár vonalon a passzív gyűjtés folytatása mellett a beszerzés aktivitását kellőre kifejlesszük. Ennek érdekében — rangsorolva, kategorizálva a szükségleteket — a könyvtárnak hiányjegyzékeket (hiánykartotékokat) kell felállítani."[5] Végül így fogalmazza meg a követelményt, mintegy summázva, de ugyanakkor le is egyszerűsítve a kérdést: „Az állomány hiányait feltáró nyilvántartást részletes terv alapján, munkaközösségi alapon kell megoldani."[6]

Ez a vizsgálati jelentés immár húsz esztendős. Noha az aktív beszerzésre irányuló óhaj azóta is él, a személyzeti létszám és a pénzügyi lehetőségek szabta keretek továbbra is csak a kurrens (vagy legalábbis az 1945 utáni) hiányok keresésére adnak módot, s ott is csupán az egyszer valamilyen alkalomból megállapított hiányok esetében, ritkábban a külföldi hungarikabibliográfiák átnézése nyomán. Húsz év azonban nagy idő, s a könyvtári lehetőségek és kívánalmak — különös tekintettel az azóta kifejlesztett, vagy tervezett technikai, kooperációs és egyéb megoldásokra de elsősorban a társadalom támasztotta követelményekre — meglehetősen módosultak: a hangsúly a gyűjtés elsődlegességéről a bibliográfiai információra tevődött át. Havasi Zoltán így fogalmazta meg a jelen követelményeit:[7] „A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége 1978. elején tárgyalta a *Történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink komplex kutatása*" című tervezett új főirány koncepcióját. A célok és feladatok sorában megjelölve többek között a magyar történelem és kultúra tárgyi, *írásos emlékeinek* kutatását és gyűjtését *idehaza és külföldön;* forráskiadványok, szaktudományi bibliográfiák, katalógusok, topográfiák készítését, archívumok létesítését.

A könyvtári előkészületek már korábban megkezdődtek, vezető könyvtárosaink időben felismerték: az előző periódusok tapasztalatainak, valamint a tudományos kutatás (elsősorban a «nemzeti« tudományok komplex kutatására irányuló törekvések) többször kifejezésre juttatott igényeinek ismeretében erősíteni kell, elsőrenden az Országos Széchényi Könyvtárra háruló (művelődéstörténeti és tudománytörténeti szempontú, valamint a közművelődés igényeit figyelembe vevő) hungarikakutatásokat, azon belül, mint valódi könyvtári hivatást: a gyűjtést és a feltárást."

Ennek az újabb igénynek és irányzatnak fényében kívánja a jelen dolgozat „körüljárni" a retrospektív hungarika állomány-kiegészítés kérdés-

4. *Jelentés az Országos Széchényi Könyvtár Gyarapítási Osztályának felülvizsgálatáról.* (1961) 2., ill. 3. l.
5. Ugyanott 10. l.
6. Ugyanott 35. l.
7. Havasi Zoltán: *Kultúránk írott és nyomtatott emlékeinek kutatása.* = *Magyar Könyvszemle.* 1979. 4. sz. 352. l.

körét, elsősorban úgy, hogy a húsz év előtti megállapításokat veszi sorra, de következtetéseiben a mai megoldási lehetőségeket és tapasztalatokat — nem utolsó sorban az igényeket — veszi figyelembe. Ennek megfelelően az alábbi felosztást választottuk:

1. A feldat statisztikai jellegű vizsgálata.
2. Egy esetleges hiányjegyzék forrásainak (nemzeti, nyomdatörténeti, személyi, tematikus és külföldi hungarika bibliográfiák) vizsgálata.
3. A jelenlegi állomány teljessége és feltártsága.
4. Következtetések.

1. Statisztikai vizsgálódások

A 18. század végén, a 19. század elején, amikor a nemzeti könyvtárak javarésze alakult (vagy vált nyilvános könyvtárrá), az a romantikus elképzelés, amely a nemzeti érzést a nemzeti kultúra dokumentumainak lehető legteljesebb összegyűjtésével kívánta erősíteni, még nem tartozott az indokolatlan optimizmus álomvilágába.

Széchényi Ferenc gyűjteményéről — hála Somkuti Gabriella fáradozásainak[8] — meglehetősen pontos képet alkothatunk:

1. katalógus 1797	2. katalógus 1803	3. katalógus 1807	Összesen	Ebből hazai	Külföldi	Hely nélküli
7096	3234	3394	13 724	7584	5235	905

Ha figyelembe vesszük, hogy az RMNY Csoport számításai szerint[9] 1600-ig mintegy 1000, a 17. században mintegy 5000, s a 18. század folyamán mintegy 25 000 RMK I. és II. kategóriájú kiadvány jelent meg, úgy a nemzeti könyvtár létesítése idején csak a területi és nyelvi hungarikumok teljes anyaga 31 000-re becsülhető. Ebből — mivel a 19. századi megjelenésű nyomtatványokat még elhanyagolható mennyiségként kezelhetjük — hozzávetőlegesen 25%-ot képviselt Széchényi Ferenc gyűjteménye. (Somkúti Gabriella ugyan kötetszámban számolt, míg az RMNY Csoport becslése címekre vonatkozik, de — úgy véljük — a különbözetet kiegyenlítik a 18. század címanyagát rendkívül felduzzasztó „thesis"-ek, vizsgairatok, amelyek szép számmal rejtőzhettek a Széchényi-gyűjteményben szereplő liber gradualisokban.)

Alig harminc esztendővel az alapítás után, Jankovich Miklós gyűjteményének hála, a nemzeti könyvtár teljességének mértéke hatalmasan megnőhetett. Sajnos, Berlász Jenő alapos kutatásai ellenére, pontos adatokkal e gyűjteményt illetően nem rendelkezünk, annyit azonban tudunk, hogy a kiváló gyűjtő megállapítása szerint a magyar nyelvű nyomtatványok

8. Somkuti Gabriella: *Széchényi Ferenc nemzeti könyvgyűjteménye.* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971. Bp. 1973. 184—185. l. és 189—190. l.
9. Borsa Gedeon szíves közlése és Hervay Ferenc: *A XV.—XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban. Magyar Könyvszemle.* 1966. 1. sz.

száma 12 000, az idegen nyelvű hungarikumoké 50 000, összesen tehát 62 000 volt.[10]

Az időközben megjelent könyvanyag ez idő tájt évi 800—1000 lehetett,[11] így tehát a 18. századvégi 31 000-hez még további 30 000-et számolva, kb. 54—60 000-re becsülhetjük a hazai, ill. magyar nyelvű nyomtatványanyagot. Ha a Jankovich-gyűjteménynél is ugyanazt az arányt tételezzük fel a hazai és külföldi könyvtermés között, mint amelyet Somkúti Gabriella a Széchényi gyűjteménynél megállapított (elég rossz arány ahhoz, hogy ne becsüljük túl a teljességet), vagyis 38,2%-ra tesszük a külföldi hungarikumok arányát, akkor úgy vélhetjük, hogy a Jankovich-gyűjtemény mintegy 38 000-rel növelte a könyvtár hazai és magyar nyelvű állományát (köztük természetesen számos duplummal is). Időközben azonban az alapgyűjtemény egyéb forrásokból is gyarapodott, hiszen már a legelső időkben évi 300 körül volt az adományok száma,[12] s így joggal vélelmezhetjük, hogy a nemzeti gyűjtemény teljessége a hazai és magyar nyelvű anyagot illetően 50% körül lehetett. Ilyen körülmények között, amikor 30 év leforgása alatt az állomány hazai és anyanyelvi nyomtatványanyaga megkétszereződött, a gyűjtés teljességére vonatkozó remények nem bélyegezhetők romantikus ábrándnak.

Az alapítás óta eltelt majdhogy két évszázad alatt óriási változás állt be a könyvtermelésben. Már régen nem gondolkozhatunk ötjegyű számokban. Nézzük meg először a magyar könyvtermés alakulását nemzeti bibliográfiáink tükrében. (Az adatok — kivéve az egyes ciklusok előszavában megadott számokat — terjedelem és az egy lapon szereplő hazai és magyar nyelvű címek átlaga alapján becsültek). *(Lásd az 1. táblázatot a 180. oldalon).*

Statisztikai adatainkban azonban bizonyos értelemben „almát és körtét" adtunk össze. A különböző évkörű könyvészetek ugyanis más és más anyagot ölelnek fel. Vannak, amelyekben kisnyomtatványok, időszaki kiadványok és külföldi nem magyar nyelvű kiadványok, ismét mások, amelyekben a külföldi magyar anyag, végül — különösen a 20. század első két évkörében — a különlenyomatok duzzasztják a számokat. A két utolsó, modern szempontok szerint összeállításra került, könyvészet ezzel szemben tartalmilag erősen válogatott. Hogy milyen szigorú lehetett e tartalmi válogatás, arra Varga Alajosnénak a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése statisztikáira alapozott összeállításából vett adatok utalnak,[13] amelyek szerint 1945—1960-ban 35 709 könyv és 46 384 füzet jelent meg, ahol

> Könyv — „minden nem időszaki jellegű — elsősorban nyomdai úton előállított — mű, amelynek belső terjedelme legalább 48 oldal, Magyarországon adták ki és szerepel a Nemzeti Bibliográfiában".

10. Berlász Jenő: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa.* = Az Országos Széhényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971. 143. l.
11. Berlász Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története.* Bp. 1981. 113. l. (Markos Béla nyomán.)
Megjegyezzük, hogy éppen a Markos Béla által összeállított nyomdászmutató adatainak számbavétele 1798—1800 táján évi 450 cím körüli mennyiséget eredményez, s ez feltehetően a 19. század első éveire is érvényes még.
12. Berlász Jenő: Az Országos Széchényi Könyvtár története. 120. l.
13. Uo.

1. táblázat

Összes könyvtermésünk nemzeti könyvészeteink szerint
(1910-ig a külföldön megjelent magyar nyelvűek is)

Évkör	Évek száma	Címek száma	Éves átlag	Megjegyzések
1600-ig	100	1 000		Az RMNy csoport kiegészítéseivel
1601—1700	100	5 000		1800-ig
1701—1800	100	25 000	*	* 1712—1772 kb. évi 165,
1801—1860	60	29 000	500	1773—1800: kb. évi 465
1861—1875	15	12 000	800	kiegészítések nélkül,
1876—1885	10	14 000	1400	de különlenyomatokkal,
1886—1900	15	29 000	1900	füzetekkel stb.
1901—1910	10	50 000	5000	
1911—1920	10	44 000	4400	
1921—1944	24	150 000	6250[14]	válogatással, s csak hazai
1945—1960	16	56 000	3500[15]	kiadványok
Összesen:		415 000		
1961—1975**	15	75 000	5000[16]	** csak könyv; füzet további + 12 000
1975-ig		490 000 cím		

Füzet — „minden nem időszaki jellegű — elsősorban nyomdai úton előállított — mű, amelynek belső terjedelme legalább 4 és legfeljebb 47 oldal".[17]

Ez a szám (összesen 82 093) messzemenően meghaladja a *Magyar Könyvészet* megfelelő évkörének 56 000 címét, ugyanakkor előbbit látszik némiképpen alátámasztani az OSZK ún. kötelespéldányos sorainak, az 1952-től megkülönböztetett raktári jelzetű anyagnak a növekedése. Sajnos azonban ezeket a sorokat sem vehetjük statisztikai becsléseink alapjául, mert egyfelől kevesebb anyagot tartalmaznak, mint a tényleges kurrens megjelenés, mivel az önmagukban nem teljes művek sorozati jelzetre kerülnek raktárunkban, s itt már a kötelespéldányos anyag nincs kikülönítve, másfelől mind a *Magyar Könyvészet*, mind Varga Alajosné statisztikáinál lényegesen többet, mert a 60-as évekig szinte szelekció nélkül minden beérkezést ide számoztak, a különlenyomatokat is.

E — statisztikai nehézségeinket illusztrálni kívánó — kitérő után kíséreljük meg a hazai könyvtermést, annak növekedését századok szerint felmérni.

14. *Az 1944. évi hazai nyomtatott könyvek jegyzéke.* Összeáll. Patayné Balogh Éva. (Bp. 1972.) Előszó [1]. l. Továbbá, újabban: Havasi Zoltán i. m. 358. l.
15. *Magyar Könyvészet. 1945—1960.* Szerk. Komjáthy Miklósné. 5. köt. Bp. 1968. 5. l.
16. Varga Alajosné: *A magyar könyvkiadás 30 éve. 1945—1974.* Bp. 1975. 37. l. (Az 1975. év becsült adat.)
17. Varga Alajosné i. m. 7. és 8. l. (Lapalji jegyzet.)

2. táblázat

Összes könyvtermésünk 1975-ig századonként
(1910-ig a külföldön megjelent magyar nyelvűek is)

1600-ig	1 000 cím	
1601—1700	5 000 cím	Kiegészítésekkel
1701—1800	25 000 cím	
1801—1900	84 000 cím	Kiegészítések nélkül
1901—1944	244 000 cím	1920-ig kiegészítések nélkül, 1921-től válogatással
1945—1975	170 000 cím	Az ún. füzeteket is figyelembe véve
Összesen	529 000 cím	

E táblázatot vizsgálva, s a 20. századot a még hátralevő 25 esztendővel kiegészítve el kell fogadnunk az RMNY szerkesztőinek azt a vélekedését, hogy századonként ötszörösére emelkedik a könyvtermés. Ezt a megállapítást a 19. század adatai ugyan cáfolni látszanak, ám ezek kiegészítések nélküli egykorú gyűjtéseken alapulnak, s ugyanígy a 20. század első két évtizedének adatai is. Ha további becslésünk alapjául egy újabbkeletű és igen pontos gyűjtést veszünk, Szegleti Ildikó kiváló kimutatását a Veszprém megyei nyomdák teljesítményéről,[18] akkor valósnak kell tekintenünk a századonkénti ötszöröződést. Szegleti Ildikó eredményei szerint:

a *Magyar Könyvészet* összes adata	új cím-gyűjtés
a veszprém megyei nyomtatványokról	
évkör: 1860—1920 1009 cím	1472 cím.

Elhagyva régebbi könyvészeteinkből a különlenyomatokat, s a külföldi címeket, viszont tekintetbe véve a pótlásokat, a 19. századra minden túlzás nélkül becsülhetünk 125—130 000, a 20-ra 600—620 000 művet. Így végső fokon 750—800 000-re kell becsülnünk a 2000-ig előállított hazai nyomtatványok számát.

Úgy véljük, hogy ezzel a statisztikai számítgatások kérdését — és az olvasót — már eléggé kimerítettük. Tekintsünk el tehát a további mennyiségi becslésektől és kíséreljük meg a hiánykiegészítések kérdéskörét egy esetleges hiánylista, hiánykataszter összeállítása szempontjából vizsgálni.

2. Egy hiánykataszter összeállítási munkálatai, forrásai

Hiányokat — mint már említettük — pótolni kétféleképpen lehet:

— *passzívan*, vagyis a véletlenszerűen kínálkozó anyag (antikvár válogatás, fölöspéldány-jegyzékek stb.) szelekciója és a kijelölt tételek hasonlításából adódó hiánymegállapítások útján;

— *aktívan*, bibliográfiákból, helyi kutatásokból adódó címanyag hasonlítása, s az így megállapított hiányok lelőhelyének megállapítása, majd másoltatásuk útján való pótlásával.

18. Szegleti Ildikó: *Veszprém megye nyomdászata 1860—1920.* Veszprém 1978. 6. l.

Előbbi megoldás a Gyarapítási Osztály jelenlegi gyakorlata, utóbbi az RMNY Csoporté a 18. századi és a Gyarapítási Osztályé a külföldi hungarikumok vonatkozásában.

A passzív megoldás természetesen rendkívül munkaigényesnek tűnik, hiszen rengeteg felesleges hasonlítással jár. Pozitívumai azonban — azon felül, hogy nem igényel lelőhely-megállapítást, másoltatást, hanem de facto nyomtatványt eredményez — a jelenlegi időszakban túlsúlyban vannak, ugyanis mostani munkánk során nemcsak retrospektív hiánykiegészítés a célunk, hanem

1. megfelelő szelekcióval az állomány visszamenőleges kétpéldányosra történő kiegészítése,
2. vári olvasótermeink leendő szabadpolcos anyagához kell a szükséges műveket biztosítani,
3. az időközben sajnálatosan szép számmal keletkező raktári hiányokat kell pótolni.

Hogy ez a passzívnak minősített tevékenység a retrospektív állománykiegészítés szempontjából milyen eredménnyel jár, arra csak áttételesen tudunk jelenlegi statisztikáinkból választ kapni. Ha abból a munkahipotézisből indulunk ki, hogy többespéldánybeszerzésünk — gyűjtőköri előírásainkból fakadóan — szinte kizárólag hazai dokumentumokra korlátozódik, s e feltételezés alapján a magyarországi megjelenésű beszerzés statisztikai adataiból levonjuk a többespéldány-gyarapodás számait, akkor a hazai könyvtermés állományunkban való retrospektív kiegészülésére meglehetősen valós statisztikai sort kapunk:

Év	Magyarországi megjelenés	Többespld. beszerzés	Feltételezett hiánypótlás
1974	1861 köt.	1446 mű	kb. 400 mű
1975	1660 köt.	946 mű	kb. 700 mű
1976	2073 köt.	1450 mű	kb. 600 mű
1977	3111 köt.	2253 mű	kb. 800 mű
1978	3171 köt.	1840 mű	kb. 1300 mű
1979	3086 köt.	1655 mű	kb. 1400 mű
1980	2902 köt.	1606 mű	kb. 1200 mű

(Az 1978-tól bekövetkezett, viszonylag jelentős emelkedés magyarázata abban rejlik, hogy a Fölöspéldányközpont ezekben az években dolgozta fel jegyzékeiben azt az 1850 utáni megjelenésű teológiai szakanyagot, amelyet a szerzetesi rendházak feloszlatása után gyűjtött be.)

Tényként kell megállapítanunk, hogy ez a passzív hiánypótlás a teljes magyar könyvtermés adott időszakának csak ezrelékekben kifejezhető hányadát eredményezi. Vizsgáljuk meg éppen ezért, hogy az elméletileg eredményesebb aktív hiánypótláshoz szükséges hiányjegyzék-összeállítás milyen munkafeladatokkal jár, s azok mennyivel lehetnének eredményesebbek.

Az első lépés egy hiánykataszter összeállításához az átvizsgálandó bibliográfiák s egyéb források címanyagának összegyűjtése. Próbaként mintegy 400—450 címet gyűjtöttünk ki a szakkatalógus e szempontból számításba

vehető hely-, ill. nyomdatörténeti címanyagából. Közelebbről megvizsgálva e címeket, mintegy 10%-uk bizonyul használhatónak, de tartalmuktól, szerkesztési elveiktől, gyűjtési és leírási módjuktól stb. függően ezek is igen különböző mértékben. Ennek megfelelően e bibliográfiai adatgyűjtés után sorra kell venni a gyűjtött címeket és megnézni a helyszínen, milyen arányban tüntetnek fel lelőhelyet, milyen mértékben szerepel e lelőhelyek között az OSZK, egyáltalán hány gyűjtemény anyagát vették tekintetbe, tehát mennyire valószínű a teljességük stb. stb. E bibliográfiai adatgyűjtés természetesen nem korlátozódhat a helyi, ill. nyomdatörténeti bibliográfiákra.

A következő lépés e bibliográfiák összevetése az OSZK állományával, s ennek alapján az OSZK-ból hiányzó címek megállapítása. Ezek után következik a hiányok kiírása, s a bibliográfiákban megadott lelőhelyek megkeresése másolatkérés céljából. E téren természetesen nem lehet mechanikusan eljárni, mint általában a bibliográfiai adatgyűjtésnél, hanem a hasonlításkor már tekintettel kell lenni arra, hogy a másolatkérést megelőző szelekcióhoz szükséges adatok is rendelkezésre álljanak. Így fel kell tüntetni, hogy az adott, hiányzó címnek másik, azonos szövegű kiadása szerepel-e az OSZK állományában, míg a feldolgozott bibliográfiának — lehetőleg — több lelőhely adatait is tartalmaznia kell ahhoz, hogy a kiadvány ritkaságát lehessen megítélni.

Mindezeknek a kívánalmaknak fényében nézzünk meg egy olyan bibliográfiai összeállítást, amely — meglehetősen egyedülálló módon — valamennyi fenti szempontnak megfelel. Jezerniczky Margit munkája [„*Les impressions en français de Hongrie (1707—1848)*, Szeged 1933] ez, amely számos lelőhelyen kívül azokat a bibliográfiákat és katalógusokat is feltünteti, amelyekben az említett címekkel találkozott az összeállító, s mindenütt pontos jelzetet ad meg, nem csupán a lelőhelyek szigláját.

Egyébként ez a bibliográfia azért is jó kiindulópont, mert mintegy egyharmadában 18. századi címeket tartalmaz, s ezeknél az RMNY Csoport tevékenységére és tapasztalataira is támaszkodhattunk. *(Lásd a 3. táblázatot a 184. oldalon).*

Engedtessék meg nekünk, hogy a nagyobb nyomatékosság kedvéért néhány, jegyzetben közölt észrevételünket más megfogalmazásban, más olalról még egyszer summázzuk:

— a leglelkiismeretesebb bibliográfia sem lehet teljes (ne csodálkozzunk tehát azon, ha egy könyvtár állománya is hiányos). E nem valami újszerű megállapítást a két most elemzettre konkretizálva: az RMNY jelenlegi anyaggyűjtése Jezerniczkyével szemben 92%-os, míg Jezerniczkyé — az eddig ismert francia nyelvű tételek fényében — 94,6%-os. Hangsúlyozni kell, hogy az egyik egy abszolút körülhatárolható, szűk területre vonatkozik, de nem hivatásos vagy hivatalos gyűjtés, míg a másik a teljes hazai és magyar nyelvű nyomtatványanyagot felölelő, ám ugyanakkor a nehezebb feladatot ellensúlyozza, hogy hivatásos bibliográfusok tervszerű munkájának eredménye.

— Az OSZK állománya e típusban (idegen nyelvű hazai nyomtatványok) 1933-ban 60% körül volt (a 18. században 66%-os a 19.-ben 58%-os),

3. táblázat

Jezerniczky, ill. az RMNY bibliográfiai adatai és az OSZK mai hiányai

	Jezerniczky adatai[1]				RMNY Csoport adatai				Összesen		
	OSZK lelőhely	egyéb lelőhely	ebből csak 1 pld. ismert	irod. adat	OSZK lelőhely	egyéb lelőhely	irod. adat	eddig nem ismert	összes cím	össz. OSZK lelőhely	össz. irod. adat ma
18. sz.	33[2]	13	10[3]	4[4]	37	8	1	4[5]	50	39[6]	2[7]
címek %-a	66	26		8	74	16	2	8	100	78	4
19. sz.	59[2]	21	15[3]	22	—	—	—	—	102[8]	76	15[9]
címek %-a	58	20,5		21,5					100	74,5	14,5

1. Csak az 1712-től megjelent könyveket és kisnyomtatványokat vettük figyelembe.
2. Az OSZK lelőhelyű kiadványok közül a könyvgyűjteményen kívül, a Kisnyomtatványtárban, Színháztörténeti Osztályon és a Zeneműtárban található volt — Jezerniczky korában még Aprónyomtatványtár — 18. századi nyomtatvány 7, 19. századi 21. Ezeket tehát a könyvek katalógusában hiába kerestük volna, ha OSZK lelőhely nem szerepelne a bibliográfiában.
3. A 34 megadott lelőhelyű, OSZK-ból hiányzó kiadvány közül tehát 25-öt ismert egyetlen példányban a szerző, s ezek volnának azok a nyomtatványok, amelyekről elsősorban ajánlatos másolatot beszerezni.
4. Érdekes módon két irodalmi hivatkozás a Széchényi Ferenc könyvtárának katalógusára vonatkozott, ezekből az egyik ma megvan az OSZK-ban, de friss szerzemény, a másik ma nincs meg.
5. A 4 közül egyik cím egy már begyűjtött, de még ki nem értékelt jegyzéken szerepelhet, míg három címnek lelőhelye is kiderült Jezerniczky bibliográfiájában.
6. E 39-ből 8 OSZK példány a különböző különgyűjteményekben található, s így könyvkatalógusunkban nem szerepel.
7. Petrik 7. kötet alapján még további 8 létező és 1 feltételezett irodalmi adat gyűjthető ki, amelyekkel Jezerniczky bibliográfiája kiegészíthető; az ott szereplő címek 18%-a.
8. Az összes ismert címből Petrik eredeti könyvészetében 34 címet közölt (68%-os teljesség) a 18. századból, és 56-ot (55%-os teljesség) a 19. századból.
9. Végső következtetésünk és megjegyzésünk: az összes ma ismert lelőhelyű cím az RMNY bibliográfiai gyűjtésének hála a 18. századra a címek 96%-a, míg a 19. századra csak 85%-a. Az RMNY teljessége pedig a Jezerniczky-féle bibliográfia fényében: 92%.

míg 1981-re ez a teljesség 75% körülire nőtt (18. sz. 78%, 19. sz. 74,5%), s mindkét esetben a 19. századi anyag a hézagosabb.

— Petrik *Könyvészete* — nem feledve a teljesítményének joggal járó tiszteletet — igencsak hiányos és kiegészítésre szoruló: a 18. század vonatkozásában 68%-os teljességű, a 19. századra 55%-os, s ismét a 19. század áll rosszabbul.

— A lelkiismeretes és szakértő bibliográfiai adatgyűjtés a 100%-os teljességet megközelítve, 96%-ra emelte a fellelhető művek arányát, szemben a „gondozatlan" 19. századdal, amelyre a Gyarapítási Osztály 15%-ban nem találna lelőhelyet, ha másolatban akarná beszerezni a hiányzó műveket.

Fenti vizsgálódásunk egy kiadványtípus bibliográfiáját elemezte. Az OSZK hiányainak felderítésére számos hasonló és másfajta bibliográfia gondos átnézése volna szükséges, mégpedig az alábbiaké:

— nemzeti bibliográfiák,
— nyomdatörténeti bibliográfiák (egyetlen nyomda, egy város, egy megye stb. viszonylatában),
— személyi bibliográfiák,
— típus vagy témabibliográfiák (pl. ifjúsági és gyermekkönyvek, magyarországi német nyomtatványok stb.),
— külföldi hungarika bibliográfiák,
— könyvkiadói, könyvtári katalógusok.

Önmagukban e típusok egyike sem elégséges, mint látni fogjuk még a nemzeti bibliográfiáké sem. Vizsgáljuk meg tehát e bibliográfiatípusokat, mit remélhetünk tőlük hiánykataszterünkhöz?

Retrospektív nemzeti bibliográfiák

a) Teljesség

Mint már láthattuk, 1801-től (1800-ig a probléma az RMNY bibliográfiai munkálatai révén már jó kezekben nyugszik) 1920-ig nemzeti könyvészetünk korántsem teljes. A már vizsgált esetben átlagosan 55%-os volt a teljesség. Szegleti Ildikó ugyancsak fentebb említett gyűjtésénél meg, amikor az 1009 régebbi címet 1472 új címmel bővítette, éppenséggel 40% körül mozgott. Ennek az aránynak az el nem túlzott voltát támasztják alá az RMNY Csoport tapasztalatai is:

Petrik eredeti	1—4. kötete a 18. századra		11 630 cím
Petrik	5. kötet		7 660 cím[19]
Petrik készülő	7. kötet	kb.	4 000 cím[20]
	Összesen		23 290 cím

Az alapmű a teljes, újkeletű gyűjtéssel kiegészítetthez viszonyítva az adatoknak mintegy 50%-át tartalmazta.

Az általunk ugyancsak közelebbről megvizsgált nyomdatörténeti bibliográfia, Ulreich Tibor szombathelyi vonatkozású összeállítása[21] — amely, mint később látni fogjuk, ugyancsak távol áll a teljességtől — 1848—1850-re összesen 27 Szombathelyen nyomtatott kiadványt regisztrál. Ezekből Petrik

19. *Magyarország bibliographiája 1712—1860. VI. Nyomda és kiadástörténeti mutató.* Bp. 1972. Markos Béla előszava 5. l.
20. Borsa Gedeon adatai (szóbeli közlés, amely becslésen alapul).
21. Ulreich Tibor: *Szombathely nyomdái napjainkig valamint termékeik 1787-től 1900-ig.* Szombathely 1961.

bibliográfiája mindössze 4 címet ismert. Ha tekintetbe vesszük, hogy a Petrik által nem említett tételek közül 9 periodikus kiadvány (értesítő, directorium stb.), s ezeket figyelmen kívül hagyjuk, a fennmaradó 18 tételből 4 még mindig csak 20% körüli teljességre utal.

1921 utáni új bibliográfiáink ebből a szempontból sokkal kiválóbbak, bár természetesen — a regisztrálandó anyag nagyságrendje következtében — a teljesség tekintetében ugyancsak lehetnek hiányok. Tapasztalataink, gyakorlatunk alapján azonban azt mondhatjuk, hogy e kiadványok megközelítik az optimális teljességet, illetve esetleges hiányaik zömmel tudatos válogatásból adódnak.

b) Lelőhely-közlés

Lelőhely-közlés tekintetében ugyancsak az új, 1921—1960 évkörökre terjedő, Komjáthy Miklósné által szerkesztett bibliográfiák nyújtják az optimális lehetőséget egy esetleges retrospektív hiánypótláshoz. Az OSZK-jelzetek szerepeltetésével biztos támpontot nyújtanak, szemben a korábbi évkörök *Magyar Könyvészet*eivel, amelyek közül csak az 1860-ig terjedő kötetek utalnak M betűjelükkel az OSZK állományára.

Kényelmi szempontból legfeljebb azt fájlalhatjuk, hogy az egyéb lelőhelyek közlése az új könyvészetekből hiányzik, ezek azonban a Retrospektív Bibliográfia Szerkesztőségében a gyűjtött cédula-anyagon — amennyiben volt lelőhely — visszakereshetők.

c) Munkaigényesség

Mindazoknak a címeknek, amelyeknél OSZK-lelőhely nem szerepel, tényleges állományi hiányként való megállapítása a katalógusokkal való összevetést igényli. E szempontból tehát 1920-ig terjedő könyvészeteink egyszerűen nem is jöhetnek számításba, oly sok lenne bennük a hasonlítandó tétel. Az 1921—1944. évi *Magyar Könyvészet*[22] esetében ezzel szemben az alábbi mintavételi eredményre jutottunk a különböző műfajok (Versek, regények, ifjúsági irodalom stb.) 10—10 lapnyi terjedelmű, mintegy 450—450 címét vizsgálva:

2200—2300 címből lelőhely nélkül közölt mindössze 34 tétel, vagyis 1,5%, ami a teljes, mintegy 150 000 címet tartalmazó bibliográfia vonatkozásában kb. 2250 lelőhely nélküli címet jelentene. Ezt a számításunkat más adattal is alátámaszthatjuk. Az 1944. évi — külön kötetben korábban közreadott — könyvészet 4820 tételéből[23] összesen 100 körüli címet gyűjtöttek más könyvtárak állománya alapján, s noha ebben az évben kétségkívül hiányosabb volt a kötelespéldány-szolgáltatás, mint más években, a 2%-ot ez a mennyiség sem haladja meg.

22. *Magyar Könyvészet 1921—1944.* Szerk. Komjáthy Miklósné. 7. köt. Magyar irodalom. Bp. 1980.
23. 1944. évi könyvészet i. m. [1] l.

A munkaráfordítás igénye itt tehát inkább a kigyűjtés terén jelentkezik. Az 1921—1944 évkörben 150 000 címet, az 1945—1960 évkörben pedig 56 000-et átrostálni, ámbár gyorsan lebonyolítható, de meglehetősen hamupipőkei feladat.

A munkaigényesség másik oldala az adatok pontosságából adódó könnyebb vagy nehezebb hasonlítási lehetőség. Ami érmünknek ezt az oldalát illeti, itt Kozocsa Sándor és Komjáthy Miklósné, a két szerkesztő-bibliográfus személye „garantálja" a megbízhatóságot, 1860-ig pedig a címek egy részénél, ahol autopsziából történt a leírás, az adatok bő részletessége nyújt segítséget a hasonlításhoz. Nem így áll a helyzet Petrik Géza pusztán hirdetésekből kiemelt adataival, vagy a nem általa szerkesztett évkörökkel. Az 1901—1910. évi bibliográfia általunk vizsgált 50 címéből 4-nél volt hibás az adatközlés (méghozzá a szerző nevénél), az 1861—1875-ös 50-nel szemben, ahol mindössze egy név volt hibás.

Nyomdatörténeti bibliográfiák

A nyomdatörténeti bibliográfiák levéltári kutatások és helyi gyűjtemények átvizsgálásából adódó, autopszia alapján történő címleírások révén, legalábbis elvileg lényegesen teljesebbek — szükségszerűen — mint a retrospektív nemzeti bibliográfiák. Éppen ezért egy-egy város vagy község, egy-egy megye ilyen irányú könyvészeteit, nem is szólva az egyetlen nyomda működését feltáró tudományos igényű összeállításokról, mindenképpen fel kellene dolgozni egy hiánykataszterhez, sőt talán ezeket kellene elsősorban figyelembe venni. Természetesen azokról a boszorkányokról, amelyek ninjsenek, nem eshet szó: sajnálatosan kevés egyelőre az ilyen bibliográfiák czáma. Az újabb időkben ugyan számos e témakörbe vágó könyvészet selent meg, vagy készül — részben az egyetemen a könyvtáros tanszék égisze alatt — ezek azonban egyelőre részben nem hozzáférhetők, részben pedig igen meghatározott korokra vonatkoznak.

a) Teljesség

Teljesség szempontjából ezek a művek kétségkívül minuciózusabb gonddal készülnek, mint az összefoglaló nagy nemzeti könyvészetek. Annak ellenére azonban, hogy — már csak lokálpatriotizmusból is — minden aprócska nyomtatványt is igyekeznek feltárni, szükségszerűen ezek sem teljesek. Példaként egy olyan nyomdatörténeti összeállítást elemzünk, amely 18. századi anyagot is tartalmaz, s ezért a megfelelő apparátussal és szakértelemmel összegyűjtött RMNY-adatok fényében vizsgálható. Ulreich Tibor már említett szombathelyi nyomdatörténeti bibliográfiája ez a mintadarab, amelynek összevetése az RMNY-Csoport adatgyűjtésével a 4. sz. táblázatban szemléltethető. Megjegyezzük, hogy ezt a bibliográfiát az RMNY adatgyűjtése során, már feldolgozta.

4. táblázat

Összes ismert cím (RMNY + Ulreich)	RMNY adatok				Ulreich adatai					
	címek száma	OSZK lelőhely	egyéb lelőhely	irod. adat	címek száma	OSZK lelőhely közlés	OSZK-ban ténylegesen	egyéb lelőhely	irod. adat	lelőhely kieg. RMNY-hez
absz. szám 115	114[1]	59[2]	29	26[3]	89	12[4]	49	54	23	15[5]
% 100	99,1	51,3	25,2	22,6	77,3					13

1. Ulreich adataiból 1 a feldolgozáskor úgy látszik kimaradt.
2. Ebből 24 nyomtatvány a Kisnyomtatványtárban található.
3. Az irodalmi adatok zömmel éppen Ulreich munkájának feldolgozásából adódtak, mivel az ott közölt lelőhelyeket az adatgyűjtés nem tüntette fel.
4. Ezek közül 1 cím ma már nem lelhető fel.
5. Amennyiben az Ulreich által közölt lelőhelyek ma is érvényesek, lelőhely nélkül mindössze 12 cím, az összes ismertnek 10,4%-a maradt, ezek egy része periodikus kiadvány (értesítő, directorium), amelyek megjelenése feltételezhető, de valójában csupán következtetés. Érdekes, hogy 1 cím ismét, csakúgy, mint Jezerniczkynél, a Széchényi Ferenc könyvtárának katalógusából vett adat, amelyhez kiadvány ma már az OSZK állományában nem lelhető fel.

E bibliográfia, noha Petrik eredeti összeállításánál jóval *teljesebb* (az ottani 39 szombathelyi nyomtatvánnyal szemben 89), az RMNY Csoport adatgyűjtésének mégis mindössze háromnegyed részét tartalmazza. *Lelőhelyeket* közöl ugyan, de csupán egyetlen egyet minden címnél, s ezek egy része is az adatgyűjtés óta eltelt időben feltehetően érvényét vesztette, így az esetleges másolatok bekérésének sem elbírálásakor, sem lelőhelyük megállapításakor nem teljes értékű. Munkaigényesség szempontjából leírásai megfelelő támpontot adnak a hasonlító munkához, időrendi felállítása miatt azonban e feladat megoldása meglehetős időveszteséggel és a betűrendes katalógus menti ide-oda száguldással jár. S így is kevéssé eredményes, a bibliográfiai feltárással szemben, a könyvkatalógusban való hasonlítás, miután a kisnyomtatványtári címek száma meglehetősen magas. Más nyomdatörténeti bibliográfiák hasonló problémákat vetnek fel, különösképpen mivel anyaggyűjtésükben inkább helyi gyűjteményekre támaszkodnak. Ez mindaddig így lesz, amíg az OSZK nem vállalkozik nyomdász-, illetve kiadói katalógusok felállítására. Ilyenek ugyanis jelenleg csupán az RMNY Csoportnál vannak, és — természetesen — az ISBN-számok bevezetése óta, Feldolgozó Osztályunk is építi a hazai hivatásos kiadók katalógusait.

Személyi bibliográfiák

Egy hiánykataszter összeállításánál az a kutatási szempontból sajnálatos tény, hogy igazán alapos személyi bibliográfiánk meglehetősen kevés van, nem jelent hátrányt. Szerzői életműveket a cikkeket, tanulmányokat, kriti-

kákat is tartalmazó teljességig természetesen csak e bibliográfiáknak kell tartalmazniok, míg a hiánykataszter összeállításához a Szinnyei-teljességű biobibliográfiák is teljesen elegendők volnának. Ilyeneket azonban — amennyiben napjainkig vizsgáljuk a könyvtermést — csak fáradságos munkával, számos monográfia, nekrológ stb. átvizsgálásával lehetne összegyűjteni. (Gulyás Pál kéziratának megjelentetése — minden probléma és nehézség ellenére, amellyel átfésülése és korrekciója járhat — e szempontból is óriási nyereség volna.)

Mi mindenesetre először Szinnyei köteteivel kezdtük „kísérletünket". Mindjárt az első választott névnél, Falk Miksánál némiképpen megakadtunk, e találomra kiszemelt szerző ugyanis a megfelelő kötet[24] megjelenésekor még nem fejezte be földi és szerzői pályafutását. A Szinnyei által felsorolt publikációkból, szám szerint 16-ból, mindenesetre két — választóihoz intézett — beszédének szövege és 4 fordítása hiányzik az OSZK állományából. (Mivel azonban utóbbiak közül 3 franciából németre fordított szépirodalom, míg 1 cím egy tankönyv fordítása németből magyarra, s ennek más kiadása meg is található az OSZK-ban, itt pótlásra érdemes hiányról kevéssé beszélhetünk.)

Két másik „mintavételünk"-nél szám szerint kevesebb volt a hiányzó cím, ill. kiadás, ám ezekben az esetekben a kiválasztott személyiség olyan jelentős volt, hogy feltehetően elődeink is nagyobb súlyt helyeztek műveik minél teljesebb begyűjtésére.

Vajda Péter (címszava 1914-ben jelent meg)[25] a Szinnyei kötet megjelenéséig kiadott művei és fordításai közül — összesen 21 tétel — 2 nem szerepel az OSZK állományában, mindkettő átdolgozás, s ugyancsak átdolgozás, az *Ifjabb Robinzon* az OSZK állományának többlete. Vajda Jánosnál[26] Szinnyei 28 tételt sorolt fel, ebből egy hiányzott a katalógusból (*Büszkének. Elbeszélések.* 1909.), míg többlet — Szinnyei megfelelő kötetének időhatárán belül — három is akadt.

E csekélyke „mintavétel" tehát a személyi bibliográfiákkal való munkának a befektetett energiához mérten aránytalanul kicsi gyümölcsét ígéri.

Minthogy egy fontosabb területre vonatkozik, Botka Ferenc elsőkiadás-bibliográfiáját[27] is elemeztük, néhány találomra választott névvel. Többletet ebben az esetben az OSZK nem igen mutathat fel, mivel ez a fontos összeállítás (amely sajnos, még meglehetősen a betűrend elején tart) egyik forrásául éppen a nemzeti gyűjteményt tekinti. „Többlet" csupán akkor jelentkeznék, ha feltáró munkánk Botka Ferenc adatgyűjtését ráérne hasznosítani. Több „nem láttam"-megjegyzés ugyanis abból adódik, hogy a bibliográfiában irodalmi adatgyűjtésből származó, szerző nevéhez kötött első kiadás az OSZK-ban anonim műként címénél szerepel.

Ha sorra vesszük a „felmért" szerzőket, azt találjuk, hogy Amadé László 4 művéből 1 (az RMNY által szerencsére példányból és nem csak irodalomból ismert) tétel hiányzik, Ambrus Zoltán 41 önálló műve közül 1, az Arany János neve alatt felsorolt 18 önálló műből, fordításból stb. egyetlen

24. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* 3. köt. Bp. 1894. 99—100. h.
25. Szinnyei i. m. 14. köt. 765—767. h.
26. Szinnyei i. m. 14. köt. 756—758. h.
27. Botka Ferenc: *A magyar irodalom első kiadásai.* [1.] köt. Bp. 1973.

egy sem (még az 1973-ban hiányzó, csak irodalomból ismert *Szabadság zengő hárfája* is bekerült azóta állományunkba).

Ányos Pál 8 első kiadással szerepel, ezekből három irodalmi hivatkozás alapján, Botkánál. Az RMNY-gyűjtés valamennyit kimutatja az OSZK állományában, de egy közülük friss beszerzés, egy anonim mű, egy pedig régi müncheni jelzettel szerepelt, ez utóbbi kettő kisnyomtatvány. Elő- és utószavait tartalmazó kiadványok természetesen szintén fellelhetők az OSZK-ban.

Aranka György esetében is inkább a feltártsági fokkal van, illetve, megfelelő feldolgozói kapacitás esetén, lehetne vitánk: 16 itt leírt első kiadású művéből mindössze egyet nem lehetett a könyvkatalógusban kimutatni, ez irodalmi adat és kisnyomtatvány. A további két, Botka Ferenc által irodalomból kigyűjtött tétel még régről eredő anonim címfelvétel alatt lappang, s még egy „többlet"-ünk is akad, a *Vergleichung zwischen Engellands und Ungarns Regierungsform* c. fordításnak egy az itt megadottnál egy évvel korábbi kiadása — legalábbis katalógusszinten korábbi. A végső következtetés, amelyet e személyi bibliográfia vizsgálata alapján levonhatunk, ismét csak az, hogy ezzel a forrástípussal csak munka volna, eredmény nélkül, mivel az összes átnézett cím közül egyetlenegy volt olyan, amely nem irodalmi hivatkozásból származik, tehát némi eredménnyel kecsegtetően kereshető.

Botka Ferenc másik jelentős bibliográfiai összeállításából,[28] a *Magyar szocialista irodalom (Első kiadások 1945-ig)* című műből már lényegesen rosszabb képet kapunk az OSZK állományi teljességéről. Ez azonban nem újkeletű felfedezés, régóta ismert, hogy a külföldön megjelent baloldali magyar kiadványok tekintetében sok a pótolni való űr. Mivel azonban a bibliográfiában sok az emigráns szerzők oeuvrejéből közölt adat, sok a pusztán irodalmi hivatkozás is. Ezek pedig nem mindig megbízhatók, ellenőrzésük meg olyan mérhetetlenül munkaigényes, hogy ismét nem lehet a gyarapítási feladatok közé besorolni. Vegyük példaként mindjárt a név szerinti első szerzőt, *Abet Ádámot*. A bibliográfia hat tételéből négy szerepel az OSZK állományában, egyikük éppenséggel ItK-adatból lett újabbkeletű beszerzés révén a kutatás számára is hozzáférhető mű (a 100. tételszám). Két tétel hiányzik; egyik a 99. sz. *A jólét megszerzése 1924.* Gulyás Pál biobibliográfiájában sem szerepel,[29] míg a másik, a 101. sz., amelyet Botka Komlós Aladár egy tanulmánya alapján közöl, Gulyás Pálnál 2.—6. sz. alatt található, ezzel a megjegyzéssel „. . . hangjegyszövegek Kedves Imre zongorakíséretével", ráadásul a Komlós Aladár-féle *Szerelmi Óda* Gulyásnál *Szerelmi Óhaj*. Vagy pl. a 806. sz. tétel — ismét csak hivatkozás — Köves Miklós (Kahána Mózes): *Hat nap és a hetedik*. Kolozsvár 1940. Meglehetősen újkeletű beszerzés, s Köves Miklós neve alatt „terül el" a katalógusban. A Horthy-korszak frissen megjelent első (pontosabban 7.) kötetének 120. lapjáról bányásztuk ki egy másik „nem láttuk" megjegyzésű irodalmi adat pontosítását, az 539. tételszámúét. Ez „Gál László: *Novellíra*. Bp. 1922." volt, megint csak irodalomból kigyűjtötten, és Fábián György—Gál László—Harsányi Tibor:

28. Botka Ferenc: *Magyar szocialista irodalom. (Első kiadások 1945-ig.)* Szerk.: —. Bp. 1975.
29. Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái*. 1. köt. Bp. 1939. 17. h.

Novellyra. Bp. 1923-má módosultan már fel is lelhettük, s ismét egészen recens gyarapodásnak bizonyult.

Ez a fajta, a kutatás szintjét megközelítő, adatpontosítás már csak a bibliográfusnak okozhat örömet, aki egy gondosan megszerkeszthető címmel növeli gyűjtését, a gyarapítónak azonban aki csak hiánykataszterébe biggyeszt egy újabb, lelőhely nélküli cédulát, mert pontosítása nem mindig esik egybe egy már meglevő művel, aligha jelent sikerélményt.

Most mellőzzük e bibliográfia külföldi adatait (amelyek egyébként elszomorítóan nem rendelkeznek nyomtatványi „háttérrel" az OSZK állományában), mert a hazai anyag teljességével foglalkozunk. (Már ti. e tanulmány foglalkozik azzal, mert gyarapítási szinten igyekszünk e hiányainkat mikrofilmen bepótolni.) A hazai szerzőkkel kapcsolatban kb. ugyanazt állapíthatjuk meg, mint az előzőkben tárgyalt első-kiadás-bibliográfia adatairól: ritka kivétellel teljes az OSZK állománya, s inkább feltárási problémák adódnak, mint tényleges „fehér foltok". Ráadásul, szocialista irodalomról lévén szó, e könyvészetben egy-egy szerzőnek nem is valamennyi műve szerepel, hanem csak a témába illők, s így felesleges párhuzamok adódnának e szerzők életművének összeállítása során.

A személyi bibliográfiák e — meglehetősen felületes — vizsgálatából általánosítható tanulságok:

— *Teljesség* szempontjából nem sok többletet ígérnek, feltéve, hogy nem csupán a könyvkatalógus, hanem a különgyűjtemények szintjén és bibliográfiai pontosítás segítségével keresünk;

— *Lelőhely* terén nem nyújtanak segítséget, hiszen életműfeltárás és nem kézbevételhez való segítségnyújtás az elsődleges céljuk;

— *Munkaigényességük* — bár egyetlen szerző művéről lévén szó, rendkívül gyorsan megközelíthetőnek tűnnek — az adatok ellentmondásossága, egy-egy irodalmári felületesség vagy tévedés átöröklése vagy egyéb ok folytán, olykor meg az OSZK katalógusainak erdejében való tévelygés következtében, aránytalanul nagy. Ráadásul minden irodalmi adatot még-egyszer verifikálni kellene, mielőtt keresni kezdenénk, nehogy nem létező, esetleg már megcáfolt létezésű művek keresésével még az OSZK tekintélyét is romboljuk.

Szakbibliográfiák, témabibliográfiák

Egy szaktudomány, egy téma bibliográfiája nem minden esetben lehet hasznos a mi igényeink tekintetében. Akárcsak a személyi bibliográfiák, minél nagyobb, minél teljesebb anyaggyűjtésen alapszik egy-egy ilyen összeállítás, minél több segítséget nyújt a kutatónak, annál kevésbé használható, többnyire, egy esetleges hiányjegyzék összeállításához. Ez paradoxnak tűnhet, de természetes, hiszen mást keres a kutató és mást a kutatót a könyvtár minél teljesebb állományával szolgálni kívánó könyvtáros. Így aztán egy igen gazdag bibliográfia, amely levéltári forrásokat, kéziratokat is felölel, tanulmányokat is tüntet fel, folyóiratokat, gyűjteményes köteteket is elemez, mutatói segítségével gyorsan eligazítja a kutatót, ám a számára fontos tételek kiszűrésében nem támogatja a könyvtárost. (Gondoljunk

csak Kosáry remek kézikönyvére, amely nélkül történettudományi kutatásokat megkezdeni egyszerűen nem is érdemes, ám aligha lenne alkalmas akár egyetlen az OSZK-ból hiányzó tétel felderítésére is.)

E bibliográfiáknál tehát eleve arra a következtetésre kell jutnunk, hogy csak lelőhelyet is közlő, igen körülhatárolt területet felölelő és a könyveket és folyóiratcikkeket jól elkülönítő összeállításokkal „kifizetődő" foglalkoznunk.

Egy ilyen könyvészetet, [Szentkuty] Drescher Pál gyermekkönyv-bibliográfiáját[30] az OSZK állományának különösen hiányos területeit felmérve, méricskéltük a teljesség szempontjából.[31] E gyűjtés közel 1000 tételt tartalmaz, amelynek mintegy 38%-a pusztán irodalmi adat, 15%-nál szerepel más könyvtár, mint lelőhely és 47%-a volt meg az összeállításkor (1934-ben) az OSZK állományában. (Az ott szereplő címeknek kb. egynegyede ma is hiányzik.)

Egy véletlen hozta tudomásomra a bibliográfia összeállításának körülményeit. Zolnay Vilmos beszélte el, hogy „besegített" Dreschernek, s minthogy éppen egy pestkörnyéki faluban nyaralt, a HÉV-en utazgatva jegyezgette ki Petrik könyvészetéből a gyermek- és ifjúsági könyvekre vonatkozó adatokat. *Teljesség* szempontjából tehát feltétlenül többet nyújt, mint a megfelelő időszak retrospektív bibliográfiája, noha az OSZK jelenlegi állományának az 1934-hez viszonyított kiegészülését vizsgálva, igen-igen sok kiegészítő címet lehetne találni csak a már megnevezett szerzőktől. *Lelőhely* tekintetében is segíti a másolatot beszerezni kívánót, amennyiben megadja — mint említettük a tételek 15%-ánál — egy-egy gyűjtemény szigláját, a kérdés csak az, fellelhetők-e még ezek a művek. Ez az anyag ugyanis sajnálatosan „tünékeny", mint ezt aukciós katalógusok hasonlítása során — ha nagyritkán gyermekkönyv kerül kalapács alá — magunk is tapasztaljuk. *Munkaigényesség* tekintetében még bajosabb a helyzet, Petrik ugyanis igen sok címet csak hirdetések, könyvkereskedői reklámok alapján vett át, s Drescher sem egészítette, nem is egészíthette ki ezeket. (Nem az volt ugyanis a célja, hogy a hazai gyermekkönyvtermés egészét bemutassa, csupán a gyűjtők figyelmét akarta egy ritka, használat következtében gyorsan pusztuló, s hazai könyvkiadásunk, sőt művészettörténetünk szempontjából jelentős műfajra felhívni, gyűjtési kedvüket ebbe az irányba terelni.) S végülis, ha sikerült egy-egy címet meghatározni, hiányát megállapítani, a gyarapító azzal a kérdéssel szembesül: érdemes-e egy illusztrációinak színezésével, esztétikumával is ható műfajt másolatban pótolni?

Egy másik ilyen körülhatárolható típus bibliográfiája, amelyet a Gyarapítási Osztály „hivatalból" dolgozott fel, a minikönyvek könyvészete volt. Az eredmény „mellbevágó": mintegy 1000 tételből több mint 300 címet reklamáltunk (kurrens — az utolsó két évtizedben megjelent — kiadványokról lévén szó), s e reklamációk 10%-a volt eredményes.

E típusok vizsgálatánál — a már említett lelőhely-feltüntetési és körülhatároltsági követelmény mellett — még azt a következtetést szögezhetjük

30. Drescher Pál: *Régi magyar gyermekkönyvek.* 1538—1875. Bp. 1934.
31. Wix Györgyné: *Az OSZK állományának fehér foltjai.* Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979. 221—246. l.

le, hogy ilyesfajta bibliográfiák feldolgozásakor a gyarapítónak azt is meg kell fontolnia, a kiderített hiányokat másolat útján elegendő-e pótolni. A gyermekkönyveknél az erre a kérdésre adott válasz nem egyértelmű, a minikönyveknél viszont abszolúte negatív. (Csak azért dolgoztuk fel annak idején, mert kurrens anyag volt, s így tudtuk, hogy eredeti kiadványokat tudunk még beszerezni, másolatot e — többnyire eredeti nagyságról fotomechanikus úton kicsinyített — kiadványokról nem szabad begyűjteni.)

Külföldi hungarika bibliográfiák

Mind ez ideig — e cikk célkitűzéséből fakadóan — kizárólag hazai és magyar nyelvű kiadványokat tartalmazó könyvészeteket próbáltunk nagyító alá venni. Csak a teljesség kedvéért szeretnénk azonban a külföldi hungarikumok bibliográfiáiról is szót ejteni. Egy-egy ilyen bibliográfiát vizsgálva, elsősorban azt fogjuk tapasztalni, hogy a személyi-intézményi hungarikumok relatíve körülhatárolható területén kell maradnunk, a tartalmi hungarikumok parttalan vizeire nem szabad eveznünk.

Két összeállítást vettünk mintavételünk alapjául, Carla Corradi[32] és Czigány Magda[33] bibliográfiáit.

Corradi az olasz nyelvű finn-ugrisztikai érdekű kiadványokat vizsgálta. Magyarországra vonatkozó kötetéből a szerzői hungarikumokat vettük számba, s azokat a címeket, amelyekben az Ungheria, ungheresi szó szerepelt, tehát a gyarapítónak a magyar vonatkozást azonnal fel kellett ismernie. 152 ilyen tételből 116-ot (76%) találhatunk meg állományunkban. A kiadványok megjelenési idejét és az idevágó hiányok arányát vizsgálva, érdekes képet kapunk nemcsak az olasz—magyar kapcsolatokról, de gyarapítási munkánkról is.

Évkör	Meglevő címek	Hiányzó címek	
1900 előtti	10	4	Csak a 18. sz.-tól
1901—1925	2	1	
1926—1944	43	18	
1945—1960	14	—	
1961—1979	47	12	Ebből 4 tudatosan nem
év nélküli	—	1	

Emeljük ki mégegyszer, hogy a Horthy-korszak szoros politikai kapcsolatai idejéről számba vett 61 mű közül 18 (mintegy 30%) nem került be állományunkba annak idején (valójában ennél is jóval többet nem szereztek be kurrensen, mert néhány cím az utóbbi évek beszerzéséből származik). Az utolsó 20 évből ezzel szemben 59 címet regisztrált Corradi, s

32. Corradi, Carla: *Bibliografia delle opere in italiano di interesse finno-ugrico. 1. Sezione ungherese.* Napoli 1981.
33. Czigány Magda: *Hungarian literature published in English translation in Great Britain 1838—1968.* London 1969.

ebből hiány mindössze 12, illetve valójában 8, mert a *Pál utcai fiúk* 4 újabb kiadását tudatosan nem gyűjtöttük be. Ez tehát mintegy 14%.

Czigány Magda munkája lényegében hasonló anyagot tár fel angol vonatkozásan, mint Corradi az olaszban. Hasonlítási eredménye a következő:

Évkör	Meglevő címek	Hiányzó címek
1900 előtti	35	6
1901—1925	**21**	**3**
1926—1944	**34**	**13**
1945—1960	**28**	**6**
1961—1969	29	—

Összesen 192-ből: 147 meglevő, 28 hiányzó, 17-ből más kiad. van. A teljesség — a más kiadásban meglevőket figyelembe véve, mivel gyűjtésről és nem bibliográfiai teljességre törekvésről szólunk — 85%.

Következtetésünk ezekből az elemzésekből: külföldi hungarika könyvészetet csak akkor érdemes feldolgozni gyarapítási szempontból — hacsak nem önigazolásra vágyunk —, ha

— friss kiadványokat is közölnek, amelyek kereskedelmi forgalomban még kaphatók lehetnek (így Corradi-nál még 12 tétel beszerzésére lehet esélyünk, mert többségükben 1978—1979 körüli megjelenések, ami egyébként szépen példázza az olasz nemzeti bibliográfia teljességét és frisseségét, Czigány Magda bibliográfiájából pedig 5 eddig hiányzó fordítás került be hozzánk a mű 1970-ben történt első hasonlítása óta);

— a fordítók és egyéb közreműködők adataira is kitérnek, mert csak így lehet elkerülni azonos szövegű fordítások több, változatlan (új kísérő tanulmány, jegyzetek stb. nélküli) szövegű kiadásának teljesen fölösleges begyűjtését.

Katalógusok

A katalógusokkal való munkát egy kiváló kollégánk a lekváros buktához hasonlította, amelynek tenger tésztájában elrejtett parányi lekvárkájához csak nehezen lehet eljutni. A katalógusok (legyenek antikvár, aukciós, kiadói vagy könyvtári katalógusok) tenger kijelölt tételéből — először ugyanis az érdekes és számításba jövő címeket ki kell jelölni — a ténylegesen hiányzókat kiszűrni csak fáradságos hasonlítással lehet. A legutóbbi 8 magyarországi könyvaukció katalógusaiban összesen *5284 magyar érdekű cím* volt, ezeket feldolgozva *115 állományunkból eddig hiányzott* címet leltünk, s 14 raktári hiányt. Nem mondható remek hatásfoknak!

S mégis vitán felül áll, hogy éppen a passzív beszerzés kapcsán az antikvár katalógusokat sorra-rendre fel kell dolgoznunk, hiszen itt minden tétel mögött — legalábbis potenciálisan — nyomtatvány és nem pedig másolat rejlik. Sajnos gyakran potenciális ez a nyomtatvány, mert mire a posta külföldről hozzánk, majd tőlünk visszajuttatja a kérdéses címeket, addigra

azok már elkeltek, s a Gyarapítási Osztályon csak egy címleírás marad az ún. „antikvár gyűjtőben". A Fölöspéldányközpont jegyzékei mindent megelőzően hasznosak: ha ezekből állapítunk meg hiányt, az hamarosan megszűnik hiány lenni, mert az OSZK első helyen áll a szétosztási jegyzékekben magyar és magyar vonatkozású anyagnál.

Könyvtári katalógusokat vizsgálva, a külföldi magyar gyűjtemények katalógusai kecsegtetnének eredménnyel, legalábbis elvben. Gyakorlati tapasztalatunk nem ezt az elméletet igazolja, ha magyar nyelvű kiadványokról van szó. Hiába kecsegtetnek elvben új, viszonylag friss megjelenésű, tehát még beszerezhető magyar nyelvű külföldi címek ígéretével, ezeket az ígéreteket nem váltják valóra. Például az egyik legnagyobb amerikai, s vitán felül a legnagyobb kanadai magyar nyelvű könyvtári gyűjtemény, a Toronto Central Library 1971-ben adta ki magyar anyagának katalógusát.[34] Összesen 2326 címből csak 162 nem volt hazai (vagy szocialista országból való), s ezek egytől-egyig szerepelnek az OSZK állományában. Sőt, a katalógusban szereplő termékenyebb külföldi magyar szerzőknek (pl. Cs. Szabó László, Wass Albert stb.) 1971-ig megjelent műveiből az OSZK-ban lényegesen több van meg, mint Torontóban. (Ez azonban nem a gyarapítási munka öndicsérete kíván lenni, hanem annak leszögezése, hogy erre a feladatra, mint fő célra koncentráló apparátus természetszerűleg nagyobb hatásfokkal dolgozik, mint egy olyan intézmény, amelynek csak helyzeti előnye van.) Más a helyzet a külföldi tartalmi hungarikumokat is feltáró katalógusokkal, illetve a „magyar, magyarországi, Budapest, budapesti, osztrák—magyar, továbbá Kossuth, Bartók stb." kulcsszavakat és utalásokat tartalmazó címek géppel történő kiíratásával. Elsősorban az ilyen jellegű új gyarapodások jegyzékei, másodsorban a gépi adatszolgáltatások igen kifizetődők, s ez a jövő útja egyben.

Nem maradhat említés nélkül egy — tapasztalataink szerint igen hasznos — katalógustípus: a hazai nem hivatásos kiadók, tudományos intézetek, múzeumok, felsőoktatási intézmények stb. kiadványainak katalógusai. A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének statisztikái szerint a jelenleg megjelenő összes hazai kiadványból a nem hivatásos kiadók — jobbára sokszorosított formában — egyre növekvő számú címet produkálnak.[35]

	1970	1971	1972	1973	1974
Hivatásos kiadók	3358	3728	4098	3954	3969
Egyéb kiadók	1435	1808	2550	2940	3312

34. *Hungarian books — Magyar könyvek. A catalogue of the holdings of the Languages Centre Metropolitan Toronto Library.*
35. Varga Alajosné i. m. 348. l.

Mint látjuk e tabellából, a hivatásos kiadók produkciója jobbára stagnál, míg a nem hivatásosaké növekszik. Antal László tanulságos összeállítása *A nem hivatásos könyvkiadásról*[36] 1979. évi adatokat regisztrál: ebben az évben nem hivatásos kiadóknál 4017 cím jelent meg, 683 közreadó kiadásában — s ez a teljes magyar könyvkiadói termésnek mintegy a fele. A kötelespéldány-szolgáltatás teljessége szempontjából nem közömbös e közreadó testületek megoszlása:

Az intézmény típusa	Száma	Címek száma
Kiadói apparátussal rendelkezők (pl. Népműv. Propaganda Iroda, Lapkiadó Vállalat)	kb. 30	921
Bizonyos rendszerességgel publikáló testület (főleg tudományos, pl. főiskola, múzeum stb.)	kb. 250	2118
Kiadói tapasztalatokkal nem rendelkező vállalat, szövetkezet stb.	kb. 400	978

Gyakorlatunk azt bizonyítja, hogy már az itt számba vettek közül sem minden cím kerül beszolgáltatásra, de ezen felül — házi sokszorosításban — még számos kiadványt publikálnak olyan közreadók, amelyek az ide vonatkozó előírásokat nem ismerve, egyáltalán nem szolgáltatnak be kötelespéldányt. Ezért hasznos és eredményes az ilyesfajta testületek kiadványjegyzékeinek feldolgozása annál is inkább, mert itt ismét kurrens kiadványokkal foglalkozunk, s reklamációink, ha eredményesek, eredeti nyomtatványt és nem másolatot gyümölcsöznek. A Kötelespéldány Szolgálat reklamációi mellett s ezeken felül a gyarapítási osztályi bekérések pl. 1979-ben 171, 1980-ban 79 címet eredményeztek.

Végkövetkeztetésünk e típusok esetében tehát ismét csak az, hogy lehetőleg minél frissebb kiadási évű és minél több kurrens kiadványt tartalmazó egy ilyen jellegű összeállítás, annál inkább szükséges és eredményes az ezzel való foglalatosság. (Az antikvár katalógusokat és fölöspéldányjegyzékeket, mint gyarapítási forrásokat természetesen ebbe a kategóriába számítva, függetlenül attól, milyen anyagot tartalmaznak. A lényeg ugyanis, hogy ezek mögött a kiadványjegyzékek, katalógusok, duplumcserelisták mögött potenciálisan megszerezhető, valós kiadványok sorakoznak, amelyek a teljességhez segítenek minden egyes, még hozzáférhető tételükkel.)

Ezen az ösvényen el is indulhatunk következő témánk felé, amely

36. *Könyvtári Figyelő* 1981. 6. sz. 422—428. l.

3. *Az OSZK patriotika állományának teljessége és feltártsága*

Eddigi fejtegetéseink mind voltaképpen ahhoz a kérdéshez vezettek, mennyire teljes az OSZK nemzeti könyvállománya? Válaszunk e kérdésre, ha eddigi elemzéseinket nézzük is, nyilvánvalóan nem lehet egyértelmű. Más és más a teljesség foka, ha a különböző századok vagy évkörök könyvtermését vizsgáljuk, ha földrajzi szempontokat veszünk figyelembe (pl. Budapest és a vidék könyvtermése, olyan országok produkciója, amelyekkel szoros volt a kulturális kapcsolatunk, s olyanoké, amelyekkel véletlenszerű stb.). Ugyancsak más a helyzet a magyar nyelvű és idegen nyelvű hungarikumok, sőt a hazai magyar és idegen nyelvű nyomtatványok teljessége terén, nem szólva arról, hogy egyes tartalmi csoportok, kiadványtípusok tekintetében is különböző a hiányok aránya.

Így pl. eddig közölt táblázatainkból leolvasható volt, hogy a régebbi francia nyelvű nyomtatványok terén 75% körüli, a vidéki nyomdahelyek esetében — nyomdahelytől függően — 80—90% körüli, gyermek- és ifjúsági könyvek terén szintén 75%-ot megközelítő az OSZK teljessége. Ennél hiányosabb állományrészek is akadnak, így pl. bizonyos erdélyi nyomdahelyek, amelyek a maguk korában nem magyar nyelvű produktumokkal bővítették a hazai könyvtermést — mint pl. Brassó, Nagyszeben stb. —, vagy az olyan — elődeink által legjobb esetben is szekundernek tekintett időszakos kiadványok mint értesítők, egyházi schematizmusok, szertartásrendek. E hiányműfajok olykor „kereszteződnek", kumulálódnak azok a jellegzetességeik, amelyek következtében az állományból hiányoznak. Egy 18. századi erdélyi minikönyv, egy vidéki nyomdában, kis példányszámban, bibliofilek vagy a szerző családtagjai részére megjelentetett gyermekkönyv például, szinte biztosra vehetően nem került be állományunkba. Az ilyen „hibrid"-ek szerencsére ritkák, s ezért nyugodtan állíthatjuk, hogy a tipikusan hiányos állományi műfajokban sem lehet 20—25%-nál több a meg nem levő címek száma, természetesen a 16—17. századtól, ill. a csak irodalmi adatokból ismert és nem bizonyítottan létrehozott címektől eltekintve. Egy — legalábbis számunkra — meggyőző példával még szeretnénk ezt a véleményt alátámasztani.

Két igen illetékes és a forrásnál levő szerző, Péter László és Reguli Ernő összeállították a Szikra kiadó szegedi tevékenységének címanyagát.[37] 1944-ben, amikor Budapest még nem szabadult fel, s így kötelespéldányszolgáltatásban sem részesülhetett, 14 címet publikált Szegeden a Szikra, ill. ennyit tudtak e veszendő, brosúrákban túltengő, kiadói termésből a szerzők összegyűjteni. A külön kötetben közreadott 1944. évi bibliográfiában e 14 tételből egy nem szerepel, míg négynek nincs OSZK lelőhelye. Véletlenül, csak az azonos címkezdet következtében, egy további Szikra kiadványra is sikerült rábukkanni, s ezzel az 1944. évi szegedi Szikra-kiadványok száma 15-re nőtt, míg OSZK-hiány 5 volt. Ez extrémen ritka anyag, s íme, egyharmadnál itt sem rosszabb a meg nem levő címek aránya.

37. Péter László—Reguli Ernő: *A Szikra kiadó szegedi tevékenysége.* = Magyar Könyvszemle 1966. 3. sz. (A bibliográfiai rész: 252—253. l.)

Ha a hiánykategóriáknál 25% körüli a fel nem lelhető tételek aránya, mi lehet az átlagos állományi hiány?

1961-ben a Gyarapítási Osztály munkáját felülvizsgáló bizottság — mint jelentésében írja — „szúrópróbaszerűen" 208 a Petrik-féle könyvészetből tetszőlegesen kiemelt 1900 előtti címet hasonlított (eredmény: a katalógusokból hiányzott a címek 34, a raktárból 40%-a), majd 191 20. századi cím következett, 16%-os katalógusszintű és 20%-os raktári hiányt produkálva. A címanyag, amelyet kiválasztottak, nem maradt fenn, így tetszés szerinti 50 1861—1875 közötti és ugyancsak 50 1901—1910 közötti címet vizsgáltunk meg most. Az eredmény a 19. századra 24%-os volt (ráadásul a 12 hiány közül 4 tankönyv volt), míg a 20. századra 14%-nál alacsonyabbra nem csökkent. (Itt azonban 7 címből 5 különlenyomat volt, vagyis olyan kategória, amelynek egyfelől nem törekszünk a pótlására, másfelől amelynek alapos hasonlítása a müncheni katalógusban lehet, hogy még eredményre vezetne, ha egyáltalán érdemes volna keresni.) Későbbi, újkeletű könyvészeteink 1,5%-os hiányarányát már említettük a retrospektív bibliográfiák tárgyalásakor. Ha a címek számának arányában az átlagot vesszük, akkor a teljes 1800 utáni magyarországi kiadású állomány vonatkozásában

84 000 19. századi címnél 24—25%-os hiánnyal
94 000 20. sz. eleji címnél 14—15%-os hiánnyal
206 000 20. sz. közepi címnél 1,5—2%-os hiánnyal
75 000 1961 utáni címnél 1,5—2%-os hiánnyal

kalkulálva, az átlagos hiányt 8% körülire, a teljességet 92%-osra becsüljük.

Egyetlen — ígérjük, utolsó — táblázattal szeretnénk alátámasztani, hogy e becslésünk nem rózsásan optimista. 8 magyar könyvaukció katalógusának anyagát elemezve — csak a hazai és magyar nyelvű hungarikumokat véve figyelembe — az alábbi teljességi eredményt kapjuk:

Aukció	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	Összesen
Címek száma	583	834	870	709	591	570	639	488	5284
OSZK hiányok száma	33	14	22	3	7	11	14	11	115
OSZK hiányok %-ban	5,6	1,6	2,5	0,4	1,2	1,9	2,1	2,2	2,2
Ezen felül rakt. hiány	3	3	—	—	2	3	—	2	

Mint láthatjuk, az aukciók anyagából — bár az arányok némiképpen különbözők, az 5,6%-os hiányt a meg nem levő tételek száma sehol nem haladja

meg. S ha itt még tekintetbe vesszük, amit természetesen egy statisztika nem tükrözhet, akkor kiderül, hogy ezen a 8. aukción 30 minikönyv szerepelt, s ezek közül hiányzott 13 cím. Vagyis ha ettől eltekintünk, akkor a nem-minikönyvek aránya: 553 normál könyvből hiány volt 20 cím, 3,6%.

Az aukciós szempontok két egymásnak ellentmondó, ám az OSZK állományi teljessége tekintetében egyaránt érdekkel bíró kategóriát hoznak össze: egyfelől lehetőleg ritka műveket adnak aukcióra, másfelől a gyűjtők által favorizált ún. nemzeti tudományokba (történettudomány, irodalomtudomány és határterületeik) tartozó témájúakat. Az előbbiek nálunk is hiányozhatnak, míg az utóbbiak viszonylag teljességben megvannak. Ezért mondhatjuk, hogy az aukciós anyagból adódó 2,2%-os hiány nem érvényes az OSZK állományára, de annyit bizonyít, hogy az átlagként általunk becsült 8% nem túlzottan optimista.

E 92%-os teljességnek van egy másik oldala is, s ez *az állomány feltártsága.*

A 92%-os teljességet ugyanis az OSZK különgyűjteményeinek figyelembevételével állíthatjuk valósnak, s így is inkább könyvek — s korai kisnyomtatványok — tekintetében. Első pillantásra, s főképpen a katalógusokban járatlan külső szemlélő, vagyis az olvasó szemével nézve, állományunk ennél jóval foghíjasabb. Ennek az „optikai csalódásnak" több eredője van. Az első az idők folyamán elveszett, pontosabban eltüntetett, katalóguscédulák meglehetősen nagy száma. A katalógusszerkesztők minden igyekezete ellenére is, némi jegyzetelés megtakarítására szemfüles olvasók olykor teljes szerzői életműveket is „kisajátítanak", kiemelve a cédulákat, s ezzel számos könyvet tüntetnek el az állományból. Az olvasói katalógus gondozói többékevésbé pótolják ezeket a hiányzó lapokat, már amennyire a hiányuk felfedhető, ám a müncheni katalógus szintjén e probléma nem oldható meg.

A második ok, amiért állományunk teljessége nem tükröződik megfelelően katalógusainkban, történeti. A könyvtár különböző gyűjteményegységei különböző időpontokban jöttek létre, s egyfelől e kor tipológiai felfogása szerint, másfelől egyéni elbírálások által meghatározottan, korántsem egységes anyagot tartalmaznak, tehát csak időszaki kiadványokat, csak kisnyomtatványokat stb. (nem is szólva a színházi dokumentumokról, amelyek eleve a legkülönbözőbb kiadványtípusok köréből adódhatnak). Ez természetes is, hiszen a dokumentumok tetemes része nem tipologizálható egyértelműen. Időszaki kiadványként jogosan kerül a Hírlaptárba egy-egy monográfia, mint valamely periodikum melléklete, különszáma. Színházi dokumentum lehet egy drámakiadás, amelyet súgókönyvként, rendezői példányként használhattak valaha (s bizony saját gyakorlatunkból tudjuk, hogy ez lehet esetleg egyszersmind majdnem unikális ritkaság). A Kézirattárba jogosan helyezhető el pl. valamely klasszikusunk csodaszép dedikációjával olyan nyomtatvány, amely igen korlátozott példányszámban, az illusztris szerző családi és baráti köre számára készült, vagy ugyanide kerül, egy szorosan összetartozó fonddal, nyomtatott pamflet, időszaki kiadvány stb. Ritka kisnyomtatványok kolligátumként, ráadásul olykor egy évszázaddal korábbi észjárással, elődeink által kreált, összefoglaló címekkel („Vegyes német nyomtatványok", vagy, ami még szebb „Nóták és mondák — általunk adott cím" ...) kerültek a könyvraktárba, míg egy

vagy két leveles régi értesítők kisnyomtatványként a Kisnyomtatványtárba. Nemcsak az analitikus felvételekkel elkényeztetett mai olvasó, de az ilyesfajta kiadványok kettős feldolgozási gyakorlatán nevelkedett gyarapító is elfogadhatja valósként e dokumentumok hiányát. Ezen a helyzeten csak a rekatalogizálás szinte már unalomig ismételt, de sajnos munkaerő-kapacitással nem dotált követelménye, illetve annak végrehajtása segítene. (A Hírlaptárban ez meg is indult, s ugyanígy egy időben a könyvraktárban is, ám gyarapítói és feldolgozói-szakozói kapacitás hiányában utóbbi abba is maradt.)

Szinte mondani sem kell, hogy egy aktív retrospektív beszerzésnek széleskörű állományfeltáró munka lenne az előfeltétele, nehogy olyan dokumentumok után kutassunk országszerte, amelyek békésen meghúzódva már szerepelnek állományunkban. Különösen az ún. Díszművekre, valamint azokra az állományrészekre, amelyeknek 400 000-rel stb. kezdődő numerus kurrens jelzetük van ugyan, de címleírásuk még a régi müncheni rendszer szerinti és kézírásos, vonatkozik ez a követelmény, mert ebben az anyagban terjedelmes könyvek lappanganak címleírás nélkül, vagy ma már felismerhetetlenül eltorzított címleírási megoldásokkal.

Tisztában vagyunk azzal, hogy az állományi feltártság, vagy jobban fogalmazva, feltáratlanság e problematikája széles körben ismert. Ez azonban nem elegendő a kérdés megoldásához, ahhoz a téma fontosságának felsőbb szerveknél való felismerése és megfelelő személyi dotációja volna szükséges.

Teljességről szólva, feltétlenül szót kell ejtenünk az ún. raktári hiányokról is. Raktári állományunk ide-oda szállítása, fotóztatása, különböző feldolgozási megoldásokra való kikölcsönzése stb. megannyi lehetőség egy-egy mű elkallódására. (Aztán meg: már Kudora Károly is megírta a magyar könyvtárosság őskorában, hogy a könyvek legfőbb ellenségei a könyvtárosok...) De fenyegető az az új rendelet is, amely az elveszett könyvek térítési díját a jelenlegi antikvár érték összegében állapítja meg.

Az 1961. évi felülvizsgálat idején a Gyarapítási Osztály egy deziderátajegyzékét mellékelték a vizsgálati jelentéshez. E jegyzék 50 — újra hasonlított — tételéből ma is hiány 10. Ez annál megdöbbentőbb, mert Bendetz *Grafológiá*-jából vagy „a" Fritz Kahnból minden előkerülő példányt megvásárolunk, s ugyanezt tesszük természetesen e művek közeli és távoli rokonaival, az okkultizmussal vagy a szexuálpathológiával foglalkozó keresett kiadványokkal. Egyébként az eltelt húsz évben könyvkiadásunk sokat tett annak érdekében — ha nem is tudatosan —, hogy raktári hiányaink csökkenhessenek: legalább Passuthot, Németh Lászlót ma már nem kell elérhetetlen darabként könyvtárból „kikölcsönözni" és „elveszíteni", s ugyancsak kapható Petőfi és Vajda összkiadás is. Az alapkategóriák azonban ma is azonosak az 1961. éviekkel:

Best sellerek — krimik,
okkult irodalom — erotika, szexuálpathológia,
szórakozás — hobby (szakács-, kézimunka-, barkács-)
és nyelvkönyvek
idealista filozófusok művei.

A raktári hiányok egy része nem valódi hiány, lappangó könyvek ezek, elosztásból, illegális kölcsönzésből, őrjegy nélküli szolgálati használatból eredőek. Így a raktári hiányok nagyságrendjét nem érdemes becsülgetni, pótlásuk megkísérlése azonban állandó gyarapítási rutin feladat.

4. Következtetések és javaslatok

A fentebb elmondottakat végiggondolva — s reméljük, végigolvasva — az alábbi következtetésekre juthatunk:

a) Az OSZK állományának teljessége, más-más típusoknál más-más arányban, de átlagosan 92% körül van. Az 1800 után megjelent nyomtatványok esetében a hiányok nem feltétlenül és válogatás nélkül szorulnak pótlásra, hanem különböző szelekciós szempontok mérlegelése után.

b) Éppen ezért a meg nem levő művek feltárása nem gyarapítási feladat, hanem szakértő, e célra koncentráló bibliográfiai kutató munka tárgya lehet csak. A bibliográfus munkája nyomán, az általa megállapított címek vizsgálata révén lehet és érdemes retrospektív állományi hiánypótlást végezni.

c) Az OSZK saját állományának feltártsági foka, különösen a régebbi nyomtatványok és a tári gyűjteményekben lappangó könyvszerű kiadványok tekintetében nem kielégítő. Kívánatos volna — jóllehet a hozzá szükséges anyagi és személyi eszközök hiányoznak — ezek megnyugtató feltárása. A széleskörű, minden állományrészre kiterjedő bibliográfusi kutatás ezt a kérdést is többé-kevésbé megoldja. Példamutató ebből a szempontból az RMNY Csoport példány- és lelőhely-nyilvántartási rendszere.

d) A gyarapítási munkában — folytatva a jelenlegi, ún. passzív retrospektív hiánypótlást — kívánatos volna megteremteni azoknak a, bibliográfiailag már feltárt, hiányoknak aktív pótlási lehetőségét, amelyeknél a keresés még némi pozitív eredménnyel kecsegtet.

E következtetések helytálló voltának elfogadása esetén néhány kérdés is adódik.

a) Hol kell meghúzni azt a határt, ameddig beérhetjük az OSZK-ból hiányzó művek puszta nyilvántartásával, lelőhelyük ismeretével, illetve melyek azok a szelekciós szempontok, amelyek alapján a hiányzó műveket másolatban pótolnivalónak ítéljük? Véleményünk szerint időbeli, példányszámbeli és tartalmi kritériumok alapján kell szelektálni. 1800-ig minden egyetlen (ill. több, de csak külföldi) példányban ismert nyomtatványból másolatot kellene beszereznie az OSZK-nak, 1801-től csak a más, változatlan kiadásban fel nem lelhető és egyetlen példányban ismertekből, továbbá a kutatás szempontjából lényeges tartalmú, de több példányban csak vidéken és külföldön ismert művekből. (Ezt a véleményünket támasztja alá az RMNY szerkesztése során szerzett tapasztalat, amely szerint az elmúlt 80—90 esztendőben 45 unikum pusztult el.[38])

b) Reméljük, hogy már nem kérdésként, hanem tényként szögezhető le a retrospektív nemzeti bibliográfia kiegészítésének folytatása, illetve az

38. Hervay Ferenc i. m. 64. l.

a megállapítás, amelyet Havasi Zoltán a *Könyvtári hungarika dokumentumok bibliográfiai regisztrálásának keretterve* nyomtatványokra vonatkozó részében első helyen, kiemelten javasolt: az 1801—1850 között megjelent könyvek és kisnyomtatványok korszerű feldolgozásának szükségessége, a további korszakokra pedig az anyaggyűjtési munka igénye.[39]

c) Az OSZK állományának feltártsági fokát — amennyiben erre nemcsak bibliográfiai szinten nyílna lehetőség — milyen sorrendben kellene javítani? Véleményünk szerint az ún. „Díszművek" és a jelenleg korszerű címleírás nélküli, sőt sok esetben egyáltalán címleírás nélküli 400-, 500- és 600 000-es régi anyagot kellene korszerűen feldolgozni. Ezek átszámozást nem igényelnek, s amellett — tapasztalataink szerint nemcsak hiányzik egy részük címleírása, de kolligátumokban is lappang több, eddig fel nem tárt mű.

Egy másik, sürgetően fontosnak tűnő terület, a Hírlaptár, a rekatalogizálási és a — nemrég megindult — retrospektív bibliográfiai feldolgozás révén, ha apránként is, de rendeződik.

Szinte reménytelennek tűnik a Kisnyomtatványtárban felhalmozott nyomtatványok kérdése. Itt a legkülönbözőbb nyomtatványtípusok fellelhetők, ugyanis pusztán a terjedelmet figyelembe véve, számos olyan dokumentum került ebbe a tárba, amely a könyvállomány sorait, vagy a Hírlaptár foghíjait egészíthetné ki. Úgy tűnik azonban, hogy ennek az anyagnak a feltárása csak egy-egy adott korszak retrospektív nemzeti bibliográfiájának korszerű kiegészítése révén oldódik meg majd, mint ahogy megoldódott bizonyos fokig az RMNY Csoport anyaggyűjtése és lelőhelynyilvántartása segítségével az ott levő 18. századi kiadványok ügye.

d) Végül az utolsó, bár gyarapítási szempontból elsőrendű kérdés: a megfelelő személyzeti ellátottság szép napjainak bekövetkeztével a Gyarapítási Osztálynak milyen publikációk feldolgozásával kellene az aktív hiánypótlási munkát, a jelenlegi esetlegessel szemben, rendszeresíteni? A mai csak véletlenszerű, az éppen felszabadítható munkaerőktől függő munka helyett a rendszeres és módszeres aktív beszerzést — véleményünk szerint — elsősorban az 1945—1960. évi Magyar Könyvészet, meg a nemhivatásos kiadók kiadványjegyzékeinek fontossági sorrendben történő feldolgozásával kellene kezdeni, s a későbbiekben is mindig olyan kiadványkatalógusokat, bibliográfiákat sorrra venni, amelyek még esetleg raktáron levő, beszerezhető publikációk reményével biztatnak.

E kérdések és javaslatok egyetlen személy elgondolását és véleményét tükrözik. Talán mégsem túlzott önhittség azonban, ha azt reméljük, hogy visszhangra találva, a szakemberek hozzászólásai, ellenérvei és kiegészítései figyelembevételével útjelzővé válhat az OSZK állományának modern értelemben vett teljességéhez vezető úton.

39. Havasi Zoltán i. m. 359. l.

MÖGLICHKEITEN UND GRENZEN DER VERVOLLSTÄNDIGUNG VON PATRIOTICA-BESTÄNDEN

(Retrospektive Ergänzung der Lücken in den Altbeständen)

B. WIX

Die Verfasserin versucht in dieser Arbeit die Probleme der aktiven retrospektiven Erwerbung (d. h. der Feststellung der Lücken in den Patriotica-Altbeständen und deren Schliessung durch Originaldokumente oder Kopien) aufzuklären und die aus der Schlussfolgerung hervorgehenden Aufgaben klarzustellen.

Erst werden einige statistische Angaben und Schätzungen über den Umfang der gesamten ungarischen Buchproduktion aufgeführt und damit die Grösse der Aufgabe angedeutet. Im zweiten Teil des Artikels werden die verschiedenen Gattungen von Bibliographien (Nationalbibliographie, Personalbibliographie, Drucker-Bibliographie usw.) untersucht und die Vollständigkeit der Bestände der Széchényi Nationalbibliothek im Spiegel einiger solchen Bibliographien erwogen. Im grossen und ganzen wird die Vollständigkeit der Hungarica-Bestände auf 92 Prozent geschätzt (mit beträchtigen Differenzen was Bücher aus gewissen Zeitspannen, von verschiedenen Druck-Orten, bzw. Dokument-Typen wie Schulbücher, Kalender usw. betrifft). Auf Grund dieser Erwägungen werden die Schlussfolgerungen gezogen:

— Der Arbeitsaufwand einer aktiven retrospektiven Beschaffung ist enorm. Es scheint nur in dem Fall gerechtfertigt zu sein, wenn die festgestellte Lücke noch genügend frisch und deswegen durch ein Originaldokument potentiell ergänzbar ist. Das trifft für diejenigen Dokumente die aus den letzten zwei oder drei Jahrzehnten stammen. Ansonsten sollten die Lücken erst durch neubearbeitete und ergänzte Neuausgaben der retrospektiven Nationalbibliographien erfasst und damit auch die Fundorte der etwaigen Exemplare aufgeklärt werden.

— Nicht alle neuentdeckten Lücken der Hungarica-Altbestände sollten geschlossen werden. Man müsste jeden Titel sorgfältig erwägen. Lücken sollten nur in dem Fall durch Kopien geschlossen werden, wenn es sich um Unikate, oder obzwar in mehreren Exemplaren bekannten, jedoch in Ungarn nicht vorhandenen Dokumente handelt.

Az Országos Széchényi Könyvtár olvasói betűrendes könyvkatalógusa

BÁNÁTI ISTVÁNNÉ

I. A betűrendes katalógus meghatározása, funkciója

A korszerű könyvtárban a katalógus a könyvtár állományának nem egyszerű nyilvántartása, hanem a tájékoztató szolgálatnak, a könyvajánlásnak, tehát a könyvtár nevelő munkájának is a segédeszköze.

Gorman Michael, az ismert angol könyvtári szakember szerint „a katalógus kommunkációs eszköz a könyvtárhasználó és a könyvtár dokumentumai között, amelyeket hozzáférhetővé kell tennie. Jó mindaz, ami elősegíti a kommunikációt, rossz mindaz, ami nehezíti. A katalogizálók akkor tudják előbbre vinni a fejlődést, ha felfogják a katalógusok igazi szerepét és kiválasztják a céljaiknak legjobban megfelelő technikát."

Elrendezési elvük alapján legfontosabb katalógustípusok: a betűrendes és szakkatalógus.

Az olvasót általában, ha belép a könyvtárba két dolog érdekli

— hogy megvan-e a könyvtárban egy általa keresett mű, amelynek tudja valamely fontosabb jellemző adatát — megnézi a betűrendes katalógusban,
— vagy, hogy egy témakörre vonatkozóan milyen művek vannak meg a könyvtárban — megnézi a szakkatalógusban.

Minden igényesebb könyvtárnak tehát legalább két katalógussal kell rendelkeznie.

A betűrendes katalógus lényege a dokumentum leírása, szemben a tartalmi kiemeléssel. (Ezért leíró katalógusnak is nevezik.)

A betűrendes katalógus, akárcsak a szakkatalógus, egyaránt lehet szolgálati, vagy olvasói katalógus. Míg a szolgálati katalógus belső hivatali célokra szolgáló katalógus, addig az olvasói katalógus az olvasók számára nyújt tájékoztatást, útbaigazítást. Ha két katalógussal rendelkezik egy könyvtár, a szolgálati katalógus alapján időnként ellenőrizni lehet az olvasóit, pótolni lehet hiányait. Természetesen csak akkor indokolt a párhuzamos katalógusrendszer kiegészítése, ha ezt az olvasók száma, az állomány nagysága vagy a belső könyvtári munka jellege megkívánja.

A párizsi katalogizálási konferencia (1961. okt. 9—18) kísérelte meg először a különböző nemzeti szabályzatok tradícióit összeegyeztetni és összefüggő rendszert alkotni. A párizsi konferencia szabályzattervezete a betűrendes katalógus funkcióira vonatkozóan a következőket állapította meg:

A katalógus legyen hatékony eszköze a következők mgállapításának:

1. megvan-e a könyvtárban egy bizonyos könyv, amely
   a) szerzője és címe alapján, vagy
   b) ha a szerzőt a könyv nem nevezi meg, csak címe alapján, vagy
   c) ha a szerző és a cím nem alkalmas, vagy nem elegendő a könyv azonosításához, valamely más, a címet pótló adat alapján ismerhető fel.
   (Ez a legalapvetőbb feladata egy katalógusnak, hiszen a használók jelentős többsége egy bizonyos könyvet, adatot keres a katalógusban.)
2. egy bizonyos szerzőnek milyen művei és
3. egy bizonyos műnek milyen kiadásai vannak meg a könyvtárban. (Tehát, hogy valamennyi szerző valamennyi művét és minden mű összes kiadását, variánsát a katalógus egy és ugyanazon helyén sorakoztassa fel.)

Ahhoz, hogy a katalógus e funkciókat elláthassa, tartalmaznia kell legalább egy katalóguslapot minden katalogizált könyvről, egynél több katalóguslapot azokról a könyvekről, amelyeknél a katalógushasználó érdeke, vagy a könyv ismertető jegyei ezt szükségessé teszik:

Például:

a) amikor a szerző több néven, vagy neve több alakban ismeretes, vagy
b) amikor a szerző nevét meg lehet állapítani, de az a könyv címlapján nem szerepel, vagy
c) amikor a könyv megalkotásában több szerző vagy munkatárs vett részt, vagy
d) amikor a könyvet különböző szerzőknek tulajdonítják, vagy
e) amikor a könyv különböző címeken ismert művet tartalmaz.

A katalógus akkor látja el két (vagy három) funkcióját a leghatékonyabban

— ha minden egyes könyvről készül egy katalóguslap az alatt a címfej alatt, amely a szerző nevének, illetve a címnek magán a könyvön szereplő formájából vezethető le, továbbá,
— ha a szerző nevének, vagy a könyv címének több különböző formája fordul elő, minden egyes könyvről készül egy katalóguslap egységesített címfej alatt is. Az egységesített címfej a szerző nevének egy bizonyos meghatározott formája, vagy egy bizonyos meghatározott cím, vagy a szerző és cím alapján nem azonosítható könyv esetében — a cím helyettesítésére alkalmas adat: végül
— ha megfelelő melléklapok és (vagy) utalók is készülnek.

A fentiek szerint egy betűrendes katalógus akkor tölti be jól feladatát, ha a katalógus az adott kiadványt adott bibliográfiai jegyek alapján tükrözi,
ha egy szerző a könyvtárban megtalálható művét egy helyen hozza össze és ha egy mű valamennyi kiadását, amelyet a könyvtárban meg lehet kapni, egy helyen teszi megtalálhatóvá.
A katalógus megfelelő színvonalát biztosítja e feladatok megvalósítása.

E feladatok elérését szolgálva úgy kell szerkeszteni a katalógust, hogy a legegyszerűbben és leggyorsabban nyomra vezesse a használót a keresett adat megtalálására.

A használó szükségletének megismerése nélkül nem lehet gazdaságosan szerkeszteni egy katalógust.

Az olvasó szükséglete pedig a katalógusszerkesztés terén egyre inkább a csoportképzésű katalógus kialakítása felé mutat: a katalógus áttekinthetősége ezzel a módszerrel biztosítható a legjobban, a cédulamennyiség növekedése esetén a csoportok szükség szerint bármikor továbbtagolhatók.

A leginkább használatos betűrendes katalógustípus: a szerzői betűrendes katalógus, amely a műveket elsősorban szerzőik szerint tartja nyilván.

Eltérés a szabálytól:

— ha nincs a műnek szerzője (személy ill. testület),
— ha túl sok szerzője van a műnek, vagyis több mint három.

Ilyen esetekben az anyagot a címek szerinti betűrendben állítják fel.

„Szerző: az a természetes, vagy jogi személy, aki (amely) a könyv főrésze szellemi (tudományos, irodalmi, művészi stb.) tartalmának alkotója és aki (amely) e tartalomért elsősorban felelős." (MSZ 3424/1—78)

Az Országos Széchényi Könyvtár legnagyobb katalógusa — a könyvek olvasói katalógusa — is szerzői betűrendes katalógusnak indult. Az évtizedek során kialakított rendszer alapján azonban ma már nem beszélhetünk tiszta profilú szerzői katalógusról.

II. Az olvasói betűrendes katalógus

1. *Az olvasói katalógus keletkezésének körülményei*

Mint Haraszthy Gyula az OSZK katalógusairól írt *Tervtanulmány*ában (1964) rögzítette, az egyes országok nemzeti könyvtárai igen tekintélyes múlttal rendelkeznek, hiszen legtöbbször a nemzeti fejlődés 18. századi és 19. század eleji szakasza hívta őket életre. Katalógusaik régebbi rétegei a könyvtártörténet e periódusát tükrözik; a kézírásos vagy nyomtatott kötetformátumú katalógusok mellett kézzel írt nagyalakú katalógusok tárták fel az állományt. Ez az eredet — a cédulák igen nagy számánál fogva is — döntően hatott a nemzeti könyvtárak 19. és 20. századi gyakorlatára, folytatták e nagyméretűvé vált katalógusaikat, ezeket egyrészt tradícióból, másrészt kényszerűségből átvitték a könyvtári fejlődés modern korszakába is. (Pl. Bécs, Bern, Budapest.) A nemzeti könyvtárak e súlyos történeti örökség miatt viszonylag későn tértek át a korszerű nemzetközi formátumú kartonkatalógusok bevezetésére, modernnek mondható sokszorosító eljárások alkalmazására. (Néhány példa időrendben: Athén 1903, Leningrád 1928, Bécs 1930, Buenos Aires 1933, Budapest 1936, Bern 1948, Kopenhága 1949, Ottawa 1956.) A régi cédulakatalógusok természetesen nem alkottak korszerű katalógusrendszert, a betűrendes alapkatalóguson és a szakkatalóguson kívül nem volt lehetőség az olvasói és szolgálati katalógusok szélesebb

rendszerének létrehozására. Amikor a 20. században a nemzeti könyvtárak kartonkatalógusokat kezdtek szervezni, s ezzel párhuzamosan áttértek a sokszorosításra, lehetőség nyílt differenciáltabb katalógushálózatok kialakítására. A nemzeti könyvtárak egymás után lezárták az egyre inkább avuló, nagyformátumú cédulakatalógusaikat és szabványméretű kartonkatalógusok építését kezdték meg. Egyes könyvtárak a régi katalógus lezárását és az új megindítását arra is felhasználták, hogy a régi alapkatalógusokban nyilvántartott anyagot fokozatos rekatalogizálás útján katalógusaikba átemeljék. A mi nemzeti könyvtárunk is ezzel a módszerrel próbálkozott.

Az OSZK nagyformátumú betűrendes katalógusa Barna Ferdinánd munkája révén 1869-ben jött létre. Barna Ferdinánd 1860-ban került segédőrként a Magyar Nemzeti Könyvtárba. Igen szomorú állapot fogadta, mert az 1859-ig beérkezett anyag még rendezve sem volt. Egy fél század alatt sem a nagy adományok mint a Jankovich — Istvánffy — Horváth István — Müller Jakab Ferdinánd féle könyvtárak anyaga, sem a köteles példányok nem kerültek feldolgozásra. Csak az alapító Széchényi Ferenc könyvtára állott Denis Michael szakrendszerében. Denis Michael a bécsi császári könyvtár igazgatója 1774-ben adta ki könyvtártani művét: *Einleitung in die Bücherkunde* címmel. Szakrendszere hét főcsoportot különböztet meg. A főcsoportok osztályokra, azok alosztályokra bomlanak.

Széchényi Ferenc könyvtárát, amely az Országos Széchényi Könyvtár alapját képezte, Denis szakrendszere alapján rendeztette Széchényi. Bécsben buzgó hallgatója volt Denis könyvtártani előadásainak. A kölcsönös tisztelet eredményeképpen a könyvtár nyomtatott katalógusához (*Catalogus Bibliothecae Hungaricae Széchényianae.* Pest, 1800) Denis írt előszót. Maga a Denis féle szakrendszer módosításokkal a katalógus szakrendes kötetében található.

Barna Ferdinánd a müncheni Hof- und Staatsbibliothek feldolgozási és szakrendszerét vette alapul, így müncheni katalógusnak nevezték el az 1926-ig épülő régi katalógust. A müncheni Hof- und Staatsbibliothek szakrendszerének kidolgozása Martin Schrettinger nevéhez fűződik, melyet 1829-ben tett közzé *Versuch eines vollständigen Lehrbuch der Bibliothekswissenschaft* című könyvtártani kézikönyvében. Schrettinger szakrendszere 12 főosztályból és 181 szakcsoportból áll. Jelzetként a szakok latin elnevezéseinek rövidítéseit használta. Mátray Gábor a Széchényi Könyvtár őre (igazgatója) az 1848/49-es szabadságharc éveiben fordította le magyarra az említett szakrendszert, bevezetésére azonban csak később került sor, miután Barna Ferdinánd müncheni tanulmányútja után magyar viszonyokra átdolgozta. Megtartotta a tizenkét római számmal jelölt főosztályt, a szakok számát azonban 181-ről 111-re csökkentette. 1926-ig az OSZK egész állományát ebben a szakrendszerben dolgozták fel. Ezután tértek át a folyószám szerinti raktározásra.

Müncheni könyvkatalógusunkat a szerzők betűrendjében, illetve névtelen munkáknál grammatikai rendszó betűrendi helye szerint állították fel és az 1926 előtt szerzeményezett könyvek anyagát foglalta magába. Ez a nagyszabású katalógus egyaránt szolgált olvasói és szolgálati célokat. 1936-ban Fitz József főigazgató, Goriupp Alisz közreműködésével arra az elhatározásra jutott, hogy ezt a régi, több vonatkozásban elavult nagyformá-

tumú, főleg kézzel írt katalógust modern kartonkatalógussal cseréli fel. 1926—36 közötti idő a kísérleti évek időszaka volt. Az anyag nyilvántartására áthidaló, kézzel írott, vonalazott kartonra írt katalógust hoztak létre. Ez az anyag is folyamatosan felszámolásra került.

A feldolgozó munka igen jelentős reformja indult el 1936-tal. E fontos újítások — mint a szalagszerű feldolgozó munka bevezetése, kötet alakú helyrajzi naplók, ETO bevezetése, új sokszorosító eljárás és ennek segítségével modern kartonkatalógusok megteremtése, időtálló lemeztár szervezése, melléklaprendszer kiépítése —, a könyvtárat a legjelentősebbek közé emelte.

Katalógusaink hiányossága, a selejtezés lehetősége nélküli gyarapodásunk olyan sokszorosító eljárás választására kényszerítettek, mely ha költséges is, teljesítőképessége fokozott iramú munkára képes és nemcsak új gyarapodásunkat dolgozta fel, hanem kedvező esetben múltunk hiányait is pótolhattuk vele. Németországban és néhány skandináv könyvtárban az adréma címírógépet vezették be katalogizálási célokra. Ezzel a géppel dolgozott Németországban a berlini, frankfurti, és mindenekelőtt a göttingai egyetemi könyvtár. Leginkább ennek a kitűnő és nagymultú könyvtárnak példája, valamint az ott szerzett információk vezették az OSZK főigazgatóját elhatározásában, hogy könyvtárunkat 1936 tavaszán a szükséges adréma gépekkel felszereltette. A könyvtári adréma üzemhez két gép szükséges. Nevezetesen egy préselőgép, mely cinklemezbe vési a címleírás szövegét, továbbá egy levonógép, amely segítségével tetszés szerint kartonlapra, vagy listára annyi példányban nyomják le a kívánt szöveget, amennyit igényelnek. A nyert lenyomatok ha nem is érik el a nyomtatott cédulák külalakját, nem maradnak el az írógéppel készített cédulák mögött. A lemezek korlátolt terjedelme áthidalható, hosszú címek esetében felhasznált két esetleg több lemezzel. Ezért a hiányért bőven kárpótol a kielégítő munkatempó, a pótlások, esetleges javítások könnyű lehetősége és főként a fémlemezekre történő felvételek maradandósága. Az elkészült és lenyomott adrémalemezeket a korrektor az e célra szolgáló szekrényekben a helyrajzi számok rendjében tárolja. A lemezeket bármikor elővehetjük és a nyomógép nyújtotta kettős lehetőségeknek megfelelően, akár listákra, akár cédulákra újra és újra levonhatjuk, készíthetünk a lemezek megfelelő csoportosításával akár szak-, akár betűrendben összeállított gyarapodási jegyzéket, vagy teljes állományjegyzéket is.

Az új rendre való áttérés szükségessé tette, hogy az új beszerzések feldolgozása mellett a müncheni rendszerben feldolgozott régi anyag is újra katalogizálásra kerüljön és így a könyvtár minél hamarabb egységesen átdolgozott katalógusokkal álljon az olvasók rendelkezésére. A rekatalogizálás munkája az eredeti tervek szerint 10—15 év alatt fejeződött volna be. A második világháború eseményei, a katonai behívások, az anyagmentéssel kapcsolatos teendők azonban oly mértékben lelassították ezt a munkát, hogy 1950-ig a régi anyagnak csak igen kis hányada került feldolgozásra. 1950—52 között ugyan a rekatalogizált művek száma elérte az évi feldolgozás 50%-át, de 1952 után még nagyobb visszaesés következett. A nemzeti tulajdonba vett könyvtárak hatalmas anyaga az igen nagy mértékben növekedő könyvtermésünk, továbbá a Szovjetunióból és a szomszédos népi demokráciákból

beszerzett könyvanyag egyre inkább háttérbe szorították a rekatalogizálás munkáját. Mivel a szokásos feldolgozási munkafolyamat igen hosszú időt vett volna igénybe, a rekatalogizálás és a katalógusok egységesítésére más megoldást kellett keresni. Két út kínálkozott:

1. a müncheni rendszerű katalóguslapok gépírással való lemásolása nemzetközi méretű kartonokra és beosztása a katalógusba;
2. a régi cédulák fényképezés útján való kicsinyítése — ahol erre technikai lehetőség volt.

Az első terv szerint a gépírásos másolás mellett sor került volna a szöveg minimális átszerkesztésére is. Ennek a tervnek a végrehajtásához olyan gépelőkre lett volna szükség, akik ezeket a javításokat is el tudják végezni, és egyben az amúgy is nehezen olvasható kézírásokat hibátlanul értik és másolják. Ezenkívül elkerülhetetlen lett volna a cédulák egyenként való korrigálása is.

Így 1958-ban bevezették a fotómechanikai eljárást, amelynek célja volt, hogy alkalmazásával kísérli meg a könyvtár rövid idő alatt egyesíteni a régi anyagát felölelő müncheni és az 1936 óta adréma-sokszorosítással készült új kartonkatalógust. Fényképezésre azok a cédulák voltak alkalmasak, amelyek terjedelme megengedte a kicsinyítést és nagyobb formai átalakítást nem igényeltek. Így erre elsősorban az önálló művek katalóguslapjai voltak alkalmasak.

Nem kerültek fényképezésre a sorozatok, valamint a kolligátumok.

Az önálló és teljes műveket a katalógusszerkesztő jelölte ki fényképezésre. Kijelölése közben bizonyos javításokat is el kellett végeznie. Tekintettel arra, hogy a lefényképezett cédulákat az adrémán készült katalógusba osztották be, a grammatikai rendszó alatt aláhúzott cédulák rendszavát meg kellett változtatni, a cím első szavát rendszóként kiemelni és olyan formai csoportosítást végezni, hogy a szöveg elbírja a kicsinyítést.

A rekatalogizálási és fotómásolási műveletek következtében a müncheni anyag fele (48%) került be a könyvtár olvasói és szolgálati betűrendes katalógusába.

Ez az akció természetesen nem akart végleges megoldást jelenteni, hiszen egyrészt a szakkatalógusban a müncheni szakjelzetek alapján nem lehetett a másolatokat beosztani, másrészt a cédulák olvashatósága is nagyon sok esetben kifogásolható volt. Nem használt a katalógus szerkezetének a teljesen más jellegű címleírások besorolása sem. A névvariációk összehozása pl. csak hosszú évek munkájával volt megoldható. Így ezeknek a fényképezett céduláknak normál kartonokkal való kicserélése, a művek rekatalogizálása szükségessé vált, megindult és folyamatosan feldolgozásra kerül.

2. *Az olvasói katalógus nagysága, gyűjtőköre*

Az OSZK olvasói betűrendes katalógusát az ún. szürke katalógust (színéről kapta ezt a nevet) az I. emeleti katalógus folyosón állították fel a könyvtár főépületében. Ez a katalógus, mint a neve is jelzi, elsősorban az olvasók, a kutatók igényeit hivatott szolgálni.

A katalógus jelenlegi terjedelme: kétmillió cédula 2160 fiókban.

Mivel 1936-ban szervezték a katalógust, ennek következtében a könyvtár

— 1936 óta beszerzett (vétel, ajándék, csere, kötelespéldány, hagyaték)
— a müncheni katalógus rekatalogizált
— és a müncheni katalógus fényképezett

anyagának a kartonjait tartalmazza.

Időhatár: Magyar anyag: 1712—
Külföldi anyag: 1601—

(Az 1712 előtti magyar és az 1601 előtti külföldi könyvek a Régi és Ritka Nyomtatványok Tárában találhatók.)

Az olvasói (szürke) katalógus tartalma: Magyar és külföldi monografikus művek, gyűjtemények, sorozati főlapok, részcímes sorozatok, könyvjellegű periodikumok (pl. évkönyvek, kalendáriumok, jelentések stb.) különlenyomatok, atlaszok, felsőfokú jegyzetek (1950-ig), általános és középiskolai tankönyvek (1964-ig), egyetemi tankönyvek, zárt anyag (1945—), bizalmas anyag (1978—), és végül mikrofilmek, irodalmi hanglemezek (1974—).

Az olvasói katalógus szerzők, társszerzők, testületi szerzők, közreműködők (szerkesztők, magyarázók, összeállítók, fordítók, illusztrátorok, sajtó alá rendezők stb.), szellemi közreadó testületek, földrajzi nevek, a mű tárgyát képező személynevek, kiadványcímek (mint címrendszó, szépirodalmi cím, párhuzamos cím, címváltozat, kerek, ill. szögletes zárójelben levő testületi, ill. szerzői rendszó utáni cím stb.) szerint tárja fel az anyagot, kezdetben teljesen mechanikus betűrendben, majd a katalógus növekedésének, az állandóan változó körülményeknek megfelelően csoportalakításos rendben.

Kimaradnak a katalógus gyűjtőköréből: a folyóiratok, felsőfokú jegyzetek 1950-től, általános és középiskolai tankönyvek 1964-től, továbbá a 45 előtti zárt és a 78 előtti bizalmas anyag.

Az OSZK különgyűjteményeinek anyagát természetesen nem tartalmazza a katalógus, ezáltal több kérdésre nem adhat választ a könyvtár teljes anyagára vonatkozóan. Ezekre a kérdésekre a különgyűjtemények nyilvántartásaiból lehet feleletet kapni.

3. *Az olvasói katalógus tartalma, sorolási rendje, sorolási rendjének változásai, jelenlegi helyzete*

Az olvasói betűrendes katalógus több évvel a vonatkozó magyar szabvány életbelépése előtt keletkezett, így többféle leírási szabály szerint készült cédula anyaga található benne.

Pontosabban: a szabvány előtti idők anyaga, a szabvány létrejötte utáni kísérleti évek címfelvételi rendje, majd a modernebb, a párizsi katalogizálási konferencia álláspontjai, ajánlásai alapján épülő címleírási rendszer cédulaanyaga.

Amint már említettem, az 1936 óta épülő betűrendes katalógust teljesen mechanikus rendben, az akkori igényeknek megfelelően építették ki.

A különböző minőségű rendszavak mechanikus betűrendben sorolódtak egymás mögött; ez a sorolási rend 1936-ban feltétlen haladást jelentett a korábbi porosz instrukciós rendszerű grammatikai rendszavas sorolás után.

Bizonyos csoportalakítási elv már a kezdeteknél is érvényesült a katalógusban, mégpedig egy szerző munkásságán belül. (Szerző önállóan írt művei, szerző, mint társszerző egy — majd két szerzőtárssal, szerző nevével kezdődő művek, végül a szerző, mint közreműködő és a szerzőről szóló irodalom közös betűrendben.)

Azonos nevű szerzők esetében a besorolás teljesen mechanikus volt több évtizeden keresztül.

Minden névváltozatról készült cédula, így egy szerző munkásságát több helyen is meg lehetett találni, de nem volt kiépített utalórendszer, amely segítette volna összehozni a különböző szerzői névvariánsokat. Tehát egy szerző munkásságát nem lehetett egy helyen megtalálni és egy-egy mű különböző kiadásai sem kerültek össze egy szerző különböző névformában történő címleírása következtében.

Egyéni néven leírt szerzők esetében nem alkalmazták a katalógus indításakor a kiemelést az azonos írásképű családnévtől, címtől.

Kettős vezetéknév esetén a második vezetéknév úgy került besorolásra, mintha egyéni név lenne.

Két vagy több egyéni nevű személynél csak az első keresztnév figyelembevételével sorolódott az anyag a katalógusba.

Idős és ifj. megkülönböztetések, nemesi előnevek szintén figyelmen kívül maradtak a besorolásnál.

Testületekről egységes címleírás, közreadó testületekről melléklap nem készült a párizsi konferencia előtt, így a testületnevekkel kapcsolatos besorolási problémák csak a 60-as évek elejétől jelentkeztek.

A katalógus anyagának igen jelentős hányada (31%) földrajzi címszó. A földrajzi nevek a mű nyelvén nyertek felvételt, ami a továbbiakban rengeteg probléma forrásává vált a katalógusban, mert szétszórta a földrajzi névanyagot. A földrajzi név (alanyesetben és melléknévi formában) és az ugyanolyan írásképű családnevek sorolása közös betűrendben mechanikusan történt a katalógus indulásánál.

Azonos szépirodalmi cím és földrajzi név esetén a szépirodalmi címet a földrajzi rendszó melléklapi csoportjába sorolták a rendszavak betűrendje szerint. (Fő és melléklapi csoport igen korán létrejött a tájékozódás érdekében a földrajzi nevek egyre gyarapodó száma miatt.)

A katalógus építésének első húsz évében igen sok felesleges tárgyszavas melléklap (45 000 cédula) került a katalógus anyagába, így bizonyos tekintetben szótárkatalógus jellegűvé vált a katalógus. Eredeti célja a katalógushasználat megkönnyítése volt, hogy az olvasóknak ne kelljen szakokat keresni, a későbbiekben viszont besorolásuk egyre bonyolultabbá vált, anyaguk a használók számára segítséget nem jelentett. Ez tette indokolttá a későbbiek során kiemelésüket.

Az OSZK tehát 1936-ban hajtotta végre a feldolgozó munka és a katalógusok nagyszabású reformját. Évek és évtizedek során azonban az anyag nagyarányú növekedése, az ingadozó feldolgozási gyakorlat, majd ennek megszüntetésére a szabvány létrejötte szükségessé tette az eddigi feldol-

gozási menet revízióját, a katalógusok kibővítését, rekonstrukciójának kidolgozását.

Az 1936 óta egyrészt a bibliográfiai adatok leírásában történt változások (pl. testületi szerzőség), másrészt a fejlődés adta követelményeknek és a könyvtárosok, olvasók igényeinek megfelelően a szolgálati katalógust melléklapokkal kellett kibővíteni (1962-ig csak főlapokból állt) és az 1936—1962 közötti anyag, tehát a szolgálati katalógus egész cédulamennyisége revízió alá került, a szükségnek megfelelően kiegészítették a címleírásokat, teljes rekonstrukció alá vették a katalógust, csoportalakításos rendszert építettek ki. (L. a már említett *Tervtanulmányt*.)

Legfontosabb rekonstrukciós feladatok voltak:

Helyes címfejek kiépítése, névváltozások összehozása, anonim művek, álnevek feloldása, testületi szerzői formák egységesítése, utalórendszer kiépítése — mindez a párizsi katalogizálási konferencia irányelveinek szellemében történt.

A párizsi katalogizálási konferencia — a testületi rendszavakat is beleértve — keretrendelkezéseket fogadott el a címleírások rendszavának megválasztására és formájára vonatkozóan.

Az előterjesztett javaslatot részmódosítások után végül is határozatként hagyta jóvá és azt ajánlotta, hogy a megtárgyalt javaslat váljék a nemzeti szabályzatok alapjává.

A katalogizáló szabályok revíziójával foglalkozó magyar bizottság — élén Domanovszky Ákossal — alapjaitól kezdve dolgozta át a hazai instrukciót, elfogadta a testületi szerzőség elvét is, amelyet a magyar katalogizálási gyakorlat eddig nem alkalmazott egységes címfejként. A magyar katalogizálási instrukció szövege alapjában azonos lett a párizsi konferencia határozataival.

Azért volt fontos mindezt megemlíteni, mert ahhoz, hogy mai igényekkel léphessünk fel az olvasói katalógussal szemben, szükségessé vált a szolgálati katalógus fent említett rekonstrukciós munkáinak (kiegészítés, egységesítés, helyesbítés stb.) az olvasói katalógusban történő átvezetésére a helyrajzi naplók alapján fő és melléklapi, valamint utaló szinten. 1965-ben kezdődött el ez az igen idő- és munkaigényes rekonstrukciós munka az olvasói katalógus területén. Kezdetben lassúbb ütemben haladt munkaerőhiány miatt, majd 1970-ben gyorsabb ütemben folytatódott és folytatódik a mai napig is.

A szolgálati katalógus rekonstrukciójának indulásával egyidőben vetődött fel az olvasói katalógus további sorsa is. A katalógus teljes átszerkesztését nem vették tervbe, csak a részleges átszerkesztések megindítását, illetve folytatását írták elő, mivel az olvasószolgálati betűrendes katalógus a könyvtári munka egyik fontos bázisát jelentette, így csak kisebb méretű átszerkesztési munkák végzésére nyílt lehetőség.

Az anyag nagyságának növekedése, a korábbi címleírási egyenetlenségek fokozatos kiküszöbölése, minél korszerűbb címleírások készítése, egyre inkább maga után vonta a szolgálati katalógusban annyira bevált csoportképzés létjogosultságát, az olvasói katalógus számára is. Maga a testületi szerzőség kialakítása, fejlesztése is olyan bonyodalmakat jelentett

a katalógus szerkesztésében, hogy a katalógus különböző minőségű rendszavainak tagolása egyszerű, majd magyarázatos választólapokkal történő ellátása nélkülözhetetlenné vált.

Az 1936-ban elindított katalógus mechanikus rendjét a használat érdekében megbontani kényszerülő változások a következők voltak:

Személynevek esetében

Egy-egy szerző anyaga *egy* névforma — bibliográfiákból, kézikönyvekből megállapított névforma — alatt került besorolásra. Egy szerző különböző névváltozatainak egy helyre történő összehozása az utaló rendszer feladatává vált.

Egy szerző munkásságán belül már a korábbiakban említett csoportalakítási elvben változás nem történt, csupán kiegészült a szerző nevéről elnevezett testületi irodalommal, amely a szerző melléklapi szintű irodalma után sorolódott.

Azonos nevű magyar szerzők esetében a könyvtár Haraszthy Gyula idézett tervtanulmánya javaslatainak megfelelően a 60-as évek közepétől nagy feladatra vállalkozott. Megkezdte az ún. prominens (kiemelkedő) magyar szerzők irodalmának kiemelését, az azonos írásképű többi szerző művei közül, életrajzi és foglalkozási adatokat feltüntető választólapozással. Ma már több mint 10 000 szerző esetében megtörtént a kiemelés és folyamatosan végezzük továbbra is — adatváltozások esetén pedig javításokat eszközlünk a prominens neveknél.

Kit tekintünk kiemelésre kerülő személynek?

A nagyarányú munka megindulása előtt elvileg tisztázni kellett azoknak a kiemelt szerzőknek a körét, akiknek munkásságát ezentúl összegyűjtve kívánjuk nyilvántartani. A kiemelt kezelés nem minden esetben jelent értékítéletet, hiszen egy nagy tudományos könyvtár katalógusának nem feladata a szerzők munkásságának elbírálása, csupán a tevékenység eredményeképpen létrejött művek feltárása olyan szerzők esetében, akiknek művei a kutatás szempontjából lényeges, hogy egy helyre gyűjtve megtalálhatók — illetve, hogy más szerzők műveitől elválaszthatók legyenek. A kiemelt kezelés tehát a katalógusban való eligazodást, tájékozódást könnyíti meg, s jelentős mértékben hozzájárul az olvasói katalógus információs értékének növeléséhez.

A kiemelési munkafolyamat 1968-ban rögzített szabályzata szerint a kutatómunka szempontjából elsősorban kiemelendő személynek minősül az az egyén, aki jelentőssé vált, mint történelmi személy, vagy író és tudós, továbbá bármely területen maradandót alkotott, valamely művészeti irányzat létrehozója, vagy képviselője, bármely tudományág vagy — szak megalapítója, úttörője, felfedezője, kutatója, és a társadalmi és tudományos élet terén eddigi, illetve jelenlegi működését kiemelkedőnek tekintjük. Külföldön élő magyar származású személyeket, akik most is magyarnak vallják magukat — pl. Selye János, Szentgyörgyi Albert — jelenlegi tartózkodási helyüktől függetlenül felvettük a kiemelt szerzők sorába.

Másodsorban kiemelendő személynek minősülnek az azonos nevű fontosabb szerzők, akiknek katalóguscédulái mechanikus betűrendben keverednek egymással, és harmadsorban — kizárólag gyakorlati okokból — a tudománytörténeti szempontból nem annyira jelentékeny, de sokat publikáló személyek.

A későbbiek során nemzeti könyvtári funkcióink szem előtt tartásával szélesítettük a kiemelés körét és igyekeztünk — igyekszünk — minél több magyar alkotó munkásságát a mechanikus betűrendből kiemelni és külön választólappal ellátni.

Ha a személynév csak utó-, illetve keresztnévből — továbbiakban egyéni név — áll, az azonos írásképű más típusú rendszavak előtt elkülönítve kerül beosztásra. Ezáltal átvettük a szolgálati katalógus sorolási rendjét ennél a rendszótípusnál, akárcsak a szentek, pápák, uralkodók esetében.

Az egyéni néven leírt szerzői nevek sorolása után az azonos családnév, kiadványcím és testületi név besorolása külön betűrendben történik. Ez a munka tehát az egyéni néven leírt szerzők kiemelése és a további rendszóanyag közös betűrendi sorolása állandóan folyamatban van. Kéttagú személynevek sorolása esetében megmaradt a kezdeti felállítási rend, vagyis a második tag úgy sorolandó, mintha egyéni név lenne. Olyan nagy arányú átszerkesztést igényelt volna ennek a sorolási rendnek a megváltoztatása, hogy mind ez ideig nem kerülhetett rá sor és a közeljövőben sem tervezzük a szolgálati katalógus jól bevált rendszerének átvételét ezen részmunka esetében.

Több egyéni nevű, illetve megkülönböztető elemmel, nemesi előnévvel ellátott szerzői nevek esetében leválasztást folyamatosan végzünk a katalógusban a választólapok segítségével az egyéb azonos nevű, de járulék nélküli nevekről, a jobb útbaigazítás érdekében.

Az olyan személynevek, amelyek valamely helynév melléknévi formájából alakultak, keverednek változatlanul az illető helységre melléknévi formában utaló művek katalóguslapjaival. Részleges, menetközbeni átszerkesztésekkel nem lehet megoldani ezt a sorolási feladatot, de nem is okozott komolyabb besorolási nehézséget, sokkal inkább pl. az olyan szerzői nevek esetében, ahol a személy neve és a földrajzi név alanyeseti alakja megegyezik. Ezek leválasztása elengedhetetlenül szükségessé vált, mivel egyszerűen nem lehetett eligazodni, nem lehetett beosztani az anyagot a katalógusba, s az olvasónak is nagy gondot okozott.

A kezdeti időszakban ez nem okozott problémát, de az anyag egyre nagyobb volumene, a földrajzi névvel kezdődő testületi nevek számának növekedése csoportalakításos rendszer kialakítását tette szükségessé e rendszavak esetében.

Így a következő sorolási rend alakult ki:

földrajzi névvel kezdődő testületi nevek fő- és mellékszinten,
földrajzi név magában fő- és mellékszinten, majd a
földrajzi névvel megegyező szerzői név cédulái következnek a már korábban említett csoportalakítási rendben.

Testületi nevek

Az 1960-as évek elejétől beszélhetünk igazán testületi irodalomról, Domanovszky Ákos testületi szerzőségről szóló alapmunkája, majd pedig a párizsi konferencia testületi szerzőségre vonatkozó irányelvei után. A szolgálati katalógus rekonstrukciója által kialakított egységes testületi rendszer, a visszamenőleges javítások, a kurrens anyagban a rekonstrukció által kialakított egységes testületi rendszavak alkalmazása, majd az évek során fokozatos fejlesztése, a testületi nevek utalóinak, hivatkozásrendszerének kidolgozása az olvasói katalógus számára is komoly feladatot adott.

A hatvanas évektől kezdve földrajzi névvel kezdődő testületi név esetén csoportalakításos rend vált szükségessé, amit már a személynév-változtatásoknál ismertettem.

Tehát: földrajzi név + testületi név,
földrajzi név,
családnév.

Egy-egy testületi néven belül a következő sorolási rend alakult ki:

testületi nevek szerzői szinten,
társszerzős szinten, tehát egy vagy több testületi szerzőtárssal,
testületi nevek közreműködőként, és mint a róla szóló irodalom bővítményes alakja, elárendelt egysége.

A személynévből álló testületi név besorolása a szerzői név melléklapjai után következik.

A testületi rendszavak javítása, egységesítése állandó feladatunk, a rekonstrukciós beosztással együtt folyamatosan végezzük. 1973. december 1-től kezdődően az olvasói katalógusba a testület nevéhez bekerül minden olyan mű címleírása, mely a magyarországi és nem magyarországi, de hungarika jellegű testület történetével foglalkozik, működésének, belső életének kérdéseire, a testületnek más testülettel, vagy személyekkel való kapcsolatára terjed ki.

Címek sorolása

Egy-egy szerzői rendszói soroláson belül a fő- és melléklapszintű besorolási rend között foglal helyet az illető rendszó nevével kezdődő cím.

A szépirodalmi címeknél az évek során változás történt a besorolásban bizonyos részeknél: ott ahol a szépirodalmi cím egybeesett az illető földrajzi névvel, kiemelés történt a melléklapszintű besorolásából és a címnevek csoportjába került az anyag egy-egy földrajzi rendszón belül.

Szerzői névvel kezdődő szépirodalmi cím esetén ugyanez a változás történt a katalógusban a jobb megtalálás, a logikusabb sorolási rend érdekében.

A személyneveknél történt változásoknál a már említett csoportképzés kizárólag egyéni névből álló személynevek esetében a következő: először

sorolódik az egyéni névből álló szerzői név, majd ezt követi az azonos nevű családnév, testületi név, cím, tehát az összes másfajta rendszó csoportja közös betűrendben.

Földrajzi nevek

A földrajzi nevek kérdése az olvasói katalógus egyik legnagyobb problémájává vált. Az évek- és évtizedek alatt a katalógus földrajzi névanyaga igen nagy mértékben felduzzadt. Rendkívül nehezíti a besorolást és a különféle rendszók utáni keresést a sok földrajzi címszó. Mint már említettem, a földrajzi nevek a kiadvány nyelvén kerültek besorolásra a katalógusba. Ez azt eredményezte, hogy ugyanaz a földrajzi név két, sőt három-négy helyen is megtalálható a katalógusban. A mostani szabályaink szerint magyar, illetve a nemzeti hovatartozásnak megfelelő formában vesszük fel a földrajzi neveket fajtájuktól függően. A régi, helytelen földrajzi felvételek alól csak minimális mértékben sikerült azonban eddig kiiktatni a helyneveket és az anyagot a rendkívül nagy mennyiség miatt a korszerű szabályok szerinti névformához sorolni.

Külön földrajzi katalógus felállítása nagyon megkönnyítené speciális földrajzi kérdésben az érdeklődők munkáját, ugyanakkor földrajzi nevek nélkül az olvasói katalógusban való eligazodás is jóval könnyebb lenne. Erre volt határozott elképzelés, továbbá javaslat, de döntés mind a mai napig nem történt.

Tárgyszavak

A tárgyszavak besorolása a katalógusba a hatvanas évek előtt az anyag mennyiségi növekedésével a problémák egész sorát okozta.

Besorolási nehézségekkel járt csupán, segítséget nem sokat nyújtott a keresőnek, a szakkatalógust természetesen nem pótolhatta, mindig vissza kellett kanyarodni egy-egy téma keresésénél a szakkatalógushoz. Kiemelésüket az olvasói katalógusból nagyrészben már elvégeztük.

Utaló- és hivatkozásrendszer

Utaló- és hivatkozásrendszerünk kiépítése egyik alapvető feladat volt a szolgálati katalógus rekonstrukciója során. A rekonstrukciós és a kurrens katalógusmunkálatokból származó utalók folyamatos elhelyezésével a névvariációk összehozása, egyes problematikus rendszavak rendezése, testületnevek névváltozatainak időhatárral történő jelölése történhetett meg. Tehát a szolgálati katalógus rekonstrukciójával minden egyes rendszó felülvizsgálásával, egy olyan folyamatrendszer indult meg, amely lehetővé tette, hogy a katalógusok színvonalasabbá váljanak. Ebben pedig egyik legnagyobb szerep a gondosan kimunkált utalórendszernek jutott.

Választólap-rendszer

Az olvasó helyes útbaigazítására, a keresés megkönnyítése érdekében az utolsó másfél évtizedben még egy komoly feladat hárult a katalógus szerkesztőire. Mégpedig a választólap-rendszer kiépítése, melynek korábban nem volt jelentősége. Azonban a katalógus növekedése, a csoportrendszerek kialakítása egy-egy rendszón belül, a sok tagolódás egy-egy testületi néven belül, a prominens nevek kiemelése mind olyan problémák voltak, amelyeket csak jó, körültekintő választólap-rendszerrel, sőt ha szükség van rá, magyarázatos választólap segítségével lehet megoldani.

Fontos kiemelni az eddigi változások végrehajtása mellett azokat a további napi feladatokat — a kurrens anyag besorolása mellett — amelyek további bővítést, korszerűsítést, a katalógus állandó finomítását jelentik:

— a rekonstrukciós munkálatok (cédula és utaló vonatkozás) folytatása, lehetőségekhez mért gyorsítása,
— a katalógus részleges átszerkesztésének folytatása,
— a prominens személynevek kiemelésének, javításának folytatása,
— a földrajzi fogalmak lehetőséghez mért rendezése,
— a feleslegessé vált tárgyszavak kiemelésének folytatása, illetve befejezése,
— a katalógus elhasznált céduláinak lecserélése, valamint a hiányzó cédulák pótlása,
— a katalógus választólap-rendszerének bővítése, a katalógus állandó gondozása.

A címleírási egységesítések következtében lehetőség nyílt arra, hogy a betűrendes katalógus fontos funkcióit teljesíteni tudja, ti., hogy egy bizonyos szerző munkásságát egy helyen összehozza és egy mű különböző kiadásai egy helyen legyenek megtalálhatók. Ugyanis egy-egy szerző több névalakban történő előfordulása a katalógusban lassan megszűnőben van a rekonstrukciós anyag folyamatos beosztásával, továbbá az azonos magyar szerzők nevénél történő prominens szerzők kiemelése is rendkívül sokat segített.

Tehát sok javítás, szerkesztés, tagolás történt eddig is a katalógusban és ez a jövőben csak növekedni fog a használók útbaigazítása, a kívánt dokumentum minél gyorsabb hozzáférhetősége érdekében.

A történelmi rétegeződés folyamán kialakult sok egyenetlenséget azonban nem küszöbölhetjük ki teljesen, hiszen több mint 40 évvel ezelőtt elindított kétmilliós nagyságrendű katalógusról van szó, amelyet nem lehet egy vagy két évtized alatt kisebb-nagyobb átszerkesztések mellett tiszta profilú csoportképzéses katalógussá alakítani.

Az adatok megtalálása a katalógusban a következő okokból nehéz még ma is:

— a történelmi rétegeződés következtében fennálló egyenetlenségek,
— útbaigazítási rendszer még nem teljesen kiépített (választólapozás),
— a katalógus nagy mérete,
— a bibliográfiai adatok gyakran pontatlanok az olvasók részéről,
— a katalógushasználók gyakorlatlansága.

A sokévi javítási, átszerkesztési munka azonban nem látszik hiábavalónak, az olvasó — ha minimális türelemmel rendelkezik — átlátja a katalógus szerkezeti megoldásait és tudja is használni.

Az olvasói betűrendes katalógus szerkesztési szabályzatának elkészítése időszerűvé vált, mivel eddig csupán egy igen rövid, a részletekre nem kitérő szabályzat létezett (több mint 10 éve készült) és csak a legszükségesebb teendőket vázolta.

Ehhez a régi alapszabályzathoz az évek során ún. részszabályzatok készültek, de átfogó, teljes szabályzattá nem válhattak. Ezért volt szükség egy új, bővebb szerkesztési szabályzat létrehozására az olvasói katalógus számára.

4. *Az olvasói betűrendes katalógus kiegészítő nyilvántartásai*

Müncheni betűrendes katalógus

Az ún. müncheni katalógus az olvasói betűrendes katalógus elődkatalógusa. Mint a neve is mutatja, a müncheni Hof- und Staatsbibliothek szakrendszerét vette át a katalógus.

A katalógus a grammatikai rendszó (első alanyesetben álló főnév) pl. Kräftiges *Krankenbuch* és szerzők szerint tartja nyilván az anyagot betűrendben.

Ha két vagy több műnek ugyanaz a rendszava, akkor további aláhúzások irányítják a keresőket. Utalások is találhatók az egyik rendszóról a másikra, a közreműködőkről a szerzőkre, gyűjteményeknél az egyes szerzők neveiről, a sorozat tagjaként megjelent műről a sorozat címére. Egybekötött műveknél (az ún. kolligátumoknál) minden további hozzákötött mű leírása utal az első helyen bekötött mű rendszavára.

A müncheni katalógus átdolgozása a legnagyobb problémák egyike, mert csak a könyvek kézbevételével, rekatalogizálással oldható színvonalasan meg:

- az anyag javarészt régi, latin és német nyelvű,
- a címek hosszúak és értelmes lerövidítésük nemcsak nyelvismeretet, hanem komoly könyvtári szaktudást is igényel,
- helyes szerzői névalak megállapítása,
- a testületi szerzőség megállapítása,
- és végül átszerkesztés a nem mechanikus elvre épülő besorolás miatt.

A müncheni katalógus mindenkori használói őszinte megbecsüléssel nyilatkoztak erről a könyvtártörténeti érdekességű katalógusról, mely generációk kiváló tudósait igazította el kutatómunkájuk során — állapítja meg Haraszthy Gyula tervtanulmányában.

E katalógus tehát tulajdonképpen könyvtártörténeti „műemlék", s akkor is meg kell őrizni, ha évtizedek múlva befejeződik a teljes rekatalogizálás.

Értesítő katalógus (19 doboz, mintegy 3800 nagylapos cédula)

A müncheni katalógus kiegészítőjének tekinthető. Mint a neve is mutatja, iskolai értesítők anyagát tárja fel kezdetektől 1944-ig az iskolák betűrendjében. Budapesti iskolák esetében a kerületek növekvő rendje a besorolási meghatározó, azon belül az iskolák betűrendje.

Még élő katalógus, mert lapjaira az újabb beszerzések rávezetésre kerülnek.

Egyetemi és főiskolai jegyzetanyag katalógusa

Ez az ún. régi jegyzetkatalógus. A katalógus az 1950—1964 közötti időszak egyetemi és főiskolai jegyzetanyagát tárja fel a címek és szerzők betűrendjében géppel írt papírcédulákon.

Tankönyvek és jegyzetek betűrendes katalógusa

1964-től napjainkig a magyar iskolarendszerű oktatás tananyagáról — általános és középiskolai tankönyvekről, a felsőfokú oktatás jegyzeteiről a nyomtatásban megjelent egyetemi tankönyvek kivételével — külön katalógus tájékoztat, adrémázott cédulákon egyszerűsített feldolgozásban.

A katalógus az alábbi típusú kiadványok címleírásait tartalmazza: Magyarországon megjelent (magyar és idegen nyelvű)

— általános és középiskolai tankönyvek,
— egyetemek, főiskolák és tanfolyamok jegyzetei,
— a fenti típusú kiadványokkal kapcsolatos kiegészítések (tantervek, módszertani útmutatók, segédletek, példatárak stb.).

A katalógus betűrendes és iskolatípus részből áll az olvasók igényeinek megfelelően.

Betűrendes nyilvántartó rész

A szerzők nevét és kiadványok címét tartja nyilván.

A kiadványoknál a szerzők gyakori változása miatt a cím viszonylag legállandóbb elem, így szerzői rendszó esetén is fellelhetők a kiadványok címük alatt is. A besorolás mechanikus. Az azonos nevű szerzőket nem különböztetjük meg egymástól, műveiket egy betűrendbe soroljuk. Kettős vagy összetett nevű szerzők esetében a besorolásnál az egyszerű név megelőzi az összetettet. A szerzői rendszónál a következő besorolási elem a cím.

Az oktatási intézmények nevét iskolatípusok szerint nyilvántartó rész

A katalógusban az anyag besorolásra kerül a közreadó, illetve azon intézmények szerint is, amelyek számára készült a jegyzet, illetve tankönyv. Ennek az a célja, hogy választ adjon egy bizonyos iskolatípusnak, fajtának milyen tananyaga van meg a könyvtárban.

Az intézmény típusa, fajtája és a mű címe külön-külön és együttesen szakmai csoportosítást alkotnak, ezáltal kapunk választ azokra a kérdésekre, amelyekre csak a szakkatalógus tudna választ adni.

A katalógus szerkezetének alapja az oktatási szint és az oktatási fajták rangsorolása:

Felsőfokú oktatás — minden olyan intézmény, melynek elkezdéséhez középfokú iskolai érettségi, illetve képesítés szükséges.

1. Egyetemek.
2. Főiskolák.
3. Felsőfokú technikumok.
4. Felsőfokú szakiskolák.
5. Tanár- és tanítóképzők.
6. Óvónőképző intézetek.

Középfokú oktatás — minden olyan oktatási intézmény, melynek elkezdéséhez általános iskolai végzettség szükséges, és amely valamilyen felsőfokú intézménybe való továbbtanulásra lehetőséget, illetve képesítést ad.

Alsófokú oktatás — a kötelező nyolcosztályos oktatási formán belüli iskolafajták.

Egyéb oktatás — minden egyéb oktatási forma.

Ezeken a nagyobb csoportokon belül további részletezés következik az egyes intézmények neve szerint, mechanikus betűrendben. Ha azonos nevű intézmény több városban is működik, akkor azokat székhelyük betűrendje szerint tartjuk nyilván.

Pl. Tanárképző Főiskola Eger
Pécs
Szeged

Betűrendezés szabályai

A csoportalakító rendszó mindig az iskola, ezen belül a közép- és általános iskolai tankönyveknél az osztály száma a meghatározó. Szakmai csoportosítású iskoláknál (pl. szakközépiskolák, szakmunkásképzők stb.) a szakma betűrendje. Az általános, ill. szakma szerint nem részletezett tankönyvek megelőzik a szakmák szerinti csoportot.

Felsőfokú intézményeknél lehetőség szerint karokra tagoltan közöljük az anyagot.

Azok a cédulák, amelyeken a kar vagy székhely nincs feltüntetve, az általános anyaghoz kerülnek, vagyis mind a székhely szerinti, mind a kari beosztás szerinti anyagot megelőzi rögtön az intézmény választólapja után az általános anyag.

A rendhatározó elem az egyes csoportokon belül mindig a cím, illetve a szerzői rendszó.

Az intézmények esetleges névváltozatairól utalók tájékoztatnak. Ha névváltoztatásra — feltehetően — az intézmény átszervezése, vagy szakosítása következtében került sor, hivatkozást helyezünk el a katalógusban.

Az 1965 óta kiadott tankönyvekkel és jegyzetekkel kapcsolatban tájékozódni lehet a tankönyvjegyzet katalógus mellett a MNB rendszerében kétévenként megjelenő „Magyar könyvészet. Tankönyvek" című kiadványköteteiben.

Ezdig megjelent kötetei: Magyar Könyvészet. Tankönyvek

1965—1966 1967—1968 1969—1970 1971—1972

A fent említett szakosított jegyzék folyamatos mejelenésével a tankönyvjegyzet katalógus megfelelő részei fokozatosan kiiktathatók lennének, mivel megfelelő bibliográfiai kötet ellátottsága mellett a kiadvány pótolhatná a katalógust.

5. Kiadói katalógus

A kiadói katalógus elsősorban azoknak az olvasóknak ad felvilágosítást, akik a kiadvány főbb adataira nem emlékeznek, csak a kiadó nevére, vagy egy-egy kiadó egy-egy évi munkásságára kíváncsiak.

A katalógus 1975-től az ISBN szám bevezetése óta gyűjti anyagát. Az 1974-es év kísérleti év volt, anyaga nem öleli fel a teljes 1974-es könyvtermést, ezért célszerű volt a katalógust 1975-tel kezdeni.

A katalógus a Magyarországon kiadott és a Széchényi Könyvtárban feldolgozott könyvek leírását tartalmazza. Tehát sem a periodikumok, sem az aprónyomtatványok, sem a különlenyomatok nem tartoznak a katalógus gyűjtőkörébe.

A katalógus rendezése az ISBN szám alapján történik. Az ISBN, azaz a szabványos nemzetközi azonosító könyvszám rövid és egyértelmű azonosító jel, az International Standard Book Number rövidítése, amely egy tízjegyű számmal valamely könyv (kiadvány) egyedi félreérthetetlen jelölésére szolgál.

Az ISBN számmal ellátott könyvet bármely országban egyértelműen azonosítani lehet. Az ISBN egyszerűsíti a könyvtári nyilvántartást, megkönnyíti a könyvtárközi kölcsönzést, a nemzetközi cserét és lehetővé teszi a kiadói könyvkereskedelmi ügyvitel korszerűsítését.
Szerkezete:

ISBN	963	319	014	2
betűjel	nemzeti azonosító	kiadói azonosító	a kiadvány sorszáma	ellenőrzőszám

A kiadói azonosító szám az ISBN szám 2. számcsoportja. A magyarországi kiadók azonosító száma 2—5 számjegyből állhat.

Egy adott kiadói azonosító szám csak egyetlen kiadót jelölhet. Kivételt alkotnak azok az intézmények, amelyek kiadói tevékenysége nem rendszeres, vagy kiadványai csak kivételesen tartoznak az MSZ ISBN-szabvány hatálya alá. Ezek esetében az ISBN-Iroda egyedi kiadói azonosító szám helyett a 00—04 kiadói gyűjtőszámok alkalmazására jogosult. Tehát a 00—04 szám mögött több ilyen jellegű kiadó anyaga együttesen található.

A kiadói katalógus esetében a besorolás a kiadói azonosító kódszámok növekvő számrendjében történik, évek szerint, azon belül a rendszó — tehát a leírás első szavának betűrendjében.

Az ISBN számok a címleírás szövege fölött a *cédula jobb felső sarkában* találhatók. Egy leíráson a kiadók számától függően több ISBN szám is szerepelhet. A második és harmadik ISBN számot ilyenkor a címleírás után tüntetjük fel. Minden egyes ISBN számról külön cédula kerül a katalógusba.

Két nyilvántartási listánk van a kiadókra vonatkozóan:

1. a kiadói azonosító számértéke szerint ez kulcs a kiadó nevéhez,
2. a kiadó nevének betűrendje szerint — mely kulcs a kiadói azonosító számhoz.

*III. A jövő modern katalógusa — az olvasói katalógus távlati tervei**

A bibliográfiai információk cseréjének megkönnyítésére a bibliográfiai kézikönyvek és könyvtári katalógusok jobb kihasználásának elősegítésére nemzetközi vonatkozásban is szükségessé vált új címleírási szabvány kidolgozása, olyan egységes szabályzat létrehozása, amely összhangban van a nemzetközi elvekkel és eleget tesz a gépesítés követelményeinek, hogy ily módon a tárolt adatok nemzetközi viszonylatban is kicserélhetők legyenek. A gépesítést a nemzeti bibliográfiai kiadványrendszer egységessége előbbutóbb megköveteli.

Már több külföldi könyvtár alkalmaz nem hagyományos módszereket katalógusok előállítására. Többek között számítógépes katalógusok előállítására is sor került. A számítógépet először 1965-ben alkalmazták katalogizálásra. A katalógus gépesítésének nagy előnye a hagyományos katalógusokhoz képest a lényegesen nagyobb számú és változatosságú hozzáférési pont.

Ennek kihasználásához azonban ismerni kell a katalógushasználók igényeit.

A gépi módszerek a legnagyobb változást a katalógus formájában hozták. Lehetővé teszik kötetkatalógus, mikrofilm, mikrofilmlap alakú katalógus, vagy akár vizuális adatkijelző alkalmazását is. A COM technikával készült katalógusok (COM rendszer, azaz gépről közvetlenül mikrofilmre vitt adatok rendszere) egyébként összehasonlíthatatlanul olcsóbbak, mint a cédula vagy kötetformájú kiíratások. A géppel olvasható bibliográfiai tételek készítése nem olcsó, de a manuális könyvtári munkában is a katalogizálás és az osztályozás az egyik legköltségesebb feladat.

A számítógépes katalogizálás terén a legnagyobb figyelmet a MARC program keltette. Leírásának alapja az AACR 1967-es változata. A nálunk alkalmazásra került gépi rendszer a MARC II. Az egyszer feldolgozott adat országszerte hasznosítható, különböző célokra felhasználható.

A cédulakatalógus egy évszázad óta a bibliográfiai információk hagyományos hordozója. A fejlődés azonban a COM és egyéb off-line produktumok perspektívában pedig az on-line katalógus kialakítása felé mutat.

A *Könyvtári Figyelő* 1976. 4—5-ös számában található *A cédulakatalógusok jövője* című kiadvány ismertetéséből kiemeljük Hugh Atkinson könyvtári szakember megállapítását: „A költségektől eltekintve mindenki igényli az egységes, egyetlen, minden információt tartalmazó katalógust. A cédulakatalógus erre pedig ma már alkalmatlan." A távlati katalóguskialakítási tervek jelenleg látható legflexibilisebb fázisa az on-line katalógus. Az ada-

* Meg kell jegyeznünk, hogy e tanulmány kézirata 1979 és 1981 között készült.

tokat gép tárolja, on-line terminálon keresztül használható az információ, de róla kiíratos papír, COM vagy cédulaformátumban is elvégezhető.

Az on-line katalógus *előnye* a gépben tárolt adatok hozzáférhetősége közvetlen és azonnali, egyidőben több pontról lehetséges. Egy könyvtári rendszer központi adatbázisaként szolgálhat a beszerzéstől a referenszig. Központilag tárolt bibliográfiai információkból, különböző nyilvántartások építhetők ki. *Hátránya*, hogy drága és fejlett telekommunikációs rendszert igényel. A hagyományos katalógustól az on-line katalógusig a céloknak megfelelően különböző formák valósíthatók meg. Ezeket az új katalógusformákat a szélesebb hozzáférhetőség igénye és az új technikai eljárások tették lehetővé.

Az ISBD ajánlásokat is figyelembe vevő új magyar címleírási szabvány bevezetése küszöbön áll.

A gépi feldolgozásra alkalmas címfelvételi rendszer probléma elé állítja majd természetesen a katalogizálókat: A jövőben a központi gépi cédulaszolgáltatás útján beérkező cédulaanyag beosztása a korábbi címfelvételi rendszerben felépített katalógusba nem ígérkezhetett könnyen megoldható feladatnak.

Több elképzelés jött számításba:

1. A régi katalógusba beépíteni az új címfelvételeket.

A régi katalógusba az új címfelvételek besorolása szinte legyőzhetetlen akadályokba ütközik, hiszen eddig is komoly feladat az újabb, modernebb címleírási szabályok alapján készült felvételek besorolása az 1936-ban indult katalógusba, rengeteg egyéni hivatkozás, utaló, magyarázatos választólap-készítés vált eddig is szükségessé. Újabb, radikálisabb változtatás esetén a katalógusszerkesztők megoldhatatlan feladat elé kerülnének.

2. Új katalógus indítása

Új katalógus felépítésének esetén két lehetőség kínálkozik

a) megjelenési év szerinti leválasztás
Egy bizonyos évhatár előtti anyag a régi katalógusba, és az évhatár utáni minden anyag az új katalógusba kerülne.

b) beszerzési évvel történő leválasztás
Egy bizonyos beszerzési évtől minden anyag az új katalógusba kerülne.

Követendő példának tartjuk a Lipcsei Deutsche Bücherei és a Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár által kialakított katalógusrendszert.

Mindkét könyvtárban az új katalógus felépítése mellett döntöttek. A két katalógus határa egy meghatározott megjelenési év.

A lipcsei Deutsche Büchereiben az 1973-as megjelenési évig a régi katalógusba osztják be a művek katalóguscéduláit, és feldolgozásuk a régi címleírási elvek alapján történik. Az 1974-es megjelenési évvel beérkező anyagot már az új szabvány szerint (RAK—ISBD alapján kialakított címleírási szabvány) dolgozzák fel, és az új betűrendes katalógusba osztják be a címleírások katalóguscéduláit.

Nagyon fontos szempont volt az LDB számára a két katalógus közötti kapcsolat megteremtése, az olvasók helyes irányításának megvalósítása különösen a folytatásos művek, többkötetes művek, egyes művek ismételt kiadásai esetében. A Bibliográfiai Osztálytól gépi úton kapott katalóguscédulákat manuális eljárással teszik alkalmassá a katalógusban történő beosztásra. A mellékrendszavak kiemelése nem aláhúzással, hanem írógép segítségével, fejeléssel történik.

A Zágrábi Egyetemi Könyvtárban is megjelenési évvel zárták le 1975 decemberében a katalógust. Ez a lezárás gyakorlatilag azt jelentette, hogy minden 1975 előtti megjelenésű anyag leírása a régi katalógusba kerül, és 1976-os megjelenésű évtől minden anyag az új katalógusba sorolódik.

Az új 1976-tól épülő katalógus szerkezetének kidolgozása az ISBD/M alapján történt. Eva Verona által összeállított szakkönyv (Verona Eva: *Pravilnik is priruenik za izvadbu abecednich kataloga. 1 dilo. Obrednice i redalice.*) alapján készülnek az új katalógus címleírásai; a szakkönyv az ISBD/M-től csak minimális mértékben tér el. A két betűrendes katalógus közötti kapcsolat megteremtésére itt is nagy gondot fordítanak. A címleírások alján hivatkoznak, hogy a korábbi, ill. későbbi kötetek a régi, ill. új katalógusban találhatók.

A megjelenési évvel történő katalógus-lezárás mellett a használók érdekében döntöttek az említett könyvtárak szakemberei. A megjelenési évvel történő lezárásnál csak egy helyen kell egy kívánt adat után kutatni, a beszerzési évvel történő lezárásnál viszont egy-egy keresett adatot mindkét katalógusban meg kell nézni.

A korábban már említett *A cédulakatalógusok jövője* című fordításból megtudhatjuk, hogy pl. az amerikai könyvtárak cédulakatalógusainak jövője is komoly problémát jelent az illetékes szakemberek számára.

Az Association of Research Libraries (Tudományos Könyvtárak Egyesülete) vitaülésének hozzászólásairól tájékoztat a cikk. A cikk végén érdekes mátrix található, mely az eddigi vizsgálatok eredményeit tárja fel.

Felvázolja az új katalogizálási szabályok változásainak átvezetési lehetőségeit, a módszerek eredményeit három területen vizsgálja és foglalkozik az egyes módszerek költségeinek nagyságrendjével.

Módszer	Az új szabályokkal kompatibilis lesz-e minden leírás	Következetesek lesznek-e a leírások	Szétszóródnak-e katalógusban a leírások	. . .
Régi leírások revíziója	igen	igen	nem	
Régi leírások áthelyezése	igen	nem	nem	
Egymás mellé helyezés	nem	igen	nem	
Utalások	igen	nem	igen	
Új katalógus	igen	nem	igen	

A régi leírások revíziója azt jelenti, hogy új leírások készülnek, mindhárom területre ez az ideális, de legdrágább megoldás.

Az áthelyezést egyesek választólap-technikának is nevezik, a régi leírások beosztásra a régi címfejekkel kerülnek át az új címfej helyére (legfeljebb ceruzával kijavítva) és a választólapra bízzák az eligazítást. A módszer sokat bíz a katalógusszerkesztőkre, azoknak kell felismerni, ha kiemelnek egy régi leírást, hogy bármi van is a szövegben, milyen új forma alá kell besorolni.

Az egymás mellé helyezésnél a régi címfejek tovább élnek, az új szabályok csak a katalógusba először bekerülő új címfejeknél kerülnek alkalmazásra.

Az utalásos módszernél az új szabály szerint készült címfejeknél utalni kell a régire és fordítva.

Az új katalógus határozottan kimondja a régi lezárását, ellentétben az utalásos módszerrel, ahol akkor kerül sor utalásra, ha a címfej változik. Új katalógusban automatikusan szakadás áll be a címfejeknél.

Ismét Hugh Atkinson-t idézve az említett cikkből:

„A katalógusok megosztása a régi cédula és az új rendszerre nem jelenthet nehézséget, hiszen minden kutató legalább féltucat könyvtárban dolgozik különböző katalógusokkal. Ha egy könyvtárban két katalógusban kell keresnie, hamar megszokja. Már most is kiegészíti Yale-ban az alapkatalógust a gépi előállítású mikrofilmjegyzék a feldolgzás alatt álló művekről."

Az OSZK Katalogizáló Osztály az 1978-as évtől kezdve tervezi — a külföldi tapasztalatokat is figyelembe véve — új szolgálati és új olvasói katalógus felállítását. Feltehetően a régi és az új katalógus közötti évhatár az új feldolgozási módszer bevezetésének időpontja. Tehát egy adott megjelenési év. A 79—80-as katalógus szerkesztési kísérleti munkák hozzák meg a végleges döntést.

A régi katalógus leválasztása és egy új katalógus felállítása nehézségeket von majd maga után, hiszen a címleírásokat egy bizonyos megjelenési évtől vagy a régi feldolgozás, vagy pedig az új szabvány szerint kell elkészíteni és ennek megfelelően a régi vagy az új katalógusba sorolni. Különös figyelmet és gondosságot igényel majd a két katalógus közötti kapcsolat megteremtése a többkötetes művek, folytatásos művek, többszöri kiadások, sorozatok stb. esetében.

A Katalogizáló Osztály vezetője Kovács Ilona a következőket állapította meg az MNB és a Katalogizáló Osztály közös kísérletével kapcsolatos feljegyzésében (1979. márc. 28.) a jövő feldolgozási menetére vonatkozóan:

„A Bibliográfiai Osztály és a Katalogizáló Osztály az integrált feldolgozási program megvalósítása érdekében 1979 januárjában megkezdte annak előkészítését, hogy az MNB feldolgozás eredményeit központi cédulaszolgáltatás formájában hasznosítsa.

A Katalogizáló Osztály a központi cédulaszolgáltatás megindulásával egyidőben új szolgálati és új olvasói katalógus építését kezdi meg.

Az új katalógusok számára két forrásból érkezik majd cédulaanyag:

1. Kötelespéldányok a központi cédulaszolgálatból.

2. Saját beszerzés (külföldi anyag) saját feldolgozásból

Természetesen mindkét forrásból származó anyag feldolgozása azonos módszerrel kell, hogy történjék, mivel egy katalógusba épül majd be.

A jelenlegi feltételeknek megfelelően a kötelespéldány feldolgozása gépi úton, a saját beszerzés manuális úton, azonos leírási szabályok szerint állítja elő azokat az alapleírásokat, amelyeknek sokszorosítását azonos módszerrel az adrémaüzem keretében kialakított xerox technikával a Katalogizáló Osztály maga állítja elő.

A módszer bevezetésének feltétele az, hogy az új katalogizálási rendszer alapját képező valamennyi szabvány elkészüljön, az MNB jelenlegi feldolgozási módszerét az új szabványnak megfelelően átalakítsa.

Az új katalógus megkezdése csak végleges feldolgozási módszerekre építhető. Az új katalógus gyűjtőkörébe csak könyvek tartoznak majd. Az időszaki kiadványok — beleértve a könyvjellegű időszaki kiadványokat is — jövőbeni nyilvántartásáról a hírlaptári katalógusok gondoskodnak. Az új katalógusba kerülnének azonban az időszaki kiadványok köréből, jelen terveink szerint a kongresszusok, kiállítások és sorozati főlapok.

Az új betűrendes katalógusok (szolgálati, olvasói) mellett a Katalogizáló Osztály változatlanul ellátja cédulával és listával a kiegészítő nyilvántartásokat (sorozati katalógus, számsoros katalógus, naplók) valamint tud cédulát szolgáltatni a szak és a tári katalógusok számára a magyar és külföldi anyagról, amennyiben azok kívánják."

Mindezek után leszűrhetjük, hogy olvasói katalógusunk, akárcsak a szolgálati katalógus és a feldolgozás egész területe nagy feladatok előtt áll.

A katalogizálási folyamat tervezett kettősségét, a katalógusok lezárását és új katalógus felépítését csak nagy gonddal és körültekintéssel, valamennyi részlet gondos megtervezésével oldhatjuk meg.

IRODALOM

1. Babiczky Béla: *Bevezetés a könyvtári osztályozás elméletébe és gyakorlatába.* Bp. 1975, Tankönyvkiadó, 323 p.
2. Bácz Kálmánné—Bánáti Istvánné—M. Varró Judit: *Szerkesztési szabályzatok (Olvasói betűrendes katalógus)*, 1966.
3. Baczoni Tamásné: *Kiemelt szerzők az Országos Széchényi Könyvtár olvasói betűrendes katalógusában.* Bp. 1974, NPI. 304 p.
4. Baczoni Tamásné—Bánáti Istvánné: *A Lipcsei Deutsche Bücherei. Útijelentés,* 1975.
5. Baczoni Tamásné—Bánáti Istvánné: *A zágrábi nemzeti és egyetemi könyvtár. Útijelentés,* 1978.
6. Barta Gábor—Susánszky Zoltánné: *ISBN útmutató.* Bp. 1974, 24 p.
7. *A betűrendbe sorolás szabályai c. MSZ 3401—58 szabvány felülvizsgálatának véleményezésére az MSZH összegezése.* Bp. 1979.
8. *A betűrendes szolgálati katalógus szerkesztési szabályzata.* Összeáll. Nagy Károlyné. Bp. 1965. Házi soksz. 19 p.
9. *Bibliográfiai leírás. Könyvek. MSZ 3424/1—78.* [Kiad a] Magyar Szabványügyi Hivatal. Bp. 1978. 75 p.

10. *A bibliográfiai leírás besorolási adatai. Személyek nevei. MSZ 3440/2—79.* [Kiad a] Magyar Szabványügyi Hivatal. Bp. 1979. 32 p.
11. *A cédulakatalógusok jövője. "The future of card catalogus"*. Faragó Lászlóné ismertetése. = *Könyvtári Figyelő*. Bp. 1976, 4—5. 354—360. p.
12. Cramer, S. A.: *The Computerised catalogue in a university library.* = Libri, 26. vol. 1976. 1. no. 38—54. p. = *Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom.* 9. évf. 1977. 2. sz.
13. Déri Miklósné: *Katalógushasználati vizsgálatok.* = *Könyvtári Figyelő.* 1968. 1. 18—32. p.
14. *Deutsche Bücherei und internationale Reform der Alphabetischen Katalogisierung.* Leipzig, 1964. 90 p.
15. Domanovszky Ákos: *A könyvtári címleírás irányelvei és a testületi szerző.* Bp. 1959. 74 p.
16. Fábián Pál—Földi Ervin—ifj. Hőnyi Ede: *A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai.* Bp. 1965, Akad. Kiadó. 52 p.
17. Faragó Lászlóné—Haraszthy Gyula: *Az Országos Széchényi Könyvtár katalógusai. Használati útmutató.* 2. bőv. kiad. Bp. 1975. 177 p.
18. Frank Ottó: *Ordnung in Karteien und Verzeichnissen.* Stuttgart, 1968. 72 p.
19. Goriupp Aliz: *A katalógussokszorosítás problémái.* = *Magyar Könyvszemle.* 1937. IV. füz. 202—208. p.
20. Gorman, Michael: *Osborn revisited* = *Amer. Libri* 6. vol. 1975. 10. no. 599—601. p. = *Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom.* 8. évf. 1976. 3. sz.
21. Haraszthy Gyula: *Az OSZK olvasói és szolgálati katalógusai. Tervtanulmány 1.* Bp. 1964. 64 p. Gépirat.
22. Horváth Magda: *A címleírás alapjai.* Bp. 1961. 303 p. *(Új könyvtári füzetek 2.)*
23. *Instruktionen für die Alphabetischen Kataloge der preussischen Bibliotheken.* Berlin, 1915, 179 p.
24. Komjáthy Miklósné: *A könyvtári betűrendbe sorolás szabályai.* (Szabványosítási javaslat) Bp. 1975.
25. Komjáthy Miklósné—Szecsei Gábor: *Katalógusfényképezés az OSZK-ban.* = *Könyvtáros* 1959. 9. sz. 648—651. p.
26. Kovács Ilona: *Válasz az OSZK Katalogizáló Osztály 1979. évi katalógus kísérletével kapcsolatosan készített feljegyzés szempontjaira.* Bp. 1979. márc. 28.
27. *A könyvtári munka szabványai.* 2. bőv. kiad. Bp. 1960, Közgazd. és Jogi Kiadó, 384 p.
28. *Magyar helyesírás szabályai.* 10. kiad. Bp. 1977, Akad. Kiadó. 272 p.
29. Miszti László: *Általános könyvtártan. 1. r.* Bp. 1952. 37 l. (Állami Pedagógiai Főiskola jegyzetei.)
30. Nagy Károlyné: *Barna Ferdinánd szakkatalógusa.* = *OSZK Híradó.* 3. évf. 1960. 10. sz. 200—201. p.
31. *Az Országos Széchényi Könyvtár története.* [1.] 1802—1867. Írta: Berlász Jenő Bp. 1981, Egyet. ny. 555 l. 8 t.
32. *A Párizsi Nemzetközi Katalogizálási Konferencia (1961. okt. 9—18.)* = *Könyvtári Figyelő* 8. évf. 1961. 1. sz.
33. *Regeln für die Alphabetische Katalogisierung. Vorabdruck.* Berlin, 1969. 6 db.
34. Sallai István—Sebestyén Géza: *A könyvtáros kézikönyve.* 2. átdolg. kiad. Bp. 1965, Gondolat. 831 p.
35. Szelle Béla: *Bevezetés a katalogizáláselméletbe.* Bp. 1975, Tankönyvkiadó. 264 p.
36. Verona, Eva: *Pravilnik i priručnik za izradbu abecednih kataloga. 1. dilo. Odrednice i redalice.* Zagreb 1970, Društvo bibl. hrvatske. 475 l. (*Društvo bibliotekara hrvatske.* Posebna izd. 2.)
37. Wüster Eugen: *Internationale ABC-Regeln.* = *Nachrichten für Dokumentation.* 27 Jg. 1976. 6. no. 214—224. p.

DER ALPHABETISCHE BENUTZERKATALOG FÜR BÜCHER IN DER NATIONALBIBLIOTHEK SZÉCHÉNYI

M. BÁNÁTI

Einer der wichtigsten erschliessenden Mittel unserer Bibliothek ist der alphabetische Katalog. Der heute existierende alphabetische Benutzerkatalog der Nationalbibliothek Széchényi ist im Jahre 1936 mit der Einführung der Vervielfältigung durch das Adremaverfahren entstanden. Die Studie gibt einen Überblick über die Vorgeschichte der Herausbildung, über das Sammelgebiet, den Inhalt, die Einordnung und über die heutige Lage und Grösse des Katalogs.

Die Veränderungen, die die mechanische Ordnung des im Jahre 1936 gegründeten Katalogs aufzustören gezwungen haben, und die ergänzenden Teile des Katalogs, wie:

der Münchener Katalog
der Schulprogrammkatalog
der alphabetische Katalog für Lehrbücher und
der Verlagskatalog

werden in der Publikation ausführlich behandelt.

Zum Schluss geht die Publikation auf die weiteren Pläne im Bezug des Benutzerkatalogs ein, in denen die ausländische Praxis beachtet wird, und die mit der Erscheinung der auf Grund der ISBD gefassten Normen für Titelaufnahme und Katalogisierung eng zusammenhängen.

IV.

KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Tévedések és tévutak a Károlyi Gáspárral és a Vizsolyi Bibliával foglalkozó szakirodalomban

SZABÓ ANDRÁS

Károlyi Gáspár, akinek nevéhez első teljes bibliafordításunk fűződik, egyike a 16. századi magyar művelődéstörténet legizgalmasabb alakjainak, életének és életművének igazi jelentőségéhez mért feldolgozása azonban, noha az igényt erre már sokan hangoztatták, ma is hiányzik. E hiány okait elemezve nem csekély tudománytörténeti tanulságokhoz is juthatunk, a Károlyi-kutatás ugyanis magán hordja az egyháztörténet- és irodalomtörténet-írás csaknem minden tipikus „gyermekbetegségét", nehéz feladat elé állítva a kutatót, aki rendet akar teremteni az áladatok, találgatások és mítoszok dzsungelében. Ezt a munkát szeretném most, amennyire lehetséges, elvégezni az eddigi szakirodalom kritikai értékelésével.

A legendák keletkezésének okát először is az adatok szűkösségében és szétszórtságában kell megjelölnünk. Maga Károlyi a *Két könyvön* és a *Biblián* kívül nem jelentetett meg több művet, ezért ebben az esetben a dedikációk és előszavak nem lehetnek támpontok, sőt a vizsolyi *Biblia* előszavának sokatmondó hallgatása a fordítók és patrónusok személyéről egyik fő kiindulópontjává vált az utólagos „adatteremtéseknek".[1] Sajnos a szemtanúktól és a kortársaktól sem tudunk, meg sokkal többet. Szenci Molnár Albert elárulja a legfőbb pártfogó, Rákóczi Zsigmond nevét,[2] ugyanakkor azonban Pelei János gönci rektor nevének megemlítésével[3] megteremti az első lehetőséget az utólagos félremagyarázásokra.[4] Még súlyosabb következményekkel járt, hogy a vizsolyi *Biblia* eredeti címét is megváltoztatta. Az 1608-as hanaui kiadás címében még ezt olvashatjuk: „Caroli Caspar Előjaro beszédével",[5] az 1612-es oppenheimi kiadásban viszont már

1. „minekutána hozzákezdettem volna egynéhány jámbor, tudós atyafiakkal, kik nékem a fordításban segítséggel voltak" — mondja a fordítókról, a patrónusokról viszont szerénységükre hivatkozva hallgat.
2. Szenci Molnár Albert: a hanaui Biblia ajánlása, 1608. *Régi Magyar Költők Tára XVII. század*, 6. kötet, 467. l.: „az Nagyságos Rákóci Zsigmondnak és több Tekintetes Uraknak kegyes segedelmekkel . . ."
3. Szenci Molnár Albert i. m. 468. l.: „mert előtte állottam egykor, midőn tanácskoznék Pelei Jánossal, az ő Schola mesterével az ő Seniorságához tartozó tanító atyafiaknak egybe gyűjtése felől, közönséges könyörgésre, ez elkezdett dolognak jó előmeneteleiért."
4. Lásd: Horvát János: *A reformáció jegyében*. 2. kiad. Bp. 1957. 316. l.
5. RMK. I. 411. Címlap.

ez áll: „Magyar nyelvre fordítatott Caroli Caspar által".[6] Ez utóbbi szöveg a bibliakiadásokban egészen a 20. századig öröklődött, elültetve a köztudatban azt a téves nézetet, mely szerint Károlyi egyedül fordított. A kortárs megnyilatkozások közül egyedül még Thuri György gyászversét[7] vette át a hagyomány, ebben ő is leírja, hogy Rákóczi Zsigmond volt a fő pártfogó — ennek ellenére az ő és a Szenci Molnár híradása az utókorban sokáig süket fülekre talált. Alig száz évvel később Pápai Páriz Ferencnél egy új „adatra" bukkanunk:

„Etsedi Báthori István Ur hogy érté,
Visolyba a' nyomtató-mühelyt viteté,
A Magyar Bibliát innen ki-bövité."[8]

Pápai Páriz már nem ismerte a valóságos körülményeket, összekapcsolta a vizsolyi *Biblia* kiadását az egyetlen környékbeli református főúrral, akinek pártfogó tevékenységéről a hagyomány tudott. Hogy ezt a jelenséget megmagyarázhassuk, röviden ki kell térnünk egy olyan történelmi súlyeltolódásra is, mely sokak szemléletét máig befolyásolta. Északkelet-Magyarországot és közelebbről a Hegyalja környékét, amely a 16. század második felében vitathatatlanul a helvét irányú reformáció Debrecennel csaknem egyenlő rangú központja volt, (volt nyomdája: Vizsoly, kollégiuma: Sárospatak, s az országban legsűrűbb középfokú iskolahálózata) a 17. század háborús megpróbáltatásai és az ellenreformáció — földrajzi, politikai és gazdasági helyzete folytán — jobban sújtották. Ennek következtében a későbbi századokban visszavetítették erre a korszakra is a „Debrecen-központúságot". Annál inkább tehették, mert az ismeretek és adatok szétszóródtak, a történeti emlékezet fonala megszakadt, s a meglevő maradék tudás valós értékelését az említett hibás koncepció megakadályozta. Pápai Páriz téves feltételezését mentheti még az is, hogy a Rákóczi család dicsérete 1702-ben nemigen volt időszerű, a kihalt ecsedi Báthory família emlegetése viszont már senkiben sem kelthetett indulatokat.

A hibás adat hagyományozódásában figyelemre méltó az a „tudathasadás", amelyet Lampe egyháztörténetében tapasztalhatunk: a könyv közli Thuri György gyászversét,[9] idézi Szenci Molnártól a hanaui *Biblia* ajánlásának egy másik helyét,[10] ugyanakkor eme elsődlegesnek tekinthető forrásokkal szemben egy megnevezetlen „régi kéziratra" hivatkozva állítja, hogy Ecsedi Báthory István és felesége Homonnai Drugeth Fruzsina voltak a *Biblia* kiadásának támogatói. A legenda itt már terebélyesedik: „logikus" miszerint Vizsoly Ecsedi Báthory birtoka volt, sőt már azt is tudni véli, hogy a főúr levelek és követ által hívta ide Mantskovitot.[11] A következő lépés a valós és valótlan adatok összeházasítása: Bod Péter szerint „azt tselekedte Gróf Rákótzi ,Sigmond ... s' fő képen Etsedi

6. RMK. I. 434. Címlap.
7. RMK. III. 1245. *Delitiae poetarum Hungaricorum* ... Francofurti 1619. 346. l. Memoriae Casparis Carolini — Epitaphium.
8. RMK. I. 1653. Pápai Páriz Ferenc: *Életnek képe* ... Kolozsvár 1702.
9. Friedrich Adolf Lampe [Ember Pál]: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania.* Utrecht 1728. 329. l.
10. Lampe [Ember] i. m. 730. l.
11. Lampe [Ember] i. m. i. h.

Báthori István.[12]" Ez a megfogalmazás beemeli ugyan a források közé Thurit és Szenci Molnárt, de ezáltal csak világossá válik az az ellentmondás, amely Lampe-Embernél rejtve volt. Bod újabb pártfogókat is említ: Homonnai Drugeth Istvánt, Mágocsy Gáspárt és Bocskay Istvánt,[13] a három közül az első valószínű, a második telitalálat, az utolsó teljesen valószínűtlen. A módszer itt is nyilvánvaló: az általa ismert korabeli református nagybirtokosokra „tippelt". Ugyancsak Bodnál tűnik fel az a sajnos ellenőrizhetetlen (vagy csak nem ellenőrzött?) állítás, hogy Károlyi Wittenberg után Strassburgot és a svájci egyetemeket is felkereste.[14]

Mindenesetre szomorú tény, hogy a pártfogókkal kapcsolatos téves adat mind a mai napig tartotta magát,[15] noha közben a Rákóczi Zsigmond és Ernő főherceg közötti levélváltás[16] felfedezése nyilvánvalóvá tette, hogy Vizsoly nem Ecsedi Báthoryé, hanem Rákóczié volt. Bod Pétert még senki sem hibáztathatja eljárásáért, nála az adatmentés volt a fő szempont, 19. század végi és 20. századi kutatóink viszont már vétettek, amikor kritikátlanul összeollózták a sokszor ellentmondó híradásokat.

A Károlyi-kutatás vakvágányainak további részletes elemzése értekezésem kereteit már messze túllépné, ezért az alábbiakban csak nagy vonalakban ismertetem a 19—20. századi szakirodalom hiányosságait és figyelmeztetek a valótlan állításokra.

A 19. század második felében irodalmi és történelmi téren egyaránt kedvező változásokat hozott a forrásközlések megszaporodása. Ebben a témában azonban ezek a kedvező változások nem megfelelően érvényesültek, mivel közelegvén 1890 (pár évvel a milleneum előtt!) megünnepelték a vizsolyi *Biblia* kiadásának 300 éves évfordulóját. Kétségtelen eredménye volt az évfordulónak az idevonatkozó dokumentumok összegyűjtése, publikálása, elemzése: új életrajzi adalékok bukkantak fel, tisztázódott a név kérdése,[17] s többé kevésbé bizonyítottá vált, illetve bekerült a tudományos köztudatba, hogy többen fordítottak.[18] Ugyanakkor a reprezentatívnak szánt Károli [sic!]-emlékkönyv több tekintetben elsiette az összegzést, vonatkozik ez elsősorban a benne található életrajzra.[19] Az emlékkönyv legnagyobb érdeme a már említett nyelvi elemzés,[20] amely az egyes fordítók szövegrészeit igyekszik elkülöníteni néhány szó nyelvjárási változata alapján — kezdetnek ez nem rossz, folytatása máig sem akadt.[21] Az évforduló előtti nyitányt Károly Gy.

12. Bod Péter: *A' Szent Bibliának historiája.* Nagyszeben 1748. 144—145. l.
13. Bod Péter i. m. i. h.
14. Bod Péter: *Magyar Athenás.* H. n. 1766. 131. l.
15. Lásd például: *Régi Magyar Költők Tára XVII. század.* l. k. 578. l. — Ecsedi Báthory István alapos életrajza Vizsolyt is a birtokai közé sorolja, és őt tartja fő pártfogónak.
16. Illéssy János: *Adalék a vizsolyi nyomda XVI. századi történetéhez.* = *Magyar Könyvszemle 1891.* 165—166. l. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 1927.* XI. k. 30—31. l.
17. Novák Lajos: *Károlyi Gáspár volt-e Radics Gáspár és Radics volt-e Károlyi?* = *Protestáns Közlöny 1890.* 390—392., 398—399. l.
18. *Károli-emlékkönyv.* Szerk. Kenessey Béla. Bp. 1890. 79—181. l.: Csontos József *A vizsolyi Biblia nyelvéről.*
19. H. Kiss Kálmán: *Károlyi Gáspár életrajza. Károli-emlékkönyv.* Bp. 1890. 5—45. l.
20. Csontos József i. m.
21. Az egész emlékkönyvről lesújtó, de igaz bírálatot írt Zoványi Jenő: *Protestáns Közlöny 1890.* Illetve: *Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből.* Sárospatak 1910. 166—169. l.

Hugónak a *Figyelő*-ben megjelent cikkei jelentik 1874—1875-ben,[22] a munka úttörő jellegétől eltekintve egyetlen lábjegyzetbeli utalása érdemel nagyobb figyelmet: „Kéziratban készen van már a vizsolyi Biblia nyelvtörténeti szótára is" — írja,[23] ez a közelebbről meg nem határozott mű, ha egyáltalán létezett, azóta sajnos lappang. 1890-et az adatközlések és cikkek később gyorsan apadó hulláma kísérte, közülük Kemény Lajos adatközlései érdemelnek figyelmet a kassai levéltárból. Az eredmények ellenére a most tárgyalt korra, melyet joggal nevezhetünk a Károlyi-kutatás első hullámának, továbbra is jellemző a kritikátlanság a forrásokká előléptetett tekintélyekkel szemben, a felekezeti szűklátókörűség, a kor és a kulturális környezet ismeretének hiánya. Tragikomikus példázat erre a következő eset: a fiatal S. Szabó József, későbbi egyháztörténész, felbuzdulván az évfordulón tréfából hamisított egy levelet, melyet Napragi Demeter írt volna 1591-ben Károlyi Gáspárnak. Elolvasván ezt a *Sárospataki Lapok* egyik szerkesztője, mindenféle megjegyzés nélkül leközölte a lap 1891-es évfolyamában.[24] Noha a levél tartalmából és nyelvéből egyértelműen kitűnik, hogy koholmány — „adat" lett belőle, s azóta hiába cáfolta meg többek között maga a szerző is, nem lehet kiirtani. Szívósságát bizonyítja, hogy a *Magyar Irodalomtörténet Bibliográfiájának* első kötetébe is bekerült,[25] s innen tovább például egy 1980-ban megjelent cikkbe.[26] Nemrég megjelent erről egy tanulmány, mely végigkísérve útját talán végleg véget vet áladatunk 90 éves pályafutásának.[27]

A két világháború közötti évekre esett egy másik évforduló, az 1940-es háromszázötvenedik, ezekben az években az előzőhöz hasonlóan újra megnövekedett a publikációk száma és ismét megjelent egy emlékkönyv.[28] A közben eltelt időben az ismereteink is számottevően növekedtek: Iványi Béla megírta Gönc történetét,[29] tisztázódott, hogy Rákóczi Zsigmond volt a nyomtatás idejében Vizsoly földesura,[30] s még sok más adat napvilágra került. Ekkor jelent meg először új kiadásban a *Két könyv* is.[31] Iványi Béla azonban levéltári források alapján írt alapos munkájában egy helyen engedményt tett a hagyománynak, s adat híján hamis hivatkozást iktatott be. A bécsi Hof- (ma National-) bibliothek 13.382. számú kéziratát „idézve" állítja, hogy Ecsedi Báthory István „ex Germania" hozatott papírt és betűket Vizsolyba.[32] Az említett számon és az esetleges sajtóhibát vagy tévedést kizárandó, néhány variációján semmiféle hasonló tartalmú kézirat

22. Károly Gy. Hugó: *A vizsolyi nyomda.* = *Figyelő 1874.* 434—436., 446—448. l. *Legelső teljes bibliafordításunk története.* = *Figyelő 1875.* 542—545, 554—557., 567—570. l.
23. *Figyelő 1875.* 556. l.
24. *Napragi Demeter levele Károlyi Gáspárhoz.* = *Sárospataki Lapok. 1891.* 988—990. l.
25. *A Magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig.* Bp. 1972. 442. l.
26. Vásárhelyi Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai I.* = *Magyar Könyvszemle 1980.* 3. sz. 127—130. l.
27. Fekete Csaba: *Megkapta-é a vizsolyi Bibliát Náprági Demeter? (Egy koholt okmány hitelének meg-megújulása.)* = *Magyar Könyvszemle* 1981. 144—147. l.
28. *Károlyi Emlékkönyv.* Szerk. Vasady Béla. Bp. 1940.
29. Iványi Béla: *Gönc szabadalmas mezőváros története.* Karcag 1926.
30. Lásd a 16. számú jegyzetet.
31. Caspar Caroli: *Két könyv ...* Kiad. Jablonowsky Piroska. Bp. 1931.
32. Iványi Béla i. m. 116. l.

nem található.[33] A szakirodalom természetesen Iványira hivatkozva ismételi meg ezt az állítást — így került be többek között a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* első kötetébe.[34] Az említett esetből nyilvánvaló, hogy alapvető szemléleti változás nem következett be ezen a téren századunkban sem, s ebben megerősít a legutóbbi évforduló színvonalasabb termékeinek vizsgálata is, noha némi haladás történt. Megjelent megint a *Két könyv*, de irodalmi szempontból használhatatlan előszóval,[35] szerzője, Harsányi András eme teljesítményét az emlékkönyvben is megismételte.[36] Megjelent Kathona Géza tanulmánya a *Két könyv*ről,[37] ez azonban inkább a lutheri-melanchtoni történetszemléletet ismerteti, s nem Károlyi Gáspár művét elemzi, azonkívül szemléletében is sok helyütt kérdéses, — elsősorban az olyan passzusokra gondolok, ahol Károlyiék középkorias történelemfelfogását fölébe helyezi a reneszánsz történetírásnak. Megjelent ekkor a vizsolyi *Biblia* előszava is egy kis füzetben,[38] de mindenek fölött a már említett emlékkönyv. A kötet első írásának szerzője S. Szabó József, a címe: Károlyi Gáspár élete. A tanulmány szorgosan összeszedte a Károlyira vonatkozó adatokat, csak éppen azok kritikai vizsgálatát, értékelését nem végezte el — ezért választotta szerzője azt a furcsa módszert, hogy helyhiányra hivatkozva szinte teljesen mellőzte a jegyzeteket. (Meg kell jegyeznem: megfelelő forráshivatkozásokkal ellátott Károlyi-életrajz mindmáig nem született!) S. Szabó József írásának másik fő hibája, hogy nem illeszti be eléggé az életrajzot a társadalmi, szellemi és földrajzi környezetbe, „levegőben lóg", arról árulkodik, hogy szerzője nem végzett alapos részletkutatásokat. Egy dologban viszont ő is letette a voksát: megteremtette a maga áladatát egy elhamarkodott feltételezéssel, miszerint Károlyi Kopácsi István tanítványa lett volna Erdődön és Nagybányán.[39] A jóhiszemű kutató, ha csak mellékesen használja fel. S. Szabó művét, becsapódik, hisz mindent ellenőrizni senki sem tud. Így járt Botta István is például *Melius Péter ifjúsága* című egyébként példamutatóan alapos könyvében.[40] Az emlékkönyv cikkei közül említésre méltók még a vizsolyi *Biblia* forrásait elemző tanulmányok,[41] eredményeik ellenére azonban csak a zűrzavart növelik azzal, hogy nem az egyes fordítók, hanem az egész mű forrásait keresik. Pontosságával egyedül Erdős Károly írása tűnik ki,[42] mely kísérletet tesz a Károlyi-*Biblia*

33. Segítségéért ezúton mondok köszönetet Németh Istvánnak, az Österreichische Nationalbibliothek Kézirattára munkatársának.
34. *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473—1600*. Bp. 1971. 568. l.
35. Károlyi Gáspár: *Két könyv*. Kiad. és bev. Harsányi András. Bp. 1940.
36. Harsányi András: *A Két könyv. Károlyi Emlékkönyv* Bp. 1940. 26—39. l.
37. Kathona Géza: *Károlyi Gáspár történeti világképe. Tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből*. Debrecen 1943.
38. Károlyi Gáspár: *A vizsolyi Biblia elöljáró beszéde*. Kiad. Borbély László. Bev. Incze Gábor. Bp. 1940.
39. S. Szabó József i. m. *Károlyi Emlékkönyv*. Bp. 1940. 7. l.
40. Botta István: *Melius Péter ifjúsága*. Bp. 1978. 98. l.
41. Kállay Kálmán: *A vizsolyi Biblia ótestamentomi részének exegetikai értéke*. = *Károlyi Emlékkönyv* Bp. 1940. 59—91. l.
Pongrácz József: *A vizsolyi Biblia újtestamentomi részének exegetikai értéke*. = Uo. 92—111. l.
42. Erdős Kálmán: *Károlyi Gáspár bibliafordításának törzskönyve*. = Uo. 40—58. l.

összes kiadásának regisztrálására, ez már azonban nem tartozik szorosan a témánkhoz.

Az 1940 körül megjelent évfordulós füzetecskék közül egy érdemel említést, Jáky Gyuláé.[43] Forráshivatkozást ugyan itt sem találunk, de néhány ponton lényeges dolgokra mutat rá. A fordítók személyével kapcsolatban megemlíti Ceglédi János vizsolyi és Thuri Mátyás abaújszántói prédikátort, s Károlyi Miklóst, Gáspár öccsét sem felejti ki. Lényeges összefüggésnek látszik az is, hogy észrevétele szerint Mantskovit idehívásában szerepe lehetett Thurzó Eleknek, aki egyszemélyben volt Galgóc és Gönc földesura (noha Göncért csak változó sikerrel pereskedett). Ugyanakkor ő is elfogad egy eddig még nem említett, de igencsak virulens legendát, mely szerint Károlyiék toldaléképületet építettek a vizsolyi templomhoz a példányok raktározására.[44]

Az egész jubileumi irodalmat Sólyom Jenő értékelte 1941-ben — megállapításai máig érvényesek. Néhány áladatot a sok közül megcáfolt, s felsorolta a hiányokat. Lényegében azt állította: semmit sem tudunk. Nyomatékosan felhívta azonkívül a figyelmet arra is (amit a köztudat máig nem vett be), hogy a vizsolyi *Biblia* egy munkaközösség alkotása, Károlyi Gáspár pedig e munkaközösség vezető egyénisége volt.[45] Ezzel az „adóslevéllel" (ahogyan Sólyom maga nevezte) zárul a Károlyi-kutatás 1945 előtti története. Mielőtt azonban továbblépnénk, még egy dologról említést kell tennünk. 1941 nyarán ugyanis az évforduló hatására a kassai múzeum négynapos ásatást rendezett Vizsolyban. Az ásatás vezetője, dr. Bálint Alajos régész, az idevonatkozó szakirodalmat egyáltalán nem ismerte, s így a templom körül kereste a nyomda nyomait. Amikor megtalálta a sekrestye alapfalait, örömmel közölte, hogy itt volt a nyomda, hiszen ebben elfért egy prés [sic!] és egy szedőszekrény [!]. Tudatlanságára jellemző, hogy szerinte a vizsolyi nyomda csak a *Bibliát* nyomtatta.[46] Utólag csupán sajnálni tudjuk, hogy egy ilyen régészeti kutatás nem az akkor már ismert dokumentumokra támaszkodott, s így a legkisebb esélye sem volt az ilyen irányú eredményekre. Az ásatás egy év múlva nyilvánosságot is kapott: 1942. május 28-án a Kassai Rádió helyszíni közvetítést adott a vizsolyi református templomból, ahol dr. Bálint Alajos is ismertette „felfedezéseit".[47]

1945 után új megállapítás egyetlen egy született a témában: felfedeztek egy Károlyi Gáspár nevű tanulót a már múlt században kiadott brassói iskolai anyakönyvben,[48] nagy a valószínűsége, hogy azonos a bibliafordítóval, az életrajzába ugyanis probléma nélkül beilleszthető az adat. Szöveg-

43. Jáky Gyula: *Károlyi Gáspár és a vizsolyi Biblia.* Bp. 1940.
44. Jáky Gyula i. m. 18. l.
45. Sólyom Jenő: *A vizsolyi Biblia jubileumi irodalmához.* = *Protestáns Szemle 1941.* 257—262. l.
46. *Dr. Bálint Alajos régész működési naplója.* Kassa 1941. június 29. — A vizsolyi református. egyházközség levéltárában.
47. Helyszíni közvetítés szövegkönyve a vizsolyi református templomból. Kassai Rádió 1942. május 28.
48. Bottyán János: *Hol tanult Károlyi Gáspár?* = *Református Egyház 1976.* 12. sz. 274. l. Illetve: Friedrich Schiel: *Matrikel der Kronstädter Gymnasiums vom Jahre 1544.* = *Programm des evangelischen Gymnasiums zu Kronstadt.* 1862/1863. 19—46. l.

kiadás egy volt, 1958-ban jelent meg *Károli Gáspár válogatott munkái* címmel,[49] benne a bibliafordítás részleteivel is. Ebben joggal kifogásolható a szöveg átírása, s ha jobban belegondolunk, a cím se helyes, hiszen a kötet mások fordításaiból is válogatott — lévén az egész mű nemcsak Károlyi munkája. E könyv egyik bírálatában találkozhatunk azzal az igénnyel is, amely most valósult meg — az eredeti szöveg teljes újrakiadásával.[50] A kisebb művek közül újra megjelent a vizsolyi *Biblia* elöljáró beszéde,[51] s a nagyváradi disputa jegyzőkönyvének részletei, benne Károlyi Gáspár felszólalásaival.[52] A legnagyobb eredmény a teljes vizsolyi *Biblia* facsimile kiadásának megszületése 1981-ben e sorok írójának rövid kísérőtanulmányával.[53]

Az újabb összefoglaló munkák szinte törvényszerűen átvették a szakirodalom téves adatait, nemcsak az egyháztörténetiek, hanem az irodalomtörténetiek is. A hatkötetes irodalomtörténet vonatkozó részének írója pedig látván valószínűleg az ellentmondásokat, nem tehetett mást, minthogy kihagyja a problémás részeket.[54] Más kérdés, hogy az egész kötet arányait tekintve Károlyi Gáspárnak, a vizsolyi *Bibliá*nak, és a magyar bibliafordítási kísérleteknek általában, véleményem szerint túl kevés hely jutott. A nyomdászattörténet terén előrelépés éppúgy nem sok történt: Fitz József[55] és Gulyás Pál[56] e tekintetben egyformán ragaszkodtak a bevett legendákhoz. Az utóbbi szerző írta le például ezt a mondatot 1961-ben: „A munkát kereső könyvnyomtató talán éppen Göncön járt..."[57] Úgy vélem, ehhez nem kell kommentár.

Károlyi Gáspár és a vizsolyi *Biblia* még egy alkalommal nyomatékosabban szóba került az utóbbi években — velük próbálták ledorongolni az 1976 végén megjelent új protestáns bibliafordítást. E téren Páskándi Géza cikke érdemel említést,[58] akinek szándéka a magyar nyelv és nemzeti hagyományaink védelmében tiszteletre méltó, alapvető tévedés volt viszont ezt valami új és hasznos dologgal szembeállítani. Ez utóbbi példa is figyelmeztető jel lehet: végleg tisztázni kell a vizsolyi *Biblia* és Károlyi Gáspár körüli problémákat, mert ma is élő és indulatokat kavaró kérdésről van szó.

49. *Károli Gáspár válogatott munkái.* Kiad. és utószó: Vargha Balázs. Bp. 1958.
50. Erdős Károly = *Egyháztörténet* 1959. 181—182. l.
51. *A vizsolyi Biblia elöljáró beszéde.* Közli: Czegle Imre. *Studia et acta ecclesiastica* 3. Bp. 1973. 517—536. l.
52. *Részletek a váradi disputa jegyzőkönyvéből. Régi Magyar Drámai Emlékek.* Szerk. Kardos Tibor. Bp. 1960. I. k. 678—686. l.
Eredetije: RMNY 286. — 19. századi kiadás: *A nagyváradi disputáció.* Kiad. Nagy Lajos és Simén Domokos. Kolozsvár 1870.
53. *Szent Biblia* ... Vizsoly 1590. Hasonmás kiadás. Magyar Helikon. Bp. 1981. Szerk. Katona Tamás. A Magyar Helikon vezetője Szántó Tibor.
54. *A magyar irodalom története 1600-ig.* Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 337—339. l.
55. Fitz József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története 2. A reformáció korában.* Bp. 1967. 242—251. l.
56. Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon.* OSZK—KMK. Bp. 1961. 1—3. rész. Kézirat gyanánt.
57. Gulyás Pál i. m. 2. rész, 70. l.
58. Páskándi Géza: *A templom romjainál?* = *Új Tükör* 1977. március 16.

Epilógus Károlyi Gáspár nevéről

Károlyi Gáspár kora művelt értelmiségijeinek szokása szerint szülővárosáról, Nagykárolyról nevezte el magát, elhagyva többnyire eredeti nevét. Ezt az elhagyott családi nevet az 1569-es ngyváradi hitvita unitárius részről írt jegyzőkönyve őrizte meg, mely Károlyit „Radicz", illetve „Radiczit" Gáspár néven nevezi.[59] Emögött tudatos denunciáló szándékot sejthetünk, Károlyi megfordult korábban Erdélyben is,[60] a később antitrinitáriussá lett prédikátorok közül nem egyet személyesen is ismerhetett, ezért nem a „tudós", hanem a „közönséges" nevén nevezik, mint akármelyik tanulatlan embert. Még két helyen találkozunk családi nevével: a pecsétjén a C. R. K. monogrammot találjuk,[61] ami a Casparus Radicsics Karolius rövidítése, s ugyanezek a betűk állnak az 1567. november 17-én Schwendi Lázárhoz írt levél alatt is.[62] A név délszláv eredetű, a korabeli Magyarországon nem ritka, viselőik is többnyire szerbek, illetve horvátok. Néhány példa: Radycz (Radics), Szapolyai János király rác vezére[63] — 1528; Radchith, Marcus és Radich, Joannes a borsmonostori apátság (valószínűleg horvát) jobbágyai[64] — 1549; Radychyth, Joannes gyulafehérvári „notarius consistorialis"[65] — 1549. Az eddigi szakirodalom a hosszabb névváltozatra nemigen ügyelt, pedig bizonyos, hogy a rövidebb változat kihagyás vagy elírás következménye. A Radics név ugyanis a Radovan, Radoslav nevek becézője, a Radicsics pedig egyszerűen azt jelenti: Radics fia.[66] Mindezekből következően a bibliafordító eredeti neve Károlyi Radicsics Gáspár lehetett, családja, illetve legalábbis családjának apai ága, ahonnan a nevét kapta, valószínűleg a török elől menekült északra.

Családi nevénél sokkal több bonyodalmat okozott a felvett neve, köztudatunkban ma sem tisztázott helyes írásmódja, noha a tudomány már véglegesnek tekinthetően állást foglalt az általam is használt „ly" mellett. Mint említettem ez a név Nagykároly nevéből származik, ezt a 16. században palatalizált »l'«-nek ejtették, a helyesírásban viszont még ez a változás nem tükröződött.[67] Maga Károlyi a következő változatokban használta írásban a nevét: Caroli, Carolius, de írták mások Karolinak, Karolÿnak is. A helyesírás szabályai a 16. században még nem rögződtek, az e korból fennmaradt nevek esetében inkább az eredeti kiejtéshez ragaszkodunk, csak a 19. századtól érvényes kizárólagosan az a szabály, hogy betű szerint ragaszkodni kell a szóban forgó személy saját névhasználatához. Ez esetben azért sem tehetjük ezt, mert Károlyi nem egy, hanem több változatot használt. A más, hasonló nevű korabeli személyeknél névírási probléma fel sem merül:

59. Lásd az 52. számú jgyzetet.
60. Lásd a 48. számú jegyzetet.
61. Fennmaradt a quartanyugtáin, melyek megvannak az Országos Levéltárban. Elfogadható leírása: Novák Lajos i. m.
62. Lampe [Ember] i. m. 175. l. Itt azonban hibás olvasat miatt CRK helyett CPR áll.
63. Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából (EtE.) I. k. 364. l.
64. EtE. V. k. 249. l.
65. EtE. V. k. 230. l.
66. Kálmán Béla: *A nevek világa.* 3. kiad. Bp. 1973. 75. l.
67. Ladó János: *Károli vagy Károlyi Gáspár?* = *Magyar Nyelv* 1964. 363. l.

Károlyi Pétert, Károlyi Boldi Sebestyént írunk, s ugyanígy van ez a Károlyi grófi családnál is, amely a nevét szintén Nagykárolyról kapta. A tények tehát egyértelműek és világosak. Mégis mi az oka, hogy makacsul és kiirthatatlanul, újra és újra feltűnik a „Károli" névváltozat?

A legfőbb ok az, hogy a *Biblia* helyesírását az idő múlásával modernizálták, a címlapján álló név írását viszont nem változtatták meg, illetve egyfajta köztes alakban hagyták meg. 1890-ben, a háromszázadik évfordulókor felismerték már, hogy Károlyi a helyes írásmód,[68] ez áll a bibliafordító ekkor felavatott gönci szobrán is, azonban itt működésbe lépett a korábban már ismertetett mechanizmus: a „Károli" írásmódból hagyomány lett, s a konzervativizmus e hagyományhoz éppúgy ragaszkodott, mint annyi más, sokszor még ma sem megcáfolt (vagy már rég megcáfolt!) egyháztörténeti tévedéshez. Így került az első emlékkönyv címlapjára a „Károli" név. A kérdés tehát eldöntetlen maradt, ezért jelent meg 1930-ban egy újabb cikk a Károlyi alak mellett.[69] Végeredményben csak egyetlen ember, Erdős Károly próbálta cikkeiben tudományosan is alátámasztani a „Károli" változatot, kevés sikerrel.[70] Vele szemben Ladó János képviselte a nyelvtudomány álláspontját.[71] A vitára Klaniczay Tibor tett végképp pontot,[72] fő érvei: a „Károli" hibrid alak, maga Károlyi nem használta, s a helyes kiejtést sem biztosítja, a Károlyi változat legalább megőrzi az eredeti hangalakot.

Ezek után nem lenne más feladatunk, mint közismertté tenni ezt. A köztudatra jellemző, hogy bár a vizsolyi *Biblia* facsimile kiadásában Károlyi Gáspár szerepel, a róla szóló újságcikkek szinte kivétel nélkül Károlit írnak, illetve olyan is előfordul, hogy egy írásban mindkét alak megtalálható.[73] Egy „Y" végeredményben nem sokat számít — itt, és a tanulmányomban leírt esetekben elsősorban a jelenség figyelemreméltó: a viszonylag újkeletű, de „ősinek" tűnő hamis hagyomány elhomályosíthatja az igazságot. Tartósan építeni pedig csak az igazságra lehet.

68. Réthy Pál: *Károli Gáspár nevének helyes leírásához és kimondásához.* = *Sárospataki Lapok* 1890. 14—17. l.
69. Kristóf György: *Károlyi vagy Károli?* = *Protestáns Szemle 1930.* 237—241. l.
70. Erdős Károly: *Károli Gáspár nevének helyes írása.* = *Református Szemle 1957.* 112—117. l. Erdős Károly: *Károli vagy Károlyi Gáspár.* = *Magyar Nyelv* 1965. 209. l.
71. Ladó János i. m.
72. Klaniczay Tibor: *Régi magyar családnevek helyesírása. Hagyományok ébresztése.* Bp. 1976. 264—266. l.
73. *Észak-Magyarország.* 1981. április 16.

IRRUNGEN UND IRRWEGE IN DER FACHLITERATUR ÜBER KÁROLYI GÁSPÁR UND ÜBER DIE BIBEL VON VIZSOLY

A. SZABÓ

Dieses Artikel versucht über Károlyi Gáspár, den Übersetzer der ersten vollständigen, in Druck erschienenen ungarischen Bibel mit der Analyse der Fachliteratur seine Person und seiner Werke ein genaueres Bild zu geben. Diese Analyse ist nötig, weil von dem Anfang des 18. Jahrhunderts bis zu unseren Tagen sehr viele falsche Angaben und Legenden verbreitet sind, die noch von niemanden widerlegt sind, und weil bis heute weder über die Bibel von Vizsoly, noch über das Leben von Károlyi Gáspár eine Publikation mit genauen Quellenanführungen erschienen ist.

Der zweite Teil des Artikels beschäftigt sich mit dem Namen von Károlyi: einerseits wird geklärt, dass sein origineller Familienname „Radicsics" war, andererseits wird gegen die allgemein benutzte Form „Károli" Stellung genommen, die die originelle Aussprache nicht treu widerspiegelt, und die auch selbst von dem Bibelübersetzer nicht benutzt war.

Adattár a heidelbergi egyetemen 1595—1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról

HELTAI JÁNOS

Az alább következő Adattár* a heidelbergi egyetemen 1595—1621 között tanult magyarországi diákok életére, tevékenységére, munkásságára nézve tartalmaz adatokat, ezen kívül eligazítással akar szolgálni e jól körülhatárolható értelmiségi réteg társadalmi hátteréről, kapcsolatairól.

Az Adattár időhatárait David Pareus heidelbergi tanári működésének kezdő és végpontjai jelentik. Pareus 1598-tól volt az Ó-Szövetség rendes professzora. Hosszabb heidelbergi tartózkodás esetén a néhány évvel korábban beiratkozott diákok már hallgathatták őt. Nagyjából egybeesik ezzel az időponttal a magyarországi helvét hitvallású diákok érdeklődésének Heidelberg felé való fordulása. Ennek oka részben az addig legfrekventáltabb wittenbergi egyetemnek a 16. század végén a Formula Concordiae elfogadásával összefüggő szigorú lutheránus irányban való megmerevedése, másrészt a virágzó heidelbergi szellemi élet, s nem utolsó sorban éppen Pareus személyének vonzó ereje. Ezért látjuk indokoltnak az Adattár kezdő 1595-ös évszámát, jól lehet korábban is megfordult néhány magyarországi diák Heidelbergben, de a beiratkozások csak a századforduló táján váltak tömegessé, s csak ettől kezdve játszik jelentős szerepet a heidelbergi egyetemen végzett értelmiség Magyarország művelődésében. Az 1621-es befejező évszámot Pareus halála, Heidelberg pusztulása, az egyetem hosszú működési szünetének kezdete, s ez által a pfalzi hatás forrásának gyakorlati megszűnése indokolják.

Ám a Heidelbergben végzett diákok működése s így az általuk hozott eszmék hatása sokkal tovább tartott, egészen az 1630-as évek közepéig meghatározta a magyarországi és erdélyi protestáns művelődést, míg aztán átadta helyét a puritánus törekvéseknek, amelyeket a heidelbergieket követő, már főleg a Német-Alföldön s kisebb részben Angliában iskolázott prédikátori nemzedék képviselt.

A heidelbergi egyetem szellemi hatása tehát ebben az időszakban rendkívül jelentős volt, ennek számbavétele azonban még nem történt meg. Úgy gondoljuk az alábbi Adattár megfelelő kiinduló alap lehet mindazon kulturális és szellemi hatások fölmérésének, amelyeket Heidelberg jelentett az ország közgondolkodásának alakulásában. Bevezetésül az Adattár ta-

* Itt mondok köszönetet Tarnóc Márton tanár úrnak, aki munkámat mindvégig irányította.

nulságai alapján szeretnénk rámutatni azokra a területekre, amelyeken a kutatást végig kell majd vinni, s azután megkíséreljük az Adattár rövid, számszerű elemzését.

Három vonatkozását kell kiemelni a heidelbergi egyetemen ez időszakban elsajátítható teológiai tudásnak. Pareus teológiai kurzusainak nagyobb része a II. Helvét Hitvallás alapján épült fel. Ezekben az oktatási szakaszokban Pareus kedves tanárától, Ursinus Zakariástól, a Heidelbergi Káté egyik szerzőjétől örökölt ortodoxiát adta elő tanítványainak. Ezt az irányt jelzik itthon a II. Helvét Hitvallásnak ebbe az időszakba eső első magyar nyelvű kiadásai, s a Heidelbergi Káté több egymást követő kiadása. Ha a fordítók Szenci Csene Péter és Szenci Molnár Albert nem is, vagy csak részben mondhatók Pareus tanítványnak, e művek megszületése körül a kéziratok célhoz juttatásával, a nyomdai ügyek intézésével, baráti biztatással, a kiadványok terjesztésével Pareus tanítványai bábáskodtak. Ennél az ortodox teológiai irányzatnál kell számbavenni a Pareus tanítványok pasztorációs tevékenységét, amelynek legjelentősebb ránk maradt emlékei Alvinci Péter Geleji Katona István, Kecskeméti Alexis János, Kecskeméti C. János, Milotai Nyilas István prédikációs kötetei. E prédikációs irodalom földolgozása, nyelvi, irodalmi hatásának fölmérése, etikai, műveltségi tartalmának értékelése még nagyobbrészt hátra van. Geleji Katona István és Kecskeméti Alexis János jelentenek csupán kivételt. (Tarnóc Márton és Gombáné Lábos Olga munkáira gondolunk itt.)

A heidelbergi egyetem teológiai kurzusainak másik részén a kontroverz teológiát lehetett elsajátítani. Ezekben a szakaszokban Bellarminus Disputationes-ének megcáfolása volt a cél. Magyarországon is ebben az időszakban vívták eszmei harcukat a Pareus-tanítványok a Pázmány vezette ellenreformációval, s Pázmánynak a Kalauzban közzétett önálló gondolati rendszert jelentő, a magyarországi viszonyokhoz igazodó teológiai szintézise éppen Bellarminus Disputationesére épült. E hitvitákban Alvinci Péter, Kecskeméti C. János, Milotai Nyilas István és Pécsváradi Péter vállaltak jelentős szerepet műveikkel a Pareus-tanítványok közül. Súri Orvos Mihálynak pedig a Veresmarti Mihállyal folytatott vitákban volt jelentős gyakorlati része.

A heidelbergi egyetemnek mind kálvinista ortodoxiáját, mind kontroverz teológiáját Pareus irénikus eszméi hatották át. Ezek az eszmék a kálvinista tanok rugalmas értelmezésével az evangélikus és református egyházak dogmatikai és szervezeti egységét szerették volna elérni, s ezáltal összefogni erőiket a pápaság ellen. E tanok idehaza egyrészt ideológiai alapját képezték Bocskai és Bethlen Habsburg ellenes szabadságharcainak, továbbá Bethlen türelmi egyházpolitikájának, másrészt némi módosulással elsősorban a Felső-Dunamellékén és a Dunántúlon, de a királyi Magyarország többi részén is a kálvinista egyház számára a katolikus és evangélikus egyházakhoz fűződő viszony rendező elveivé váltak. Samarjai Máté János, Pécseli Király Imre, Alvinci Péter és Kanizsai Pálfi János munkássága legjelentősebb ebben a tekintetben.

A heidelbergi egyetem hatása természetesen nem korlátozható csupán teológiai területre. Pfalz ebben az időben az európai későreneszánsz mű-

velődés egyik központja volt. Pareusnak is kedves órái teltek el múzsája társaságában. Latin nyelvű verseinek több kiadása is ismert. Magyar tanítványai közül pedig Filiczki János, Thuri György, Miskolci Csulyak István jelentős latin nyelvű verselők, de nem hagyhatjuk említés nélkül Bojti Veres Gáspárt s Szenci Molnár Albertet sem, továbbá a Heidelbergben kinyomtatott teológiai disputációk, s más művek elé írt üdvözlő versek tömegét sem. Ez az eddigi futólagos megfigyelés alapján elsősorban Horatius és Vergilius imitációjára épülő neolatin költészet még sokkal inkább járatlan terület, mint az előbb tárgyalt teológiai jellegű irodalom, pedig jelentőségét növeli, hogy gazdag anyanyelvű poézis is kapcsolódik hozzá. Miskolczi Csulyak István, Pécseli Király Imre, Prágai András és Szenci Molnár Albert munkásságát kell itt kiemelnünk. Ennek az anyagnak magas színvonalú filológiai feltárása az RMKT XVII. századi sorozatának köteteiben már megtörtént, s számos tanulmány foglalkozik értékelésével is, de a heidelbergi egyetem poétikai elveihez s gyakorlatához való viszonyának tisztázása még hátra van.

E későreneszánsz művelődés szférájába sorolható a heidelbergi diákok által létrehozott, részben a szórakoztatást szolgáló moralizáló és államelméleti irodalom, amely a jó uralkodó eszményét propagálja, s írja le, valamint az erős központi hatalom és az alattvalók viszonyát fejtegeti. Szepsi Korocs György, Prágai András, Pataki Füsüs János királytükrei emelkednek ki ebben a tekintetben. Nem hagyhatók azonban figyelmen kívül a halotti prédikációk, többek között a Károlyi Zsuzsanna temetésére kiadott két kötet, neosztoikus gondolatai, valamint Szenci Molnár Ziegler fordítása sem.

A harmadik igen jelentős terület, ahol Pfalz hatásával számolni kell az oktatásügy. Szenci Molnár Albert Syllecta Scholasticaja többek között éppen a pfalzi tanulmányi rend Magyarországra való átplántálását célozta. E mellett rendkívül jelentősnek tartjuk Pareus professzor személyes példáját, aki saját házában a Pareanumban együtt lakott tanítványaival. E pedagógiai viszonyulás, tanár és diák ilyen közvetlen személyes kapcsolatának hatása évszázadokra nyúlik a magyar iskolázás történetében. Ezen kívül a Pareus tanítványok közül többen tankönyvet is írtak. Pécseli Király Imre, Kóródi Bedő Dániel, Alvinci Péter munkáira gondolunk itt, mások pedig figyelemre méltó pedagógusi pályát futottak be, mint a már említett Pécseli, továbbá Filiczki János, Szenci Boros János, Vásárhelyi Mózes. Külön ki kell emelni Geleji Katona Istvánnak az erdélyi iskolák védelmében és szervezésében kifejtett tevékenységét. Mindezek együttesen jelentik Heidelberg hatását iskolaügyünkben.

Látjuk Pfalz szellemisége széles sávjára sugárzott a magyar művelődésnek. Nézzük meg röviden a számok tükrében mekkora értelmiségi réteg közvetítette ezt a sugárzást, s a magyarországi társadalom mely rétegeire fejtette ki elsősorban hatását, azaz próbáljunk némi fényt deríteni a művelődés szociológia módszereivel a Pfalzban kiképzést nyert diákok társadalmi hátterére.

Pareus tanári működésének idején tudomásunk szerint 173 magyarországi diák fordult meg a heidelbergi egyetemen. Ezek közül 171 személy

neve megtalálható a Gustav Toepke által kiadott egyetemi anyakönyvben, Hungarus, Ungarus, Transylvanus vagy Scepusius megjegyzéssel. A Heidelbergben kiadott disputációk átnézése további kettővel gyarapította ezt a névsort.

Diákjaink közül mindössze nyolcról tudjuk, hogy nemesi származású volt: Aszalos Mihály, Barcsai Zsigmond, Bethlen István, Filiczki János, Kornis Mihály, Krausz János, Thököly István és Thököly Miklós. Kiemelkedik e névsorból ifjú Bethlen István neve, akit nagybátyja a fejedelem küldött peregrinációjára. Ennek jelentőségét maga Pareus is világosan látta, s a következőképpen méltatta: „Te (ti.: Keserűi Dajka János) consultore potissimum illustrissima Sua Celsitudo nepotem unice sibi charissimum Illustrem Dn. Stephanum Bethlen juniorem comitem de Iktar etc. curae et sollicitudini nostrae gratiosissime commendatum, anno superiore in Academiam nostram ablegavit, ut peritia linguarum simul et disciplinis honestioribus, moribusque cultioribus apprime imbutus, peregrinatione Germanica Gallicaque feliciter peracta, olim genti Hungariae maiori emolumento, cumprimis familiae Bethlenicae decori et ornamento esse *possit, exemplo*, sane uti scripsisti, *magnatibus Transsylvanis non multum consueto: quippe Martis potius, quam Palladis natis deditisque.*" (D. P. C. T. II. 5_{a-b} kiemelés tőlem H. J.)

A többi diák származásáról keveset tudunk. Egyedül Bojti Veres Gáspárról ismert, hogy jobbágy család sarja. Közel húsz azok száma, akiknek nevében a P. betű Pastoris vagy Pap jelzés arra utal, hogy már apjuk is lelkész volt. Valószínű azonban, hogy húsznál sokkal többen származtak prédikátor családból, hiszen például Samarjai János nevében sem találunk P. betűt, mégis papi családból született. A diákok másik nagy csoportja városi vagy mezővárosi polgári származású lehetett. Erre utalnak a gyakran előforduló foglalkozási eredetű családnevek, mint Szabó, Sartorius, Hajtó, Suba, Pellionis, Szűcs, Orvos, Sutoris, Tonsoris, Fabricius stb.... Talán nem túlzunk, ha feltételezzük, hogy papi és polgári eredetű volt a heidelbergi diákok zöme, talán 80—90%-a is.

Kevés azonban azoknak a polgároknak a száma, akik nem azzal a szándékkal iratkoztak be, hogy lelkészi pályára lépnek. Csupán Bornemisza Jánosról és Krausz Jánosról tudjuk bizonyosan, Óvári Sidó Jánosról pedig feltételezhető, hogy csak a szélesebb körű tájékozódás igényével mentek külföldre. Az első kettőről azonban az is ismert, hogy kifejezetten gazdag családból származtak. Azaz a lelkészi pálya csak a polgárság szegényebb rétegei számára volt vonzó.

A 173 diák közül 48-ról tudjuk, hogy a Debreceni iskola tanulója volt külföldi útja előtt. Sárospatakról, illetve a négy magyarországi esperesség területéről 34-en indultak útnak. 21-en érkeztek Erdélyből, 19-en Dunántúlról és a Felső-Duna mellékéről, 4-en a Partiumból és 2-en a Hódoltságból. A fenti kép természetesen csak hozzávetőlegesen igazít el a diákok földrajzi származását illetően, mert egyrészt nehéz pontos határt vonni az egyes országrészek között, másrészt a debreceni és sárospataki iskola vonzásköre közvetlen környezetükön kívül nyilván erősen kiterjedt a Partiumra és bizonnyal éreztette hatását Erdélyben és az ország egész területén is. 45 diákról pedig egyáltalán nincs adatunk peregrinációjuk előttről. Mégis jól

tükrözik ezek az adatok, hogy elsősorban a királyi Magyarország keleti része, a Partium és Erdély jelentették a heidelbergi diákok indulásának fő bázisát. A királyi Magyarország nyugati feléről, a Felső-Duna mellékéről és a Dunántúlról, vagyis ahol erősebben érvényesült a királyi hatalom és az ellenreformáció, továbbá a Hódoltságból lényegesen kevesebben jutottak el Heidelbergbe.

A Pareus-tanítványoknak hazatérésük utáni működéséről szintén nem lehet pontos képet rajzolni, hiszen az összegyűlt adatok korántsem jelentik a teljességet. Emellett ebben az időben gyakran váltogatták helyüket a prédikátorok, többen az egyes országrészek viszonylatában is. Ezért csak a huzamosabban egy helyen töltött időt, vagy a magukban álló adatokat vettük tekintetbe. 41 volt heidelbergi diák fejtette ki működését teljesen vagy jelentős részben a kelet-magyarországi négy esperesség területén, 29-en a Partiumban, 21-en Erdélyben, 12-en a Dunántúlon, illetve a Felső-Duna mellékén, 6-ról Debrecenből és egyről a Hódoltságból van adatunk. Itt meg kell jegyeznünk, hogy elsősorban Erdély és a Hódoltság tekintetében lehetnek hiányosak adataink.

A Pareus-tanítványok működésének fontosságát méginkább jelzi, ha megvizsgáljuk itthon befutott pályájukat. 11 személy pályáját csak a rektori állomásig tudjuk követni. Ezek vagy korán meghaltak, mielőtt pappá szentelhették volna őket, vagy nincs adatunk életük későbbi részéről. Többeknek pedig élethivatásává vált a nevelői pálya, mint Filiczki Jánosnak, Szenci Boros Jánosnak, Vásárhelyi Mózesnek, Thuri Györgynek.

51 Pareus-tanítvány pályájának csúcsát jelentette a prédikátori állás. Jellemző, hogy valamennyien népes helységekben, gazdag mezővárosban vagy városban, esetleg egy-egy mágnás udvari papjaként működtek. Szerdahelyt, Érsekújvárott, Nagyszombatban, Pápán, Németújvárott, Komáromban, Kassán, Tokajban, Bodrogkeresztúron, Sátoraljaújhelyen, Göncön, Sárospatakon, Olaszliszkán, Miskolcon, Szikszón, Szerencsen, Tarcalon, Hajdúböszörményben, Debrecenben, Szatmáron, Beregszászon, Huszton, Váradon, Munkácson, Nagyszőllősön, Nagybányán, Nagykállóban, Ecseden, Nagykárolyban, Kolozsvárott, Szilágycsehen, Borosjenőben, Marosvásárhelyen, s még sok más jelentős városban prédikált volt heidelbergi diák.

Az 51 prédikátoron kívül 24-en viseltek esperesi hivatalt is, s tizen a püspöki tisztet is elnyerték: Czeglédi Szabó Pál, Csulai György, Diószegi V. Mihály, Geleji Katona István, Kanizsai Pálfi János, Keresszegi Herman István, Samarjai János, Simándi Bodó Mihály állottak hosszabb rövidebb ideig egy-egy egyházkerület élén.

Tudomásunk szerint tizen vannak, akik világi pályát választottak. Ezek a nemesi származású diákokon kívül Bojti Veres Gáspár és Csanaki Mant Máté. 3-an Heidelbergben haltak meg: Békési P. András, Petrus Felckmannus és Kernyei Konrád István. 63-an pedig a heidelbergi tanulmányok befejeztével elvesznek szemünk elől.

A 173 diák közül 135-nek ismerjük teológiai disputációját, további ötnek más, külföldön nyomtatott, latin nyelvű művét. Itthoni irodalmi működését pedig 48 személynek tartják nyilván a lexikonok, bio- és bibliográfiák, s ezekből húsznál többen rendelkeznek jelentős művekkel.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a többnyire lelkészi vagy polgári származású, Heidelbergben Pareus kezei alatt végzett diáksereg itthoni működése az ország valamennyi helvét hitvallásúak által is lakott területére kiterjedt, s a jelentősebb egyházi és oktatási pozíciókat igen nagy számban volt Pareus-tanítványok foglalták el. Befolyásuk jelentőségét a már ismertetett tényeken kívül az is mutatja, hogy néhányuknak már Pareus életében, s többeknek később, a század húszas, harmincas éveiben nagy szerep jutott a következő generációk küföldi tanulásának megszervezésében erkölcsi vagy anyagi segítségükkel, nevelői pártfogásukkal. 48 volt Pareus-tanítvány mecénási vagy fautori szerepe ismert előttünk, s közülük többen 8—10 diák útbaindításán is munkálkodtak.

A Pareus-tanítványok pártfogóiról még töredékesebb képet alkothatunk. A 173-ból 60-nak ismerjük mecénását, fautorjait. Ez összesen 150 személyt, illetve testületet jelent. Ebből 20-an maguk is Pareus tanítványai voltak már korábban. A többiekről adunk rövid összefoglalást az alábbiakban.

Ezek az emberek különböző terheket vállaltak a peregrináló diákok tanításában. A mecénás többnyire a tanulmányút teljes költségét fedezte, de legalább jelentős összeggel járult hozzá a kiadásokhoz. A patrónus és fautor esetenként kisebb adománnyal segítette a diákot, máskor szerepe a mecénáshoz való ajánlás volt. Az egyes egyházkerületek, püspökök fenntartották a jogot, hogy a felkínált vagy közadakozásból összegyűlt ösztöndíj felhasználóját ők jelöljék ki. Máskor egy-egy jövedelmezőbb rektori állás megszerzésében nyújtott támogatást a fautor az általa tehetségesnek talált ifjúnak, ahol aztán őmaga gyűjthette össze a szükséges pénzt vagy annak egy részét.

Adataink többnyire a Heidelbergben nyomtatott disputációk ajánlásaiból származnak, ezekből azonban csak véletlenszerűen derül ki, hogy ki volt mecénás, ki volt fautor, ezért ezeket az adatokat értékelésünkben sem tudjuk következetesen elkülöníteni egymástól.

Az ismert pártfogók közül 41 polgár, s ide kell számítani azt az 5 várost, amely mint testület vállalt mecénási szerepet. Ezek Debrecen két alumnussal, Miskolc, Olaszliszka, Ráckeve, Komárom egy-egy diákkal. Az egyének közül kiemelkedik Asztalos András, nagyszombati polgár, akinek költségén ketten is tanultak Heidelbergben, további két diák más egyetemeken, s aki ezenkívül is gyakran adakozott kulturális célokra. Mészáros Benedek debreceni, Szegedi Gáspár nagyszombati, Szegedi György kassai, Szegedi Márton kassai, Varannai András kassai polgárok, valamint egy név szerint ismeretlen sárospataki polgár egyedül viselték egy-egy diák tanulásának összes költségét. A heidelbergi diákok polgári pártfogói közül összesen 9-en éltek a Felső-Duna mellékén, illetve a Dunántúlon, 22-en a királyi Magyarország keleti részén, 6-an debreceniek. 4-ről nem tudunk közelebbit. Feltűnő, hogy erdélyi nincs közöttük.

29 személyt sorolhatunk a nemesség körébe. Ketten a Dunántúlról, 19-en a keleti vármegyékből, 4-en Erdélyből valók. 3-uk hovatartozása ismeretlen. Asztalos Tamás, abaúji birtokos, Bornemisza Józsa, huszti várkapitány, Petneházi István, borosjenői kapitány, Dobó Ferenc, Sárospatak ura s Dengelegi Anna egyedül fedezték egy-egy diák kiadásait.

11 a főrendek közül való mecénások száma. Öten a keleti vármegyékből, 6-an Erdélyből valók. Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna összesen hét diákot patronált Heidelbergben. Bethlen István és felesége, Csáki Krisztina hármat. Rákóczi György kettőt. Többségüknek ezenkívül később más egyetemeken is volt alumnusa.

37 az egyházi személy azaz a prédikátor a pártfogók között (s ehhez kell számítani még a korábban említett húsz Pareus-tanítványt is, akikkel itt nem foglalkozunk). 6-an valók a Dunántúlról, illetve a Felső-Duna mellékéről, 18-an a keleti vármegyékből, 9-en Erdélyből, 1 Debrecenből, 3-an a Hódoltságból. Az egyháziak többnyire csak fautori szerepet vállaltak, de Tardi György, abaúj-tornai esperes, Tiszabecsi Gáspár, kászoni prédikátor, Varsányi István prédikátor özvegye, Makkai Katalin és Súri Orvos Mihály, mint mecénás is szerepel az ajánlásokban. Többüknél viszont ismétlődik a fautori szerep. Ilyenek: Szenci Csene Péter, Szepsi Láni Mihály, Szepsi N. András, Tardi György, Váci Mihály, Vári Alatus János.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a heidelbergi diákok taníttatása elsősorban a királyi Magyarország református nemességéhez és polgárságához köthető. Feltűnő, hogy a királyi Magyarország nyugatra eső részein a polgárság támogatása mondható erősebbnek, s Nagyszombat mellett elsősorban a végvári szerepet játszó Érsekújvár, Komárom, Pápa a legfontosabb bázisok. A királyi országrész keleti felén e két elem támogatása nagyjából egyforma erővel nyilvánult meg. Erdélyben viszont a központi hatalom jelenti a legfőbb támaszt, hiszen a mecénások között elsősorban a Bethlen közvetlen környezetéhez tartozó főrendek találhatók: Bethlen István, Csáki Krisztina, Kapi András, az ifjú és idősebb Rhédey Ferenc.

Valamennyi vidéken komoly részt vállalt a peregrináló diákok támogatásában maga a prédikátori réteg. Működése ott a legfontosabb, ahol a világi elem támogatása viszonylag csekély: a Dunántúlon és a Felső-Duna mellékén.

Nyilvánvalónak látjuk, hogy a heidelbergi eszmék hatásával elsősorban azokban a rétegekben kell számolni, amelyek a diákok taníttatásának terheit is viselték, ezek a rétegek pedig, mint láthattuk, a magyar társadalom igen jelentős részét alkották.

Használati útmutató és a rövidítések jegyzéke

Az Adattárban a heidelbergi egyetemre 1595—1621 között beiratkozott magyarországi diákok és ezek pártfogói szerepelnek. E két névsor, amely itt egy betűrendben szerepel a heidelbergi egyetem Gustav Toepke által kiadott matrikulájából és a magyarországi diákok nyomtatásban megjelent disputációiból állt össze. Ennek megfelelően az Adattár kétféle típusú cikkeket tartalmaz.

1. A heidelbergi egyetemre beiratkozott és ott tanulmányokat folytató diákok nevét a megállapítható legteljesebb névalakban verzálissal emeljük ki, kivéve a keresztnevet, tehát pl.: KÁRÁSZTELEKI SZILÁGYI PINTES Mihály. Néhány esetben azonban a P. vagy Pastoris jelzést elhagytuk, ha azok az illető személy azonosításában nem segítenek. A kiemelt név alatt

zárójelben a névváltozatok következnek, elöl az egyetemi matrikulában szereplő alak, utána a disputációkban talált további formák. Más forrásból származó névalakot nem vettünk fel. A névváltozatok után a zárójelen kívül a heidelbergi egyetemre való beiratkozás dátuma áll. Az ezt követő bekezdés az illetőről összegyűjtött életrajzi adatokat tartalmazza. Az adatok forrásaira való hivatkozások többnyire a bekezdés végén, problematikus életrajzoknál azonban a bekezdés közben találhatók. Új bekezdésben petit betűkkel szedve kezdődik az egyes diákok műveinek felsorolása. Először az egyetemi tanulmányok során kinyomtatott disputációk, a hozzá és általa írt üdvözlő versek, majd későbbi művei. Végül az illetőnek ajánlott későbbi disputációk, vagy a máshová nem illeszthető adatok felsorolása fejezi be a cikket. A közismert munkásságú diákoknál csupán a Heidelberggel kapcsolatba hozható adatoknál törekedtünk teljességre, a kevésbé ismerteknél azonban lehetőleg minden rendelkezésünkre álló adatot közlünk.

2. A diákok pártfogóinak neve sor elején kurzív betűkkel írva olvasható, pl.: *Bethlen Gábor*. A név alatt a hozzá szóló ajánlások, illetve a mecénási tevékenységre vonatkozó egyéb adatok felsorolása található, majd az illető tevékenységét, társadalmi állását jellemző legfontosabb tudnivalók következnek.

Szerepel az Adattárban néhány heidelbergi professzor, akik különösen szoros kapcsolatban álltak a magyar diákokkal. A róluk szóló cikkek petit betűkkel vannak szedve.

Az Adattárban való eligazodást a különböző névformákra vonatkozó utalók segítik. Ezek bekezdéssel és nagyobb sorközzel vannak elválasztva a cikkektől.

Az Adattárba beépítettem az összes, ebben az időben Heidelbergben kinyomtatott, magyarországi diákok által írt disputáció anyagát, s ezeket kiegészítettem a legfontosabb kézikönyveinkben található adatokkal. Ezeken kívül alkalmanként a szakirodalom szélesebb körét is figyelembe vettem, ezekre a munkákra azonban mindig külön hivatkozom. Forrásaim felsorolását az alábbi rövidítésjegyzék tartalmazza. A Szabó Károly által leírt disputációkra csak RMK számmal utalok. Ezeket a disputációkat munkám során többnyire példány alapján újra leírtam magamnak, kivételt képeznek azonban azok a tételek, amelyekből ma nincs hozzáférhető példány. Ilyen esetben Szabó Károly leírását vettem figyelembe, amely azonban például az üdvözlő versek pontos névformáit nem tünteti fel, és nem ritkán más fontos adatok is hiányoznak belőle. Ezeket a tételeket az alábbi rövidítésjegyzékben kereszttel jelzem. Ha az Adattárban valamely adattal kapcsolatban olyan disputációra hivatkozunk, amelyet Heidelbergben nyomtattak, a hivatkozásban a nyomtatás helyét nem tüntetjük fel, hanem csak az RMK számmal és a nyomtatás idejét jelző dátummal hivatkozunk, ha azonban a disputációt nem Heidelbergben nyomtatták a hivatkozásban a nyomtatás helye is szerepel.

AZ ADATTÁRBA BEÉPÍTETT FORRÁSOK ÉS KÉZIKÖNYVEK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

A) *A Szabó Károly által ismert források*

1. RMK III 992 +
2. RMK III 993 +
3. RMK III 1001 +
4. RMK III 1011 +
5. RMK III 1012 +
6. RMK III 1013
7. RMK III 1028
8. RMK III 1095
9. RMK III 1097 +
10. RMK III 1112
11. RMK III 1123
12. RMK III 1124
13. RMK III 1125
14. RMK III 1151 +
15. RMK III 1152 +
16. RMK III 1153 +
17. RMK III 1154 +
18. RMK III 1171
19. RMK III 1172
20. RMK III 1190 +
21. RMK III 1191
22. RMK III 1192 nem volt önálló nyomtatvány. L. Jászberényi Mátyásnál.
23. RMK III 1193
24. RMK III 1194
25. RMK III 1195
26. RMK III 1196
27. RMK III 1197
28. RMK III 1198
29. RMK III 1199
30. RMK III 1200
31. RMK III 1201
32. RMK III 1202
33. RMK III 1203
34. RMK III 1214
35. RMK III 1215
36. RMK III 1216
37. RMK III 1217
38. RMK III 1218
39. RMK III 1219
40. RMK III 1250
41. RMK III 1251
42. RMK III. 1252
43. RMK III 1291
44. RMK III 1292
45. RMK III 1293 +
46. RMK III 1294
47. RMK III 1295
48. RMK III 1296
49. RMK III 1298
50. RMK III 1299
51. RMK III 1300
52. RMK III 1331

B) *A Szabó Károly által nem ismert források*

1. App H 724 = Ebersbacensis: *Assertio aeterna Deitatis ... praeside Henrico Alting* ... Heidelberg 1617. Benne Kóródi Bedő Dániel üdvözlő verse.

2. *Est spes, vita, salus, requies et gloria Christus Andreae Prágai* ... [Heidelberg 1616—17.] Könyvjegy = *Erdélyi Múzeum* 1943. 8. l.

3. D. P. C. T. 1 = Pareus, David: *Collegiorum theologicorum ... decuria una* ... Heidelberg 1611.

Számos magyar diák disputációját tartalmazza. Leírva: *Erdélyi Múzeum* 1908. 220—227, 328—336, 1909. 343—345, 407. l. A varsói Biblioteka

Narodova XVII. 3. 24115 jelzetű példányát és a gdanszki akadémiai könyvtár példányát használtam. Jelezete: Hf 17475 8°.

4. D. P. C. T. 2 = Pareus, David: *Collegiorum theologicorum pars altera* ... Heidelberg 1620.

A fenti mű második kötete. Leírva: *Erdélyi Múzeum* 1909. 407—409; 1910. 59—60, 237—241, 293—297; 1911. 141—145, 240—242, 348—352; 1912. 96—98, 192. l. Az Országos Széchényi Könyvtár példányát használtam.

5. D. P.: Thes. Bibl. = Pareus, David: *Thesaurus Biblicus: Hoc est themata textualia ex S. Biblii veteris et novi Testamenti succincte collecta* ... Heidelberg 1621.

E mű címlap nélküli példányát, amely a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található, leírta Herepei: *Adattár I* 161—166 l. A müncheni Bayerische Staatsbibliothek teljes példányát használtam. Jelzete: 8° Diss. 1/1169.

6. Pareus, David: *Disputationum theologicarum publice ... habitarum volumen unum* ... Heidelberg 1611.

A 101—109 l. és a 361—387 lapon Samarjai János és Kanizsai Pálfi János disputációi találhatók. A magyar bibliográfiai szakirodalom eddig nem tartotta számon. A gdanszki akadémiai könyvtár példányát használtam.

7. Pareus, David: *Exegesis disputationis de sacrarum scripturarum Divina et canonica authoritate adversus Jesuitarum strophas et imposturas.* [Sine loco] 1604, Typis Voegelianis.

Somosújfalvi Érsek Péter, Kovásznai Imre és Ráczkevi István disputációi a K_{3a}—K_{6a} lapon találhatók meg benne. A magyar bibliográfiai szakirodalom eddig nem tartotta számon. A varsói Biblioteka Narodova XVII. 3. 24249 és a gdanszki akadémiai könyvtár Hf 38830 8° jelzetű példányát használtam.

8. Pareus, Johan Philipp: *Narratio historica de curriculo vitae et obitu reverendissimi Patris D. Davidis Parei*... [Sine loco] 1633. Typis Wolf gangi Hofmanni, Sumptibus Wilhelmi Fitzeri Angli.

Közli benne Szőlősi Bede János 1616. október 25-én Pareushoz írt levelét 60 l., a 200. l. után a függelékben a XXXIII. sorszám alatt pedig Kóródi Bedő Dániel gyászversét Pareus halálára. A magyar bibliográfiai szakirodalom nem tartotta eddig számon. Példány gdanszki akadémiai könyvtár: 8° Kb 2406 coll. 2., és München Bayerische Staatsbibliothek 8° Biogr. 870.

C) *Kézikönyvek*

Az ábécérend szerint haladó biográfiáknál nem hivatkoztam lapszámra, mivel ez fölöslegesen növelné a terjedelmet. A tételszámozást használó bibliográfiáknál nem lapszámra, hanem tételszámra hivatkoztam.

Adattár I = *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében.* Herepei János cikkei. Budapest—Szeged 1965.

Asztalos = Asztalos Miklós: *A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601—1812.* Budapest 1931.

Brinkmann = Brinkmann, Günther: *Die Irenik des David Pareus. Frieden und Einheit in ihrer Relevanz zur Wahrheitsfrage.* Hildesheim 1972.

Ipolyi = *Veresmarti Mihály megtérése históriája.* Kiadta és bevezette Ipolyi Arnold. Budapest 1875.

Isk. Adattár = Thury Etele: *Iskolatörténeti adattár I—II.* Pápa 1908.

Kathona G.: = Kathona Géza: *Samarjai János gyakorlati theológiája. Theológiai Szemle* 1939. pótfüzete. Különlenyomat: *Theológiai tanulmányok 61.*

Marton = Marton János: *A sárospataki református főiskola története.* Sárospatak 1931.

MKszle = Magyar Könyvszemle.

MPEtA = *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár I—XV.* Budapest 1902—1934.

Nagy Iván = Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I—XII.* Pest 1857—1865.

Nagy J. = Nagy, Jukunda: *Ungarische Studenten an der Universität Marburg.* 1571—1914. Darmstadt und Marburg. 1974.

Napló = *Szenci Molnár Albert naplója levelezése és irományai.* Kiadta Dézsi Lajos. Budapest 1898.

Nagy L.: Végvári = Nagy László: *A végvári dicsőség nyomában.* Budapest 1978.

Payr: A dunántúli = Payr Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története. 1. köt.* Sopron 1942.

RMK I = Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár. Az 1531—1711 megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* Budapest. 1879.

RMK II = Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár. 2. köt. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* Budapest 1885.

RMK III = Szabó Károly—Hellebrant Árpád: *Régi magyar könyvtár 3. köt. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. 1—2. rész.* Budapest 1896—1898.

RMKT XVII/1—9 = *Régi Magyar Költők Tára XVII. század. 1—9. kötete.* Szerkeszti: Klaniczay Tibor és Stoll Béla. Budapest 1959—1977.

RMNY = *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473—1600.* Budapest 1971. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc stb.... munkája; és *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1601—1635.* Kézirat. Az OSZK RMNY csoport tulajdona. Megjelenés alatt.

RMPE 3 = *Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve.* Sajtó alá rendezte Szuromi Lajos, bevezette Gombáné Lábos Olga. Budapest 1974. *Régi Magyar Prózai Emlékek III. kötet.*

Studia et acta = *Studia et acta ecclesiastica. Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből. I—III.* Szerkeszti Bartha Tibor. Budapest 1965—1973.

Szenci Vál. = *Szenci Molnár Albert válogatott művei.* Sajtó alá rendezte Vásárhelyi Judit. Budapest 1976.

Szepsi Csombor = *Szepsi Csombor Márton összes művei.* Sajtó alá rendezte Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter. Budapest 1968. = *Régi Magyar Prózai Emlékek I. kötet.*

Szinnyei = Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* 1—14. köt. Budapest 1891—1914.

Thury E.: A dunántúli = Thury Etele: *A dunántúli református egyházkerület története 1. köt.* Pápa 1908.

Toepke = *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1870.* Bearbeitet und herausgegeben von Gustav Toepke ... zweiter Theil ... Heidelberg 1886.

TT = Történelmi Tár

Zoványi = Zoványi Jenő: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon.* Budapest 1977.

Aegopolitanus, Johannes l. Kecskeméti C. János
Agh Jakab l. Magyari Ágh Jakab
Alatus János l. Vári Alátus János

ALBENSIS NAGY János
(Johannes Albensis; Johannes Nagy Albensis); 1615. nov. 6.

Bethlen Gábor alumnusa volt. Heidelbergből való hazatérése után marosvásárhelyi prédikátor lett. Mint vásárhelyi prédikátort említi őt Milotai Nyilas István Speculum Trinitatisának 1622. jan. 17-én kelt előszava is. Valószínűleg korán meghalt. (Adattár I 208. l.; *Bethlen Gábor Emlékezete.* Bp. 1980. 597. l.)

Művei:

De monachis et perfectione monastica... 1616. jan. 19. = D. P. C. T. 2. 270—271. l.

De sacramentis in genere et speciatim de baptismo 1616. jún. 8. = D. P. C. T. 2. 320—325. l.

De libero arbitrio et gratia 1617. febr. 15. = D. P. C. T. 2. 357—359. l.

De mundi gubernatione... duce Davide Pareo... 1617. jún. 28. = RMK III 1190. Ajánló verset írt benne Bethlen Gáborhoz maga a szerző. Üdvözlő verset írtak hozzá: Geleji Katona István, Szilvási Márton, Bojti Veres Gáspár.

Nyilvános disputációja előtt mondott latin beszédét és utána mondott imádságát kiadta Kristóf György (*Erdélyi magyar diák Albensis Nagy János disputája...* Kolozsvár 1945.).

Heidelbergben vásárolt könyveinek jegyzékét kiadta Kristóf György. MKSzle 1929. 90—94. l.

Üdvözlő verset írt Geleji Katona Istvánhoz (RMK III 1197, 1617. máj. 31.).

Alting, Henricus

1583—1644. 1613-tól Pareus kollégája és barátja a heidelbergi egyetemen. 1616-tól a Collegium Sapientiae igazgatója. Az ő elnöksége alatt respondeáltak a következő magyar diákok: Bakai György (RMK III 1191, 1617. szept. 27.), Kanizsai Mihály (RMK III 1198, 1617. jún. 21.), Prágai András (RMK III 1201, 1617.), Jászberényi Mátyás (RMK III 1215, 1618. ápr. 8.), Szikszai D. István (RMK III 1217, 1618.), Tiszabecsi P. Tamás (RMK III 1219, 1618. febr.), Szivási K. Márton (RMK III 1218, 1618. aug. 15.), Darnai László György (RMK III 1293, 1620. jún. 24.), Diószegi V. Mihály (RMK III 1294, 1620. aug. 2.), Gönci F. János (RMK III 1296, 1620. júl. 19.), Mindszenti Cz. Imre (RMK III 1298, 1620. aug. 24.), Szatmárnémethi István (RMK III 1300, 1620. aug. 12.).

ALVINCI Péter

(Petrus P. Alvincinus, Petrus Alvinci, Petrus P. Alvincius); 1600. júl. 29.

(1570. Nagyenyed—1634. nov. 22. Kassa) Itthon Nagyenyeden, majd Nagyváradon tanult. 1598. máj. 30-án a wittenbergi, 1600. júl. 29-én a heidelbergi egyetemre iratkozott be. 1601-ben debreceni rektor. 1603 őszén nagyváradi első pap lett, 1604. febr. 22-től a bihari egyházmegye esperese. 1605-ben elmenekült Nagyváradról, Kerekiben lett lelkész, innét kb. egy év múlva Kassára ment első papnak, s ott élt haláláig. Mind Bocskai, mind Bethlen Habsburg-ellenes mozgalmaiban tevékenyen részt vett. (Zoványi)

Művei:

De ceteris enunciatorum divisionibus... 1599 Wittenberg = RMK III 936a (l. *Magyar Prot. Egyht Adattár* 1927, 126. l.).

De bonis operibus 1601. jan. 31. = D. P. C. T. 1. 268—271. l.

Elementa grammaticae Latinae. Debrecen 1602 = RMNY 887 Molnár Gergely művének átdolgozása.

Egy tetetes neve vesztett papista embertől... küldetett színes öt levelekre... felelet... [Debrecen 1609] = RMNY 977.

Tükör [H. n.] 1614 = RMNY 1064.

Itinerarium Catholicum azaz nevezetes vetélkedés (Debrecen 1616) = RMNY 1104.

Querela Hungariae. Magyarország panasza [H. n.] 1619 = RMNY 1179.

Machiavellizatio. Kassa 1620 = RMNY 1207.

Resultatio plagarum castigatoris autorem Machiavellizationis reverberata. Kassa 1620 = RMNY 1208.

Az Úrnak szent vacsorájáról való rövid intés. Kassa 1622 = RMNY 1263.

Gyászbeszéd Károlyi Zsuzsanna felett = Exequiae... Gyulafehérvár 1624 = RMNY 1306 (16).

Dedicatio regii sacelli Cassoviensis. Kassa 1625 = RMNY 1334 (2).

A néhai felséges Báthori Gábor... testének eltakarításakor... tett intések. Gyulafehérvár 1628 = RMNY 1406.

Quadragesima vasárnapra tartozó szent evangéliumnak magyarázatja hét prédikáció szerint. Kassa 1632 = RMNY 1536.

Egy rövid úti prédikáció. Kassa 1632 = RMNY 1535 (1).

Gróf Bethlen Péter úrnak... házasságbeli frigykötése előtt való intés. Kassa 1632 = RMNY 1535 (2).

Postilla, azaz egymásután következő prédikációk az úrnapi szent evangéliumok szerint. Kassa 1633 = RMNY 1566.

A postillának második része a nyári prédikációk. Kassa 1634 = RMNY 1583.

A szakirodalom neki tulajdonítja:

Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hungaricarum... Bartphae 1606 = RMNY 941, a Bocskai szabadságharc Apologiáját.

A *Lelki orvosság.* Kassa 1614 = RMNY 1065 című példányból nem ismert vitairat előszavának szerzőségét ugyancsak neki tulajdonították. Alvinci azonban ez ellen tiltakozott.

Megmaradt könyveinek jegyzékét közli ItK 1907. 247—248. l. és Protestáns Szemle, 1900. 654—659. l.

Üdvözlő verset írt latinul: Decsi István és Hodászi Katalin esküvőjére Debrecenben 1602-ben (RMNY 884). Georgius Fabriciushoz (RMNY 1015; Kassa 1611). Derecskei Ambrushoz kettőt (*Az Szent Pál apostol levele... magyar predikatiókra...* Debrecen 1603 = RMNY 895.) Gyászverset Szikszai Kónya István halálára (RMK III 925; 1598 Wittenberg).

Üdvözlő verset írt hozzá Bocatius Joannes *Hexasticha votiva.* Bártfa 1612 (RMNY 1029/112) és (*Militia S. Georgii.* Kassa 1612, (RMNY 1032/16), 1032/32].

Gúnyversek jelentek meg ellene: *Qui quae vult, dicit, quae non vult audiet.* (Kassa) 1620 = RMNY 1218.

Neki ajánlotta Pareus Újfalvi Imre általa kiadott művét: *Tractatus de patrum... auctoritate.* Frankfurt 1611 = RMK III 1095; továbbá Békési P. András (RMK III 1171), Tölcseki Mihály (RMK III 1485, Leyden 1632) és Tornai Pastoris Ferenc (RMK III 1225, Marburg 1618. febr.) a maga disputációját, mint egyik fautoruknak.

AMBROSIUS, Sebastianus
(1602. okt. 26.)

Ambrosius Lam Sebestyén fia. 1600 júliusától Görlitzben tanult. Később a wittenbergi egyetemen is megfordult. 1602. okt. 26-án ösztöndíjjal iratkozott be a heidelbergi egyetemre, 1603. aug. 24-től a Collegium Casimiranumban folytatta tanulmányait. Későbbi életéről nincs adatunk. (Szinnyei, Napló 30., 115. l.)

Művei:

Ad solennem miraculose recuperati Jaurini recordationem... Görlitz 1602 = RMK III 989.

2. Üdvözlő verset írt Wittenbergben 1602-ben Kegelius, Stephanushoz abból az alkalomból, hogy az Wittembergbe érkezett. = RMK III 995-ben.

3. Két Szenci Molnár Alberthez címzett levelét kiadta Dézsi Lajos. = Napló 116., 142. l.

Anárcsi György
(Georgius Anarczi)

Miskolci polgár. RMK III 1252 ajánlásában 1619. ápr. 3-án fautorjai között nevezi meg Lazari Egri Gáspár.

Anárcsi Péter özvegye l. Dengelegi Anna.

Aszalai L. János
(Joannes L. Aszalai)

Varsányi P. István említi meg (RMK III 1203-ban, 1617. aug. 30.) mint Szendrő várában élő egyik nemes fautorát. Szenci Molnár Albert 1614 karácsonyának első napját Szendrőben töltötte Aszalai úrral. Feltehetően arról a szendrői Aszalai családról van szó, amelyikből *Nagy Iván* szerint Aszalai István 1625-ben kapott nemeslevelet (l. még Napló 66. l.).

ASZALOS Mihály
(Michael Aszalos de Göncz); 1618. ápr. 7.

Gönczi Aszalos Tamás és Károlyi Katalin fia volt, szüleivel együtt 1603. ápr. 5-én címeres nemes levelet kapott Abaúj megyében. Apja költségén tanult az akadémiákon. A marburgi egyetemre 1617. júl. 7-én, a heidelbergire 1618. ápr. 7-én iratkozott be. Az alábbi adatok csak feltételezhetően vonatkoznak rá. Aszalos Mihály Sárospatakról adakozott Kálvin Institúciójának 1624-ben megjelent magyar fordításának kiadására. A Kassán élő Titili Zsófia, Gönci Aszalos István anyósa 1635. márc. 15-én kelt testamentumában „Aszalos Mihalijnak az én fiamnak" is hagy örökséget. Az ugyancsak kassai Almási István 1635. jún. 20-i végrendelete pedig „Gönczy Mihály magyar pap uramnak" hagyományoz öt tallért. (Adattár I 164. l., Nagy J., Szepsi Csombor 459. l.)

Művei:

Calathus strenarum hortensium symbolicarum et poeticarum... Marburg 1618 = RMK III 1222. Üdvözlő verset írtak hozzá: Erdőbélteki Mihály, Lévai S. Tamás, Tornai P. Ferenc, Vári Miklós és Muraközi D. Márton.

Symboli B. Athanasii pars altera de incarnatione... Christi... praeside Pareo... 8. Aug. 1618. Heidelberg 1618 = RMK III 1251. Üdvözlő verset írtak hozzá Tornai P. Ferenc, Muraközi D. Márton, Udvarhelyi György.

Egy cím nélküli disputáció D. P. Thes. Bibli. 157. l., 1618. dec. 19.

Üdvözlő verset írt RMK III 1224-ben Marburgban 1618-ban Muraközi Dús Mártonhoz és Szepsi Csombor Márton: *Europica Varietas...* Kassa 1620 című művéhez (RMNY 1219). Kovács Sándor Iván (Szepsi Csombor 459. l.) említi Szepsi Korotz Györgyhöz, Szepsi Láni Mihályhoz Lővei Györgyhöz és Boros Jánoshoz írt üdvözlő verseit is.

Emléksorokat írt Tállyai Putnoki János emlékkönyvébe 1618. máj. 27-én.

Aszalos Tamás

(Thomas Aszalos de Geoncz)

Gönci Aszalos Mihály nevezi meg patrónusaként RMK III 1251 ajánlásában 1618. aug. 8-án. Gönci Aszalos Tamás 1603. ápr. 5-én kapott címeres nemeslevelet Abaúj megyében. (Szepsi Csombor 459. l.)

Asztalos András

Gazdag nagyszombai polgár. Taksonyi Péter (RMK III 993, 1602. aug. 28.) és Samarjai Máté János (David Pareus: *Disputationum theologicarum publice...habitarum volumen unum.* Heidelberg 1611 101—109. lapján megjelent disputáció) mecénása. Fenti két heidelbergi alumnusán kívül Szepsi Mihályt (valószínű, Szepsi Láni Mihályról van szó) és Foktői Mihályt is segítette külföldi tanulmányaik során. 1607—1609-ben saját házában adott otthont a nagyszombati református iskolának. Szenci Molnárnak is többízben küldött jelentős segélyt, s több művének megjelentetésében is támogatta. Szenci Molnár Alberttel, Georgius Remussal élénk levelezésben állott. (Az említett leveleket l. Napló: 253, 297, 311, 318, 321, 329, 337; 255, 265, 338. l. l. még Napló: 135, 148, 283, 336, 370, 355, 464 l.)

Bachendorfius, Nicolaus Matthias

Az orvostudomány és fizika professzora Heidelbergben. Elnökölt Pataki Füsüs János disputációján (RMK III 1195, 1617. ápr. 26.). Emléksorokat írt Tállyai Putnoki János emlékkönyvébe 1618. máj. 27-én. (Adattár I. 148. l.)

BAKAI JACOBIDES Gergely (vagy György)

(Gregorius Bakai, Gregorius Jacobides Bakai); 1616. okt. 18.

Itthoni iskolázásáról nincs adatunk. 1616. okt. 18-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre, Kapi András alumnusa volt. Fautorjai Keserűi Dajka János és Vári Alatus János. 1627-ben sárospataki lelkészként említik (RMNY 1389/14).

Művei:

1. *Theses theologicae de ecclesia autoritate... Parei... sub praesidio Henrici Alting...* 1617. szept. 27. Heidelberg 1617 = RMK III 1191. Üdvözlő verset írtak hozzá Kanizsai Mihály és Prágai András.

2. *De sacramento coenae Domini et missa pontificia...* 1617. márc. 15. = D. P. C. T. 2. 361—362. l.

1627-ben Jakobeus Jakub hozzá is írt üdvözlő verset: „Georgio Baccai symmystae Patachinae." (Otii vernalis omni MDCXXVII. aegrisomnia... Kassa 1627 = RMNY 1389/14.)

BALAI B. Mihály
(Michael P. Balai); 1620. júl. 28.

1617-ben Sárospatakon tanult. Majd rektor, 1620 közepe felé egyúttal másodpap is lett Ungváron. Milotai Nyilas István Speculum Trinitatisának előszava szerint „mezei táborból" bocsátotta őt fel Bethlen Gábor az akadémiákra, tehát fejedelmi alumnus volt. 1620. júl. 28-án a heidelbergi, 1621. okt. 20-án a wittenbergi egyetemre iratkozott be. Hazatérése után 1622-ben a gyulafehérvári kollégium rektori hivatalában működött. Ő volt Milotai Nyilas 1623. febr. 7-én kelt végrendeletének egyik tanúja. Milotai egyik művének kiadását bízta rá, de az a munka nem jelent meg nyomtatásban. Balai 1624-ben még korábbi hivatalában volt. További élete ismeretlen. (Zoványi, Adattár I 256—257., *Bethlen Gábor Emlékezete* Bp. 1980. 598. l.)

Művei:

Üdvözlő verset írt Simándi Bodó Mihályhoz 1621. jan. 13-án RMK III 1331-ben; Itthoni működése során pedig Kecskeméti János: *Catholicus reformatus*... Debrecen 1620 című művéhez (RMNY 1200).

Egy latin gyászverse és prédikációja jelent meg a Károlyi Zsuzsanna temetési ceremóniáiról összeállított műben (RMNY 1307).

Balásházi László
(Ladislaus Balásházi de Balásháza)

Mindszenti Cz. Imre patrónusa Dengelegi Annával együtt. Említi RMK III 1298 ajánlása 1620. aug. 24-én.

1609—40 között Közép-Szolnok vármegye alispánja és királyi táblai ülnök volt. 1635. jan. 1-én egy könyvet kapott ajándékba Szepsi N. András szilágycsehi prédikátortól: *Examen concilii Tridentini* Genf 1586 (Adattár I. 234. l.).

Bán István l. Pankotai Bán István
Baranyai Decsi István l. Decsi István

BARCSAI Zsigmond
(Sigismundus Bartsai de Nagy-Bartsa); 1619. ápr. 19.

A későbbi fejedelmet adó Barcsai család sarja. 1619. ápr. 19-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre, Bethlen Istvánnal egy napon. Feltehetően ő az a Barcsai Zsigmond középszolnoki főispán, akinek Kálnai Péter ajánlotta 1647. ápr. 14-én, Utrechtben megjelent disputációját (RMK III 1690-et). Jelen volt I. Rákóczi György temetésén is. (Zoványi, Adattár I 581. l.)

Műve:

Oratiuncula pro aeterna divinitate Filii Dei asserenda... postridie Nativitatis Christi... Heidelberg 1620 = RMK III 1291. Üdvözlő verset írtak hozzá Csulai György, Kornis Mihály.

Barius Demeter
(Demetrius Barius)

Varsányi P. Isván egyik fautora. (RMK III 1203, 1617. aug. 30.) Szendrő várában tisztviselő. Minden bizonnyal a kihalt bánfalvi Barius család tagja (Nagy L., Nagy Iván).

Barkóczi László
(Ladislaus Barkóczi de Imregh)

Tiszabecsi P. Tamás patrónusa Tiszabecsi Gáspárral közösen (RMK) III 1219, 1618. febr.). Nevét Szenci Molnár Albert is említi a Jubilaeus esztendei prédikáció előszavában 1618-ban a protestáns egyház pártfogói között.

Zemplén megyei birtokos család tagja. Felesége Kun Anna után Nógrád megyében való örökösödési jogáért 1600-ban pörösködött Pethe Lászlóval. Ugyanebben az évben Zemplén megye alispánja lett. 1602-ben országgyűlési követ; 1616-, 1617-, 1618-, 1619-ben is e hivatalában újra megerősítették. (Nagy Iván, Napló 348. l.)

Barovius János l. Monosthori Barovius János

Barsi F. János
(Joh. F. Barsi)

Simándi Bodó Mihály egyik fautora (RMK III 1331, 1621. jan. 13.) Simándi ajánlása szerint kőrösi lelkipásztor volt, nem tudjuk azonban, melyik Kőrösön működhetett. Korábban a debreceni főiskola anyakönyvében 1589-ben és 1595. okt. 14-én találkozunk Joannes Barsi nevű subscribálóval. (Isk. Adattár 96. l.)

Műve:

Károlyi Zsuzsanna halálára gyászverset írt Joannes Barsi is (*Exequiarum coeremonialium*... Gyulafehérvár 1624 RMNY 1307).

Bartsai Zsigmond l. Barcsai Zsigmond

Baumbach, Johannes Batlhasar

A görög és héber nyelv professzora a heidelbergi egyetemen. Üdvözlő verset írt Jászberényi Mátyáshoz (RMK III 1196, 1617. okt. 25.), és Gönci F. Jánoshoz (RMK III 1295, 1620. nov. 4.). Mindkét diáknak ő adott szállást.

BAUSNER, Martinus
(Martinus Bausner Transylvanus); 1617. aug. 8.

Mást nem tudunk róla.

Bede János l. Szölősi Bede János
Bedő Dániel l. Kórodi Bedő Dániel.

BÉKÉSI P. András
(Andreas P. Bekesi); 1615. szept. 20.

Itthoni iskolázásáról nem találtunk adatokat. 1615. júl. 19-én a marburgi, 1615. szept. 20-án a heidelbergi egyetemre iratkozott be, ahol Gönci Szabó György alumnusa volt, fautorai: Tardi György, Alvinci Péter, Szepsi L. Mihály és Szikszai Sidérius István. Hazatérése utáni működését nem ismerjük. (RMK III 1171)

Művei:

De legis usu et abusu... sub praesidio Parei Heidelberg 1616 = RMK III 1171. Üdvözlő verset írt hozzá Kóródi Bedő Dániel, Komáromi Szerafin Pál, Velechinus István, Geleji Katona István.

De vocatione ministrorum Ecclesiae... 1615. dec. 11. = D. P. C. T. 2. 257—262. l.

De satisfactione Christi pro nobis... 1616. mart. 2. = D. P. C. T. 2. 285—287. l.

Üdvözlő verset írt: RMK III 1172-ben Kóródi Bedő Dánielhez 1616-ban.

BÉKÉSI Péter
(Petrus Pastoris Bekesius); 1602. máj. 25.

A debreceni iskola törvényeit 1590-ben írta alá. Később kántor és contrascriba is volt. 1600 körül a pataki iskola collaboratora. 1602. máj. 25-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Dobó Ferencnek, Sárospatak urának volt alumnusa. 1604. december elején halt meg Heidelbergben. Halála előtt arra kérte társait, hogy míg Magyarországról nem küldik utána ösztöndíját, ne hírleljék halálát, hogy hitelezőit kielégíthessék (Isk. Adattár, Napló 136, 178—179. l., Toepke 213. l.)

Művei:

De officio triplici mediatoris Christi 1602. dec. 4. = D. P. C. T. I 435—437. l.

Üdvözlő verset írt Taksonyi R. Péterhez (RMK III 993, 1602. aug. 28.).

Bélteki Mihály l. Erdőbélteki Mihály

Bene Márton l. Viski Bene Márton

Bényés Pál l. Szepsi Bényés Pál

Berényi János l. Nagyberényi János

Berényi Mátyás l. Jászberényi Mátyás

Bethlen Gábor

Erdélyi fejdelem. A következő diákok mecénása: Geleji Katona István (RMK III 1197, 1617. máj. 31.), Bojti Veres Gáspár (RMK III 1193, 1617), Szilvási K. Márton (RMK III 1218, 1618. aug. 15., RMK III 1257, Marburg 1619. márc. 3.), Gyöngyösi Kiséri András (RMK III 1151, 1615. okt. 7.), Váci Péter (RMK III 1153, 1615. szept. 30.), Albensis Nagy János (RMK III 1190, 1617. jún. 28.). Milotai Nyilas István Speculum Trinitatisának előszava szerint 1620-ban „mezei táborból" küldte külföldi akadémiákra

Balai Mihályt, Petri Ferencet és Sonkádi Jánost. Mivel Petri és Balai később gyulafehérvári rektor lett, tehát elhelyezkedésükről a fejedelem rendelkezett, bizonyos, hogy ők is Bethlen alumnusai voltak. Bethlen Gábor Emlékezete .Bp. 1980. 598. l.)

BETHLEN István, jun.
(Stephanus Bethlen de Iktar, Stephanus Bethlen de Icktar) 1619. ápr. 19.

1606-ban született Bethlen István fia, Bethlen Gábor unokaöccse. 1619—1620-ban Heidelbergben tanult. Közben többek között Marburgba is ellátogatott. (Nagy J. 26) 1626-tól váradi főkapitány és a gyaloghadak parancsnoka. 1632. dec. 23-án fiatalon meghalt.

Munkája:

Declamatiuncula de nativitate domini nostri Jesu Christi... Heidelberg 1619 = RMK III 1292. Üdvözlő verset írt hozzá Bojti Veres Gáspár és Károlyi K. György.

Neki ajánlotta Johann Philipp Pareus: *Delitiae poetarum*... Frankfurt 1619 = RMK III 1245-öt.

Mecénása volt Dániel Jánosnak (RMK III 1456, Leyden 1630), Uzoni Jankó Boldizsárnak (RMK III 1480, Franaker 1632 és RMK III 1486, Leyden 1632).

Két verseskötetet adtak ki Szécsi Máriával kötött házassága alkalmából: Bornemisza Ferenc: *Repotiis Albensibus*... Gyulafehérvár 1627 = RMNY 1383; Kecskeméti K. György: *Gamelion*... Franaker 1626.

Halála után három évvel adták ki Vásárhelyi János Gyászbeszédét (V. J.: *Oratio funebris*... Franaker 1635 = RMK III 1506).

Bethlen István, sen.

Máramaros és Hunyad vármegye főispánja. A következő diákok mecénása: Csepei Ferenc (RMK III 1214, 1617. jún. 13.), Csulai György (RMK III 1291, 1620 karácsony).

Neki ajánlotta Szenci Molnár: a *Syllecta scholasticat* (RMNY 1239 függeléke). Későbbi alumnusai Tölcseki István (RMK III 1427, Leyden 1628), Dániel János (RMK III 1456, Leyden 1630), Esztergomi N. István (RMK III 1482, Leyden 1632), Almási P. András (RMK III 1556, Franaker 1640), Kazai János (RMK III 1644, Utrecht 1644), Váczi András (RMK III 1656, Leyden 1645), Péri T. István (RMK III 1686, Leyden 1647), Mezőlaki Miklós (RMK III 4233, Frankfurt 1622 k.).

Bethlen Istvánné, Csáki Krisztina

Az idősebb Bethlen István felesége. Az ő alumnusa Szentkirályi M. Benedek. (Adattár I 163. l. és RMK III 1256)

Bihari Mihály

Lazari Egri Gáspár egyik pártfogója. Bihari pap. (RMK III 1301, 1620. máj. 13.)

BIHARI PAP Benedek
(Benedictus Pastoris Bihari); 1620. jan. 25.

1620. jan. 25-én a heidelbergi, 1621. okt. 20-án a wittenbergi egyetemre iratkozott be, utóbbi helyen Petri Ferenccel és Balai Mihállyal, Bethlen Gábor két alumnusával egy napon. 1622 elején tért haza, s a kolozsvári iskola rektorának rendelték. A Bethlen alumnusokkal való együttes beiratkozás s a kolozsvári szolgálat alapján arra lehet következtetni, hogy esetleg ő is Bethlen pártfogoltja volt. A kolozsvári református kollégium könyvtárában (ma a Román Tudományos Akadémia fiókkönyvtára) két külföldön vásárolt könyvét őrzik. Feltehetően ő az a kálvinista rektor, akinek temetésére 1623. okt. 20-án harangoztak a kolozsvári unitárius templomban. Halálát minden bizonnyal a pestisjárvány okozta. (Adattár I 143—145. l.).

Műve:

Gyászvers Károlyi Zsuzsanna halálára = *Exequiarum Caeremonialium...* Gyulafehérvár 1624, RMNY 1307.

Biró Péter ld. Dengelegi Biró Péter

B. Keresztúri István l. Debreceni B. Keresztúri István

Bocskai Miklós
(Bocskai Nicolaus de eodem)

Szikszai D. István és Újhelyi S. Mihály mecénása (RMK III 1217. 1618. jún. 22.)

A család kismarjai ágából származik. A fejedelem öccse, 1584-ben már élt. 1608-ban bárósságra emeltetett. 1607/8-ban Szatmárban főkapitány. Később Bethlen Gábor tanácsosa lett. 1621—1623 körül halt meg. (Nagy Iván, Nagy L., RMKT XVII/8 542. l.)

Bodó Mihály l. Simándi Bodó Mihály

Bodrogkeresztúri István l. Debreceni B. Keresztúri István

BOJTHI VERES Gáspár
(Caspar Boithi, Caspar V. Boithi, Casparus Boiti, Casparus Boithinus, Casparus V. Boithinus, Casparus V. Boytinus, Caspar W. Boithinus, Caspar Weres Boithinus); 1617. ápr. 7.

Tanulmányait valószínűleg Nagyváradon kezdte el. 1613. aug. 5-én a debreceni kollégiumba, 1617. ápr. 7-én a heidelbergi egyetemre iratkozott be mint Bethlen Gábor alumnusa. 1618-ban ifj. Bethlen István nevelője lett, az ő kíséretében 1619-ben ismét visszatért Heidelbergbe. 1620 novemberében újra itthon, Marosvásárhelyen töltött be rektori hivatalt. 1621-ben megint ifj. Bethlen István nevelőségével bízták meg. 1622-ben mégegyszer Marosvásárhelyen, 1623-tól Gyulafehérvárott volt tanár, s egyúttal Bethlen Gábor udvari történetírója. Fizetése 200 Ft volt. 1625-ben vármegyei esküdtjegyzővé és káptalani requisitorrá nevezték ki. Az 1620-as évek végén talán több ízben is járt Németországban, Bethlen Gábor megbízásá-

ból, hogy tanárokat hívjon a gyulafehérvári iskolába. I. Rákóczi György alkalmanként diplomáciai feladatokkal bízta meg. 1640-ben még élt. Első felesége volt aranyosmedgyesi Kalah Erzsébet, második Posztómető, másképpen Jászberényi Zsófia. (Zoványi, Adattár I 194—198. l.)

Művei:

De omnipotentia Dei et eiusque abusu... 1617. júl. 25. = D. P. C. T. 2. 371—372. l.

D. P.: Thes. Bibl.-ban 1618. márc. 21. cím nélkül egy disputáció, 62 l.

Panegyris in excellentissimas Heroicas omnique admiratione dignissimas laudes... Gabrielis Bethlen... Heidelberg 1617 = RMK III 1193. Üdvözlő verset írtak hozzá Geleji Katona István, Szilvási K. Márton, Csepei Ferenc, Borzási B. Balázs. Hasonmás kiadásban a szöveg magyar fordításával megjelent Bp. 1980-ban.

Üdvözlő verset írt: Csepei Ferenchez RMK III 1214-ben 1617. jún. 13-án; Albensis Nagy Jánoshoz RMK III 1190-ben 1617. jún. 28-án; Jászberényi Mátyáshoz RMK III 1196-ban 1617. okt. 25-én; Tállyai Putnoki Jánoshoz RMK III 1216-ban 1618. jan. 10-én; RMK III 1250-ben Borzási B. Balázs mecénásához Rhédey Ferenchez 1618. jan. 20-án; Szilvási K. Mártonhoz RMK III 1218-ban 1618. aug. 15-én; ifj. Bethlen Istvánhoz RMK III 1292-ben 1619 karácsonyán; Diószegi V. Mihályhoz RMK III 1294-ben 1620. aug. 2-án; Mindszenti Cz. Imréhez RMK III 1298-ban, 1620. aug. 24-én. Bethlen Gáborhoz Szenci Molnár Albert: *Secularis concio...* Oppenheim 1618 RMNY 1166/4/5-ben. 1628 szeptemberében Alvinci Péterhez és Czeglédi Jánoshoz, Báthori Gábor temetési beszédének szerzőihöz (RMNY 1406).

Ő szerkesztette az: *Exequiae principalis* és *Exequiarum caeremonialium* Gyulafehérvár 1624 = RMNY 1306, 1307 című munkákat, amelyben egy latin gyászbeszéde és gyászverse olvasható Károlyi Zsuzsanna halálára.

De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen. Kézirat. Egyrésze kiadva: Engel, J. K.: *Monumenta Ungarica.* Bécs 1809-ben.

BORNEMISZA János
(Joannes Bornemisza); 1610. júl.

Nagyszombatban Samarjai János tanítványa volt. Minden bizonnyal annak a nagyszombati Bornemisza Jánosnak a fia, aki Szenci Molnár Albertet és Samarjai Jánost is támogatta külföldi tanulmányaik során. Az ifjabb nagyszombati Bornemisza János 1610. jún. 16-án Wittenbergben iratkozott be az egyetemre, 1610 júliusában Heidelbergben, még ez évben Marburgban is megfordult. 1624-ben Szenci Molnár Albert Institutió kiadására is adakozott Bornemisza János nagyszombati polgár, nem dönthető el, hogy ő volt-e ez, vagy az apja. Ipolyi szerint az ifjabb Bornemisza később katolizált. (Napló 52. l., Ipolyi 266. l.)

Műve:

Üdvözlő verset írt Újfalvi Katona Imréhez (RMK III 1095, 1610).

Bornemissza Józsa
(Jodocus L. Bornemissza)

Szentgyörgyi Bálint mecénása (RMK III 1125, 1613. aug. 28.) Huszti várkapitány volt Bornemissza Józsa deák 1607/8-ban. Szentgyörgyi 1613-ban ugyancsak mint huszti kapitánynak ajánlja disputációját. (Nagy L. 235. l.)

Bornemissza Miklós
(Nicolaus Bornemizza)

Simándi Bodó Mihály ajánlja neki RMK III 1331-et 1621. jan. 13-án, mint Ráckeve város tanácsa melletti patrónusának, nagyszombati polgárnak.

Boros János l. Szenci Boros János

BORSAI C. Márton
(Martinus C, Borsai); 1621. jan. 21.

Itthon a váradi iskola seniora volt, 1619. ápr. 27-én a marburgi, majd 1621. jan. 21-én a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Itthon 1633-ban telegdi pap volt. (Adattár I 157—158 l.), RMK III 1495)

Művei:

Üdvözlő verset írt Nádudvari Szabó Györgyhöz (RMK III 1255, Marburg, 1619. júl. 10.); Szenci Molnár Alberthez (*Lexicon*... Heidelberg 1621, RMNY 1239).

Emléksorokat írt Tállyai Putnoki János emlékkönyvébe 1621. aug. 22-én.

Neki ajánlotta Jenei G. István 1633. ápr. 20-án Leydenben megvédett disputációját, mint egyik fautorának, telegdi papnak. (RMK III 1495).

BORZÁSI B. BALÁZS
(Basilius Borzasi; Basilius B. Barzasi; Basilius B. Borzasi, Basilius B. Borzasinus); 1617. ápr. 7.

Szinnyei szerint Bereg megyei származású. 1612. szept. 18-án subscribált Debrecenben, 1616-ban collaborator volt. 1617. ápr. 7-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Rhédey Ferenc főispán alumnusa volt. 1620-ban mint debreceni rektor hunyt el. (Isk. Adattár 103. l.; Adattár I. 163. l.)

Művei:

De perseverentia sanctorum in fide 1617. aug. 23. = D. P. C. T. 2. 378—379. l.

Symbolum Athanasii... Pars prior... de Trinitate... praeside Pareo... 20. Jún. 1618. Heidelberg 1619. = RMK III 1250. Üdvözlő verset írt benne Bojthi Veres Gáspár Borzási mecénásához Rhédey Ferenchez; Szilvási Márton, Csepei Ferenc, Szentkirályi M. Benedek, Udvarhelyi György.

Két cím nélküli disputáció 1618. ápr. 25. = D. P. Thes. Bibl. 79. l., és 1618. szept. 12. = D. P. Thes. Bibl. 130. l.

Üdvözlő verset írt Bojti Veres Gáspárhoz (RMK III 1193-ban, 1617).

BORZÁSI CSOPA Péter
(Petrus Czopa Borzasinus, Petrus Borzasinus, Petrus C. Borzasinus); 1609. aug. 25.

1605-ben debreceni diák volt. Somosújfalvi Péter tanítványa. 1609. aug. 25-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. További életéről nem ismerünk adatokat. (RMNY 931)

Művei:

De vanitatibus Bellarmini circa controversiam de clericis Libro I 1609. nov. 28. = D. P. C. T. 2. 465—466. l.

De vanitatibus Bellarmini circa controversiam de gratia et libero arbitrio Libro I. et II. 1610. máj. 19. = D. P. C. T. 2. 557–561. l.

Gyászverset írt ecsedi Báthori István halálára (Somosújfalvi Péter: *Threnos de obitu... Stephani de Bathor...* Debrecen 1605 = RMNY 931).

BÖLÖNI Mihály

(Michael Bölöni; Michael Bölönius); 1603. júl. 3.

1603. júl. 3-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Korábban Sárospatakon volt Vásárhelyi Mózes tanítványa, s valószínűleg heidelbergi tanulmányútja költségeit is volt tanára fedezte. Erre vall, hogy 1604-ben megjelent disputációját (RMK III 1011) egyedül neki ajánlotta Bölöni. 1605. febr. 17-én egy példányt kért „igaz árán" Szenci Molnár Dictionariumából. (Adattár I 329. l., Napló 179. l.).

Művei:

Theses physicae de natura... praeside... Wolfgango Lossio... 14. Dec. Heidelberg 1614. = RMK III 1011.

De lege et evangelio... 1605. jan. 26. = D. P. C. T. 1. 502–504. l.

De coena Domini et missa papistica 1605. = D. P. C. T. 1. 590–593. l.

Böszörményi S[zantzer] Péter

Súri Orvos Pál fautora. 1607. aug. 15-én a wittenbergi, 1608. szept. 4-én a marburgi egyetemre iratkozott be. 1610. febr. 20-án újhelyi (Sátoraljaújhely?) skólamesterként tűnik fel, s még ez évben tolcsvai prédikátor lett. 1614. márc. 27-én kapta ajándékba pártfogoltjától Pareus: *Roberti Bellarmini...de gratia et libero arbitrio. Libri VI. explicati et castigati...* Heidelbergae 1614. című művét a következő bejegyzéssel: „Reverendo et clarissimo viro D. Petro S. Beszermenio, ovium Christi apud Tolcsvaienses custodi vigilantissimo. Fautori benevolo hoc exiquum munusculum mittit Heidelberga Paulus Orvos Suri anno 1614 Martii 27." (Nagy J. 39. l.; Szenci Vál. 605. l.; RMKT XVII/2 291. l.; Dr. Visegrádi János: A kegyesrendiek sátoraljaújhelyi könyvtárának ismertetése. Sátoraljaújhely 1910. 46. l.)

Műve:

De vera Dei agnitione... praeside Johanne Molthero... 3. Dec. Marburg 1608 = RMK III 1058. Üdvözlő verset írt hozzá Szenci Molnár Albert és Foktői P. Mihály.

Budai István

(Stephanus Budai)

Tállyai Putnoki János egyik mecénása, több debreceni polgárral együtt. Az erdélyi fejedelem máramarosi bányájának praefectusa. (RMK III 1216, 1618. jan. 10.)

BUDAI János

(Joannes Budackerus Transylvanus, Joannes Budaeus Transylvanus); 1595. szept. 16. és 1601. máj. 17.

Nem tudjuk eldönteni, hogy a fenti két beiratkozási dátum egy vagy két személyre vonatkozik-e, hiszen máskor is előfordul, hogy ugyanaz a

személy néhány év különbséggel kétszer is beiratkozik ugyanarra az egyetemre. Nem tartjuk viszont valószínűnek, hogy ezzel a Budai Jánossal vagy Jánosokkal azonos volna az a Budai János, aki 1585. jan. 22-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, s 1587-ben gyászverset írt Valkai Miklós és ifjú Károlyi Gáspár halálára. (*Elegiae lugubres*... Wittenberg 1587 = RMK III 766).

BUDAI KARÁCSONY János
(Joannes Karaczony, Johannes Budaeus, Johannes K. Budaeus); 1608. szept. 24.

1607. aug. 15-én „Joannes Karaczony Budaeus Ungarus" névvel iratkozott be a wittenbergi egyetemre. A heidelbergi egyetem anyakönyvében viszont 1608. szept. 24-én csak a „Joannes Karaczony" névforma szerepel. Pareusnál pedig Johannes Budaeus néven disputált kétszer is. Az azonosság azonban a különböző névformák ellenére is nyilvánvaló. 1609 áprilisában vagy májusában tért haza (Napló 312. l.) 1613-ban mint debreceni lelkész tűnik fel Johannes K. Budaeus (RMNY 1048), 1617-ben még mindig ott tartózkodott, ekkor azonban már szabolcsi esperes is volt (RMK III 1203). 1618-ban már nagykárolyi prédikátor (RMK III 1216), 1620-ban még itt van (RMK III 1296). 1632—33-ban pedig Erdődön prédikátor egy Budai János nevű személy (RMK III 1484 és RMK III 1493).

Művei:

De persona Christi 1608. nov. 28. = D. P. C. T. 1. 817—819. l. Neve itt Johannes Budaeus.

De purgatorio 1609. márc. 1. = D. P. C. T. 1. 853—857. l. Neve Johannes Budaeus.

Gyászverset írt Hodászi Lukács halálára (Keserűi Dajka János: *Az tisztelettes... Hodászi Lukácsnak... hidegh teteme fölött tött praedicatio*... Debrecen 1613 = RMNY 1048 neve itt: Johannes K. Budaeus debreceni lelkipásztor).

Üdvözlő verset írt Margitai Péterhez (*Az mindennapi könyörgő imádságnak magyarázatja*... Debrecen 1616 = RMNY 1108. Neve: Johann. Budaeus P. eccl. Deb.).

Neki ajánlották a disputációikat: Varsányi P. István (RMK III 1203, 1617. máj. 30., neve Joannes Budaeus ecclesiae Debrecinae concionator ac comitatus Szabolcsien. senior.), Putnoki Tállyai János (RMK III 1216, 1618. jan. 10., Johannes K. Budaeus pastor. eccl. Carolinus), Gönci F. János (RMK III 1296, 1620. júl. 19., Joannes Budaeus pastor eccl. Caroliensis), Mindszenti Cz. Imre (RMK III 1298, 1620. aug. 24., Johannes Budaeus dispensator Mysteriorum Dei in Ecclesia Karolien.), Tasnádi H. István (RMK III 1484, Leyden 1632. ápr. 24. Szabó szerint neve: Budai János erdődi pap) és Gidófalvi S. Balázs (RMK III 1493, Franaker 1633. aug. 3. Szabó szerint: Budai János erdődi pap, közép-szolnoki esperes).

Buza Szabó János
(Joannes Buza)

Diószegi V. Mihály rokona és egyik fautora (RMK III 1294, 1620. aug. 2.)

Buza Szabó Péter
(Petrus Buza alias Szabó)

Diószegi V. Mihály rokona és egyik fautora (RMK III 1294, 1620. aug. 2.)

Buzás János l. Kecskeméti Búzás János

Ceglédi l. Czeglédi

Chernel György
(Cziernel Georgius)

Egyik fautora Lazari Egri Gáspárnak (RMK III 1252, 1619. IV. 3.) Birtokos volt Győr, Sopron, Vas, Zala, Zemplén, Abaúj, Borsod, Szabolcs, Heves, Szathmár, Gömör, Ugocsa és Bereg vármegyékben. Tállyai Pál kéziratos Istvánffy fordításának előszavában megemlíti, hogy munkájában sokakkal együtt Chernel György is segítette. (A kézirat 1633-ban, az előszó 1639-ben készült.) 1631-ben mint I. Rákóczi György pataki jószágigazgatója írt levelet a fejedelemnek Prágai András szerencsi prédikátor érdekében. Rákóczi György megbízásából járt követségben Eszterházi Miklós nádornál is. (MKszle 1882 418. l., Nagy Iván, RMKT XVII/8 592. l., ItK 1896. 68. l.)

Kislányának és feleségének halálára latin és magyar verset írt Miskolczi Csulyak István. (RMKT XVII/2 56., 58—59. l.)

Claudius, Joannes l. Kecskeméti C. János

Coppen, Bartholomaeus

A görög és héber nyelv professzora Heidelbergben. Elnökölt a következő disputációkon: RMK III 1123, 1613. júl. 3., Ceglédi Szabó Pál; RMK III 1125, 1613. aug. 28., Szentgyörgyi Bálint; RMK III 1153, 1615. szept. 30. Váci Péter; RMK III 1154, 1615. szept. 9., Velechinus István; RMK III 1194, 1617. máj. 10., Fegyverneki István.

CZEGLÉDI György
(Georgius Cegledius); 1601. okt. 4.

Nem tudjuk azonos-e vele az 1589-ben Debrecenben subscribáló Gregorius Czeglédi. Toepke megjegyezte neve mellett: „Zigledius. Ende December 1604 anscheidend nicht mehr in Heidelberg." (l. még: Isk. Adattár 30. l.)

Czeglédi János
(1590. nov. 2.)

(Cegléd ?—?, 1639.) 1589. okt. 31-től a wittenbergi, 1590. nov. 2-től a heidelbergi egyetemen tanult teológiát. 1592. máj. 21-én még ott tartózkodott. 1597. jan. 23-tól Padovában tanult jogot. 1598-ban nagyváradi rektor, majd Báthory Gábor nevelője lett. 1603-ban másodpap, 1607-ben elsőpap Nagyecseden, hamarosan pedig a közép-szolnoki egyházmegye esperese.

1633-ban már nem viselte ezt a hivatalt, de csak 1639-ben halt meg. (Zoványi)

Művei:

Gyászbeszéd Károlyi Zsuzsanna felett = *Exequiae principales.* Gyfvár 1624 = RMNY (1306/12).

Báthory Gábor fejedelemnek eltakarításakor tett intések. Gyulafehérvár 1628 = RMNY 1406.

Mindszenti Csupro Imre egyik fautora (RMK III 1298, 1620. aug. 24.; és Kecskeméti Mihály egyik fautora (RMK III 1465, Franaker 1631).

Bocatius, Joannes két üdvözlő verset is írt hozzá (RMNY 1029/175, 1033/18).

CZEGLÉDI SZABÓ Pál

(Paulus S. Czegledinus, Paulus Sartoris Ceglednius, Paulus S. Cegledinus); 1613. ápr. 9.

Nagyszombatban tanult. 1613. ápr. 9-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Mezőszegedi Gáspár, nagyszombati polgár alumnusa volt. Már 1614-ben hazatért, s júniustól mint nagyszombati rektor működött. 1615. jún. 17-én részt vett az újlaki zsinaton, amely Pálházi Göncz Miklós evangélikus püspök felhívására kísérelte meg a két protestáns felekezet egyesítését. Czeglédi 1616-ban dunaszerdahelyi lelkész lett. 1619-ben a sóki zsinattól kapott megbízást, hogy a dunántúli egyházkerület számára új kánonos könyvet szerkesszen. Munkáját az 1623-as köveskúti zsinat el is fogadta, s 1625-ben ki is nyomtatták. 1626-ban Czeglédi pápai lelkész lett. A pápai egyházmegye 1627-ben alesperessé, 1629-ben esperessé, a dunántúli egyházkerület 1631-ben jegyzővé, 1641 júniusában püspökké választotta. 1649. aug. 26-án halt meg. (Zoványi; Thury E.: Cz. P. élete. Prot. Szemle 1905 235—248. l.)

Művei:

De scripturae sacrae perspicuitate et perfectione 1613. máj. 5. = D. P. C. T. 2. 86—88. l.

Theses theologicae de causa efficiente peccati... sub praesidio D. Bartholomae Coppen... 1613. júl. 3. Heidelberg 1613 = RMK III 1123. Üdvözlő verset írtak hozzá: Súri Orvos Pál, Leövei Pellionis György, Szentgyörgyi Bálint.

De justificationis certitudine, operum necessitate et meritis 1614. jan. 22. = D. P. C. T. 2. 156—157. l.

Canones ecclesiastici... editi in synodo Comiathina... anno 1623. die 13. Sept. Papae MCXXV, Bernhardus = RMNY 1343.

Üdvözlő verset írt Szentgyörgyi Nagy Bálinthoz. (RMK III 1125, 1613. aug. 28.)

1629. jún. 20-án mint pápai lelkész és esperes írta alá Zorkóczi Sámuel, szecsődi lelkész lelkészavatást tanúsító űrlapját. = RMNY 1447.

RMK III 1421-et (Frankfurt 1628) ajánlotta neki Domjáni Ferenc, mint pápai papnak, egyik fautorjának; III 1479-et (Franaker 1632) ajánlotta neki Szeli György, mint pápai papnak, egyik fautorjának.

Cziernel György l. Chernel György

Czopa Péter l. Borzási Csopa Péter

Czulai György l. Csulai György

Czupró István l. Csupró István

CSANAKI MANT Máté
(Matthaeus M. Czanaky); 1618. aug. 12.

(?, 1594 — Kolozsvár 1636. dec.). Tanult Nagyszombatban, Pozsonyban, 1614-től Sárospatakon, 1618-ban Heidelbergben, később Wroclawban, 1623. okt. 18-án a leydeni egyetemre iratkozott be, járt Angliában, Svájcban, 1625 júniusában Baselben, 1626 októberében Olaszországban, Padovában. Hazatérve, először Rákóczi György udvari orvosa lett; 1633-tól Kolozsvárott élt. (Zoványi)

Művei:

Controversiae partim logicae et philosophicae partim etiam theologicae Leyden 1625. = RMK III 1387. Ezzel együtt jelent meg gyászbeszéde, testvére, Csanaki András felett.

De natura virorum Ungarorum H. n. Említi Bod Péter, Szinnyei, Zoványi.

Scabiei encomium H. n. 1626. = RMK III 1404.

Nobile scabiei encomium H. n. 1627. = RMK III 1414.

A döghalálról való rövid elmélkedés Kolozsvár 1634. = RMNY 1586.

Szinnyei említi még: *Logica et metaphysica* című művét.

Könyveinek jegyzékét, amely 103 tételt tartalmaz, Cluj-Napocán az Egyetemi Könyvtár Levéltárának Ötvös-gyűjteménye őrzi, mikrofilm-másolata a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Mikrofilmtárában „A 729/I" jelzeten található.

Csene Péter l. Szenci Csene Péter

CSENGERI PÁSZTOR József
(Josephus Cengeri; Josephus Pastoris Czengeri; Josephus Czengeri); 1614. ápr. 1.

1607. júl. 6-án subscribált Debrecenben. Heidelbergi peregrinációján kívül a következő adatok vonatkozhatnak rá: 1625-ben Csengeri P. József első pap Szatmárnémetiben és szatmári esperes. 1634. jún. 18-án Szatmáron tartott közzsinat szilágysági esperesül Csengeri Józsefet erősítette meg. 1648-ban Csengeri József hadadi pap és szilágyi esperes. (Adattár I 233. l., RMK III 1376, RMK III 1703, RMK III 1704)

Művei:

De peccato 1614. jún. 4. = D. P. C. T. 2. 174. l.

De certitudine fidei, justificationis, et perseverentiae fidelium; nec non bonorum operum perfectione, justificatione et meritis. 1615. febr. 11. = D. P. C. T. 2. 206—207. l.

De Antichristo 1615. szept. 2. = D. P. C. T. 2. 241—244. l.

RMK III 1376-ot (Franaker 1625) ajánlja neki, mint szatmárnémeti első papnak s szatmári esperesnek Gönci. M. János. RMK III 1703-at (Leyden 1648. jan. 15.) és RMK III 1704-et (Leyden 1648. márc. 11.) Csengeri József hadadi papnak és szilágyi esperesnek ajánlja Mányoki S. István.

CSEPEI SIDÓ Ferenc
(Franciscus Sidó Czepeinus; Franciscus Czepeinus, Franciscus Tsepi); 1617. jan. 22.

1614. szept. 3-án írta alá a debreceni iskola törvényeit. 1617 januárjától tanult Heidelbergben, idősebb Bethlen István alumnusa volt. (RMK III

1214) Hazatérése után gyulafehérvári iskolamester lett. 1621-ben Husztra került papnak, innét hamarosan Kolozsvárra rendelték. Feltehetően már 1624 elején meghalt. Könyveit a kolozsvári református iskolára hagyta. (Adattár I 120—123. l.)

Művei:

De politico magistratu 1617. jún. 13. = D. P. C. T. 2. 368—369. l. (Neve itt Tsepi, de minden bizonnyal róla van szó, s a furcsa névalak csak sajtóhiba.)

Pro aeterna divinitate, filii Dei, Domini nostri Jesu Christi... sub praesidio... Parei... 1618. jún. 13. Heidelberg 1618 = RMK III 1214. Üdvözlő verset írt hozzá Jászberényi Mátyás, Bojti Veres Gáspár, Szentkirályi Benedek.

Üdvözlő verset írt Bojti Veres Gáspárhoz (RMK III 1193, 1617); Borzási B. Balázshoz (RMK III 1250, 1619.).

Neki ajánlotta disputációját, mint volt tanítójának, Mezőlaki Miklós (RMK III 4233, Frankfurt 1622 körül).

Csernel György l. Chernel György

Csontos István l. Fegyverneki Csontos István

Csopa Péter l. Borzási Csopa Péter

Csulyak István l. Miskolczi Csulyak István

CSULAI György

(Georgius Czulai, Georgius Czulay); 1619. máj. 4.

1616. aug. 3-án iratkozott be Debrecenben a felsőbb osztályokba. 1619—1620-ban a heidelbergi egyetemen tanult. Bethlen István alumnusa volt (RMK III 1291). Hazatérve Gyulafehérvárott lett tanár. 1623-ban Székelyudvarhelyen lelkész. Ebben az évben az udvarhelyi egyházmegyében esperesnek is megválasztották. 1627-től Nagyenyeden lelkészkedik, s itt is hamarosan esperes lett. 1634-ben ő is aláírta a Concordia inter evangelicos querendae című vitairatot (RMK III 1924). 1635-ben fejedelmi udvari papnak és gyulafehérvári lelkésznek hívják. 1650-től erdélyi püspök és a gyulafehérvári egyházmegye esperese. II. Rákóczi György hadakozásai idején bujdosásra kényszerült. 1660-ban Magyarországon halt meg. (Zoványi)

Művei:

Két cím nélküli disputáció D. P. Thes. Bibl. c. kötetében 1619. okt. 23. 257. l.; és 1619. dec. 18. 202. l.

Üdvözlő verset írt Mindszenti Csupro Imréhez (RMK III 1298, 1620. aug. 24.); és Barcsay Zsigmondhoz (RMK III 1291, 1620 karácsonyán).

Latin gyászbeszéd Károlyi Zsuzsanna felett = *Exequiorum coeremonialium...* Gyulafehérvár 1624 = RMNY 1307.

Gyászbeszéd gróf Bethlen Péter felett = *Temetési pompa...* Várad 1646 = RMK I 787.

Üdvözlő vers Geleji Katona Istvánhoz: *Praeconium evangelicum II.* Gyulafehérvár 1640 = RMK II 552.

Zoványi szerint gyászbeszédet mondott Keserűi Dajka János felett is 1633-ban.

A könyvei egy részéről készült jegyzéket közölte a *Marosvásárhelyi Evangélikus Főtanoda Értesítője* 1876/77. 4. l.

Neki ajánlják a következő disputációkat: RMK III 1556 Almási P. István (Franaker 1640) mint egyik fautorának; RMK III 1570 Mogyorósi János (Gro-

ninga 1641) mint egyik fautorának; RMK III 1690, Kálnai Péter (Utrecht 1647. ápr. 14.) mint egyik fautorának; RMK III 1712, Illyefalvi István (Utrecht 1648. márc. 13.) mint egyik fautorának; RMK III 1748, Várallyai Simon Mihály (Franaker 1650. júl. 15.) valószínűleg, mint mecénásnak; RMK III 1785 Geleji Katona István (Utrecht 1651. márc. 15.) valószínűleg, mint mecénásának; RMK III 1786 Geleji Katona István (Utrecht 1651. jún. 14.); RMK III 1884 Tiszabecsi P. Tamás (Frankfurt 1654. nov.) valószínű, mint mecénásnak; RMK III 1890 Csengeri K. István (Leyden 1654. márc. 28.) valószínűleg, mint mecénásnak; RMK III 1911 Szentgyörgyi Dávid (Utrecht 1654. jún. 10.) valószínű, mint mecénásnak. Minden bizonnyal az egyházkerület pénzéből taníttatta Csulai a fenti tanulókat.

Csupró (?) István
(Stephanus Czupro)

Putnoki Tállyai János egyik mecénása, debreceni polgár. (RMK III 1216, 1618. jún. 10.)

Dajka János l. Keserűi Dajka János

DARNAI László György
(Georginus Lazlo Darnainus; Georgius L. Darnainus); 1618. aug. 12.

Komáromban tanítványa volt Pécseli Király Imrének (RMK III 1293). A heidelbergi egyetemre való beiratkozásának dátuma: 1618. aug. 12. Somodi Jánosnak, az érsekújvári őrség pénztárosának volt alumnusa. Még 1620 közepén is Heidelbergben tartózkodott. A Felső-Duna melléki egyházkerület 1622. évi zsinata szentelte pappá. 1625-ben nagymagyari prédikátor, 1636 körül a Komárom melletti Szőny lelkipásztora volt. (Adattár I 164. l., RMK III 1293, RMK III 1375, RMKT XVII/2 260. l.)

Művei:

Három cím nélküli disputáció D. P. Thes. Bibl. című kötetében: 1619. márc. 13., 172. l.; 1619. dec. 4. 287. l.; 1619. júl. 16, 216. l.

Disputatio harmonica confessionum Augustanae, Palatinae et Helveticae, Orthodoxorum consensum exhibens... praeside Henrico Alting. 1620. jún. 24. Heidelberg 1620 = RMK III 1293.

Neki ajánlotta Csúzi Cseh János RMK III 1375-öt, 1625. szept. 28-án, mint egyik fautorának.

Daróczi Király Imre

Simándi Bodó Mihály egyik fautora. Dunapataji prédikátor (RMK III 1331, 1621. jan. 13.). Valószínű azonos azzal a Daróczi Imrével, aki a Valkó megyei Orosziban 1604-ben török fogságban írta Cantio optima et pulchra című magyar nyelvű versét. (RMKT XVII/1 349—354, 610. l.)

Debrecen város tanácsa

Az ő alumnusa Putnoki Tállyai János (RMK III 1216, 1618. jan.), és Milotai Nyilas István (Napló 139. l.).

Debreceni B. Keresztúri István

Károlyi András egyik fautora. A hozzászóló ajánlás szövege „...nec non generoso ac vere nobili viro Stephano B. Kerezturien. Debretzeni"

(RMK III 1199, 1617. nov. 1.). Szabó Károly leírásában Debreceni István bodrogkeresztúri papnak értelmezi az ajánlás szövegét, ott azonban, mint az idézet is mutatja, nincs szó arról, hogy Debreceni István pap volna. Debrecenben 1592-ben, 1598. jan. 18-án és 1613. nov. 2-án subscribált Debreceni István nevű diák. (Isk. Adattár)

DEBRECENI NAGY Ferenc
(Franciscus Nagy Debreceni, Franciscus Nagy Debrecinus) 1620. máj. 28.

1620. máj. 28-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Itthon az 1630-as évek elején tállyai pap volt. (RMK III 1485)

Művei:

Üdvözlő verset írt Szathmárnémeti Istvánhoz (RMK III 1300, 1620. aug. 12.); Szenci Molnár Alberthez (Lexicon Latino-graeco-Ungaricum. Heidelberg 1621 = RMNY 1239).

Neki ajánlja Tornai P. István RMK III 1472-t (Leyden, 1631. márc. 15.), mint tállyai papnak, egyik fautorának; Tölcseki Mihály RMK III 1485-öt (Leyden, 1632. szept. 8.), mint tállyai papnak, egykori tanítójának.

DEBRECENI SÓS Péter
(Petrus S. Debrecinus); 1598. ápr. 8.

Petrus Sos Debreceni neve 1597. máj. 20-án szerepel a wittenbergi magyar bursa anyakönyvében. 1598. ápr. 8-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre, ahol 1598 augusztusában adakozott a beteg Szenci Molnárnak. Mást nem tudunk róla. (Isk. Adattár 28. l., Napló 21. l.)

Műve:

Allacrumatio parentis super funus filioli (= *Threnodiai in praematurum obitum Joannis Wendighi*... Wittenberg 1597. = RMK III 911-ben.)

Debreceni Tamás
(Thomas Debreceni)

Az ő alumnusa Tornai Pastoris Ferenc (RMK III 1217-hez írt üdvözlő vers és RMK III 1225, Marburg, 1618.)

1617-ben még Thurzó György, 1618-ban Thurzó Imre tokaji jószág-igazgatója. Később, 1628-ban már az erdélyi fejedelem erdélyi jószágainak igazgatója, s 1643-ban még mindig betölti ezt az állást.

Neki ajánlották még a következő műveket: Milotai Nyilas István: *A mennyei tudomány szerint való irtovány*... Debrecen 1617 = RMNY 1132; Tornai P. Gáspár RMK III 1426-ot (Leyden 1628. márc.).

DECSI István
(Stephanus Decius Baronius; Stephanus Detsi; Stephanus Detsius); 1597. szept. 15.

1589-ben subscribált Debrecenben, ahol seniora és collaboratora is lett az iskolának. 1595. nov. 23-án a bodrogkeresztúri iskola rektora volt (RMKT XVII/2 287. l.). 1597. márc. 4-én a wittenbergi, szept. 15-én a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Itt 1598 augusztusában adako-

zott a beteg Szenci Molnárnak. Hazatérése után, 1602-ben mint nagybányai lelkész feleségül vette Hodászi Lukács, Katalin nevű lányát. Kettőjük lakodalmára adták ki a következő művet: *ΓΑΜΗΛΙΑ Stephano Decio verbi divini apud Rivulienses ministro, sponso et lectissimae virgini Catharinae ... domini Lucae Hodazi... filiae, sponsae, nuncupata ab amicis et discipulis.* Debrecen 1602 = RMNY 884. 1613-ban már váradi lelkipásztor és bihari esperes, s ebben a hivatalában haláláig 1631. jún. 15-ig megmaradt. (Adattár I 322. l., RMKT XVII/1 604. l. Napló 21. l.)

Művei:

De praedestinatione 1599. júl. 14. = D. P. C. T. 1. 30—35. l.

Latin gyászverset írt apósa, Hodászi Lukács halálára. (Keserűi Dajka János: *Az tiszteletes... Hodászi Lukácsnak... teteme fölött tett prédikáció...* Debrecen 1613 = RMNY 1048.)

Neki ajánlották a következő műveket: RMK III 1151 Gyöngyösi Kiséri András 1615. okt. 7.; RMK III 1153 Váci Péter 1615. szept. 30.; RMK III 1194 Fegyverneki István 1617. máj. 10.; RMK III 1203 Varsányi P. István 1617 aug. 30.; RMK III 1250 Borzási B. Balázs 1618. jún. 20.; RMK III 1064 Szentsimoni Pastoris Gábor 1608. febr. 17., Wittenberg; RMK III 1226 Vári Miklós 1618 Marburg; RMK III 1372 Besenyei F. Mihály Brema 1625. jún. 25. Valamennyien, mint váradi pap és bihari esperesnek, egyik fautoruknak.

Dengelegi Anna, Anárcsi Péter özvegye

(Anna Dengelegi consors quondam...Petri Anarczi)

Mindszenti Cz. Imre mecénása (RMK III 1298, 1620. aug. 24.) Nagy Iván említ egy Dengeleghy Anna nevű személyt, aki 1632-ben részt kapott a család ősi birtokán, a Szatmár megyei Dengelegen. Ugyancsak Nagy Iván szerint Anárchy Péter 1592—94-ben Szatmár vármegye alispánja volt.

Deres Gáspárné

(Catharina N. Casparis Deres... vidua)

Fegyverneki István mecénása (RMK III 1194; 1617. máj. 10.).

Detsius, Stephanus l. Decsei István

DIÓSZEGI D. Péter

(Petrus D. Diosseginus, Petrus D. Dioszegi)] 1615. máj. 15.

1603. okt. 13-án iratkozott be Debrecenben Petrus Diószegi. (Isk. Adattár 101. l.). 1615. V. 15-től a heidelbergi egyetemen tanult. 1634-ben mint széki pap és belső-szolnoki esperes írta alá a Concordiae inter evangelicos querendae consilia című iratot (RMK III 1924). Ezt a hivatalt viselte még 1637 júniusában is. (RMK III 1521)

Műve:

De Sacrae Scripturae authoritate canone, lectione, necessitate, obscuritate, perfectione 1616. febr. 16. = D. P. C. T. 2. 281—263 (recte 283.) l.

RMK III 1521-et neki ajánlotta Dadai János (Franaker 1637. jún.).

Diószegi Szél Mihály felesége

Gönci F. János pártfogója (RMK III 1296, 1620. júl. 19.).

Diószegi V. Márton
(Martinus V. Diószegi)

Diószegi V. Mihály egyik fautora (RMK III 1294, 1620. aug. 2.) 1620-ban diószegi pap és érmelléki esperes. 1631-ben még ugyanebben az állásban van.

Neki ajánlották még: RMK III 1457-et Matkó János (Leyden 1630. szept. 7.); RMK III 1467-et Hodászi Miklós (1631), mint egyik fautoruknak.

DIÓSZEGI V. Mihály
(Michael V. Diószegi)] 1618. aug. 12.

Hazai iskolázásáról nem ismerünk adatokat. 1618. aug. 12-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre, ahol Zólyomi Erzsébetnek, Szerdahelyi Imrefi János özvegyének alumnusa volt. Fautorjaiként megnevezte továbbá: Diószegi V. Mártont, Varsányi Dánielt, Szikszai Mátyást, Látzai Istvánt, Buza Szabó Jánost és Buza Szabó Pétert. Itthoni életútjáról annyit tudunk, hogy bihari lelkipásztor volt (a heidelbergi anyakönyv későbbi kézírásos bejegyzése: Toepke 290. l.), 1633 januárjában a váradi egyházmegye esperesévé választotta, 1646-tól pedig Tiszántúli püspök volt. (Adattár I. 323. l.)

Művei:

D. P.: Thes. Bibl.-ben három disputáció cím nélkül: 1619. febr. 17-én (168. l.), 1619. aug. 7-én (224. l.), 1619. dec. 27-én (297. l.).

De verbo Dei... sub praesidio Henrici Alting 1620. aug. 2. Heidelberg 1620 = RMK III 1294. Üdvözlő verset írt hozzá Bojti Veres Gáspár.

Neki ajánlotta RMK III 1468-at Jenei G. István (Leyden 1631.).

Dobó Ferenc

Az 1602—4-ben Heidelbergben tanult Békési Péter mecénása; Sárospatak ura. (Napló 136. l.)

DOBRAI VÁRDI Mihály
(Michael Vardi Dobranus, Michael Vardi, Michael Vardius Dobranus), 1608. szept. 24.

Misloczi Csulyak István 1608. júl. 17-én Tarcalról Szenci Molnárhoz küldött levelében azt írja, hogy Molnár Dobrai Várdi által küldhet levelet számára. Ebből arra lehet következtetni, hogy külföldi útja előtt Dobrai valahol a Hegyalján működhetett.

Művei:

De libertate Christiana 1608. dec. 7. = D. P. C. T. 1. 827—830. l.

De invocatione Sanctorum 1609. febr. 22. = D. P. C. T. 1. 849—852. l.

De sacra scriptura 1609. máj. 13. = D. P. C. T. 1. 747—749. l.

De incarnatione Filii Dei 1609. nov. 4. = D. P. C. T. 2. 424—430. l.

De vanitatibus Bellarmini circa contraversiam de pseudo-Sacramento Poenitentiae 1610. ápr. 6. = D. P. C. T. 2. 530—536. l.

Gyászverset írt latinul az 1609. nov. 21-én elhunyt Homonnai Drugeth Bálint halálára. (= Szepsi Korotz György: *Βασιλικον δωρον*... Oppenheim 1612 = RMNY 1083 függeléke.)

Dobranus György

Szathmárnémethi István egyik pártfogója. RMK III 1300-at ajánlja neki 1620. aug. 12-én mint a szathmári tanács egyik tagjának.

Dobranus Péter

Szathmárnémethi István egyik pártfogója. RMK III 1300-at ajánlja neki 1620. aug. 12-én mint a szatmári tanács egyik tagjának.

Dopszai Péter l. Kisdopszai Péter

Dús Márton l. Muraközi Dús Márton

Egri Boldizsár l. Lazari Egri Boldizsár

Egri Gáspár l. Lazari Egri Gáspár

ERDŐBÉLTEKI Mihály

(Michael Erdö Belthekinus; Michael Belteöchi; Michael Belteki); 1618. ápr. 7.

1617. júl. 7-én iratkozott be Marburgban. 1618. ápr. 7-től Heidelbergben tanult. Szepsi Lakatos Benedek alumnusaként (Adattár I 150. l.). További életéről nem tudunk. (L. még: Nagy J.)

Művei:

Két cím nélküli disputáció = D. P.: Thes. Bibl.-ben 1618. jún. 8. 110. l.; 1618. okt. 24. 142. l.

Üdvözlő verset írt Lázári Egri Boldizsárhoz, tanulótársának, Lázári Egri Gáspárnak apjához (RMK III 1252, 1619. ápr. 3.); Aszalos Mihályhoz (RMK III 1222, Marburg 1618).

Emléksorokat írt Tállyai Putnoki János emlékkönyvébe Heidelbergben 1618-ban (Adattár I. 150. l.).

Érsek Péter l. Somosújvalvi Érsek Péter

ÉRSEKÚJVÁRI Gáspár

(Caspar Uywarinus, Erseck Uyvarinus); 1601. márc. 29.

1601. márc. 29-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. 1602. szeptember—novemberében hazatérésére készülve ösztöndíját várta otthonról, hogy adósságait kifizethesse. (Napló 137, 138, 139. l.)

Műve:

De missa pontificia 1601. júl. 11. = D. P. C. T. 1. 376—384. l.

Eszikszai, Andreas l. Szikszai András

Fabricius István l. Viski Fabricius István

Fegyverneki Balázs

(Basilius Fegyverneki)

Fegyverneki István neki ajánlotta RMK III 1194-et 1617. máj. 10-én, mint atyjának, szalontai lelkipásztornak, egyik fautorának. Más adatot nem ismerünk róla.

FEGYVERNEKI CSONTOS István
(Stephanus Czontos Feyverneki); 1620. máj. 28.

Heidelbergi beiratkozásának dátumán kívül mást nem tudunk róla.

FEGYVERNEKI HAJTÓ János
(Joannes Haito Fegyvernekinus), 1610. szept.

1605. márc. 25-én subscribált Debrecenben. 1608-ban vásárolt egy könyvet, amelynek címlapján ez a bejegyzés áll: „Sum Johannis H. Fegyverneki Emptus fl. 1 den. 50. An 1608. Szólósini a Matthia Emódj", továbbá: „Sum Francisci Csepeini", tehát a könyv később Csepei Ferenc birtokába jutott. Őrzési helye a kolozsvári református kollégium könyvtára volt F. 18. sz. jelzettel. Fegyverneki peregrinációja előtt két évig Beregszászon volt rektor. 1609. jan. 16-án a wittenbergi, 1610. szeptemberében a heidelbergi, 1610. nov. 7-én a marburgi egyetemre iratkozott be. További sorsát nem ismerjük. (Isk. Adattár 101. l., Adattár I 122. l., Napló 352. l., Nagy J. 40. l.)

FEGYVERNEKI István
(Stephanus Pastoris Feyverneki, Stephanus Fegyverneki); 1615. nov 6.

1608. szept. 13-tól Debrecenben tanult, ahol kántor is volt. 1615. nov. 6-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre, ahol Deres Gáspár özvegyének az alumnusa volt (RMK III 1194). Szinnyei szerint még 1620-ban is Heidelbergben tartózkodott. Több adatot nem ismerünk róla. (L. még: Isk. Adattár 102. l.)

Művei:

De sacramento baptismi. 1616. jan. 6. = D. P. C. T. 2. 264—267. l.

De Deo, creatione mundi et angelorum. 1616. febr. 24. = D. P. C. T. 2. 283—285. l.

De Sacrae Scripturae authoritate, interpretatione, lectione, perfectione, necessitate. 1616. okt. 12. = D. P. C. T. 2. 339—340. l.

De potestate ecclesiastica... sub praesidio Bartholomaei Coppeni... 10. Maji... Heidelbergae 1617 = RMK III 1194. (Üdvözlő verset senki sem írt hozzá.)

Fehérvizi János l. Albensis Nagy János

Féja Mátyás

Varsányi P. István egyik fautora (RMK III 1203, 1617. aug. 30.).

A nagyrákói Féja család tagja. 1608. ápr. 22-én mint a kassai kincstár számvevő írnoka kötött házasságot Beregszászi Zsuzsannával. Esküvőjükre adták ki az *Epithalamia in honorem nuptiarum* Bartphae 1608 című versgyűjteményt (RMNY 966). 1612-ben apjának, Féja Lőrincnek emlékére gyászverseket adatott ki: *Parentalia anniversaria in mortem egregii quondam Laurentii Feia... anno 1612 die 16. Martij in aeterna gaudia evocati.* Cassoviae 1615 (RMNY 1087). Ekkor a szepesi kamara számvevője volt. Varsányi pedig 1617-ben kelt ajánlásában Szendrő vára gondnokaként (bonorum provisor) nevezi meg. Bocatius hozzá is írt üdvözlő verset (1029(131)).

Fekete Jakab

Nagyszombati polgár. Péli S. István egyik fautora. (RMK III 1200; 1617. okt. 18.)

Fekete Tamás l. Kökényesdi Fekete Tamás

FELCKMANNUS, Petrus
(Petrus Falkmannus, oder Felckmannus Coronaeus Transylvanus); 1595. febr. 26.

Beiratkozási dátuma mellett Toepke megjegyzi róla, hogy 1597-ben még Heidelbergben tanult (177 l.). 1596. aug. 16-án viszont Szenci Molnár Albert Genfben találkozott vele, ahová Felckmann angliai és franciaországi vándorlás után érkezett. 1598 augusztusában pedig Heidelbergben adakozott a beteg Szenci Molnárnak. 1600—1603-ban Heidelbergben lakott, s több magyarországi diáknak adott szállást. 1603. szept. 8-án halt meg. Napló 15., 16., 108., 115., 143. l.; RMKT (XVII/2 289, 347. l.)

Műve:

Theses theologicae de papatu... scriptae a Daniele Tossano... respondente Petro Felckmanno... 17. Martii... Heidelbergae 1598 (RMK III 918). 1601. okt. 2-án Heidelbergből Szenci Molnárnak írt levele = (Napló 126. l.).

FÉLEGYHÁZI Máté

(Matthaeus Felegihasius; Matthaeus Felegyhazinus)] 1602. máj. 25.

Külföldi útja előtt a miskolci iskola ludimoderátora volt, ahol a német vasasok egy ízben összevagdalták. Egy sárospataki polgár alumnusa volt. Mást nem tudunk róla. (Napló 136. l.)

Művei:

De justificatione fidei. 1603. jan. 29. = D. P. C. T. 1. 451—454. l.
Üdvözlő verset írt Pataki Füsüs János: *Királyoknak tüköre...* Bártfa 1626 című művéhez. = RMNY 1347.

Felső Balázs

Szabó Károly leírása szerint RMK III 1152-őt ajánlja neki 1615. szept. 16-án Komáromi Szerafin Pál. Valószínűleg pápai polgár volt (RMKT XVII/2 258. l.) Szabó leírása szerint a neve Vazul de ez Szabónál nyilván a latin Basilius fordítása, s ennek inkább megfelelője abban az időben a Balázs, mint a nyelvújítással felújított Vazul.

FILICZKI János
(Joannes Filiczki de Filefalva); 1611. ápr. 2.

(1580 k. Farkasfalva — Sárospatak 1622.) Itthoni tanulmányait Thököly István segítségével végezte. 1602-ben mint az ifjú Hoddiegova bárók nevelője külföldi egyetemekre ment. Megfordult Görlitzben, 1602-ben Prágában iratkozott be az egyetemre, 1605. jún. 14-én Herbornban, 1608. ápr. 10-én Marburgban. Ez évben Siegenben is járt. 1611. ápr. 2-án Heidelbergben

iratkozott be, 1612 októberében Baselben, később Altdorfban is megfordult. 1617-ben hazatért, s a sárospataki iskolában volt tanár. 1622 elején az iskola első rektora lett, de már ez év végén pestisben meghalt. (Szinnyei, RMKT XVII/1 623—624. l., Nagy J., Napló 315., 317., 341., 378. l.)

Művei:

Xenia natalitia Pragae 1604 = RMK III 1015.

Magyar üdvözlő vers Szenci Molnár Albert: Psalterium Ungaricum-ához (Herborn 1607, RMNY 962); Latin Pécseli Király Imre Isagogeséhez (RMK III 1112, 1612 Opppenheim).

Egy magyar—latin, egy szlovák—latin és egy latin gyászvers VI. János Nassau-Dillenburgi gróf halálára a „*Luctus illustris Nassoviae scholae Signensis super obitu... Johannis senioris comitis Nassoviae...*" Herbornae Nassoviorum Anno 1607.

Disputatio theol. sex praecipuas de ecclesia quaestiones continens. Sigenii 1608 = RMK III 1061.

Carminum liber primus Basel 1614 = RMK III 1130.

Pareus, Johann Philipp: *Delitiae poetarum Hungaricarum* Frankfurt 1619, 465—530. lapján található Johanni Filiczki *Poemata varia* = RMK III 1245.

Latin gyászvers Károlyi Zsuzsanna halálára = *Exequiae* Gyulafehérvár 1624 = RMNY 1307.

Szinnyei említi még:

Carminum libri duo Basileae 1604.

De omnipraesentia corporis Christi testimoni Augustini eversa Marburg.

Primitiae Poeticae. Marburg év nélkül.

Szenci Molnárhoz 1608. júl. 31-én Siegenből kelt levele (Napló 279—280. l.).

Flórián Gáspár l. Komáromi Flórián Gáspár

FÖLKEN, Bartholomaeus Transylvanus

1617. aug. 28.

Mást nem tudunk róla.

Füsüs András, János és Miklós l. Pataki Füsüs András, János és Miklós

Gara András l. Pankotai Gara András

Gara János l. Pankotai Gara János

GELEJI KATONA István

(Stephanus Katona Gelëinus; Stephanus Gelei Katona; Stephanus Kathona Gelei; Stephanus Kathona Geleinus, Stephanus K. Gelei); 1615. nov. 6.

(Gelej 1589 — Gyulafehérvár 1649. dec. 12.) Gyermekkorában, 1596-ban a mezőkeresztesi csata után egy hónapig Szolnokon volt török fogságban, édesanyja váltotta ki. Ez az élmény végig vonul művei nagy részén. Tanult: Monokon, Szántón, Göncön, Sátoraljaújhelyen, Sárospatakon. Utóbbi helyen szeniorrá is választották. Ezután Beregszászon tanítóskodott. 1615. V. 10-én a tiszántúli egyházkerület közzsinata őt ajánlotta Bethlennek taníttatásra, így lett fejedelmi alumnus. 1615. nov. 6-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre. 1617-ben hazatérve rektor lett Gyulafehérvárott. 1619 tavaszán mint ifjú Bethlen István egyik nevelője visszatért

Heidelbergbe. 1620 végén Nürnbergen és Prágán keresztül sikerült haza utazniuk Magyarországra. Geleji Katona 1621 novemberétől mint udvari pap működött először Károlyi Zsuzsanna majd a fejedelem mellett. 1633-ban erdélyi püspökké választották. Ezt az állását haláláig megtartotta.

Művei:

De sacramentis in genere 1615. dec. 23. = D. P. C. T. 2. 262—264. l.
De certitudine fidei 1616. máj. 3. = D. P. C. T. 2. 309—314. l.
De fide et justificatione 1616. dec. 4. = D. P. C. T. 2. 350—351. l.
Theses orthodoxae de justificatione hominis peccatoris coram Deo... sub praesidio Davidis Parei... ad diem ult. Maji (1617) Heidelberg = RMK III 1197. Elöl a szerző hosszabb szövegű ajánlása Bethlenhez, hátul Kóródi Bedő Dániel Bethlent dicsőítő költeménye, és Albensis Nagy János, valamint Jászberényi Mátyás üdvözlő verse áll.
Üdvözlő verset írt Békési P. Andráshoz (RMK III 1171, 1616); Albensis Nagy Jánoshoz (RMK III 1190, 1617. jún. 28.); Jászberényi Mátyáshoz (RMK III 1196, 1617. okt. 25.); Bojti Veres Gáspárhoz (RMK III 1193, 1617).
Két gyászbeszédet mondott Károlyi Zsuzsanna felett. = *Exequiae...* Gyulafehérvár 1624 = (RMNY 1307).
Titkok titka. Gyulafehérvár 1645 = (RMK I 772).
Magyar grammatikácska Gyulafehérvár 1645 = (RMK I 773).
Váltság titka I—III. Várad 1645, 1647, 1649 = (RMK I 779, 799, 826).
Praeconium Evangelicum. Gyulafehérvár 1638 = (RMK II 521).
Praeconium Evangelicum. Tomus Secundus. Gyulafehérvár 1640 = (RMK II 552).
Öreg Graduál. Gyulafehérvár 1636 = (RMK I 658) Keserűi Dajka Jánossal együtt állították össze.
Canones ecclesiastici... Gyulafehérvár 1649 = (RMK II 700).
Levelei kiadva: Sárospataki Füzetek 1857, 177—180. l.; Új Magyar Museum 1859 I 199—233. l.; Erdélyi Protestáns Közlöny 1874, 21—23., 1881 6—7. l.; Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1885, 22—26. l.; Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 1877, 225—226. l. Protestáns Közlöny 1890, 329. l.; ItK 1894, 336—346. l.; Erdélyi Múzeum 1940, 49—52. l.
Geleji Katona könyveinek lajstroma = MKSzle 1890, 270—275. l.
Neki ajánlották disputációjukat: Mezőlaki Miklós (RMK III 1361, Franaker, 1624. márc. 24.); Uzoni Jankó Boldizsár (RMK III 1486, Leyden, 1632. szept. 11.); Tályai Z. Márton (RMK III 1503, Leyden, 1634.); Dadai János (RMK III 1521, Franaker 1637.); Almási P. András (RMK III 1556, Franaker 1640.); Mogyorósi Alexius (RMK III 1570, Groninga 1641.); Csaholczi P. János (RMK III 1611, Utrecht 1643. febr. 11.); Kazai János (RMK III 1629, Utrecht 1644. márc. 30.); Kálnai Péter (RMK III 1690, Utrecht 1647. ápr. 14.); Fogarasi K. Ferenc (RMK III 1702, Leyden 1648. jún. 20.); Illyefalvi Sz. Miklós (RMK III 1712, Utrecht 1648. márc. 13.); Gidófalvi István (RMK III 1745, Franaker 1650.); Mezőlaki Miklós (RMK III 4233, Frankfurt 1622 körül).

Gönczi A. József

Gönci F. János (RMK III 1295, 1618. okt. 2.) pártfogója. 1591-ben Debrecenben iratkozott a felsőbb osztályokba, később collaborator lett. 1595. júl. 12-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. 1596—99 rektor Nagyváradon; 1605 körül Szatmáron, 1613-ban Bihardiószegen, 1618-tól Nagybányán lelkész. 1618. nov. 22-én a tiszántúli egyházkerület püspökké, 1621-ben vagy 22-ben a nagybányai egyházmegye esperessé is választotta 1629-ben halt meg. (Zoványi, Szinnyei.)

Művei:

Magyar gyászbeszéd Károlyi Zsuzsanna felett 1622-ben = *Exequiae* Gyulafehérvár 1624 = RMNY 1306.

Gyászbeszéd Hodászi Lukács felett 1613-ban. Tudomásunk szerint nem jelent meg.

Neki ajánlotta heidelbergi disputációját 1620. nov. 4-én (RMK III 1295) Gönci F. János mint prátfogójának és rokonának. Továbbá ugyancsak ő RMK III 1376-ot Franaker 1625, és Vetési Z. István RMK III 4234-et, Frankfurt XVII. század, mint egykori tanítójának.

Gönci Aszalos Mihály l. Aszalos Mihály

Gönci Aszalos Tamás l. Aszalos Tamás

GÖNCI F. János

(Joannes F. Gönci, Joannes F. Göncinus; Joannes F. Gone valószínű Toepke hibásan olvasta); 1618. aug. 12., 1618. okt. 2.

1618-ban két Gönci F. János is beiratkozott a heidelbergi egyetemre. Az egyik Nagybánya város alumnusa volt (RMK III 1295), a másik Mészáros Tamás debreceni polgáré (RMK III 1296). Herepei szerint a kettő bizonyára egy személy (Adattár I 164. l.).

A rájuk vonatkozó adatokat sajnos nem tudjuk különválasztani, ezért együtt közöljük azokat. 1611. júl. 28-án subscribált Debrecenben Joannes F. Gönci, később collaborator is volt. (Isk. Adattár 103. l.) 1631-ben Gönci P. János mindszenti pap. (RMK III 1471). 1656-ban egy Gönci János tokaji pap (RMK III 1964). 1666-ban tályai pap (RMK III 2326 és RMK III 2370). Kérdéses azonban, hogy egyáltalán rájuk vonatkoznak-e ezek az adatok.

Műveik:

Három cím nélküli disputáció. D. P.: Thes. Bibl.-ben 1619. jan. 2., 160. l.; 1619. szept. 19. 240. l.; 1619. nov. 6. 266. l.

De gubernatione rerum formatarum seu providentia Dei... praeside Davidi Pareo... 4. Nov. ... Heidelbergae 1620 (RMK III 1295). Üdvözlő verset írtak hozzá Balthasar Baumbach, a héber és görög nyelv professzora Mindszenti Imre és Lévai H. János.

De Anti-Christo... sub praesidio... Henrici Alting... 19. júl. Heidelbergae 1620 (RMK III 1296). Üdvözlő verseket nem írtak hozzá.

Üdvözlő verset írt (írtak?) Szatmárnémethi Istvánhoz 1620. aug. 12-én (RMK III 1300); és Simándi Bodó Mihályhoz 1621. jan. 13. (RMK III 1331).

Gönci János nevű papnak ajánlják később a következő disputációkat mint fautorjuknak: RMK III 1471-et Szepsi W. András Leyden 1631. máj. 17.; RMK III 1964-et Telkibányi István Gröninga[!] 1656-ban; RMK III 2326-ot Franaker Mezőlaki P. János, és RMK III 2370-et Utrecht Szathmárnémethi Mihály 1666-ban.

Gönci Szabó György l. Szabó György

Gyarmathi S. Imre

Szentgyörgyi Bálint egyik fautora (RMK III 1125, 1613. aug. 28.). 1593-ban kisvárdai rektor volt, 1596—1601 között Kölcsén, 1607—1612 között Benén, 1613—1614 között Salánkon lelkész (RMKT XVII/1 521. l.).

Művei:

Tristis Querelae Scolae Küs Vardinae... brevi elegiaco carmine... 1593. 14. Cal. Aug. = RMKT XVII/1 521—523. l. Kézirata az OL Zichy-levéltárában (Fasc. 144 NB).

Cantio pulchra Gyászban öltözék szegény Magyarország = (RMKT XVII/1 80—81. l. Kézirata: Lipcsei-kódex. Lipcsei városi könyvtár, N 98. sz. mikrofilm az MTA Könyvtárában.

GYÖNGYÖSI KISÉRI András

(Andreas Kiséri Göngiosi, Andreas K. Gyóngyósinus, Andreas Kisiri Gyongyosinus, Andreas Kyseri Gyóngyósinus); 1614. jún. 17.

Debrecenben lépett a felső osztályokba 1610. máj. 5-én. 1613-ban contrascriba majd senior lett. A következő év jún. 17-től Heidelbergben tanult, mint Bethlen alumnusa, 1617 decemberében tért haza, s két évig gyulafehérvári rektor volt. 1619-ben kolozsvári pap lett, 1620 körül kolozskalotai esperes, 1620-ban tagja volt Milotai Nyilas István: Speculum Trinitatisát bíráló bizottságnak. 1622 végén fiatalon meghalt. (Zoványi és Adattár I 174—189. l.)

Művei:

De predestinatione divina 1614. dec. 3. = D. P. C. T. 2. 194—195. l.

De Sacra Scriptura 1615. ápr. 22. = D. P. C. T. 2. 217—219. l.

De uno vero Deo et SS. Trinitate... sub praesidio Davidis Parei... 1615. okt. 7. Heidelbergae 1615 (RMK III 1151.). Üdvözlő verset írt hozzá Szenci Boros János, Károlyi K. István, Viski B. Márton, Váczi S. Péter, Megyei G. Mihály.

Üdvözlő verset írt Váczi S. Péterhez (RMK III 1153, 1615. szept. 30.).

Három magyar gyászbeszédet mondott Károlyi Zsuzsanna temetésén: *Exequiae...* Gyulafehérvár 1624 = RMNY 1306/2, 1306/7, 1306/10.

GYURAI KEVI Pál

(Paulus Gymoi Keninus, nyilván Toepke hibásan olvasta; Paulus Gyurai Kevinus, Paulus Gyuravius; Paulus Gyuroi; Paulus Kevinus); 1608. Szept. 25.

1590-ben beiratkozott Debrecenben egy Paulus Kevi nevű diák, aki később „decanus, collaborator et contrascriba". Nem tudjuk azonban azonos-e a Heidelbergben 1608. szept. 25-én beiratkozott személlyel. Szinnyei, aki az alább felsorolandó hat disputációból 5-öt ismer, két különböző személynek tartja Gyurói Pált és Kevi Pált. Előbbinek tulajdonítja az alábbi, 1., 2. és 6. helyen leírt műveket, utóbbinak a 4-et és 5-et. Mi azonban, mivel csak egy beiratkozási dátumot találtunk, nem láttunk arra okot, hogy két személyt különböztessünk meg.

Művei:

De peccato in genere... 1608. Nov. 12. = D. P. C. T. 1. 815—817. l.

De matrimonio errores pontificiorum 1609. márc. 11. = D. P. C. T. 1. 860—862. l.

De aeterna Dei praedestinatione 1609. máj. 27. = D P. C. T. 1. 752—755. l.

Continuatio vanitatum Bellarmini de Antichristo 1609. dec. 2. = D. P. C. T. 2. 442—446. l.

De vanitatibus Bellarmini circa controversiam de possibilitate realis praesentiae corporis Christi sub speciebus Eucharistiae 1610. febr. 24. = D. P. C. T. 2. 515—519. l.

De vanitatibus Bellarmini circa controversiam de bonis operibus in particulari, oratione, jejunio et Eleemosyna 1610. júl. 14. = D. P. C. T. 2. 613—630. l.

Hajtó János l. Fegyverneki Hajtó János

HENDELIUS, Georgius (Transylvanus)
(1601. máj. 17.)

Beiratkozásán kívül csak egyetlen adatunk vonatkozhat rá: 1643 januárjában Hendel György bessenyei papnak ajánlja Behm, Martinus Königsbergben kinyomtatott disszertációját (RMK III 1605).

HERBART, Paulus (Transsylvanus)

Neve nem szerepel a Toepke által kiadott heidelbergi matrikulában. Viszont ismerjük egy disputációját.

De persona Christi 1602. nov. 27. = D. P. C. T. 1. 433—435. l.

Herman István l. Keresszegi Herman István

HOGGEUS, Martinus
(Martinus Hoggeus Transylvanus), 1595. aug. 2.

1595. aug. 2-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre. 1596. júl. 21-én Szenci Molnár Albert többek között az ő kíséretében indult Strassburgból olaszországi útjára. 1597 februárjában ismét Heidelbergben tartózkodott. (Napló 12., 102. l.)

Műve:

Üdvözlő vers Szenci Molnárhoz, 1596-ban annak útrakelése alkalmából. (Napló 422. l.)

Horvát L. Péter
(Petrus L. Horvat)

Komáromi polgár Péli S. István egyik fautora (RMK III 1200; 1617. okt. 18.).

Horváth Margit

(Margareta Horvath de Görgen, conjunx olim Michaelis Vasvári)

Szatmárnémethi István egyik patrónusa (RMK III 1300; 1620. aug. 12.).

Hunyor Mihály l. Vizsolyi Hunyor Mihály

Imreffy Mihály özvegye l. Zólyomi Erzsébet

Jacobides Gergely (György) l. Bakai Jacobides Gergely (György)

JÁRFÁS Gáspár
(Casparus Jarfaas, Gasparus Jarfas); 1614. ápr. 1.

Komáromi polgár fia. Heidelbergi tanulásának adatain kívül annyit tudunk róla, hogy apjával Járfás Mihállyal együtt patrónusa volt Kanizsai Mihálynak 1617. VI. 21-én (RMK III 1198).

Művei:

De persona Christi mediatoris 1614. szept. 3. = D. P. C. T. 2. 180—181. l.
De communicatione idiomatum in persona Christi et de satisfactione eiusdem 1615. jan. 13. = D. P. C. T. 2. 201—202. l.
De gratia et libero arbitrio 1615. júl. 29. = D. P. C. T. 2. 231—232. l.
Üdvözlő verset írt: Velechinus Istvánhoz (RMK III 1154, 1615. szept. 9.), és Komáromi Szerafin Pálhoz (RMK III 1152, 1615. szept. 16.).

Járfás Mihály
(Michael Járfás)

Komáromi polgár. Fiával Járfás Gáspárral együtt ő a mecénása Kanizsai Mihálynak (RMK III 1198, 1617. jún. 21.). Szenci Molnár Albertnak is többször nyújtott segítséget. (Napló 57., 69., 290. l.)

JÁSZBERÉNYI Mátyás
(Matthias Jaz-Bereni; Matthias Bereni; Matthias Bereny; Matthias Jaz-Bereny; Matthias Jaz-Berenyi); 1616. okt. 18.

Herepei véleménye szerint 1616. aug. 3-án indult el külföldi peregrinációjára. 1616. okt. 18-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre, ahol Károlyi Zsuzsanna alumnusa volt (RMK III 1196). Herepei feltételezése szerint 1619. január 19-én ért haza, mezőtelegdi prédikátor lett. 1620 szeptemberétől fogarasi pap, mint ilyen írta alá a Concordiae inter evangelicos querendae consilia című iratot is 1634. febr. 7-én. (RMK III 1924). Halálának időpontját nem ismerjük. (Adattár I 117—118. l.)

Művei:

De sacramento in genere 1617. febr. 28. = D. P. C. T. 2. 359—360. l. Szabó Károly RMK III 1192 alatt önálló műként írta le Szinnyei biográfiája alapján, Szinnyei adata Koncz Józseftől származott, Konc József közlései pedig Pareus gyűjteményes disputációs kötetein alapultak, tehát e mű önálló megjelenését így nem tételezhetjük fel.
De libero arbitrio... sub praesidio... Davidis Parei... 25. Oct. Heidelbergae 1617 = RMK III 1196. Üdvözlő verset írtak hozzá: Baumbach, Balthasar Johann, a héber és görög nyelv professzora; Geleji Katona István, Prágai András, Bojthi Veres Gáspár, Szilvási Márton.
De ordine ac serie causarum salutis... praeside Henrico Alting... 8. Apr. Heidelbergae 1618 = RMK III 1215.
Egy cím nélküli disputáció: D. P.: Thes. Bibl. 1617. dec. 29. 21. l.
Üdvözlő verset írt: Pataki Füsüs Jánoshoz (RMK III 1195, 1617. ápr. 26.); Geleji Katona Istvánhoz (RMK III 1197, 1617. V. 31.); Csepei Ferenchez (RMK III 1214, 1617. jún. 13.); Szilvási K. Mártonhoz (RMK III 1218, 1618. aug. 15.).
Emléksorokat írt Heidelbergben 1618. máj. 30-án Putnoki Tállyai János emlékkönyvébe, amelyet a sárospataki református könyvtárban őriznek (Adattár I 118. l.).

Jona Rosa l. Rosa, Jonas

Kádas István

A szatmári szenátus tagja. Szatmárnémethi István egyik fautora (RMK III 1300, 1620. aug. 12.).

KANIZSAI Mihály
(Michael Canisaeus); 1616. máj. 18.

1616. máj. 18-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre, ahol Járfás Mihály, komáromi polgár és fia Gáspár alumnusa volt (RMK III 1191). Érsekújvárról vele küldte el Szenci Csene Péter a második helvét hitvallás fordítását Oppenheimbe, amelyet aztán Szenci Molnár Albert jelentetett meg. Kanizsai Mihály hazatérve előbb komáromi rektor (MPEtA VIII. 52. l.), majd nagyszombati prédikátor lett. 1625-ben Kanizsai Pálfi János őt ajánlotta Batthyany Ferencnek udvari prédikátorul, de 1629-ben még mindig mint nagyszombati prédikátor írt emléksorokat Joannes Maconius cseh költő emlékkönyvébe (TT 1907 508. l.), 1632-ben pedig Sélylyei P. Ferenc ajánlotta disszertációját Kanizsai Mihály nagyszombati papnak (RMK III 1477); (RMKT XVII/8 544—545. l.).

Művei:

De duplici predestinatione Dei 1616. nov. 23. = D. P. C. T. 2. 348—349. l.
De predestinatione... sub praesidio Henrici Alting... 1617. jun. 21. Heidelberg 1617 = (RMK III 1198).
Cím nélkül 1618. jan. 12. = D. P.: Thes. Bibl. 29. l.
Üdvözlő verset írt magyarul Szenci Csene Péterhez (*Confessio Helvetica...* Oppenheim 1616 = RMNY 1115); latinul Bakai Györgyhöz (RMK III 1191); Pataki Füsüs Jánoshoz (RMK III 1195, 1617. ápr. 26.); Varsányi P. Istvánhoz (RMK III 1203, 1617. aug. 30.).
Neki ajánlották a következő disputációkat: RMK III 1375, Franaker 1625. szept. 28. Csúzi Cseh János mint egyik fautorának; RMK III 1379, Franaker 1625. szept. 30. Thuba Tamás mint egyik fautorának; RMK III 1409, Leyden 1627. okt. 20. Kecskeméti N. István feltehetően mint patrónusának; RMK III 1477, Franaker 1632. Séllyei P. Ferenc mint fautorának.

KANIZSAI PÁLFI János
[Joannes Paulides Canisaeus (Caniseus)]; 1609. máj. 30.

Nagykanizsa? — Pápa 1641; Nagykanizsán született; 1602—1607 között Fertőszentmiklóson, Csepregen, Kőszegen és Komáromban tanult, majd rektornak ment Somorjára. 1609. máj. 30-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre, Szegedi Márton kassai polgár alumnusa volt. 200 florenust kapott tőle peregrinációja költségeire Súri Orvos Mihály és Szenci Csene Péter közreműködésével. (Történelmi Tár 1909 451. l.) Visszatérve ismét Somorján, 1611-ben pedig Komáromban rektor. 1612. jún. 1-től 1626. ápr.-ig Pápán lelkész. Itt 1615-ben Magyarországon elsőként presbitériumot szervezett. Résztvett Bethlen Gábor pozsonyi országgyűlésén (1619. dec. 23.—1620. jan. 16.), s itt beszédet is tartott. (Ugyanitt Veresmarti Mihállyal is találkozott l. Ipolyi 522—525. l.) 1626. ápr. 6-tól a Batthyányak birtokán Németújvárott volt prédikátor. 1629. márc. 18-án a dunántúli református egyházkerület püspökévé választották, ekkor egyházkerületében kötelezővé tette a presbiteriumok felállítását. Batthyány Ádám 1633-

ban áttért a római katolikus hitre, s Kanizsai Pálfit elűzte Németújvárról. 1634-ben Sárkány István kapitány hívására Kiskomáromban lett prédikátor Kanizsai. 1639 elején hűdés érte, 1641. ápr. 9-én halt meg. (Zoványi; Thury E.: A dunántúli.)

Művei:

De sacramentis in genere 1609. júl. 2. = Pareus, David: *Collegiorum theologicorum... decuria una* Heidelberg 1611. 771—773. l.

De conciliis ecclesiasticis 1609. dec. 16. = D. P. C. T. 2. 450—455. l.

De papae Romani pontificis maximi pseudo-ecclesia a Roberto Bellarmino descripta, et de Christi pontificis magni vera Ecclesia in scripturis fundata. 1610. máj. 5. = Pareus, David: *Disputationum theologicarum publice... habitarum volumen unum* Heidelbergae 1611. 361—387. l.

1610. okt. 20-án Quirinus Reuterus elnökletével *De persona Christi* disputált. E mű kinyomtatásáról nem tudunk (Tört. Tár 1909 452 l.)

RMKT XVII/8 530. l. szerint üdvözlő verset írt Bakai Gergelyhez: RMK III 1191-ben 1617-ben. Ott azonban csak egy névtelen üdvözlő vers olvasható, amelyet Zoványi sem tulajdonít Kanizsainak.

Napló. Kézirat. A szentantali ferences zárda könyvtárában talált *Chronologia Joannis Funaii* (Basileae 1554) c. mű hátulsó lapján.

Leveleskönyv. Kézirat. A dunántúli ref. egyházkerület könyvtárában található.

A dunántúli egyházkerület jegyzőkönyve. Kézirat. Az esztergomi főszékesegyház könyvtár Batthyány-gyűjteménye. (Relig. III. k 11). E kéziratban olvashatók a következő külön is megemlítendő művek:

a) *Epitaphium eiusdem reverendi domini Petri Also-Lyndvaei.* 1619. júl. 13. 56. l.

b) *Elegidion és Epitaphium Szenci Csene Péter halálára,* 1622. jún. 14. 93—94. l.

c) *Elegia precatoria* (Németújvárról való elűzettetéséről) 315. l.

d) *A pozsonyi országgyűlésen a nemes ország előtt recitáltatott oratiocske.* Anno 1619. 23. die mensis decembris 67. l.

e) *Oratio recusatoria Joan. P. Canisaej.* (Az 1629. márc. 18-i körmendi zsinaton püspökké választása alkalmából.)

További számos levele az Országos Levéltárban: Batthyány levéltár missilis gyűjtemény.

Signatura memorialis vitae, rövid naplószerű életrajz (TT 1909. 450—454. l.)

Sárvári konyhárúl, Lethenyei Iványtúl Pápára némely csemege kívánóknak valami speciale gyanánt ajándékon egy hajdúnak kecséje alatt küldetett fekete lével főtt nyúlhúsnak abálása vizsgálása és fű szerszámaiban valo fogyatkozásinak elő-számlálása 1613. Elveszett kézirat. Említi Lethenyei István *Az Calvinisták Magyar Harmóniájának... meghamisítása* című művének előszavában. Csepreg 1633 = RMNY 1560.

Fantom fant: Az az sarvari püspöknek kozmás levelére való választétel 1632. Elveszett kézirat. Emlékét Lethenyei István fenti műve őrizte meg.

Arany temjénező. Thuribulum Aureum Pápa 1632 = RMK I 625.

Négy magyar vers: A 148. zsoltár; *Ne szálj pörben; Tavasz indul víz forrásoktul; Siralomra jutott.* Utóbbi kettő hitelessége kétséges. Kiadva RMKT XVII/8 182—187. l.

Egymással való beszélgetése az Úr Krisztusnak és a nyomorult anyaszentegyháznak Pápa 1624(?) = RMNY 1315.

Tábla az Úr vacsorája dolgában különböző tudományokról Pápa 1624 = RMNY 1316, feltételezhetően kinyomtatták. Erre felelt Zvonarics István: *Az Úrvacsorája dolgában különböző tudományokról, Pápai János által formált Tábla meghamisítása.* Csepreg 1625. = RMNY 1326.

1619-ben aláírta Scheffler János, hodászi lelkész, 1629-ben Zorkóczi Sámuel, szecsődi lelkész felavatását tanúsító űrlapot (RMNY 1196, RMNY 1447).

Őhozzá is írt üdvözlő verset Bocatius, Joannes (RMNY 1029/11).

Kapi András
(Andreas Capi)

Bakai Jacobides György mecénása, Bethlen tanácsosa (RMK III 1191, 1617. szept. 27.). Kolozsi főispán (Nagy Iván). Ugyan csak ő volt mécénása Kapi Sándorral együtt Vetési Z. Istvánnak (RMK III 4234, Frankfurt 1618—1623 között). Neki ajánlotta Alvinci Péter *Egy rövid úti prédikáció*... Kassa 1632 című művét (RMNY 1535): „Kapi Andrásnak, az méltóságos erdélyi fejedelem belső tanácsának, Kolozsvár megyének főispánjának, Erdélyország fő árendátorának."

KAPOSI SARTORIUS János
(Johannes S. Kaposi); 1620. szept. 29.

Itthon a sárospataki iskolában tanult, ahol szenior is volt (Marton). 1620. szept. 29-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. További sorsát nem ismerjük.

Művei:

Üdvözlő verset írt latinul Szenci Molnár Albert: *Imádságos könyvecske*... Heidelberg 1621 című művéhez (RMNY 1238), és *Lexicon Latino-graeco-Ungaricum*... Heidelberg 1621. című művéhez (RMNY 1239).

Karácsony János l. Budai K. János

KÁRÁSZTELEKI SZILÁGYI PINTES Mihály
(Michael Karazteleki Szilaginus; Michael P. Karazteleki Szilaginus; Michael Sz. Karastelekinus); 1609. jún. 13.

1600. szept. 15-én lépett Debrecenben a felső osztályokba. Később contrascriba, majd dékán lett. 1609. jan. 30-án iratkozott be a wittenbergai egyetemre, 1609. jún. 13-án a heidelbergire. 1612. aug. 25-től Debrecenben tanár, 1620-ban már Szatmáron pap. 1622—23-ban Nagybányán, 1624-ben ismét Szatmáron a várban lelkész. 1631. szept. 7-én Bátorban tartott zsinaton mint ecsedi pap volt jelen. (Szinnyei.)

Művei:

Papistarum dogmata falsa de S. Coena Domini 1609. aug. 12. = D. P. C. T. 1. 781—783. l.

De calumniis et vanitatibus Bell. circa controversiam de Ecclesia et eius notis 1609. dec. 23. = D. P. C. T. 2. 455—465. l.

De vanitatibus Bellarmini circa controversiam de primo peccato eiusque effectis 1610. maj. 12. = D. P. C. T. 2. 550—557. l.

Gyászverset írt latinul ecsedi Báthori István halálára (= Somos-Újfalvi Péter: *Threnos de obitu*... *Stephani de Bathor*... Debrecen 1605. = RMNY 931); üdvözlő verset írt Katona Imre művében (= *Tractatus de patrum*... *auctoritate* Frankfurt 1611 = RMK III 1095); és Szepsi Korotz György: (*Βασιλικον δωρον* Oppenheim 1612 = (RMNY 1038) című) művében *Ungaria* címmel; gyászverset írt latinul Hodászi Lukács halálára (= Keserűi Dajka János: *Az tiszteletes*... *Hodászi Lukácsnak*... *hidegh teteme fölött tött praedicatio*... Debrecen 1613 = (RMNY 1048).

Neki ajánlották a következő disputációkat: RMK III 1295, Heidelberg 1620. nov. 4. Gönci F. János mint szathmári papnak, tanulmányai irányítójá-

nak. RMK III 1376, Franaker 1625. szept. 24. Gönczi M. János, mint szathmári papnak, egyik fautorának. RMK III 1484, Leyden 1632. ápr. 24. Tasnádi H. István mint ecsedi papnak, egyik fautorának.

KÁROLYI A. András
(Andreas A. Caroli, Andreas Caroli); 1616. júl. 27.

Hazai iskolázásáról nem ismerünk adatokat. 1616. júl. 27-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre, ahol Tardi György alumnusa volt, fautorjaiként említi Szepsi L. Mihályt és Debreceni B. Keresztúri Istvánt. Hazatérte után 1620-ban alsóvadászi, 1623-ban abaújszántói pap, s itt működött még 1638-ban is. 1644 vagy 1645-ben halt meg. (Zoványi.)

Művei:

De persona et officio Christi mediatoris... 1616. nov. 30. = D. P. C. T. 2. 348—350. l.

De sacramento coenae Domini... praesidio D. Parei... 1617. nov. 1. Heidelberg 1617 = RMK III 1199. (Üdvözlő versek nincsenek benne.)

Consecratio Templi Novi... Kassa 1625 = RMNY 1334/12. 33—56, lapján: *Brevis sermo de coena Domini*, agenda és prédikáció magyarul.

Szinnyei neki tulajdonít egy üdvözlő verset: Fegyverneki L. Izsák: *Enchiridion locorum communium theologicorum* Basileae 1610 = (RMK III 1081) című munkájában, ezt azonban valószínűleg nem ő, hanem az a Károlyi András írta, aki 1585-ben Wittenbergben tanult.

Károlyi György
(Georgius Carolinus)

A szathmári szenátus tagja, Szathmárnémeti István egyik fautora. (RMK III 1300, 1620. aug. 12.) Később Eszéki István RMK III 2299-et Utrecht 1665. júl. 7. Károlyi Györgynek Szatmár város másodbírójának ajánlja, és RMK III 2373-at Utrecht 1666. márc. 6. Weszprémi B. István Károlyi Györgynek Szatmár főbírójának. Nem valószínű azonban, hogy ezek az adatok arra a Károlyi Györgyre vonatkoznak, aki 1620-ban szenátor volt.

KÁROLYI KETŰ István
(Stephanus Ketu Caroli, Stephanus Ketü Caroli, Stephanus Ketü Carolius); 1613. aug. 5.

1608. dec. 19-én Debrecenben lépett a felsőbb tanulók sorába. Később rektor volt Mezőzomboron. 1613. aug. 5-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Későbbről ismert, hogy 1629-ben másodpap volt Sárospatakon, és mint gyulafehérvári első pap halt meg. (Zoványi.)

Művei:

De aeterna Dei praedestinatione 1613. dec. 4. = D. P. C. T. 2. 146—147. l.
De gratia et libero arbitrio 1614. aug. 13. = D. P. C. T. 2. 177—178. l.
De sacramentis in genere 1615. márc. 3. = D. P. C. T. 2. 208—210. l.
Üdvözlő verset írt Gyöngyösi Kiséri Andráshoz 1615. okt. 7. (RMK III 1151).

KÁROLYI K. György

[Georgius (K) Caroli, Georgius K. Caroli, Georgius Karolinus]; 1618. aug. 23.

1613. máj. 3-án subscribált Debrecenben egy Georgius Károlyi nevű diák. 1618. aug. 23-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Milotai Nyilas István Speculum Trinitatisának előszava szerint Bethlen Gábor alumnusa volt. 1620 novemberében ifjú Bethlen István egyik nevelőjeként tért haza. 1622 elején rektorságot vállalt Kassán, 1624-ben pedig ismét Bethlen István nevelője. (Zoványi, Isk. Adattár 104 l., Bethlen Gábor Emlékezete, Bp. 1980, 597 l.)

Művei:

Három cím nélküli disputáció D. P. Thes. Bibl. c. könyvében 1619. ápr. 10. 188 l.; 1619. júl. 3. 212 l.; 1620. febr. 12. 323 l.

Latin üdvözlő verset írt: Mindszenti Cz. Imréhez 1620. VIII. 24. (RMK III 1298), ifj. Bethlen Istvánhoz 1619 karácsonyán (RMK III 1292), Szenci Molnár Alberthez 1620. dec. 22. (*Imádságos könyvecske*... Heidelberg 1621 = RMNY 1238.)

Gyászbeszédet mondott magyarul Károlyi Zsuzsanna felett. (*Exequiarum caeremonialium*... Gyfvár 1624 = RMNY 1307.)

KÁROLYI SÁNTA Benedek

(Benedictus Santa Caroli, Benedictus Santa); 1612. szept. 11.

Szinnyei szerint 1589-ben iratkozott be Debrecenben a felsőbb osztályokba, ez az adat azonban nem vonatkozhat rá, hiszen csak 1612 júniusában érkezett Wittenbergbe, majd ez év szept. 11-től a heidelbergi egyetemen tanult. Itthon előbb ismeretlen helyeken, majd 1626-tól Szilágynagyfaluban, 1630-tól Szatmáron a várban lelkészkedett. 1631-ben halt meg. (Zoványi.) Halála után könyveit a szatmári iskola részére vették meg, ahol a jegyzőkönyvben a neve Károlyi Benedek. (Szinnyei.)

Művei:

De libero arbitrio 1612. nov. 28. = D. P. C. T. 2. 13—17. l.
De libero hominis arbitrio 1613. júl. 10. = D. P. C. T. 2. 106—109. l.
De perspicuitate et perfectione S. Scripturae 1613. nov. 13. 142—143. l.

Károlyi Zsuzsanna

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem felesége. Jászberényi Mátyás mecénása (RMK III 1196, 1617. okt. 25.).

Katona Imre l. Újfalvi Katona Imre

Kassai János

Bodrogkeresztúri pap. Lévai Suba Tamás (RMK III 1223, Marburg, 1618. febr. 25.) és Muraközi Dús Márton (RMK III 1224, 1618. márc.) egyik fautora (l. még Nagy J.).

KECSKEMÉTI ALEXIS János
(Joannes Alexius Keczkemetinus); 1598. jún. 10.

Kecskemét? 1570 k.? — Nagybánya 1618 vagy 1619. A wittenbergi egyetemre 1596. szept. 22-én iratkozott be, 1598. jún. 10-én pedig a heidelbergi egyetem anyakönyvébe jegyezték be nevét. Fél évet töltött Heidelbergben. 1599. jan. 18-án indult haza, itthon valószínűleg még ez évben Sátoraljaújhelyen lett másodnap. Később valószínűleg már 1602-től vagy 1603-tól, de legkésőbb 1607-től lektor a sárospataki iskolában, 1608-ban pedig már rektor. 1609-ben a sárospataki első lelkészi hivatalt foglalta el, 1611-től egyúttal a zempléni egyházmegye esperese is. 1614-ben Nagybányára hívták lelkésznek itt halt meg, 1618-ban vagy 1619-ben (RMPE 3 16—24. l.)

Művei:

Dániel próféta könyvének magyarázata... prédikációkban Debrecen 1621 = RMNY 1236. Szövegkiadása = RMPE 3.

János jelenéseinek magyarázata prédikációkban. Kiadásával, amint ezt Szenci imádságos könyvének (RMNY 1238) előszavában említi Szenci Molnár Albertet bízta meg Rákóczi György. A kézirat azonban minden bizonnyal elpusztult, mikor Heidelberget feldúlták a spanyol zsoldosok.

KECSKEMÉTI BUZÁS János
(Joannes Buzas Kecske-methi, Johannes Buhas[!] Keczkemetinus); 1609. jún. 13.

1608. márc. 14-én a wittenbergi, 1609. jún. 13-án a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Ezenkívül csak a következő disputációját ismerjük. (Isk. Adattár 30. l.)

De sacra coena Domini 1609. aug. 5. = D. P. C. T. 1. 777—781. l.

KECSKEMÉTI C. János
(Johannes Santa Kestkemothinus)! Toepke (220) olvasata a heidelbergi anyakönyvből. (Johannes Kezkemetinus), 1604. ápr. 13.

Tanult Kecskeméten, majd Debrecenben, ahol 1595. okt. 10-én lépett a felső osztályokba. 1603. máj. 25-én a wittenbergi egyetemre iratkozott be, itt ez év őszén seniora volt a magyar coetusnak. 1604. ápr. 13-ától Heidelbergben folytatta tanulmányait. 1605 áprilisában tért haza. Itthon gyakran változtatta lelkipásztori szolgálatának helyét. A következő városokban van tudomásunk működéséről: 1610 Tokaj; 1614 Nagykálló; 1616 Szikszó; 1617 Ungvár; 1620 Palágy; 1621 Homonna; 1624 Vásárosnamény, itt Lónyai Zsigmond udvari papja volt. 1627-ben a Dunántúli egyházkerületbe kért bebocsátást, de feslett élete miatt (többször érték házasságtörésen) nem kapott. Művei későbbi népszerűségét tekintve azonban nem valószínűsíthető az a vélemény, hogy ezért római katolikussá lett. További életéről semmit sem tudunk (Zoványi, RMKT XVII/8 518. l.).

Művei:

De libertate Christiana... 1605. febr. 9. = D. P. C. T. 1. 508—512. l.

De sacra theologia ejusque principiis et partibus 1605 = D. P. C. T. 1., említi Erdélyi Múzeum 1908, 220. l.

Három fű és nevezetes, esztendős ünnepekre való prédikációk Debrecen 1615 = RMNY 1083; Debrecen 1624 = RMNY 1299; Debrecen 1643 = RMK I 738, valamennyi kiadás bővített.

Fides Jesu et Jesuitarum Bártfa 1619 = RMNY 1171/1; Sárospatak 1656 = RMK I 912.

Catholicus Reformatus Debrecen 1620 = RMNY 1200.

Pázmány Péter kalauzának 13. könyvére való felelet Bártfa 1622 = RMNY 1257.

A pápisták és mi közöttünk, vetélkedésre vettetett három fő Articulusokról Bártfa 1622 = RMNY 1256.

Az Samuel próféta második könyvének huszonnegyedik részének prédikátiók szerint való magyarázattya Bártfa 1622 = RMNY 1256.

Szép és ájtatos imádságos könyvecske. Bártfa 1624 = RMNY 1295; Lőcse 1640 = RMK I 703.

KECSKEMÉTHI MIHÁLFI János

(Johannes Mihalfi, későbbi kézzel az anyakönyvben: Kecskemeti; Johannes Mihalffi Ketskemethi); 1615. jan. 20.

A heidelbergi egyetemre való beiratkozásának dátumán kívül, csak egy disputációját ismerjük:

De asscensu Christi ad coelos et sessione ad dextram Dei 1615. jan. 20. = D. P. C. T. 2. 202—203. l.

KERESSZEGI HERMAN István

(Stephanus Herman Kereczeghi [nyilván Toepke hibás olvasata]; Stephanus Herman Kereszeghi); 1614. ápr. 23.

Körösszeg? — Debrecen 1641. márc. Debrecenben tanult. 1609. aug. 9-én subscribált, 1612-ben senior volt. 1613. nov. 26-án beiratkozott a marburgi egyetemre (Zoványi). Szinnyei szerint ez évben járt Wittenbergben, s egyike volt azoknak, akik az evangelikus és református magyarok között támadt egyenetlenség miatt a wittenbergai eredeti magyar matrikulát elhozták és a nagybányai könyvtárban helyezték el. 1614. ápr. 23-án a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Hazatérve 1616-ban zilahi lelkész, 1620 júniusában a szilágyi egyházmegye esperese lett. 1629. nov. 25-én Tiszántúli püspök. A következő évben Debrecenbe hívták lelkésznek, itt hamarosan a debreceni egyházmegye esperese is ő lett. 1641-ben halt meg (Zoványi).

Művei:

De Deo et S. Trinitate 1614. máj. 28. = D. P. C. T. 2. 173—174. l.

De sacrae scripturae canone, authoritate et perfectione 1614. okt. 29. = D. P. C. T. 2. 191—192. l.

Magyar gyászbeszéd Károlyi Zsuzsanna temetése alkalmából = *Exequiae principales...* Gyulafehérvár 1624 = RMNY 1306/17.

Halotti beszéd Bethlen Krisztina fölött = *Temetési pompa...* Debrecen (1631) = RMNY 1498/9.

A hitnek... példáiról való prédikációk... Debrecen 1635 = RMNY 1605.

Kibocsátotta Margitai Péter: *Temetői prédikációk...* Debrecen 1632 = RMNY 1524 című művét, és Gönci György: *De disciplina ecclesiastica...* Debrecen 1633 = RMNY 1561 c. kánonos könyvét.

A Sárospataki Füzetek 1862 537. l. közli a szovátiakhoz 1640. okt. 8-án küldött levelét.

Neki ajánlották a következő disputációkat: RMK III 1476 Nádudvari K. András Franaker 1632. máj. 25.; RMK III 1493 Gidófalvi S. Balázs 1633. aug. 3. Franaker; RMK III 1500 Hiripi István Franaker 1634. szept. 20.; RMK III 1515 Szőcs János Leyden 1636. okt. 1.; RMK III 1522 Vári István Franaker 1637, mindnyájan mint Tiszántúli püspöknek egyik támogatójuknak.

Keresztúri B. István l. Debreceni B. Keresztúri István

KERNYEI KUNRÁD István

(Stephanus Cunradus Kernyeinus, Stephanus C. Kernyeinus, Stephanus C. Kernyeninus); 1609. jún. 13.

1600. ápr. 8-án subscribált Debrecenben „Stephanus Környei decanus et collaborator. Obiit Heidelbergae 1610". (Isk. Adattár 100. l.) Heidelberg előtt Wittenbergben is járt, ott 1609. I. 30-án iratkozott be.

Művei:

De creatione mundi 1609. szept. 2. = D. P. C. T. 1. 791—793. l.

De vanitatibus Bell. circa controversiam de antichristo 1609. nov. 25. = D. P. C. T. 2. 436—442. l.

De vanitatibus Bellarmini circa controversiam de gratia primi hominis... et de peccati definitione et partitione... de amissione gratiae... 1610. ápr. 21. = D. P. C. T. 2. 540—545. l.

KERTVÉLYESI PASTORIS János

(Johannes Pastoris Kertvelesinus); 1611. márc. 21.

Neve alapján a Zemplén megyei Alsókörtvélyesen születhetett, s apja lelkész volt. 1610. júl. 12-én a marburgi egyetemre iratkozott be, 1611. márc. 21-én a heidelbergire. 1623-ban a Zemplén megyei Mezőzomboron volt prédikátor, 1625-ben is még itt működött (RMKT XVII/8 525. l.).

Művei:

Üdvözlő verset írt Szepsi Korocz György: *Βασιλικον δωρον*. Oppenheim 1612 = RMNY 1037 című munkájához.

Két verset írt a bekecsi templom fölszentelésére a *Consecratio templi novi*. Kassa 1625 = RMNY 1344 című kiadványban. Mindhárom vers magyar nyelvű.

KESERŰI DAJKA János

(Joannes Dayka Keseruinus, Johannes Keserüi, Johannes D. Keserwi, Johannes Kesereöi, Johannes Dayka): 1609. ápr. 24.

Érkeserű 1580. k. — Gyulafehérvár 1633. máj. 18. 1600. jan. 24-én subscribált Debrecenben. Külföldön Wittenbergben 1607. aug. 15-én, Marburgban 1608. febr. 27-én, Heidelbergben 1609. ápr. 24-én iratkozott be az egyetemre. Hazatérve 1611-től nagyváradi lelkész. 1615-től Bethlen Gyulafehérvárra hívta udvari papnak. 1618. nov. 18-án erdélyi püspökké választották. 1633-ban halt meg (Zoványi).

Művei:

De persona et officio Christi 1609. júl. 1. = D. P. C. T. 1. 760—764. l.

A tiszteletes és becsületes... Hodaszi Lukácsnak... teteme fölött tett prédikáció... Debrecen 1613 = RMNY 1048.

Három magyar és egy latin prédikáció Károlyi Zsuzsanna temetésén. A magyar prédikációkba négy vers van beleszőve. = *Exequiae principales*... Gyulafehérvár 1624 = RMNY 1306. Ő írta az egész kötet előszavát. Verseinek szövege kiadva RMKT XVII/8 273—276. l.

Gyászverset írt ecsedi Báthori István halálára (= Somos-Újfalvi Péter: *Threnos de obitu*... *Stephani de Bathor*... Debrecen 1605 = RMNY 931).

Levél David Pareushoz 1618. jan. 28-án a Bethlenek genealógiájáról. = Czvittinger, David: Specimen 67—77. l.

Neki ajánlották a következő műveket: RMK III 1191, 1617. szept. 27. Bakai Jacobides György; RMK III 1194, Fegyverneki István 1617. máj. 10.; RMK III 1215, 1618. ápr. 8. Jászberényi Mátyás; RMK III 1250, 1618. jan. 26. Borzási B. Balázs, valamennyien, mint fautoruknak. D. P. C. T. 2-őt 1620-ban, David Pareus; továbbá: RMK III 1226, Marburg 1618. Vári Alatus Miklós; RMK III 1256, Marburg 1619. ápr. Kal. Szentkirályi M. Benedek; RMK III 1486, Leyden 1632. szept. 11. Uzoni Jankó Boldizsár, ugyancsak valamennyien, mint fautoruknak.

Ketü István l. Károlyi Ketü István

Kevi Pál l. Gyurai Kevi Pál

Kevi R. István l. Ráckevi István

Kincses Imre l. Tasnádi Kincses Imre

Király Imre l. Daróczi Király Imre

KISDOPSZAI P. Péter

(Petrus Pastoris Kisdopzainus, Petrus Kisdopsai, Petrus Kisdopzai, Petrus P. Kis-Dopszai); 1615. máj. 15.

1604. febr. 20-án Debrecenben, 1615. máj. 15-én Heidelbergben iratkozott be. Mást nem tudunk róla. (Isk. Adattár. 101. l.)

Művei:

De ecclesia eiusque notis 1615. nov. 18. = D. P. C. T. 2. 254—256. l.

De meritis bonorum operum, delectu ciborum, jejunio 1616. ápr. 20. = D. P. C. T. 2. 307—309. l.

Üdvözlő verset írt Békési P. Andráshoz (RMK III 1171, 1616-ban).

Kiséri András l. Gyöngyösi Kiséri András

Kisvárdai András

(Andreas Kisvárdainus)

Gönci F. János rokona, s egyik fautora. (RMK III 1295, 1620. nov. 4.) Beregszászi lelkész és a környező eklézsiák esperese. Nem lehetetlen, hogy azonos azzal a Várdai Sartoris Andrással, aki 1614—15-ben Heidelbergben tanult.

Komárom város

Pécseli Király Imre mecénása. (RMKT XVII/2 251. l.)

KOMÁROMI Flórián Gáspár
(Casparus Florianus, Comarinus; Casparus Florian Comarinus; Casparus Florian Komarinus); 1613. szept. 20.

Komárom? — Tarcal 1622. jún. 18. Hazai iskolái után 1609-ben rektor volt Komjáton. 1613-ban ment külföldre. Jún. 28-án a wittenbergi, július 30-án a marburgi, szeptember 20-án a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Hazatérve 1615 körül másodpap, 1621 végén első pap lett Tarcalon. (Zoványi)

Művei:

De foederis seu testamenti veteris et novi convenientia atque discrimine 1613. dec. 30. = D. P. C. T. 2. 150—151. l.

De statu sanctorum post hanc vitam et de cultu eorum. 1614. okt. 4. = D. P. C. T. 2. 184—185. l.

De libertate Christiana. 1615. ápr. 22. = D. P. C. T. 2. 212—213. l.

Komáromi Szerafin Balázs
Komáromi Szerafin Pál apja és egyik fautora (RMK III 1615. szept. 16.) Szabó Károly leírása szerint a keresztnév Vazul. Szabó bizonyára a latin Basiliust fordítja Vazulnak, a XVII. századi névhasználat szerint azonban a Basilius Balázsnak felel meg. A Vazul név különben is csak a XIX. században lett használatos, a XVII-ben nem fordul elő.

KOMÁROMI Szerafin Pál
(Paulus Serapin Comarinus, Paulus Seraphin Comarinus, Paulus Seraphin K.); 1614. szept. 28.

1614-ben, mint pápai tanítóval találkozunk vele első ízben. Még ez év aug. 20-án Heidelbergbe indult, ahol szept. 28-án iratkozott be az egyetemre. Valószínűleg a Felső-Duna melléki és dunántúli ref. egyházkerület közadakozásából fedezte peregrinációja költségeit. 1617—1618-ban ismét pápai rektor, majd 1618. szept. 25-től füleki lelkész. 1619. aug. 24-én azonban már Lengyel Miklós töltötte be ezt az állást. Szerafin Pál az év végén mint szerencsi lelkész tűnik fel. Ezután nem ismerünk róla több adatot. (RMKT XVII/8 544. l.)

Művei:

De providentia Dei 1614. nov. 26. = D. P. C. T. 2. 194—195. l.

De persona et officio Christi mediatoris 1615. júl. 1. = D. P. C. T. 2. 228—230. l.

De ministris Ecclesiae et eorum vocatione, successione, ordinatione... praeside... Davide Pareo... 16. Sept... Heidelbergae 1615. = RMK III 1152. Üdvözlő verset írtak hozzá: Járfás Gáspár, Velechinus István, Szepsi S. István, Samarjai S. György.

De ecclesia 1616. jún. 22. = D. P. C. T. 2. 331—335. l.

Üdvözlő verset írt latinul: Velechinus Istvánhoz 1615. sept. 9. = RMK III 1154; Békési P. Andráshoz 1616. aug. 5. = RMK III 1171; RMKT XVII/8 544. l. szerint Kóródi Bedő Dánielhez is 1616-ban az RMK III 1172-ben, azonban ezt a verset nem találtam a megnevezett helyen. Magyarul Szenci Csene Péterhez (Szenci Csene Péter: *Confessio Helvetica...* Oppenheim 1616. = RMNY 1115).

Marburgból 1613-ban Rákóczi Györgyhöz írt levele = Erdélyi Protenstáns Közlöny 1875, 69. l. Kiadta Szilágyi Sándor.

Konrád István l. Kernyei Kunrád István

Korlát István

Szendrői várkapitány, 1598-tól Gömör megye alispánja, Varsányi P. István egyik pártfogója, még 1623-ban is élt (RMK III 1203, 1617. aug. 30. és Nagy Iván).

KORNIS Mihály
(Michael Kornis nobilis Ungarus de Toth-Varadgya); 1619. ápr. 19.

Bethlen Istvánnal egy napon iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Mást nem tudunk róla.

Műve:

Üdvözlő verset írt Barcsai Zsigmondhoz (RMK III 1291, 1620 Karácsony). Többek között hozzá is szól Pálóczi Horváth János: Propempticon... Gyulafehérvár 1627 = RMNY 1384 című búcsúverse, mikor Pálóczi a fehérvári iskolából külföldre indult.

Korocs György l. Szepsi Korocs György

KÓRÓDI BEDŐ Dániel
(Daniel Bedo Korodinus, Daniel Bedo Corodhius, Daniel Bedo Korodi, Daniel Bedo Korodius, Daniel Bedő Korodi); 1615. máj. 15.

Külföldi tanulmányútja előtt tarcali iskolamester volt (RMK III 1172 ajánlása). 1615. máj. 15-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre, Kinizsi Szuhay Gáspár alumnusa volt. (RMNY 1166 bevezetése.) Elnyerte a poeta laureatus címet. Hazatérése után 1617-ben debreceni rektor volt. (RMNY 1131 és 1132.) Többet nem tudunk róla.

Művei:

De meritis bonorum operum 1614. nov. 25. = D. P. C. T. 2. 252—254. l. Az 1614-es dátum nyilván elírás, mert a kötet sorrendjében előtte álló disputáció dátuma 1615. okt. 11. a mögötte állóé 1615. nov. 18.

De Christi mediatoris persona officio et beneficiis 1616. ápr. 6. = D. P. C. T. 2. 299—304. l.

De Antichristo 1617. jan. 18. = D. P. C. T. 2. 354—356. l.

Sylloge praeceptorum prosodiae brevissima methodo concinnata... Heidelberg 1616. = RMK III 1172. Üdvözlő verset írt hozzá Pareus, Johann Philipp és Békési P. András.

Üdvözlő verset írt: Békési P. Andráshoz (RMK III 1171, 1616), Johannes Guilielmus Ebersbacensis-hez (App. H. 724, 1617), Pataki Füsüs Jánoshoz (RMK III 1195, 1617), Geleji Katona Istvánhoz (RMK III 1197, 1617. máj. 31.), Kanizsai Mihályhoz (RMK III 1198, 1617. jún. 21.), Prágai Andráshoz (RMK III 1201, 1617), Milotai Nyilas Istvánhoz (*A mennyei tudomány szerint valo irtovany...* Debrecen 1617 = RMNY 1132), Margitai Péterhez (*Az Isten törvényének a Szent Írás szerint való magyarázattya...* Debrecen 1617 = RMNY 1131).

KÓRODI B. István
(Stephanus B. Korodinus); 1620. júl. 28.

Mást nem tudunk róla.

KOVÁSZNAI Imre

(Emericus Kovásznai, Emericus Kovasnai, Emericus Kovasznainus); 1600. júl. 7.

1600. máj. 13-án a wittenbergi, júl. 7-én a heidelbergi egyetemre iratkozott be. 1602 tavaszán tért haza, s előbb Korláton lett lelkész, 1605 novemberétől pedig 1607 júniusáig Kassán másodpap, 1615-től Szepsiben első prédikátor, 1635 februárjától az abaújtornai egyházmegye esperese. 1638. jún. 8-án halt meg. (Zoványi RMKT XVII/2 350. l.)

Művei:

De regeneratione et resipiscentia 1601. jan. 10. = D. P. C. T. 1. 255—260. l.

De sacramentis in genere 1601. jún. 20. = D. P. C. T. 1. 351—356. l.

De S. Scripturarum perspicuitate, interpretatione et judicio. = David Pareus: *Exegesis disputationis de sacrarum scripturarum Divina et canonica authoritate...* H. n. 1604. Typis Voegelinianis K_{3a}—K_{4b} pag.

Vigasztaló beszéd Thelegdi Annához (= Szepsi Csombor Márton: *Udvari schola...* Bártfa 1523 = RMNY 1283).

Egy prédikáció, ifjú Nyári Ferenc felett (= *Négy szép halottas prádikációk...* Bártfa 1624 = RMNY 1296).

Üdvözlő beszédet írt hozzá Miskolczi Csulyak István (Vö. RMKT XVII/2 350. l.).

KÖKÉNYESDI FEKETE Tamás

(Thomas Fekete Kökeniesdi, Thomas Fekete Köckenyesdi, Thomas F. Keökenyesdinus, Thomas Kökenyesdi), 1617. jan. 22.

1610. szept. 20-án subscribált Debrecenben, ahol később kántor és senior volt. 1617. jan. 22-én Heidelbergben iratkozott be. Milotai István tiszántúli püspök alumnusa volt (Adattár I. 162. Isk. Adattár).

Művei:

De lege et evangelio. Deque utriusque discrimine 1617. ápr. 26. = D. P. C. T. 2. 366—367. l.

Egy cím nélküli disputáció 1618. márc. 13. = D. P.: Thes. Bibl. 59. l.

Üdvözlő verset írt Varsányi P. Istvánhoz (RMK III 1203, 1617. aug. 30.) és Putnoki Tállyai Jánoshoz (RMK III 1216, 1618. jan. 10.).

Körmendi Mátyás

Kolozsvári pap. Szentkirályi Benedek egyik fautora. (RMK III 1256, Marburg, 1619.)

Kőrösi Gergely

A szatmári szenátus tagja. Szatmárnémethi István egyik pártfogója (RMK III 1300, 1620. aug. 12.).

KRAUSZ János

(Joannes Kraus de Lublo Ungarus Sebusius); 1605. jún. 14.

Gazdag nagyszombati polgár, aki úgy látszik ifjúkorában megfordult a heidelbergi egyetemen is. Szenci Molnár Albert mások mellett neki ajánlotta *Postilla Scultetica...* Oppenheim 1617 = (RMNY 1144) című művét,

a következő szavakkal: „Továbbá szerető Krausz János uram, az kegyelmed dicséretes nevével is azért akartam ez könyvet ékesíteni, mert olvastam, hogy az kégyelmed nemes eleji is az magyarországi királyoknak szepesi tartományban híven szolgáltanak, az kegyelmed atyja pedig a szepességi XIII. városoknak tiszttartója lévén, mely hív patrónusa volt az igaz vallá-son való tanítóknak abban a tartományban, mindeneknél nyilván vagyon. Annak előtte kegyelmednek is az ország palatinusánál hét esztendeig való secretariusságában hazájának hívséges szolgálatjáért, fáradságaiért hála adatlanság volna feledékenységgel fizetni. Én az személyemre az kegyelmed jóteteményiért ez tisztességes emlékezettel akartam magamat köteleznem." (RMKT XVII/6 487.) Az ő feleségének, Szegedi Annának ajánlja mások mellett Szenci: *Imádságos könyvecske*... Heidelberg 1621 = RMNY 1238. című művét is. Krausz 1621. szept. elején halt meg Nagyszombatban (RMKT XVII/2 257. l.).

Bocatius, Joannes több üdvözlő verset írt hozzá, ezek a következő művek-ben találhatók: *Hexasticha votiva*... Bártfa 1612 = (RMNY 1029/54); *Militia vel ordo S. Johannis*... Kassa 1612 = (RMNY 1033/12); mindkettőt, mint palatinalis secretariushoz címezte. Bethlen Gábor: *Mercurius vel prodromus*... Lőcse 1620 = (RMNY 1227, a vers itt is Bocatius műve).

KRIZHAIMER, Thomas
(Thomas Krizhaimer Sepusiastrecensis Ungarus); 1605. febr. 27.

A heidelbergi egyetemre való beiratkozási dátumán kívül egyebet nem tudunk róla.

Lakatos Benedek l. Szepsi Lakatos Benedek

Láni Mihály l. Szepsi Láni Mihály

Láni Péter l. Margitai Láni Péter

László György l. Darnai László György

Látzai István

Bihari szolgabíró. Diószegi V. Mihály egyik fautora 1620. aug. 2-án (RMK III 1294).

Lazari Egri Boldizsár

Lazari Egri Gáspár apja és mecénása. (RMK III 1252, 1619. ápr. 3., és RMK III 1301, Marburg 1620. máj. 13.)

LAZARI EGRI Gáspár
(Casparus Egri Lazari, Casparus Egri Lazarinus, Casparus Lazarinus); 1618. ápr. 7.

Heidelbergi tanulmányaira vonatkozó adatokon kívül mást nem tudunk róla. 1618. ápr. 7-én iratkozott be. Mecénása apja, Lazari Egri Boldizsár volt.

Művei:

De peccato tam in genere, quam in specie... sub praesidio Davidis Parei... 1619. Apr. 3. Heidelberg 1619. = RMK III 1252. Az ajánlás előtt saját disztichonokban írt verse olvasható a bűnről. Üdvözlő verset írtak hozzá: Bélteki Mihály (Egri Boldizsárhoz címezve); Muraközi Dús Márton (szintén Egri Boldizsárhoz címezve); Thornai P. Ferenc; Abraham Schweitzer Brigensis Silesius.

De certitudinae salutis Marburg 1620. = RMK III 1301.

Négy cím nélküli disputáció: D. P. Thes. Bibl. 1618. jún. 20. 103. l.; 1619. aug. 21. 232. l.; 1618. szept. 24. 234. l.; 1620. jan. 15. 299. l.

LENGYEL Miklós

(Nicolaus Lengyel Comarinus); 1610. júl.

1610. jún. 16-án a wittenbergi, júliusban pedig már a heidelbergi egyetemre iratkozott be. 1612-ben az ürményi zsinaton tette le a papi vizsgát, amikor a zsinaton jelenlevő, már katolizált Veresmarti Mihállyal vitába elegyedett. Lengyelt prédikátor társai elsősorban Pécseli Király Imre segítette ki. 1619-ben aug. 24-én Komáromi Szerafin Pált követte a füleki prédikátorságban. (M. Prot. Egyht., Adattár XIII 135.) Később 1626-ban, mint szerdahelyi prédikátor Lengyel is katolizált (Ipolyi Arnold: Veresmarti Mihály élete és munkái. Bp. 1875, 458—460. l.). 1630-ban már mint „licentiatus", azaz engedélyezett katolikus hitoktató tűnik fel Dunaszerdahelyen. Jelen volt ez év okt. 4—5-én a Pázmány által Nagyszombatban tartott zsinaton. 1647-ben a Kéméndhez tartozó Kis-Bényben volt licentiatus. (Némethy Ludovicus: Series parochiarum et parochorum Archi-Dioecesis Strigoniensis... Strigonii 1894, 741. l.)

Lenkei Márton

Pataki Füsüs János rokona és egyik fautora. (RMK III 1195, 1617. ápr. 26.; és RMK III 1204 Marburg, 1617. dec. 17.)

LÉVAI H. János

(Johannes H. Levai, Joannes H. Levainus); 1620. júl. 28.

1620. júl. 28-tól tanult a heidelbergi egyetemen. Gönci F. János coalumnusaként. Gönci a nagybányai szenátus alumnusa volt, ebből következően Lévai is. Későbbről, 1632-ből és 1634-ből van adatunk, hogy nagybányai pap és aranyosmedgyesi esperes volt. (RMK III 1484 és RMK III 1502.)

Műve:

Üdvözlővers Gönci F. Jánoshoz (RMK III 1295, 1620. nov. 4.).

Neki ajánlották a következő disputációkat: RMK III 1484 Leyden 1632. ápr. 24., Tasnádi H. István; RMK III 1502 Leyden 1634. okt. 21. Gérési B. Mihály, mindketten mint fautoruknak.

LÉVAI SUBA Tamás

(Thomas Suba Levai, Thomas Levai); 1618. ápr. 7.

1617-ig Sárospatakon tanult, 1617 júliusában Marburgban iratkozott be az egyetemre, 1618. ápr. 7-én Heidelbergben. Rákóczi György alumnusa

volt (RMK III 1223). Más adatot nem ismerünk róla. Az 1634-ben Csonkolyban felszentelt Lévai Tamás nem azonos vele. (Zoványi)

Művei:

De entis affectionibus, uno, vero, bono... Marburg (1618) = RMK III 1223.
Két cím nélküli disputáció: D. P. Thes. Bibl. 1618. aug. 1. 122. l. és 1619. márc. 20. 176. l.
Üdvözlő verset írt Aszalós Mihályhoz = *Calathus...* Marburg 1618 = (RMK 1222).

Liszka város l. Olaszliszka

Litteratus András l. Némethi Litteratus András

Literatus, Franciscus in Diosgyor

Lazar Egri Gáspár egyik fautora. (RMK III 1252, 1619. IV. 3.)

Literatus Imre de Bekes

Debreceni consul. Putnoki Tállyai János egyik mecénása (RMK III 1216, 1618. jan. 10.) 1616-ban debreceni főbíró volt, ugyanis többek között neki is ajánlotta Margitai Péter: *A mindennapi könyörgő imádságnak magyarázatja...* Debrecen 1616 = (RMNY 1108) című művét: „Imre deáknak, mostan debreceni főbírónak."

L. Miklós

Lazari Egri Gáspár ajánlja RMK III 1252-őt (1619. ápr. 3.), mint egyik fautorának: „Nicolao L. Notario comitatus Borsodien."

LŐVEI PELLIONIS György
(Georgius Pellionis Leövei, Georgius P. Leövei); 1613. márc. 26.

Itthoni tanulása után rektor volt Komjáton. 1613. jan. 15-én a wittenbergi, 1613. márc. 26-án a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Hazajőve 1615. okt. előtt már a sárospataki iskola rektora. Innen 1617-ben Mádra ment papnak, 1636 közepén még ott működött. (Zoványi)

Művei:

De ecclesia 1613. júl. 23. = D. P. C. T. 2. 113—117. l.
De providentia Dei 1613. nov. 27. = D. P. C. T. 2. 144—145. l.
Üdvözlő verset írt: Ceglédi Szabó Pálhoz 1613. júl. 13. (RMK III 1123) és Szentgyörgyi Nagy Bálinthoz 1613. aug. 28. (RMK III 1125).
Neki ajánlja többek között RMK III 1195-öt 1617. IV. 26-án Pataki Füsüs János, mint a sárospataki iskola tanárának, volt tanítójának.

Lucius István l. Miskolci Lucius István

LUDOVICUS, Joannes
(Joannes Ludovicus Transilvanus); 1595. szept. 16.

Semmi mást nem tudunk róla.

Mágócsy Ferenc

Bereg és Torna vármegye főispánja. Szepsi Korocs György és Szepsi István patrónusa. (Magyar Gondolkodók 17. század Bp. 1979. 56. l.)

Magyari Agh Jakab

Számos peregrinus diák fautora, valamennyien mint komáromi papnak és esperesnek ajánlják disputációikat. Első ilyen adatunk 1614-ből (Napló 64. l.), az utolsó 1652-ből való. A heidelbergiek közül Kanizsai Mihály (RMK III 1198, 1617. ápr. 21.), Velechinus István (RMK III 1154, 1615. szept.) és Darnai László György (RMK III 1293) a pártfogoltja.

Továbbá neki ajánlott disputációk: RMK III 1375, Franaker 1625. szept. 28. Csúzi Cseh János; RMK III 1379, Franaker 1625. szept. 30. Thaba Tamás; RMK III 1424, Leyden 1628. febr. 19. Kecskeméti N. István; RMK III 1477, Franaker 1632. Séllyei P. Ferenc; RMK III 1688, Leyden 1647. jan. 12. Tolnai S. Tamás; RMK III 1814, Utrecht 1652. márc. 13. Farkas Jakab.

Major Mátyás l. Szikszai Major Mátyás

Makkai Katalin
(Catharina Mackai)

Varsányi P. István ajánlja neki disputációját, mint Varsányi András özvegyének, édesanyjának. (RMK III 1203, 1617. aug. 30.)

Maklári Péter

A lévai vár gondnoka. Péli S. István egyik fautora. (RMK III 1200. 1617. okt. 18.) 1591-ben Debrecenben subscribált egy Petrus Maklári nevű diák. (Isk. Adattár 97. l.)

Margitai Láni Péter

Putnoki Tállyai Pál (RMK III 1216, 1618. jan. 10.) és Gönci F. János (RMK III 1296, 1620. júl. 19.) fautora.

1596. szept. 22-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. 1598-ban tért haza, s a következő évben rektor Göncön. 1600—1601-ben lelkész Vizsolyban. 1610 körül Nagybányára ment papnak, innét 1614-ben távozott. 1615-től Debrecenben lelkész. 1617. aug. 28-án esperessé választotta a debreceni egyházmegye. 1618 júliusában a nagykállóiak választották prédikátorukká, 1622-ben pedig a szabolcsi egyházmegyében lett esperes. 1624-ben Husztra vitték lelkésznek, itt hamarosan a máramarosi egyházmegye esperese lett. 1629. febr. 18-án tiszántúli püspökké választották, s ez év nyarán Szatmárra hívták papnak. Itt még ebben az évben meg is halt. (Zoványi)

Művei:

A mindennapi könyörgő imádságnak magyarázatja... Debrecen 1616 és 1624 = RMNY 1108 és 1301.

Az Isten törvényének a Szent Írás szerint való magyarázatja. Debrecen 1621 = RMNY 1131.

Az Apostoli Credónak a Szentírás szerint való magyarázatja. Debrecen 1624 = RMNY 1300.

Temető prédikációk (kiadta Keresszegi Herman István). Debrecen 1632 és 1644 = RMNY 1524 és RMK I 758.

Jónás próféta könyvének magyarázatja... Debrecen 1621 = RMNY 1237.

Latin epigramma Gönczi István: *Panharmonia...* Vizsoly 1599 = RMNY 863 című művéhez.

Ajánló levél Kecskeméti Alexis János: *Dániel könyvének magyarázata...* Debrecen 1621 = RMNY 1236 elébe.

Mant Máté l. Csanaki Mant Máté

Marosszentkirályi Benedek l. Szentkirályi Benedek

MEGYEI G. Mihály

(Michael G. Megyes, nyilván Toepke hibás olvasata); 1615. máj. 15.

Debrecenben 1611. júl. 16-án írta alá az iskola törvényeit. 1615. máj. 15-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. 1619-ben a szatmári vár prédikátora volt. (RMNY 1171.) Más adatunk nincs róla.

Művei:

Üdvözlő verset írt latinul Gyöngyösi Kiséri Andráshoz 1615. okt. 7-én (RMK III 1151); Kecskeméti C. Jánoshoz (*Fides Jesu et Jesuitarum...* Bártfa 1619 = RMNY 1171).

MEGYERI M[EZŐ?] János

Joannes Megerinus, Johannes Megyerinus); 1600. febr. 8.

Heidelbergben 1600. febr. 8-án iratkozott be. 1615. jan. 9-én szatmári lelkipásztor volt. (Napló 66., 123., 131. l.)

Művei:

De scriptura sacra. 1600. ápr. 26. = D. P. C. T. 1. 139—141. l.

De gratia et evangelio. 1600. aug. 25. = D. P. C. T. 1. 201—204. l.

De gubernatione ecclesiastica Novi Testamenti 1601. ápr. 4. = D. P. C. T. 1. 309—314. l.

De indulgentiis et purgatorio 1601. aug. 29. = D. P. C. T. 1. 416—420. l.

Levele Szenci Molnárhoz 1602. jan. 29-én Heidelbergből = Napló 128—129. l.

Mészáros Benedek

(Benedictus Mezaros)

Debreceni consul. Putnoki Tállyai János egyik mecénása 1618. jan. 10. (RMK III 1216). Ugyancsak neki ajánlotta mások mellett Margitai Péter: *A mindennapi könyörgő imádságnak magyarázata...* Debrecen 1616 = (RMNY 1108) című művét.

Mészáros János

Debreceni polgár és szenátor. Gönci F. János mecénása 1620. júl. 29. (RMK III 1296).

Mihályfi János l. Kecskeméti Mihályfi János

Mike Pál

Debreceni polgár. Putnoki Tállyai János egyik mecénása (RMK III 1216, 1618. jan. 10.).

MIKLÓSVÁRI RÁCZ Tamás
(Thomas Racz Miklosvari, Thomas Ratz Miklósvári); 1613. márc. 26.

1607. IV. 30-án írta alá Debrecenben az iskola törvényeit. 1613. jan. 15-én a wittenbergi, márc. 26-án pedig a heidelbergi egyetemre iratkozott be. 1614-ben tanár volt Váradon, ahol 1615. jan. 15-én már „prédikállott" is. (Isk. Adattár 101. l., Zoványi, Napló 66. l.).

Művei:

De justificatione peccatoris apud Deum, 1613. júl. 17. = D. P. C. T. 2. 110—113. l.

De gratia et libero arbitrio 1613. dec. 7. = D. P. C. T. 2. 148—149. l.

De Christo mediatore. 1614. aug. 27. = D. P. C. T. 2. 179—180. l.

MILOTAI NYILAS István
(Stephanus Nylas Milotanus, Stephanus Milotanus, Stephanus Milotai); 1601. okt. 4.

Milota 1571 — Gyulafehérvár 1623. Az alsóbb iskolákat Nagybányán, a felsőbbeket Debrecenben végezte 1596. márc. 24-től. 1598-ban collaborator, 1599-ben senior lett. Külföldön először ismeretlen helyen, 1601. okt. 4-től Heidelbergben tanult. Debrecen város alumnusa volt. 1603 őszén hazatérve Debrecenben tanár, 1604 őszétől nagykállói, 1607-től szatmári lelkész. 1611-ben a szatmári egyházmegye esperesének választották. 1614 januárjától a Tiszántúli egyházkerület püspöke. Erről az állásáról 1618-ban lemondott, s Gyulafehérvárra ment udvari papnak. Mint ilyen több diák fautora, sőt Kökényesdi F. Tamásnak mecénása volt. (Adattár I 162) 1623-ban halt meg. (Zoványi, Napló 139. l.)

Művei:

De aeterna praedestinatione 1602. dec. 30. = D. P. C. T. 1. 440—441. l.

Agenda, azaz anyaszentegyházbeli szolgálat szerint való cselekedet. Kolozsvár 1621 = RMNY 1251; Kolozsvár 1622 = RMNY 1270; Debrecen 1634 = RMNY 1576.

Assertiones verae appositae pontificorum calumniis... Debrecen 1615 = RMNY 1084, egyetlen ismert példánya elveszett.

Az calvinista hallgatásnak okai... Kolozsvár? 1618 = RMNY 1163, csak Pázmány válaszából ismert.

A menyei tudomány szerint való irtovány... Debrecen 1617 = RMNY 1132.

Oratio pro tempore... Debrecen 1620—1629 között = RMNY 1302.

Speculum Trinitatis, azaz Szentháromság egy örök Istennek... maga kimutatása... Debrecen 1622 = RMNY 1262.

Szent Dávidnak huszadik zsoltárának rövid prédikációk szerint való magyarázatja... Kassa 1620 = RMNY 1216.

Három magyar nyelvű gyászbeszéd Károlyi Zsuzsanna felett = *Exequiae principales...* Gyulafehérvár 1624 = RMNY 1306/1, 4, 8.

1617. nov. 15-én aláírta Bécsi János lelkészavatási űrlapját = RMNY 1130.

Nem valószínű, hogy a Zoványi által feltételezett *Catalogus convitiorum Petri Pazman* az ő műve (MKSz 1929: 88). Valószínű ugyanis, hogy ez az utalás a *Pazmany Peter pironságai* című munkára vonatkozik (vö. RMNY 1091).

Milotainak ajánlották, mint fautornak a következő disputációkat: Pareus tanítványai közül: Varsányi P. István RMK III 1203, 1617. aug. 30.; Szathmárnémeti István RMK III 1300, 1620. aug. 12. Továbbá: RMK III 1064 Wittenberg 1608. febr. 17. Pastoris Gabriel; RMK III 1226 Marburg 1618 Vári Alatus Miklós; RMK III 4233 Frankfurt 1618—1623 között Mezőlaki Miklós; RMK III 4234 Frankfurt 1618—1623 között Vetési Z. István.

MINDSZENTI CZ Imre

(Emericus Cz Mindszenti, Emericus Mindszenti); 1619. máj. 4.

Debrecenben 1612. máj. 4-én írta alá az iskola törvényeit. 1619. máj. 4-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre Dengelegi Anna és Balásházi László alumnusa volt (RMK III 1298). 1621. nov. 21-én a szatmárnémeti generalis synoduson avatták lelkipásztorrá. (Adattár I 155—156. Isk. Adattár 103. l.)

Művei:

De satu hominis ante et post lapsum... praeside Henrico Alting 1620. aug. 24. Heidelberg 1620. = RMK III 1298.

Két cím nélküli disputáció D. P. Thes. Bibl.-ben 1619. okt. 16. 253. l.; 1619. nov. 30. 278. l.

Üdvözlő verset írt Gönci F. Jánoshoz 1620. nov. 4. (RMK III 1295) és Szatmárnémethi Istvánhoz (RMK III 1300, 1620. aug. 12.).

Emléksorokat írt Putnoki Tállyai János emlékkönyvébe (Adattár I 155).

MISKOLCZI CSULYAK István

(Stephanus Pastoris Miscolcinus, Stephanus Miscolinus); 1603. júl. 12.

(Tolcsva 1575 — Olaszliszka 1645.) Liszkán kezdte meg tanulmányait 1580-ban, 1584-ben Újhelyen folytatta, 1595-ig tanulmányainak további állomásai: Sárospatak, Sátoraljaújhely, Debrecen, Sátoraljaújhely, Debrecen és ismét Sátoraljaújhely. 1595-ben a jezsuiták znióváraljai kollégiumába igyekezett, de nagybátyja Póli István eltérítette szándékától. A felsőbb osztályokat ezután Bodrogkeresztúron, Patakon s végül Újhelyen végezte el 1600-ig. Ebben az évben Siderius János abaúji esperes ajánlására a fiatal Thököly Miklós nevelője lett, vele töltött egy évet Patakon, 1601-től a görlitzi gimnáziumban, 1603. júl. 12-től a heidelbergi egyetemen folytatták tanulmányaikat. 1604. dec. 22-én jelen volt a Heidelbergben elhunyt Békési Pastoris István hagyatéki tárgyalásán (Toepke 213. l.). 1607-ben hazatért, s a tarcali iskola rektora lett. 1608-ban Rákóczi Zsigmond a szerencsi egyház lelkészének hívta meg. Innen 1612-ben Miskolcra ment, 1616-tól pedig haláláig 1645. december végéig olaszliszkai prédikátor volt. Élete során Bethlen kétszer is hívta tábori papjának, de szolgálatára különböző okok miatt nem került sor. 1629-ben esperessé választotta a zempléni egyházmegye.

Élete végén a kibontakozó puritánus mozgalom erélyes ellenfele volt. (RMKT XVII/2 281—304. l.)

Művei:

De sacra scriptura 1604. nov. 17. = D. P. C. T. 1. 467—469. l.
De lege et evangelio 1605. júl. 6. = D. P. C. T. 1. 564—569. l.
De civili et ecclesiastica potestate 1607. febr. 9. = D. P. C. T. 1. 683. l.

Diarium Apodemicum. Kézirat. OSZK Oct. Lat. 656. Számos alkalmi beszédet, verset stb. tartalmaz, továbbá könyvtárának jegyzékét. (Részletes ismertetését l. RMKT XVII/2 304—312., a könyvtárjegyzéke uo. 336—348. l.)

Liber Redituum. Kézirat. Sárospataki Nagykönyvtár Kt. 15. (Ismertetése: RMKT XVII/2 312—313. l.)

Diarium Senioratus mei. Kézirat. Sárospataki Ref. Nagykönyvtár Kt. 16. Mikrofilmje OL 1907. doboz. Számos beszédet stb. tartalmaz. (Ismertetése: RMKT XVII/2 312—315. l.)

Latin üdvözlő vers Ambrosius Sebastianushoz, annak *Ad solennem miraculose recuperati Jaurini recordationum...* (Görlitz 1602) = RMK III 989 című művében. Latin üdvözlő vers Váczi Gergely bodrogkeresztúri pap, Miskolczi unokatestvére fiának Váczi Istvánnak születése alkalmából = *Melos genethliacum...* 1602 = RMK III 990. Üdvözlő vers Stephanus Kegeliushoz, abból az alkalomból, hogy Görlitzből Wittenbergbe indul. *ΕΝΥΦΗΜΙΑΙ...* Wittenberg 1602 = (RMK III 995). Üdvözlő vers Thököly Miklóshoz, annak *Oratio de Stratagematibus...* Heidelberg 1606, RMK III 1028.

ΔΙΗ'ΓΕΣΙΣ ΙΣΤΟΡΚΗ' De vita et Obitu... Stephani Chuliak Miskolcini... Várad 1645. Miskolci saját maga által írt verses önéletrajzát, fia Miskolczi Csulyak Gáspár adta ki saját átdolgozásában.

Magasztallak én téged. Magyar vers. = *Szép imádságos könyvecske.* Lőcse 1632 = RMNY 1552.

További számos latin és magyar versét és levelezésének egyrészét, melyeket kéziratai tartalmaznak s ezért itt külön nem ismertetünk, kiadták az RMKT XVII/2 számú kötetben kiegészítve Szenci Molnár Alberthez írt leveleivel.

Levél David Pareushoz 1607. júl. 21-én Tarcalról = Napló 213. l.

Neki ajánlották a következő disputációkat mint pártfogójuknak: RMK III 1301 Marburg 1620. máj. 13. Egri Lázári Gáspár; RMK III 1378 Franaker 1625 Miskolci Puah Pál; RMK III 1459 Leyden 1630. okt. 19. és RMK III 1472 Leyden 1631. márc. 15. Tornai P. István; RMK III 1469 Leyden 1631. szept. 6. Kaposfalvi S. Pál.

MISKOLCI Lucius István

(Stephanus Lucius Miscolcinus, Stephanus Lucius); 1608. szept. 24.

Egy Lucas Miskolczi nevű diák 1603. márc. 13-án subscribált Debrecenben. Stephanus Lucas Miskolczi neve 1607. aug. 15-én olvasható a wittenbergi egyetem anyakönyvében, 1608 februárjában pedig már vezetője volt az ottani magyar közösségnek. A heidelbergi egyetemre 1608. szept. 24-én iratkozott be, Toepke megjegyzése szerint 1609. március végéig maradt ott (241. l.). Zoványi Miskolczi Csulyak életrajzában megjegyzi róla, hogy helytelenül tévesztették össze Csulyakot Luciussal. (Isk. Adattár 29—30. l.)

Művei:

De S. Scripturae canone, editione, lectione, authoritate, obscuritate, interpretatione, et perfectione. 1608. okt. 15. = D. P. C. T. 1. 803—806. l.

De sacramento baptismi 1609. jan. 31. = D. P. C. T. 1. 838—840. l.

MISKOLCI S. János

(Joannes Mischcoci, Johannes Mischolcinus, Johannes S. Miscolci, Johannes S. Miskolci); 1617. jún. 22.

Sárospatakon tanult, innét rektornak ment Olaszliszkára. 1617. június 22-től, mint e város alumnusa tanult a heidelbergi egyetemen. Hazatérve 1621 nyarától Bodzásújlakon lett lelkész, 1639-ben még mindig itt volt. 1641 júniusában gálszécsi pap lett, 1644—45-ben Szikszón volt másodpap. (Zoványi)

Művei:

De judice controversiarum circa religionem. 1617. okt. 4. = D. P. C. T. 2. 382–385. l.

Egy cím nélküli disputáció. = D. P. Thes. Bibl. 1617. dec. 6. 12. l.

Üdvözlő verset írt Varsányi P. Istvánhoz (RMK III 1203, 1617. aug. 30.).

Magyar gyászbeszéd ifj. Nyári Ferenc fölött. = *Négy szép halottas prédikációk...* Bártfa 1624 = RMNY 1296.

Emléksorokat írt Tállyai Putnoki János emlékkönyvébe Heidelberg 1618. máj. 28-án (Adattár I. 148. l.).

Miskolc város tanácsa

Lazari Egri Gáspár fautora. (RMK III 1619. IV. 3.)

Monosthori Barovius János

Ráckevei lelkipásztor, a Duna menti kerület superintendense. Simándi Bodó Mihály fautora. (RMK III 1331, 1621. jan. 13.)

MURAKÖZI DUS Márton

(Martinus Dus Muraközi, Martinus D. Muraközi, Martinus Muraközi); 1618. ápr. 7.

Tanult Sárospatakon. 1617 júliusában a marburgi, 1618. ápr. 7-én a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Rákóczi György alumnusa volt (RMK III 1299) 1620 júniusa után tért haza, s a sárospataki iskola másodtanára lett. Az 1622. évi nagy pestisben halt meg. Szenci Molnár Institutio kiadására végrendeletileg hagyakozott. (Zoványi, Napló 85. l.)

Művei:

De causa et causato... Marburg 1618 = RMK III 1224. Üdvözlő verset írt hozzá Gönczi Aszalos Mihály.

De justificatione hominis peccatoris coram Deo. 1620. Jun. 10. Heidelberg 1620 = (RMK III 1299).

Négy cím nélküli disputáció = D. P.: Thes. Bibl.-ban 1618. jún. 27. 109. l.; 1618. szept. 1. 125. l.; 1619. júl. 23. 220. l.; 1619. jan. 8. 302. l.

Üdvözlő verset írt: Aszalos Mihályhoz (RMK III 1251, 1618. aug. 8. és RMK III 1222 Marburg, 1618. jan. Kalend.); Lazari Egri Boldizsárhoz (RMK III 1252, 1619. IV. 3.).

Latin gyászverset írt Károlyi Zsuzsanna halálára = *Exequiarum coeremonialium...* Gyulafehérvár 1624 = RMNY 1307.

NÁDUDVARI SZABÓ György

(Georgius S. Nadudvarinus; Georgius S. Nadudvari); 1618. aug. 12.

Némi ellentmondás van a rávonatkozó adatokban. Szinnyei szerint 1616. ápr. 10-én Debrecenben lépett a felsőbb osztályokba. 1618. aug. 12-én viszont már beiratkozott a heidelbergi egyetemre, de ez év szeptemberében már Marburgban volt (Adattár I 138. l.). Apjának Szabó Benedeknek volt alumnusa (RMK III 1255). Úgy látszik később visszatért a heidelbergi egyetemre, mert marburgi disputációjának dátuma 1619. júl. 10., Heidelbergben viszont 1619. okt. 20-án respondeált. Kevésbé tartjuk valószínűnek, hogy a Marburgban előforduló Georgius S. Nadudvari más személy

volna, mint a heidelbergi Georgius S. Nadudvarinus. 1632. máj. 25-én szászvárosi pap volt (RMK III 1476).

Művei:

De affectibus entis... sub praesidio Combachi 1619. Jul. 10. Marburg 1619 = RMK III 1255. Üdvözlő verset írt hozzá Borsai C. Márton és Pécsváradi B. Péter.

Egy cím nélküli disputáció = D. P. Thes. Bibl. 1619. okt. 30. 262. l.

Üdvözlő verset írt Szentkirályi Benedekhez (RMK III 1256, Marburg 1619).

Neki ajánlotta mások mellett RMK III 1476-ot Nádudvari K. András (Franaker 1632. máj. 25.) mint testvérének.

Nagy Bálint l. Szentgyörgyi Nagy Bálint

Nagybánya város szenátusa

Gönci F. János mecénása. (RMK III 1295, 1620. nov. 4.)

Nagy Ferenc l. Debreceni Nagy Ferenc

Nagy János l. Albensis Nagy János

NAGYBERÉNYI János
(Joannes Nagy Berenius, Johannes Nagy Beriny); 1612. szept. 19.

1612 júniusában a wittenbergi, szept. 19-én a heidelbergi egyetemre iratkozott be, s ez év novemberében még ott volt (Zoványi).

Műve:

De creatione hominis 1612. nov. 7. = D. P. C. T. 2. 3—5. l.

Nemesnépi Dániel

Komjáti lelkipásztor és esperes. Péli S. István főpártfogója (RMK III 1200, 1617. okt. 18.). Péli peregrinációjához a szükséges pénzt feltehetően az egyházkerület adta össze. Hasonlóan Nemesnépinek ajánlotta disputációját, Leyden 1628. febr. 19-én Kecskeméti N. János (RMK III 1424).

Némethi Litteratus András

A szatmári szenátus tagja. Szatmárnémeti István testvére és egyik fautora. (RMK III 1300, 1620. aug. 12.)

Némethi Sz. István l. Szatmárnémeti István

Nolanus Mihály

Sajókeresztúri pap. Lazari Egri István egyik pártfogója. (RMK III 1301, Marburg. 1620. máj. 13.)

Notarius L. Nicolaus l. L. Miklós

Nyilas István l. Milotai Nyilas István

Olaszliszka

E város alumnusa 1617-ben Miskolci S. János. (Adattár I 162. l.)

ONADI P. György
(Georgius P. Onadi); 1621. jan. 23.

Mást nem tudunk róla.

Orvos Mihály és Pál l. Súri Orvos Mihály és Pál

ÓVÁRI SIDÓ János
(Johannes [Sidó] Ouarinus, Johannes S. Ovarinus); 1613. márc. 26.

1601. nov. 6-án subscribált Debrecenben, ahol később contra scriba is volt. 1613. jan. 15-én a wittenbergi, 1613. márc. 26-án a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Később nagyszombatról adakozott egy Óvári János nevű személy Szenci Molnár Albert 1624-ben megjelent Institutio fordítására. (Isk. Adattár 100, Napló 85. l.)

Művei:

De peccato 1613. jún. 5. = D. P. C. T. 2. 99—103. l.
De vocatione ministrorum Ecclesiae 1614. febr. 2. = D. P. C. T. 2. 160—161. l.
De sacrae scripturae canone et perfectione. 1614. máj. 14. = D. P. C. T. 2. 171. l.

Ötvös János

Sárospataki polgár. Prágai András egyik pártfogója. (RMK III 1201, 1617.)

Paksi János
(Johannes Paxi)

Nagyszombati polgár, Asztalos András veje. (Szenci: Vál. 302.) Péli S. István egyik fautora. (RMK III 1200, 1617. okt. 18.) Ugyancsak fautora volt később Csúzi Cseh Jánosnak (RMK III 1375, Franaker 1625. szept. 28.) Adakozott Szenci Molnár Albert: *A keresztyén religióra... való tanítás...* Hanau 1624 = (RMNY 1308) kinyomtatására is. (Uo. az utószóban.)

Pálfi János l. Kanizsai Pálfi János

PANKOTAI BÁN István
(Stephanus Ban Pancotanus, Stephanus Banpankotanus); 1609. jún. 13.

1601. okt. 4-én subscribált Debrecenben. Somosújfalvi Péter tanítványa. 1607-ben collaborator és contrascriba. 1608-ban a wittenbergi magyar bursa tagja. Itt 1608. jan. 30-án olvasható neve az egyetem anyakönyvében. 1609. jún. 13-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre. (Isk. Adattár 30. l., 100. l., RMNY 931.)

Művei:

De monarchico statu ecclesiae et de Antichristo 1609. aug. 17. = D. P. C. T. 1. 783—787. l.

De vanitatibus Bell. circa Purgatorium. 1610. jan. 6. = D. P. C. T. 2. 476—482. l.

De vanitatibus Bellarmini circa controversiam de libero arbitrio in moralibus et spiritualibus 1610. jún. 2. = D. P. C. T. 2. 568—572. l.

Gyászvers ecsedi Báthori István halálára. (RMNY 931, 1605-ben).

Pankotai Gara András

1613-ban belényesi prédikátor volt (RMNY 1048). Prágai András egyik fautora. (RMK III 1201, 1617). Pankotai András neve 1577-ben szerepel a wittenbergi bursa anyakönyvében. (Isk. Adattár 22. l.)

Műve:

Latin gyászvers Hodászi Lukács halálára. (= Keserüi Dajka János: *Az tiszteletes Hodászi Lukácsnak... teteme fölött tett prédikáció...* Debrecen 1613 = RMNY 1048).

Pankotai Gara János

Prágai András egyik fautora. (RMK III 1201, 1617.)

Pareus, David

A heidelbergi egyetem teológia professzora, az irénikus mozgalom elvi megalapozója. Itt csupán az Adattár anyaggyűjtése során előkerült rávonatkozó adatokat soroljuk fel.

A következő diákok disputációin elnökölt: Károlyi András (RMK III 1199), Csepei Sidó Ferenc (RMK III 1214), Putnoki Tállyai János (RMK III 1216), Borzási Balázs és Aszalos Mihály (RMK III 1250—1251), Jászberényi Mátyás (RMK III 1196), Békési P. András (RMK III 1171), Péli S. István (RMK III 1200), Muraközi Dús Márton (RMK III 1299), Prágai András (RMK III 1202), Lazari Egri Gáspár (RMK III 1252), Varsányi P. István (RMK III 1203), Gönci F. János (RMK III 1295), Simándi Bodó Mihály (RMK III 1331), Gyöngyösi Kiséri András (RMK III 1151), Komáromi Szerafin Pál (RMK II 1152), Albensis János (RMK III 1190). Bakai György disputációján Alting volt az elnök, de a művecske „sub autoritate Parei" jelent meg. (RMK III 1191).

Magyar diákok disputációi szerepelnek a következő műveiben:

Collegiorum theologicorum... decuria una... Heidelberg 1611. Ajánlja „Senioribus et pastoribus... Hungariae".

Collegiorum theologicorum pars altera... Heidelberg 1620. Ajánlja Keserűi Dajka Jánosnak.

Disputationum theologicarum... publice habitarum volumen unum... Heidelberg 1611.

Exegesis disputationis de sacrarum scripturarum divina et canonica authoritate. H. n. 1604.

Thesaurus Biblicus... Heidelberg 1621.

Alvinci Péternek címzett előszóval kiadta Újfalvi Imre: *Tractatus de patrum... auctoritate* Frankfurt 1611 = (RMK III 1095) című művét.

Pareus, Johann Philipp

David Pareus fia. Üdvözlő verset írt Kóródi Bedő Dániel prosodiójához (RMK III 1172, 1616-ban). 1619-ben Frankfurtban a Delitiae poetarum-ban kiadta Janus Pannónius... Thuri György, Joannes Sommer, és Filiczki János verseit = (RMK III 1245).

Pastoris Ferenc l. többek között Tornai Pastoris Ferenc

Patai János

Nagyszombati polgár. Asztalos András veje. Szenci Molnár Albertet is többször segítette. (Szenci: Vál. m.: 302., 536., 541. l.) Péli S. István egyik fautora. (RMK III 1200, 1617. okt. 18.)

PATAI TATÁR Mihály

(Michael Tatar Patainus, Michael Patainus, Michael T. Patainus): 1598. jún. 10.

1591-ben subscribált Debrecenben, ahol később kántor is volt. 1598. máj. 31-én vették fel a wittenbergi magyar bursába, s ez év június 10-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. 1600. ápr. 23-án indult hazafelé Vizsolyi Mihály társaságában. Szenci Molnár Kassára és környékére küldött vele haza könyveket. (Isk. Adattár 29. l., 97. l., Napló 21., 26., 29. l.)

Művei:

De spiritu sancto 1599. máj. 19. = D. P. C. T. 1. 15—16. l.

De sanctificatione, altero Christi beneficio: quod fit regeneratione et conversione hominis ad Deum. 1599. Okt. 13. = D. P. C. T. 1. 58—66. l.

Falsa dogmata papistarum de ecclesia, eiusque notis. 1600. jan. 19. = D. P. C. T. 1. 115—120. l.

Pathai István

1555 Pápa — 1632 vagy 1633 Belényes. Komáromi Szerafin Pál egyik pártfogója. Pápán és Tolnán tanult, 1572-ben avatták lelkésszé. Előbb Rohoncon, majd 1585-től Pápán, 1612-től ismét Rohoncon szolgált, utóbb mint Batthyany Ferenc udvari papja. 1612. jún. 19-én a dunántúli református egyházkerület püspöke lett. 1613 őszétől Veszprémben lelkészkedett. 1623 nyarától 1624 elejéig Pápán, ezután Kiskomáromban, majd 1626 júniusától ismét Pápán. 1628 novemberében Bethlen Gábor segítségével az 1626-ban megjelent műve miatt ráváró üldözés elől elmenekült Erdélybe. Belényesen lett lelkész, s a bihari egyházmegye 1631-ben esperessé választotta. Halála ideje bizonytalan, talán 1632 vagy 1633 (RMKT XVII/8 526—529. l.)

Művei:

A Sakramentumokról in genere. Es kiváltképpen az Úrvacsorájáról való könyvecske. Sicz 1592 = (RMNY 705); Gyulafehérvár 1643 = (RMK I 740).

A helvetiai confessión való prédikátoroknak az egyházi szolgálatban való rendtartásukról. Németújvár 1617 = (RMNY 1143A).

Amaz hét fejű és tíz sarvú fene bestián ülő... parázna Babillónak... mezítelenségének tüköre. Pápa 1626 (RMNY 1372).

„Johannes Ludovicus Vivesnek *De officio mariti, es az keresztyén asszonyi állatnak tanításáról írott könyveit... magyarol Patai István prédikátor fordította meg* nem tudom ha kinyomtatta é avagy nem." Szenci Molnár Albert: *Imádságos könyvecske...* Heidelberg 1621 = (RMNY 128) előszava.

Két magyar nyelvű ének: *Szent az Úr — Sok rendbéli próbák vadnak.* Kiadva RMKT XVII/8 176—181. l.

Megemlítendő még, hogy 144 levele maradt fenn. Kiadásairól l. a Magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig.

Aláírta 1619-ben Scheffer János lelkész felavatását tanúsító űrlapot = (RMNY 1196).

Pataki Füsüs András

Pataki Füsüs János rokona és egyik fautora. (RMK III 1195, 1617. IV. 26.)

Pataki István

Pataki Füsüs János rokona és egyik fautora. (RMK III 1195, 1617. ápr. 26. és RMK III 1204 Marburg 1617. dec. 17.)

PATAKI FÜSÜS János
(Johannes Füsüs Patachinus, Johannes Füsüs Pataki); 1616. júl. 27.

Sárospatak, ? — Szatmár 1629 tavasza. Itthon Sárospatakon tanult. Külföldön 1616. júl. 22-én a heidelbergi, 1617. júl. 3-án a marburgi egyetemre iratkozott be. Pataki rokonságának alumnusa volt. Hazatérve először Pelsőcön, 1622 őszére Ungváron, pár év múlva Sárospatakon, 1626-tól Szatmáron lelkész. Egy szőlőt hagyott a sárospataki (kollégiumra Zoványi).

Művei:

De elementis in genere... praeside... Nicolao Matthiadae Bachendorfio... 1617. Apr. 25. Heidelberg 1617 = RMK III 1195. Üdvözlő verset írtak hozzá Kóródi Bedő Dániel, Kanizsai Mihály, Prágai András, Tállyai Putnoki János, Jászberényi Mátyás.

Disputatio metaphysica... praeside... Rodolpho Goclenio... 1617. Dec. 17. Marburg 1617 = RMK III 1204. Üdvözlő vers nincs mellette.

Egy cím nélküli disputacio = D. P.: Thes. Bibl. 1618. máj. 16. 86. l.

Üdvözlő verset írt: Putnoki Tállyai Jánoshoz (RMK III 1216, 1618. jan. 10.); Kanizsai Mihályhoz (RMK III 1198, 1617. jún. 21.); Prágai Andráshoz (RMK III 1201, 1617.).

Királyoknak tüköre... Bártfa 1616 = RMNY 1347.

Pataki Füsüs Miklós

Testvérének Pataki Füsüs Jánosnak egyik fautora. (RMK III 1195, 1617. ápr. 26.) 1600. jan. 11-én iratkozott be Debrecenben Nicolaus Pataki (Isk. Adattár 100. l.).

Patkó Tamás l. Samarjai Patkó Tamás

Paulides, Johannes l. Kanizsai Pálfi János

PÉCSELI KIRÁLY Imre
(Emericus Regius Peczelius; Emericus R. Peczelius, Emericus Regius Pezelius, Emericus Rhegius Pezelius, Emericus Pezelius, Emericus R. Pétseli, Emericus R. Petselius); 1609. máj. 30.

Itthon Pápán és Somorján tanult, majd Komáromban volt rektor. 1609. máj. 30-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre, Komárom város alumnusa volt. Tanulmányait már 1610 tavaszán valószínűleg befejezte, de még további kb. két évig külföldön tartózkodott. Valószínű részt vett az 1612-es oppenheimi Biblia kiadás előkészítésében, és retorikai tankönyvet írt. 1612-ben hazatért, ismét komáromi rektor lett, 1615-ben ugyanitt lett

prédikátor. 1620-ban a feldúlt és leégett Komáromból Érsekújvárra távozott. 1622-ben itt lett prédikátor haláláig, 1640 körülig. Mindkét működési helyén alesperesi tisztet is viselt. (RMKT XVII/2 250—255., Zoványi.)

Művei:

De baptismo 1609. júl. 2. = D. P. C. T. 1. 773—777. l.

De veritatibus et falsitatibus Bellarmini circa Canonem S. Scripturarum Libro I de verbo Dei assertis 1609. szept. 30. = D. P. C. T. 2. 389—396. p.

De vanitatibus Bellarmini circa controversiam de sacramento baptismi et de confirmatione = D. P. C. T. 2. 503—510. l.

De vanitatibus Bellarmini circa controversiam de necessitate et justitia operum = D. P. C. T. 2. 598—605. l.

Isagoges Rhetoricae libri Duo... Oppenheim 1612 = RMK III 1112. Üdvözlő verset írtak hozzá Rodolphus Goclenius, Simon Stenius, Petrus Trappius, Szenci Molnár Albert, Filiczki János, Varsányi P. Dániel és a szerző (Harmadik kiadása = RMK III 1551, a második kiadás elveszett).

Consilium ecclesiae catholicae... Kassa 1621 = RMNY 1247. Benne Bethlenhez szóló üdvözlő verse.

Catechismus, azaz a keresztény tudománynak fundamentumairól való rövid tanítás. Pápa 1624 (= RMNY 1317), Lőcse 1635 (= RMNY 1630).

Abecedarium Latino — Hungaricum seu elementa linguae Latinae et Ungaricae. Pápa 1630 (= RMNY 1484).

Sírverset írt Szenci Csene Péter, Felső-Dunamelléki püspök halálára. Kéziratban. Kiadva: RMKT XVII/2 270—271. l.

15 magyar nyelvű verse kiadva: RMKT XVII/2 9—39. l.

Neki ajánlották disputációjukat, mint fautoruknak: Komáromi Szerafin Pál (RMK III 1152, 16 15. szept. 16.); Kanizsai Mihály (RMK III 1198, 1617. jún. 21.); Péli S. István (RMK III 1200, 1617. okt. 18.); Darnai László György (RMK III 1293, 1620. jún. 24.); Csúzi Cseh János (RMK III 1375, Franaker 1625. szept. 28.); Körmendi Thaba Tamás (RMK III 1379, Franaker 1625. szept. 30.); Kecskeméti N. István (RMK III 1423, Leyden 1628. febr. 12.); Séllyei P. Ferenc (RMK III 1477, Franaker 1632.).

PÉCSVÁRADI Péter

(Petrus Petsvaradi); 1621. jan. 23.

(?? —Várad 1645). Itthon Pápán és valószínűleg Sárospatakon Tanult. 1619. ápr. 27-én iratkozott be a marburgi egyetemre, ugyanebben az évben Herbornban is megfordult, 1621. jan. 23-tól Heidelbergben tanult. Hazatérve hamarosan nagyváradi lelkész lett, Herepei szerint már 1622-ben (Adattár I 158. l.), Zoványi szerint 1625-ben. 1634-ben Borosjenőre ment, és ez év jún. 18-án esperessé választotta a zarándi egyházmegye. 1637 tavaszán visszament Váradra. (Zoványi)

Művei:

Felelet Pázmány Péter két könyvecskéjére, melyeket a Szentírásról és anyaszentegyházról írt. Debrecen 1629 = RMNY 1427.

Kilenc okok. Debrecen 1630 = RMNY 1460 (Szintén Pázmány ellen, csak feltételezhető, példányból nem ismert mű.)

Két halotti prédikáció Bethlen Krisztina felett = Temetési pompa. Debrecen 1632 = RMNY 1498.

Üdvözlő verset írt latinul: Nádudvari Szabó Gergelyhez (RMK III 1255, Marburg) és Szenci Molnár Alberthez (RMNY 1239 = Lexicon... 1621 Heidelberg).

Üdvözlő sorokat írt Putnoki Tállyai János emlékkönyvébe 1621. aug. 23. (Adattár I 158. l.)

Neki ajánlották disputációikat: Besenyei F. Mihály (RMK III 1372 Brema 1625. jún. 25. mint egykori tanítójának); Jenei G. István (RMK III 1468 Leyden 1631. dec. 13.); Zabolai C. Miklós (RMK III 1550 Leyden 1639. júl. 2.). Valamennyien, mint váradi papnak egyik fautoruknak.

PÉLI S[ÁRAI?] István
(Stephanus S. Peli, Stephaus S. Pelius); 1616. dec. 14.

Itthoni iskoláit Szencen és ismeretlen helyen végezte. 1616. dec. 14-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre, ahol Nemesnépi Dániel komjáti pap alumnusa volt. 1617 után nem tudunk róla. (Zoványi)

Művei:

De peccato originali et in Spiritum Sanctum 1617. ápr. 12. = D. P. C. T. 2. 364—366. l.

De Jesu Christi mediatoris et salvatoris nostri persona... sub praesidio... Davidis Parei 1617. Oct. 18. Heidelberg 1617. (Verset senki sem írt hozzá.) = RMK III 1200.

Egy cím nélküli disputáció dátum nélkül = D. P.: Thes. Bibl. 69. lapján.

Pellionis Georgius l. Lővei Pellionis György

Petneházi István

Vári Miklós mecénása 1617—1618-ban (RMK III 1226, Marburg 1618), s Besenyei F. Mihály mecénása is ő (RMK III 1372 Brema 1625. jún. 25.). A korszak egyik leghíresebb végvári tisztje és hadvezére, 1599-ben tűnt fel Mihai Viteazul mellett, majd Borosjenő főkapitánya volt közel három évtizedig. 1626-ban Drégelypalánknál a magyar csapatok vezénylő tábornoka. (Nagy L.: Végvári). Az ő özvegyének, Király Annának ajánlotta Keresszegi Hermán István: *A hitnek és jóságos cselkedeteknek tündöklő példáiról való prédikációk...* 1635 Debrecen = RMNY 1605 című művét.

Pető István

Szatmárnémeti István patrónusa. (RMK III 1300, 1620. aug. 12.) Ugyancsak egyik patrónusa volt Vetési Z. Istvánnak. (RMK III 4234, Frankfurt 1622 körül); Szenci Molnár Institutio fordítását is segítette „Szakmár vármegyei nemes és nemzetes Pető István". (Napló 85. l.)

PETRI ZOBAS Ferenc
(Franciscus Z. Petri); 1620. júl. 28.

1620. júl. 28-án iratkozott be a heidelbergi, 1621. okt. 20-án a wittenbergi egyetemre. Bethlen alumnusa volt. 1620 nyarán Balai Mihállyal és Sonkádi Jánossal bocsátotta fel az akadémiákra a fejedelem. Heidelbergi tanulmányai során tőle lopott egy nagyobb összeget el Petrus Fridericus Reulinus, akit ezért három évre kizártak az egyetemről. Petri 1623. febr. 17-én, mint gyulafehérvári rektor egyik tanúja Milotai Nyilas István végrendeletének. 1631-ben Gálos Petri Ferenc a dési egyházközség lelkipásztora és esperese, s ugyan ez a Petri Ferenc írta alá RMK III 1924-et (Concordiae inter evangelicos querendae consilia) 1634. febr. 7-én, mint belső-szolnoki

esperes és dési elsőpap. (Adattár I 257—258.; Toepke 302, Bethlen Gábor Emlékezete, Bp. 1980, 598. l.)

Pitter Mihály l. Tölcseki Pitter Mihály

PONICAENUS György József

(Georgius Josephus Ponicaenus, Georgius Josephus Ponicoenus) 1612. szept. 19.

Itthon Debrecenben tanult, 1605. okt. 12-én lépett a felső osztályokba. 1612. szept. 19-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Hazatérve 1615 augusztusában Tiszabökényben lelkészkedett. Továbbiakat nem tudunk róla. (Zoványi)

Művei:

De providentia Dei 1612. dec. 5. = D. P. C. T. 2. 18—23. l.
De externo seu ministeriali Ecclesiae militantis regimine 1613. aug. 7. = 1613. aug. 7. = D. P. C. T. 2. 121—125. l.
De conversione seu regeneratione hominis 1614. jan. 29. = D. P. C. T. 2. 157—159. l.

PORCSHALMI F. Pál

(Paulus F. Porchalmi); 1620. júl. 28.

A beiratkozás dátumán túl egyebet nem tudunk róla.

PRÁGAI András

(Andreas Prágai); 1616. júl. 27.

Nemeskér?, 1590? — Tarcal 1636. Itthon valószínűleg Sárospatakon tanult. Heidelbergben 1616 nyarától 1618 nyaráig sógorának, Súri Orvos Mihály sárospataki papnak alumnusaként időzött. 1616. szept. 9-én Szenci Molnár Albertnek adott 6 tallért. Heidelbergből egy könyvet küldött haza Tolnai Pap Istvánnak, a későbbi puritánus ellenes prédikátornak. Ugyancsak Heidelbergből küldte haza I. Rákóczi György számára a reformáció százéves ünnepén tartott disputációjának (RMK III 1202) egy példányát Szenci Molnár Albert Secularis cancio evangelica című művével egybekötve. A disputáció belső címlapja előtt Rákóczihoz írt kézírásos verse olvasható. Hazatérve 1619 tavaszától Sátoraljaújhelyen másodpap. 1624-ben viszont már szerencsi prédikátor, mint Rákóczi György ottani udvari papja. 1625-ben részt vett a bekecsi templom felszentelésén. Bár a *Fejedelmek serkentő órája* Bártfa 1628 című művét és a *Sebes agynak késő sisak* című versciklust is Rákóczi megbízásából fordította magyarra, viszonyuk ismeretlen ok miatt még sem volt zavartalan. Feltehető, hogy a szerencsi prédikátorság díjazása körüli viták miatt különböztek össze. Mikor Prágai 1631 őszén el akart jönni Szerencsről, Rákóczi lefogatta és „árestomban" tartotta. Prágai csak prédikátor társai könyörgő levelének hatására szabadult ki. A tarcali zsinatról Szepsi Mihály senior aláírásával küldött levélnek köszönhetően 1631 őszén Gönczre távozhatott lelkésznek, 1635 elejétől pedig Tarcalon volt prédikátor haláláig (RMKT XVII/8 453—456. l.).

Művei:

De providentia Dei et causa peccati... 9. Nov. 1616. D. P. T. C. 2. 342—344. l.

An Calviniani quos vocant, fundamentum fidei sartum, tectum retineant... praeside Henrico Alting... Heidelberg 1617 = RMK III 1201.

Thema seaclare. De causis, centum ab hinc annis, immenso Dei beneficio, ex evangelicis Germaniae Ecclesiis eliminati, semperque fugiendi papatus Romani praeside Davide Pareo. Heidelberg 1617 = RMK III 1202.

Disputatio cím nélkül D. P. Thes. Bibl.-ban a 66. l.-on 1618. márc. 28.

Assertiones 1618. Zoványi Lexikona szerint: „Sandaeus jezsuita ellen, aki megtámadta azt az értekezést, melyen ő respondeált a reformáció százéves emlékünnepén. Újra kiadva Pareus *Miscellanea catbecetica* c. kötetében 1634."

1616-ban vagy 1617-ben könyvjegyet nyomtattatott Heidelbergben = OSZK RMK III 1172a.

Üdvözlő verset írt: Rákóczi Györgyhöz 1617-ben kézzel RMK III 1202-ben l. M. Tud. Akad. példánya; Szenci Molnár Alberthez 1617, RMNY 1147-ben; Bakai Gergelyhez, RMK III 1191-ben 1617; Pataki Füsüs Jánoshoz, RMK III 1195-ben 1617; Jászberényi Mátyáshoz, RMK III 1196-ban 1617; Súri Orvos Mihályhoz, RMK III 1201-ben 1617; Ötvös Jánoshoz, RMK III 1201-ben 1617; Szakál Tamáshoz, RMK III 1201-ben 1617; Pankotai Gara Andráshoz, RMK III 1201-ben 1617; Pankotai Gara Jánoshoz, RMK III 1201-ben 1617; Kecskeméti C. Jánoshoz, RMNY 1171-ben 1619; A bekecsi templom felszentelésére RMNY 1334-ben, 1625.

Üdvözlő verset írtak hozzá Heidelbergben: Kóródi Bedő Dániel 1617, RMK III 1201-ben; Pataki Füsüs János 1617, RMK III 1201-ben; „Myrtileti R." 1617, RMK III 1202-ben

Concio pomeridiana in dedicatione Templi Bekecziensis = Consecratio templi novi... Kassa 1625 = RMNY 1334 57—92. l.

Számtalan ez földön emberi nemzetnek az ő nyomorúsága CVII. zsoltár = Consecratio templi novi Kassa 1625 = RMNY 1334 250—255. l.

Fejedelmek serkentő órája. Bártfa 1628 = RMNY 1400.

Sebes agynak késő sisak. Versciklus kéziratban. Kiadva RMKT XVII/8 36—107. és 504—511. l.

Pulchri András l. Rettegi Pulchri András

Putnoki János l. Tállyai Putnoki János

Ráckeve város szenátusa

Simándi Bodó Mihály mecénása. (RMK III 1621. jan. 13.)

RÁCKEVI István

(Stephanus Kevinus, Stephanus R. Kevinus, Stephanus Ratskevinus); 1601. okt. 4.

Stephanus Ráczkevi 1592-ben subscribált Debrecenben. 1598. aug. 18-án viszont ismét szerepel egy Stephanus Kevi nevű diák a debreceni anyakönyvben. Miskolczi Csulyak István verséből: *'επος in discessum Stephani Raczkevini collaboratoris Anno 1600. 14. Maji*, az derül ki, hogy Ráczkevi István a sárospataki iskola collaborátora Ungvárra ment rektornak. Stephanus Kevinus 1601. okt. 4-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Szenci Molnár 1621-ben megjelent imádságos könyvének előszavában köszönt egy Ráczkevi István nevű nagyszombati „deákot", ugyanez a Ráczkevi István adakozott Molnár Institutio fordításának megjelentetésére is. Nem tudjuk eldönteni, hogy ezek az adatok egy, kettő vagy esetleg három

személyre vonatkoznak. (Isk. Adattár 97., 99. l., RMKT XVII/2 352—353. l., Napló 85. l.)

Művei:

De libero arbitrio. 1603. jan. 15. = D. P. C. T. 1. 446—448. l.

De S. Scripturarum perspicuitate, interpretatione et judicio 1603. szept. 17. = David Pareus: *Exegesis disputationis de sacrarum scripturarum Divina et canonica authoritate adversus Jesuitarum strophas et imposturas...* H. n. 1604 Typis Voegelinianis K_{4b}—K_{6a} pagina.

Theosemata ethica de principiis et differentiis actionum humanarum... praeside Melchiore Adamo 1602. júl. 21. Heidelberg 1602 = RMK III 992.

De simplicibus passionibus entis... praeside Arturo Janstow... Heidelberg 1603 = RMK III 1001.

Theses physicae de loco praeside Christiano Rumphio... Heidelberg 1604 = RMK III 1012.

(A Szabó Károly által leírt művek egyikéből sem maradt példány.)

Rácz Tamás l. Miklósvári Rácz Tamás

RÁKAI Márton
(Martinus Rakai); 1620. júl. 28.

Itthon Szatmáron (Adattár I 155. l.), majd 1610. júl. 4-től Debrecenben tanult, ahol 1616-ban contrascriba és szenior is volt (RMNY 1239). 1620. júl. 28-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Hazatérése után 1625 körül böszörményi pap (Isk. Adattár 103. l., RMK III 1372).

Műve:

Üdvözlő vers Szenci Molnár: *Lexicon...* 1621 Heidelberg = RMNY 1239-hez.

Emléksorokat írt Tállyai Putnoki János emlékkönyvébe 1619. júl. 19. (Adattár I.155. l.)

Besenyei F. Mihály neki ajánlotta disputációját mint böszörményi papnak, egyik fautorának (RMK III 1372 Bréma 1625. jún. 25.).

Rákóczi György

Magyarországi főúr, 1630-tól erdélyi fejedelem. Az ő alumnusa volt Muraközi Dús Márton (RMK III 1299, 1620. jun. 10. és RMK III 1224, Marburg 1618. márc. 4.) és Lévai Suba Tamás (RMK III 1223, Marburg, 1618. febr. 25.).

Később neki ajánlották disputációikat: Károlyi Sz. István (RMK III 1359, Franaker 1624. okt. 1.); Szigeti Ferenc (RMK III 1491, Basel 1633. nov.); Bényei (Erdőbényei) Deák János (RMK III 1508, Utrecht 1635. febr. 14.).

Rákóczi Zsigmond

A későbbi erdélyi fejedelem. 1600—1601-ben Thuri György mecénása volt. (Napló 118. l.)

Rákóczi Zsigmond

Aszalos Mihály ajánlja neki RMK III 1251-et 1618. jan. 18-án, mint urának. Rákóczi Zsigmond fejedelem fia volt I. Rákóczi György testvére.

Született 1595. januárban Szerencsen, meghalt ugyanott 1620 decemberében. (Nagy Iván)

RETTEGI PULCHRI András
(Andreas Pulchri Retthegius, Andreas Pulchri Rhetteginus, Andreas Pulchri, Andreas Pulchri Rettheginus); 1608. szept. 24.

Heidelbergben írt disputációin kívül semmit sem ismerünk tőle.

Művei:

De officio Christi mediatoris 1608. nov. 28. = D. P. C. T. 1. 820—823. l.
De Antichristo 1609. febr. 11. = D. P. C. T. 1. 845—849. l.
De justificatione hominis peccatoris coram Deo 1609. júl. 8. = D. P. C. T. 1. 764—766. l.
De vanitatibus Bellarmini circa controversiam de potestate pontificis Romani tum spirituali, tum temporali 1609. dec. 9. = D. P. C. T. 2. 447—450. l.
De vanitatibus Bellarmini circa controversiam de causa peccati. 1610. ápr. 28. = D. P. C. T. 2. 546—550. l.

Rhédey Ferenc, sen. és Rhédey Ferenc, jun.

1560—1621. Váradi kapitány, bihari főispán, Bethlen Gábor hadvezére. És fia (1610—1667), a későbbi erdélyi fejedelem. Borzási Balázs (RMK III 1250, 1618. jan. 20.), és Szikszai Major Mátyás (beiratkozott 1615. nov. 6.) mecénásai.

Rosa, Jonas

Németországi könyvkiadó, sokat nyomtattatott Heidelbergben. 1619 végén vagy 1620 elején halt meg. Az ő költségén jelent meg RMK III 1250—51 és D. P. C. T. 2. [*Archiv für Geschichte des Buchwesens.* Redaktion Bertold Hack und Bernhard' Wendt. Frankfurt am Main (1960) II Band 489. l.)

ROTHUS, Joannes

Wittenbergben 1601. jan. 25-én iratkozott be. Heidelbergi beiratkozási időpontját nem találtuk Toepkénél, viszont Johannes Rothus Transylvanus respondeált a következő disputáción:

De jejunio et eleemosyna 1601. aug. 22. = D. P. C. T. 1. 409—415. l.

ROT, Paulus
(Paulus Rotus Transylvanus); 1595. ápr. 19.

Beiratkozási időpontján kívül mást nem tudunk róla.

SÁGHI Boldizsár Mihály
(Michael Sagki [nyilván Toepke hibás olvasata], Michael Bartholomaeus Saghi, Michael B. Saghi); 1614. jún. 17.

Heidelbergi tanulmányainak adatain kívül mást nem tudunk róla.

Művei:

De ecclesia eiusque notis 1615. febr. 26. = D. P. C. T. 2. 207—208. l.
De peccato eiusque causa 1616. jún. 24. = D. P. C. T. 2. 225—228. l.

SAMARJAI Máté János

(Johannes Matthaei Samaraeus; Johannes Samaraeus, Johannes M. Samaraeus; Joannes P. Samaraeus); 1609. máj. 30.

(1585, Galgóc — 1652). 1605—1608 között Nagyszombatban tanult. 1608-ban Szenci iskolamester lett. 1609. május 30-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Asztalos András nagyszombati polgár alumnusa volt. 1611-ben hazatérve nagyszombati rektor lett. 1614. jún 24—26-án a komjáti zsinaton nagymegyeri pappá avatták, 1616-ban Halászin lelkész. 1619. szept. 1-én a sóki zsinat iskolai felügyelővé választotta, 1622 őszétől a Felső-Duna melléki egyházkerület püspöke (Zoványi, Thury E.: A dunántúli...).

Művei:

De beatitudine et cultu sanctorum et de purgatorio 1609. aug. 26. = D. P. C. T. 1. 787—790. l.

De vanitatibus Bellarmini circa traditiones ecclesiasticas Libro IV. de verbo Dei non scripto assertis 1609. okt. 21. = D. P. C. T. 2. 413—421. l.

De vanitatibus Bellarmini circa controversiam de Sacramenti Eucharistiae substantia, ritu effectu, integritate et veneratione. 1610. márc. 24. = D. P. C. T. 2. 520—525. l.

De Sacra Scriptura. 1610. jún. 16. = David Pareus: *Disputationum theologicarum publice in Academia Archi-palatina habitarum volumen unum...* Heidelbergae 1611. 101—109. l.

Magyar Harmónia... Pápa 1628 = RMNY 1419.

A helvétiai vallás on levő eklézsiáknak egyházi ceremóniájokról és rendtartásokról való könyvecske. Lőcse 1636 = RMK I 662.

Fentmaradt levelezését l. M. Prot. Egyht. Adattár 1904 III. 40—81. l.

Neki ajánlották disputációikat a következők: Velechinus István (RMK III 1154, 1615. szept. 9.); Péli S. István (RMK III 1200, 1617. okt. 18.); Csúzi Cseh János (RMK III 1375, Franaker 1625. szept. 28.); Miskolczi Puah Pál (RMK III 1378, Franaker 1625.); Thaba Tamás (RMK III 1379, Franaker 1625. szept. 30.); Kecskeméti N. István (RMK III 1424, Leyden 1628. febr. 19.); Séllyei P. Ferenc (RMK III 1477, Franaker 1632.); Tolnai S. Tamás (RMK III 1688, Leyden 1647. jan. 12.). Valamennyiüknek fautora volt.

Samarjai Patkó Tamás

Péli S. István egyik fautora. (RMK III 1200, 1617. okt. 18.) 1608—9-ben nagyszombati iskolamester volt. Tervezték külföldi akadémiákra való küldését, ám korábban megnősült, s ezért nem került rá sor. 1609. nov. 28-án deáki prédikátorságra bocsátották ki, 1614-ben, mint lévai pappal találkozunk vele, az ajánlás időpontjában 1617-ben nagyszombati prédikátor. (Napló 65., 298., 323., 330. l.)

SAMARJAI SARTORIS György

(Georgius Sartoris Samaeus [Toepke olvasata], Georgius Sartoris Samaraeus, Georgius S. Samaraeus); 1614. szept. 28.

Heidelbergi tanulmányainak adatain kívül mást nem tudunk róla.

Művei:

De justificatione fidei 1615 febr. 4. = D. P. C. T. 2. 205—206. l.

De communicatione idiomatum in persona Christi 1615. aug. 5. = D. P. C. T. 2. 233—236. l.

Üdvözlő verset írt: Komáromi Szerafin Pálhoz (RMK III 1152, 1615. szept. 16.) és Velechinus Istvánhoz (RMK III 1154, 1615. szept. 9.).

SÁMSONDI PASTORIS Márton
(Martinus Pastoris Samsondi Transylvanus, Martinus P. Samsondi); 1614. ápr. 23.

1613. jún. 28-án a wittenbergi, 1614. ápr. 23-án a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Hazatérése után 1619 körül miskolci pap (RMK III 1252).

Művei:

De veteris et novi testamenti convenientia et discrimine. 1614. aug. 20. = D. P. C. T. 2. 178–179. l.

De baptismo 1615. márc. 10. = D. P. C. T. 2. 210–211. l.

De perseverentia sanctorum ex libro Agustinide bono perseverentiae 1615. okt. 2. = D. P. C. T. 2. 248–251. l.

Neki ajánlotta disputációit Lazari Egri Gáspár, mint egyik fautorának, miskolci papnak (RMK III 1252, 1619. IV. 3. és RMK III 1301 Marburg 1620. máj. 13.)

Sánta Benedek l. Károlyi Sánta Benedek

Sánta János l. Kecskeméti C. János

Sárai Pál

Péli S. István egyik fautora, damasdi lelkipásztor. (RMK III 1200, 1617. okt. 18.)

Sárospataki polgár

Egy számunkra név szerint ismeretlen sárospataki polgár volt mecénása Félegyházi Mátének 1602-ben. (Napló 136. l.)

Sartoris András l. Várdai Sartoris András

Sartoris Georgius l. Samarjai Sartoris György

Sartoris István l. Szepsi Sartoris István

Sartorius János l. Kaposi Sartorius János

Sartoris Mihály l. Újhelyi Sartoris Mihály

Sartoris, Paulus l. Czeglédi Szabó Pál

SCHOLNER, Georgius
(Georgius Scholner Transylvanus); 1595. szept. 16.

Mást nem tudunk róla.

Siderius István l. Szikszai Siderius István

Sidó János l. Óvari Sidó János

SIMÁNDI BODÓ Mihály
(Michael Bodo Simandi, Michael B. Simandi); 1620. jan. 13.

(1591. szept. 29?— ??) Sárospatakon tanult, 1617-ben lépett a felsőbb osztályokba, később ráckevei rektor volt. 1620. jan. 25-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre, ahol Ráckeve város alumnusaként tanult. Hazatérve 1622-ben Óbudán, 1625-ben Ráckevén volt lelkész. 1626-ban püspökké választotta az Alsó-Duna melléki ref. egyházkerület. 1628-ban átdolgozta az addig itt érvényben levő hercegszőllősi kánonokat. 1629-ben kilenc pontból álló utasítással pótolta. 1631 tavaszán lemondott, s átment tiszántúli kerületbe. 1633 februárjában Derecskén, 1634 júliusában Hajdúnánáson volt lelkész és esperes is. 1638-tól haláláig, 1642—45 közöttig talán Beregszászon működött. (Zoványi.) (Szinnyei a fentitől némileg eltérő életrajzot közöl, amennyiben szerinte 1590 a születési évszám, 1614-ben subscribált Sárospatakon, s 1617-től ráckevei rektor. 1631-ben már beregszászi pap és 1639-ben halt meg.)

Művei:

De coena Domini... praeside Davide Pareo... 1621. jan. 13. Heidelberg 1621 = RMK III 1331. Üdvözlő verset írt hozzá sajátmaga, továbbá Szenci Molnár Albert, Gönci F. János, Balai P. Mihály.

Üdvözlő verset írt Mindszenti Cz. Imréhez (RMK III 1298, 1620. aug. 24.).

Somodi János

Darnai László György mecénása (RMK III 1293, 1620. jún. 24.). Az ajánlás időpontjában Szabó Károly leírása szerint az érsekújvári őrség pénztárnoka. 1607/8-ban Somogyi János zászlótartó Érsekújvárban. (Nagy L.: Végvári 248. l.)

SOMOSÚJFALVI ÉRSEK Péter
(Petrus Ersek); 1601. okt. 4.

1601. okt. 4-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. 1603 májusában még ott volt. Hazatérve 1604 őszétől két évig rektor Debrecenben. Ezután 1607-ben betegen, Mágócsi Ferenc „asztalán" Vizsolyban időzött állás nélkül, míg lelkész lett és 1616 decemberéig Mezőzomborban működött, 1618-ban pedig Szikszón volt másodpap. (Zoványi, Napló 140., 212. l.)

Művei:

De S. Scripturarum Canone, editionibus, lectione et versione 1063(!) [1603?] aug. 13. = David Pareus: *Exegesis disputationis de sacrarum scripturarum Divina et canonica authoritate adversus Jesuitarum strophas et imposturas...* H. n. 1604, Typis Voegelianis K_{3a}—K_{4a}.

Threnos de obitu... Stephani de Bathor... Debrecen 1605 = RMNY 931.

Üdvözlő verset írt Taksonyi R. Péterhez 1602. aug. 28. (RMK III 993).

Levele Szenci Molnárhoz 1603. máj. 2-án Heidelbergből = Napló 144. l.

SONKÁDI János
(Johannes Songari Hungarus) 1620. dec. 11.

1620-ban „mezei táborból" bocsátotta fel Bethlen Sonkádi Jánost az akadémiákra. Nem kétséges, hogy Toepke fura névformája mögött ő rejtő-

zik. Szenci Molnár Kálin Institutiója magyar fordításának előszavában megjegyzi róla: „Sonkadi János az heidelberai veszedelembe velem együtt szenvedett atyafiú, fejedelmünk öfelségének alumnusa." Későbbi adatunk nincs róla. (Bethlen Gábor Emlékezete Bp. 1980, 598. l. = Milotai: Speculum Trinitatisának előszava, RMKT XVII/6 499. l.)

Suba Tamás l. Lévai Suba Tamás

SÚRI ORVOS Mihály

(Michael Orso más kéztől javítva: Orvos Surius, Michael Surius); 1600. ápr. 1.

1595. okt. 20-án iratkozott be Debrecenben. Később collaborator majd 1597-ben senior. 1600. márc. 6-án együtt indultak Szenci Molnárral Heidelbergbe, márc. 30-án érkeztek meg, s Súri ápr. 1-én iratkozott be. Külföldi tartózkodása idején megfordult Hernbornban is. 1602-ben tért haza. Előbb komjáti, majd 1604-ben nagyszombati rektor lett. 1607. máj. 26-án a barsi zsinaton szentelték pappá. Ez után egy darabig nagyszombati másodpap, ám az úrvacsora kérdésében valott szigorú kálvinista felfogása miatt innét távoznia kellett. 1608-ban már Komjáti prédikátor. Fontos szerepet játszott itteni elődjével, a később katolizált Veresmarti Mihállyal folytatott viták-ban. 1614-ben sárospataki első pappá választották. Itt élt haláláig, 1633-ig (RMKT XVII/2 349. l.). Az ő alumnusaként tanult Heidelbergben sógora Prágai András, s rajta kívül is számos diák fautora volt. Ő vezette a gyűjtést Sárospatakon Szenci Molnár Institutio fordításának kiadására. (Adattár I. 112—113. l., Szinnyei, Napló 29., 33., 40., 123., 126., 139., 148., 149., 165., 253., 290., 306., 310., 330., 339., 359., 463. l.)

Művei:

De peccati originalis natura propogatione et effectis 1600. júl. 12. = D. P. C. T. 1. 179—188. l.

De satisfactione et merito Christi mediatoris 1600. nov. 9. = D. P. C. T. 1. 238—243. l.

De potestate ecclesiae circa disciplinam in legibus ferendis 1601. máj. 16. = D. P. C. T. 2. 326—336. l.

Levelei Szenci Molnárhoz = Napló 124., 129., 314., 397. l.

Halálára gyászverset írt Miskolci Csulyak István (RMKT XVII/2 383. l.).

Ő ellene írta Balásfy Tamás: *Echo Christiana...* Pozsony 1616 c. művét. (RMNY 1117)

Neki ajánlották disputációjukat a következő diákok: Samarjai János (Pareus, David: *Disputationum... publice... habitarum volumen unum* 1611 Heidelberg 101—109. l. megjelent 1610. júl. 16-án írt értekezését mint komjáti papnak); Ceglédi Szabó Pál (RMK III 1123, 1613. júl. 13. mint komjáti papnak, volt tanítójának); Pataki Füsüs János (RMK III 1195, 1617. ápr. 26.); Prágai András (RMK III 1201, 1617); Lévai S. Tamás (RMK III 1223, Marburg 1618. febr. 25.); Muraközi Dús Márton (RMK III 1224 Marburg 1618. márc. 4.); Miskolczi Puah Pál (RMK III 1378 Franaker 1625.); Flórián Mihály (RMK III 1422 Leyden 1628. szept. 20.); Tölcseki István (RMK III 1427 Lyeden 1628. dec. 2.); Kaposfalvi S. Pál (RMK III 1469, Leyden 1631. szept. 6.); Tornai P. István (RMK III 1472 Leyden 1631. márc. 15.). Az utóbbiak valamennyien, mint sárospataki papnak egyik fautoruknak, Prágai, mint patrónusnak.

Üdvözlő verset írt hozzá, mint sárospataki paphoz Jakobeus Jakub (= J. J. *Otij vernalis anni MDCXXVII aegrisomnia...* Kassa 1627 = RMNY 1389/7).

SÚRI ORVOS PÁL

(Paulus Orvos Surius, Paulus Orvos Suri, Paulus Surius); 1612. szept. 11.

Súri Orvos Mihály öccse és alumnusa. 1612 júniusában iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ez év szept. 11-én pedig a heidelbergire. 1613-ban bátyjának, Orvos Mihálynak küldött haza könyveket, 1614. márc. 27-én pedig fautorának, Böszörményi Péternek is küldött egyet. Ekkor még mindig Heidelbergben tartózkodott. (Zoványi, Napló 385. l., Szenci Vál. 622—623. és ld. feljebb Böszörményi Péter életrajzát.)

Művei:

Solemnitas hymenaea nuptiis... principis D. D. Friederici V. ... et ... Elisabethae Jacobi magnae Britanniae regis... filiae... Heidelberg 1613 = RMK III 1124.

De fide justificante 1612. dec. 28. = D. P. C. T. 2. 28—32. l.

De Deo uno et trino 1613. máj. 8. = D. P. C. T. 2. 89—91. l.

De ecclesia et eiusque notis 1614. febr. 5. = D. P. C. T. 159—160. l.

De scripturae S. Lectione et obscuritate et interpretatione 1614. máj. 21. = D. P. C. T. 2. 172—173. l.

Üdvözlő verset írt: Ceglédi Szabó Pálhoz (RMK 1123, 1613. júl. 3.), Szentgyörgyi Nagy Bálinthoz (RMK III 1125, 1613. aug. 28.).

Sutoris Péter l. Váci Sutoris Péter

Szabó Benedek

Nádudvari Szabó György apja és mecénása. (RMK III 1255, Marburg, 1619. júl. 10.)

Szabó Demeter

Nádudvari Szabó György testvére és fautora. (RMK III 1255 Marburg, 1619. júl. 10.)

Szabó György (gönci)

Békési P. András mecénása (RMK III 1171, 1616). Szepsi Csombor Márton: *Europica Varietas* ... Kassa 1620 = (RMNY 1219) ajánlásában is szerepel egy Szabó György, aki feltehetően kassai polgár volt, Johann Bocatius is több verset írt ilyen nevű személyhez (RMNY 1029(44), 1032(7), 1032(8)), azonban nem lehet eldönteni, hogy az említett adatok azonos személyre vonatkoznak-e. (Vö.: Szepsi Csombor)

Szabó György l. Nádudvari Szabó György

Szabó János l. Buza Szabó János

Szabó János

Lázári Egri Gáspár egyik fautora. Diósgyőri másodkapitány. (RMK III 1252, 1619. ápr. 3.)

Szabó János

Nádudvari Szabó György testvére és fautora. (RMK III 1255, Marburg 1619. júl. 10.)

Szabó István

Nádudvari Szabó György testvére és fautora. (RMK III 1255, Marburg 1619. júl. 10.)

Szabó Pál l. Czeglédi Szabó Pál

Szabó Péter l. Buza Szabó Péter

Szakál Tamás

Prágai András egyik pártfogója. Sárospataki polgár. (RMK III 1201, 1617-ben)

SZÁNTHAI C. Mátyás
(Mathias C. Szanthai); 1620. júl. 28.

1618-ban sárospataki diák volt. (RMNY 1158) 1620. júl. 28-tól Heidelbergben tanult. További életét nem ismerjük.

Művei:

Latin üdvözlő verset írt a kisdedként elhúnyt Rákóczi Zsigmond születése alkalmából [=*Genethliaca in natalem puelli... (Sigismundi) Rakoci...* Kassa 1618 = RMNY 1158] és Szenci Molnár Alberthez (*Lexicon...* Heidelberg 1621 RMNY 1239).

SZÁNTAI PASTORIS István
(Stephanus Pastoris Szantai); 1614. ápr. 23.

Heidelbergi tanulmányainak adatain kívül mást nem tudunk róla.

Művei:

De justificatione fidei 1614. szept. 10. = D. P. C. T. 2. 181—182. l.
De Deo et sancta Trinitate. 1614. nov. 19. = D. P. C. T. 2. 193—194. l.

Szántai Pál

Tarcali pap. Tornai Pastoris Ferenc egyik fautora. (RMK III 1225, Marburg 1618. febr.)

Szántó János l. Thuri Szántó János

SZATMÁRNÉMETHI István
(Stephanus Sz. Nimethinus, Stephanus Sz. Nemesinus); 1618. aug. 12.

1618. aug. 12-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. 1620. okt. 10-én már itthon volt, s Debrecenben tartózkodott. Életéről nem tudunk mást.

Művei:

Három cím nélküli disputáció = D. P. Thes. Bibl. 1618. okt. 10. 138. l.; 1619. okt. 1. 245. l., 1620. febr. 19. 327. l.

De aeterna Dei praedestinatione sub praesidio Henrici Alting 1620. aug. 12. Heidelberg 1620 = RMK III 1300. Üdvözlő verset írt hozzá: Gönci F. János, Mindszenti Cz. Imre, Debreceni Nagy Ferenc.

Emléksorokat írt Putnoki Tállyai János emlékkönyvébe 1620. okt. 10-én Debrecenben. (Adattár I. 155. l.)

Szegedi András

Kanizsai Pálfi János egyik fautora. Kassai polgár, Szegedi Márton fia. Szegedi Gáspár és Szegedi György testvére. (David Pareus: *Disputationum theologicarum publice... habitarum volumen unum* ... Heidelberg 1611. 361—387. lapján megjelent Kanizsai Pálfi disputáció ajánlása.)

Szegedi Gáspár

Kanizsai Pálfi János egyik pártfogója (D. P.: *Disputationum theologicarum publice... habitarum volumen unum.* Heidelbergae 1611 361 l.), és Ceglédi Szabó Pál mecénása (RMK III 1123, 1613. júl. 13.) Nagyszombati polgár. Neki ajánlotta többek között Szenci Molnár Albert: *Postilla Scultetica.* Oppenheim 1617 = RMNY 1144 című művét, továbbá az ő feleségének, Echi Orsolyának: *Imádságos könyvecske* Heidelberg 1621 = RMNY 1238-at. Samarjai János pedig ugyancsak Echi Orsolyának *Magyar harmónia* Pápa 1628 című művét = RMNY 1419.

Szegedi György (Gergely)

Kanizsai Pálfi János egyik pártfogója (D. P.: *Disputationum theologicarum ... volumen unum* Heidelberg 1611 361. l.), és Velechinus István mecénása (RMK III 1154, 1615. szept. 9.). Szegedi Márton fia, Gáspár testvére, kassai kereskedő. Valószínűleg ő az a Szegedi György, akinek könyveiről készített 24 tételből álló jegyzék fennmaradt Kassa város levéltárában „Lt S ... Szegedy Nr. 73."

Szegedi János

Pataki Füsüs János rokona és egyik fautora, ónodi kapitány. (RMK III 1195, 1617. ápr. 26., RMK III 1204, Marburg 1617. dec. 12.)

SZEGEDI L. János
(Johannes Szegedinus); 1601. márc. 29.

Debrecenben 1591-ben lépett a felsőbb osztályokba. Külföldi tanulmányútja előtt tályai rektor volt. 1601. márc. 29-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. 1602 szeptemberében pénzt várt otthonról, hogy adósságait kifizetve hazaindulhasson. Hazatérve először ismeretlen helyen, talán már 1620-tól, de bizonyosan csak 1626-tól Debrecenben lelkészkedett. 1630-ban Hajdúböszörménybe ment, 1641-től rövid ideig szatmári pap volt. Halálának idejét nem ismerjük. (Zoványi, Napló 118., 130., 137. l.)

Művei:

De magistratu civili 1601. aug. 8. = D. P. C. T. 1. 403—409. l.

Üdvözlő verset írt Taksonyi R. Péterhez (RMK III 993, 1602. aug. 28.).

Neki ajánlották disputációikat: Hodászi Miklós mint böszörményi papnak egyik fautorának (RMK III 1467, Leyden 1631. júl. 12.) és Nádudvari K. András, mint böszörményi papnak, fautorának (RMK III 1476, Franaker 1632. máj. 25.).

Szegedi Márton

Kanizsai Pálfi János mecénása. Kassai polgár. (David Pareus: *Disputationum theologicarum publice... habitarum* Heidelberg 1611. 361 l.). Szegedi 1620-ban már nem élt. (Szepsi Csombor 499. l.) Özvegye, Thuri Anna 1625-ben Miskolczi Puah Pál mecénása. (RMK III 1378, Franaker 1625).

SZEGEDI PASTORIS Benedek

(Benedictus Pastoris Segedinus, Benedictus Szegedinus); 1598. jún. 10.

1593-ban subscribált Debrecenben, később contrascriba és senior is volt. 1597. május 20-án szerepel neve a wittenbergi magyar bursa anyakönyvében. 1598. jún. 10-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Ez év augusztusában adakozott a beteg Szenci Molnár számára. 1620-ban mint borsodi esperes tűnik fel. 1629-ben még élt. (Isk. Adattár 28., 98. l., Napló 21. l., RMK III 1301, RMKT XVII/2 323. l.)

Művei:

De Deo 1599. ápr. 28. = D. P. C. T. 1. 8—10. l.

De justificatione fidei. 1599. szept. 1. = D. P. C. T. 1. 44—57. l.

Neki ajánlotta disputációját Lázári Egri István, mint borsodi esperesnek, egyik fautorának. (RMK III 1301, Marburg 1620. máj. 13.)

SZEGEDI PASTORIS Dániel

(Daniel Pastoris Segedinus, Daniel Szegedinus); 1598. jún. 10.

(??— Debrecen 1620. júl. 21.) Debrecenben 1591-ben kezdte a felsőbb osztályokat, 1596-ban senior lett, 1597. febr. 1-től rektor Bodrogkeresztúron, 1598-ban máj. 30-án a wittenbergi, jún. 10-én a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Hazatérte után rektor lett Nagyváradon, 1607 őszén első pap Tokajban, 1611-ben Olaszliszkán. 1614-ben állítólag esperesnek választotta a zempléni egyházmegye, ha ez így volt, e hivatalt lelkészi állásával együtt 1615 tavaszán elvesztette. Ekkor Sárospatakon vonta meg magát, míg 1617 decemberében újból lelkész lett Debrecenben. 1620-ban halt meg. (Zoványi)

Művei:

Problemata de officia Christi mediatoris 1599. máj. 12. = D. P. C. T. 1. 12—14. l.

Üdvözlő verset írt Milotai Nyilas Istvánhoz (*A mennyei tudomány szerint való irtovány...* Debrecen 1617 = RMNY 1132).

Zoványi, Kemény József nyomán feltételezi, hogy Magyar prédikáció jelentek meg 1609-ben Váradon, ez a feltételezés azonban nem kellően megalapozott l. RMNY App. 89.

Szél Mihály l. Diószegi Szél Mihály

SZENCI BOROS János

(Johannes Boros Szenci, Johannes Boios Szempci, Johannes B. Szemes, Johannes Szenci, Johannes B. Szemci); 1614. ápr. 23.

1613 előtt Göncön volt rektor, 1613—15-ben külföldön tanult. 1613. jún. 28-án a wittenbergi, 1614. ápr. 23-án a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Marburgban is megfordult. Hazatérve Sárospatakon lett tanár, 1620-tól 1622-ig Göncön lelkészkedett. (RMKT XVII/8 539. és Adattár I 109. l.).

Művei:

De ecclesia eiusque notis 1614. szept. 24. = D. P. C. T. 2. 183—184. l.

De Scripturae Sacrae perspicuitate, interpretatione et interpretationum judice 1614. nov. 5. = D. P. C. T. 2. 192—193. l.

De justificatione peccatoris coram Deo 1615. szept. 8. = D. P. C. T. 2. 245—248. l.

Üdvözlő verset írt Gyöngyösi Kiséri Andráshoz (RMK III 1151, 1615. okt. 7.).

Neki ajánlotta disputációját Pataki Füsüs János, mint pataki tanárnak volt tanítójának (RMK III 1195, 1617. ápr. 26.) és Simándi Bodó Mihály, mint gönci lelkipásztornak, volt tanítójának, egyik fautorának (RMK III 1331, 1621. jan. 13.).

Magyar üdvözlő verset írt hozzá egy ismeretlen személy abból az alkalomból, hogy egy „nagyszájú gallértokot", azaz egy köntöshöz való kámzsát ajándékozott neki. A vers feltehetően Szenci külföldi peregrinációja idején keletkezett. (RMKT XVII/8 73 l.)

Szenci Csene Péter

Velechinus István (RMK III 1154, 1615. szept. 9.), Komáromi Szerafin Pál (RMK III 1152, 1615. szept. 16.), Péli S. István (RMK III 1200, 1617. okt. 18.), Kanizsai Mihály (RMK III 1198, 1617. jún. 21.) és Darnai László György (RMK III 1293, 1620. jún. 24.) fautora.

Született 1575 k. Szencen, meghalt 1622. jún. 14-én Érsekújvárott. Tanulmányait Szencen kezdte. Ennek befejeztével 1603-ban Jókán, 1606-ban Somorján lett lelkész, 1608-tól csallóközi esperes, 1615-ben püspökké választotta a Felső-Dunamelléki református egyházkerület. A fenti ajánlások szerint ekkor már érsekújvári pap volt. (Zoványi) (Napló 63., 165., 283., 305., 370., 384. l.)

Műve:

Confessio Helvetica, azaz a keresztyéni igaz hitről való vallástétel Oppenheim 1616 = RMNY 1115 és Debrecen 1616 = RMNY 1109. Kéziratát Kanizsai Mihály vitte el Szenci Molnár Alberthez Oppenheimbe. (RMKT XVII/8 544. l.)

Levelei kiadva: Magyar Protestáns Egyház történeti Adattár III. k. 1904. 40—81. l.

SZENCI MOLNÁR Albert

1597. jan. 22.; 1606. nov. 24.

Mivel életrajza és munkássága részletesen ismert, itt csak a disputációk rávonatkozó adatait állítom időrendbe.

Már 1596. dec. 4-én theológiai ösztöndíjjal felvették a Kollegium Casimirianumba. 1597. jan. 22-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre, ezt a beiratkozást 1606. nov. 24-én megismételte.

Üdvözlő verset írt Szilvási K. Mártonhoz (RMK III 1218, 1618. aug. 15.), Simándi Bodó Mihályhoz (RMK III 1331, 1621. jan. 5.). Simándi Molnárnál lakott ebben az időben, disputációját is neki ajánlja „hospiti suo Haidelbergae", s Molnár a verset „suo domestico dilecto" címzi.

Később neki ajánlotta disputációját Tállyai Z. Márton (RMK III 1483, Leyden 1632. jún. 20.), mint egyik fautorának.

SZENTGYÖRGYI NAGY Bálint

(Valentinus N. Szentgyorgyi, Valentinus Nagy Szentgeorgi, Valentinus Nagy Szentgeorgyi, Valentinus Szentgeorgyi, Valentinus Szentglorgy [!], Walentinus Szentgeogyi); 1612. szept. 11.

Erdélyben született. Debrecenben tanult, 1607. ápr. 30-án subscribált. 1612 júniusában Wittenbergben, szept. 11-én Heidelbergben irakozott be az egyetemre. Hazatérve 1614 nyarán rektor lett Debrecenben, innét 1617-ben Nagykállóba vitték lelkésznek. Innét a következő év nyarán már eltávozott, s egészen 1646. júniusáig nincs róla adatunk, ekkor Nagyszőllősön volt lelkész, és esperesévé választotta az ugocsai egyházmegye. 1650 körül halt meg. (Zoványi)

Művei:

De peccato hominis in genere: originali item et actuali 1612. nov. 20. = D. P. C. T. 2. 9—13. l.

De incarnatione filii Dei 1613. máj. 15. = D. P. C. T. 2. 91—93. l.

De unione naturarum in Christo et communicatione idiomatum 1614. jan. 8. = D. P. C. T. 2. 153—154. l.

De ecclesia Dei 1613. aug. 28. Heidelberg 1613. (= RMK III 1125). Üdvözlő verset írtak hozzá Súri Orvos Pál, Leövei P. György, Ceglédi Szabó Pál.

Üdvözlő verset írt latinul: Ceglédi Szabó Pálhoz (RMK III 1123, 1613. júl. 3.).

Neki ajánlotta disputációját Putnoki Tállyai János (RMK III 1216, 1618. jan. 10.), mint kállói papnak egykori tanítójának.

SZENTKIRÁLYI M. Benedek

(Benedictus M. Sczentkirali, [Toepke olvasata!], Benedictus M. Szentkirali, Benedictus Szentkirali, Benedictus Szentkirály); 1617. szept. 22.

Erdélyi születésű volt. 1611. júl. 16-án a debreceni iskola törvényeit írta alá egy Benedictus Szentkirályi nevű diák. 1614 és 1617 között a kolozsvári református iskola rektora. 1617. szept. 22-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre, ahol Bethlen István feleségének Csáki Krisztinának az alumnusa volt. 1618 szeptemberében Marburgba ment, 1619 nyarán még itt volt. További sorsát nem ismerjük. (Adattár I 133—142. l.)

Vindicatio locorum veteris Testamenti aeternam Deitatem Filii et Spiritus Sancti... confirmantium Marburg 1619 RMK III 1256 és Hanau 1624. Szabó az utóbbi kiadást nem ismeri. Enyedi György: *Az ó- és újtestamentombeli helyeknek magyarázatuk...* Kolozsvár 1619 = RMNY 1187 című műve ellen jelent meg.

Üdvözlő verset írt: Csepei Ferenchez (RMK III 1214, 1617. jún. 3.), Putnoki Tállyai Jánoshoz (RMK III 1216, 1618. jan. 10.), Borzási B. Basiliushoz (RMK III 1250, 1618. jan. 20.), Szilvási K. Mártonhoz (RMK III 1257, Marburg 1619), Szenci Molnár Alberthez (*Secularis Concio...* Oppenheim 1618 = RMNY 1166/4—5.).

Egy cím nélküli disputáció (D. P. Thes. Bibl. 1618. V. 9. 83 l.).

Szentmiklósi Gáspár

Vári Miklós egyik fautora bajomi pap. (RMK III 1226, Marburg 1619.)

Szentpéteri Boldizsár

Pataki Füsüs János egyik fautora. (RMK III 1195, 1617. IV. 26.) 1589-ben iratkozott be Debrecenben. 1617-ben a sárospataki egyház diakónusa volt. Ott halt meg 1628-ban. (Isk. Adattár 96. l.)

SZEPSI BÉNYES Pál

(Paulus Benyes Szepsi); 1611. márc. 21.

1596. márc. 5-én subscribált Debrecenben egy Paulus Szepsi nevű diák. (Isk. Adattár 98. l.) Szepsi Bényes Pál 1610. júl. 12-én érkezett Wittenbergből Marburgba, s iratkozott be az ottani egyetemre. (Napló 52. l., Nagy J. 40. l.) Heidelbergi tanulmányait 1611. márc. 21-én kezdte meg. 1618-ban tokaji prédikátor, Tornai Pastoris Ferenc egyik fautora (RMK III 1225, Marburg 1618. febr. 21.) Sárospatakon egyik vezetője volt Szenci Molnár Institutio fordításának kiadására folytatott gyűjtésnek, tehát 1622—24 körül itteni másodpap lehetett. (RMKT XVII/6 499. l.)

Műve:

Egy latin vers Szepsi Korotz György: *Βασιλικον δωρον* Oppenheim 1612. c. művében = RMNY 1038.

Neki ajánlotta Tornai Pastoris Ferenc RMK III 1225-öt Marburg 1618. febr. 21-én.

Heidelbergből 1612. ápr. 24-én Georg Remhez címzett levele = Napló 377—379. l.

SZEPSI H. Mihály

(Michael H. Szepsi, Franciscus Szepsi); 1617. jún. 22.

1617—18-ban tanult Heidelbergben. Varannai András kassai polgár alumnusa volt. Mint Zoványi megjegyzi nem tévesztendő össze Szepsi Láni Mihály tarcali pappal abaúji esperessel. Szepsi H. Mihály 1619. jan. 9-től Debrecenben volt tanár, további életét nem ismerjük. Szinnyei szerint Kaposon halt meg, de Szinnyei biográfiája keveri adatait Szepsi Láni Mihályéval.

Művei:

De missa papistica fugienda et tollenda 1617. szept. 26. = D. P. C. T. 2. 381—382. l.

Egy cím nélküli disputáció D. P.: Thes. Bibl. című művében 1618. febr. 28-án 51. l. Ugyanitt 1618. jan. 31-i kelettel a 40. l.-on Szepsi Ferenc neve alatt is olvasható egy disputáció. Szepsi Ferenc neve azonban sem az egyetem anyakönyvében sem Szenci Molnár Albert felsorolásában (Secularis Concio) nem szerepel, s más forrás műben sem találkoztunk vele, így elfogadhatjuk Herepei János álláspontját, hogy a Ferenc keresztnév minden bizonnyal sajtóhiba, s a Mihály helyett áll. (Adattár I 162. l.)

Üdvözlő verset írt: Varsányi P. Istvánhoz (RMK III 1203, 1617. aug. 30.), Szilvási K. Mártonhoz (RMK III 1218, 1618. aug. 5.).

SZEPSI KOROCS György
(Georgius Korocz Szepsinus); 1611. márc. 21.

Szepsiben született, Sárospatakon tanult, ahonnét írnoknak ment Kassára Bocskai István udvarába. Bocskai halála után 1606 végén visszatért Sárospatakra tanulni, majd 1608—9 körül Göncön lett tanító. 1610. júl. 12-én a marburgi, 1611. márc. 11-én a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Mágócsy Ferencnek, bereg és tornai főispánnak alumnusa volt (RMNY 1038 előszava l. *Magyar Gondolkodók 17. század.* Kiadta Tarnóc Márton. Bp. 1979. 56. l.) Németországban állandó kapcsolatban állt Szenci Molnár Alberttel. Miskolczi Csulyak István vele küldte el Szencinek egyik énekét (RMKT XVII/2 389. l.). Szenci verssel üdvözölte a *Βαζιλικον δωρον* megjelenését (RMKT XVII/6 363), Szepsi Korocs viszont Szenci esküvőjét Ferinari Kunigundával. (Szenci: Vál. m. 457—8. l.). Németországból hazatérve 1613 tavaszától sárospataki, 1613 szeptemberétől 1616 végéig kassai lektor. Ezután Tokajon, majd Nagykállón volt prédikátor. Utolsó adat életéről 1630 májusából való. (Zoványi)

Művei:

Disputátio philosophico-theologica de transubstantiatione et de ubiquitate carnis Christi Heidelberg 1611 = RMK III 1097.

Βασιλικον δωρον. Az angliai... első Jakab királynak... fia tanításáért írt királyi ajandeka Oppenheim 1612 = RMNY 1038. Üdvözlő verset írt hozzá: Georg Rem, Szenci Molnár Albert, Petrus Trapp, Kertvélyesi János

Üdvözlő verset írt Szenci Molnár Albert és Ferinari Kunigunda esküvőjére, 1611. okt. 8. (Szenci: Vál. m. 457—8. l.) Pécseli Király Imre: *Isagoges Rhetoricae...* Oppenheim 1612 = RMK III 1112 elé. Továbbá magyarul Kecskeméti C. János: *Fides Jesu et Jesuitarum* Bártfa 1619 = RMNY 1171 és *Catholicus Reformatus* Debrecen 1620 = RMNY 1200 című műveihez; latinul a gyermek Melchior Reinernek (Bocatius, Jonnes: *Oratio dominica polyglottos...* Kassa 1614 = RMNY 1067).

Szepsi Lakatos Benedek

Bélteki Mihály mécénása (aki beiratkozott 1618. ápr. 7.) (Adattár I 163).

Szepsi Láni Mihály
(Michael L. Szepsinus, Michael L. Szepsi)

(Szepsi? — Tarcal 1634). 1607. aug. 15-én a wittenbergi, 1608. febr. 27-én a marburgi egyetemre iratkozott be. Hazatérve 1609-ben Sárospatakon lett rektor, 1610-ben Göncön, 1620-ban Szatmáron első pap. A szatmári egyházmegye 1622-ben esperessé választotta, de 1623-ban Tarcalra ment első papnak, itt még ugyanebben az évben esperessé tette az abaújtornai egyházmegye. Mikor 1631-ben Prágai Andrást lefogatta I. Rákóczi György, Prágai prédikátortársai Szepsi Mihály szenior aláírásával küldtek könyörgő levelet szabadon bocsátásáért, aminek hatására ki is szabadult Prágai. (Zoványi, RMKT XII/8 455. l.)

Művei:

Gyászbeszéd Károlyi Zsuzsanna halálára = *Exequiae...* Gyfvár 1624 = RMNY 1306/18.

Egy prédikáció a bekecsi templom fölszentelésére = *Consecratio templi novi*... Kassa 1625 = RMNY 1334/11, 1334/14.

Levele Szenci Molnárhoz 1608. jún. 21-én Marburgól = Napló 271—72. l.

Neki ajánlották a következő disputációkat: RMK III 1125-öt Szentgyörgyi Nagy Bálint 1613. aug. 28., mint volt praeceptorának és fautorának; RMK III 1171-et Békési P. András 1616-ban mint volt praeceptorának és fautorának; RMK III 1199-et Károlyi A. András 1617. nov. 1. mint volt praeceptorának és fautorának; RMK III 1300-at Szathmárnémeti István, 1620. aug. 12. mint fautorának. RMK III 1195-öt 1617. ápr. 26-án mint volt praeceptorának Pataki Füsüs János. RMK III 1225-öt, Marburg, 1618. febr.-ban Tornai P. Ferenc mint fautorjának.

Miskolci Csulyak István 1629. júl. 25-én hozzáírt levele kiadva: RMKT XVII/2 322—323. l.

Szepsi N. András

Neki ajánlják disputációjukat, mint fautoruknak: Lazari Egri Gáspár (RMK III 1252, 1619. ápr. 3.), mint szatmári papnak. Szatmárnémeti István (RMK III 1300, 1620. aug. 12.) és Mindszenti Cz. Imre (RMK III 1298, 1620. aug. 24.) mindketten, mint tasnádi papnak. Nem tudjuk azonos-e azzal a „Sepsi Andrással, aki 1594-ben volt tagja a wittenbergi magyar bursának." (Isk. Adattár 27. l.) 1633 körül szilágycsehi papnak választották meg, mint ilyen adta újévi ajándékul Balásházi Lászlónak Gentillus, Innocentius: *Examen Concilii Tridentini.* Genf 1586. c. munkáját. (Adattár I 234. l.)

SZEPSI SARTORIS István

(Stephanus Sartoris Szepsinus, Stephanus Szepsinus, Stephanus S. Szepsinus); 1609. aug. 25.

1609. aug. 25-én iratkozott be Heidelbergben. Valószínű, hogy ő az a Szepsi István, aki Szepsi Korocs György híradása szerint Mágócsy Ferenc szolgája és íródeákja volt. (Magyar gondolkodók 17. század. Bp. 1979. 56. l.). Előzőleg néhány hetet Wittenbergben is töltött. 1610 okt, vége felé indult haza (TT 1909. 452, Isk. Adattár 30., 66. l.) Mivel néhány év különbséggel két Szepsi Sartoris István is tanult a heidelbergi egyetemen, nem dönthető el, hogy Gönci F. János neki, vagy nála néhány évvel fiatalabb társának ajánlotta disputációját 1620. nov. 4-én, mint nagybányai papnak, fautorának. (RMK III 1295.) Nem tartjuk lehetetlennek azt sem, hogy ugyanaz a Szepsi Sartoris István folytatott tanulmányokat két ízben is Heidelbergben. Erre példa Geleji Katona István is.

Művei:

De Deo uno et trino 1609. okt. 28. = D. P. C. T. 2. 421—424. l.

De vanitatibus Bellermini circa controversiam de Missa 1610. márc. 31. = D. P. C. T. 2. 525—530. l.

SZEPSI SARTORIS István

(Stephanus Sartoris Szepsi [későbbi kézzel, Toepke 269. l.], Stephanus Sartoris Szepsi); 1614. jún. 17.

Mivel néhány év különbséggel két Szepsi Sartoris István is tanult a heidelbergi egyetemen, nem dönthető el, hogy Gönci F. János neki, vagy

nála néhány évvel idősebb társának ajánlotta disputációját 1620. nov. 4-én, mint nagybányai papnak, fautorának. (RMK III 1295.) Nem tartjuk lehetetlennek azt sem, hogy ugyanaz a Szepsi Sartoris István két ízben is megfordult Heidelbergben. (Erre példa Geleji Katona István is.) 1613-ban váradi rektor volt (RMNY 1048).

Művei:

De Christo mediatore 1614. dec. 23. = D. P. C. T. 2. 198—199. l.

De Christi sepultura, descensu ad inferos, resurrectione, asscensu in coelum et sessione ad dextram Dei. 1615. aug. 26. = D. P. C. T. 2. 239—241. l.

Üdvözlő verset írt: Komáromi Szerafin Pálhoz (RMK III 1152, 1615. szept. 16.) és Váci Péterhez (RMK III 1153, 1615. szept. 36.) Neve Szabó Károly leírása szerint mindkétszer: Szepsi S. István. Gyászverset írt Hodászi Lukács halálára (RMNY 1048).

SZEPSI Vince

(Vincentius Szepsinus); 1600. júl. 7.

Heidelbergi tanulmányainak adatain kívül más nem tudunk róla. 1602 januárjában készülődött a hazatérésre. (Napló 129. l.)

Művei:

De Spiritus Sancti persona officio et donis 1601. jan. 3. = D. P. C. T. 1. 252—254. l.

De votis 1601. jún. 13. = D. P. C. T. 1. 342—351. l.

Szerafin Balázs l. Komáromi Szerafin Balázs

Szerafin Pál l. Komáromi Szerafin Pál

SZIKSZAI András

(Andreas Eszikszai [!], Andreas Sziksovius); 1600. febr. 8.

1592-ben subscribált Debrecenben, 1600. febr. 8-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre. 1615 januárjában tárkányi prédikátor. (Isk. Adattár 98. l., Napló 66. l.)

Művei:

De causa peccati 1600. júl. 5. = D. P. C. T. 1. 174—179. l.

De Christi resurrectione ascensu et sessione ad dextram Dei 1600. nov. 1. = D. P. C. T. 1. 233—238. l.

SZIKSZAI D. István

(Stephanus Szyksrai [Toepke olvasata], Stephanus D. Sixai, Stephanus D. Szykssai, Stephanus D. Szyleszaus [!]); 1617. jún. 22.

Nem tartjuk valószínűnek, hogy azonos azzal a Szikszai Istvánnal, aki 1616. jún. 25-én subscribált Debrecenben, Bocskai Miklós alumnusa volt. Mást nem tudunk róla. (Isk. Adattár 105. l., Napló 80. l.)

Művei:

De libero hominis arbitrio... sub praesidio Henrici Alting. Heidelberg 1618 = RMK III 1217. Üdvözlő verset írt hozzá Tornai Pastoris Ferenc, Újhelyi S. Mihály, Szilvási K. István.

De votis et de juramentis novi testamenti 11. Oct. 1617. = D. P. C. T. 2. 385—386. l.

Két cím nélküli disputáció = D. P.: Thes. Bibl.-ben. 1618. jan. 5-én és 1618. dec. 5-én 24. és 153. l.

1618. máj. 30-án emléksorokat írt Putnoki Tállyai János emlékkönyvébe Heidelbergben. (Adattár I 160. l.)

Szikszai Hellopoeus János

Tornai P. Ferenc egyik fautora. Tállyai pap. (RMK III 1225, Marburg, 1618. febr. 21.)

SZIKSZAI MAIOR Mátyás

(Matthias Maior Zikzai, Matthias Maior Szikslovianus, Matthias Maior Sziksai, Matthias Sziksai, Matthias Szikszai); 1615. nov. 6.

1609. márc. 2-án írta alá a Debreceni iskola törvényeit, 1614-ben kántor, 1615 áprilisában senior. 1615. nov. 6-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre, ahol Rhédey Ferenc alumnusa volt (Szenci Molnár: Secularis Concio RMNY 1166 előszava). 1620-ban Csatárújlaki pap. (RMK III 1294.)

Művei:

De sacramento Eucharistiae seu coena Domini 1616. jan. 13. = D. P. C. T. 2. 267—269. l.

De justificatione fidei 1616. ápr. 18. = D. P. C. T. 2. 305—306. l.

De S. Trinitate in unitate divinae essentiae 1616. okt. 26. = D. P. C. T. 2. 341—342. l.

Neki ajánlotta disputációját Diószegi V. Mihály mint csatárújlaki lelkésznek, rokonának. (RMK III 1294, 1620. aug. 2.)

SZIKSZAI SIDERIUS István

(Stephanus Siderius Zikzai, Stephanus Siderius, Stephanus Siderius Szikszai); 1609. ápr. 24.

1608. márc. 14-én a wittenbergi, szept. 4-én a marburgi, 1609. ápr. 24-én a heidelbergi egyetemre iratkozott be. 1610. okt. végén tért haza (Történelmi Tár 1909. 452. l.). Békési P. Andrásnak tanítója volt, 1616-ban még élt. (Nagy J., RMK III 1171.)

Művei:

De Deo uno et trino 1609. máj. 20. = D. P. C. T. 1. 749—752. l.

De vanitatibus Bellarmini circa controversiam de monarchia ecclesiastica Petri Apostoli 1609. nov. 11. = D. P. C. T. 2. 430—433. l.

De vanitatibus Bellarmini circa controversiam de indulgentiis: extrema unctione, ordine ecclesiastico et matrimonio 1610. ápr. 14. = D. P. C. T. 2. 536—539. l.

Neki ajánlotta disputációját, mint volt tanítójának Békési P. András (RMK III 1171, 1616).

Szilágyi P. Mihály l. Kárászteleki Szilágyi Mihály

SZILVÁSI K. István

(Stephanus K. Szilnassy [Toepke olvasata], Stephanus Sylvasy, Stephanus K. Szilvasy, Stephanus K. Szilvási); 1618. aug. 12.

Szilvási K. Mártonnak minden bizonnyal testvére. Az 1620-as évek második felében kb. 1630-ig szilágycsehi pap. (Adattár I 201. l.)

Művei:

Két cím nélküli disputáció = D. P.: Thes. Bibl. 1619. ápr. 1. 184. l., 1619. máj. 8. 197. l.

Üdvözlő verset írt Szikszai D. Istvánhoz (RMK III 1217, 1618).

SZILVÁSI K. Márton
(Martinus Szilvasi, Martinus Sylvasi, Martinus K. Szilvási); 1617. ápr. 7.

1617. ápr. 7-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre, mint Bethlen Gábor alumnusa. Bethlen ekkor levelet is küldött vele és Bojti Veressel Pareushoz. Szilvásiék 1618-ban is váltottak levelet Bethlennel (Adattár I 201 — TT 1881:307. l.). 1618 őszén Marburgban is megfordult Szilvási. Hazatérve 1619. okt. 11-én Bethlen parancsára Nagyszombat városa fuvarozta Léváig (Adattár I 222. l.). Rövid ideig Gyulafehérvárott volt rektor, innét hamarosan Bánffyhunyadra ment lelkésznek, 1622. jan. 17-én már ott volt. (Adattár I 225. l.). 1623 elejétől a kolozskalotai egyházmegye esperes tisztét is viselte, 1626-ban azonban már más volt az esperes, tehát Szilvási ekkor foglalhatta el a szilágynagyfalui papságot, ahol 1630-ban már a szilágyszolnoki esperes és ez időtájt már szilágycsehi pap. Zoványi és Herepei szerint 1634 körül halt meg (Adattár I 234. l.), Szinnyei szerint 1638-ban.

Művei:

De fugiendo papatu 1617. aug. 1. = D. P. C. T. 2. 372—373. l.

De incarnatione verbi ex evangelio Johannis C. I. V. 14... sub praeside... Henrici Alting 1618. aug. 15. Heidelberg 1618 = RMK III 1218, üdvözlő verset írt hozzá Szenci Molnár Albert, Bojti Veres Gáspár, Jászberényi Mátyás, Szepsi H. Mihály.

De coelo... praeside Joanni Combachio... Marburg 1619 = RMK III 1217, üdvözlő verset írt hozzá Szentkirályi M. Benedek.

Üdvözlő verset írt Albensis Nagy Jánoshoz (RMK III 1190, 1617. jún. 28.), Bojti Veres Gáborhoz (RMK III 1193, 1617), Jászberényi Mátyáshoz (RMK III 1196, 1617. okt. 25.), Borzási B. Balázshoz (RMK III 1250, 1618. jan. 20.), Szentkirályi M. Benedekhez (RMK III 1256, Marburg 1619).

Üdvözlő sorokat írt 1618-ban Heidelbergben Tállyai Putnoki János emlékkönyvébe.

Magyar gyászbeszéd Károlyi Zsuzsanna halálára = *Exequiae coeremonialium principum...* Gyulafehérvár 1624 = RMNY 1306/6.

Neki ajánlotta disputációját, mint egyik fautorának, volt tanárának Mezőlaki Miklós (RMK III 4233 Frankfurt 1622 körül).

SZÖLŐSI BEDE János
(Joannes Bede Szeoleosinus, Johannes Boede Szolosinus, Johannes B. Szeoleosinus, Johannes B. Szölösinus); 1601. okt. 4.

Szilágyi Benjámin István szerint 1592-ben közte volt a Wittenbergből kitiltott magyar kálvinistáknak. Ehhez képest igen későn 1601. okt. 4-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. 1608-ban Beregen (Nagybereg?) lelkipásztor, 1611-ben Szathmáron, 1616-ban Nagybányán, 1618. jún. 13-tól nagyszőllősi pap, 1619. aug. 12-én ugocsai esperesnek választották. 1620.

nov. 8-án halt meg. Egy könyve, amelyet Csepei Sidó Ferencnek ajándékozott a kolozsvári református kollégiumban van, további öt a debreceniben. (Adattár I 71—76. l.)

Művei:

De Deo uno et trino 1602. nov. 13. = D. P. C. T. 1. 431—433. l.
Üdvözlő verset írt Taksonyi R. Péterhez (RMK III 993, 1602. aug. 28.).
Pareus, Johann Philipp: *Narratio Historica de curriculo vitae et obitu... Davidis Parei...* H. n. 1633 című művének 60. lapja beszámol arról, hogy mikor 1584-ben a reformátusok visszakapták a heidelbergi akadémiát Pareus akkoriban Aristoteles etikájához írt jegyzeteket, amelyeket a Biblia könyveiből szedett össze, e művéről barátai véleményét idézi, Philipp Keckermannét és „Johannes Boede Szolosinus" nagybányai lelkész 1616. okt. 25-én írt levelét kb. féloldalon.

Szuhay Gáspár
(Gaspar Szuhai de Kinis)

Kóródi Bedő Dániel patrónusa (RMK III 1172, 1616-ban), Abaúj megyei birtokos (Nagy Iván). 1609. júl. 19-én Miskolczi Csulyak verset írt az általa restauráltatott kenesi templomra. (RMKT XVII/2 376. l.)

Szücs György l. Lővei Pellionis György

Szyleszaus D. Stephanus l. Szikszai D. István

TAKSONYI RÁC Péter
(Petrus Taxonius, Petrus R. Taxonius); 1600. nov. 26.

1600. nov. 26-tól heidelbergi tanuló Asztalos András, nagyszombati polgár költségén. A Collegium Casimiranum hallgatója volt. 1603. febr. 14-én indult hazafelé Heidelbergből. 1603 augusztusában már szenci, 1605-ben nagyszombati rektor. 1607. máj. 26-án szentelték pappá a barsi zsinaton. Ez után 1608-ban már bizonyosan jókai, 1610-ben szerdahelyi prédikátor, 1611-ben egyszersmind csallóközi esperes. (Zoványi 551. l., Napló 144., 146., 463., 290., 253., 349., 370. l.)

Művei:

De capite et membris ecclesiae 1601. márc. 14. = D. P. C. T. 1. 294—299. l.
De matrimonio 1601. máj. 16. = D. P. C. T. 1. 392—402. l.
De officio Christi... praeside Bartholomaeo Coppen... 1602. aug. 28. Heidelberg 1602. = RMK III 993. Üdvözlő verset írtak hozzá Somos-Újfalvi Érsek Péter, Szőlősi Bede János, Békési Péter és Szegedi L. János.
Szenci Molnár Alberthez írt leveleit l. Dézsi Lajos: Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai, Bp. 1898.

TÁLLYAI István
(Stephanus Talliai); 1596. szept. 17.

Beiratkozási dátumán kívül mást nem tudunk róla. Aligha azonos azzal a Tállyai Istvánnal, aki 1629-ben Rákóczi György szerencsi tiszttartója volt (RMKT XVII/8 455. l.).

TÁLLYAI PUTNOKI János

(Johannes Putnoki Thallyainus, Johannes Putnoki Tallyainus); 1616. okt. 18.

(Tállya? — Nagyvárad 1642?) Debrecenben 1610. júl. 5-én iratkozott a felsőbb osztályokba. 1615-től contrascriba volt. 1616. okt. 18-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Debrecen város alumnusa volt. 1618-ban hazatérése után rektor Szatmáron, 1619-ben lelkész Debrecenben. 1623-ban a debreceni egyházmegye esperesnek választotta. (Zoványi) Ettől kezdve eltérők az egyes biográfiák rá vonatkozó adatai. Zoványi szerint 1628-tól hajdúnánási pap. Herepei 1625 tájától véli annak. Zoványi adatai szerint 1633-tól Bodrogkeresztúron működött, Szinnyei viszont 1631. ápr. 20-ra teszi keresztúri papságának kezdetét. 1634-től egybehangzóan váradi lelkésznek állítják. Herepei szerint 1642-ben, Zoványi szerint 1644-ben halt meg, Szinnyei szerint még 1658-ban is élt. (Adatának forrását egyedül Herepei jelöli meg Adattár I 147. l.)

Művei:

De peccato et causa peccati in genere et de primo peccato 1617. márc. 29. = D. P. C. T. 2. 362–363. l.

Egy cím nélküli disputáció. = D. P.: Thes. Bibl. 1617. dec. 19. 17. l.

De invocatione deque imaginibus Dei et sanctorum ...sub praesidio Parei... 1618. jan. 10. Heidelberg 1618 = RMK III 1216. Üdvözlő verset írtak hozzá Pataki Füsüs János, Bojti Veres Gáspár, Kökényesdi F. Tamás, Szentkirályi Benedek.

Üdvözlő verset írt latinul: Pataki Füsüs Jánoshoz (RMK III 1195, 1617. ápr. 26.), Margitai Péterhez kettőt (*A Jónás próféta könyvének magyarázatja.* Debrecen 1621 = RMNY 1237 és *Az Apostoli Credonak magyarázatja.* Debrecen 1624 = RMNY 1300).

Egy kötet kéziratos prédikáció (Szenci Csene Péter: *Confessio Helvetica.* Oppenheim 1616 = RMNY 1115 sárospataki ref. könyvtárban őrzött példányához kötve peregrinációja emlékkönyvével együtt. Az emlékkönyvet ismertette: Adattár I 146–160. l. Jelzetük: L 629.

Beszédet mondott Károlyi Zsuzsanna temetésén is, de ez nem került be a temetési prédikációkat magában foglaló két kötetbe (RMNY 1307).

A következő diákok neki ajánlották disputációjukat: Besenyei F. Mihály (RMK III 1372 Bréma 1625. jún. 25. mint debreceni papnak volt tanítójának); Medgyesi Pál (RMK III 1458 Leyden 1630. szept. 14. mint hajdúnánási pap és esperesnek, egyik fautorának); Hodászi Miklós (RMK III 1467 Leyden 1631. júl. 12. mint nánási pap és esperesnek, egyik fautorának); Gidófalvi S. Balázs (RMK III 1493 Franaker 1633. aug. 3. mint nánási papnak egyik fautorának); Zabolai C. Miklós (RMK III 1550 Leyden 1639. júl. 2. mint váradi papnak egyik fautorának).

Tardi György

Károlyi András mecénása (RMK III 1199, 1617. nov. 1.), Békési P. András és Tornai Pastoris Ferenc fautora (RMK III 1171, 1616-ban és RMK III 1225, Marburg 1618. febr. 21.). Tardi György nevét 1583. máj. 9-én említi a wittenbergi magyar bursa anyakönyve. 1584-ben Liszkán Miskolczi Csulyak István görög tanár volt. 1607-ben szántói pap, 1609-től egyúttal Abaújvár-tornyai esperes is volt. Valószínűleg ő az a Tardi György aki megénekelte az 1588-as szikszói csatát. Kiadva: Századok 1871 101–130. l.

és Balassi Bálint és a XVI. század magyar költői. Bp. 1979. II. 738—770. l., sajtó alá rendezte Varjas Béla. (RMKT XVII/2 284., 290., 291. l., Isk. Adattár 24. l.)

Tatár Mihály l. Patai Tatár Mihály

THASNÁDI KINCSES Imre
(Emericus Kinches Thasnadinus), 1610. szept.

Emericus Tasnadi 1599. okt. 22-én subscribált Debrecenben, ahol később contrascriba és senior is volt. Az anyakönyvben a neve mellett olvasható bejegyzés szerint 1606-ban Szatmáron elhunyt. (Isk. Adattár 100. l.) Thasnádi Kincses Imre debreceni tanuló 1605-ben verset írt ecsedi Báthori István halálára (RMNY 931). Neve a marburgi egyetem anyakönyvében 1610. júl. 22-én (Nagy J. 40. l.) a heidelbergiében 1610 szeptemberében szerepel. 1612-ben pedig üdvözlő verset írt a Heidelbergben tartózkodó Szepsi Korocs Györgyhöz (RMNY 1038). Mi a teljes név azonosság miatt kizártnak tartjuk, hogy ezek az adatok különböző személyekre vonatkoznának, valószínűbb, hogy a debreceni anyakönyvnek a halál időpontjára vonatkozó adata téves.

Művei:

Gyászvers Ecsedi Báthori István halálára 1605-ben = RMNY 931. Üdvözlő verset írt Szepsi Korocs György: *Βασίλικον δωρον* Oppenheim 1612 című művéhez (= RMNY 1038).

THOMAEUS, P. Stephanus
(Stephanus P. Thomaeus Hungarus); 1620. szept. 29.

Mást nem tudunk róla.

Thököli Gergely
(Gregorius Thököli)

Simándi Bodó Mihály ajánlja neki disputációját, mint fautorának: „ecclesiae Gönglosiensis(!) pastori... eiusdemque districtus seniori." A hibásan írt helynév talán Gyöngyössel azonos (RMK III 1331, 1621. jan. 13.).

THÖKÖLY István
(Stephanus Theökwli, baro in Kesmarck), 1596. szept. 17.

Felvidéki császárpárti főúr, aki diákkorában Heidelbergben is megfordult. 1596. szept. 17-től 1600. ápr. 24-ig tanult ott. Szenci Molnárt többször segítette. Második felesége Thurzó György nádor lánya, Katalin volt. Thököly Miklós neki ajánlotta testvéri szerete jeléül RMK III 1028-at 1606. dec. 16-án. (RMKT XVII/8 542. l., RMK III 1028, Nagy Iván, Napló 20., 21., 26., 35., 61. l.)

THÖKÖLY Miklós
(Nicolaus Theoköli Ungarus Baro in Keismarck.) 1603. júl. 12.

Az 1593-ban bárságot nyert Thököly Sebestyén és Dóczy Zsuzsanna fia. 1600-tól Miskolci Csulyak István volt a nevelője. Egy évet Sárospatakon töltöttek, 1601-től pedig a görlitzi egyetemen folytatták tanulmányaikat. 1603. júl. 12-én iratkoztak be a heidelbergi egyetemre. 1607 márciusában Thököly Sebestyén halála következtében kellett hazatérniük. Thökölyi Miklós 1610-ben az erdélyi fejedelem „aulicusa". 1617. ápr. 22-én halt meg. (RMKT XVII/2 287—290. l., Napló 344. l.)

Művei:

Oratio de nobilitate, scripta et publice habita, in ... Heidelbergensis Academiae conventu V. die Septembris (1604) Heidelberg. = RMK III 1013.

De libero arbitrio... 1606. dec. 5. = D. P. C. T. 1. 653—654. l.

Oratio de stratagematibus, conscriptus et publicitus recitata... (Heidelberg 1606). = RMK III 1028. Üdvözlő verset írt hozzá Miskolczi P. István.

Üdvözlő verset írt Ambrosius Sebastianushoz (RMK III 989, Görlitz 1602), Váczi Gergelyhez (RMK III 990, Görlitz 1602), Kegelius Istvánhoz (RMK III 995, Wittenberg 1602).

Üdvözlő verset írtak hozzá Cristophorus Arnoldus, Elias, Chucler és Filiczki János Görlitzből való távozása alkalmából. (Miskolczi Csulyak István *Diarium Apodemicum* 95—96. fol. Vö.: RMKT XVII/2. 305. l.)

THURI György
(Georgius Thurius); 1600. júl. 29.

1597. márc. 19-én a wittenbergi, 1600. júl. 29-én a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Rákóczi Zsigmond alumnusa volt. 1601 márciusában készülődött haza. Hazatérve először Putnokon lelkész, 1605-től 1608-ig Munkácson működött, 1612-ben sátoraljaújhelyi prédikátor volt. (Zoványi, Napló 118—120. l.)

Művei:

De lege eius abrogatione et usu 1601. jan. 24. = D. P. C. T. 1. 266—268. l.

Epistolae Pauli Apostoli ad Galatos et Epheseos e graeca inpure hebraeum linguam translatae... Wittenberg 1598 = RMK III 926.

Carmina = (Pareus, Johann Philipp: Divo genio... Heidelberg 1600-ban = RMK III 944a.) Újra kiadva *Poemata* címmel Pareus, Johann Philipp: *Delitiae poetarum* 311—354. l. Frankfurt 1619 = RMK III 1245.

Levele Szenci Molnár Alberthez 1601. márc. 24-én Heidelbergből = Napló 118—120. l.

Üdvözlő verset írt Tolnai Fabricius Istvánhoz... (RMNY 756); Alvinci Péterhez (= Disputatio IV. ... Wittenberg 1599, RMK III 936a = Prot. Egyh. Ad. 1927 126. l.). Gyászverset írt Vendigi János halálára (RMK III 911), Szikszai Kónya István halálára (RMK III 925).

Thuri N. János

Szentgyörgyi Nagy Bálint egyik fautora, s volt tanítója. Beregszászi lelkész. (RMK III 1125, 1613. aug. 28.) 1595 februárjában jegyezték be nevét a wittenbergi magyar bursa évkönyvébe, s még ebben az évben seniora is lett a közösségnek Joannes N. Thuri. (Isk. Adattár 28., 45. l.) Nem tudjuk fűzte-e valamilyen kapcsolat Thuri Szántó Jánoshoz.

THURI SZÁNTÓ János
(Johannes Szanto Thuri, Joannes Szanto Thurius, Johannes Szanto Thurius, Johannes Szento (!) Thuri); 1612. ápr. 14.

Zoványi szerint Mezőtúron született. Thuri János neve gyors egymás utánban háromszor is szerepel a debreceni iskola törvényeit aláíró tanulók névsorában: 1599. aug. 20-án, 1605. okt. 16-án, mint collaborator és cantor, a neve melletti megjegyzés szerint 1632-ben hunyt el Váradon. Harmadszor 1610. okt. 14-én fordul elő a neve. 1612. ápr. 14-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Hazatérése után 1615. jan. 9-én a szatmári iskola rektora, majd Zoványi szerint szinyérváraljai 1629-től 1632-ig váradi prédikátor. (Isk. Adattár, 100., 101., 103. l., Napló 66. l. Zoványi.)

Művei:

De lapsu seu primo peccato hominis 1612. nov. 14. = D. P. C. T. 2. 6—9. l.
De praedestinatione 1613. jún. 16. = D. P. C. T. 2. 103—105. l.
De Deo et Trinitate divinarum personarum 1613. nov. 20. = D. P. C. T. 2. 143—144. l.

Neki ajánlották a disputációjukat: Vetési Z. István (RMK III 4234; H. n. 1622 k.); Gönci M. János (RMK III 1376, 1625. szept. 24.), mindketten, mint szinyérváraljai papnak; Jenei G. István (RMK III 1468, Leyden 1631. dec. 13.), mind váradi papnak.

Thurzó Imre

Tornai Ferenc neki is ajánlja RMK III 1225-öt (Marburg 1618. febr. 25-én), Tornai ugyanis Debreceni L. Tamásnak, Thurzó jószágigazgatójának volt alumnusa.

Tihaméri Máté

Lévai Suba Tamás (RMK III 1223, Marburg 1618) és Muraközi Dús Márton (RMK III 1224, Marburg 1618. márc.) egyik fautora. 1599-ben már sátoraljaújhelyi lelkész, 1617-ben már egyúttal zempléni esperes is, 1622. jún. 8-án hunyt el Újhelyen. (RMKT XVII/2 287., 293., 312. l.)

Tiszabecsi B. Tamás l. Tiszabecsi P. Tamás

Tiszabecsi Gáspár
(Casparus Tiszabecsi, Casparus Tisza-betsius)

Szentgyörgyi Nagy Bálint egyik fautora s volt tanára (RMK III 1125, 1613. aug. 28.) és Tiszabecsi P. Tamás apja és pártfogója (RMK III 1219, 1618. febr.). Mindkét időpontban kászoni lelkipásztor.

TISZABECSI P. Tamás
Thomas Tiszabetsi, Thomas B. Tisza-Betsinus, Thomas P. Tissa-Betsinus, Thomas P. Tisza-betsinus); 1617. ápr. 7.

Tiszabecsi Gáspár kászoni lelkipásztor fia. Sárospatakon tanult, majd rektor volt Olaszliszkán. 1617. ápr. 7-én beiratkozott a heidelbergi egyetemre. Barkóczi László és apja Tiszabecsi Gáspár alumnusa volt. 1621-ben tért haza. 1623-tól másod-, 1626-tól első pap Kolozsvárott. Ettől az évtől

esperes a kolozskalotai egyházmegyében. Része volt abban, hogy a kolozsvári unitárius szászok egy része 1628—29-ben reformátussá lett. 1634. febr. 7-én aláírta a *Concordiae inter evangelicos querendae Consilia* H. n. 1634 című iratot. Sokat tett az 1638-tól épülő kolozsvári Farkas utcai templom ügyéért. 1644. július elején halt meg. (Adattár I 124—132. l.)

Művei:

Continuatio de fugiendo papatu 1617. aug. 9. = D. P. C. T. 2. 373—376. l.

Egy cím nélküli disputáció 1617. nov. 29-én. = D. P.: Thes. Bibl. 9. l.

De Antischristo... sub praesidio... Henrici Alting... (1618) febr. Heidelberg (1618) = RMK III 1219. Üdvözlő versek nincsenek mellette.

Két halotti prédikációk Perényi Gábor felett... Gyulafehérvár 1638 = RMK I 679.

Üdvözlő verset írt latinul Geleji Katonat Istvánhoz (*Praeconium Evangeliam II...* Gyulafehérvár 1640 = RMK II 552.).

Kanizsai Pálfi János 1636. jan. 12-én hozzá címzett levele kiadva: MPEtA III. 79—80. l.

Neki ajánlották disputációikat a következők: Kisvárdai F. János (RMK III 1470, Franaker 1627); Tállyai Z. Márton (RMK III 1483, Leyden 1632. jún. 26); Gidófalvi S. Balázs (RMK III 1493, Franaker 1633. aug. 3.); Tályai Z. Márton (RMK III 1503, Leyden 1634, ez nem disputáció, hanem terjedelmes vitairat); Dadai János (RMK III 1521, Franaker 1637); Almási P. András (RMK III 1556, Franaker 1640. máj.); Csaholci P. János (RMK III 1611, Utrecht 1643. febr. 11.); Kazai János (RMK III 1629, Utrecht 1644. márc. 30.), valamennyien, mint kolozsvári első papnak, fautoruknak.

Tonsoris István l. Váradi Tonsoris István

TORNAI PASTORIS Ferenc

(Franciscus Pastoris Tornai, Franciscus Tornai, Franciscus P. Thornai, Franciscus P. Thornaeus); 1618. ápr. 7.

Heidelbergi tanulmányait megelőzően, a marburgi egyetemet is látogatta. Debreceni Tamásnak, Thurzó Imre tokaji jószágigazgatójának volt alumnusa (RMK III 1225). Hazatérése után 1620. nov. 22-én a váradi zsinaton avatták pappá. 1623-ban Huszton működött. (Adattár I 149 és 74. l.) A Herepei János által leírt D. P. Thes. Bibl. kötetben a 150. lapon írt disputája után a következő kézírásos megjegyzés áll: „Minister quondam Debrecin(us) Frater post. Steph. P. Thornai minister ibidem. 1640 et seq." Ezt az adatot azonban szűkszavúsága miatt nehéz értelmezni. Tornai Pap István 1641-től 1659-ig volt debreceni lelkész, testvére Tornai Gáspár 1655—57 között működött ugyanott. Ebből, ha a bejegyzés nem téves az következik, hogy Ferenc István és Gáspár bátyja volt, s 1640-et megelőzően Debrecenben működött. (Adattár I 163. l.)

Művei:

Két cím nélküli disputáció 1618. júl. 17-én és 1618. nov. 21-én = D. P.: Thes. Bibl. 113. és 150. l.

De subjecto principis, et affectionibus generalibus Philosophiae Naturalis... sub praesidio Johanii Combachii... (1618) febr. 21. Marburg 1618 = RMK III 1225. Vers nincs mellette.

Üdvözlő verset írt: Szikszai D. Istvánhoz (RMK III 1217, 1618-ban); Aszalos Mihályhoz (RMK III 1222, Marburg 1618. jan. és RMK III. 1251,1618. aug. 8.); Lazari Egri Gáspárhoz (RMK III 1252, 1619. ápr. 3.).

Tornai Pastoris Samuel

Tornai Ferenc testvére és egyik fautora. Ónodi pap. (RMK III 1225, Marburg, 1618. febr. 21.)

TÖLCSEKI PITTER Mihály
(Michael Pitter Theoltzeki, Michael Pitter Tölceki, Michael Pitter Tölczeki); 1612. ápr. 14.

1612. ápr. 14-től tanult a heidelbergi egyetemen. 1614-ben térhetett haza. 1647-ig Göncruszkán s közben valószínűleg más helyeken is lelkészkedett, ezután a ma már elpusztult Kápolnán működött. (Zoványi)

Művei:

De persona et officio Christi mediatoris 1612. dec. 12. = D. P. C. T. 2. 23—28. l.

De providentia Dei 1613. máj. 28. = D. P. C. T. 2. 96—98. l.

De mediatore Christo. Theses controversae cum Paganis, Judaeis, Samosatenianis, Sophistis. 1614. jan. 3. = D. P. C. T. 2. 151—152. l.

Török János

Komáromi Szerafin Pál egyik pártfogója. (RMK III 1615. szept. 16.) Nem hisszük, de nem lehetetlen, hogy azonos volna azzal a Török Jánossal, akinek nevét Kanizsai Pálfi János a „*Tavasz indul víz forrásuktól*" című versének versfőibe rejtette (RMKT XVII/8 184—185. l.), és aki a telekesi Török család sarjaként Pápa földesurának, enyingi Török Istvánnak özvegyét, gersei Pethő Margitot vette feleségül 1618. jún. 3-án. Ez a Török János 1622-ben még élt. Birtokai voltak Somlyó, Jánosháza, Szécsény, valamennyi a Dunántúlon. ((RMKT XVII/8 533. l., Nagy Iván.)

UDVARHELYI György
(Georgius Vdvarhely, Georgius Udvarhelyi, Georgius Udvarhelinus); 1618. ápr. 7.

1609. nov. 3-án Debrecenben, 1618. ápr. 7-én Heidelbergben iratkozott be. Mást nem tudunk róla.

Művei:

Két cím nélküli disputáció 1618. jún. 13-án és 1619. III. 26-án. = D. P.: Thes. Bibl. 100. és 180. l.

Üdvözlő verset írt: Borzási B. Balázshoz (RMK III 1250, 1619.) és Aszalos Mihályhoz (RMK III 1251, 1618. aug. 8.).

Emléksorokat írt Tállyai Putnoki János emlékkönyvébe. Heidelberg 1618-ban.

ÚJFALVI KATONA Imre
(Emericus Uyfalvi, Emericus Katona Újfalvinus Baronius); 1598. máj. 22.

Újfalu 1572 — Bodrogkeresztúr 1610. okt. 22. Az egykori Baranya megyei Újfaluban született. Sárospatakon tanult. 1593—1594 körül Szepsiben tanított. 1596. ápr. 19-én a wittenbergai, 1598. V. 22-én a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Wittenbergben seniora is volt a magyar coetusnak.

Hazatérve 1598. dec. 14-től Sárospatakon működött mint rektor. 1602 végén vagy 1603-ban Rákóczi Zsigmond udvari papja lett, nem sokkal később pedig másodpap Szepsiben. 1606-tól Göncön, 1610 tavaszától Bodrogkeresztúron vitte az első papi tisztet. Meghalt 1610. okt. 22. (Zoványi)

Művei:

Gyászverset írt Szepsi Wendighi Balázs halálára Wittenbergben 1597-ben = RMK III 911-ben.

De libero arbitrio, contra theses Andreae Sarosi. H. é. n. = RMK III 4268 (példány nem maradt belőle).

Antipapismus, avagy annak megmutogatása, hogy méltán szakadtak el a reformátusok a római katolikusoktól. (Kézirat, nem maradt fenn.)

Tractatus de patrum, conciliorum, traditionum authoritate circa fidei dogmata... Frankfurt 1611. = RMK III 1095.

A CXXX. zsoltár verses parafrázisa RMNY 1037/2-ben. A XLIII. zsoltár verses parafrázisa = *Egynéhány szép zsoltárok és Isteni dicséretek.* Várad 1648-ban = RMK I 818.

RMK III 992-öt Heidelberg 1602. júl. 21. neki ajánlotta Ráczkevi István, mint sárospataki tanárnak. (E műből példány nem ismert.)

Újfalvi Péter l. Somosújfalvi Érsek Péter

ÚJHELYI S. Mihály

Michael [Sartoris] Uyheli, Michael S. Uyheli, Michael Wyheli, Michael Uyllynus, Michael Uyholius); 1618. aug. 12.

1618. aug. 12-től tanult a heidelbergi egyetemen. Szikszai D. Istvánhoz írt üdvözlő versét, mint annak coalumnusa írta alá, tehát az ő mecénása is Bocskai Miklós volt. Mást nem tudunk róla. (RMK III 1217.)

Művei:

Három cím nélküli disputáció 1619. szept. 13-án, 1619. jún. 19-én és 1620. febr. 26-án = D. P.: Thes. Bibl. 164., 209. és 331. l.

Üdvözlő verset írt Szikszai D. Istvánhoz (RMK III 1217, 1618).

Újvári Gáspár l. Érsekújvári Gáspár

Váci Mihály

(Michael Vatsius)

Pataki Füsüs János (RMK III 1195, 1617. ápr. 26.), Muraközi Dús Márton (RMK III 1224, Marburg 1618. márc. 4.), és Lévai Suba Tamás (RMK III 1223, Marburg 1618. febr. 25.) egyik fautora. A sárospataki egyház diakónusa. Pataki Füsüs rokona.

VÁCI T. Péter

(Petrus T. Vatsinus, Petrus T. Varsinus); 1600. febr. 8.

1596. nov. 12-én Debrecenben volt contrascriba és senior. 1600. jan. 5-én Szenci Molnárral együtt indult Késmárkról peregrinációjára. 1600. febr. 8-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre, 1601 szeptembere körül még ott volt. Báthorban hunyt el 1613. márc. 10-én. (Isk. Adattár 99. l., Napló 28., 123. l.)

Művei:

De providentia Dei 1600. jún. 14. = D. P. C. T. 1. 163—166. l.
De triplici Christi mediatoris officio 1600. okt. 18. = D. P. C. T. 1. 224—227. l.

VÁCI SUTORIS Péter
(Petrus Sutoris *Vaczi* [későbbi kézzel!], Petrus Sutoris Vaci, Petrus Vaci); 1614. jún. 17.

1607. dec. 20-án szerepel Petrus Vátzi neve a debreceni mátrikulában a következő megjegyzéssel: „In bello se modeste sereno vitae finem imposuit." (Isk. Adattár 101. l.)

1614. jún. 17-től tanult a heidelbergi egyetemen Bethlen Gábor alumnusa volt. 1617. dec. 8-án érkezett Kolozsvárra külföldről hazatérőben, innét a vele együtt hazatért Gyöngyösi Kiséri Andrással indult Gyulafehérvárra. Tasnádi Ruber Mihály püspök valószínűleg mindkettőt a fehérvári iskolába rendelte praeceptornak. Váczi később dési pap és esperes lett. Tagja volt 1622-ben Milotai Nyilas István: Speculum Trinitatis... Debrecen 1622 = RMNY 1262 című művét bíráló bizottságnak. (Adattár I 173. l.) Nem tudjuk milyen háborúban halt meg.

Művei:

De peccato eiusque causa et effectu 1614. dec. 12. = D. P. C. T. 2. 196—197. l.
De Deo et sancta Trinitate 1615. ápr. 29. = D. P. C. T. 2. 219—221. l.
De filii Dei gemina naturali et essentiali divinitate, opposita erroribus Samosatenianorum ac Arrianorum huius temporis... praeside Bartholomaeo Coppen... 1615. szept. 30. Heidelberg 1615 = RMK III 1153. Üdvözlő verset írtak hozzá: Viski F. István, Szepsi S. István, Gyöngyösi Kiséri András, Velechinus István.
Üdvözlő verset írt: Gyöngyösi Kiséri Andráshoz (RMK III 1151, 1615. okt. 7.); Velechinus Istvánhoz (RMK III 1154, 1615. szept. 9.).
Neki ajánlotta disputációját, mint egykori tanítójának Mezőlaki Miklós. (RMK III 4233, Frankfurt 1622 körül.)

Vajda Márk

Barcsai Zsigmond ajánlotta neki 1620 karácsonyán Haidelbergben a Péter templomban elmondott beszédét, mint Dézna (Arad megye), Moson stb... urának. (RMK III 1291.)

VÁRADI Jakab
(Jacobus Varadi); 1609. szept. 27.

1609 elején szerepel neve a wittenbergi bursa anyakönyvében is. (Isk. Adattár 30. l.) Heidelbergből 1610. okt. vége felé indult haza, és útközben meghalt. (TT. 1909. 452. l.)

VÁRADI TONSORIS István
(Stephanus Tonsoris Waradinus, Stephanus T. Varadinus, Stephanus Varadinus); 1604. ápr. 13.

1603. máj. 25-től Wittenbergben, 1604. ápr. 13-tól Heidelbergben tanult. Hazatérve először Nagykaposon lelkészkedett, innen 1611 elején

Bodrogkeresztúrra ment első papnak, itt volt 1624—25-ig. Valószínű ekkor meg is halt. (Zoványi)

Művei:

De justificatione hominis coram Deo 1605. febr. 2. = D. P. C. T. 1. 505—507. l.

De libris canonicis et apocryphis 1605. ápr. 27. = D. P. C. T. 1. 538—542. l.

Magyar gyászbeszédet mondott Károlyi Zsuzsanna temetésén (*Exequiae coeremonialium*... Gyfvár 1624 RMNY 1306/19).

Neki ajánlotta disputációját Muraközi Dús Márton, mint egyik fautorának, bodrogkeresztúri papnak (RMK III 1224, Marburg 1618. márc.) és Lévai Suba Tamás (RMK III 1223, Marburg 1618. febr. 25.).

Varannai András

Szepsi H. Mihály mecénása. (Adattár I 162.), 1608-ban két aranyat és két tallért küldött a wittenbergi magyar coetusnak (Isk. A. 47. l.)

„Varannai Kassának Bocskai és Bethlen előtti meghódolásában is jelentős szerepet játszott: 1604-ben és 1619-ben is a tárgyaló küldöttségek tekintélyes tagja. 1621—1622-ben a város bírája. 1623-ban a fejedelem kamaragróffá tette, így lett Bethlen kassai pénzverdéjének inspektora. Első felesége Alvinci Péter leánya volt. 1632-ben a szepesi kamara pénztárosaként hunyt el..." (Szepsi Csombor 498. l.)

Várdai András l. Kisvárdai András

VÁRDAI SARTORIS András

(Andreas Sartoris Várdai); 1614. ápr. 23.

Heidelbergi tanulmányainak adatain kívül mást nem tudunk róla. Lehet, hogy azonos azzal a Kisvárdai Andrással, akinek Gönci F. János ajánlja RMK III 1295-öt 1620. nov. 4-én, mint beregszászi lelkésznek, esperesnek, fautorjának.

Művei:

De Antichristo 1615. jan. 27. = D. P. C. T. 2. 204. l.

De certitudine gratiae et meritis operum 1614. szept. 17. = D. P. C. T. 2. 182—183. l.

Várdi Mihály l. Dobrai Várdi Mihály

Vári Alatus János

Bakai György, Vári Miklós és Szentkirályi M. Benedek fautora. (RMK III 1191, 1617. szept. 27., RMK III 1226 Marburg 1618., RMK III 1256 Marburg 1619.)

1591. máj. 8-án szerepel Joannes Vári neve a wittenbergi bursa anyakönyvében. (Isk. Adattár 27. l.)

1617-ben kerülhetett Kolozsvárra papnak Bethlen Gábor hívására. 1620-ban már nem volt ott. Az 1620-as enyedi zsinat határozata alapján tagja volt Milotai Nyilas István: Speculum Trinitatis... Debrecen 1622 = (RMNY 1262) című művét bíráló bizottságnak. (Adattár I 177. l.; Bethlen Gábor Emlékezete. Bp. 1980. 598. l.)

VÁRI Miklós
(Nicolaus [F.] Vári); 1619. ápr. 2.

1608. jún. 22-én subscribált Debrecenben, később collaborator is volt. 1617-ben a marburgi egyetemet látogatta, mint Petneházi István borosjenői kapitány alumnusa (Adattár I 163. l.). 1619. ápr. 2-án a heidelbergi egyetemre iratkozott be. 1620-ban már itthon a debreceni iskola rektora (RMNY 1237), mint ilyen hunyt el 1622-ben. (Isk. Adattár 102. l.)

Művei:

Theses physicae de corpore vivo regulari... praeside Goclenio... Marburg 1618 = RMK III 1226.

De primi hominis lapsu... praeside Raphaele Eglenio 1618. aug. 29. Marburg 1718 = III 1227.

Egy cím nélküli disputáció 1619. okt. 9-én = D. P.: Thes. Bibl. 249. l.

Üdvözlő verset írt Aszalos Mihályhoz (RMK III 1222, Marburg 1618); Szentkirályi M. Benedekhez (RMK III 1256, Marburg 1619. Szentkirályi e művéhez az előszót is Vári Miklós írta); Margitai Péterhez 1620-ban (Margitai Péter: *Jónás próféta könyvének magyarázatja...* Debrecen 1621 = RMNY 1237).

Varsányi András özvegye l. Makkai Katalin

VARSÁNYI PASTORIS Dániel
(Daniel Pastoris Varsanynus), 1611. márc. 21.

1604. ápr. 10-én subscribált Debrecenben. (Isk. Adattár 101. l.) 1610. júl. 11-től Marburgban tanult. 1611. márc. 21-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. 1617. aug. 30-án böszörményi (Hajdúböszörmény) pap. 1620. aug. 2-án még ott van, s egyúttal már közép-szolnoki esperes is. 1631. máj. 17-én, mint tokaji első pap tűnik fel. 1638. júl. 13-án Miskolci Csulyak István iktatta be abaújvári és tornai esperessé. Tokajban halt meg 1644. szept. 13-án. (Nagy J. 40. l., RMK III 1203, 1294 és 1471, RMKT XVII/2 299. l.)

Művei:

Üdvözlő verset írt Pécseli Király Imréhez (=*Isagoges rethoricae...* Oppenheim 1612 = RMK III 1112) és egy latin verset Szepsi Korotz György: *Βασίλικον δῶρον* ... Oppenheim 1612 = RMNY 1038 című művének függelékében.

Fautora volt Varsányi P. Istvánnak (RMK III 1203, 1617. aug. 30.); Diószegi V. Mihálynak (RMK III 1294, 1620. aug. 2.); Szepsi W. Andrásnak (RMK III 1471, Leyden 1631. máj. 17.).

VARSÁNYI P. István
(Stephanus P. Varsanus, Stephanus P. Warsani, Stephanus Varsani); 1616. júl. 27.

Varsányi Pastoris Dániel testvére. 1616. júl. 27-től a heidelbergi egyetemen tanult. Szenci Molnár Albert Secularis Concioja szerint édesanyjának Warsányi Andrásné Makai Katalinnak az alumnusa, ám Heidelbergben nyomtatott disputációját Korláth István szendrői kapitánynak és a vár más tisztviselőinek, valamint néhány tiszántúli papnak ajánlotta. 1617. jan. 1-én arra kérte Szenci Molnárt, hogy küldjön gyászverset atyjának Varsányi

Andrásnak emlékére (Napló 78. l.) A továbbiakban csak annyit tudunk róla, hogy 1631-ben felsőbányai pap volt (RMK III 1465).

Művei:

De ecclesia 1617. febr. 1. = D. P. C. T. 2. 356—357. l.

De sacramento baptismi... sub praesidio Davidis Parei... (1617) Aug. 30. Heidelberg 1617 = RMK III 1203. Üdvözlő verset írtak hozzá Kanizsai Mihály, Kökényesdi Tamár, Miskolci S. János, Szepsi H. Mihály.

Neki ajánlotta disputációját Kecskeméti Mihály (RMK III 1465, Franaker 1631), mint fautorának.

Varsinus T. Péter l. Váci T. Péter

VÁSÁRHELYI Mózes

(Moses Wasarhilinus, Moses Vasarhelinus); 1598. jún. 10.

Herepei szerint egyike volt azoknak a magyar diákoknak, akiket 1592. dec. 2-án kitiltottak a wittenbergi egyetemről. Ám neve csak jóval később 1598. ápr. 16-án szerepel a bursa anyakönyvében. Heidelbergben 1598. jún. 10-én iratkozott be. Heidelbergi tanulmányai közben úgy látszik ideiglenesen haza is látogatott, mert utolsó Heidelbergben írt disputációjának dátuma 1601 márc. 28., de Szenci Molnár Albert naplója beszámol arról, hogy 1600. jan. 5-én Késmárkra érkezett V. M. úr négy Heidelbergbe tartó diák kíséretében. (Ezek a febr. 7-én a teológia hallgatók sorába felvett Megyeri János, Váci T. Péter, Szikszai András és Súri Orvos Mihály lehettek, valószínűleg együtt utaztak Heidelbergbe Vásárhelyivel.) Vásárhelyi 1601-ben tért véglegesen haza. Sárospataki rektor lett, mint ilyen halt meg 1608 nyarán. (Adattár I 328—329. l.)

Művei:

De filio Dei incarnato. 1599. máj. 5. = D. P. C. T. 1. 10—12. l.

De Deo et SS. Trinitate 1600. máj. 9. = D. P. C. T. 1. 141—147. l.

De foedere Dei veteri et novo 1600. aug. 30. = D. P. C. T. 1. 204—209. l.

De Anti-Christo 1601. márc. 28. = D. P. C. T. 1. 305—309. l.

Ő olvasta fel a lengyel Nicolaus Osselinozki helyett: *De primatu Papae Romani* (1601. márc. 21.) = D. P. C. T. 1. 300—304. l.

Neki ajánlották disputációikat a következők: Bölöni Mihály (RMK III 1011, Heidelberg 1604. dec. 15.); Pastoris Gabriel (RMK III 1063, Wittenberg 1608. jan. 20.).

Vasvári Mihály özvegye l. Horváth Margit

Vatsius Michael l. Váci Mihály

VELECHINUS István

(Stephanus Velechinus, Stephanus Velichinus, Stephanus Pastoris Velechinus, Stephanus Vellechinus); 1614. szept. 28.

(Komárom? — Kassa 1633. szept.) Komáromban tanult. 1612—1614-ben nagyszombati rektor volt. 1614. szept. 28-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Külföldi tanulmányútja költségeit minden bizonnyal Szegedi György, kassai polgár fedezte (RMK III 1154). 1616 máj. 20-án meglátogatta Szenci Molnárt Oppenheimben (Napló 76. l.). Hazatérése után 1616

nyarán ismét nagyszombati rektor, majd 1618. szept. 5-től kassai másodpap lett. Az is maradt 1633 szeptemberében bekövetkezett haláláig (Zoványi). Veresmarti Mihály kétszer is beszélgetett Velechinussal. (Megtérése históriája. Kiad. Ipolyi Arnold. Bp. 1875, 281—3. l.) Az első alkalommal 1612-ben Velechinus még hajlott a katolikus vallás elismerése felé, külföldről való hazatérte után azonban, mikor Sellyén felkereste Veresmartit, kérlelhetetlen protestánsnak mutatkozott.

Művei:

De persona Christi mediatoris 1615. jan. 7. = D. P. C. T. 2. 200—201. l.

De satisfactione Christi mediatoris pro nostris peccatis 1615. aug. 11. = D. P. C. T. 2. 237—239. l.

Positiones theologicae de vera Christi ecclesia et conciliis... sub praesidio... Bartholomaei Coppeni... IX. Sept. ... Heidelbergae 1615 = RMK III 1154. Üdvözlő verset írtak hozzá: Járfás Gáspár, Komáromi Szerafin Pál, Somorjai S György, Váczi S. Péter.

De sacra coena Domini 1616. jún. 15. = D. P. C. T. 2. 326—331. l.

Üdvözlő verset írt: Komáromi Szerafin Pálhoz, 1615. szept. 16. RMK III 1152-ben; Váczi S. Péterhez 1615. szept. 30 RMK III 1153-ban; Békési P. Andráshoz 1616 RMK III 1171-ben; magyarul Szenci Csene Péterhez 1616-ban RMNY 1115-ben; magyarul Szepsi Csombor Mártonhoz 1620-ban RMNY 1219-ben.

Haláról való emlékezet... Károlyi Zsuzsanna... temetésének idején. Kassa 1622 = RMNY 1266.

Levele Georg Remhez Heidelbergből 1616. febr. 25-én = Napló 388—389. l.

Veres Gáspár l. Bojthi Veres Gáspár

Villás István

Tállyai Putnoki János egyik mecénása. Debreceni főbíró. (RMK III 1216, 1618. jan. 10.)

VISKI BENE Márton

(Martinus Bene Viski, Martinus B. Viski); 1614. ápr. 23.

1607. ápr. 21-én subscribált Debrecenben. (Isk. Adattár 101. l.) Az 1610-es években gyulafehérvári rektor volt. 1614. ápr. 23-tól Heidelbergben tanult. Később 1622 körül már biztosan feketeardai pap, 1630-ban már ugocsai esperes is (Adattár I 264. l., RMK III 1454, 4234).

Művei:

De ministerio et ministris Ecclesiae 1614. okt. 15. = D. P. C. T. 2. 185—186. l.

De S. Coena Domini 1615. márc. 21. = D. P. C. T. 2. 211—212. l.

Üdvözlő verset írt Gyöngyösi Kiséri Andráshoz (RMK III 1151, 1615. okt. 7.).

Neki ajánlotta disputációját Vetési Z. István, mint fautorának ardai papnak (RMK III 4234, Frankfurt 1622 k.), és Varannai L. János (RMK III 1454, Franaker 1630. jún. 26.).

VISKI FABRICIUS István

(Stephanus Fabri Viski [későbbi kézzel], Stephanus Fabricius Viski, Stephanus Visci); 1614. jún. 17.

Heidelbergi tanulmányainak adatain kívül mást nem tudunk róla.

Művei:

De gratia et libero arbitrio 1614. okt. 17. = D. P. C. T. 2. 197—198. l.
De aeterna Dei praedestinatione 1615. jún. 10. = D. P. C. T. 2. 223—225. l.

VIZSOLYI HUNYOR Mihály
(Michael Hunior Wisolinus, Michael Visolinus); 1598. jún. 10.

1597. aug. 20-án szerepel neve a wittenbergi bursa anyakönyvében. (Isk. Adattár 28. l.) 1598. jún. 10-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre, ahonnét 1600. ápr. 23-án indult hazafelé Patai Mihály társaságában. Szenci Molnár leveleket küldött velük haza Békési Jánosnak és másoknak Kassára és környékére. (Napló 21., 26., 29. l.) 1607. dec. 14-én hunyt el, mint mádi prédikátor. (RMKT XVII/2 290. l.)

Művei:

De theologia et verbo Dei. 1599. ápr. 21. = D. P. C. T. 1. 3—7. l. (Tudomásunk szerint ez az első magyar diák által írt disputáció Pareusnál.)
De evangelio et gratia 1599. júl. 21. = D. P. C. T. 1. 35—39. l.
Falsa et portentosa dogmata papistarum et jesuitarum de Eucharistia et sacrificio Missae ex Bellarmino et Concilio Tridentino 1600. jan. = D. P. C. T. 1. 85.—97. l.
Falsa dogmata papistarum de ecclesia, eiusque notis. = D. P. C. T. 1. 115—120. l.

Willas István l. Villás István

Zabári Péter

Lazari Egri Gáspár egyik pártfogója. A miskolci várban volt elöljáró. (RMK III 1252, 1619. ápr. 3.) 1615. márc. 17-én jelen volt Miskolci Csulyak Mária nevű lányának keresztelőjén (RMKT XVII/2 392. l.)

Zobas Ferenc l. Petri Zobas Ferenc

Zólyomi Erzsébet

Diószegi V. Mihály patrónája. (RMK III 1294, 1620. aug. 2.) Zólyomi Dávidnak nővére, Szerdahelyi Imreffy Mihálynak (Imreffy János Báthori tanácsadója fiának) özvegye. (Nagy Iván.)

VERZEICHNIS ÜBER DIE STUDENTEN AUS UNGARN AN DER UNIVERSITÄT HEIDELBERG ZWISCHEN 1595—1621 UND ÜBER IHRE MÄZENE

J. HELTAI

Am Anfang des 17. Jahrhunderts absolvierten die meisten ungarischen Studenten helvetischen Bekenntnisses, die eine Schule im Ausland besuchten, ihre Studien an der Universität Heidelberg. Heidelberg galt damals als ein der bedeutendsten Kulturzentren der späten Renaissance, als Zugang zu Europa. Zwischen den Jahren 1595 und 1621 wurden 173 Studenten aus Ungarn an der Universität Heidelberg immatrikuliert. Diese Studenten wurden später, nach ihrer Wiederkehr in die Heimat zu bestimmenden Faktoren der protestantischen Kultur Ungarns. Durch sie als Vermittler beleuchtete Heidelbergs Spektrum die ungarische Kultur. Vor allem muß David Pareus' riesige Popularität in Ungarn sowie eine große Assimilation seiner irenischen Lehren, die die Wiedervereiningung der protestantischen Konfessionen anstrebten, betont werden. Sehr stark läßt sich der Einfluß der Pfalz auf die ungarische Literatur und das Schulwesen bemerken. In den dritten und vierten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts haben sogar in Heidelberg ausgebildete Intellektuelle die Führungsstellen in der ungarischen kalvinistischen Kirche bekleidet. Manche wie z. B. Péter Alvinci, István Milotai Nyilas, János Keserűi Dajka und István Geleji Katona spielten dann als Vertraute und „Ideologen" des Fürsten von Siebenbürgen, Gábor Bethlen eine wichtige politische Rolle. Unsere Arbeit stellt einerseits diesen Einfluß der Universität Heidelberg dar, andererseits versucht sie zur weiteren Forschung beizutragen. Das Verzeichnis ist alphabetisch geordnet, jeder Ungar wurde aufgenommen, der sich in den Jahren, als Pareus in Heidelberg (1598—1621) als Professor wirkte, an der Universität immatrikulieren ließ. Die einzelnen Artikel geben zunächst die zugänglichen biographischen Daten der Studenten an, anschließend werden auch alle ihrer Werke angeführt. In die Forschung wurde ein weiteres, bisher auch in der Bibliographie nur zum Teil verwendetes geordnetes Quellenmaterial einbezogen, nämlich die Disputationen dieser Studenten, die in Heidelberg verfasst und gedruckt wurden. So stellt unsere Arbeit wesentlich mehr als eine einfache Zusammenfassung bisher veröffentlichter Bio-bibliographien dar. Ein neuer Zug unserer Arbeit ist, daß neben den Studenten, soweit sie identifiziert werden konnten, auch deren Förderer angeführt sind. In den Artikeln über sie werden vor allem ihre soziale Zugehörigkeit, ihre soziale Position sowie ihr Mäzenatentum behandelt. Somit mag es uns gelungen sein, sowohl den sozialen Hintergrund der in Heidelberg studierenden Ungarn wie auch die gesellschaftliche Schicht ihrer Förderer darzustellen. Die Rolle des Fürsten von Siebenbürgen, Gábor Bethlen müssen wir besonders hervorheben, der allein für zehn Ungarn das Studium in Heidelberg finanzierte und seine Kulturpolitik ausschließlich auf eine Intellektuellenschicht gründete, die in der Pfalz ausgebildet wurde. Neben ihm sind noch das aus dem Bauerntum hervorgegangene Bürgertum in den Agrarstädten sowie der protestantische Adel Ostungarns zu erwähnen.

A lőcsei Brewer-nyomda a XVII—XVIII. században

II. rész

PAVERCSIK ILONA

A lőcsei Brewer-nyomda tevékenységében három egymást követő generáció munkája tükröződik. Az előző közleményben megkíséreltük a tipográfia működésének általános feltételeit tisztázni, a magántulajdonban levő, polgári vállalkozás anyagi hátterét, a tulajdonosok társadalmi, politikai helyzetét, a város igazgatásában, kulturális, egyházi életében betöltött szerepét, a nyomda alkalmazottainak számát-személyét, a lőcsei műhely magyarországi és erdélyi, valamint külföldi (német, sziléziai) kapcsolatait, s a nyomda működésére oly döntő hatással levő cenzúraintézkedéseket ismertetni. Magának a tipográfiának a tevékenységét azonban nem vizsgáltuk behatóan. A nyomda, s az ezzel kapcsolatos könyvkiadó, könyvkereskedés belső munkájáról szinte semmi adat nem maradt fenn, csak a már korábban említett hagyatéki leltár egy részlete (1665-ből), Samuel Brewernak egy nyugtája a nyomtatási költségek megfizetéséről (1666-ból), s egy-két említés a nyomdász könyvkiadói szerepéről a kiadott művek szerzőinek tollából (ezekről később lesz szó). Részletes üzleti feljegyzések hiányában a tipográfiáról két, egymást kiegészítő módszer segítségével igyekszünk képet adni: részben az eredeti lőcsei nyomdafelszerelés rekonstrukciójával (pontosabban csak a felszerelésnek a nyomtatványokon látható formában megjelenő részét tudjuk meghatározni valamennyi fennmaradt és hozzáférhető lőcsei nyomtatvány alapján), részben pedig a nyomtatott művek bibliográfiai összesítésével és elemző vizsgálatával. Az első módszer alapján lehetővé válik sok, addig elfogadott bibliográfiai tétel helyesbítése, pontosítása, valamint a nyomtatványok könyvművészeti szempontú elemzése is, a második módszer pedig a könyvkiadás változását, az adott történelmi körülményekkel való megfelelését vagy meg nem felelését mutatja néha meglepő, új adatokat szolgáltatva. Ez utóbbival, a lőcsei könyvkiadás tartalmi jellemzésével foglalkozunk ebben a tanulmányban, majd ezt követi a lőcsei nyomtatványok formai, könyvművészeti leírása.

A LŐCSEI BREWER-NYOMDA TELJESÍTMÉNYE

A lőcsei Brewer-nyomda 1625—1739 között a következő számú és terjedelmű nyomtatványokat jelentette meg: (az összesítés a tipográfia folyamatos működése miatt évtizedenként készült).[1]

Évek	Nyomtatványok mennyisége (db)	Nyomtatványok terjedelme (ív)	A nyomtatványok átlagos ívterjedelme (ív/db)
1625—1630	24	164,0	6,8
1631—1640	73	882,75	12,0
1641—1650	120	942,0	7,9
1651—1660	109	695,25	6,4
1661—1670	181	631,35	3,4
1671—1680	111	820,51	7,3
1681—1690	133	1054,87	7,9
1691—1700	138	1116,51	8,0
1701—1710	123	578,705	4,7
1711—1720	37	279,325	7,5
1721—1730	54	250,3	4,6
1731—1739	11	29,0	2,6
1625—1739	1114	7444,57	6,7

Lorenz Brewer nyomdájának teljesítménye az alapítástól kezdve egészen az 1640-es évek végéig felfutóban volt. A kezdeti néhány év termelése (a terjedelmet figyelembe véve) az 1630-as években 438%-kal növekedett, az 1640-es években pedig az előző évtizedhez képest 6,8%-kal. Az 1650-es, 1660-as években viszont nagyarányú visszaesés következett be: mintegy kétharmadára csökkent az addig elért legmagasabb teljesítmény. Tanulságos éppen a tulajdonosváltás évtizedét megvizsgálnunk: válságos időszak volt annak ellenére, hogy szám szerint ekkor nyomtatták a legtöbb lőcsei könyvet, 183 művet.

Samuel Brewer idejében (a kezdeti néhány évet nem számítva) ismét egyenes vonalban nőtt a nyomda teljesítménye, s az 1680-as, 1690-es években már meg is haladta az 1640-es évek szintjét. Samuel halála után, a

1. A nyomda teljesítményéről természetesen csak megközelítő képet tudunk adni. Ennek több oka van: nem ismerhetünk minden, Lőcsén megjelent nyomtatványt; egy részük maradt csak meg teljes példányban, sok nyomtatványnak csak néhány levélnyi töredékét őrzik könyvtáraink, s jónéhány lőcsei kiadvány csak bibliográfiai említésből ismert. Az egyes kiadványok terjedelmét egységesen nyomdai ívben adjuk meg, a lapszámozást is ívekre átszámolva. Az összesítésből — pontos adat híján — kihagytuk a töredékben fenmaradt nyomtatványokat; így az összes kiadvány egy példányra számolt terjedelme a valóságban az itt közöltnél bizonyosan magasabb volt. A közölt ívterjedelmek csak a szedési teljesítményt mutatják, a nyomási teljesítményt nem, hiszen az a könyvek példányszámától is függött — a továbbiakban a nyomdai teljesítményt a szedési teljesítmény értelmében használjuk.

Rákóczi-szabadságharc évtizedében viszont a nyomdai teljesítmény még a 17. század közepinél is alacsonyabb volt; az ezt követő időben Johann Brewer minden erőfeszítése ellenére a tipográfia termelése egyre csökkent: az 1710-es, 1720-as években együttvéve volt annyi, mint a 18. század első évtizedében; az utolsó évtizedben pedig a nyomdai teljesítmény szinte a nullával egyenlő.

Ha a nyomda irányítójának személye szerint vizsgáljuk a teljesítményt, megközelítőleg a következő számokat kapjuk:

Lorenz Brewer 1625—1664	2864,00 ív
Samuel Brewer 1665—1699	3446,54 ív
Sophie és Johann 1700—1739	1134,03 ív

Lorenz pontosan negyven év alatt érte el nyomdájának fent említett teljesítményét, Samuel 35 év alatt, Sophie és Johann Brewer 40 év alatt. A három időszakban az egy évi átlagos termelés: Lorenznél 71,6 ív, Samuelnél 98,47 ív, Sophienál és Johann-nál 28,43 ív. Samuel nyomdája tehát azonos időszakot véve 37%-kal többet teljesített, mint apjáé, s 18. századi termelés pedig a korábbi csúcsteljesítménynek alig több mint egynegyedét jelentette.

A három különböző időszak termelését azonban csak egy lényeges szempont figyelembe vétele után lehet összehasonlítani: a 17. század során ugyanis a jellemző könyvméretek kisebbek lettek.[2] A könyvméretek kisebbedése együtt járt a kisebb méretű szövegtípusok használatával: ennek következtében ugyanannak a műnek szövege kevesebb ívre is ráfért. Például negyedrét méretben egy széphistóriát 1,5 ívre lehetett kiszedni, nyolcadrét méretben már csak 1 ív volt szükséges. Egy negyedrét, kottával ellátott zsoltároskönyv terjedelme 25,5 ív volt, ugyanez 12° méretben csak 18 ív.[3] Ha tehát két különböző időszak nyomtatott könyveinek ívterjedelmét hasonlítjuk össze, például az 1630-as évek 882,75 ívét és az 1670-es évek 820,51 ívét, akkor a kisebb összeg kevesebb nyomtató munkát jelent, de nem valószínű, hogy kisebb szedési teljesítményt! A különbség mértékét pontosan visszaadni nem tudjuk, csupán azt kívántuk érzékeltetni, hogy Samuel Brewer nyomdájának teljesítménye apjáét nemcsak 37%-kal haladta meg, hanem valamivel többel. A 18. század első felében a jellemző könyvméretek már nem változtak.

A 16. századi magyarországi nyomdák teljesítményének összegzése már megtörtént.[4] Eszerint a század második felének legtermékenyebb magyar-

2. Példák erre: az 1640-es években 120 mű jelent meg Lőcsén. Ebből 4° volt 63, 8° 23, 12° 14, 16° 10, 24° 1, 32° egy és ismeretlen méretű mű 8. Az 1680-as évekből 133 lőcsei nyomtatványt ismerünk, ebből 2° volt 34, 4° 18, 8° 35, 12° 21, 16° 17, 18° 1, 24° 4, 64° egy és ismeretlen méretű 2 mű. Látjuk tehát, hogy az 1640-es években a nyomtatott könyveknek fele volt negyedrét, míg az 1680-as években a fólió és negyedrét könyvek együttesen is csak kb. 40%-ot tettek ki; Lőcsén a fólió méret megjelenése és gyakorivá válása ellenére összességében véve az 1680-as években kisebbedtek a könyvméretek.
3. Az idézett példák: *Toldi históriájának* 1629-es kiadása (Szabó I. 581.), ill. év nélkül megjelent, az 1690-es évekre datálható kiadása (I. 1593), valamint egy 1652-es és egy 1694-es zsoltárkiadás (I. 859, I. 1461.).
4. Borsa Gedeon: *A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege.* = MKsz 1973. 260. p.

országi tipográfiája a Heltai-család tulajdonában levő kolozsvári műhely: 1550—1600 közötti termelése összesen (egy példányra számolva) 2641 ív volt. A lőcsei Brewer-nyomda az alapítása utáni 35. esztendőben már elérte ezt a teljesítményt, azonos időszak, 51 év alatt pedig 3730 ívet. Azonos időszakot tekintve tehát a növekedés 41%-os volt. A valóságban azonban jóval nagyobb lehetett ennél a könyvméretek kisebbedése és a példányszámok feltételezhető növekedése miatt.

17. századi tipográfiáink termelésének ilyen összegzése még nem készült el, ezért csak két kiválasztott évtizedben néhány nyomdával vetjük össze a lőcsei nyomda teljesítményét. Az egyik választott időszak a Brewer-nyomda kedvező periódusa, az 1640-es évek. Lőcsén ekkor 120 művet nyomtattak 942,00 ív terjedelemben. Nagyváradon a Szenci Kertész Ábrahám vezette nyomda termelése 52 mű volt 1009,35 ív terjedelemben. A jóhírű bártfai tipográfia termelése 26 mű volt (327,05 ív), a közel száz éve fennálló debreceni nyomdáé pedig mindössze 8 mű 109,36 ív terjedelemben.[5] Ebben az időszakban tehát a váradi műhely teljesített a legtöbbet, utána következett, nem sokkal lemaradva, a lőcsei nyomda. Az egyes tipográfiák teljesítményei között igen nagy különbségek voltak, pedig az éves ingadozások nem befolyásolták az értékelést.

A másik választott időszakban, az 1690-es években a Brewer-nyomda termelése 138 mű volt 1116,51 ív terjedelemben. Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdája tíz év alatt (nem 1691-től, hanem 1693-tól haláláig, 1702-ig) 92 művet adott ki 903,225 ív terjedelemben.[6] A protestáns nyomdászatban ez a két műhely játszott ekkor vezető szerepet, a többi protestáns nyomda teljesítménye jóval kisebb volt. Magyarország vezető tipográfiája, a jezsuiták nagyszombati műhelye viszont az említett évtizedben több mint háromszor annyit nyomtatott: 257 művet 3411,95 ív terjedelemben. Valószínű, hogy az 1690-es években az összes magyarországi protestáns műhely termelése nem érte el a nagyszombati nyomdáét, ami már az ellenreformáció győzelmét mutatja.

A lőcsei nyomda 18. századi termelését a többi magyarországi nyomdával összevetni szükségtelen, hiszen nyilvánvaló, hogy a legtöbb tipográfia megelőzné a hanyatló lőcseit. Szemléletes képet ad erről az 1712—1800 közötti könyvtermelésről készült összesítés. Ha csak az 1750-ig megjelent nyomtatványok száma szerint rangsoroljuk a nyomdahelyeket, Lőcse a 9. helyre szorul vissza Nagyszombat, Kassa, Pozsony, Kolozsvár, Buda, Debrecen, Győr, Brassó nyomdái mögött![7] A 17. században azonban (az eddigi néhány adat alapján is megállapítható) a Brewer-nyomda a magyarországi nyomdászat élvonalában volt. Nemcsak a nyomtatott művek száma, hanem összterjedelme alapján is. Ezt azért fontos hangsúlyoznunk, mert a

5. Az összesítést a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* szerkesztőségének a legújabb adatokkal kiegészített Szabó Károly-bibliográfiája alapján végeztem.
6. Haiman György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus élete műve betűinek és nyomtatványainak tükrében.* Bp. 1972. Az összesítést a Soltész Zoltánné által készített bibliográfia alapján végeztem, amely a kötet 300—315. lapján található.
7. Markos Béla: *Az 1712 és 1800 közötti magyar könyvtermelés adatai.* = MKsz 1971. 3. p.

szakirodalom csak az elsőről vett tudomást, elismerve, hogy a 17. században a lőcsei nyomda adta ki szám szerint a legtöbb művet, de hangsúlyozta, hogy közöttük sok kisterjedelmű nyomtatvány volt.[8]

A LŐCSEI KÖNYVKIADÁS TARTALMI SZEMPONTOK SZERINT

Az alábbiakban nem kronológikusan, hanem a kiadott művek témája, rendeltetése szerint adunk összesítést a lőcsei nyomda teljesítményéről. A különböző tematikus csoportok megállapítása, elhatárolása nem mindig könnyű. A katekizmus például maga is tankönyv, de annyira sajátos fajtája a tankönyveknek, hogy külön csoportba vettük. A meghívók iskolai ünnepélyekre, orátorok vizsgáira invitálják a város előkelőségeit, az iskola patrónusait — de az iskoladráma-argumentumok is meghívók, csak éppen az ünnepélyes külsőséggel rendezendő színi előadásokra hívják fel a figyelmet, a játék rövid tartalmát, a szereplők nevét megadva. A disputációkat a filozófiai, történeti tárgyú tudományos művek közé is sorolhatnánk: kis terjedelmük, kisebb tudományos értékük, s a gimnáziumi felsőbb oktatáshoz való szoros kapcsolódásuk miatt nem tettük. A disputációk ugyanakkor érintkeznek a vitairattal: a polémikus teológiát hallgató növendékeknek a rektor ebből a témából is tartott vitatkozást: ezeket a könyvecskéket meghagytuk a disputációk között, s az iskola falain kívül lejátszódó felekezeti összecsapások termékeit vettük csak vitairatnak. A prédikációk között szerepelnek a nagyterjedelmű prédikációgyűjtemények s az egyes rövidebb beszédek is, amelyek nagy részét halotti prédikációk teszik ki. A kegyességi irodalom megjelölés a megjelent imádságoskönyveket és a különböző moralizáló, elmélkedő, vallásos oktató műveket tükrözi. A több csoportba is besorolható kiadványok mindig a jellemzőbbnél vannak feltüntetve: a függelékében imádságokat tartalmazó énekeskönyv az énekeskönyveknél, az erkölcsi, vallásos intelmeket is magában foglaló orvosi értekezés a tudományos műveknél. Az egyéb kategória alatt egy-két újságlevél, hírlap, hivatalos nyomtatvány értendő.

Az egyes tematikus csoportok sorrendjét nem a korabeli értékelés szabta meg, amely egyedül fontosnak az egyház és az egyházzal legszorosabban összefonódott iskola igényét tekintette, s megvetette a nem vallási célból íródott, szórakoztató irodalmat — a sorrendet láthatóan az egyes műfajcsoportokhoz tartozó kiadványok összterjedelme alapján állítottuk fel; mégis olyan eredményre jutottunk, mintha magunkévá tettük volna a kor vallásos szemléletét. (A terjedelem alapján felállított sorrendet azért érezzük szükségesnek, mert ez mutatja meg számunkra, hogy milyen megrendelések, milyen témájú könyvek kibocsátása jelentette a nyomda számára a legnagyobb munkát. Ha a kinyomtatott művek száma alapján történt volna a felsorolás, akkor a következő sorrendet kaptuk volna: alkalmi nyomtatványok — iskolai könyvek — vallásos irodalom — kalendáriumok, csíziók — szórakoztató világi irodalom — tudományos könyvek.)

8. Fitz József: *A magyar könyv története 1711-ig.* Bp. 1959. 154. p.

A lőcsei könyvkiadás összesítése

	db	ív
Biblia	1	44,5
Énekeskönyv	83	1721,45
Kegyességi irodalom	111	1291,995
Prédikációk	63	388,0
Ágenda	1	29,0
Vitairat	2	5,5
Vallásos irodalom	261	3580,445
Tankönyv	150	1628,31
Katekizmus	25	146,83
Meghívók	18	20,0
Iskoladráma-argumentumok	35	34,25
Disputációk	74	199,25
Iskolai könyv	302	2028,64
Jogi könyv	20	441,25
Orvosi	12	90,75
Történeti	6	47,16
Földrajzi, politikai	4	116,5
Gazdasági	1	44,5
Nyelvészeti	1	57,0
Tudományos könyv	44	797,16
Lakodalmi versek	146	166,5
Halotti búcsúztatók	86	121,5
Dicsőítő versek	71	85,0
Alkalmi költészet	303	373,0
Széphistóriák	29	75,0
Oktató versek	10	19,0
Elbeszélő költemény	5	74,7
Prózai elbeszélés	10	118,375
Verses dráma	1	4,5
Népszerű világi irodalom	55	291,575
Kalendárium, csízió	132	332,75
Egyéb	17	41,0
Összesen	1114	7444,57

A lőcsei nyomtatványok összes ívterjedelmének 3/4 részét a vallásos és iskolai könyvek adják. Nem meglepő ez az eredmény, ha a korszak uralkodó vallásos életszemléletére, az egyháznak kulturális meghatározó szerepére gondolunk; de meglepő, ha a nyomda tevékenységének eddigi értékelését vesszük figyelembe, amely elsősorban népszerű világi művek megjelentetését hangsúlyozta.[9] A lőcsei tipográfia a 17. század egyik legtermékenyebb műhelye volt, nem volt nehéz széphistóriákból is többet nyomtatnia, mint más magyarországi műhelynek. Az arányokat azonban nem szabad szemelől tévesztenünk: minden Lőcsén nyomtatott 100 ívből 74 ívet vallásos és iskolai művek tettek ki.

Mennyire tért el ez az arány más magyarországi nyomdákétól? E kérdést nem tudjuk alaposan megvizsgálni, nincs elég összehasonlító adatunk hozzá, egy-két szempontot adhatunk csak a probléma megítéléséhez. A sárospataki tipográfia 1651—1671 között mai ismereteink szerint 120 könyvet jelentetett meg; közöttük mindössze három kisterjedelmű, nem elsősorban vallási célzattal íródott mű volt (kalendárium, ill. halotti búcsúztató vers).[10] A nyomda így szinte kizárólag a sárospataki református főiskola és a katolicizmussal kemény harcot vívó protestáns egyház szolgálatában állt.

Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájának egy évtizedes (1693—1702 közötti) teljesítményét már említettük. A 92 kiadott műből 52 volt vallásos és iskolai nyomtatvány (fele-fele arányban), 40 pedig más témájú. Ha a terjedelmet nézzük, a megoszlás 58—42%-os a két kategóriában. A kolozsvári 17. század végi könyvkiadásban tehát mind a művek száma, mind a terjedelem alapján magas volt a „világi" nyomtatványok aránya.

A nagyszombati nyomda az 1690-es években 257 művet jelentetett meg, ezek közül 46 volt „világi". Ezek legnagyobb része tudományos könyv, elsősorban nagy joggyűjtemények, kisebb része kalendárium. Terjedelem alapján a vallásos és iskolai nyomtatványok, valamint a többi nyomtatvány aránya 2/3—1/3.

A négy tipográfia esetében tehát négy különböző eredményre jutottunk a vallásos és iskolai művek arányát, az összkiadásban való részesedését illetően. Mind Nagyszombatban, mind Kolozsvárott komoly hagyománya volt az egyetemhez, ill. a főiskolához kapcsolódó tudományos könyvkiadásnak. Ebben a tudományos könyvkiadásban a lassan kibontakozó hazai történet, jog, nyelvtudomány stb. alkotásai nagy súllyal szerepeltek. Lőcsén nem volt felsőoktatási intézmény, a szepességi város nem volt ilyen tudományos központ. Kolozsvárott és Lőcsén viszont szép számmal jelentek meg népszerű szórakoztató irodalmi művek, így érthető, hogy a vizsgált négy nyomdánál a vallásos és iskolai kiadványok aránya Kolozsvárott volt a legalacsonyabb, Lőcsén a legmagasabb, majd ezt követte Nagyszombat. A sárospataki „világi" könyvkiadás pedig szinte a nullával volt egyenlő.

9. *A magyar irodalom története 2. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 308. p.
10. Takács Béla: *A sárospataki nyomda története.* Bp. 1978. — a mű bibliográfiája alapján.

A jelentősebb lőcsei nyomtatványok

Mielőtt a lőcsei könyvkiadás időbeli változását, a különböző műfajú könyvek kiadását elemeznénk, feltétlenül szükséges valamilyen áttekintést adnunk a fontosabb lőcsei nyomtatványokról. Az összes lőcsei nyomtatvány bibliográfiájának közlése terjedelmi szempontok miatt eleve lehetetlen, hiszen 1114 műről van szó. Válogatni kell tehát, de az irodalmi érték, jelentőség alapján alig lehet, hiszen a kiadott művek nagy része nem jönne számításba, s így nem kapnánk jellemző képet a lőcsei könyvkiadásról, másrészt mai irodalomtörténeti szempontokat vetítenénk rá három évszázaddal korábbi korszakra. Nem lenne kielégítő a terjedelem szempontja alapján történő válogatás sem, hiszen hol vonjuk meg a határt, amely terjedelem fölött a nyomtatványok bekerülnének ebbe az összesítésbe? Végül is a válogatás szempontjának egy talán szokatlannak tűnő, de a korabeli értékelést jól tükröző, formai, s egyben tartalmi jegyet vezettünk be: a könyvszámozás kérdését. A 17. században ugyanis még nem állandósult a könyv lapjainak számozása: az ívek összefűzésének megkönnyítésére szolgáló ívjel mindig szerepelt a nyomtatványokon, de a lapszám csak olyan könyveknél, amelyeket fontosnak tartottak, amelyekből idézhettek, amelyeket gyakrabban forgattak. Nem a terjedelem határozta meg elsősorban a lapszámozást, hiszen ugyanolyan terjedelmű könyvből az egyiket számozhatták, a másikat nem. Nem voltak megszámozva a kalendáriumok, csíziók, a különböző széphistóriák, alkalmi nyomtatványok, kisterjedelmű iskolai meghívók, argumentumok, disputációk lapjai, sok tankönyvé sem. Az összes Lőcsén megjelent számozott könyv felsorolását az alábbiakban adjuk: az évszám után nagyon rövid cím következik, majd a bibliográfiai hivatkozás, s egy tételszám, amelyre a könyvkiadás elemzésénél utalhatunk. (Az összesítésből csupán négy, a lőcsei könyvkiadásban fontosabb szerepet betöltő mű maradt ki: egy szlovák nyelvű Luther-katekizmus 1634-ből, Třanovský *Phiala Odoramentonim* című imádságoskönyve szintén 1634-ből és Johann Weber *Janus bifrons*..., valamint *Lectio principum*... c. műve 1662-ből, ill. 1665-ből.)[11]

11. Szabó II. 490., II. 992, II. 1057. Az összesítésben használt utalások: Č = Jan Čaplovič: *Slovenska národná retrospektívna bibliografia.* Séria A. Kniha I. a. Bibliografia tlací vydanych na Slovensku do roku 1700 diel 1. Martin 1972. — Sztripszky Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár* c. munkájának 1—2. kötetéhez. Bp. 1912. — Bucsay Mihály: *Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban.* Bp. 1941.

1629 *Keresztyéni Énekek* MKsz 1963. 117. p. 4. sz. (1)
Madarász: *Eperjesi Magyar Ecclesia...* Szabó I. 583. (2)
Mihálykó: *Keresztyéni istenes és aijtatos imádságok* MKsz 1963. 117. p. 5. sz. (3)
1630 Ziegler: *Discursus de summo bono...* Szabó I. 583. (4)
1632 *Szép imádságos könyvecske* OSZK Évk. 1959. 181. p. (5)
1635 *Keresztyéni isteni dícséretek* I. 648. (6)
Szenci Molnár: *Psalterium Ungaricum* I. 649. (7)
Halot temetéskorra való énekek I. 651. (9)
Istenes hymnusok I. 650. (8)
Meisner: *Elmélkedésinek a vasárnapi evangéliomokba...* I. 652. (10)
1636 Samorjai: *Az helvetiai valláson levő ecclesiaknak egyházi ceremóniájokról...* I. 662. (11)
Třanovský: *Citharě Sanctorum...* Č. 828. (12)
1637 Perkins: *Az ember életének, bódogul való igazgatásának modgyáról...* I. 670. (13)
Perkins: *Patika szerszámos bolt...* I. 672. (14)
1637 Verbőczy: *Decretum Latino-Hungaricum... Magyar és Erdély Országnak törvény könyve* I. 671. (15)
1638 Bayly: *Praxis pietatis... Kegyesség-gyakorlás* I. 683. (16)
Kegelius: *Tizenkét idvösséges elmélkedések...* MKsz 1909. 103. p. (17)
1639 Kegelius: *Tizenkét idvösséges elmélkedések.* I. 695. (18)
Třanovský: *Pijsne duchowny...* Sztr. II. 2528/76. (19)
Wencelius: *Das geistliche Männer Collegium und Gynaeceum...* Sztr. II. 2531/79. (20)
1640 Mautner: *Tabellae Logicae...* II. 556. (21)
Musculus: *Szép és ayatatos imádságos könyvecske* I. 703. (22)
1641 Perkins: *Az ember életének, bódogul való igazgatásának modgyáról. Patika szerszámos bolt.* I. 718. (23)
Meisner: *Elmélkedésinek a vasárnapi evangéliomokba...* I. 719. (24)
Bayly: *Praxis pietatis. Kegyesség-gyakorlás...* I. 720. (25)
Castellio: *Dialogorum Sacrorum...* II. 575. (26)
Hutter: *Compendium locorum theologicorum* II. 578. (27)
1642 *Keresztyéni isteni dícséretek* I. 726. (28)
Mihálykó: *Keresztyéni istenes és ajtatos imádságok* I. 727. (29)
1643 Comenius: *Janua lingvae latinae...* I. 743. (30)
Sennert: *Jó vagy kegyes élet, és bóldog halál módgyáról...* I. 744. (31)
Graff: *Lex mihi ars studium eloquentiae...* II. 623. (32)
1644 *Az mi Urunk Jesus Christusnak Uy Testamentoma* I. 761. (33)
Comenius: *Janua lingvarum reserata aurea* II. 645. (34)
Ruland: *Pharmacopoea nova...* II. 652. (35)
1644 körül: Szárászi: *Katekizmus...* Szabó I. 890. b. (36)
1645 Weber: *Amuletum. To gest: Zpráva krátká...* Č. 916. (37)
1646 *Imádságos könyvecske* Sztr. I. 1979/186. (38)
1648 Comenius: *Januae lingvarum... vestibulum* I. 808. (39)
Veresegyházi Szentyel: *Lelki patika...* I. 810. (40)
Melanchton: *Grammatica...* II. 689. (41)
Okolicznai: *Tripartiti... compendium...* II. 691. (42)
Pilárik: *Christus nobiscum, favus distillans...* C. 942. (43)
1649 Comenius: *Janua lingvae latinae...* II. 701. (44)
Comenius: *Janua lingvae latinae vestibulum* II. 702. (45)
Dietericus: *Institutiones catecheticae...* II. 703. (46)
Sz. Bernard Atyának szép aitatos elmélkedési I. 824. (47)
1650 Kithonich: *Directio Methodica... Rövid igazgatás...* I. 835. (48)
Rhenius: *Compendium latinae grammaticae* II. 732. (49)
1651 *Catechesis religionis Christianae...* I. 847. (50)
Szőlősy: *Cantus Catholici... régi és új... énekek...* I. 856. (51)
1652 Szenci Molnár: *Szent Dávid királynak... zsoltári...* I. 859. (52)
1652 Třanovský: *Cithara sanctorum...* Č. 999. (53)
1654 Dietericus: *Epitome Catechetica...* II. 802. (54)
Keresztyéni isteni dícséretek... I. 890. (55)

1655 Comenius: *Janua lingvarum reserata aurea* II. 828. (56)
Comenius: *Janua lingvarum... vestibulum* Č. 1013. (57)
Lucae: *Arma piorum zbroge pobožnych...* Č. 1015. (58)
Szőlősy: *Cantus Catholici. Pýsne Katholjcke...* II. 830. (59)
1656 Dietericus: *Epitome catecheticorum...* MKsz 1963. 119. p. 48. sz. (60)
Habermann: *Modlitby Křestianské...* Sztr. II. 2569/117. (61)
1657 Dietericus: *Institutiones rhetoricae...* II. 879. (62)
1658 Stephani: *Musa sale usa...* II. 904. (63)
1659 Kőszegi Gáspár: *Lelki tüköre az embernek az Isten akarattya felől...* I. 943. (64)
Kőszegi Gáspár: *Jó útra igazító könyvetske...* I. 944. (65)
1650-es évek: *Oratio pro Milone...* Szabó II. 2435f. (66)
1660 Comenius: *Januae lingvarum... vestibulum* I. 957. (67)
Verbőczy: *Decretum Latino-Hungaricum...* I. 958. (68)
Scharf: *Manuale logicum...* MKsz 1930. 309. p. (69)
Schellenberg: *Seneca Christianus...* II. 953. (70)
1661 Comenius: *Janua lingvae latinae reserata aurea* I. 977. (71)
1662 Chemnitius: *Selige Sterbe-Kunst...* II. 986. (72)
1663 Lucae: *Dialogus Theologicus... Ein Geistlich Gesprech der Christlichen Kirchen...* OSZK Évk. 1961/62. 234. (73)
Lucae: *Dialogus Theologicus... Ljbezné a roskossné Cyrkwe z Pánem Bohem rozmluwanj...* II. 1012. (74)
1667 Alstedt: *Rudimenta lingvae latinae...* II. 1097. (75)
Dietericus: *Epitome Cathechetica* II. 1098. (76)
1668 Kegelius: *Tizenkét idvösséges elmélkedések* I. 1069. (77)
Veber: *Wappen der Königl. Freyen Stadt Eperies...* II. 1150. (78)
1669 *Keresztyén Catechismus...* I. 1088. (79)
1670 Balassi—Rimai: *Istenes éneki* MKsz 1902. 125. p. (80)
Szenci Molnár: *Szent Dávid királynak... soltári* I. 1106. (81)
1671 Balassi—Rimai: *Istenes éneki* MKsz 1955. 118. p. (82)
Rhenius: *Compendium latinae grammaticae* II. 1278. (83)
1672 Ordódy: *Lelki virágos kert...* I. 1139. (84)
Kegelius: *Tizenkét idvösséges elmélkedések* MKsz 1963. 346. p. 144. sz. (85)
Comenius: *Janua lingvae latinae reserata azurea* MKsz 1930. 140. p. (86)
Dietericus: *Epitome Catechetica...* II. 1298. (87)
Finck: *Vade Mecum... Geistliches Hand- und Reise-Büchlein...* II. 1299. (88)
1673 *Szent Dávid ...soltárival, és a soltárokból szereztetett ditsiretekkel... énekekkel és hymnusokkal tellyes könyv...* MKsz 1963. 118. p. 9. sz. (89)
Reggianus: *Anticatechetica...* II. 2038. (90)
1674 *Keresztyén Catechismus...* I. 1165. (91)
Lippai: *Calendarium Oeconomicum Perpetuum...* I. 1167. (92)
Pázmány: *Imádságos könyve...* I. 1168. (93)
Bayly: *Praxis pietatis. To gest O cwiečnij...* Sztr. II. 2623š171. (94)
Třanovský: *Cithara Sanctorum...* Č. 1348. (95)
1675 Canisius: *Catechismus Biblicus Minor...* Č. 1350. (96)
Praecepta rhetorices... II. 1362. (97)
Soarius: *Tabulae Rhetoricae...* II. 1363. (98)
Szenci Molnár: *Szent Dávid... soltári* MKsz 1963. 118. p. 10. sz. (99)
1676 *Keresztyéni isteni ditsiretek* I. 1183. (100)
Böhmer: *Lovak orvosságos... könyvetskéje* I. 1198. (101)
1677 Canisius: *Catechismus graeco-latinus* II. 1403. (102)
Kegelius: *Dwanáctero duchowné nábožné* Č. 1365. (103)
1678 Bayly: *Praxis pietatis... Kegyesség gyakorlás* I. 1225. (104)
Gretser: *Rudimenta lingvae graecae* II. 1421. (105)
1679 Szathmárnémethi: *Mennyei tárház kulcsa...* I. 1239. (106)
Técsi: *Lilium humilitatis... A nyomorúságoknak tövisse köziben bévettetett Isten Anyaszentegyházának maga meg alázása...* I. 1240. (107)
Kegelius: *Duodecim piae meditationes...* II. 1448. (108)
1680 Třanovský: *Cithara Sanctorum...* Č. 1386. (109)
1681 *Articuli... Anno MDCLXXXI. Sopronij...* Sztr. II. 2632/100. (110)
1682 Szenci Molnár: *Szent Dávid... soltári* I. 1288. (111)

1683 *Balassi—Rimai Istenes Éneki. Via Jakobaea* I. 1303. (112)
Imádságos könyvecske. Szép és aitatos isteni dicsiretek... I. 1308., I. 1309. (113)
Sinapius: *Perlička dijtek božijch...* II. 1528. (114)
1684 Rhenius: *Compendium latinae grammaticae Bucsay* 62. (115)
Třanovský: *Cithara Sanctorum...* II. 1551. (116)
1680-as évek első fele: Müller: *Lelki nyugosztaló órák...* I. 1601. (117)
1685 Beniczky: *Magyar rithmusok...* I. 1337. (118)
Comenius: *Orbis sensualium pictus quadrilingvis* I. 1338. (119)
Comenius: *Orbis sensualium pictus trilingvis* I. 1339. (120)
Kegelius: *Tizenkét idvösséges elmélkedések* Sztr. I. 2119/326. (121)
Szathmárnémethi: *Sz. Dávid Psalteriuma...* I. 1341. (122)
Neumann: *Minden imádságoknak veleje...* I. 1342. (123)
Terentius: *Comoediae sex...* II. 1572. (124)
Třanovský: *Phiala odoramentorum. Modlitby...* II. 1573. (125)
Zölner: *Christliches und nützliches Hand-Büchlein* Sztr. II. 2650/198. (126)
1686 Kövesdi: *Elementa linguae hungaricae* II. 1584. (127)
Christliches neü-vermehrtes... Gesangbuch II. 1583. (128)
Zabojnik: *Modlitby náboženské...* II. 1592. (129)
1687 *Articuli... MDCLXXXI. Sopronii...* II. 1610. (130)
Articuli Diaetales Posonienses... II. 1611. (131)
Buzinkai: *Institutionum rhetoricarum...* II. 1612. (132)
Cynosura Jurisperitorum... II. 1614. (133)
Mortua vita seu viva mors... Nicolao Balogh II. 1615. (134)
Comenius: *Januae lingvarum... vestibulum* II. 1613. (135)
Neumann: *Gadro wsech modliteb...* II. 1616. (136)
1688 Huppel: *Vorbild eines... Fürsten...* II. 1635. (137)
1689 Pápai Páriz I.: *Keskeny út...* I. 1377. (138)
1690 Gyöngyösi: *Rosa-Koszorú...* I. 1388. (139)
Az Sz. Dávid...soltárival, ...ditisiretekkel, ...énekekkel és hymnusokkal tellyes könyv... I. 1390., I. 1389. (140)
Buzinkai: *Institutiones oratoriae...* II. 1662. (141)
1691 *Az Sz. Dávid...soltárival, ...ditsiretekkel, ...énekekkel és hymnusokkal tellyes könyv...* I. 1410, I. 1411. (142)
Breithor: *Das gutte Theil der Kinder Gottes...* II. 1688. (143)
Buzinkai: *Institutionum rhetoricarum...* II. 1689. (144)
Gröninger: *Granat-Apffel Marianischer Zühr...* II. 1690. (145)
1692 Ács: *Zöngedöző mennyei kar...* C. 1521. (146)
Beniczky: *Magyar rithmusok...* I. 1427. (147)
Örvendi Molnár: *Lelki tárház...* I. 1431. (148)
Pápai Páriz F.: *Pax Corporis...* I. 1432. (149)
1693 *Balassi—Rimai Istenes Éneki. Via Jacobaea...* I. 1439. (150)
Comenius: *Janua lingvae latinae reserata aurea* I. 1440. (151)
Gyöngyösi: *Porábul megéledett Phoenix...* I. 1441. (152)
Lelki útiköltség avagy E földön buidosó léleknek üdvösséges foglalatossága... I. 1444. (153)
Avenarius: *A kegyes léleknek lelki vigasztalást szerző Idvesség Paissa...* Sztr. I. 2138/345. (154)
Menyői Tolvaj: *Az arithmetikának... mestersége* MKsz 1917. 98. p. (155)
Kegelius: *Dwanáctero duchowné nábožné...* II. 1737. (156)
Třanovský: *Cithara Sanctorum...* II. 1740. (157)
1694 *A Sz. Dávid... soltárival, ...ditsiretekkel, ...énekekkel és hymnusokkal ...tellyes könyv...* I. 1460. (158)
Szenci Molnár: *Sz. Dávid... soltári* I. 1461. (159)
Habermann: *Christliche Gebeth...* MKsz 1966. 177. p. (160)
Psalmen und geistreiche Lieder... MKsz 1966. 177. p. (161)
1694 Rhenius: *Donatus latino-germanicus* MKsz 1963. 120. p. 82. sz. (162)
1695 Alstedt: *Rudimenta lingvae latinae* OSZK Évk. 1961/62. 242. p. (163)
1696 Ács: *Arany láncz... buzgó fohászkodások...* I. 1489. (164)
Ács: *Zöngedöző mennyei kar...* I. 1490. (165)
Beniczky: *Magyar rithmusok...* I. 1491. (166)

Comenius: *Januae lingvarum... vestibulum* MKsz 1924. 96. p. (167)
Az Sz. Dávid... soltárival, ...dicséretekkel, ...énekekkel és hymnusokkal tellyes könyv... Sztr. I. 2150/356., Sztr. 2151/357. (168)
Dietericus: *Epitome Catechetica...* MKsz 1963. 120. p. 85. sz. (169)
Třanovský: *Cithara Sanctorum...* II. 1839. (170)
1697 Szathmárnémethi: *Szent Dávid... hét poenitentia tartó soltáriból formált hét könyörgések...* I. 1510. (171)
1698 Comenius: *Janua lingvae latinae reserata aurea* I. 1530. (172)
Balassi—Rimai Istenes éneki. Via Jacobaea... MKsz 1930. 143. p. (173)
Habermann: *Christliche Gebeth...* MKsz 1914. 159. p. (174)
1699 *A Sz. Dávid... soltárival, ...ditsiretekkel, ...énekekkel és hymnusokkal tellyes könyv...* I. 1544., I. 1545. (175)
Comenius: *Janua lingvarum... vestibulum* II. 1955. (176)
Gretser: *Rudimenta lingvae graecae...* II. 1957. (177)
Olla fortunae natalizantis ascetico-poetica duplex II. 1961. (178)
1700 *Balassi—Rimai Istenes éneki. Via Jacobaea...* I. 1562. (179)
Gyöngyösi: *Új életre hozatott Chariclia* I. 1564. (180)
Articuli Diaetales Posonienses II. 2000. (181)
Articuli ...MKCLXXXI. Soptonii... II. 2001. (182)
Cynosura Jurisperitorum... II. 2004. (183)
Gottgeheiligte Lob- und Danck-Andacht... II. 2006. (184)
1701 Ács: *Arany láncz...* I. 1631. (185)
Balogh: *Cornelius Neposnak híres hadi-fejedelmekről...* I. 1633. (186)
Pápai Páriz F.: *Pax Corporis...* I. 1636. (187)
Sz. Dávid... soltárival, ...ditsiretekkel, ...énekekkel és hymnusokkal tellyes könyv... OSZK Évk. 1959. 186. (188)
Menyői Tolvaj: *Az arithmetikának... mestersége* I. 1637. (189)
Alstedt: *Rudimenta lingvae latinae...* II. 2067. (190)
Obzwlasštne pisma Swatého Rečj... II. 2072. (191)
Pilárik: *Die kleine Heerde...* II. 2073. (192)
Sinapius: *Perlička dijtek Božijch...* II. 2074. (193)
1702 Comenius: *Januae lingvae... vestibulum* I. 1656. (194)
Miskolczi: *Egy jeles vad-kert...* I. 1658. (195)
Sz. Dávid... soltárival, ...ditsiretekkel, ...énekekkel és hymnusokkal tellyes könyv... OSZK Évk. 1970/71. 232. p. (196)
Buzinkai: *Compendii logici...* II. 2113. (197)
Mlinarowich: *Duchovny žjvota-studnice...* II. 2115. (198)
Mlinarowich: *Pjsnicny knižecka...* II. 2116. (199)
1703 Ács: *Zöngedöző mennyei kar...* I. 1673. (200)
Szenci Molnár: *Sz. Dávid... soltári* I. 1676. (201)
Diószegi: *Lelki fegyver...* I. 1677. (202)
Buzinkai: *Institutiones oratoriae* II. 2158. (203)
Buzinkai: *Institutiones rhetoricae* II. 2159. (204)
Dietericus: *Epitome Catechetica* II. 2163. (205)
Neumann: *Gadro wsech modliteb...* II. 2166. (206)
1704 *Balassi—Rimai Istenes éneki* I. 1693. (207)
Kegelius: *Tizenkét idvösséges elmélkedések* I. 1694. (208)
Énekes könyv (hymnusok, dicséretek, istenes énekek) I. 1695. (209)
Szenci Molnár: *Sz. Dávid... soltári* I. 1696. (210)
1704 Sinapius: *Perlička dijtek Božijch...* II. 2210a (211)
1706 Ács: *Arany láncz...* I. 1714. (212)
Ács: *Zöngedező mennyei kar...* MKsz 1878. 336. p. (213)
Szathmárnémeti: *Mennyei tárház kulcsa...* I. 1716. (214)
Gretser: *Rudimenta lingvae graecae...* II. 2250. (215)
Menyői Tolvaj: *Az arithmetikának... mestersége* II. 2255. (216)
1707 Ács: *Arany láncz...* MKsz 1878. 318. p. (217)
Brenner: *Peculiares Principum Hungaria...* II. 2286. (218)
Kegelius: *Dwanáctero duchowné nábožné...* II. 2317. (219)
1708 Ács: *Boldog halál szekere...* I. 1744. (220)
Ács: *Arany láncö...* Szinnyei I. 1. (221)

Pápai Páriz F.: *Dictionarium Latino-Hungaricum. Dictionarium Hungarico-Latinum. Tsétsi: Ortographica grammatica* I. 1746. (222)
Petrőczi: *Jó illattal füstölgő igaz szív...* I. 1747. (223)
Kegelius: *Dwanáctero duchowné nábožné...* II. 2335a (224)
1710 Schwab: *Kurtzer... Unterricht... Contagions Zeit...* II. 2400. (225)
1711 Třanovský: *Cithara Sanctorum...* II. 2419. (226)
1713 Gyöngyösi: *Porábul megéledett Phoenix...* Petrik II. 8. (227)
Szenci Molnár: *Sz. Dávid... soltári* I. 503. (228)
1714 Comenius: *Januae lingvarum... vestibulum* V. 99. (229)
1715 Comenius: *Januae lingvarum... vestibulum* V. 99. (230)
Modlitby krestianské... V. 182. (231)
1716 Ács: *Arany láncz...* Szabó I. 1490. (232)
1717 Bél: *Grammatica latina* Petrik I. 214. (233)
1718 Bél: *Institutiones lingvae germanicae* I. 215. (234)
Jóny: *De auctoritate juris civilis...* II. 288. (235)
1719 *Az anyaszentegyházbéli... Énekes könyv...* V. 34. (236)
Szenci Molnár: *Sz. Dávid... soltári* V. 63. (237)
1720 *Az anyaszentegyházbéli... Énekes könyv...* Petrik VII. (238)
Szenci Molnár: *Sz. Dávid... soltári* I. 503. (239)
Balassi—Rimai Istenes éneki Petrik VII. (240)
1722 Comenius: *Janua lingvarum* I. 432. (241)
1724 Comenius: *Janua lingvae latinae reserata aurea* I. 432. (242)
1725 *Obzwlásstny pjsma Swatého Rečj...* I. 414. (243)
1726 Ács: *Arany láncz...* I. 14. (244)
Ács: *Zöngedező mennyei kar...* I. 15. (245)
Bethlen: *Bujdosásnak emlékezetköve...* V. 61. (246)
Ráday: *Lelki hódolás...* V. 416. (247)
Szenci Molnár: *Sz. Dávid... soltári* Petrik VII. (248)
1727 Jony: *Commentatio historico-juridica...* II. 288. (249)
Menyői Tolvaj: *Az arithmetikának... mestersége* V. 523. (250)
1728 Beniczky: *Magyar rithmusok...* I. 230. (251)
Comenius: *Orbis sensualium pictus...* I. 432. (252)
1729 Hevenesi: *Ars bonae mortis...* II. 117. (253)
Hevenesi: *Scintillae Ignatianae...* V. 198. (254)
Menyői Tolvaj: *Az arithmetikának... mestersége* III. 652. (255)
1730 Balassi—Rimai: *Istenes éneki* I. 161. (256)
Molnár: *Elementa grammaticae latinae* II. 772. (257)

A lőcsei könyvkiadás változása, fellendülő és hanyatló periódusa

A lőcsei tipográfia alapításától megszűnéséig, 126 éven keresztül folyamatosan működött; a könyvtermelés adataiból is láttuk már azonban, hogy a lőcsei könyvnyomtatásnak, könyvkiadásnak voltak kedvezőbb és kevésbé kedvező korszakai. A történelmi körülmények, elsősorban a protestáns egyház és iskolázás helyzete, fejlődése, majd visszaszorítása, az ellenreformáció diadala döntő befolyással volt a könyvkiadásra. Ezekről a (protestáns nyomdász számára) sorsdöntő eseményekről már írtunk az előző közleményben, elsősorban a cenzúrával kapcsolatban; most közelebbről vizsgáljuk meg, mit jelentett a lőcsei könyvkiadásban ezen történelmi körülményeknek a változása. Nem adhatunk irodalomtörténeti értékelést az összes megjelent műről, még csak egy részükről sem, inkább egy-egy időszak könyvkiadásának közös jellemzőire hívjuk fel a figyelmet. A lőcsei könyvkiadás egyes periódusainak határait mereven megvonni nem lehet, mégis az elemzés

során a következő periódusok több szempont alapján is adódtak: 1. a nyomda alapításától, 1625-től az 1650-es évek végéig, ez a lőcsei könyvkiadás egyértelműen kedvező periódusa, vége felé már a hanyatlás egy-két jelével, 2. az 1660-as évek válságos időszaka, 3. változások a könyvkiadásban az erőszakos ellenreformáció, a protestáns egyház „gyászévtizede" alatt, 4. a lőcsei könyvkiadás nagy fellenülése az 1680-as, 1690-es években, hasonló jellegű, de kisebb mennyiségű könyvkiadás a Rákóczi-szabadságharc alatt, 5. végül a hanyatló 18. századi periódus az 1710-es évek közepétől, amelyet a cenzúrával való eredménytelen, eleve kudarcra ítélt viaskodás jellemez.

A lőcsei Brewer-nyomda a protestáns egyházi és kulturális élet kedvező időszakában jött létre: a bécsi béke után megalakult a protestáns egyházak szervezetei, fellendült a protestáns iskolaügy; az ellenreformációs törekvések veszélyeztető tényezőként ugyan állandóan jelen voltak, de az adott poltikai helyzetben csak kevéssé érvényesülhettek (elég, ha csak a protestáns erdélyi fejedelmek függetlenségi harcaira gondolunk, vagy a protestáns vármegyei nemesség és a polgárság érdekszövetségére vallási kérdésekben). Így mennyiségben és tartalmában egyaránt jelentős protestáns szellemű könyvkiadás alakult ki Lőcsén. Mennyiségben jelentős, hiszen a tipográfia a legtöbbet nyomtató magyarországi műhelyek között volt, s az összkiadáson belül igen magas (az 1630-as években például 81%) volt a vallásos irodalom és iskolai könyvek aránya, tartalmában pedig azért jelentős, mert a protestáns egyház és iskolák számos fontos, alapvető igényét elégítette ki.

Az addig kéziratban terjedt evangélikus templomi énekekből a Brewer-nyomda adott először válogatást 1629-ben (1), majd ezt követte az első nagyszabású, hivatalos egyházi használatra szánt evangélikus énekeskönyv megjelenése 1635-ben (6, 7, 8, 9). Ennek az énekeskönyvnek a részeként látott napvilágot először Magyarországon a Szenci Molnár Albert fordította genfi zsoltárok; a zsoltárok első hazai, kottával ellátott kiadása szintén lőcsei (52). Így a lőcsei nyomda jelentős szerepet vállalt az akkor még szokatlan, a konzervatív ízlés által nem elfogadott zsoltárok népszerűsítésében.[12] A lutheránus szlovákok első nagy énekgyűjteménye, a *Cithara Sanctorum* (12) a magyarral szinte egyidőben jelent meg: 1636-ban került ki a lőcsei sajtó alól. Ez az énekeskönyv a biblia mellett a legtöbbet kiadott szlovák mű lett.[13] De nemcsak hivatalos egyházi használatra szánt énekeskönyvek jelentek meg Lőcsén, hanem a század egyik legnépszerűbb könyve, a vallásos költészet kiváló alkotása, Balassi Bálintnak és Rimai Jánosnak *Istenes éneki*.[14]

Sajnos semmit nem tudunk az 1644-es lőcsei biblia (33) kiadásának körülményeiről. Harsányi István előszó vagy ajánlás hiányából arra következtetett, hogy maga a nyomdász volt a kiadó. Kevés nyomda vállalkozhatott ebben a korban bibliakiadásra: a 16—17. században a vizsolyi biblia, az 1644-es lőcsei és az 1661-es Váradon elkezdett és Kolozsvárott befejezett

12. *A magyar irodalom története*... 88—89. p.
13. Szilády Jenő: *A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom 1517—1711*. Bp. 1939. 98. p.
14. Szabó I. 702b.

biblia kivételével valamennyi külföldön: Németországban, Hollandiában látott napvilágot.[15] Lehetséges, hogy a lőcsei kiadásra nem véletlenül 1644-ben került sor, hanem tudatosan a reformáció lőcsei térhódításának százesztendős jubileumára.

Nagyterjedelmű lutheránus prédikációgyűjtemény egyedül ebben az időszakban jelent meg Lőcsén, mégpedig két kiadásban: Balthasar Meisner vittenbergi ortodox lutheránus pap prédikációi (10, 24). Ugyanitt látott napvilágot az ortodox lutheránus és kálvinista nézetekkel szembenálló, irénikus törekvéseket képviselő Samorjai Jánosnak, dunántúli református szuperintendensnek agendája is, amely a lutheránus és kálvinista hitelveket és szertartásokat akarta közelíteni egymáshoz (11).[16]

Szép számmal nyomtattak Lőcsén ebben az időszakban protestáns kegyességi munkákat is. Jelentősebb közülük Jiřík Třanovský, Mihálykó János imádságoskönyve (3, 29), Madarász Márton önálló művei és fordításai (2, 31, 47), Philipp Kegelius és Johann Habermann nagyon népszerű imádságoskönyvei (17, 18, 61); mindkettő eltért már a 16. századi lutheri felfogástól, s ismét a katolikus hagyományokhoz közeledett. Találunk ez időszak lőcsei nyomtatványai között ortodox dogmatizmussal szembeforduló, a személyesebb vallásosság igényével fellépő, puritán szellemű kegyességi műveket is, az angol Bayly és Perkins műveinek magyar fordításait (16, 25, 13, 14, 23).[17]

A lőcsei vallásos szellemű könyvkiadás azért válhatott (többek között) jelentőssé, mert ezeknek a fordításoknak, ill. eredeti műveknek a létrejöttét, kinyomtatását egy szélesebb mecénási réteg pártfogása segítette. Már említettük, hogy a lőcsei nyomda mellett nem volt olyan egyházi magasabb fokú iskolai intézmény, amely megszabta volna a nyomda működést, egyben anyagilag is dotálta volna: ez utóbbi szerepet a környék protestáns arisztokratái, nemesei vették át. Egy esetben a várossal is találkozunk, mint mecénással: Madarász Márton imádságoskönyvénél (2) Eperjes városával. A továbbiakban röviden felsoroljuk azokat a főúri-nemesi mecénásokat, akiknek egy-egy vallásos szellemű mű lőcsei kiadása köszönhető: Dobi István (16), Debreczeni Tamás deák (13, 14, 23), Szécsi Györgyné Homonnai Drugeth Mária, gömöri főispán özvegye (18, 31), Várdai Kata, Bedegi Nyári Pál váradi főkapitány özvegye (22), Bedegi Nyári Bernát (47), id. Thököly István (40, 58), Thököly Katalin, Szunyogh János és felesége, Thurzó Anna (Třanovský: *Phiala odoramentorum. Modlitby krestianské...*), Szunyogh János (12), Sudov Gábor, Madách János *(Modlitby krestianské)*,[18] Illésházy Gábor (58), Bakos Gábor szatmári főkapitány és gyermekei, Máriássy Imréné Bakos Borbála, Bakos Mózes, Vér Ferencné Bakos Mária és Bakos Zsuzsa (64, 65). A mecénások szerepe elsősorban a vallásos irodalomnál volt

15. Harsányi István: *A magyar biblia.* Bp. 1927. 60. p.
16. Bucsay Mihály: *A magyar református egyház története 2. korszak: Az ellenreformáció és ortodoxia kora (1608—1715).* Bp. 1972. 49. p.
17. Szilády i. m. 138., 142., 169. p. — Pukánszky Béla: *A magyarországi német irodalom története (a legrégibb időktől 1848-ig).* Bp. 1926. 283. p. — *A magyar irodalom története...* 235. p. — Esze Tamás: *A magyar Praxis Pietatis.* Kiadástörténeti tanulmány. = *Könyv és Könyvtár* 3. Debrecen 1963. 43—79. p.
18. Szabó II. 502., II. 581a, Č. 1015.

jelentős (főleg a magyar nyelvűnél, de a szlováknál is), azonkívül néhány tudományos műnél.

Az eddigi rövid ismertetésből is láthatjuk, hogy lutheránus és kálvinista szellemű művek egyaránt megjelentek Lőcsén, ami arra enged következtetni, hogy a nyomda nemcsak szűkebb (lutheránus) környezete számára dolgozott, hanem szélesebb környezete, a Felvidék és az Erdéllyel határos részek kálvinista gyülekezetei számára is. Ez a politikai viszonyokon alapuló vallási „engedékenység" természetesen nem terjedt ki a katolikus könyvek nyomtatására. Ilyenekre a nyomdász csak titokban, impresszum kitétele nélkül vállalkozott.[19] Így került ki a lőcsei sajtó alól az első nagyjelentőségű katolikus énekgyűjtemény, a *Cantus Catholici* (51) Kisdi Benedek egri püspök támogatásával, s néhány iskolai meghívó a szepesváraljai jezsuita gimnázium előadásaira. A nyomdász azonban kerülte olyan könyvek megjelentetését, amelyek túlságosan magukra vonták volna az egymással harcoló felekezetek figyelmét: vitairatot szinte alig nyomtatott (csak két kisebb jelentőségű latin nyelvűt)[20], s nem a teológiai műveket, hanem a nagyobb tömegeknek szánt, népszerű vallásos irodalmat helyezte a könyvkiadásban előtérbe, ami szintén abból adódott, hogy a nyomda kevéssé volt egy egyházi vagy tudományos centrumhoz kötve.

A lőcsei nyomda iskolai könyvkiadása is a tipográfia meglehetősen széles hatókörét bizonyítja. A disputációkra, meghívókra magától értetődően rá volt nyomtatva, hogy mely iskola számára készült: így tudjuk, hogy a lőcsei nyomda jó kapcsolatban volt a besztercebányai, rózsahegyi, körmöcbányai, zsolnai, eperjesi, lőcsei protestáns gimnáziumokkal.

A tárgyalt időszak lőcsei könyvkiadásában ki kell emelnünk még a széphistóriák, oktató versek, népszerű prózai elbeszélések viszonylag magas számát. Lorenz Brewer két ízben adott ki história-sorozatot[21]: 1630 és 1650 körül. A bibliai, regényes témájú, történelmi históriák, regényes elbeszélések mellett korabeli eseményekről tudósító históriával is találkozunk: Lupuj vajda históriájával 1653-ból. Ugyanilyen szerepet töltött be az első magyar nyelvű újságlevél is, amely 1634-ben jelent meg Lőcsén Wallenstein árulásáról. Ez időszak könyvkiadásából figyelmet érdemel még David Frölich

19. Kivétel ez alól két katolikus nyomtatvány (dicsőítő vers) 1632-ből, ill. 1634-ből (II. 479, II. 491.), amely feltehetően a város tudtával jelent meg Lőcsén, mégpedig akkor ill. nem sokkal azután, hogy Peter Zabler lőcsei evangélikus lelkész kiátkozási ügye zajlott. Röviden összefoglalva az eseményeket: Peter Zabler és két evangélikus paptársa felbontott egy házasságot; a szepesi prépost erről értesülvén, feljelentette őket az esztergomi főegyházmegyénél. Pázmány Péter érsek a három papot Nagyszombatba idézte; a megyegyűlés és az elzálogosított 13 város kormányzója, Stanislaw Lubomirski is ellenezte a szentszék előtti megjelenést, így az idézettek nem jelentek meg Nagyszombatban, mire az érsek egyházi átokkal sújtotta a három prédikátort. Lőcse polgársága és a megyei nemesek attól tartottak, hogy az átok kihatással lesz kereskedelmük alakulására, ezért egyezkedni kényszerültek a szepesi prépposttal. Hosszútóthy László végül 1633. márciusában 50 arany és 4 tallér ajándék fejében feloldotta a papokat az egyházi átok alól. Az említett két lőcsei nyomtatvány Pázmány Péternek, ill. Hosszútóthy Lászlónak volt ajánlva. Az eseményekről l. Bruckner Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben.* Bp. 1922. 233—238. p.

20. Szabó II. 639, II. 661.

21. A históriasorozatokról l. Pavercsik Ilona: *Néhány impresszum nélküli lőcsei nyomtatvány megjelenési idejének meghatározása.* = MKsz. 1978. 360—361. p.

tudományos műve a szepességi németekről[22], valamint több, igen terjedelmes joggyűjtemény kiadása (15, 68, 48).

A 17. században (az alapítás utáni néhány évet nem számolva) a lőcsei könyvkiadás az 1660-as években volt a legalacsonyabb szinten. Elsősorban a magyar nyelvű vallásos irodalom kiadása csökkent igen nagy mértékben. Ettől az időtől kezdve jelentősebb szerepet kapnak a már korábban megjelent lőcsei könyveknek utánnyomásai (77, 79, 80, 81). A protestáns (itt elsősorban evangélikus) vallásos irodalomnak kevés új alkotása született, az evangélikus szellemi élet fejlődése már az erőszakos ellenreformáció előtt megtorpant. Ennek egyik nagyon fontos oka az lehetett, hogy a Felvidék keleti részének vallási erőviszonyai ekkor már döntően átalakultak, a nagyhatalmú arisztokrácia, s a nemesség egy része is visszatért a katolikus egyház kebelébe, így a protestáns vallási irodalom elvesztette pártfogó rétegét. Ez a folyamat már az 1650-es években észrevehető, már akkor csökkent a mecénások száma, 1659 után pedig egyáltalán nem ismerünk olyan Lőcsén megjelent protestáns vallásos művet, amelynek kiadását mecénás segítette volna. A vallási erőviszonyok gyökeres változását mutatja az is, hogy ekkor már nyíltan megjelentek Lőcsén katolikus vallásos művek Gyöngyösi Chrisostomus Jánostól Wesselényi Ferenc nádor és Szécsi Annamária támogatásával.[22a]

A magyar nyelvű vallásos könyvkiadás tehát a korábbinál jóval kisebb szerepet töltött be, ugyanakkor megjelent már néhány német nyelvű hitbuzgalmi mű Lőcsén. [Chemnitius: *Selige Sterbekunst* (72), Langsfeld: *Epistolisches Gebethbüchlein* stb.][23] A szlovák nyelvű vallásos könyvkiadás, amely az 1630-as évek közepén indult meg Lőcsén, végig nagyjából azonos szinten maradt.

Ebben az időben számottevően növekedett a disputációk és az alkalmi költészet termékeinek kinyomtatása. Az 1660-as években több mint másfélszer annyi disputációt nyomtattak Lőcsén, mint addig együttvéve. A már korábban felsorolt gimnáziumokon kívül még készültek a kassai, pozsonyi evangélikus gimnáziumok és az eperjesi protestáns főiskola részére. Még nagyobb mértékben növekedett az alkalmi nyomtatványok száma: az 1660-as évtized 183 lőcsei nyomtatványából 88 volt dicsőítő, lakodalmi vers vagy halotti búcsúztató. Ezen irodalmi értékkel nem bíró versek kinyomtatására szinte az egész Felvidékről érkeztek megrendelések: nagyrészük Szepes és Sáros vármegyéből (a lengyeleknek elzálogosított 13 városból is), de szép számmal a bányavárosokból, sőt még a nyugati határszél közeléből, Pozsonyból, Sopronból is. Szerzőik elsősorban papok, tanítók; a vezető egyházi és világi értelmiség közös külföldi tanulmányok során megalapozott személyes kapcsolatait ezen a módon is tovább ápolta. A korábban főleg főurak, nemesi családok részére készült alkalmi nyomtatványok egyre inkább a polgársághoz, az egyházi és világi értelmiséghez szóltak. (A gazdag polgárság

22. Az újságlevél: Szabó I. 640. L. *A magyar sajtó története I.* 1705—1848. Szerk. Kókay György. Bp. 1979. 34. p. — Frölich műve: Szabó II. 576. L. Pukánszky i. m. 352. p.
22a Szabó I. 1024.
23. Pukánszky Béla: *Nachdrucke deutscher Erbauungsschriften aus ungarländischen Offizinen des 17. Jahrhunderts.* = *Gutenberg Jahrbuch* 1931. 247. p.

anyagi „áldozatkészsége" e művecskék nyomtatási költségeinek fedezésében ki is merült, nagyon ritka ebben az időben, hogy egy gazdagabb polgár jelentős, irodalmilag értékesebb mű mecénása lett volna.) Az 1660-as évek lőcsei könyvkiadásáról összességében elmondhatjuk, hogy a könyvkiadás „felhígult", elszaporodtak az értéktelenebb művek.

Milyen változást hozott a lőcsei könyvkiadásban az erőszakos ellenreformáció, a protestáns egyházak „gyászévtizede"? A várakozással ellentétben nem hozott feltűnő változást. A könyvkiadásban nagyobb súlyt kaptak ugyan a katolikus művek, de még mindig háttérbe szorultak a protestáns szellemű könyvek mögött. Ekkor jelent meg Lőcsén a század egyik legnépszerűbb katolikus ájtatos műve, Pázmány Péter imádságoskönyve (93), továbbá Nyéki Vörös Mátyás „...*Jóra intő Tsengetyűje*", Kiss Imre jezsuita páter prédikációi,[24] katolikus tankönyvek a jezsuita gimnázium hallgatói számára (90, 96, 98, 102, 105) stb. De továbbra is napvilágot láttak Lőcsén protestáns kegyességi művek: sok korábbi mű utánnyomása (85, 103, 108, 89, 100, 94, 104, 95, 109 stb.), valamint új vallásos művek is, például a *Mennyei tárház kulcsa* (106), vagy a *Lilium humilitatis*... (107), amely a protestáns egyház siralmas helyzetét érzékelteti. Az 1673-as szigorú cenzúrarendeletet láthatóan a Brewer-nyomda sem tartotta be. Lehetséges, hogy ez a kassai jezsuiták könyvkiadásának helyzetével függ össze: nekik ugyanis nem volt állandó nyomdájuk, hol Kassán, hol Lőcsén rendelték meg egy-egy mű kinyomtatását, rá voltak szorulva a környék protestáns műhelyeire.

Alkalmi nyomtatványokat ebben az időben egyáltalán nem nyomtattak Lőcsén, hiszen szerzőik, a protestáns papok, tanítók száműzetésben voltak. Disputációt sem: ettől az időtől kezdve megszűnt a protestáns gimnáziumok vizsgatételeinek kinyomtatása; ami keveset Lőcsén még megjelentettek, az a kassai jezsuita gimnázium és akadémia részére készült (ill. a Thököly-korszakban az eperjesi főiskola részére). A protestáns gimnáziumoknak az erőszakos ellenreformáció utáni nagyon kedvezőtlen anyagi helyzete nem tette lehetővé a disputációk kinyomtatását.

A 17. század utolsó két évtizedének és a 18. század eleje protestáns vallásos könyvkiadásának jelentősége az 1630-as, 1640-es évekéhez hasonló. Ekkor talált utat — német műveken keresztül — Magyarországra a Halléból kiindult pietista kegyesség irányzata, amely jelentősen fellendítette a protestáns énekköltészetet és kegyességi irodalmat. Az időszak kezdete egybeesett a protestáns vallásszabadságot ismét biztosító Thököly-felkeléssel, vége pedig a vallási felekezetek megbékélését célul kitűző Rákóczi-szabadságharccal.

A lőcsei könyvkiadásban különösen az énekeskönyvek számának gyarapodása szembetűnő. A magyar és szlovák nyelvű énekeskönyvek után a Brewer-nyomda az 1680-as években nyomtatott először német nyelvű énekeskönyvet. A nyomtatott német nyelvű hivatalos egyházi énekgyűjteménye a magyarhoz és szlovákhoz képest fél évszázadot késett: ennek oka az volt, hogy a 17. század közepéig a szepességi lutheránus egyházban a latin nyelvű énekek voltak túlsúlyban, csak 1656-ban váltották fel a latin

24. Szabó I. 1217.

templomi énekeket a német nyelvűek.[25] Az első német nyelvű, hivatalos egyházi használatra szánt énekeskönyvet 1683-ban adták Pozsonyban, ezt követte 1686-ban a jóval nagyobb terjedelmű lőcsei énekeskönyv (128). Ez a *Christliches... Gesangbuch* egyben a pietista énekköltészet első, nagyterjedelmű magyarországi gyűjteménye.[26] Ebben az időben jelent meg először Lőcsén német nyelvű zsoltároskönyv is (1684-ben).[27]

A korszak másik jelentős, pietista szellemű, magyar nyelvű énekgyűjteménye 1692-ben látott napvilágot Lőcsén: az Ács Mihály szerkesztette *Zöngedöző mennyei kar* (146, 165, 200, 213). Beniczki Péternek *Magyar rithmusok* című, szép számmal vallásos verseket tartalmazó kötetének is több lőcsei kiadását ismerjük ebből az időből (118, 147, 166).

A *Zöngedöző mennyei kar* mellett a pietista kegyesség másik leggyakrabban forgatott műve Ács Mihály *Arany lánc* c. imádságoskönyve volt (164, 185, 212, 217, 221). Népszerű protestáns kegyességi művek még ebből az időszakból: Ács Mihály: *Boldog halál szekere* (220), Kaspar Neumann: *Minden imádságoknak veleje* (123, 136, 206), Petrőczi Kata Szidónia Arndt-fordítása (223), Pápai Páriz Imre, Diószegi István, Georg Zölner kegyességi művei (138, 202, 126), Örvendi Molnár Ferenc verses szentírás-kivonata (148), Szatmárnémethi Mihály zsoltármagyarázatai (122) stb. E sok új vallásos irodalmi mű mellett továbbra is megjelentek a már elfogadott, népszerűvé vált korábbi vallásos műveknek utánnyomásai.

Katolikus vallásos műveket ebben az időszakban is nyomtatott a Brewer-nyomda, de nem nagy számban: megemlíthetjük a *Lelki útiköltség* c. kegyességi művet (153), Rényes István jezsuita halotti prédikációit;[28] jelentősebb ezeknél Ernst Gröning szepesolaszi premontrei pap *Granat-Apffel Marianischer Zühr...* c. műve (145), amely az ellenreformáció korának egyetlen nagyobbszabású, német nyelvű katolikus prédikációgyűjteménye.[29]

A lőcsei tankönyvkiadás is magas szinten volt ebben az időszakban. Az iskolai vallásoktatást szolgáló katekizmusokat ekkor nyomtatott a Brewer-műhely nagyobb számban: 30 év alatt annyit, mint korábban majdnem 60 év alatt. 1629—1704 között 12 alkalommal jelent meg Luther kis katekizmusa. Rendkívül érdekes, hogy evangélikus város nyomdájában jelent meg a református Heidelbergi Káté legtöbb kiadása.[30] A lőcsei könyvkiadás legnépszerűbb szerzőjévé Comenius vált: 1643—1728 között különböző műveinek 34 kiadása került ki a lőcsei sajtó alól. Ebből az időből származik nagyjelentőségű *Orbis sensualium pictus* c. tankönyvének lőcsei három, ill.

25. *Hain Gáspár Lőcsei krónikája.* A Szepesmegyei Történelmi Társulat megbízásából kiadták: Bal Jereomos, Förster Jenő és Kaufmann Aurél. Lőcse 1910—1913. 267. p.
26. Pukánszky: *A magyarországi német...* 271. p.
27. Uo.
28. Szabó I. 343., I. 1344., II. 1571.
29. Pukánszky: *A magyarországi német...* 306—307. p.
30. A lutheránus és református katekizmus-kiadások részletes felsorolását l. a tanulmány címével azonos című doktori disszertációban. Kézirat. 1980. 283—284. p. A református kátékról: Nagy Barna: *A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században.* = *A Heidelbergi Káté története Magyarországon.* Bp. 1965. 15—91. p.

négy nyelvű kiadása, amely rengeteg fametszetével az iskolai szemléltető nyelvoktatást segítette (119, 120).

Az 1670—1700 közti időszakban további széphistóriák, prózai elbeszélések jelentek meg Lőcsén. Itt láttak napvilágot a kor legnépszerűbb barokk költőjének, Gyöngyösi Istvának a művei is (139, 152, 180). Különböző joggyűjtemények kiadásával is kitűnt ekkor a Brewer-nyomda: a *Cynosura Jurisperitorum*... c. kiadványa (133, 183) például az addigi országgyűlések összes artikulusát megadta téma szerint csoportosítva; több alkalommal megjelentek az 1681. évi soproni és az 1687. évi pozsonyi országgyűlés törvénycikkei (110, 130, 131, 182, 181). A tudományos könyvkiadásban igen jelentős Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporis* c. orvostudományi művének megjelentetése (149), de még inkább Pápai Páriz latin—magyar, magyar—latin szótárának, a magyar nyelvtudomány e kiemelkedő alkotásának 1708-as első kiadása (222). Közismert az is, hogy a Rákóczi-szabadságharc alatt a lőcsei sajtó alól került ki az első magyarországi újságnak, a *Mercurius Veridicus ex Hungariá*nak első három száma.[31]

Itt kell röviden megemlékeznünk a lőcsei kalendáriumokról is. Ezeket a Brewer-nyomda már kezdetektől kiadta, először magyar, német, majd szlovák nyelven is, országosan népszerűvé azonban csak a 17. század utolsó harmadában váltak. Az 1670-es években Kolozsvárott már lőcsei mintára jelentek meg a naptárak, s Töltési István komáromi nyomdász 1705-ben olyan kalendáriumok kinyomtatására kapott 15 évre szóló szabadalmat, amelyet „annak előtte Lőtsén szokta nyomtattatni".[32] A naptárak protestáns jellegét mutatja, hogy az új időszámítás bevezetése után még egy évszázaddal is ónaptári táblákat szintén tartalmaztak: csak 1700-ban jelent meg az első, csak az új időszámítást feltüntető lőcsei kalendárium. A kalendáriumoknak számunkra legérdekesebb része a történelmünk legfontosabb adatait felsorakoztató *Magyar Krónika.*[33]

A 17. század végének, a 18. század elejének lőcsei könyvkiadását összefoglalóan értékelve elsősorban azt a kérdést kell vizsgálnunk: mi okozhatta a Brewer-nyomda teljesítményének nagymértékű növekedését, fellendülését? (ez a teljesítmény csak a Rákóczi-szabadságharc alatt, a háborús idők miatt csökkent érhető módon). A protestáns vallás gyakorlata az 1681. évi soproni országgyűlés után — erős korlátozásokkal — újra biztosítva volt, a protestáns gyülekezetek és iskolák azonban nyomorúságos anyagi helyzetben voltak; a lőcsei könyvkiadás ennek ellenére növekedett, noha a vallá-

31. *A magyar sajtó története*... 41—44. p.
32. Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon.* I—III. rész. Kézirat. Bp. 1961. II. rész 197. p. A Brewer-örökösök a kizárólagos szabadalom ellenére továbbra is megjelentették a Neubarth-féle naptárat, de már csak néhány évig: 1711 őszén már Valentin Hancken 1712-re szóló „Házi és úti új kalendáriumát" nyomtatták ki Lőcsén. A változtatás előzménye az lehetett, hogy Töltési István panasszal fordult az udvarhoz a privilégium megsértői ellen. Ismerjük a lőcsei tanácsnak a királyi kancelláriához ez ügyben 1711 őszén írott levelét, melyben a tanács azt jelentette, hogy a Brewer-nyomda nem a korábbi lőcsei kalendáriumot, hanem Valentin Hancken naptárát jelenteti meg. Az iratot l. Okresny Archiv Levoča, (továbbiakban: OAL) II. 150.
33. A kolozsvári és a lőcsei kalendáriumokról, ill. krónikájukról l. Dukkon Ágnes: *Tótfalusi Kis Miklós naptárai* (1694—1702). = ItK 1978. 52—61. p.

sos és iskolai könyvek aránya ekkor (az 1680-as, 1690-es években) volt az összkiadáson belül a legmagasabb, 78, ill. 88%.

A lőcsei könyvkiadást nem vizsgálhatjuk a korabeli magyarországi protestáns könyvkiadástól elszigetelten: a Brewer-nyomda teljesítményének alakulása ugyanis nagymértékben eltért a többi protestáns műhelyétől, ill. a protestáns könyvkiadás változásának országos tendenciájától. Az 1670-es évekre a dunántúli protestáns nyomdák (Pozsony, Kőszeg, s kisebb korábbi műhelyek) megszűntek. A Felvidéken az 1670-es évektől három protestáns nyomda dolgozott: Bártfán, Lőcsén és Zsolnán. A városi tulajdonban levő, nagymúltú bártfai műhely tevékenysége a 17. század utolsó harmadában már kisebb arányú volt; a zsolnai nyomda teljesítménye (elsősorban szlovák vallásos művek kiadása) még annyira sem volt számottevő. A sárospataki református nyomda tevékenysége ismert körülmények között 1671-ben megszűnt. A debreceni nyomda nemcsak tipográfiailag, de a könyvkiadást tekintve is hanyatló periódusában volt. Erdélyben Nagyszebenben, Kolozsvárott, Brassóban működött hosszabb ideig protestáns nyomda: könyvkiadása csak a kolozsvárinak volt jelentős, az is inkább a század legvégén. A 17. század utolsó három évtizedében a lőcsei Brewer-műhely volt a vezető evangélikus nyomda Magyarországon. (Erdélyben vezető protestáns nyomda volt a kolozsvári, Magyarországon kisebb mértékben a debreceni.) A még megmaradt lutheránus egyházközségeket, iskolákat elsősorban a lőcsei nyomda látta el vallásos művekkel, tankönyvekkel: az evangélikus vallásos és iskolai könyvkiadás főleg arra a helyre összpontosult, ahol — a nyomdász anyagi helyzetét tekintve — korábban is igen kedvezőek voltak a könyvkiadás körülményei.

A Rákóczi-szabadságharc utáni három évtized lőcsei vallásos könyvkiadása hanyatlást mutat az előző időszakhoz képest. Az 1710-es, 1720-as években a Brever-nyomda kb. annyi énekeskönyvet és kegyességi művet jelentetett meg, mint a 17. század közepének válságos periódusában. Többnyire a már ismertetett protestáns vallásos művek utánnyomásai kerültek ki a lőcsei sajtó alól (226, 228, 232, 236, 237, 238, 239, 240, 244, 245, 248, 251, 256). Újabb vallásos művek a lőcsei könyvkiadásban: egy szlovák szentírásmagyarázat (243), Ráday Pál *Lelki hódolása* (247) és Bethlen Kata *Bujdosásnak emlékezetköve* c. munkája (246).

Ennek az időszaknak lőcsei könyvkiadásáról szólva a felekezeti jelleget különösen hangsúlyoznunk kell. Korábban Lorenz Brewer nyomtatott katolikus könyveket, de inkább alkalmi dicsőítő verseket, a jezsuita gimnáziumnak iskolai meghívókat; Samuel Brewer már tankönyveket, kegyességi műveket, prédikációkat is. Johann Brewer az 1710-es, 1720-as években kizárólag protestáns könyveket adott ki! A fordulópontot ebből a szempontból az 1729-es év jelentette. Ekkor két katolikus kegyességi mű is napvilágot látott Lőcsén: Hevenesi Gábor két latin nyelvű hitbuzgalmi művének utánnyomása (253, 254). Ez azonban a végpont is volt a lőcsei vallásos könyvkiadásban: több vallásos könyv, sem protestáns, sem katolikus nem jelent meg Lőcsén.

A protestáns katekizmusok kiadása Lőcsén ebben az időben a cenzúra nyomása miatt teljesen megszűnt. Tankönyveket még kiadott a Brewer-nyomda (főleg Comenius-tankönyveket, Bél Mátyás nyelvtanait) (229, 230, 241, 242, 252, 233, 234 stb.), disputációkat, iskolai meghívókat már nem

(hiszen azt csak a kassai jezsuiták részére nyomtathatott volna). Egy-két jogi könyv is megjelent ebben az időben (235, 249), de a cenzúra akadályozása miatt a könyvkiadás egyre inkább beszűkült, az 1730-as években szinte csak a kalendáriumokra terjedt ki (azok is már krónika nélkül jelentek meg). Nagyon érdekes, hogy Johann Brewer nem tért rá — a tipográfia kisebb teljesítményét ellensúlyozandó — a széphistóriák, a népszerű világi irodalmi művek nyomtatására, sőt: egyetlen ilyen kiadványt sem ismerünk tőle! Johann Brewer könyvkiadói munkásságában — úgy érezzük — tudatos kiadói szempontok érvényesültek, sokkal inkább, mint apja vagy nagyapja tevékenységében: ezt kell látnunk a könyvkiadás szigorú protestáns felekezeti jellegében, színvonalas vallásos művek, tankönyvek, tudományos művek választásában, s más, értéktelenebbnek tartott irodalmi műfajok elutasításában. A jezsuiták cenzúrájának kijátszásával azonban hiába próbálkozott (mint azt már az előző közleményben ismertettük a Comenius-tankönyv külföldi megjelentetése kapcsán), a protestáns könyvkiadást nagymértékben gátló cenzúra-rendelkezésekkel szemben semmit sem tehetett.

A lőcsei nyomda saját kiadásai

A lőcsei könyvkiadásban a nyomda szűkebb és szélesebb környezetének vallási, kulturális irányzatai, törekvései öltenek testet; a tipográfia munkájával hozzájárult e törekvések szétsugárzásához, hatásuk megsokszorozódásához. Már az eddig leírtak alapján is láthatjuk, hogy a Brewer-műhely igen sok esetben megrendelésre dolgozott, a műnek nem kiadója volt, csak nyomtatója. Hamis képet kapnánk azonban a lőcsei könyvkiadásról, ha általánosítanánk ezt a megállapítást: a Brewer-nyomda ugyanis aktívan is részt vett a könyvkiadás folyamatában.

Melyek azok a lőcsei nyomtatványok, amelyek a nyomdász saját kiadásának tekinthetők? Nemcsak azok, amelyeken fel van tüntetve a saját kiadás, hanem minden olyan mű, amely nem a mecénás vagy szerző, megrendelő költségén jelent meg. Mecénás személyére az ajánlásból következtethetünk, a szerző kiadását az impresszum feltüntette: egyedül az alkalmi nyomtatványok impresszuma nem közölte a megrendelő személyét, de magától értetődő, hogy ezek nyomtatási költségeit nem a nyomdász viselte.

A lőcsei nyomtatványok közül az impresszumban a saját kiadást feltüntető könyvek a következők:

Werbőczy: *Decretum latino-hungaricum*	1637
Evangeliomok és epistolák latin—magyar	1639
latin—görög	1639
Meisner: *Elmélkedésinek a vasárnapi evangéliomokba...*	1641
Melanchton: *Grammatica*	1648
Dietericus: *Institutiones Catecheticae*	1649
Molnár: *Elementa grammaticae latinae*	1650
Rhenius: *Compendium latinae grammaticae*	1650

Dietericus: *Institutiones Rhetoricae*	1657
Scharf: *Manuale logicum*	1660
Praecepta Rhetorices	1675[34]

Látjuk tehát, hogy Lorenz Brewer tíz esetben írta ki az impresszumban a saját kiadást: egy jogi, egy prédikációskötetnél és nyolc tankönyvnél. Úgy tűnik, a tankönyveknél ekkor még nem volt megszokott a nyomdász kiadói szerepe, ezt külön hangsúlyozni kellett. Később a lőcsei tankönyveknél általánossá válhatott, nem kellett külön kiírni az impresszumba. Feltűnő, hogy Samuel már csak egy könyvre írta rá: saját költségével, éppen egy a lőcsei jezsuita gimnázium számára készült tankönyvre. Bizonyos, hogy a kezdeményezés nem tőle indult ki: a „typis et sumptibus Samuelis Breweri" valószínűleg azért került a címlapra, hogy egyértelmű legyen, hogy a tankönyv nemcsak a megrendelőnél, hanem a nyomdásznál is kapható.

Lorenz Brewer idejében a Lőcsén megjelent tankönyveket eleinte megrendelésre nyomtathatták, később, kb. az 1640-es évektől általában a nyomdász saját kiadásában. A népszerű kegyességi művek utánnyomásának költségeit szintén a nyomdász fedezte; a széphistóriáknak, oktatóverseknek is a nyomda volt a kiadójuk. Lorenz Brewer adta ki saját költségén a *Keresztyéni Énekeket* (1) és Mihálykó János *Keresztyéni istenes és aitatos imádságok* c. művét is (3, 29). Mindkettőhöz ő írt ajánlást, feltehetően egy korábbi kiadásból átvéve, hiszen az egyiket Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszonynak ajánlotta (hét évvel a halála után), a másikat Nyári Krisztinának, Thurzó Imre feleségének akkor, amikor már katolizált, s Eszterházy Miklós felesége volt.[35] Nem tartjuk valószínűnek, hogy ezekről az eseményekről Lorenz Brewer ne tudott volna; inkább reklámfogás lehetett a magas pártfogókhoz intézett ajánlás. Lorenz Brewer Máriássy Pálhoz szóló latin nyelvű ajánlásával jelent meg az 1627. évi magyar kalendárium.[36] (A Michael Ficker lőcsei kereskedőhöz intézett ajánlást már az előző közleményben ismertettük.) A naptárak is a nyomdász saját kiadásában jelentek meg, annak ellenére, hogy a 17. század közepéig gyakori volt, hogy a szerkesztő vagy a nyomdász tekintélyes pártfogónak ajánlotta.

Nemcsak egyes könyvek kiadása, hanem fordítások létrejötte is kapcsolódik Lorenz Brewer személyéhez. Szenci Molnár Albert Ziegler *Discursus de summo bono* c. művét Lorenz Brewer ismételt kérésére fordította le magyarra. A nyomdász a fordítás illendő jutalmát is megígérte.[37] Ugyancsak Lorenz Brewer kezdeményezte Sebald Heyden *Formulae puerilium colloquiorum* c. latin—német tankönyv szlovák változatának az elkészíté-

34. Szabó I. 672 = II. 511., II. 512, I. 696 = II. 540, II. 541, I. 719, II. 689, II. 703, II. 730, II. 732, II. 879, MKsz 1930. 309. p., II. 1362.
35. Č. 786.
36. MKsz 1929. 98. p.
37. Szabó I. 594. Modern szövegkiadása: Szenci Molnár Albert: *Discursus de summo bono (Értekezés a legfőbb jóról)*. S. a. rend.: Vásárhelyi Judit. Bp. 1975. 90. p.

sét: a háromnyelvű, ifj. Jiřík Tranovsky által szlovákra fordított tankönyv 1655-ben jelent meg Lőcsén.[38]

Az 1650-es években fordult a lőcsei nyomdász III. Ferdinánd magyar királyhoz, hogy a magyar törvények kiadására privilégiumot nyerjen. III. Ferdinánd 1654. augusztus 1-én kelt leiratában Lorenz Brewer „szenátornak és tipográfusnak" engedélyezte a törvények kiadását és árusítását. A leirat szövegéből egyértelműen nem, de a lajstromból kiderül, hogy ez a törvénygyűjtemény Werbőczy műve, amely azonban nem az 1650-es években, hanem 1660-ban látott napvilágot. A késedelem okát nem tudjuk, annyi azonban bizonyos, hogy az ismert magyarországi privilégiumokat ezzel a lőcsei szabadalommal is ki kell egészítenünk.[39]

Még egy érdekes adat Lorenz Brewer idejéből: az 1639-ben *Votivae acclamationes in nuptias... Johannis Mautneri...* címmel Johann Mautner kassai rektor esküvőjére megjelentlakodalmi versnek Valentin Gevers kassai könyvkereskedő volt a kiadója, a nyomtatás költségeit ő fedezte.[40]

Samuel Brewer csak egyetlen — katolikus — könyv címlapjára tette ki mint kiadó a nevét, pedig számos könyv kiadása kapcsolódik hozzá. A tankönyvek, széphistóriák éppúgy, mint apja idejében, azonkívül a korábbinál nagyobb arányban a kegyességi művek utánnyomása. Láttuk, hogy az 1660-as évektől kezdve a protestáns vallásos irodalomnak nem volt mecénása: így a protestáns vallásos munkák kiadásának költsége a nyomdászra hárult. Samuel Brewer nevéhez fűződik egy fordítás létrejötte is: az ismeretlen szerzőtől származó *Isten gyermekeinek gyöngyöcskéje* c. mű szlovák fordítása Daniel Sinapiustól (114). Az 1683-ban megjelent mű előszavában Sinapius leírta, hogy „Samuel Brewer lőcsei tipográfus azon buzgó szeretetből, mely Isten dicsőségének terjedése, s azon jóindulatból, mely a kevés könyvvel bíró szlovák egyházak iránt benne él", a könyv kiadására vonatkozólag előzőleg megbeszélést folytatott vele.[41] Samuel Brewer javításaival jelent meg Kegelius *tizenkét idvösséges elmélkedések* című művének 1668. évi kiadása is.[41]

A 18. századi lőcsei nyomtatványok jelentős részének a nyomda lehetett a kiadója, akár protestáns kegyességi műről, akár tankönyvről vagy kalendáriumról volt szó. Lényegében csak az alkalmi nyomtatványok, a tudományos művek és a korábban említett két katolikus hitbuzgalmi mű nem tekinthető Johann Brewer saját kiadásának, a többi nyomtatvány feltehetően az ő költségén jelent meg. Sőt: olyan esettel is találkozunk a már említett Comenius-tankönyvön kívül, amikor Johann Brewer csak a mű kiadója volt, nyomtatója nem: Cellarius négynyelvű (latin—német—magyar—szlovák) szótárának kiadására Johann Brewer királyi privilégiumot szerzett 1734-

38. Szabó II. 829.
39. A privilégium teljes szövegét Iványi Béla közölte: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon.* II. rész. 1601—XIX. sz. Kézirat. MTA Könyvtára Kézirattára MS 5301/5. A többi jogi privilégiumról l. Gulyás i. m. III. rész 128—129. p.
40. Szabó II. 543.
41. Szilády i. m. 162—163. p.

ben, a művet pedig Lipcsében nyomtatta ki![42] Egy 1720-as lőcsei irat szerint ugyancsak volt privilégiuma a háromnyelvű házi és úti új kalendárium kiadására.[43]

A lőcsei nyomtatványok nyelvi megoszlása

Az 1625—1741 között megjelent, ma ismert lőcsei nyomtatványok közül

magyar nyelvű volt	334 db	3281,95 ív terjedelemben,
latin nyelvű volt	493 db	1745,835 ív terjedelemben,
több nyelvű (latin + más nyelvek)	61 db	998,94 ív terjedelemben,
német nyelvű volt	172 db	686,735 ív terjedelemben,
szlovák nyelvű volt	54 db	731,71 ív terjedelemben.

A lőcsei nyomtatványok nyelvi megoszlását mutató adatok egyben az olvasóközönség összetételét is tükrözik. Mint ahogy már utaltunk rá, a magyar nyelvű irodalom olvasóközönsége a legnagyobb, elsősorban a környék magyar nemessége, kisebb részben a Felvidék néhány magyarlakta városa, ill. távolabbi vidékek magyar anyanyelvű olvasói. A lőcsei kiadványok közül magyar nyelvű volt a vallásos könyvek jelentős része, a népszerű világi irodalom pedig szinte kizárólag magyar nyelvű volt. A második legnagyobb „fogyasztó" (a terjedelem alapján) az iskola volt. Ezt tükrözik a latin és több nyelvű művek adatai: legnagyobb részük tankönyv, disputáció volt, kisebb részben pedig tudományos könyv. Az alkalmi nyomtatványok is főleg latin nyelven íródtak, csak a 17. század utolsó harmadától váltak gyakorivá a német nyelvű alkalmi versek.

A német és szlovák nyelvű művek aránya az előző három csoporthoz viszonyítva nagyon alacsony: ez azt mutatja, hogy a hazai, nem magyar anyanyelvű rétegek olvasóközönségként kevésbé jöttek számításba. A hazai német polgárság ebben a korszakban jelentős irodalmi értékeket nem hozott létre. Pukánszky Béla így értékelte a 17—18. század hazai német irodalmát:

42. A Cellarius-szótár (Petrik I. 404.) kinyomtatása körüli bonyodalmakról az „Ungarische Akten" bécsi, magyar vonatkozású iratanyagból értesülhetünk: Johann Brewer 1734-ben a Helytartótanácsnak engedélyezés céljából felterjesztette a Cellarius-szótár első kiadását a tervezett bővítéssel (négynyelvű szójegyzék kéziratával) együtt. A Helytartótanács a kéziratot nagy terjedelme miatt továbbította a bécsi királyi kancelláriának. Bécsben az 1734. jnius 23-i ülésen foglalkoztak először a lőcsei nyomdász kérelmével. Az 1734. november 12-i ülés jegyzőkönyvéből már azt is megtudhatjuk, hogy Brewer közben (október 30-án) királyi privilégiumot szerzett a könyv Lőcsén történő kinyomtatására. A négy nappal későbbi ülésen a lőcsei nyomdász viszont azt a kérését terjesztette elő, hogy a szótárat Lipcsében nyomtathassa ki. Döntés ekkor még nem született, hiszen a lipcsei nyomtatás azzal a veszéllyel járt, hogy a „jó erkölcsök és az igaz hit megcsúfoltatik", s a könyv nem lesz „szabályszerű". Végül is Johann Brewer megkaphatta az engedélyt, mint ahogy azt az 1735-ben Lipcsében kinyomtatott Cellarius-szótár mutatja. A vonatkozó iratok jelzetei: Magyar Országos Levéltár Mikrofilmtár V 749. Haus-, Hof-, und Staatsarchiv Wien. Hungarica. Allgemeine Akten. Protokolla 1734 Juni—Sept. Fasc. 231. 1734. jún. 23. Proponenda... 3. pont, Vota... 3. pont. V 750. Protokolla 1734. Okt.—Dez.
Fasc. 232. 1734. nov. 12. Proponenda... 10. pont. 1734. nov. 16. Proponenda... 12. pont.

43. OAL XXI. 25. Tanácsülési jegyzőkönyv 1720. 17. p.: 1720. július 25-i bejegyzés.

„A magyarországi németség irodalma a polgári szellem műve. Művészi alkotásokat alig találunk benne, kiemelkedő nagyságok nincsenek művelőik között. A hazai német irodalom művelői papok, tanító, városi polgárok; a német városok lakóihoz fordul, azok életfolyását kíséri, szellemi szükségleteikről gondoskodik." Önálló művészi alkotásokban szegény ez az irodalom, de közvetítette a németországi irodalmi és szellemi áramlatokat.[44]

A hazai szlovák irodalom a magyar irodalomhoz képest szintén elmaradott volt: a szlovák irodalmi nyelv ekkor még nem alakult ki; a szlovák anyanyelvű szerzők vagy cseh (bibličtina) nyelven írtak, vagy a cseh nyelvet tudatosan a szlovák népnyelvhez közelítették (szlovakizálás).[45] A szlovák irodalom jelenléte a lőcsei könyvkiadásban részben a protestáns exuláns papok tevékenységének, részben a magyar nemesség vallási rokonszenv miatti irodalompártolásának a következménye.

A LŐCSEI NYOMDA EGYKORI BETŰKÉSZLETE

A készlet eredete, változása 115 év alatt

A lőcsei Brewer-nyomda nemcsak a hazai protestáns szellemű könyvkiadásban töltött be előkelő szerepet, hanem az elsők között volt Magyarországon tipográfiai, könyvművészeti szempontból is. A Brewer-műhely technikailag élenjáró voltának bizonyítására vizsgáljuk meg részletesen a nyomda felszerelését! Az elemzés középpontjában a nyomdakészlet legjellemzőbb része, a nyomda betűtípusanyaga áll, amelyeket — betűmintalapot utánzó formában — a szöveges rész után adunk illusztrációként. (Mellette feltüntetjük a különféle betűtípusok általunk használt számát, betűjelét: A-antikva, K-kurzív, S-svabachi, F-fraktúr, G-görög, H-héber, a típus méretét és előfordulási idejét.)

A Brewer-testvérek által alapított tipográfia felszerelése kezdetben meglehetősen szerény volt. Nem is a típusok száma alapján, hiszen a nyomda 8 antikvával, 3 kurzívval, 3 svabachival, 2 fraktúrral és egy görög típussal, összesen tehát 17 betűtípussal rendelkezett, hanem a betűkészlet hiányossága és állapota miatt. A nyomtatványok alapján megállapítható, hogy a lőcsei nyomda nem új betűkészlettel indult, hanem már használttal; a betűk közöl a 8 K volt a legkopottabb, a többi típus csak kissé használt, még jól olvasható, kb. olyan állapotban voltak, mint a később újonnan beszerzett típusok mintegy egy évtizedes gyakori használat után.

A betűkészlet hiányossága lemérhető azon, hogy csak a 85 mm-es fokozatban rendelkezett a nyomda antikva, kurzív és svabachi betűvel, a többi méretben egy-két betűtípus hiányzott (l. az illusztrációk melletti táblázatot). A nyomda kiemelő antikva és fraktúr készlete viszont megfelelő volt. Görög betűvel először az 1627-es kiadású *Nagy Sándor históriája* ajánlásában nyomtattak, tehát feltételezhető, hogy a Brewer-nyomdának kezdettől fogva volt görög típusa, s nemcsak 1641-től, mint Hajnóczi és

44. Pukánszky: *A magyarországi német...* 378. p.
45. Szilády i. m. 16—17. p.

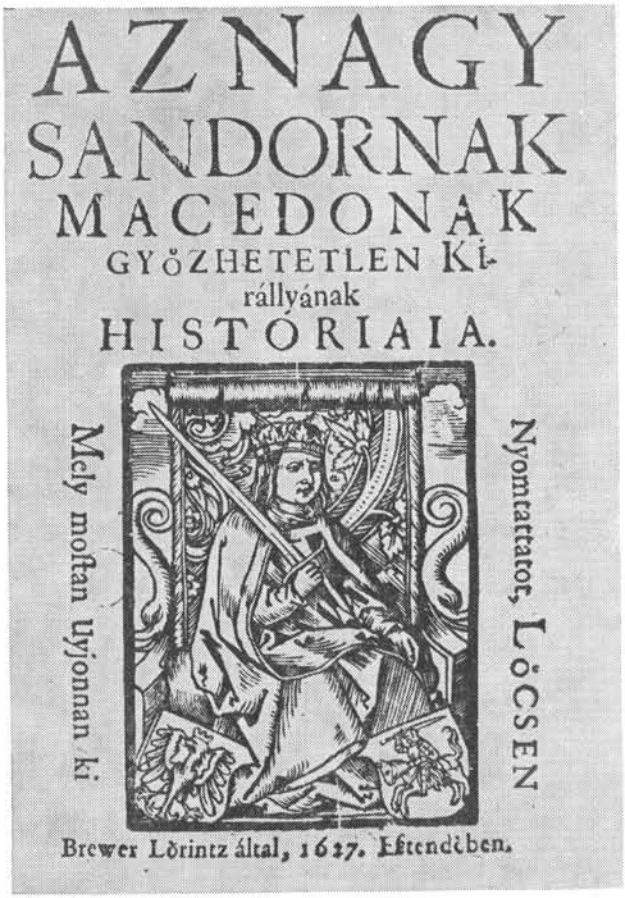

A Nagy Sándor história címlapja

Novák állította.[46] A kurzív típusok közül egy sem volt alkalmas magyar nyelvű szöveg nyomtatására: hiányoztak a jellegzetes magyar ékezetes betűk. Az antikva szövegtípusoknál ezek megvoltak, de különbözőképpen metszették őket (l. a 3, 4, 5, 6 antikvát), így nem beszélhetünk egységesen megszerkesztett típusokról.

A Brewer-nyomda kezdő betűkészlete feltételezésünk szerint több forrásból ered. Egy része külföldről, valószínűleg a közeli Lengyelországból: nyomdáink ezidőtájt Bécsben vagy Krakkóban vásárolták típusaikat.[47] A *Nagy Sándor históriája* címlapján levő, királyt ábrázoló fametszet feltét-

46. Szabó I. 564. Alb levél. L. Hajnóczi Iván: *A 300 éves lőcsei nyomda.* = *Közlemények Szepes vármegye múltjából* 1914. 76. p., Novák László: *A nyomdászat története* 1—7. kötet. Bp. 1927—1929. 3. kötet: XVII. század. 21. p.
47. Gulyás i. m. II. rész 267. p.

lenül lengyelországi beszerzést mutat: a fametszet alsó részén ugyanis a lengyel és litván címer látható.[48] A Lőcséhez legközelebb eső nagy lengyel nyomdaváros Krakkó volt, ahol a 17. század első felében összesen 29 nyomda működött. A Brewer-nyomda alapításakor egyidejűleg kilenc tipográfia dolgozott a városban, előtte pedig az 1610-es években, az 1620-as évek elején jónéhány műhely szüntette be munkáját, csődbe került.[49] Krakkóban tehát 1619—1622 között, amikor a lőcsei felszerelést tulajdonosai megvásárolták, meglehetősen sok helyről lehetett használt, tehát olcsóbb betűanyagot venni.

A lőcsei nyomda felszerelésének másik része 1622-ben, vagy azt követően került a Brewer-testvérek birtokába Kassáról, Johann Fest elárvult műhelyéből. (Magyarországi vásárlásról lévén szó, ennek nem kellett tükröződni a harmincadjegyzéken.) Johann Fest kassai nyomdászt családjával együtt 1622-ben ragadta el a pestis. A következő év tavaszán Lőcséről átköltöző Daniel Schultz saját felszerelésével dolgozott, nem vette át Festét.[50] A Brewer-nyomda kezdő készlete azonban meglepő hasonlóságot mutat Fest készletével. Három antikva, egy kurzív és egy svabachi szövegtípus (4 A, 5 A, 6 A, 7 K, 15 F) véleményünk szerint Kassáról került Lőcsére; azonkívül három iniciálésorozat (a, b, f), tízféle cifra, három záródísz és egy illusztráció (oroszlános magyar címer).[51] Johann Fest kassai nyomdájának nem teljes betű- és díszanyaga került át Lőcsére, csak a görög kivételével az összes szövegtípus, az összes iniciálé, a cifráknak fele, a díszeknek mintegy egynegyede:[52] ennek oka vagy az, hogy a Brewer-testvéreknek már nem volt szükségük az anyagra, vagy pedig az a fertőtlenítési eljárás során megsérült, használhatatlanná vált.

A kassai Fest-készletből származó iniciálék, díszek, valamint egy betűtípus (15 F) még hosszú évtizedeken keresztül felbukkantak lőcsei nyomtat-

48. Szabó Károly téves leírását az illusztrációval kapcsolatban Borsa Gedeon igazította helyre, s egyben felhívta a figyelmet az illusztráció lengyelországi eredetére: Borsa Gedeon: *A magyar csízió kialakulásának története.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974—75.* Bp. 1978. 341. p.
49. Például Wojciech Kobylinski (1613), Burchard Kuikius, Szymon Kempini (1616), Stanislav Giermanski (1618), Bazyli Skalski (1619), Martinus Horterinus műhelye (1622). A krakkói Biblioteka Jagellonska polonica-katalógusa alapján.
50. Kemény Lajos idézte a kassai városi tanácsülési jegyzőkönyv 1623. május 11-i bejegyzését, amelyből ez egyértelműen kiderül: „Daniel Scholcz typographus suplicál, hogy azon szabadságban, az mint az előbbenieket meg tartotta az nemes tanács, tartaná meg, és az typusát hozatná alá Lőcsérül. Deliberatum: Az miben segítséggel lehetünk, örömest." — Kemény Lajos: *Kassa XVII. századbeli könyvnyomtatói* = MKsz 1889. 231. p.
51. Az azonos betűtípusok, díszek előfordulása kassai nyomtatványokon: 4 A: 1616 Szabó II. 365. címlapon, fejezetcímként. 5 A: uo. szövegtípus. 6 A: uo. kiemelés a szövegben. 7 K: 1617 I. 481. címlapon, kiemelés a szövegben. 15 F: 1616 II. 365. címlapon, kiemelés a szövegben.
Az a iniciálésorozat darabjai: V: II. 365. Alb. N: I. 480. (2) a. E: uo. (7)b. M: II. 400c. 76. p.
A b iniciálésorozat darabjai: V: II. 365. A2a. N: II. 367. A2a. S: uo. A3a. R: uo. A4a.
Az f iniciálésorozat darabjai: E: II. 367. A4a. S: I. 480. (2)a. O: uo. Ala. M: uo. C3b. Záródíszek előfordulása: V: I. 480. K5a. XI. I. 507. F3b. XII. I. 480. (2a). XIV: II. 367. A4b.

ványokon, a többi szövegtípust azonban már az 1630-as évek közepén kiselejtezte a Brewer-nyomda, noha még használhatók lettek volna, s a könyvek külseje sem lett volna rosszabb, mint a magyarországi átlag. Lorenz Brewer vagyonának gyarapodásával elérkezettnek látta az időt a nyomtatóműhely felújítására. 1633-ban jelentek meg először az új típusok lőcsei nyomtatványokon. A régi betűket ezzel párhuzamosan, ill. ezt követően selejtezték ki: az 5 A-t, 6 A-t 1632-ig használták, a 4 A-t, 7 K-ot, 8 K-ot, 9 K-ot még 1635-ig. Utána ezek a típusok egyetlen egyszer sem tűntek fel, valószínűleg beolvasztották azokat. A kezdő készletnek további 11 típusát azonban még a következő időszakban is használta a tipográfia.

Lorenz Brewer nyomdafelújítására utaló adatok a lőcsei harmincadjegyzéken is megtalálhatók. Az 1632 és 1633 éveknél a következő bejegyzéseket olvashatjuk: „17. August (1632) Laurentius Brewer C(ivis) L(euchoviensis) Ind(ucit) plumbi centen. octo..."[53] „25. Februarij (1633) Laurentius Breÿer C. L. Inducit plumbi centen. septem..."[54] Lorenz Brewer tehát 1632 augusztusában és 1633 februárjában két részletben, összesen 15 mázsa ólmot hozott be külföldről. 1633 májusában pedig 7 Ft értékű nyomdai eszközöket vásárolt.[55] Az adatok alapján nem tudjuk eldönteni, hogy betűfémről vagy kiöntött betűkről volt szó. Vámja összesen 2,25 Ft volt, nyilvánvalóan kedvezményes, hiszen elképzelhetetlen, hogy 15 mázsa betűfém mindössze 45 Ft-ot érjen. Egy mázsa olvasztott betűfém a 17. század közepe táján kb. 20 Ft-ot ért, egy mázsa kiöntött betű pedig a 17. század elejeközepe táján 30 Ft-ot.[56] A hagyatéki leltár adatai alapján mégis feltételezhető, hogy betűfém beszerzéséről volt szó, és nem kész kiöntött betűkéről, ugyanis a Brewer-nyomda rendelkezett betűöntő-készülékkel és matricákkal is. A betűöntés nehéz munkáját valószínűleg nem a nyomdász, hanem

52. A Fest-nyomda készletét 16 betűtípus, 15 könyvdísz, 17 féle cifra és négy iniciálésorozat alkotta.
Az egyezéseket látva gondolhatnánk azonos külföldi forrásra; hogy ez nem így van, s valóban a kassai készlet jutott el Lőcsére, azt több tényező támasztja alá:
1. A lőcsei kezdőkészlet kb. olyan kopott, használt volt, mint Fest betűi 1620 körül.
2. Egy-egy típusnak ugyanolyan jellegzetességei is felbukkantak. Fest pl. az Úr szót így szedte az 5 A-val: VR , ahol az R betű speciális, a típus szabályos R betűjénél kisebb (de nem kapitälchen). Ez a kétfajta nagyságú R betű is megtalálható a korai lőcsei nyomtatványokon.
3. A díszek, iniciálék hasonló állapotban voltak, vagy Lőcsén kissé kopottabbak, sérültebbek. Így pl. a XII. dísz alsó része Kassán még négyszög alakú volt, ez feltehetően megsérült, s Lőcsén a dísz alja már vízszintes, le lett reszelve. Nagyon jellemző a 22 × 20 mm nagyságú b iniciálésorozatnak kisebb, 20 × 20 mm-es Q iniciáléja, amely Kassán és Lőcsén is megvolt. Hasonló helyen sérült meg az f sorozat D, M iniciáléja. L. Szabó I. 523, I. 564.
4. A kiemelőtípusok ugyan nem kerültek át Lőcsére, de a kassai 8,5 mm-es antikva egyik E betűjét fel lehet ismerni a lőcsei ugyanilyen magasságú 1 A között. A kassai E betű jóval szélesebb, zömökebb, mint az 1 A többi betűi; nyilván tévedésből, véletlenszerűen került a többi vásárolt anyag közé. L. II. 365. címlap, I. 648. szedett iniciáléként.

53. OAL IV. 341. Harmincadjegyzék 1532. 9. p.
54. OAL IV. 342. Harmincadjegyzék 1633. 4. p.
55. Jozef Repčak: *Orty z dejín knižnej kultúry v Levoči do roku 1918.* = *Knižničny Zborník* 1964. 79. p.
56. L. Pavercsik Ilona: *Laurenz Brewer hagyatéki leltára.* = MKsz 1977. 178. p., továbbá Iványi i. m. 9. p.

a Lőcsére hívott betűöntő mester végezte: a betűöntő mester személyében az előző közleményben említett Konrad Krämer krakkói polgárt gyanítjuk, segéderőjében pedig az akkor húsz év körüli ifjú legényt, Johann Brexelt. A matricákat a betűöntő hozhatta magával, de a lőcsei nyomdász tulajdonába kerültek.

A nyomdai betűanyag felújításának eredménye már 1633-ban megmutatkozott: 1633-as nyomtatványokon találkozunk először hét új típussal (6* A, 14 A, 19 K, 20 A, 23 F, 26 K, 28 K), 1634-ben további öttel (21 A, 22 F, 24 F, 25 F, 27 F). Úgy tűnik, először az antikva és kurzív betűk lettek kiöntve, utána a fraktúr betűtípusok, s a munka legalább másfél, legfeljebb két évig tartott. (1632 őszétől 1634 tavaszáig vagy legkésőbb őszéig.) Ennek a 12 új típusnak (valamennyi szövegtípus) az együttes súlya tette ki a 15 mázsát (a cifrák, vakanyag kis mennyiségétől eltekintve), egy szövegtípus tehát átlag 1 mázsa 30 font súlyú lehetett. Az új betűtípusok felbukkanását időben megelőzte 16 új cifra feltűnése: ezeket Lorenz Brewer vagy készen vásárolta, vagy a betűöntő mester ezzel kezdte munkáját.

A lőcsei új betűkészlet egy része egyezik a gyulafehérvári nyomda szintén újonnan beszerzett betűivel.[57] Megegyezik a 14 A, 21 A, 19 K, 28 K, és a később (1638-ban) felbukkant 30 K. Ezek a típusok 1634-es, 1635-ös, ill. 1636-os gyulafehérvári nyomtatványokon fordultak elő először; a 14 A első gyulafehérvári előfordulásánál még hónapot is pontosan tudunk: 1634. június. Ecsedy Judit feltételezése szerint az azonosságot a közös, valószínűleg krakkói beszerzési forrás magyarázza. Ugyancsak azonosságok fedezhetők fel az 1630-as évek közepén már szervezett, de ténylegesen csak 1650-ben működni kezdő sárospataki nyomda készletével. Hat gyulafehérvári antikva és kurzív típus, valamint a görög és héber típus megegyezik a sárospatakiakkal; a lőcsei és sárospataki típusok között kisebb az egyezés: négy típus (6* A, 14 A, 21 A, 26 K), valamint két típus más húszsorméretre kiöntve (19 K, 30 K: Sárospatakon mindkettő 98 mm húszsorméretű, Lőcsén 84, ill. 122 mm).[58]

A fennmaradt iratok alapján tudjuk, hogy Sárospatakon a betűtípusok kiöntése 1639. augusztus—1640. április között történt. (Korábban csak kis mennyiségű héber és görög betű, valamint 4 mázsa 34 font készen vásárolt betű volt Sárospatakon.) A betűöntő mester Boroszlóból vagy Danckából jött, s először Gyulafehérvárott dolgozott, majd onnan vitte a matricákat lepecsételt skatulyákban Sárospatakra. 1640 áprilisában halt meg pestisjárványban: szerszámait a fejedelemre hagyta.[59] A sárospataki—gyulafehérvári azonosságok oka tehát nyilvánvaló: mind a gyulafehérvári fejedelmi nyomdáról, mind a pataki tipográfia létesítéséről I. Rákóczi György gondoskodott, több helyen is felhasználva az értékes matricákat.

Takács Béla feltételezése szerint 1633-ban „Sárospatak mintegy gyűjtőhelye, pontosabban átrakó állomása volt a Lőcséről Gyulafehérvárra szállí-

57. Ecsedy Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka* (1623—1636). = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974—75.* Bp. 1978. A gyulafehérvári nyomda készletének felújításáról: 360—362. p. Az új típusok leírását l. 413—414. p. A lőcsei—gyulafehérvári azonosságokra már e tanulmány is felhívta a figyelmet: l. 362. p.
58. Uo. 362. p.
59. Takács i. m. 13. p.

tandó betűanyagnak". A görög és héber betűket lőcsei betűöntő mester készítette, aki 1633 szeptemberében ment Patakon keresztül Gyulafehérvárra. Takács szerint a betűöntő azért volt lőcsei, mert Duchon Menyhárt kereskedő, aki ebben az ügyben közvetített, Lőcsén lakott.[60] Ezt azonban nem érezzük döntő érvnek: éppoly jogosan feltételezhetünk lőcsei közvetítést is pl. Krakkó és Sárospatak között. Véleményünket alátámasztja az a tény, hogy a lőcsei Brewer-nyomda számára ebben az időben görög és héber típusok nem készültek. A lőcsei—gyulafehérvári azonosságok magyarázata csak egy lehet: a lőcsei és a gyulafehérvári matricákat egy személynek kellett készítenie. A betűöntő lehetett azonos a matricák készítőjével, de lehetett más személy is, aki a készen vásárolt matricákat kiöntötte: nincs elég adatunk ennek eldöntésére.

Az 1633 körüli nagy felújítás után a lőcsei nyomda készlete csak kismértékben gyarapodott kiemelő típusokkal és cifrákkal: 1637 — 29 A és tíz új cifra, 1639 — 32 K, 1640 — 33 A, 1641 — 31 F, 1644 — 34 A, 34a F és 35 G; egyetlen szövegtípusgyarapodás a 30 K 1638-ban. Az 1638-as új szövegtípus, esetleg az 1639—1640-es évben felbukkanó 32 K és 33 A lehet az utolsó, 1638-as könyvbeszerző út olyan behozatala, amelyet a harmincadjegyzék kis mennyisége miatt külön nem jelzett. A többi típust megbízott kereskedő is beszerezhette a nyomdász részére, mert Lorenz Brewer neve alatt nem találjuk, Johann Brexel pedig csak 1650-től szerepelt a harmincadjegyzéken. A 35 G típus valószínűleg helyi munka eredménye: a 20 A egyes kiöntött betűit vésték át a megfelelő görög betűre. Ugyancsak kevés betűt tartalmaz a 29 A, a 31 F és a 34 A, ezekről szintén elképzelhető, hogy helyben készítették, ill. metszették fába.

A felújítást és a kisebb bővítést követően a lőcsei nyomdának a következő betűkészlete volt: 12 antikva, 5 kurzív, 8 fraktúr, 4 svabachi és 2 görög típus, összesen 31 betűtípus. A nyomda már két fokozatban rendelkezett négyféle típussal (122, 96 mm), két fokozatban háromféle betűtípussal (85, 69 mm), négy különböző méretben tehát jól lehetett nyomtatni antikva, kurzív és fraktúr szöveget. Az antikva, kurzív és fraktúr típusoknak egyaránt volt díszes, címlapon vagy iniciáléként sokszor használt betűtípusa: a 33 A, 32 K, 34a F. Ebben az időben jelentek meg Lőcsén a svabachi szövegtípusok mellett a kecsesebb, kisebb helyet elfoglaló fraktúr szövegtípusok. Fraktúrral ezután általában német nyelvű szöveget szedtek, svabachival viszont szlovák nyelvűt.

Az 1630-as években még szép, éles metszésű antikta-kurzív típusok a gyakori használat következtében már az 1650-es években kezdtek elhasználódni: a típusok kopottsága az 1660-as években már szembetűnővé vált. Úgy látszik azonban, hogy a kor ízlése nem talált kivetnivalót ebben, hiszen a legtöbb magyarországi nyomda betűkészlete hasonló volt, Lorenz Brewer így öregkorában már nem újította fel még egyszer a tipográfia felszerelését. Halála után ez a feladat fiára várt. Samuel az örökség átvétele után tanulmányaival, majd családalapítással volt elfoglalva, így majdnem egy évtized elteltével látott hozzá a tipográfia felújításához.

60. Uo. 10. p.

A legsürgetőbb feladat a leginkább használt antikva készlet felfrissítése volt. Samuel Brewer a régi betűtípusok közül öt kiemelő antikvát és egy nagyobb méretű, 135 mm-es szövegtípust tartott meg, de ugyanennyit vásárolt is hozzá: a 41 A, 42 A, 43 A, 44 A, 37 A és a 38 A-t. Az első három kiemelő típus ugyan, de kurrens betűi is voltak, a másik három pedig szövegtípus. A kurzív betűkészlet szintén gyarapodott egy nagyméretű kiemelő kurzívval és két kurzív szövegtípussal (45 K, 39 K, 40 K). 1674-es lőcsei nyomtatványokon bukkant fel először a 37 A, 38 A, 39 K, 40 K, 1675-ös nyomtatványokon pedig a 41 A, 42 A, 43 A, 44 A és 45 K.

Az 1674-es beszerzések forrásáról sajnos semmit nem tudunk, a harmincadjegyzékek hallgatnak róla. Matricákról helyben kiöntött betűk vagy készen vásárolt típusok egyaránt lehettek. Fitz József feltevése azonban (Johann Brewer 1664-ben, tanulmányai befejezése után hazatérve Hollandiából szép új típusokat hozott magával)[61] mindenképpen cáfolható. Akár hazatért ekkor Johann Brewer, akár nem, akár Hollandiából vagy Németországból jött, a lőcsei nyomda felújítása nem kapcsolható ehhez az eseményhez, hiszen a készlet felfrissítése egy évtizeddel később történt. Az 1674-es felújításnál még inkább a németországi beszerzés látszik valószínűbbnek, mint a hollandiai, gondoljunk Samuel Brewer vittenbergi tanulmányaira, s feltehető szászországi, németországi kapcsolataira.

A betűkészlet mennyisége az új vásárlások után sem haladta meg a régit, hiszen ezzel párhuzamosan selejtezések is történtek: így az 1670-es évek második felében a betűkészlet 30 típusból állt: 13 antikvából, 6 kurzívból, 6 fraktúrból, 3 svabachi és 2 görög betűtípusból. Az 1674-es beszerzések azonban Samuel Brewer idejében csak a tipográfia felújításának első szakaszát jelentették.

A nyomda felújításának második szakasza zömmel az 1680-as évekre esik. Ekkorra ugyanis a már negyven-ötven év óta használt fraktúr típusok elkoptak, lecserélésük szükségessé vált. A nyomdatulajdonos kiselejtezte a 15 F, 22 F, 23 F, 24 F szövegtípusokat. Néhány kopott kurzív is ekkor tűnt el a betűkészletből (19 K, 28 K, 30 K, 32 K), valamint a kezdettől fogva használt 2 A kiemelő antikva típus. Helyettük az 1680-as években a következő új típusokkal bővült a Brewer-nyomda készlete: 1682 — 47 F, 48 F, 1863 — 49 A, 50 F, 51 A, 53 F, 1684 — 52 F, 1685 — 46 K, 1686 — 54 F, 1687 — 55 F, 1688 — 56 F, 57 F, 58 F, 59 F, 1689 — 60 F, tehát 15 új betűtípussal. Látható, hogy nemcsak a kiselejtezett betűket pótolták, hanem még azon felül is vásároltak. A német, szlovák nyelvű könyvek nyomtatásához a lőcsei műhely ebben az időszakban már igen gazdag készlettel rendelkezett: az 1680-as évek végén csak a fraktúr-svabachi betűkészlet 16 betűtípusból állt.

1682-től 1689-ig minden évben feltűntek új típusok a lőcsei nyomtatványokon. Nem egyszeri vásárlásról volt tehát szó: valószínűbbnek látszik az, hogy Samuel Brewer megállapodott egy ismeretlen (külföldi) betűöntővel, aki aztán az egyes típusok elkészültével folyamatosan szállította az anyagot. Nem tudjuk, hogy a nagy németországi betűöntödéknek mennyire

61. Fitz i. m. 154. p.

volt azonos a kínálata ebben az időben, nyolc, ekkortájt beszerzett lőcsei fraktúr típust mindenesetre sikerült azonosítani a wittenbergi Zincke-féle betűöntöde típusaival.[62] Lőcsén készülhettek viszont a fába metszett betűk, valamint két ekkortájt felbukkanó záródísz, amelyek korábban használt lőcsei záródíszeknek a megközelítő másolatai. Lehetséges, hogy Jonas Bubenka lőcsei tanító nevéhez fűződnek, aki az 1680-as évek elején metszette fába az *Orbis sensualium pictus* többszáz illusztrációját.[63] Az 1680-as évek új típusai — súlyuktól függően — legalább 400 Ft értéket képviseltek. (Tíz szövegtípus és a kiemelő típusok; az 1633-as felújításnál egy szövegtípus súlya átlag 1 mázsa 30 font volt, a század folyamán pedig a kiöntött betűk mennyisége egy-egy típusnál bizonyosan nem csökkent, inkább növekedett, mint azt a sárospataki nyomda három különböző időből származó leltáránál is láthatjuk.[64])

Samuel Brewer még az 1690-es években is tovább bővítette a lőcsei betűkészletet (61 A, 62 A, 67 K, 69 F szövegtípusok, 63 A és 64 A szép kiemelő antikva típusok), ugyanennyi betűt azonban ki is selejtezett (16 A, 1 A, 3 A, 11 F, 17 A, 12 F). Samuel Brewer élete végére, a tervszerű és nagyon gondos gyarapítás után a lőcsei tipográfia betűkészlete a következőképpen alakult: 14 antikva, 5 kurzív, 11 fraktúr, 4 svabachi és 2 görög, összesen 36 betűtípus. Samuel felszerelése két antikvával és három fraktúr típussal volt több, mint apjáé, de egy lényeges szempontot feltétlenül hangsúlyoznunk kell: Samuel készlete 1699-ben több mint 80%-ban más, mint apja készlete volt 1664-ben! Ha a két időpontban meglevő lőcsei betűállományt hasonlítjuk össze, mindössze öt közös típust találunk (33 A, 10 F, 34a F, 18 G és 35 G), az állomány többi része Samuel idejében teljesen új volt. Mintha két különböző nyomdáról lenne szó, annyira kicserélődött a Brewer-műhely készlete 35 év alatt. Samuel új nyomdaalapítás szintjét érte el annak hátrányai nélkül, hiszen a folyamatos felújítás, a készlet folyamatos kicserélése miatt nem volt szükség egyszerre olyan nagyarányú tőkebefektetésre, mint egy nyomdaalapításnál.

Samuel halála után a nyomtató műhely az özvegy és Johann közös tulajdonába került: a tipográfia fejlesztésének gondját azonban a fiú viselte. Johann talán még nagyobb hozzáértéssel és gondossággal fogott hozzá a tipográfia fejlesztéséhez, mint apja. A lőcsei Brewer-nyomda több mint

62. Egy 1743-as betűmintalapon fordulnak elő, de valószínű, hogy e típusok jelentős része már korábban, a 17. század végén elterjedt. L. a *Der in der Buchdruckerei vohl unterrichtete Lehr-Junge oder bey der Löblichen Buchdruckerkunst Nöthige und nüzliche Anfangsgrunde...* c. Lipcsében, 1743-ban megjelent mű mellékletét: „*Abdruck Einiger Schrifft-Proben und derer Nahmen, wie solche zu Wittenberg in C. Zinckens Giesserey, und J. V. Bossögels Buchdruckerey befindlich sind*". I—XIII. lap. A mű másolatát Haiman György bocsátotta rendelkezésemre, akinek ezúton is köszönetet mondok. Az azonos lőcsei típusok: 53 F — Zincke petit (VIII. lap), 54 F — tercia (V.), 57 F — grobe cicero (VI.), 58 F — kleine Mittel (VI.), 60 F — runde corpus (VIII.), 69 F — descendian (X.), 70 F — borgois (VIII.), 88 F — grobe sabon (II—III.).

63. Bubenkáról és az *Orbis sensualium pictus* illusztrációiról jó áttekintést ad Gulyás i. m. III. rész 29—32. p.

64. A sárospataki nyomda összes betűanyagának, cifráinak, naptárjegyeinek súlya 1666-ban 48 mázsa 40 font volt, 1669-ben 48 mázsa 92 font, 1674-ben pedig 55 mázsa 47 font. L. Harsányi István: *A sáropataki nyomda leltárai.* = MKsz 1926. 115, 119, 120. p.

százhúsz esztendős tevékenysége alatt Johann idejében rendelkezett a legnagyobb és legszebb, legkorszerűbb betűkészlettel. Éles ellentét volt tehát a tipográfia 18. századi teljesítményének rohamos hanyatlása és a nyomda technikai fejlettsége, színvonala között. Ennek bizonyítására vizsgáljuk meg a Brewer-műhely 18. században használt betűállományát!

A beszerzések, éppúgy, mint az 1680-as, 1690-es években, folyamatosak voltak; már 1700-ban felfedezhetünk egy új típust a lőcsei nyomtatványokon (70 F): lehetséges, hogy ezt, s a néhány következő évit még Samuel rendelte meg. 1701-ben találkozunk először a 71 K-val, 1702-ben a 76 K-val, 78 F-ral, 1703-ban a 75 A-val, 72 F-ral, 77 Héberrel, 1704-ben a 81 K-val, 79 A-val, 1706-ban a 96 F-ral, 1708-ban a 82 K-val, 86 A-val. Az új század első évtizedének végén tehát a Brewer-nyomda már 42 betűtípussal rendelkezett. (Ebben az évtizedben selejtezték ki a 33 A, 10 F, 46 A, 56 F, 59 F, 34a F betűtípusokat is.) Az új „szerzemények" kétharmada kisméretű szövegbetű a 85 mm húszsormérettől a 62 mm húszsorméretig: mindegyik nagyon szép, éles metszésű, jól olvasható típus. A latin betűknél ekkor tűnt fel először a kétpontos ö, ü betű. 1703-ban nyomtatott a lőcsei műhely először héber betűvel: nem összefüggő szöveget, hanem a héber betűket a 119. zsoltár egyes verseinek élén.[65] A típus erre a célra készülhetett, mert más műben (mai ismereteink szerint) nem fordult elő.

1708—1718 között nem tudunk újabb beszerzésről: bár éppen az 1710-es évek kevés fennmaradt lőcsei nyomtatványa megtéveszthet minket: lehet, hogy az 1718-ban felbukkant új betűtípus már évekkel azelőtt a nyomda birtokában volt. Ugyanezt mondhatjuk az 1720-as évek beszerzéseire is; csak a 18. század első évtizedéről lehet megbízható képünk, hiszen abból az időből viszonylag sok lőcsei nyomtatvány maradt fenn.

Az 1718—1729 között vásárolt új típusok (1718: 85 A, 1722: 92 A, 93 A, 1724: 91 K, 89 K, 90 K, 1725: 87 F, 1726: 88 F, 1729: 94 F, 95 F) fele kiemelő fraktúr és kurzív, másik fele nagyobb méretű antikva és kurzív szövegtípus volt. A kiemelő fraktúrkészlet ebben az időben vált éppen olyan gazdaggá, mint a kiemelő antikvakészlet, sőt a fraktúr még dekoratívabb is volt.

Az 1720-as évek végére a lőcsei nyomda betűkészlete a következőképpen alakult: magyar és latin nyelvű könyvek nyomtatásához 18 antikva és 12 kurzív betűtípussal rendelkezett, német és szlovák könyvek nyomtatásához 15 fraktúr és 4 svabachi típussal, megvolt továbbá a két régi görög és egy új héber betűtípusa. Az 1730-as években, amikor már Lőcsén évente alig egy-két nyomtatvány jelent meg, rendelkezett a lőcsei tipográfia egész működése során a legnagyobb készlettel, egyidejűleg 52 betűtípussal.

Az új beszerzések forrását nem ismerjük, de két adat is némi támpontot nyújt a kérdésre vonatkozóan. Az egyik Johann Brewer és egy Köblin nevű betűmetsző kapcsolatát tükrözi. Johann Brewer 1711 áprilisában követelése kielégítése végett a lőcsei hagyatékosztó hivatalhoz fordult. Adósa, Johann Jakob Philipp Köblin[66] még 1709-ben elhunyt, s gyermekei azóta nem tud-

65. 1703 Szabó I. 1676. 251—267. p., továbbá az 1704-es zsoltárkiadásban is: I. 1696.
66. Köblin neve nem ismert, de a család egy másik tagját, Balthasar Köblint számon tartja a német szakirodalom: mint konstanzi betűmetsző 1665-ben egy fraktúr betűtípust és metszett hangjegyeket ajánlott fel a Frankfurt am Main-i Luther betűöntödének.

ták rendezni a tartozást. A veszélyes, járványos idők miatt azonban Johann Brewer a fizetési határidő további halasztásába nem egyezett bele. Az örökösök a tartozást készpénzben nem, csak természetben, az elhunyt által hátrahagyott matricákkal tudták törleszteni. Nem tudjuk, hogy Köblin mióta élt Lőcsén: annyi bizonyos, hogy 1706-ban elkezdett Johann Brewer számára egy cicero antikva típust készíteni, s 95 Ft előleget el is fogadott a megrendelőtől. Halála megakadályozta a megrendelés teljesítésében; mivel a ciceró antikva típus igen hiányos volt, annak átadásával nem lehetett rendezni az adósságot. Az ügy a következőképpen oldódott meg: az örökösök átadták Johann Brewernek hét különféle típus matricáit és a hiányos ciceró antikva patricát: együttes értékük 290 Ft volt. Ebből levonták a kapott előleg összegét: a fennmaradt 195 Ft-ot Brewer kifizette az örökösöknek, s így a betűanyag az ő tulajdonába ment át.[67] A betűkért olyan árat számoltak, amennyiért azt Bécsben meg lehetett vásárolni: a ciceró antikva patricáért 90 Ft-ot (egy teljesen kész betűfajta patricái ezek szerint kb. 110—120 Ft-ba kerülhettek), a többi hét betű (tercia kurzív, tercia antikva, paragon fraktúr, garmond antikva, garmond kurzív, petit antikva, petit kurzív) matricáiért egyenként 25 Ft-ot, de Johann Brewer többet ajánlott fel: nem 175, hanem 200 Ft-ot.

Mi lett a matricák sorsa, nem tudjuk. Valószínű, hogy Johann Brewer túladott rajtuk, ugyanis az ebből kiöntött betűk nem találhatók a következő néhány év vagy évtized nyomtatványain. Az azonban elképzelhető, hogy az 1706 előtti új beszerzések Köblintől eredtek.

A másik adat, amelyből a lőcsei új típusok forrására következtethetünk, a már említett Cellarius-szótár, amelyet Johann Brewer kiadásában 1735-ben nyomtattak Lipcsében. Brewer ezt megelőzően már kapcsolatban lehetett lipcsei nyomdákkal, kiadókkal. Az 1710-es évek végén, az 1720-as években a lőcsei nyomtatványokon felbukkant új típusok a kor legjobb színvonalán álló, korszerű, szép betűtípusok, mindenképpen külföldi eredetűek lehetnek. Közülük hat típust felismerhetünk a lipcsei Ehrhard-féle betűöntöde 1743-ból származó betűmintalapján.[68]

A Brewer-nyomda példáján keresztül megvizsgálhatjuk, meddig használta egy korabeli tipográfia betűtípusait. Feltétlenül külön kell választanunk ebből a szempontból a szöveg- és a kiemelő típusokat. A szövegtípusok jelentős része átlag negyven-ötvenegynéhány évig volt használatban. Közülük leghamarabb általában a kisméretű antikva típusok öregedtek el (negyven év után), hiszen ezekből szedték a leggyakrabban a latin és magyar nyelvű műveket. A kurzívok „élettartama" valamivel hosszabb volt, ugyanígy a fraktúr típusoké is, mert kevesebb német, szlovák nyelvű könyv került ki a lőcsei sajtó alól, mint magyar és latin nyelvű. Leghosszabb ideig

L. *Die deutsche Schriftgiesserei.* Ed. Oscar Jolles. Berlin 1923. 220. p. — F. Bauer: *Chronik der Schriftgiessereien in Deutschland...* Offenbach a. M. 1928. 104. p. Haiman György szíves közlése.

67. OAL XXI. 54. Hagyatéki leltárak 1691—1712. 558—562. p.

68. A 62. jegyzetben már említett lipcsei könyv másik melléklete alapján: „*Abdruck oder Verzeichnis derjenigen deutschen Schriften, welche in der Ehrhartischen Schriftgiesserey allhier befindlich sind.*" 16 számozatlan lap.

természetesen a kiemelő típusok maradtak meg viszonylag jó állapotban (hatvan, hetvenegynéhány évig is). Mindezen időtartamok azonban inkább csak a 17. századra és a 18. század első évtizedére, a Brewer-nyomda termékeny időszakára érvényesek.

A lőcsei tipográfia működésének több mint százéves időszaka jó lehetőséget nyújt a betűtípusok stílusváltozásának megfigyelésére is. A Lorenz Brewer idejében nyomtatásra használt betűk legtöbbje kora stílusának megfelelő reneszánsz betű.[69] A szövegtípusok metszése nem egységes: a típusok egy részénél a fölső szár, a betű közepe és az alsó szár aránya 1:1:1, más részüknél pedig a szárak aránya kisebb (nagyszemű betűk).[70] A fraktúr—svabachi típusok mind nagyszeműek. A leggyakoribb antikva szövegtípus, a 14 A az egyik legszebb típus: egyenletes, harmonikus, világos, nagyszemű betű.

A Samuel Brewer által beszerzett új típusok nagy része még a reneszánsz betű jellegzetességeit viselte magán, egy része azonban már nem. A 41 A, 42 A, 43 A, 44 A, 45 K, 49 A, 63 A, 64 A típusoknál a verzálisok általában már nem négyzetes alakúak, hanem hosszúkásabbak, a betűvonalak megvastagodtak, a vékony és vastag betűvonalak különbsége nőtt: ezek már az átmeneti, ún. hollandi vagy barokk típusok jellemzői. A 17. század második felében Hollandiában, Angliában, Németországban egyre terjedtek ezek a korszerűbb, jobban olvasható betűk. Lipcsében például már az 1670—1680-as években működött Anton Janson, akit a hollandi betű egyik mestereként tartanak számon.[71] Az új típusok nagy része nagyszemű betű.

Johann Brewer ideje alatt újabb, az eddigieknél is szebb hollandi betűkkel gyarapodott a lőcsei nyomda (71 K, 75 A, 76 K, 79 A, 81 K, 82 K, 86 A, 89 K, 90 K, 92 A). A 18. század első évtizedében vált a lőcsei nyomtatványokon uralkodóvá a barokk típus a barokk szövegtípusok gyakori előfordulása miatt. Azonban még ekkor is volt néhány szélesebb törzsű, négyzetes alakú antikva típus a betűkészletben (85 A, 93 A). A fraktúr betűkészlet pedig minden addiginál díszesebbé vált. Valószínűleg a 18. századi lőcsei nyomtatványok ismeretében állította Korabinsky, hogy azokat a legszebb német és hollandi nyomtatványokkal is össze lehet vetni.[72]

Milyen helyet foglal el a Brewer-nyomda betűkészletének mennyisége és állapota alapján a korabeli magyarországi nyomdák között? A magyar-

69 Régiesnek ebben a betűkészletben csupán az 5 A, 7 K, 24 F, 33 A hat: az 5 A a verzális D, E, M, R betűk formájával, a 33 A a gömbölyített betűtalpakkal, végződésekkel még a korábbi század típusaira emlékeztet: Haiman György az ilyen jellegű betűket nevezte az egyszerűség kedvéért „ősnyomtatványtípus"-nak, mivel itáliai ősnyomtatványokon gyakran előfordultak. L. Haiman i. m. 44. p. A 7 K verzálisai nagyon közel állnak az antikvához: a legrégibb kurzív betűknek ugyanis nem voltak saját vezálisaik. L. Lővy Salamon—Novák László: *Betűművészet.* 1—2. kötet. Bp. é. n. 2. köt. 64. p. utáni 5. tábla. A fraktúr típusok közül a 24 F tűnik régiesnek: a szokottnál több vonallal megrajzolt verzálisok a középkori gótikus kézírásra emlékeztetnek.

70. Lővy—Novák i. m. 2. köt. 88. p.

71. Haiman i. m. 18, 21, 24. p.

72. Korabinsky János Mátyás: *Geographisches-historisches Lexicon von Ungarn.* Pressburg 1786. 372—373. p.

országi nyomdászat élvonalában volt, éppúgy, mint teljesítménye alapján. Lássunk erre néhány példát! Johann Fest kassai tipográfiája 1622-ben 16 betűtípussal rendelkezett. A gyulafehérvári fejedelmi nyomdának felújítása után, 1636-ban 22 típusból álló betűkészlete volt.[73] A sárospataki nyomda betűállománya 1666-ban: 18 különböző típus,[74] Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári műhelyében 26 különböző betűtítpus volt.[75] Végül a 18. századból egy adat: az 1723-ban Budán alapított Landerer-nyomda kezdő készlete 31 típusból állt.[76] A Brewer-nyomda készlete az említtetteket mind meghaladta, aminek oka az volt, hogy a lőcsei tipográfia gazdag fraktúr és svabachi betűkészlettel is rendelkezett. (Fraktúr készlete volt a nagyszombati, pozsonyi, trencséni, zsolnai, lőcsei, kassai, bártfai, brassói, nagyszebeni műhelynek, Sárospatak, Gyulafehérvár, Nagyvárad, Debrecen, Kolozsvár nyomdáinak nem.)

A betűtípusok állapota alapján nehéz az egyes nyomdákat rangsorolni. Nem jönnek számításba a régi, elöregedett készlettel dolgozó műhelyek, a 17. század közepe táján például a debreceni, kolozsvári, kassai. A többi, színvonalasabb tipográfia közül mindig az kerülne az összehasonlításban az élre, ahol a készlet újabban beszerzett típusokból áll (feltéve, ha azok új korukban is megfeleltek a minőségi követelményeknek). Az 1630-as évek második felének lőcsei nyomtatványai például a legszebbek közé tartoztak, de az 1640-es évek második feléről, az 1650-es évekről már nem mondhatjuk ugyanezt: Szenci Kertész Ábrahám újonnan alapított váradi műhelyével, vagy a sárospataki tipográfia termékével való összehasonlítás a lőcsei műhely hátrányára történhetne. Az 1670-es évek közepétől a latin, az 1680-as évektől a fraktúr betűs lőcsei nyomtatványok a betűkészlet állapota alapján ismét a legszebbek közé sorolhatók, ettől az időtől kezdve 1739-ig az élvonalba tartoztak: ez a készlet ugyanis már nem öregedett el a 18. század során.

73. Ecsedy i. m. A betűkészlet katalógusát l. 411—414. p.
74. Harsányi: *A sárospataki nyomda...* 114—115. p.
75. Haiman i. m. 76—77.
76. Az általam végzett betűtípuskutatás alapján.

A BREWER-NYOMDA BETŰTÍPUSAI
1625—1632

Antikva típusok

	14,0 (16 A)
	12,0 (17 A)
	8,4 (1 A)
180 mm	6,2 (2 A)
135 mm	4,7 (3 A)
114 mm	3,8 (4 A)
83 mm	2,6 (5 A)
69 mm	2,3 (6 A)

Kurzív típusok

114 mm	3,5 (8K)
96 mm	2,3 (9K)
85 mm	2,3 (7K)

Fraktúr típusok

260 mm	9,0 (10F)
160 mm	6,5 (11F)

Svabachi típusok

120 mm	5,7 (12F)
	3,9 (13F)
85 mm	3,5 (15F)

Görög típus

85 mm 2,4 (18G)

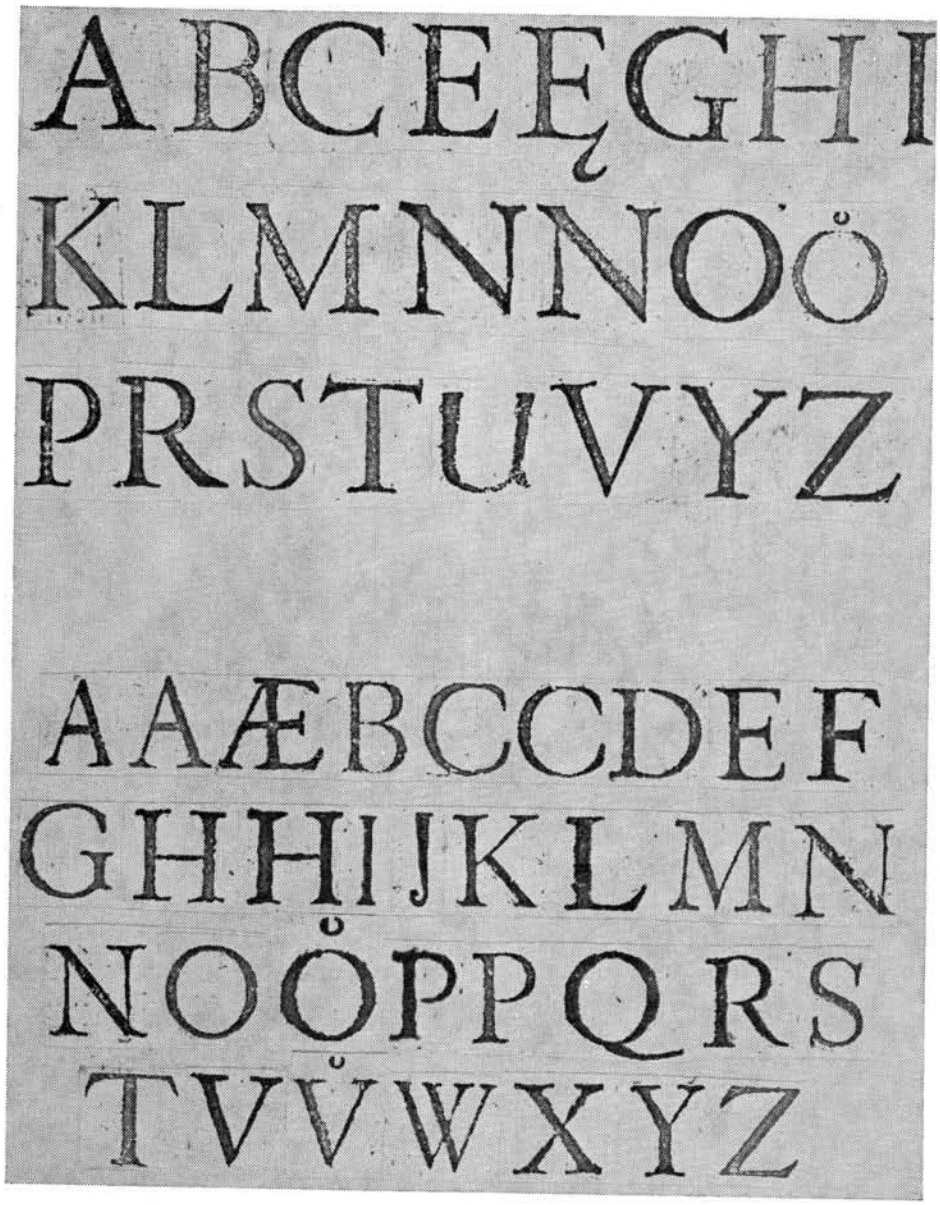

16 A H: 14,0 1627—1690
17 A H: 12,0 1627—1696

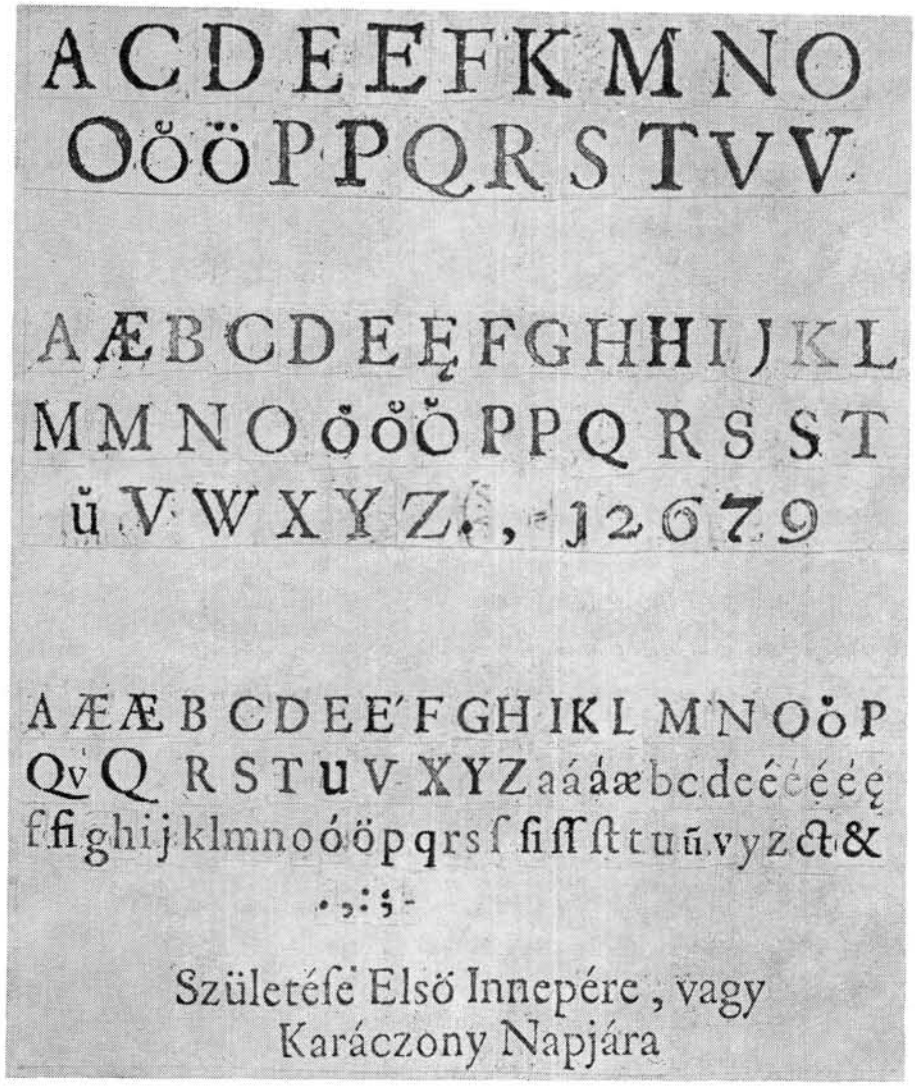

1 A H: 8,5 1625—1676
2 A H: 6,2 1625—1686
3 A 135 mm H: 4,7 l: 4,7 n: 3,0 p: 5,1 *I.719. 1.* 1625—1676

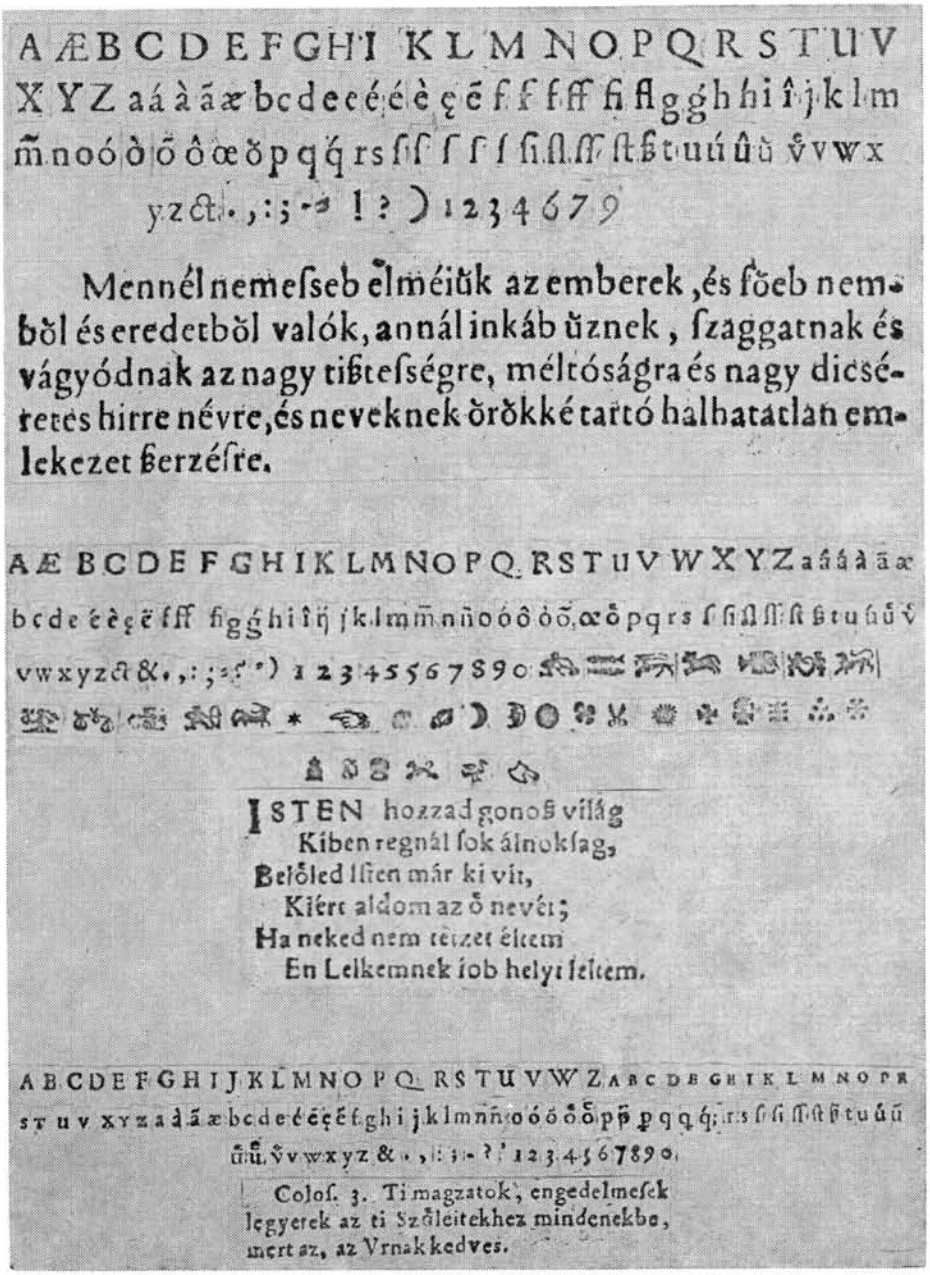

4 A 114 mm H: 3,8 l: 3,8 n: 2,3 p: 4,0 *I.594.34* 1625—1632
5 A 83 mm H: 2,6 l: 2,7 n: 1,7 p: 2,5 *I.564a.E8a* 1625—1632
6 A 69 mm H: 2,3 l: 2,4 n: 1,5 p: 2,5 *I.582.B6b* 1625—1632

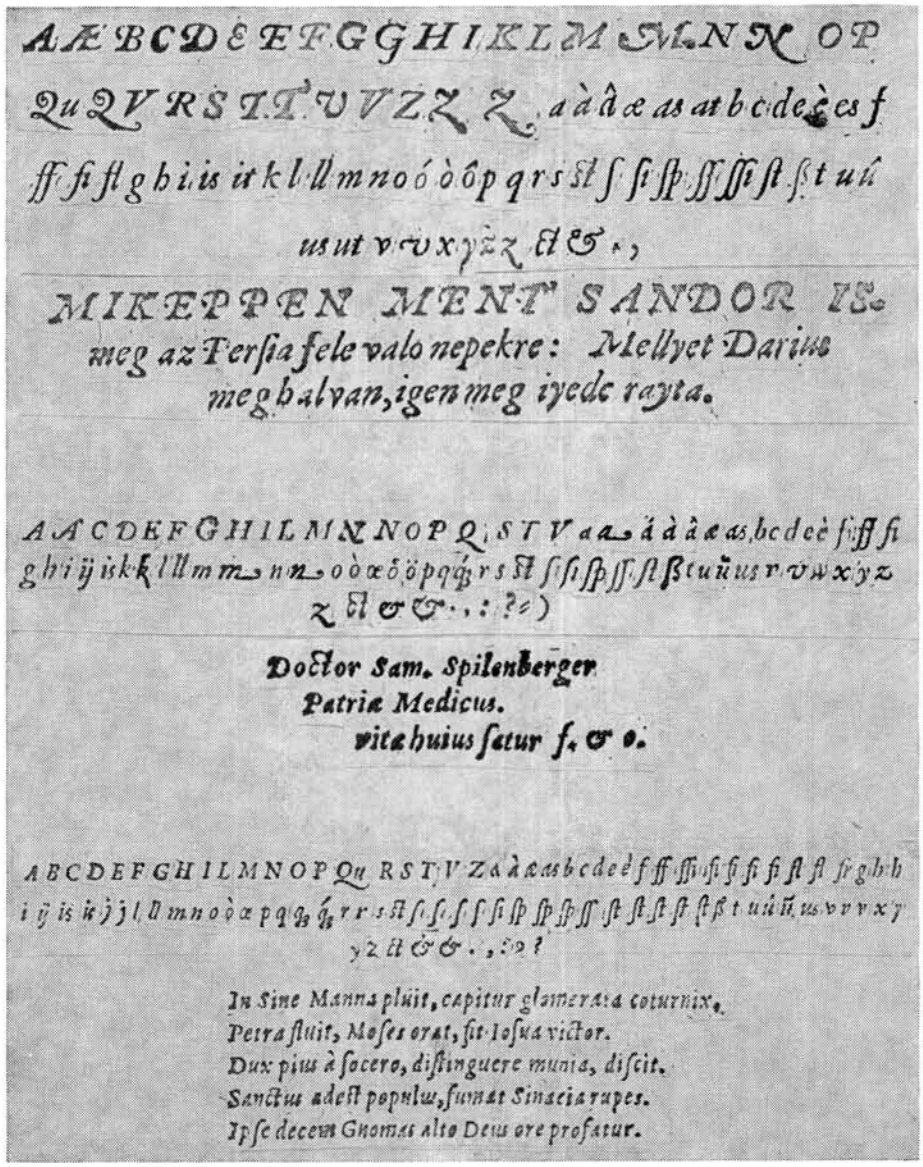

AÆ BCD ÈE FF GG HI KL M MM NN OP
Qu QV RS TT VV ZZ Z, a à â æ as at b c d e è es f
ff fi fl g h i is it k l ll m n o ó ò ô p q r s ſt ſ ſi ſp ſſ ſſi ſt ß t uſ
us ut v vv x y z z ct & ., MIKEPPEN MENT SANDOR IS.
meg az Perſia fele valo nepekre: Mellyet Darius
meg halvan, igen meg iyedc rayta.

A Á C D E F G H I L M N N O P Q, S T V a a ă à â æ as, b c d e è ſ ff fi
g h i ij is k k l ll m m n n o ò œ ŏ ö p q q́ ꝗ r s ſt ſ ſi ſp ſſ ſi ſt ß t u ũ us v vv x y z
z ct & &., : ?=)

Doctor Sam. Spilenberger
Patriæ Medicus.
vitæ huius ſatur ſ. & o.

A B C D E F G H I L M N O P Qu R S T V Z a à æ as b c d e è ſ ff ffi ſi ſi ſi ſi ſt ſt ſt ſg h h
i ij is k j j l ll m n o ò œ p q q ꝗ ꝗ́ r r s ſt ſ ſ ſ ſ ſi ſp ſp ſp ſſ ſt ſt ſt ſt ſt ß t u ú ũ us v r v x y
y z ct & & . , : ? ?

In Sine Manna pluit, capitur glomerata coturnix.
Petra fluit, Moſes orat, ſit Ioſua victor.
Dux pius à ſocero, diſtinguere munia, diſcit.
Sanctus adeſt populus, ſumat Sinaia rupes.
Ipſe decem Gnomas alto Deus ore profatur.

8 K 114 mm H: 3,5 l: 4,4 n: 2,6 p: 4,6 *I.564 H1a* 1626—1635
9 K 96 mm H: 2,5 l: 3,1 n: 2,0 p: 3,5 *I.594 4.lev.b.* 1626—1635
7 K 85 mm H: 2,3 l: 2,5 n: 1,5 p: 2,9 *II.437.A5a* 1625—1635

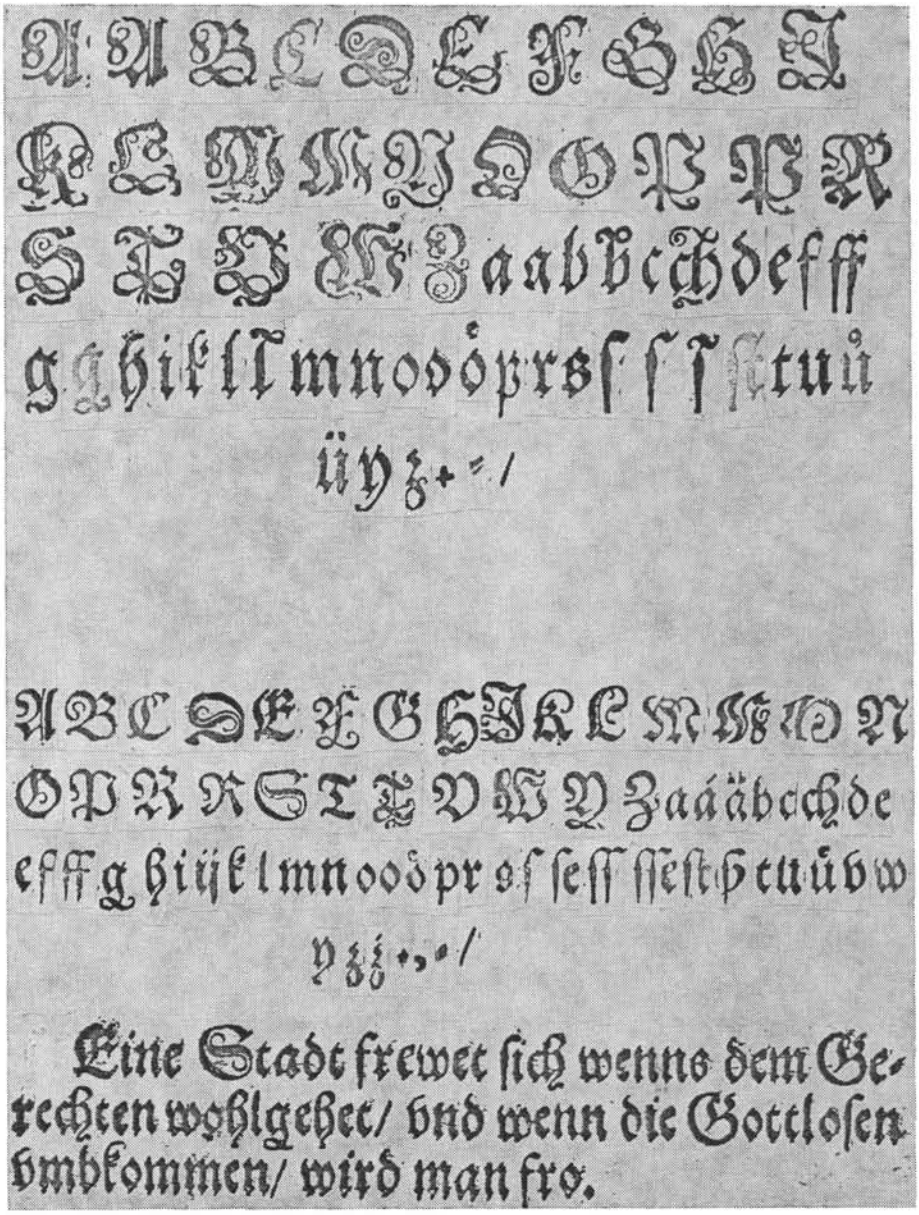

10 F 260 mm H: 9,0 l: 9,0 n: 6,2 p: 9,0 1626—1696
11 F 160 mm H: 6,5 l: 5,7 n: 5,0 p: 5,8 *II.805 AIb* 1626—1696

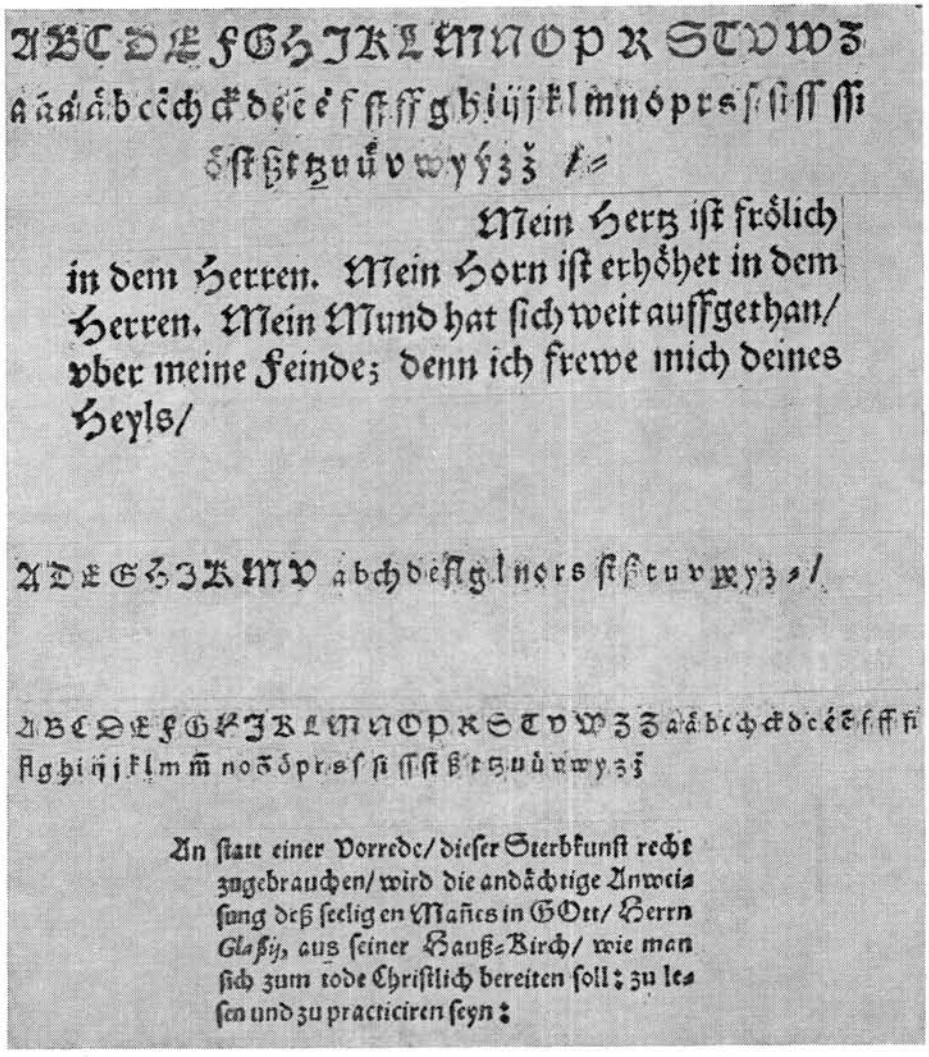

Mein Hertz iſt frölich in dem Herren. Mein Horn iſt erhöhet in dem Herren. Mein Mund hat ſich weit auffgethan/ vber meine Feinde; denn ich frewe mich deines Heyls/

An ſtatt einer Vorrede/ dieſer Sterbkunſt recht zugebrauchen/ wird die andächtige Anweiſung deß ſeeligen Manns in GOtt/ Herrn *Glaſij*, aus ſeiner Hauß-Birch/ wie man ſich zum tode Chriſtlich bereiten ſoll: zu leſen und zu practiciren ſeyn:

12 F 120 mm H: 5,7 l: 4,6 n: 3,5 p: 4,8 *II.805 A4a* 1626—1699
13 F 90 mm H: 3,9 l: 4,0 n: 2,8 p: 3,9 1626—1668
15 F 85 mm H: 3.5 l: 3,0 n: 1,9 p: 3,9 *II.986.A1b* 1626—1684

A BREWER-NYOMDA BETŰTÍPUSAI
1633—1673

Antikva típusok

	22,0	(29A)
	18,0	(34A)
	14,0	(16A)
	12,0	(17A)
	9,0	(33A)
	8,5	(1A)
180 mm	6,2	(2A)
135 mm	4,7	(3A)
122 mm	4,3	(20A)
95 mm	3,1	(14A)
85 mm	2,3	(21A)
85 mm	2,8	(36A)
69 mm	2,3	(6A)

Kurzív típusok

	5,1	(32K)
122 mm	3,5	(30K)
97 mm	2,7	(28K)
85 mm	2,6	(19K)
70 mm	1,9	(26K)

Fraktúr típusok

	18,0	(34aF)
	13,0	(31F)
260 mm	9,0	(10F)
160 mm	6,5	(11F)
120 mm	5,5	(22F)
97 mm	4,6	(27F)
96 mm	4,2	(24F)
68 mm	2,8	(25F)

Svabachi típusok

120 mm	5,7	(12F)
98 mm	4,0	(23F)
	3,9	(13F)
85 mm	3,5	(15F)

Görög típusok

120 mm	3,6	(35G)
85 mm	2,4	(18G)

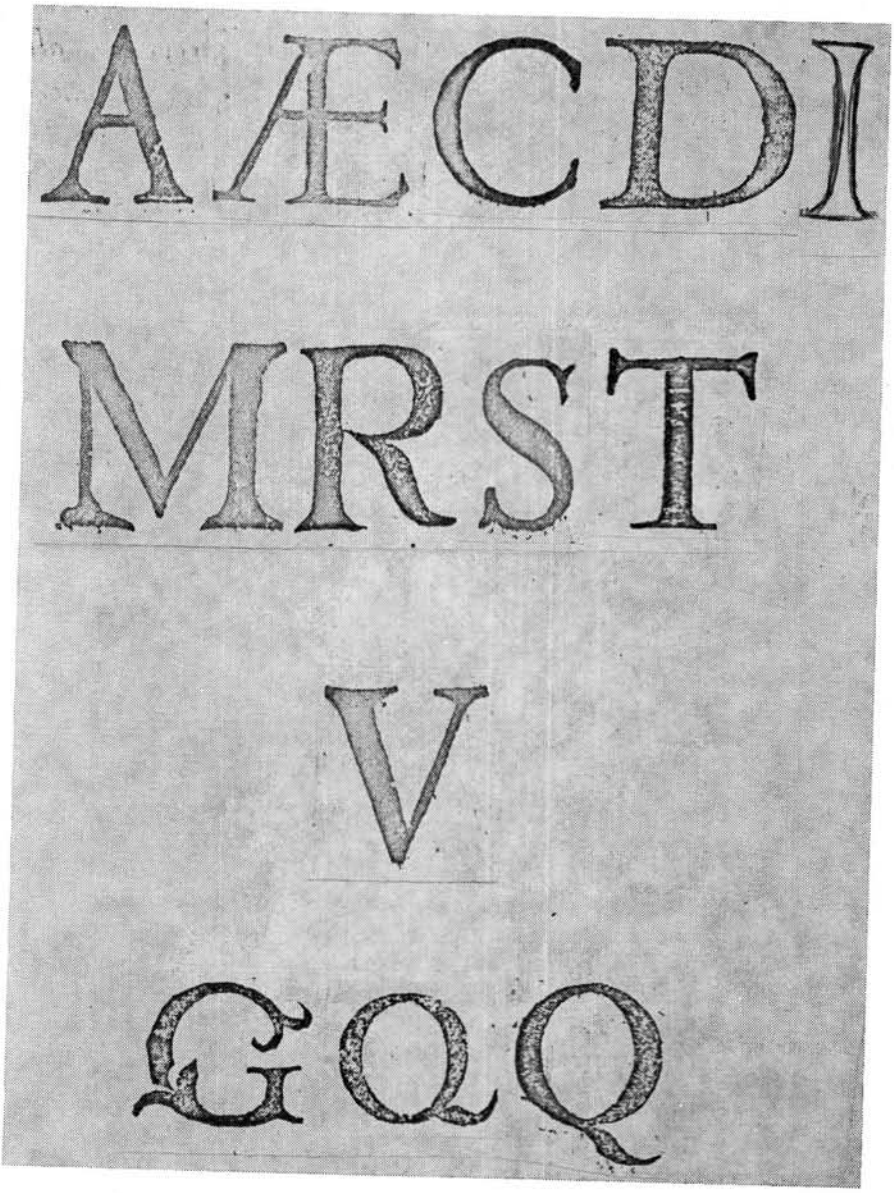

29 A H: 22,0 1637—1673
34 A H: 18,0 1644—1662

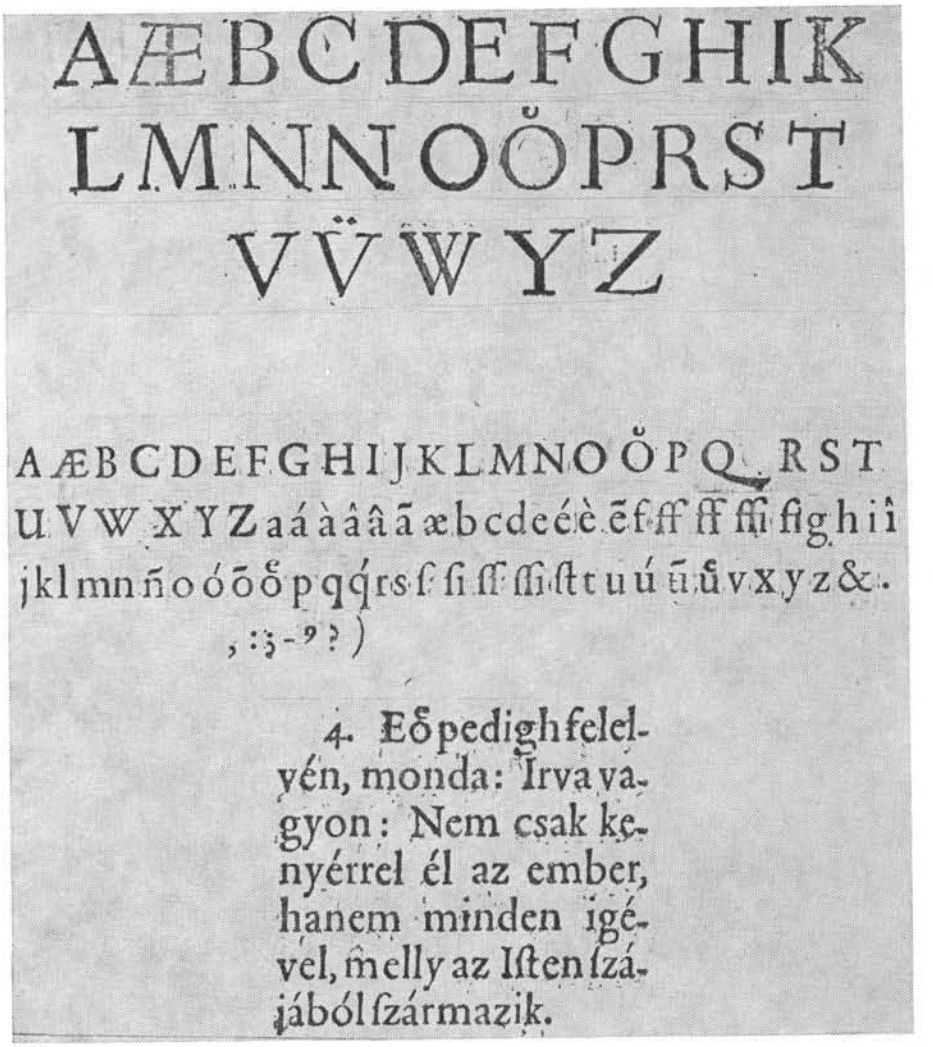

33 A H: 9,0 1640—1700
20 A 122 mm H: 4,3 l: 4,6 n: 2,7 p: 4,4 *I.652.222.* 1633—1676

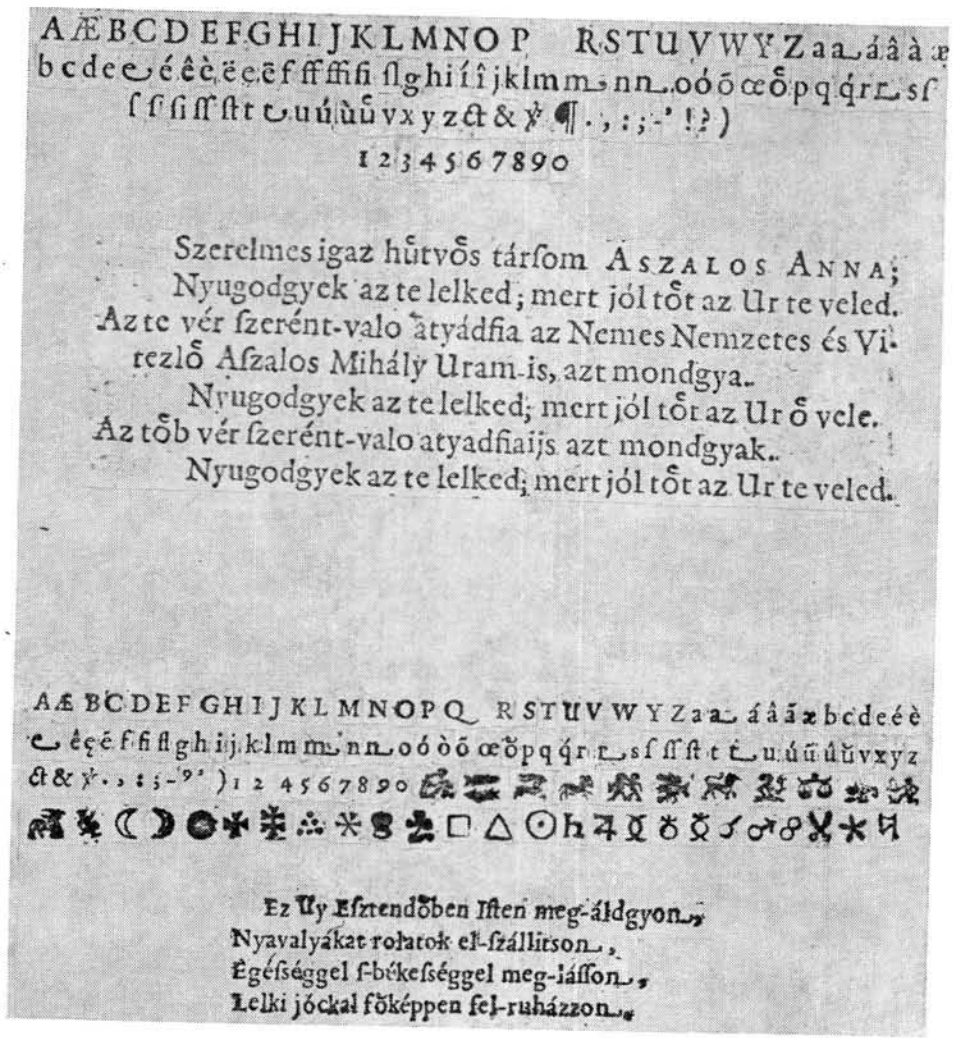

14 A 95 mm H: 3,1 l: 3,1 n: 2,1 p: 3,1 *I.631.C2b* 1633—1677
21 A 85 mm H: 2,3 l: 2,6 n: 1,7 p: 2,7 *I.653.A3b* 1634—1676

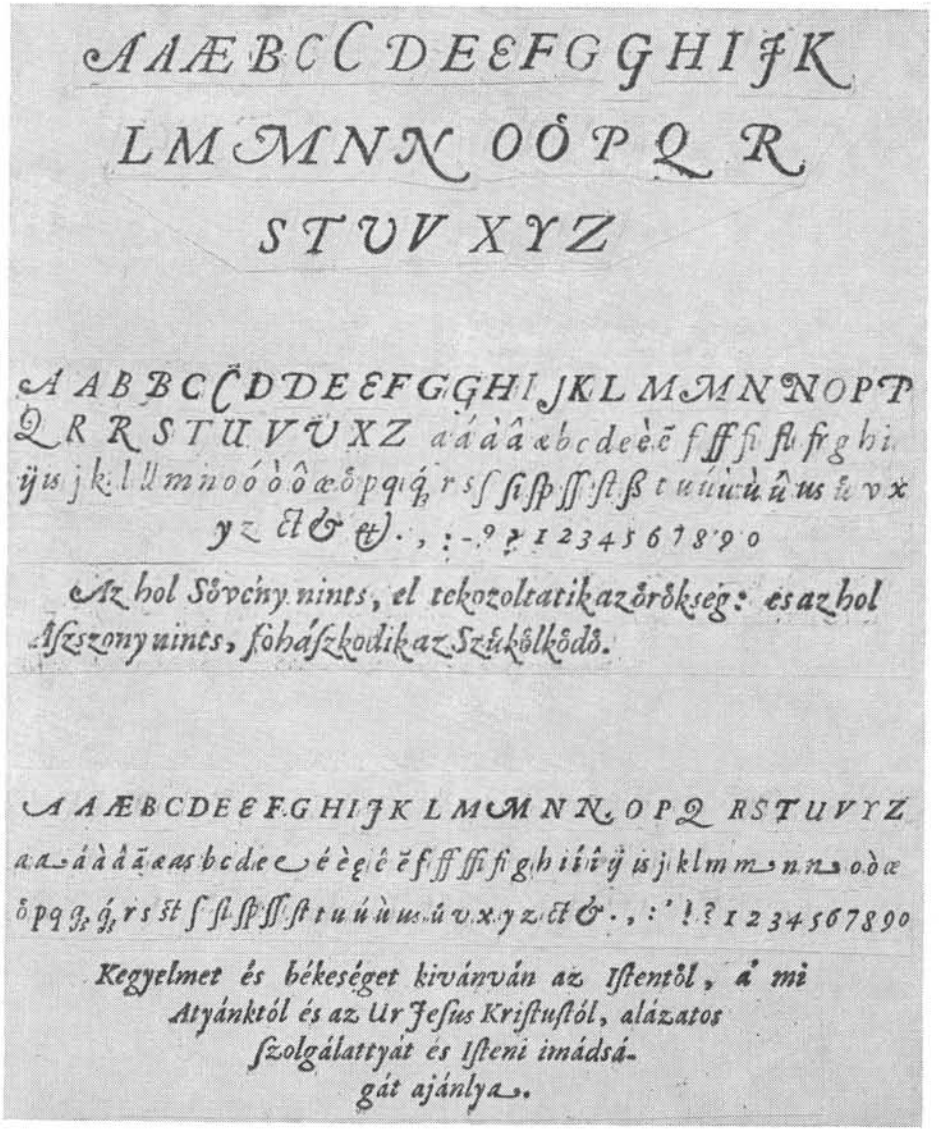

32 K H: 5,1 1639—1685
30 K 122 mm H: 3,5 l: 4,0 n: 2,3 p: 4,4 *I.901.A1a* 1638—1683
28 K 97 mm H: 2,7 l: 3,3 n: 1,7 p: 3,6 *I.652.x2a* 1633—1686

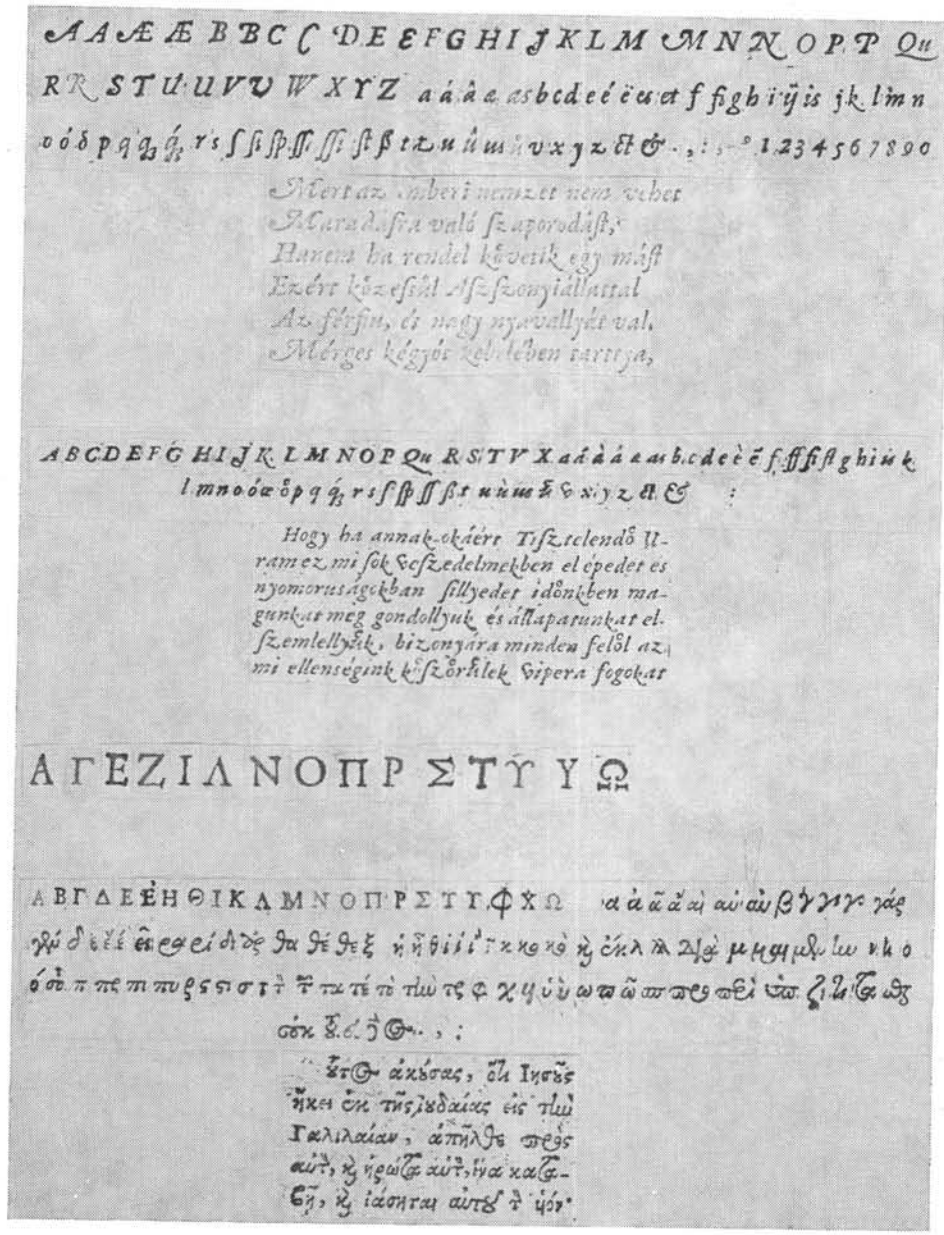

19 K 85 mm H: 2,6 l: 3,0 n: 1,7 p: 3,2 *I.630.04a* 1633—1686
26 K 70 mm H: 4,6 l: 3,8 n: 2,9 p: 3,4 *II.576.B1a* 1634—1683
35 G E: 3,6 1644—1706
18 G 85 mm H: 2,4 λ: 2,5 ν: 2,0 ρ: 2,8 *II.687.L4b* 1627—1739

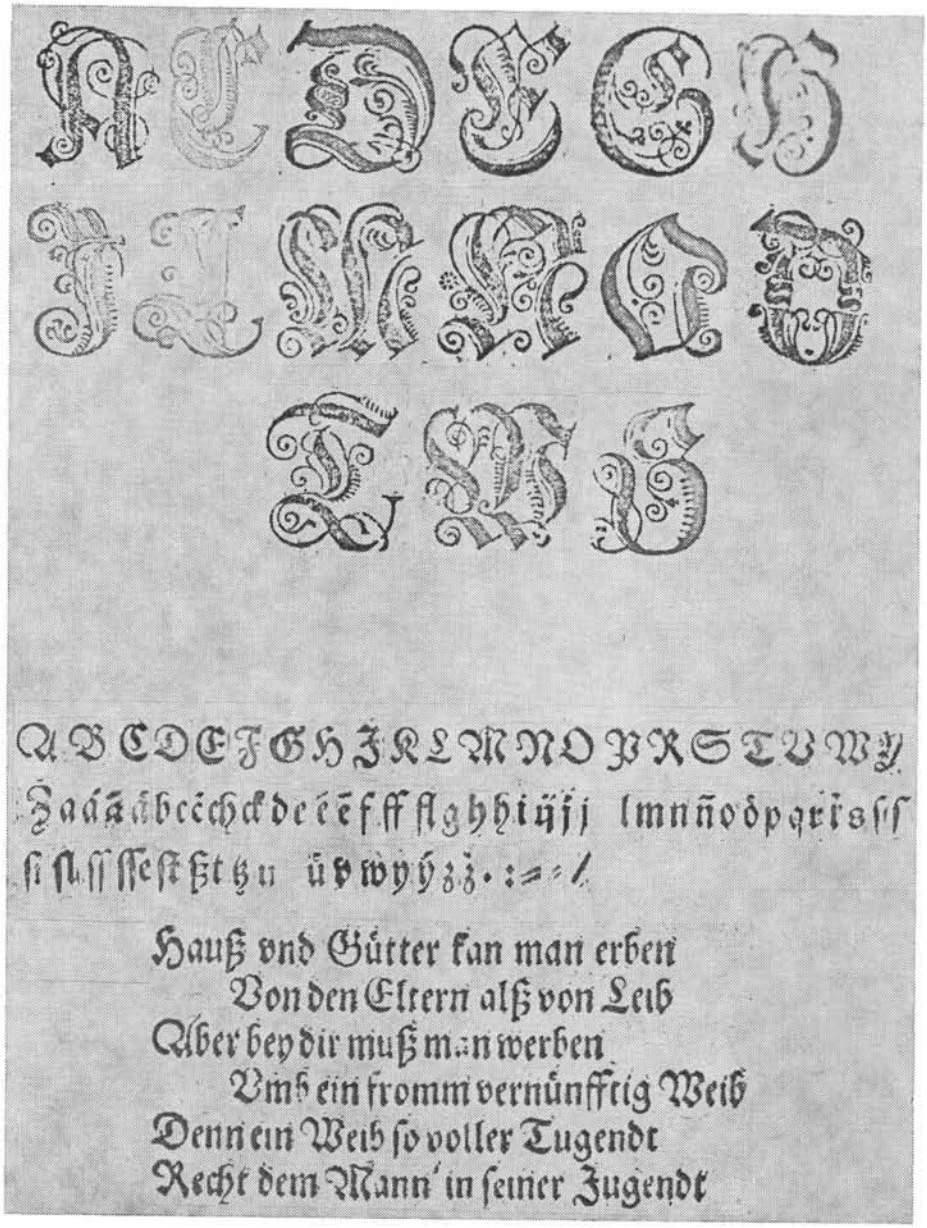

34aF H: 20,0 1644—1696
22 F 122 mm H: 5,5 l: 4,5 n: 3,4 p: 4,4 *II.856.A3a* 1634—1686

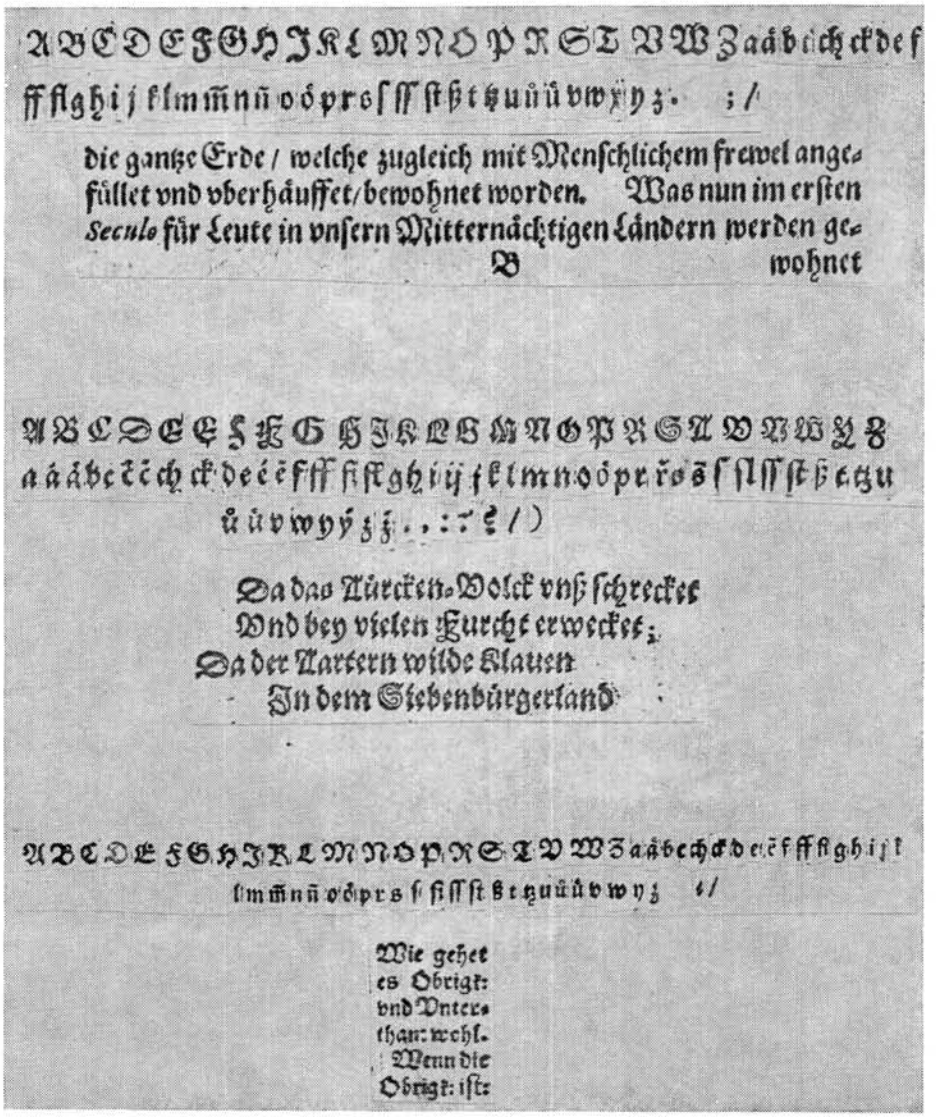

die gantze Erde / welche zugleich mit Menſchlichem frewel angefüllet vnd vberhäuffet / bewohnet worden. Was nun im erſten *Seculo* für Leute in vnſern Mitternächtigen Ländern werden gewohnet

Da das Türcken-Volck vnß ſchrecket
Vnd bey vielen Furcht erwecket;
Da der Tartern wilde Klauen
In dem Siebenbürgerland

Wie gehet
es Obrigk:
vnd Unter-
than: wohl.
Wenn die
Obrigk: iſt:

27 F 97 mm H: 4,6 l: 3,8 n: 2,9 p: 3,4 *II.576.B1a* 1634—1683
24 F 96 mm H: 4,2 l: 3,7 n: 2,8 p: 3,8 *II.907.A1b* 1634—1686
25 F 68 mm H: 2,8 l: 2,5 n: 1,7 p: 2,5 *II.805.B1a* 1634—1673

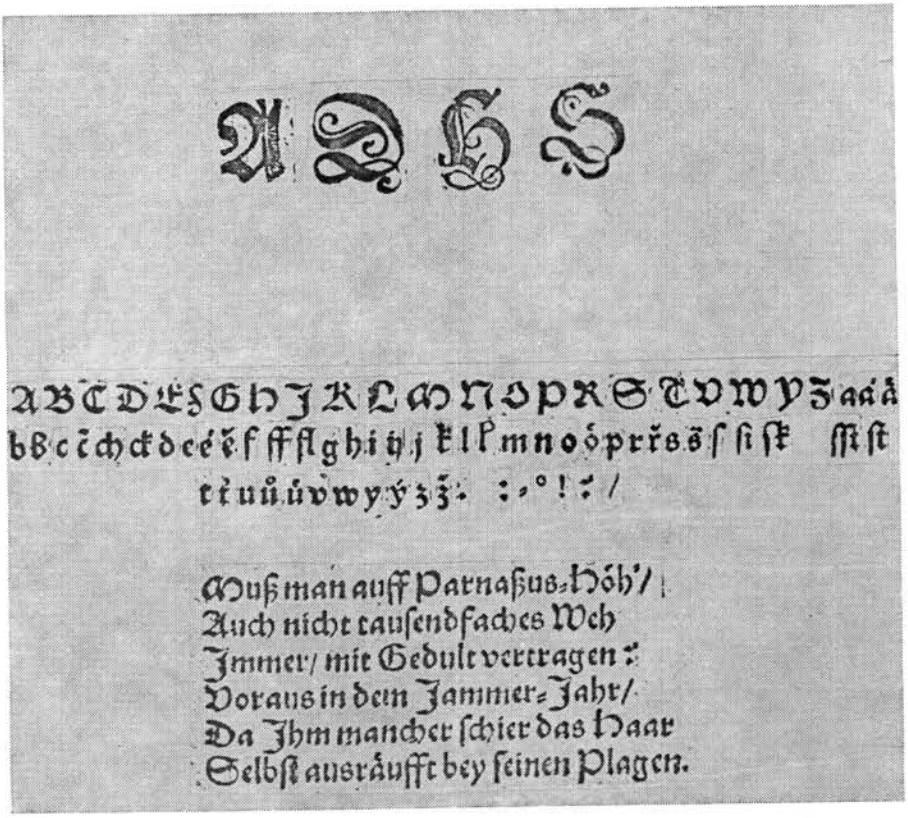

31 F H: 13,0 1641—1672
23 F 122 mm H: 4,0 l: 3,4 n: 2,8 p: 3,5 *II.900.A2a* 1633—1685

A BREWER-NYOMDA BETŰTÍPUSAI
1674—1681

Antikva típusok	*Kurzív típusok*
14,0 (16A)	
12,0 (17A)	
280 mm 11,0 (41A)	
9,0 (33A)	
8,5 (1A)	7,0 (45K)
180 mm 6,2 (2A)	
187 mm 6,0 (42A)	
148 mm 5,0 (43A)	5,1 (32K)
135 mm 4,7 (3A)	
123 mm 4,0 (44A)	124 mm 4,5 (40K)
98 mm 3,0 (37A)	97 mm 2,7 (28K)
85 mm 2,5 (36A)	85 mm 2,6 (19K)
58 mm 2,0 (38A)	58 mm 2,0 (39K)

Fraktúr típusok	*Svabachi típusok*	*Görög típusok*
18,0 (34aF)		
260 mm 9,0 (10F)		
160 mm 6,5 (11F)		
120 mm 5,5 (22F)	120 mm 5,7 (12F)	120 mm 3,6 (35G)
97 mm 4,6 (27F)	98 mm 4,0 (23F)	
96 mm 4,2 (24F)		
	85 mm 3,5 (15F)	85 mm 2,4 (18G)

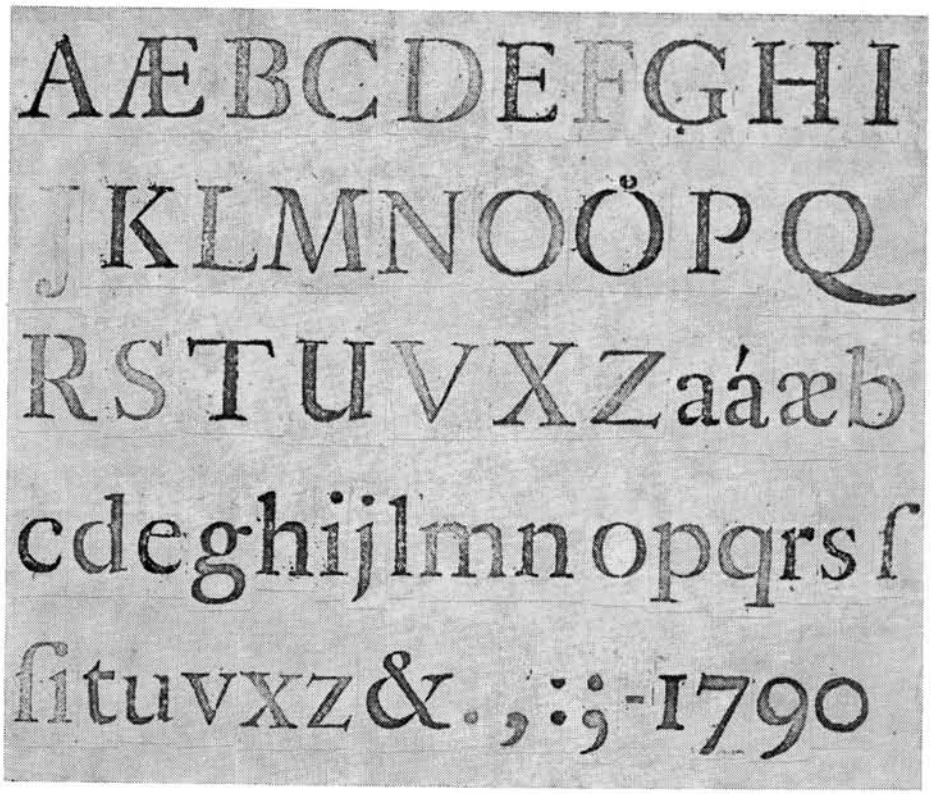

41 A H: 10,5 l: 10,8 n: 7,0 p: 10,6 1675—1727

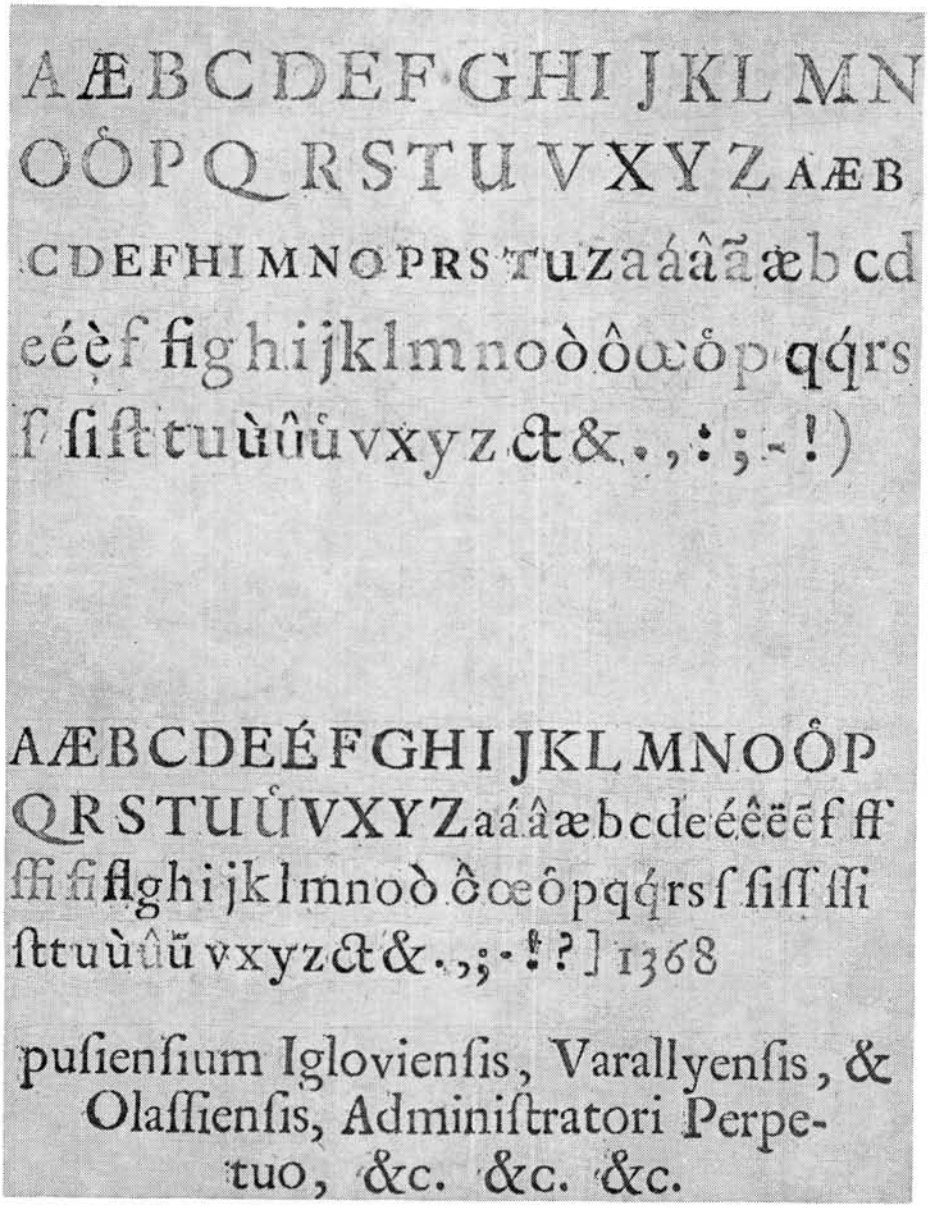

42 A H: 6,7 l: 6,8 n: 4,0 p: 6,2 1675—1729
43 A 150 mm H: 5,0 l: 5,4 n: 3,0 p: 5,0 *II.2068.*)(*1a* 1675—1729

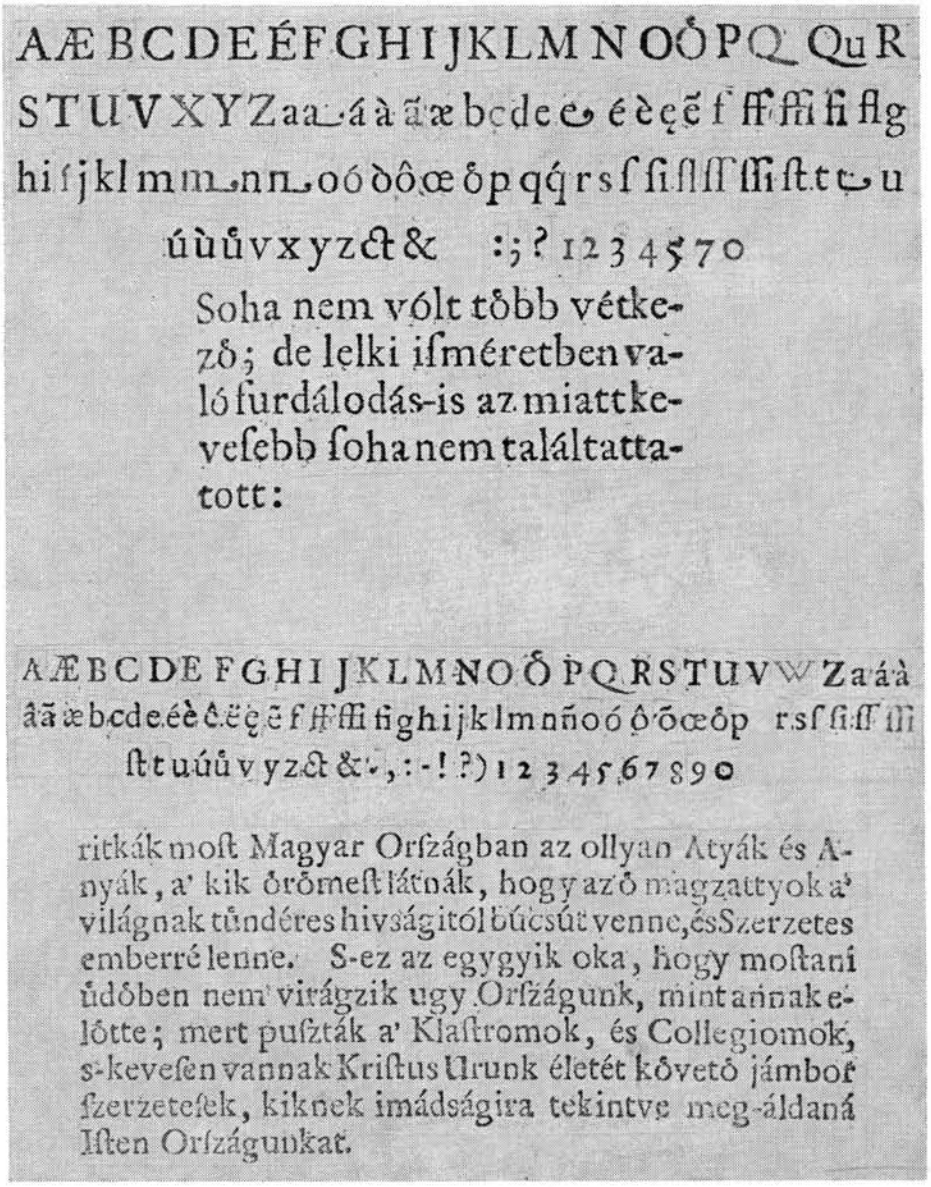

AÆBCDEÉFGHIJKLMNOÓPQ QuR
STUVXYZaa͜áàãæbcdee͜éèęẽfffffififlg
hiſjklmm͜nn͜oóòôœôpqq́rsſſiſlſſſſiſtt͜u
úùůvxyzct& :;?1234570

Soha nem vólt tôbb vétkezô; de lelki iſméretben való furdálodás-is az miattkeveſebb ſoha nem találtattatott:

AÆBCDEFGHIJKLMNOÓPQRSTUVWZaáà
âãæbcdeéèêëęẽfffffifighijklmnñoóôõœôp rsſſiſſſſi
ſttuúůvyzct&·,:-!?)1234567890

ritkák moſt Magyar Orſzágban az ollyan Atyák és Anyák, a' kik ôrômeſt látnák, hogy az ô magzattyok a' világnak tündéres hivságitól búcsút venne, és Szerzetes emberré lenne. S-ez az egygyik oka, hogy moſtani ůdôben nem virágzik ugy Orſzágunk, mint annak elôtte; mert puſzták a' Klaſtromok, és Collegiomok, s-keveſen vannak Kriſtus Urunk életét kôvetô jámbor ſzerzeteſek, kiknek imádságira tekintve meg-áldaná Iſten Orſzágunkat.

44 A 124 mm H: 4,0 l: 4,3 n: 2,9 p: 4,5 *I.1225.§12a* 1675—1728
37 A 96 mm H: 3,0 l: 3,2 n: 2,1 p: 3,1 *I.1343.A4a* 1674—1725

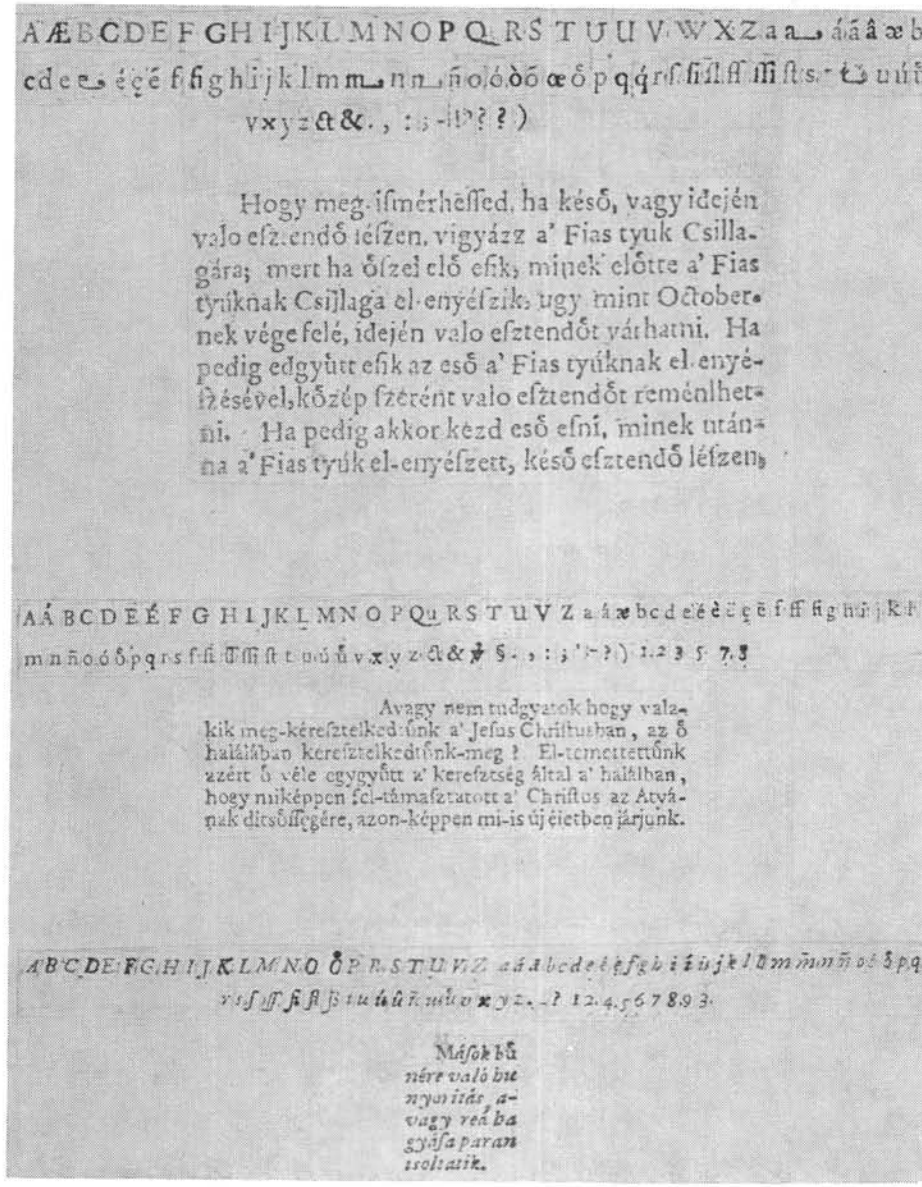

AÆBCDEFGHIJKLMNOPQRSTUUVWXZaa ááâæb
cdee éęé fſ ſ g h i j k l m m n n ñ o ó ò ō œ ŏ p q q r ſ ſ i ſ l ſſ ſſ i ſ t s - t u ú ů
v x y z ct & . , : ; - ! ? ?)

Hogy meg-iſmérheſſed, ha késő, vagy idején valo eſztendő léſzen, vigyázz a' Fias tyuk Csillagára; mert ha őſzel elő eſik, minek előtte a' Fias tyúknak Csillaga el-enyéſzik, ugy mint Octobernek vége felé, idején valo eſztendőt várhatni. Ha pedig edgyűtt eſik az eső a' Fias tyúknak el-enyéſzésével, kőzép ſzerént valo eſztendőt reménlhetni. Ha pedig akkor kezd eső eſni, minek utánna a' Fias tyúk el-enyéſzett, késő eſztendő léſzen,

AÁBCDEÉFGHIJKLMNOPQuRSTUVZaáæbcdeéèęēfſſſ ſ g h i j k l
m n ñ o ó ŏ p q r s ſ ſ i ſſ ſſ i ſ t u ú ů v x y z ct & ✠ § . , : ; ' - ?) 1. 2 3 5 7. 8

Avagy nem tudgyatok hogy valakik meg-kéreſztelkedtűnk a' Jeſus Chriſtusban, az ő halálában kereſztelkedtűnk-meg? El-temettettűnk azért ő véle egygyűtt a' kereſztség által a' halálban, hogy miképpen fel-támaſztatott a' Chriſtus az Atyának ditsőſſegére, azon-képpen mi-is új éietben járjunk.

ABCDEFGHIJKLMNOŎPRSTUVZ aáâbcdeéęfghiíijklmm̄nn̄oóŏpq
rsſſſſſſſſſſtuúûūuůvxyz. - ? 12.4.5.6.7.8.9.3.

Máſok bűnére való hunyoritás, avagy reá hagyáſa paranſoltatik.

36 A 85 mm H: 2,8 l: 2,9 n: 1,8 p: 2,8 *I.1167.90.* 1667—1708
38 A 58 mm H: 2,0 l: 1,9 n: 1,2 p: 1,9 *I.1165.81.* 1674—1724
39 K 68 mm H: 1,8 l: 1,9 n: 1,2 p: 2,2 *I.1165.121.* 1674—1708

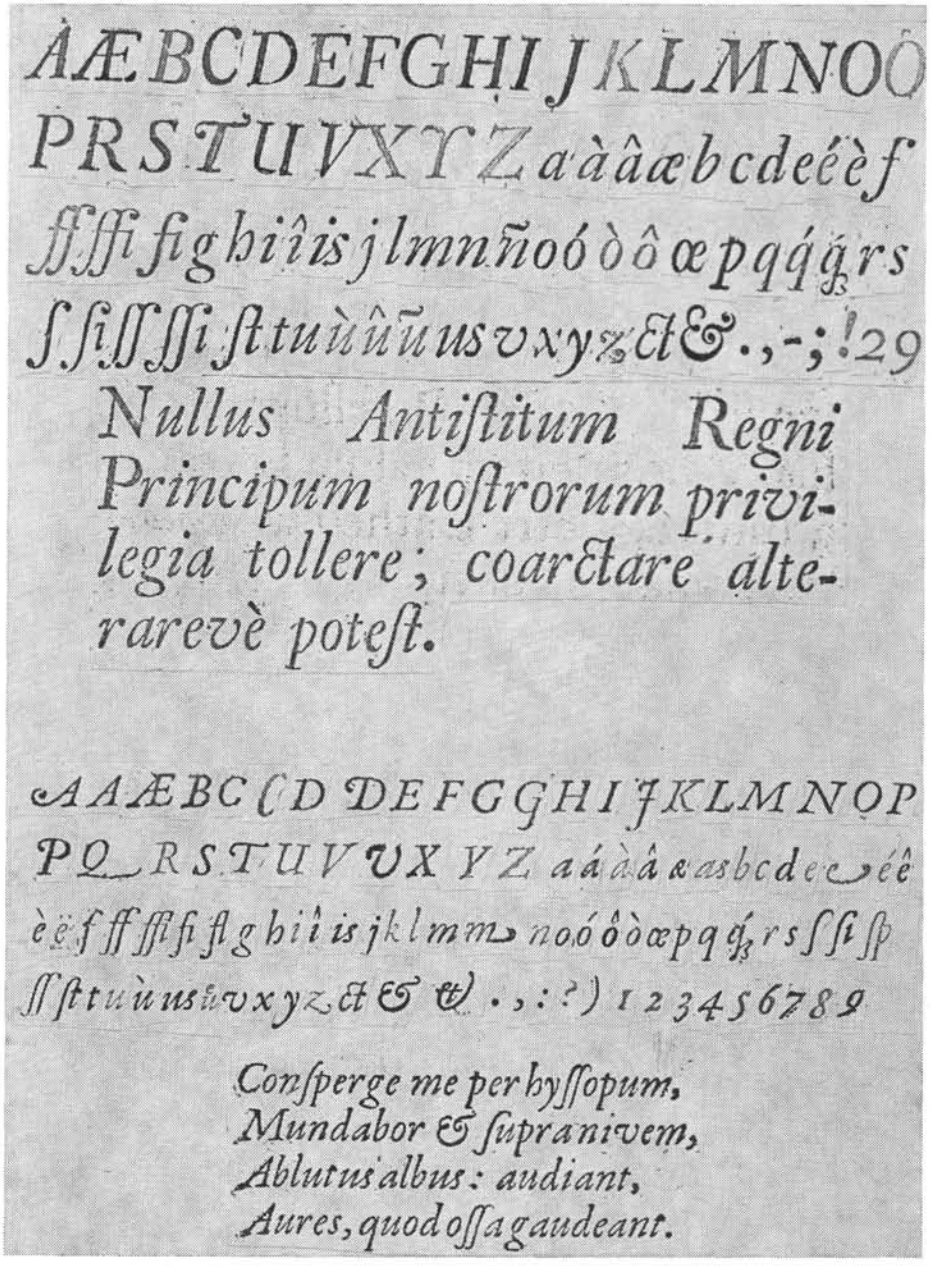

45 K 186 mm H: 7,0 l: 6,8 n: 4,0 p: 7,0 *II.2286.65.* 1675—1728
40 K 124 mm H: 4,2 l: 4,8 n: 2,5 p: 5,0 *I.1183.423.* 1674—1726

A BREWER-NYOMDA BETŰTÍPUSAI
1682—1699

Antikva típusok		*Kurzív típusok*	
	15,0 (63A)		
	14,0 (16A)		
	12,0 (17A)		
	12,0 (64A)		
280 mm	11,0 (41A)		
	9,0 (33A)		
	8,5 (1A)		
	7,0 (49A)		7,0 (45K)
187 mm	6,0 (42A)		
148 mm	5,0 (43A)		
140 mm	5,0 (51A)		
135 mm	4,7 (3A)		
123 mm	4,0 (44A)	124 mm	4,5 (40K)
98 mm	3,0 (37A)		
85 mm	2,5 (36A)	86 mm	3,0 (46K)
84 mm	3,0 (62A)		
72 mm	2,2 (61A)	68 mm	2,5 (67K)
58 mm	2,0 (38A)	58 mm	2,0 (39K)

Fraktúr típusok		*Svabachi típusok*		*Görög típusok*	
500 mm	23,2 (56F)				
420 mm	18,0 (59F)				
	18,0 (34aF)				
260 mm	9,0 (10F)				
232 mm	9,5 (55F)				
160 mm	6,5 (11F)				
137 mm	5,6 (47F)				
124 mm	4,8 (54F)	120 mm	5,7 (12F)	120 mm	3,6 (35G)
95 mm	4,0 (58F)	96 mm	4,7 (50F)		
84 mm	3,5 (57F)	84 mm	3,0 (48F)	85 mm	2,4 (18G)
70 mm	3,0 (60F)	84 mm	2,8 (69F)		
58 mm	2,8 (53F)	70 mm	3,0 (52F)		

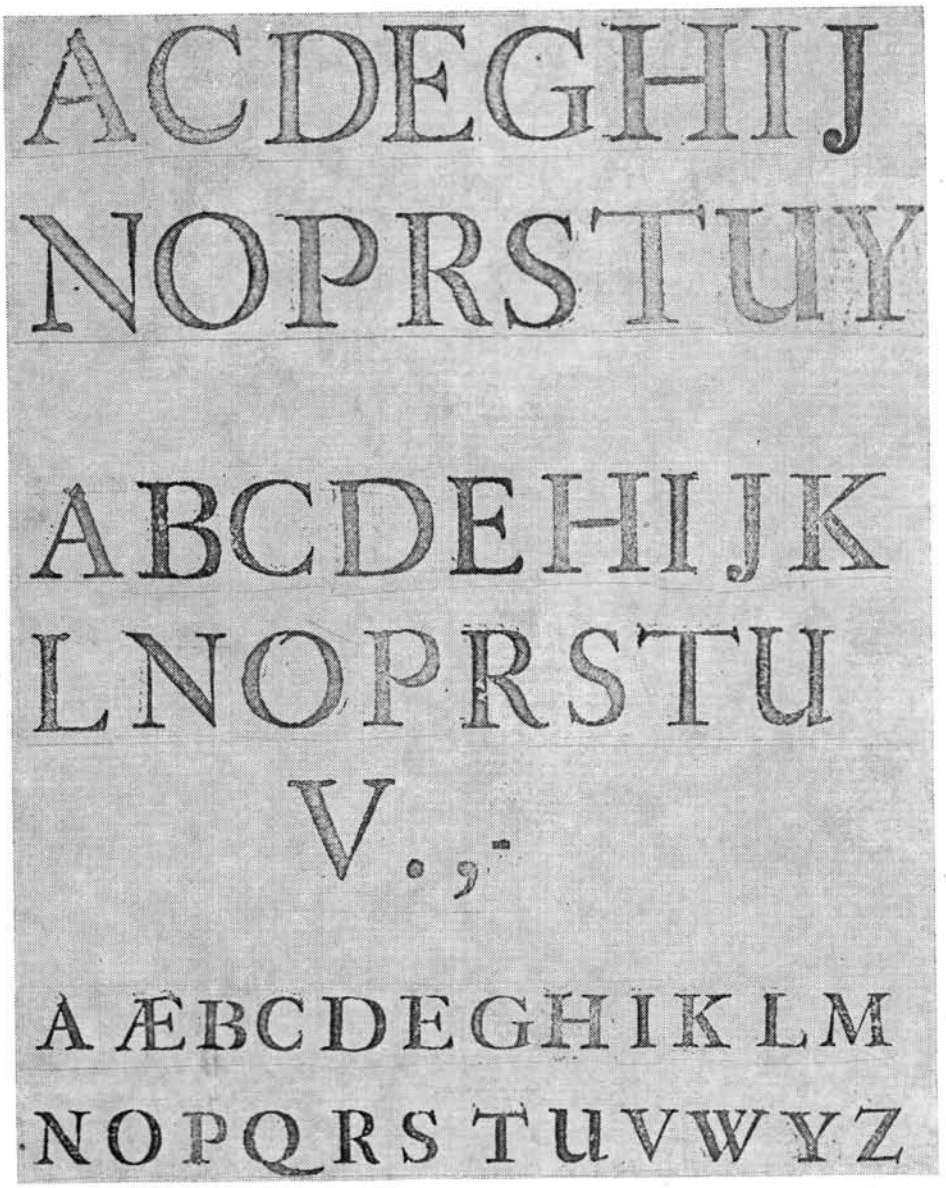

63 A H: 15,2 1692—1719
64 A H: 13,0 1693—1729
49 A H: 7,0 1683—1729

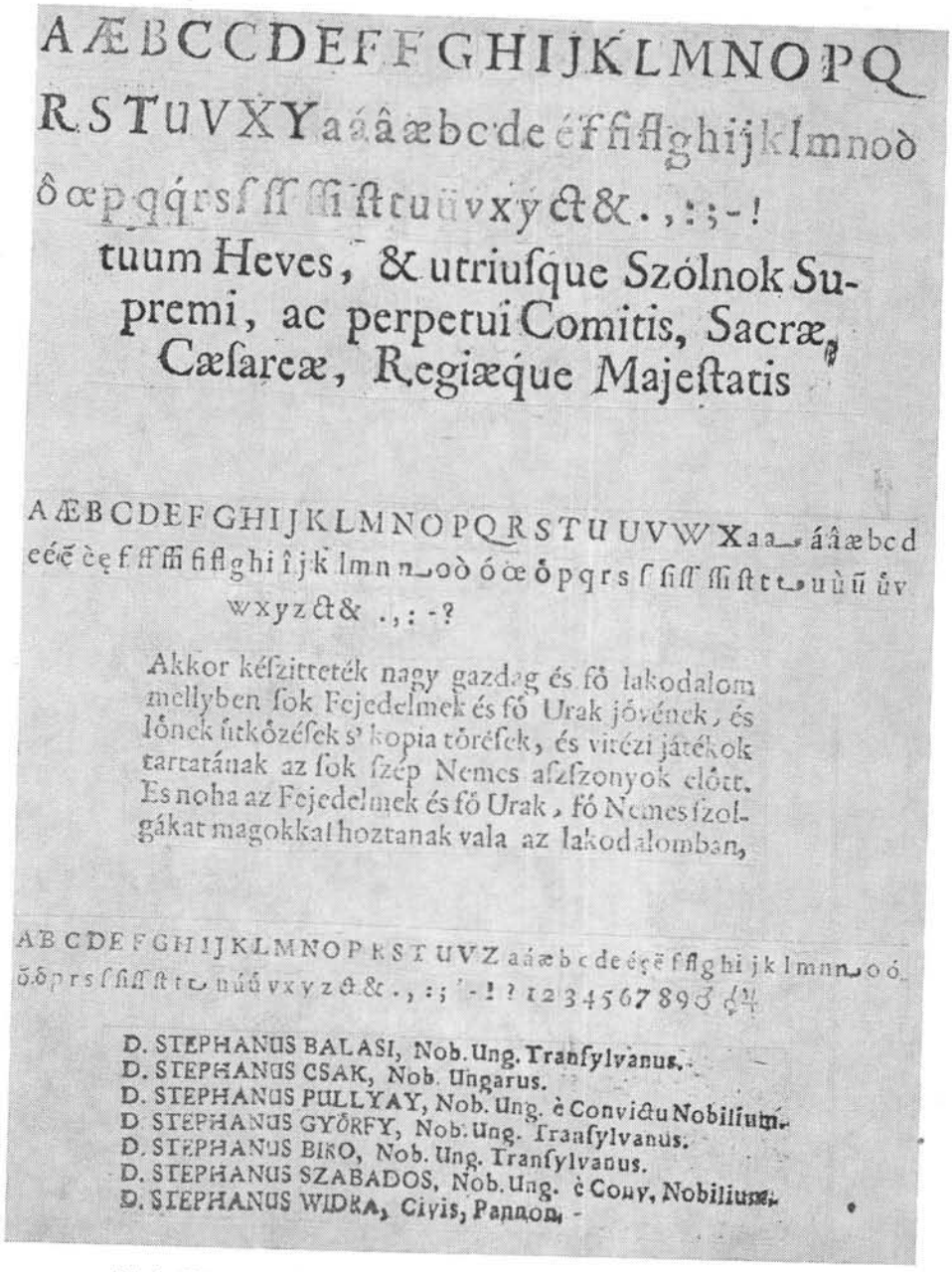

51 A 134 mm H: 50 l: 5,2 n: 3,0 p: 4,6 *II.1962.A1a* 1683—1724
62 A 84 mm H: 3,0 l: 3,0 n: 2,0 p: 3,0 *I.1375.A5b* 1690—1728
61 A 72 mm H: 2,2 l: 2,2 n: 1,7 p: 2,6 *II.1886.A1b* 1690—1719

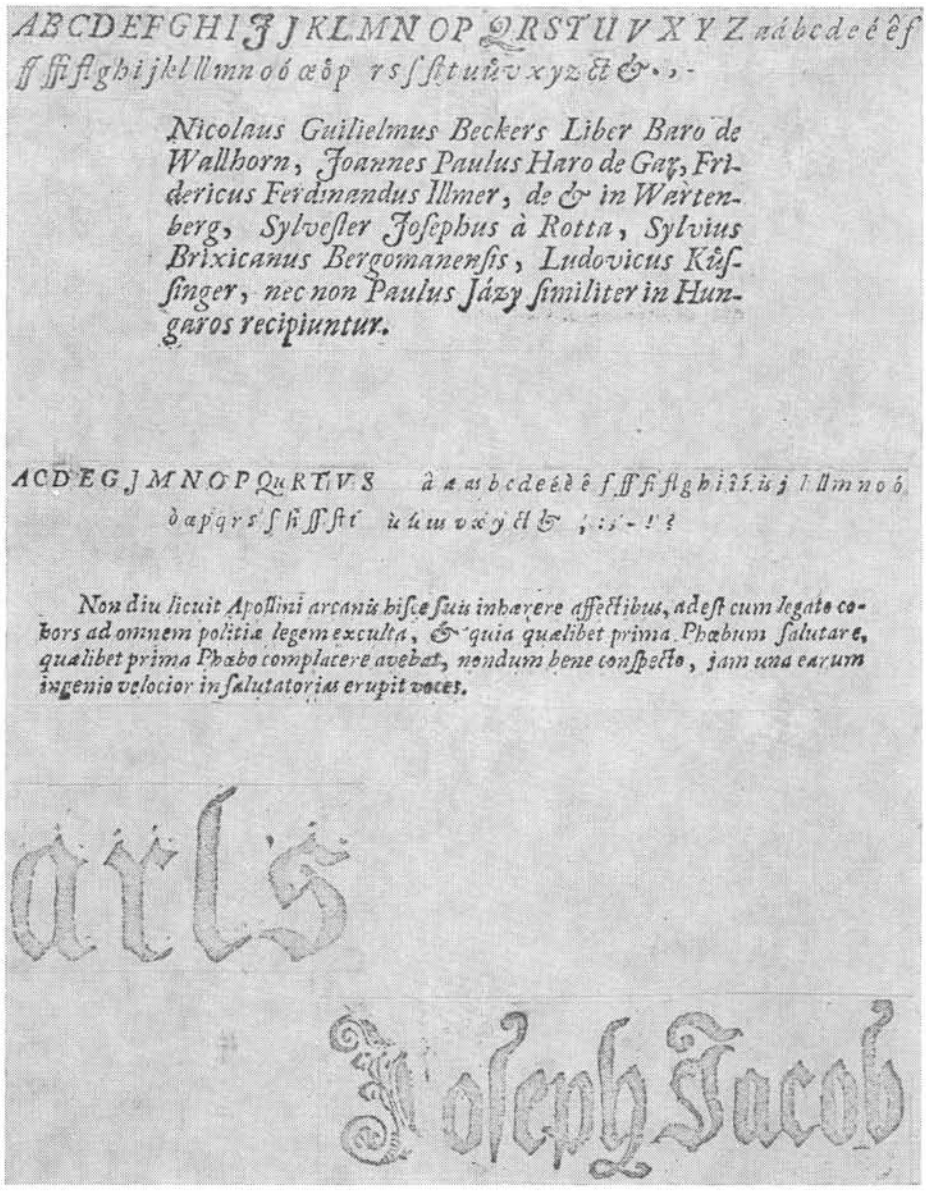

46 K 86 mm H: 3,0 l: 3,0 n: 1,8 p: 3,3 *II.1610.87.* 1685—1727
67 K 68 mm H: 2,5 l: 2,2 n: 1,5 p: 2,7 *II.1886.C3b* 1696—1725
56 F l: 23,2 a: 16,5 1688
59 F J: 18,0 b: 18,8 a: 10,8 p: 13,0 1688

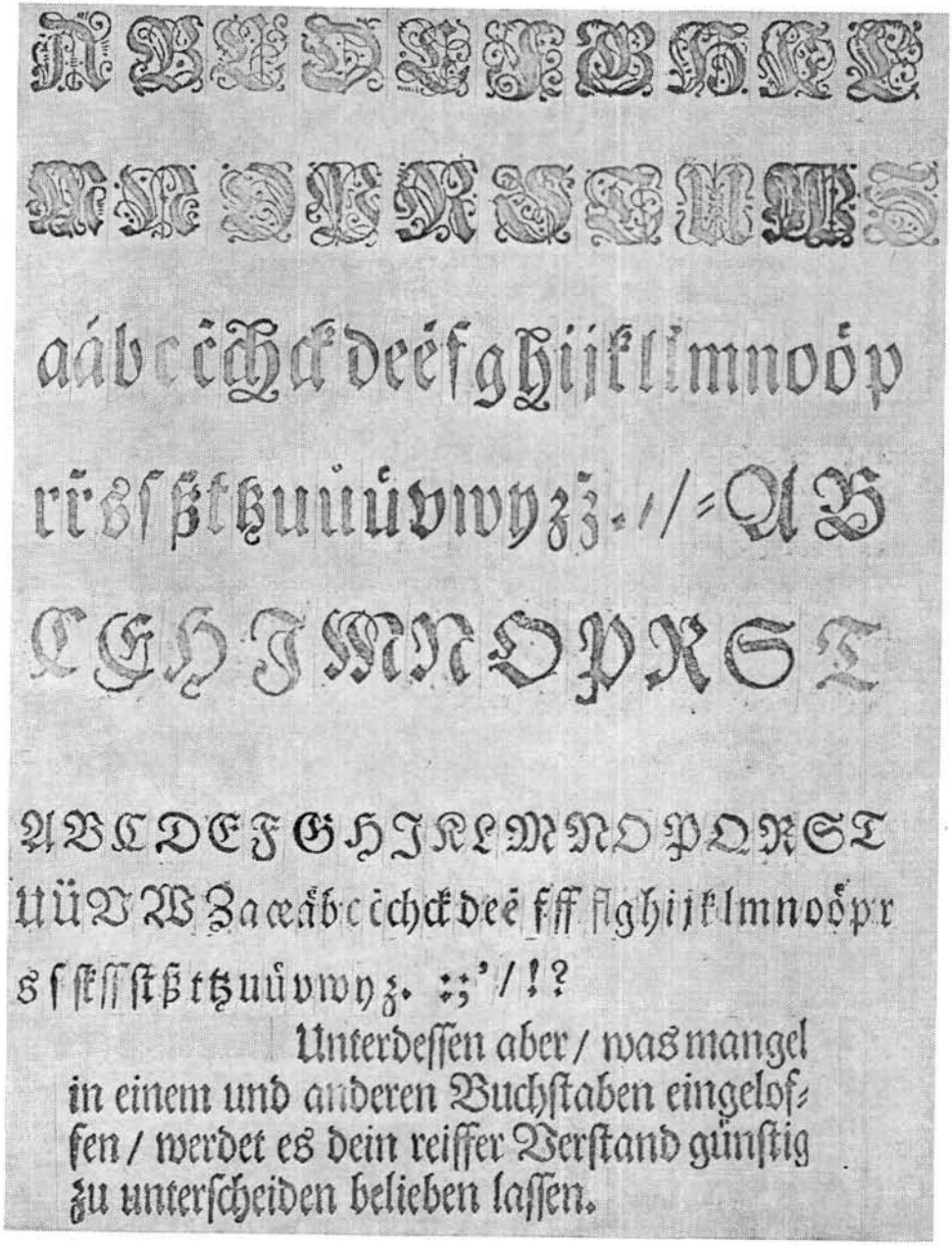

55 F H: 9,5 H iniciálé: 10,5 l: 9,0 n: 7,0 p: 9,0 1687—1729
47 F 137 mm H: 5,6 l: 5,2 n: 4,0 p: 5,1 *II.1690.x3b* 1682—1725

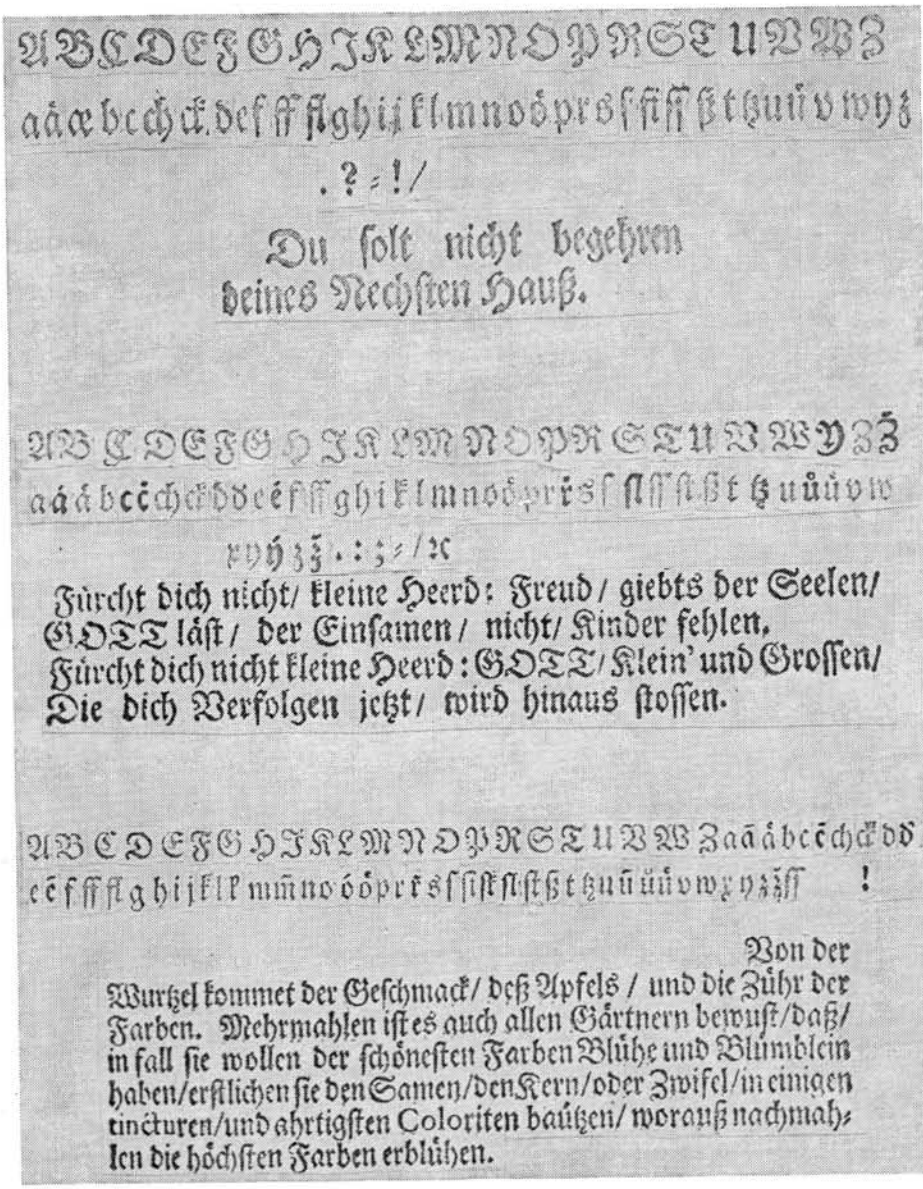

54 F 124 mm H: 4,8 l: 5,0 n: 3,3 p: 4,3 1687—1729
58 F 95 mm H: 4,0 l: 3,8 n: 2,8 p: 3,6 *II.2073.17.* 1688—1729
57 F 84 mm H: 3,5 l: 3,0 n: 2,2 p: 3,0 *II.1690.1.* 1688—1727

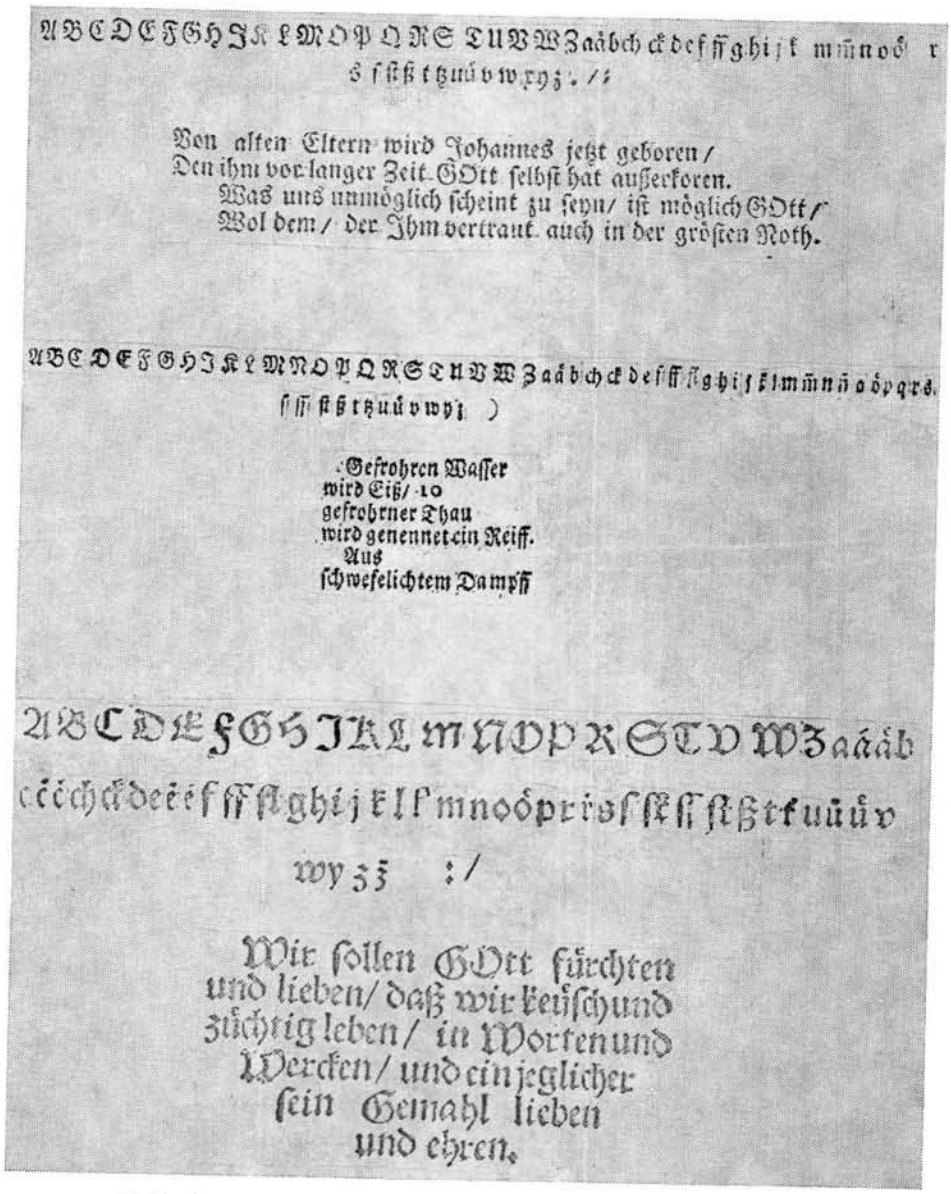

60 F 95 mm H: 4,0 l: 3,8 n: 2,8 p: 3,6 *II.2073.17.* 1688—1729
53 F 58 mm H: 2,8 l: 2,3 n: 1,8 p: 2,0 *I.1338.19.* 1683—1718
50 F 96 mm H: 4,7 l: 4,2 n: 3,0 p: 3,6 *II.1799.B5a* 1683—1705

A B C D E F G H I K L M N O P R S T V W Z a ä b c ch ck d e f ſſ fi
g h i j k l m m̃ n o ó p q r s ſ ſi ſſ ſſi ſt ß t tz u ů v w x y z. :=/? ꝛc

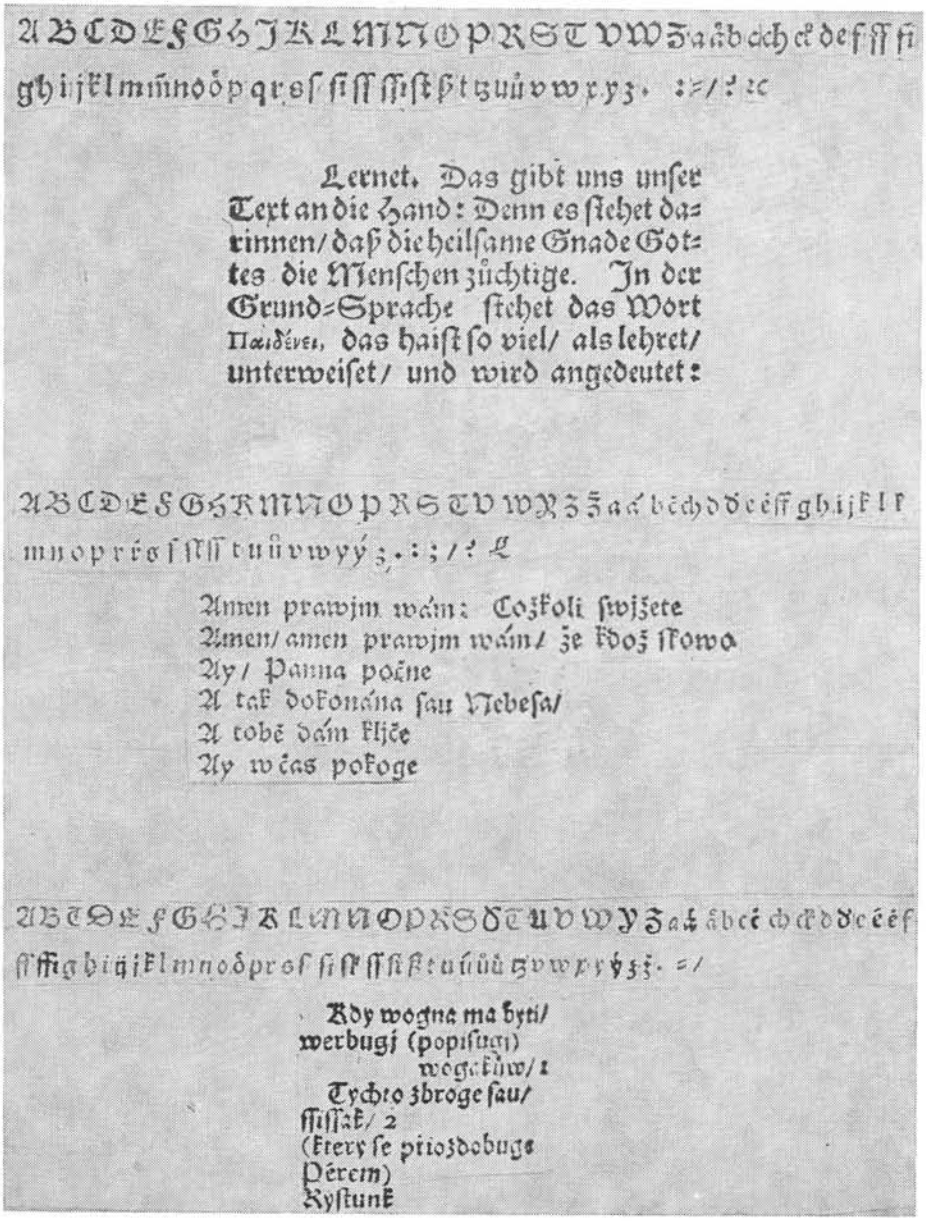

Lernet. Das gibt uns unſer Text an die Hand: Denn es ſtehet darinnen/ daß die heilſame Gnade Gottes die Menſchen züchtige. In der Grund-Sprache ſtehet das Wort Παιδένει, das haiſt ſo viel/ als lehret/ unterweiſet/ und wird angedeutet:

A B C D E F G H K M N O P R S T V W Y Z Ž a á b č ch d ď e é ſſ g h i j k l k
m n o p r ř s ſ ſſ ſſ t u ů v w y ý z. : ; / ? L

Amen prawjm wám: Cožkoli ſwjžete
Amen/ amen prawjm wám/ že kdož ſkowo
Ay/ Panna počne
A tak dokonána ſau Nebeſa/
A tobě dám kljče
Ay w čas pokoge

A B T D E F G H I K L M N O P R S Ď T U V W Y Z a á ä b c č ch ck d ď e é é f
ſſ ſſ g h i ij j k l m n o ó p r s ſ ſi ſſ ſſ ſt ß t u ú ů ů tz v w x y ý z ž. =/

Kdy wogna ma byti/
werbugj (popiſugj)
wogakůw/ 1
Tychto zbroge ſau/
ſſiſſak/ 2
(ktery ſe přiozdobuge
Pérem)
Ryſtunk

48 F 84 mm H: 3,0 l: 3,0 n: 2,2 p: 3,0 *II.1504.C8b* 1682—1726
69 F 84 mm H: 2,8 l: 2,4 n: 1,9 p: 2,6 1699—1724
52 F 70 mm H: 3,0 l: 2,8 n: 1,9 p: 2,7 *I.1138.286.* 1684—1724

A BREWER-NYOMDA BETŰTÍPUSAI
1700—1739

Antikva típusok	*Kurzív típusok*	*Görög típusok*
21,0 (29A)		120 mm 3,6 (35G)
15,0 (63A)	300 mm 12,7 (91K)	85 mm 2,4 (18G)
12,0 (64A)		
280 mm 11,0 (41A)		
240 mm 8,7 (86A)		
7,0 (49A)	7,0 (45K)	
187 mm 6,0 (42A)		
148 mm 5,0 (43A)		
140 mm 5,0 (51A)		
123 mm 4,0 (44A)	124 mm 5,7 (89K)	
124 mm 4,0 (92A)	124 mm 4,5 (40K)	
108 mm 3,6 (93A)		
100 mm 3,2 (85A)	100 mm 4,0 (90K)	
84 mm 3,0 (62A)	86 mm 3,0 (46K)	
	85 mm 3,0 (71K)	
	76 mm 2,6 (82K)	
70 mm 2,6 (79A)	72 mm 2,4 (81K)	
68 mm 2,2 (61A)	68 mm 2,5 (67K)	
62 mm 2,0 (75A)	62 mm 2,0 (76K)	
58 mm 2,0 (38A)	58 mm 2,0 (39K)	

Faktúr típusok	*Svabachi típusok*	*Héber típus*
47,0 (95F)		2,5 (77H)
660 mm 31,5 (88F)		
500 mm 25,0 (94F)		
20,0 (96F)		
260 mm 14,0 (72F)		
232 mm 9,0 (55F)		
180 mm 8,2 (87F)		
140 mm 6,0 (78F)		
137 mm 5,6 (47F)		
124 mm 4,8 (54F)		
95 mm 4,0 (58F)	96 mm 4,7 (50F)	
84 mm 3,5 (57F)	84 mm 3,0 (48F)	
	84 mm 2,8 (69F)	
70 mm 3,0 (60F)	70 mm 3,0 (52F)	
62 mm 2,2 (70F)		
58 mm 2,8 (53F)		

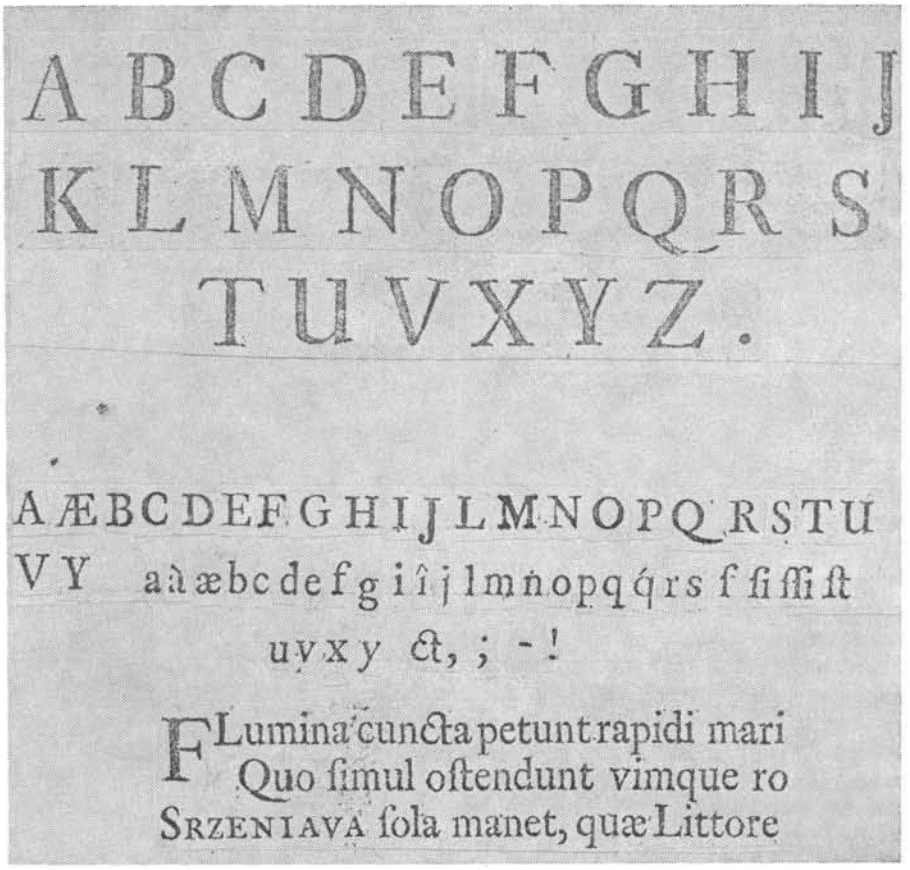

86 A H: 8,7 1708—1739
92 A 124 mm H: 4,0 l: 4,0 n: 2,6 p: 4,2 *Petrik II.288.A1b* 1722—1739

A Æ B C D E G H I J L M N O P R S T U V a â æ b c d
e è f ff fi g h í j l m n o ò ô p q r s ſ ſi ſſ ſſi ſt t u ù û v x & &
. , : ;)

Glorioſe ac Magna-
nime PRINCEPS, indulgentiſſime DOMINE,
quæ me ad ſuſcipiendas conſilii hujus rationes impel-
lerent. Sed nec ſolæ tamen iſtæ mihi fuerunt, nec
inter plures præcipuæ.

A Á B D É F H I J K L M N O P R S T U Ú a á b d e é f fi
g h i í j k l m n o ó ô p r s ſ t u ú v y z . , : ; - ’

Ne tsi-nálj te-ma-gad-nak fa-ra-gott ké-
pet, és ſem-mi ha-ſon-la-tos-sá-got a-zok-
nak for-má-jok-ra, mel-lyek fenn az ég-
ben, vagy itt a-latt a’ fŏl-dŏn, vagy a’ vi-
zek-ben a’ fŏld a-latt vagy-nak; Ne ha-jolj-
meg a-zok-nak, és ne tiſz-tel-jed a-zo-kat:

A B C D E F G H I J K L M N O Ö P Qu R S T Ü V X a æ b c d e f ff fi g h i k l m
n o ö p q r s ſ ſi ff ffi ſt t u ü v x y z & &. , : ; - ! 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

43. Stellæ fixæ cum o-
ctáva ſphæra æquáliter
progrediúntur; ſed inæ-
quáliter corúſcant: qua-
rum nonnúllæ conſtítuunt
duódecim ſigna zodiaci,

93 A 108 mm H: 3,6 l: 3,5 n: 2,2 p: 3,4 *Petrik II.288.*)(*3b* 1727—1739
85 A 100 mm H: 3,2 l: 3,2 n: 2,2 p: 3,5 *Petrik I.7.A3a* 1707—1739
79 A 70 mm H: 2,6 l: 2,2 n: 1,7 p: 2,5 *Petrik I.432.6.* 1704—1739

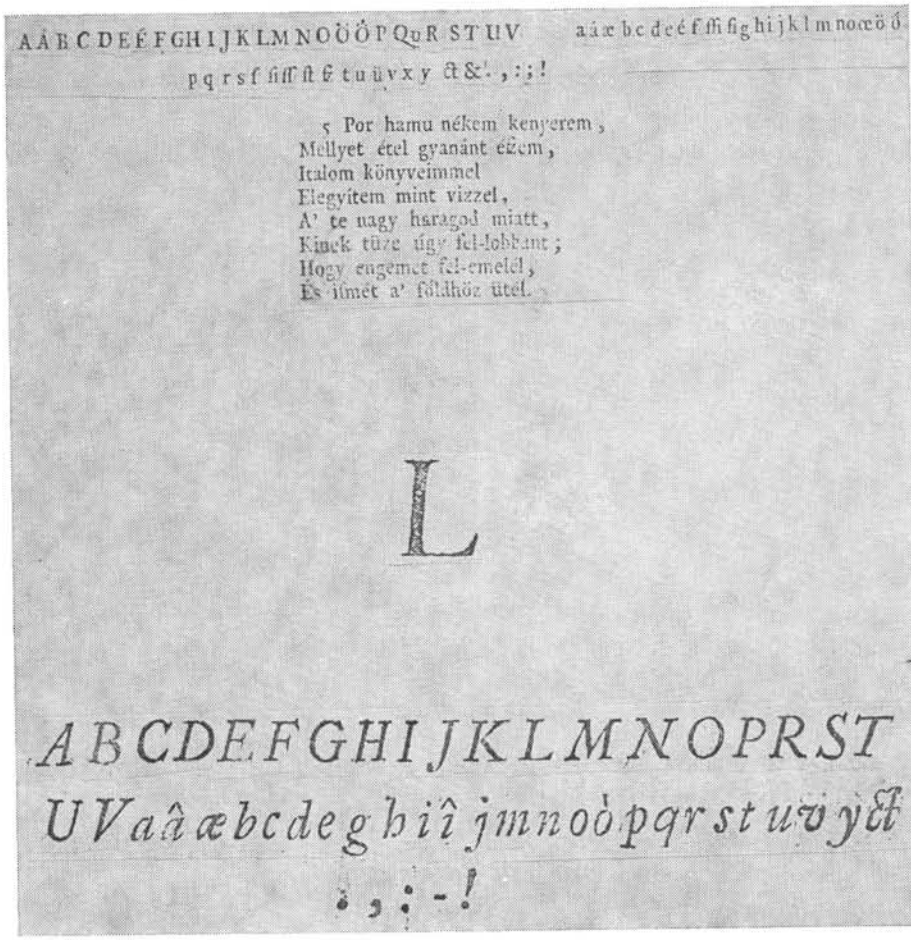

75 A 62 mm H: 2,0 l: 2,0 n: 1,3 p: 2,0 *I.1676.211.* 1703—1728
91 K L: 12,7 1724—1729
89 K H: 5,7 l: 5,7 n: 3,2 p: 5,8 1724—1739

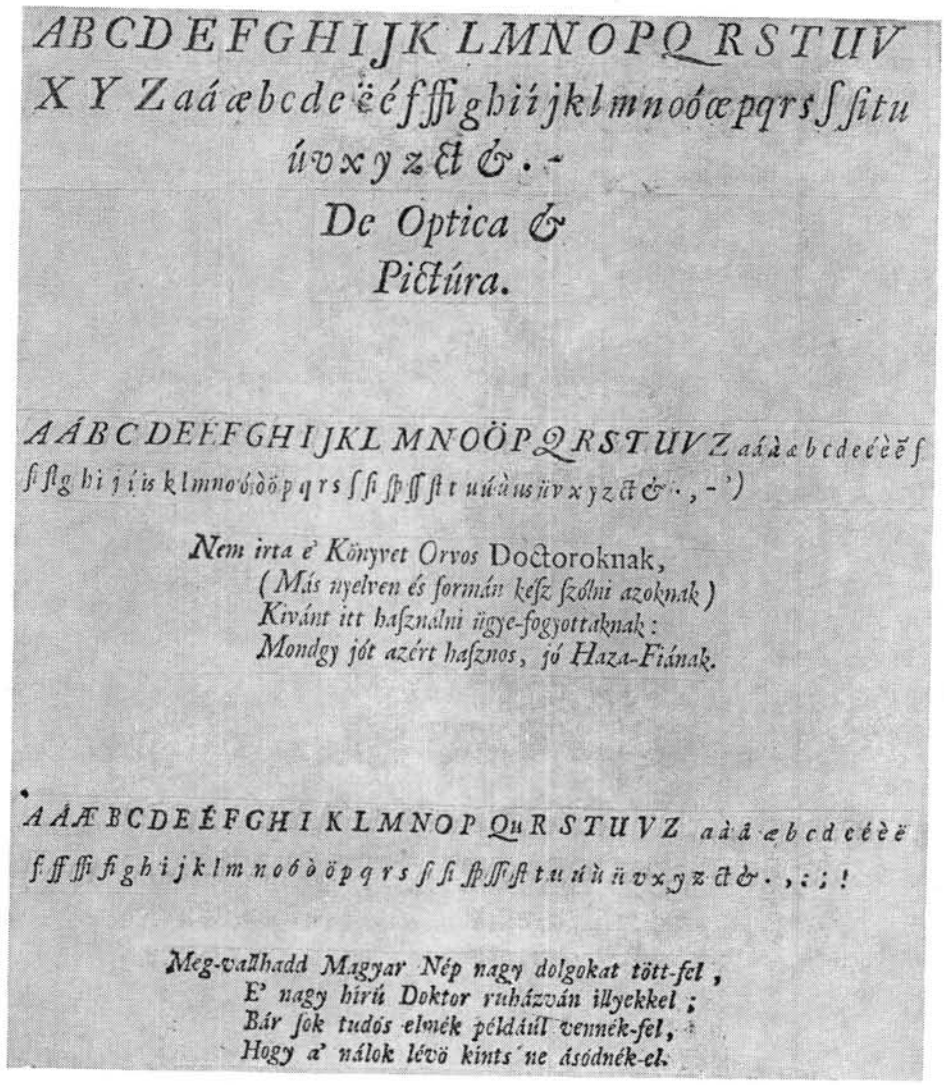

ABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUV
XYZaáæbcdeëéfffighiíjklmnoóœpqrsſſitu
úvxyzct &.-

De Optica &
Pictúra.

AÁBCDEÉFGHIJKLMNOÖPQRSTUVZaáàæbcdeéèëf
ſiſſghijíisklmnoóòöpqrsſſiſpſſſttuúùusüvxyzct&.,-')

Nem irta e' Könyvet Orvos Doctoroknak,
(Más nyelven és formán kész ſzólni azoknak)
Kivánt itt haſználni ügye-fogyottaknak:
Mondgy jót azért haſznos, jó Haza-Fiának.

AÁÆBCDEÉFGHIKLMNOPQuRSTUVZaàâæbcdeéèë
fffffifighijklmnoóòöpqrsſſiſpſſſſttuúùüvxyzct&.,:;!

Meg-vallhadd Magyar Nép nagy dolgokat tött-fel,
E' nagy hírű Doktor ruházván illyekkel;
Bár ſok tudós elmék példáúl vennék-fel,
Hogy a' nálok lévö kints ne ásódnék-el.

90 K 100 mm H: 4,0 l: 4,0 n: 2,6 p: 4,2 *Petrik I.432.141.* 1724—1739.
71 K 85 mm H: 3,0 l: 2,5 n: 1,5 p: 2,9 *I.1635.A8b* 1701—1729
82 K 76 mm H: 2,6 l: 2,5 n: 1,8 p: 2,7 *I.1746.q4b* 1704—1739

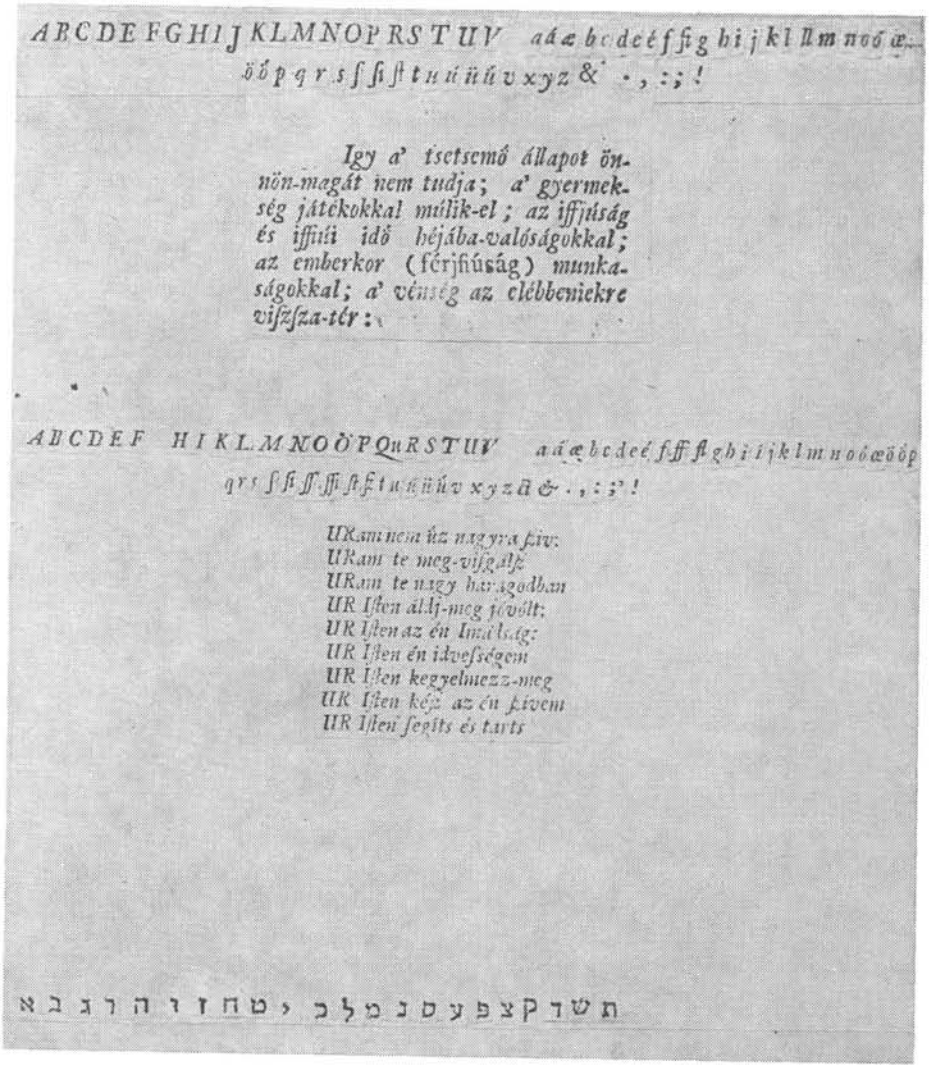

81 K 72 mm H: 2,4 l: 2,2 n: 1,6 p: 2,6 *Petrik I.432.37.* 1704—1739
76 K 62 mm H: 2,0 l: 2,0 n: 1,3 p: 2,2 *I.1676.325.* 1703—1728
77 H 2,3 1703—1704

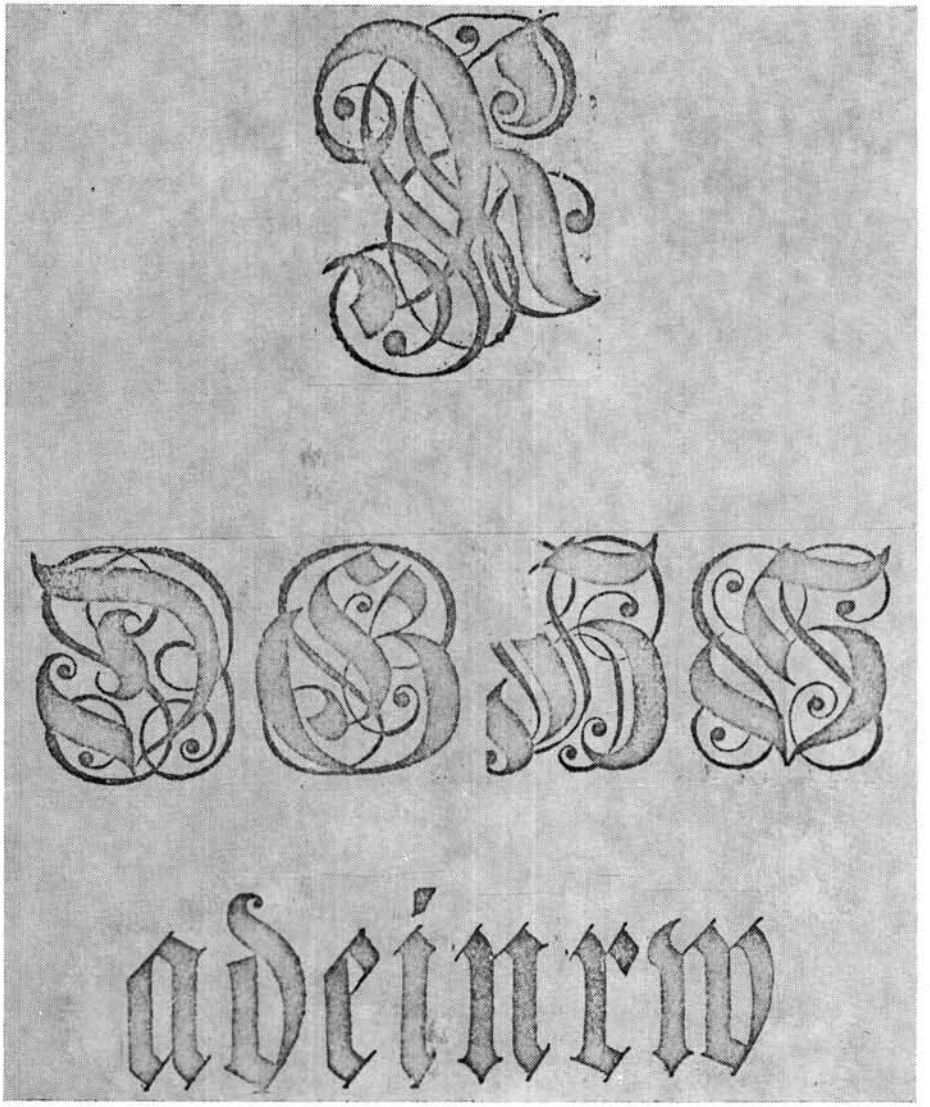

95 F R: 47,0 1729—1739
88 F H: 31,5 d: 26,0 n: 21,0 1726—1739

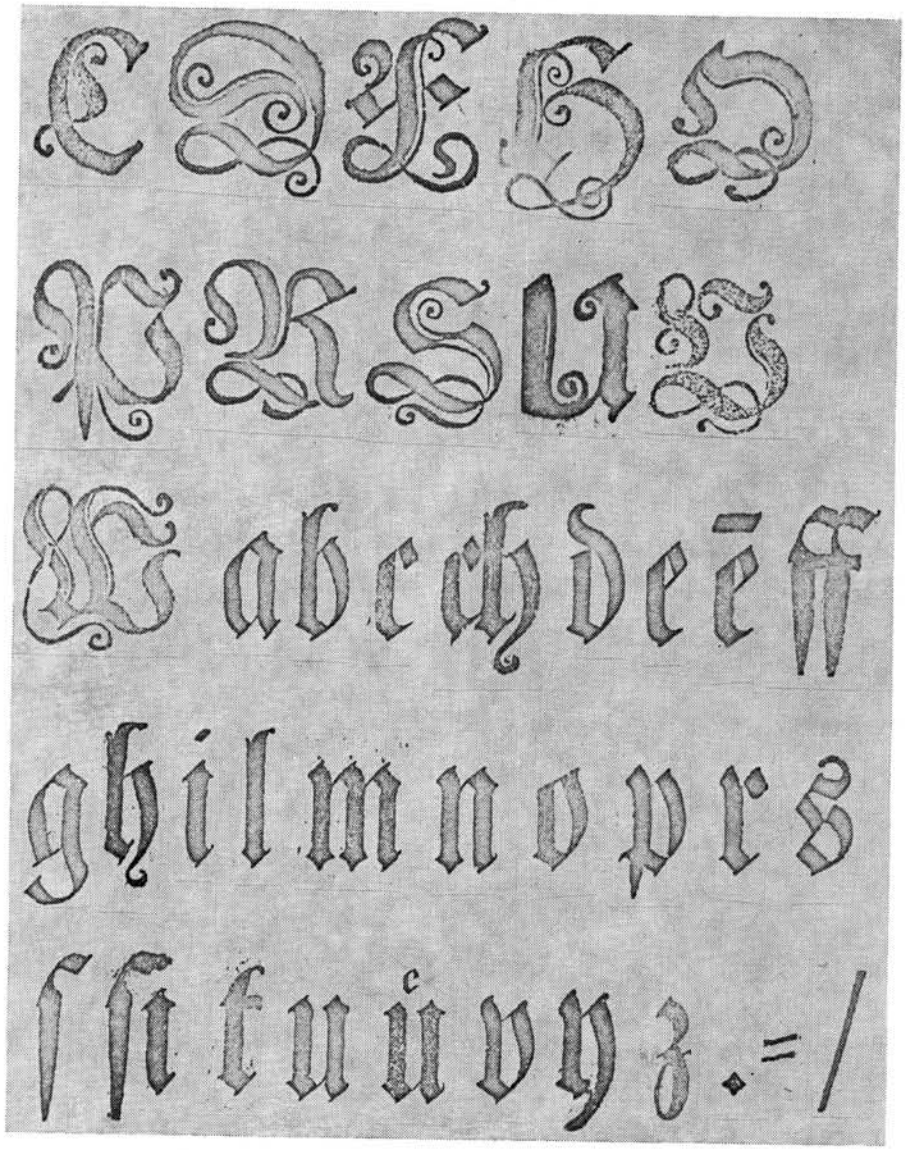

96 F H: 20,0 l: 18,4 n: 14,3 p: 18,0 1729—1739

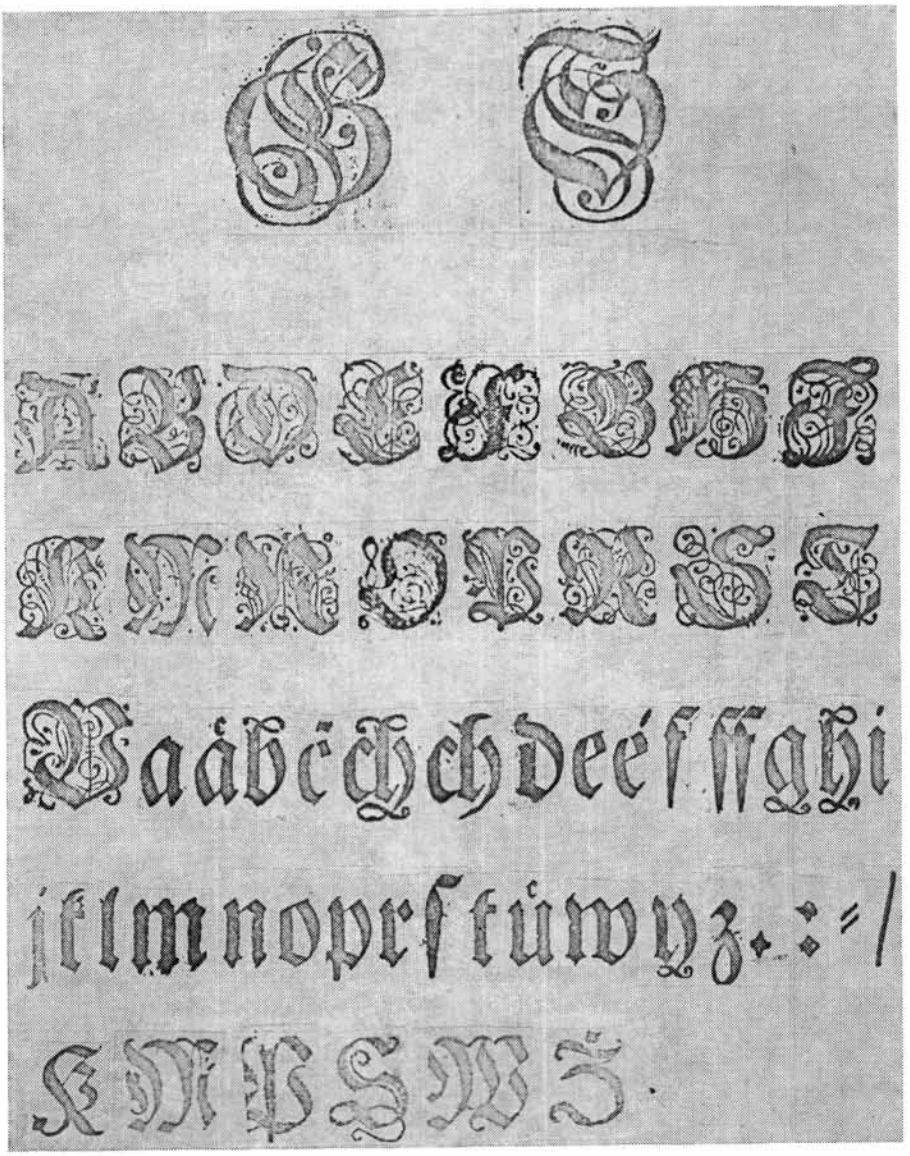

94 F G: 25,0 1729—1739
72 F H: 14,0 l: 11,0 n: 9,0 p: 11,2 1700—1729

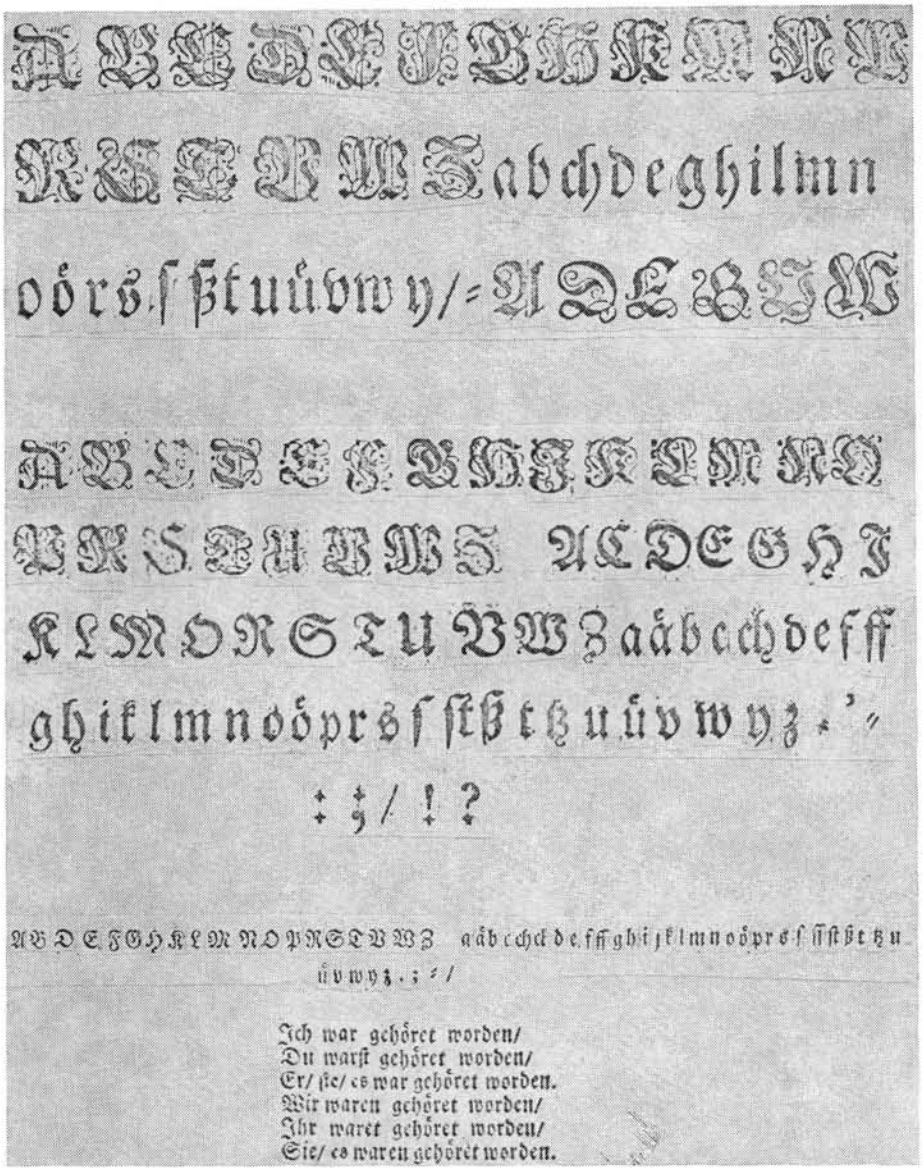

87 F H: 8,2 díszes H: 8,8 l: 7,1 n: 4,8 g: 7,2 1725—1739
78 F H: 6,0 díszes H: 6,9 l: 5,3 n: 4,4 p: 5,0 1703—1729
70 F 62 mm H: 2,2 l: 2,0 n: 1,6 p: 2,2 1700—1729

A LŐCSEI KÖNYVMŰVÉSZET

A lőcsei nyomdakészlet további része: iniciálék, díszek, cifrák

A lőcsei nyomtatványok külsejének megítélésénél nem elhanyagolható szerepük van a nyomtatásra használt betűtípusoknak, az alkalmazott díszítő elemek szerepe azonban méginkább jelentős. Olyan lőcsei nyomtatvánnyal, amelyen csak betűtípusok szerepeltek volna, díszek nem, egyáltalán nem találkozunk: a kor szellemétől teljesen idegen volt az ilyen végletes egyszerűség. Minden könyvön látható volt valamilyen díszítő anyag, akár cifra, akár záródísz vagy iniciálé (szedett iniciálé). Vizsgáljuk meg ezért, milyen díszítő anyagokkal rendelkezett a lőcsei Brewer-nyomda.

Lorenz Brewer nyomdakészletében csak négy, viszonylag teljes, antikva betűs iniciálésorozat volt 18×17, 22×20, 25×25 és 19×19 mm nagyságban (a, b, f, i sorozat), egy fraktúr szöveghez használt lombard iniciálésorozat 30—33×25—32 mm méretben (k), a többi kevés darabot tartalmazott (d sorozat), vagy éppen egyedi iniciálé volt (c, e, g, h, l). A leggyakrabban használt iniciálék az a, b és f sorozat darabjai, hasonló stílusúak voltak: keret nélküli, fehér alapon sávozott, ornamentális minta fehér betűképpel. Ilyen, ill. ehhez hasonló iniciálékat már magyarországi tipográfiák készletében is találunk.[77] Ezeknek az iniciáléknak különösebb művészi értékük nem volt: az eredeti növényi minta a sávozás következtében alig felismerhető, túlságosan megszerkesztett, meglehetősen sablonosnak hatottak. Ritkábban használt, de szebb volt a stilizált növényi díszítésű d iniciálésorozat (kettős keretezésű, sávozás nélküli, fehér betűképpel), valamint a kisméretű, szintén kettős keretezésű, fekete mintájú, fekete betűképpel ellátott i iniciálésorozat (ez utóbbi a debreceni nyomda készletében is szerepelt, feltehetően egy forrásból vásárolta a két tipográfia).[78]

A Samuel Brewer idejében beszerzett új iniciálék átlagban jóval nagyobb méretűek voltak a korábbiaknál: 48×47 mm nagyságú is akadt közöttük (n, q), sőt a lombardok között 51×51, 56×55 mm nagyságú is (t, w). Arányaiknál fogva ezeket az iniciálékat csak fólió alakú nyomtatványon lehet elképzelni, már negyedrét könyveknél is túlméretezettek lettek volna. A kisebb méretű nyomtatványoknál elsősorban az m iniciálésorozatot használták, amely 25×24 mm nagyságú, keret nélküli, stilizált növényi, ill. figurális mintájú iniciálé, fehér betűképpel: a virágokat, faunt, puttókat, mókust stb. ábrázoló iniciálék igényesen megalkotott, művészi darabok. Még inkább ezt mondhatjuk az n iniciálésorozat betűire: a nagyobb méret jobban kidolgozott, gazdagabb figurális ábrázolást tett lehetővé. A q sorozat részben figurális, részben stilizált növényi mintájú: az ide-oda tekeredő indák nagyon lendületesek, szinte érezzük a mozgást, amelyet rögzít. Gazdag volt a lőcsei műhely lombard-iniciálékészlete is ebben az időben: három új iniciálésorozat 15—17×17, 23×23 és 36×36 mm méretben (u, r, s), több egyedi iniciálé (o, p, t, w), valamint ide kell számítanunk azokat a

77. L. például a bártfai nyomda iniciáléit: Soltész Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században.* Bp. 1961. LIX. tábla.
78. Uo. XLII. tábla.

betűtípusokat is, amelyeknek kétféle verzálisa volt: egy egyszerűbb és egy iniciálészerűen díszes (55 F, később a 18. században a 72 F, 78 F, 87 F), sőt már a nagyméretű öntött kiemelő fraktúrok is iniciáléként hatottak (88 F, 94 F, 95 F, 96 F). Ezek az iniciálék és betűk együttesen tették a német nyelvű, főleg alkalmi nyomtatványokat olyan díszessé. A lőcsei tipográfia iniciálékészlete elsősorban a 17. század utolsó harmadában gazdagodott, a 18. századi gyarapodás nem jelentős. Természetesen a korábban beszerzett iniciálésorozatokat tovább használták, főleg az a, b, f, i sorozatot.

A Brewer-nyomda működésének egész ideje alatt 72 különböző záródísszel és fejléccel rendelkezett. Lorenz Brewer idejében 21 volt használatban, Samuel idejében 41, Johann idejében 40. A kezdeti időszak könyvdíszei között több ornamentális díszítésű, egyszerű, meglehetősen sablonos klisé volt (I, II, V, VI, XIX): használatuk azzal a hátránnyal is járt, hogy ezek a kisméretű, túlzsúfolt mintájú díszek hamar eltömődtek, mintájuk egyre elmosódottabbá, felismerhetetlenebbé vált, ami nem kedvezett a könyvek külsejének. A könyvdíszek másik nagy csoportját képviselték a különböző fonadékos minták és arabeszkek, amelyek már valamivel nagyobb méretűek és szebb formájúak voltak (IV, X, XIII, XI, XIV, XVI). Az eddig leírt könyvdíszek között szinte üdítően hatottak a szellősebb díszítésű, stilizált növényi és figurális mintájú fejlécek, záródíszek: állatfej virágokkal, tulipánok, virágtő, nagy kör alakú virágszirmok (XVIII, XVII, XX, XXI, XXIII), s megtalálhatjuk a reneszánsz könyvdíszítésben megszokott figurális díszeket: medúzafő stb. (VII, VIII, XII). Az 1670-es évektől beszerzett új könyvdíszek — éppúgy, mint az iniciálék — elsősorban stilizált növényi mintájúak voltak: liliom, stilizált gyümölcsök, rózsa, gránátalma stb. (XXV, XXXVIII, XL, XLI, XLIII, XLIX). Ekkor gazdagodott a készlet katolikus nyomtatványok díszítésére szolgáló könyvdíszekkel (XXVIII, XXIX, XXX, XXXIII). Szép, nagyméretű, figurális és növényi díszítésű fejlécek is voltak a nyomda birtokában. Nagy általánosságban a záródíszek, fejlécek, nagyobbak lettek, mint az előző időszak díszei. Johann idejében továbbra is növényi díszítésű könyvdíszekkel gyarapodott a készlet: liliomtő, virágos kosár, váza, hatalmas virágcsokrok (LVII, LXVI, LXVII, LXXII), valamint igen szép növényi mintájú, vallásos szimbólumokat kompozícióba foglaló fejlécekkel (LIX, LX, LXI, LXII). Az élet mulandóságára, a halálra figyelmeztettek a homokórát, koporsót, koponyát ábrázoló fametszetek (XLV, XLVI, LXIII, LXVI): ezek a díszek már átmenetet képeznek az illusztrációkhoz. Johann Brewer idejéből származnak azok a teljesen újszerű, a zsinórírásra emlékeztető, vékony vonalakból álló, kör és ellipszis alakú hurkos díszek is, amelyek kiválóan illettek az éles metszésű, apró betűs szövegű, kisméretű könyvekhez (LI, LII, LIII, LIV, LV, LVIII).

A nyomda cifrakészlete a díszítő funkció és érték szempontjából kevésbé jelentős, mint a könyvdíszek és iniciálék, mégis meg kell emlékeznünk róla, hiszen a legtöbb nyomtatvány lapjain előfordult. A lőcsei tipográfia kezdetben csak 12 féle cifrával rendelkezett, majd ezek kiselejtezése, újak vásárlása után a 18. századra a körzetkészlet 38 különféle darabot foglalt magában. A legtöbb cifra valamilyen virágra emlékeztetett, de volt levél, lóhere, makk, kereszt, szív, tojás alakú minta, léniára emlékeztető elemek

stb. Cifrákkal elsősorban a könyvek címlapját díszítették, ill. különböző alakzatokra összerakva záródíszeket, fejléceket képeztek belőle. Az 1630-as évek közepén például gyakori volt, hogy hat-nyolcféle körzetből, ill. körzetsorokból egészen nagyméretű záródíszeket állítottak össze. A cifráknak kisebb művészi értékük volt, hiszen nem egyedi darabok voltak, hanem öntött elemek, s gyakran ismétlődtek egy nyomtatványon belül is.

A Brewer-nyomda — mint a többi hazai tipográfia ebben a korban — a könyvdíszítésnek igen változatos módszereit alkalmazta: iniciálét, szedett iniciálét (nagyméretű betűtípussal), könyvdíszeket (fejlécet, záródíszt vagy címlapdíszt), cifrákat, a szedéstükör cifrával való keretezését (a nyomtatvány minden lapján), a szedéstükör léniával való keretezését, pirosnyomást, fametszetes, ill. rézmetszetes illusztrációkat. A következő lőcsei nyomtatványokat egy vagy több szempontból is a díszesebb lőcsei nyomtatványok közé sorolhatjuk:

Nagy Sándor históriája	1627 (30 iniciálé)
Ziegler: *Discursus de summo bono*	1630 (16 iniciálé)
Prodromus homologiae Pannonicae	1632 (8 dísz, pirosnyomás)
Frölich: *Ephemerides, vulgo Calendarium*	1632 (cifrakeret)
Orchestra pompae...	1634 (8 dísz, pirosnyomás)
Evangéliomok és epistolák	1634 (49 fametszetes illusztráció)
Třanovský: *Cithara Sanctorum*	1636 (15 iniciálé)
Kegelius: *Tizenkét idvösséges elmélkedések*	1638, 1639 (cifrakeret)
Preller: *Ausslegung eines Verss. Danielis...*	1638 (cifrakeret)
S. Gerardus Tragoedia...	1650 (cifrakeret)
Pragmaticon...	1650 (cifrakeret)
Lelki számvétel...	1650 körül (cifrakeret)
Cisio	1650 (54 fametszetes illusztráció)
Szőlősy: *Cantus Catholici*	1651 (6 dísz)
Istenes himnusok	1652 (11 iniciálé)
Salamon és Markalf históriája	1660 körül (14 fametszetes illusztráció)
Weber: *Janus bifrons...*	1662 (9 rézmetszetes illusztráció)
Weber: *Lectio principum...*	1665 (10 rézmetszetes illusztráció)
Praeparatio ad Missam...	1665 (cifrakeret)
Pázmány: *Imádságos könyvecske*	1674 (8 iniciálé, 15 dísz, cifrakeret, 10 fametszetes illusztráció)
Keresztyén isteni dícséretek	1675 (16 iniciálé)
Patay: *Zodiacus...*	1677 (10 iniciálé)
Umbrae parentalis...	1677 (13 iniciálé)
Annum celsissimae principis...	1681 (11 iniciálé)

Sinapius: *Perlička dijtek Božijch*	1683 (8 fametszetes illusztráció)
Comenius: *Orbis sensualium pictus*	1685 (153 fametszetes illusztráció)
Vectigal regium reformatum	1690 (5 dísz)
Gröning: *Granat-Apffel...*	1691 (15 iniciálé, 6 dísz)
Luther: *Der kleine Catechismus*	1695 (9 fametszetes illusztráció)[79]

Volt két olyan könyvdíszítési mód, amely a korai lőcsei nyomtatványokon gyakori volt, később egyre kevésbé. Az egyik a szedéstükör léniával való keretezése. 1629-es lőcsei nyomtatványon fordult elő először és 1675-ös könyvön utoljára (főleg 12° és negyedrét nyomtatványokon).[80] A másik díszítési mód a pirosnyomás volt. Ebből a szempontból külön kell választanunk a kalendáriumokat a többi lőcsei nyomtatványtól: a lőcsei kalendáriumok címlapján, a naptártáblákon, egyes fejezetek címénél mindig előfordult pirosnyomású sor. A két, fent említett könyv (1632-ből és 1634-ből) címlapján néhány sor, ill. könyvdísz volt pirosnyomású, azonkívül pirosnyomással díszítették a következő könyvek címlapját:

Madarász: *Az Eperjessi Magyar Ecclesia...*	1629
Ziegler: *Discursus de summo bono...*	1630
Szép imádságos könyvecske	1632
Luther: *Katechysmus...*	1634
Keresztyéni isteni dícséretek	1635
Verbőczy: *Decretum Latino-Hungaricum*	1637
Kegelius: *Tizenkét idvösséges elmélkedések*	1639
Meissner: *Elmélkedések a vasárnapi evangéliomokba...*	1635, 1641[81]

1641 után naptárakon kívül más könyv kíszítésére nem alkalmazták a pirosnyomást. A szedéstükör léniával való keretezése szimmetriát, nyugodt elrendezést mutat, a pirosnyomás a címlapon szerény kiemelést jelent: mindkettő viszonylagos egyszerűségével a reneszánsz könyvdíszítés jellemzője. A barokk korszakban a jelentős, igényesebb nyomtatású könyveknél a díszítésnek sokkal feltűnőbb módjaival éltek: már a nagyobb méret sokkal dekoratívabbá tette a könyveket, ehhez járultak még a nagyobb, hangsúlyosabb könyvdíszek, s a nagyobb méretű, változatos, a címlapnak mozgalmasságot adó betűtípusok.

79. A felsorolt művek sorrendjében: Szabó I. 564 I. 594. II. 479. II. 482. II. 491. I. 639. Č. 828. MKSz 1909. 103. p. Szabó I. 695. II. 526. II. 726. Sztr. II. 2555/103. Szabó I. 835b. I. 1612. I. 856. I. 1168. I. 1599. II. 992. II. 1057. MKSz 1963. 345. p. 115. sz. Szabó I. 1168. I. 1183. II. 1405. II. 1406. II. 1486. II. 1528. I. 1338. II. 1666. II. 1690. II. 1799.

80. Az 1629-es nyomtatvány: Szabó I. 582. Az 1640-es évek végéig gyakori volt a léniával való keretezés. Utána már csak 1659-ben és 1675-ben fordult elő: Szabó I. 943, I. 944, I. 1200.

81. Szabó I. 583. I. 594. OSZK Évk. 1959. 181. p. Szabó II. 490. I. 648. I. 672. I. 695. I. 652. I. 719.

Luther Marton
KISSEB
BIK KATECHIS-
muſa: mely kis for-
mába öntetett,
hogy az Iffiúság-
nak gyenge el-
meſe ne munkál-
kodnék.
Meg Igazitatot
MADARASZ MARTONTOL.
LŐCSEN.
Nyomtattatot Brewer Lőrintz
által 1629.

Fest nyomtatványaihoz hasonló korai lőcsei nyomtatvány

Különleges díszítés volt az olyan cifrakeret, amely nemcsak a címlapon, hanem a könyv összes lapján előfordult. A felsorolásból láthattuk, hogy Frölich igényesebb naptárát, Kegelius nagyon népszerű kegyességi művét díszítette ilyen cifrakeret, Preller prédikációját lehet, hogy csak azért, mert Lorenz Brewer nyomdászjegye is szerepelt a nyomtatványon; a többi felsorolt könyv a szepesváraljai jezsuita gimnázium részére készült, ill. katolikus kegyességi mű. Az említetteken kívül ívrét alkalmi nyomtatványokon is alkalmaztak cifrakeretet: először 1659-ben, olyan nyomtatványon, amelyben Johann Brewer verse is szerepelt, majd 1660-ban Katharina Brewer esküvői meghívóján, 1663-ban Jakob Klöss bártfai szenátor esküvői meghívóján.[82] Az 1670-es évektől már több ilyen széles cifrakerettel ellátott ívrét alkalmi nyomtatványt ismerünk.

82. Szabó II. 930, Č. 1075, 1113.

Díszes cifrakeret, Pázmány Imádságos könyvének egy lapja

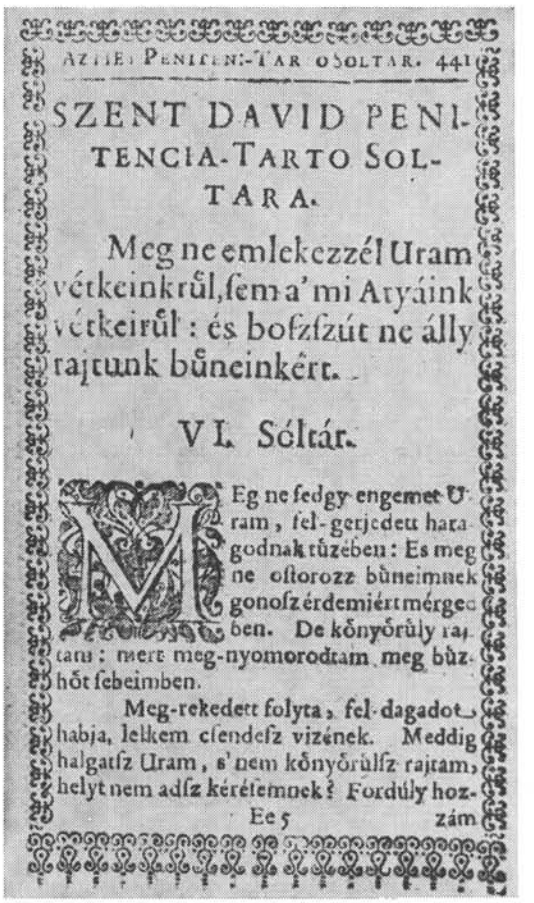

AZTIET PENITEN:-TARTO SOLTAR. 441

SZENT DAVID PENITENCIA-TARTO SOLTARA.

Meg ne emlekezzél Uram vétkeinkrűl, ſem a' mi Atyáink vétkeirűl: és boſzſzút ne ály rajtunk bűneinkért.

VI. Sóltár.

MEg ne ſedgy engemet Uram, fel-gerjedett haragodnak tűzében: Es meg ne oſtorozz bűneimnek gonoſz érdemiért mérgeben. De kőnyőrűly rajtam: mert meg-nyomorodtam meg bűzhőt ſebeimben.

Meg-rekedett folyta, fel-dagadot habja, lelkem cſendeſz vizének. Meddig halgatſz Uram, s' nem kőnyőrűlſz rajtam, helyt nem adſz kéréſemnek? Fordúly hoz-

Ee 5 zám

A könyvdíszítési lehetőségek közül kétségtelenül az illusztrálás a leglátványosabb. A lőcsei tipográfia esetében nem volt általános a könyvek illusztrációval való kinyomtatása: kevés illusztrált lőcsei nyomtatványt ismerünk. A felsorolásból is láthatjuk, hogy perikópás könyvet, katekizmust, katolikus imádságoskönyvet, csíziót, egy-egy kalendáriumot, széphistóriát vagy tankönyvet láttak el illusztrációval. Gyakran használt fametszetes illusztráció volt Magyarország címere, ez szerepelt ugyanis a lőcsei kalendáriumok címlapján az 1625., 1628., 1632., 1637. és az 1660. évben, majd 1672—1708 között minden esztendőben. Nagyméretű fametszetes díszcímlapja volt az 1676. évre szóló negyedrét naptárnak: az illusztráció alsó része a korabeli Lőcse városképét tükrözi vissza.[83] Nagyon díszes kiadásúak voltak a csíziók, rengeteg illusztrációt tartalmaztak a hónap-

83. Szabó I. 1200. Az illusztráció másolatát l. az előző közleményben.

Díszes címlapkeret, Werbőczy Decretumának címlapja

sorozattól kezdve a holdtöltét mutató ábráig, a nyomtatásuk, a betűtípusok kiválasztása azonban már nem volt olyan igényes. Az egyes hónapokat ábrázoló fametszet-sorozatot tartalmazta Lippai György *Calendarium oeconomicum*-ja is.[84]

Negyedrét fametszetes címlapkeretet a már említetten kívül kettő használt a Brewer-nyomda: az egyiket Werbőczy művének címlapján, a másikat Meisner posztilláinál. A *Decretum Latino-hungaricum* címlapján Magyarország címere látható, alul pedig a salamoni ítélet; a művész nevét nem ismerjük, a fametszetmásolat a mű 1561. évi bécsi kiadásának címlapjáról.[85] Meisner prédikációskötetének címlapján vallásos jelenetek láthatók: angyalok, a szentháromság, Péter és Pál apostol, a háromkirályok imádják Jézust, ugyanolyan oszlopos keretben, mint az előző fametszet.

Nagyon egyszerű, igénytelen kidolgozású az a fametszetsorozat, amely az *Evangéliomok és epistolák* 1634-es lőcsei kiadását díszíti. Szebb kivitelűek ezeknél a lutheránus katekizmusokat díszítő illusztrációk. A Pázmány Péter imádságoskönyvében látható fametszetek többsége kisméretű, ezért kevéssé kidolgozott.

Az *Orbis sensualium pictus* illusztrációi nem eredeti alkotások: Jonas Bubenka lőcsei tanító az 1669. évi nürnbergi kiadás alapján metszette fába a tankönyv 153 illusztrációját. Ezek a fametszetek nem igazán művésziek, meglehetősen merevek, sablonos hatásúak. A fametszetes illusztrációk külön csoportját jelentik azok az illusztrációk, amelyek a népszerű históriakiadásokhoz készültek. Illusztrált históriák: Toldi históriája, Aesopus élete, Salamon és Markalf históriája.[86] Ezek közül is kiválnak a Salamon és Markalf illusztrációi naiv népi szemléletük, esetlen bájuk, nyers humoruk miatt. A lőcsei nyomtatványokon számos fametszetes címer is található: Lőcse, Késmárk címere, Pázmány Péter címere, Johann Lang lőcsei bíró és tanácsos címere, Balogh Miklós váci püspök és szepesi prépost címere, a Lubomirski-hercegek címere, a már említett oroszlános magyar címer, valamint egy kétfejű sasos magyar címer.[87]

A lőcsei nyomtatványokra nem volt jellemző a rézmetszet alkalmazása, de néhány szép rézmetszetes könyvet nyomtattak Lőcsén. A 17. században csak Johann Weber műveihez készültek rézmetszetes illusztrációk 1662-ben, 1665-ben és 1668-ban. A *Janus bifrons* és a *Lectio principum* című művekhez készült rézmetszetek legtöbbje művészien kidolgozott, szép, nagyméretű alkotás. Az allegorikus címlapképet, Eperjes látképét és Johann Weber bíróvá választásának képét az Eperjesen tartózkodó Israel Hiebner metszette, a többit Christian Hermann Roth körmöcbányai érem- és pecsétvésző.[88] A 18. században két mű jelent meg rézmetszettel: Pápai Páriz Ferenc *Dictionarium*a 1708-ban és Bél Mátyás *Grammatica latina*-ja 1718-ban. Pápai Páriz Ferenc arcképe Johann Georg Wolfgang bécsi rézmetsző

84. Szabó I. 1167. A csíziók illusztrációiról l. Borsa Gedeon: *A magyar csízió kialakulásának története* c. idézett tanulmányát.
85. Gulyás i. m. III. rész 27. p.
86. Szabó I. 581. I. 1155. I. 1599.
87. Leírásukat, előfordulásukat l. a doktori disszertáció 132. lapján.
88. Gulyás i. m. III. rész 45—46. p. Pataky Dénes: *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig.* Bp. 1951. 76. p.

ÉLETE

fogyatkozásod. Az házban akarván azért bé mennie, monda nékie. Te bé-
rom bé ne jöj az házban, mert mindnyájan ki szaladnak előtted mihelt meg-
látnák. Es hogy bé-menne az leany az házban, monda az többinek: Oh mely
nagy utálatos ember ez, ki menyecskét lásatlanból meg-látvan penig őtet más
leany helyett egy olyan tettes tettetű volna, monda: Oh hogy a' te utálatos fejed-
ben szarnának edgyet, jöj be, de meg-lásd hogy engemet ne illess. Bémen-
ven Aesopus, meg-mutata magát az Aszszonyának, de mihelyt ő ez meg lá-

ta, mindgyárást viszsza fordula, mondván. Oh nem valami tengeri tudat a
vőttel néken szolgálhelyett: űzd-ki őtet előlem, mond Xanthus: Édes fé-
leségem, légy jó szível tanak, eleg nyájasságot házhertz mutatással az szolgával,
Feiele ő neki: Xanthe, jol tudom en, hogy te mindenkor gyülőlkél engemet,
és mástalakartal feleségül venni, és mivel azt nyilvan nem merед mondani, a-
zért hoztad ennékem az gyorhos embert, azt gondolván hogy ebédnél-ben
ki megyek az házbol hogy sem mint ezzel edgyütt lakjam. Es imé add-meg
tsak az én Jegy tudomásomra mindgyárást ki-megyek házadbol. Akkor mon-
da Xanthus Aesopusnak: még az után vakunk, annyira tudtal tsavarni, és i-
me itt az bol fráskodtal, nem tudtz szólni semmit. Feiele Aesopus: Uram
hogy ha az te fele egedről olyan ítéletből vagyon, vesd ki őtet edgy sötét
helyre. mond Xanthus: Ne szolly olyant te velsztőrni vélo, nem vétsed-
ésedben, hogy en ugy szeretem őtet, mint ennen magamat. mond
pus: De kérlek, szeretsed-é feleségedet? miért nem, ugy-e-mi

Illusztrációval díszített, igénytelenebb nyomtatású história (Aesopus élete) egy lapja

művének másolata, a szótár díszcímlapja pedig Schelius *Lexicon manuale graeco-latinum* c. művének 1661. évi leideni kiadása alapján készült, kis változtatással.[89]

A Brewer-nyomda termékeit a könyv külső megjelenése, díszítése alapján három nagy csoportra oszthatjuk. Az egyikbe tartoznak az olcsó tömegkiadványok: kalendáriumok, széphistóriák. A história-kiadások jelentős része minimális díszítéssel került ki a sajtó alól. Az illusztrált históriákat már felsoroltuk; szép, néhány záródísszel díszített az 1633-as Poncianus históriája, de a históriák külső alakja általában egyszerű, egy-egy iniciálé, a szöveg kopott betűtípussal, mint például a Volter és Francisko históriában, *Az asszonyi nemnek nemességéről* c. oktatóversben stb. Sőt még címlap nélküli históriakiadást is ismerünk, amelyet éppen ezért 16. századi nyomtatványnak gondoltak. Az 1680-as, 1690-es években gyakori volt Lőcsén a teljesen dísztelen, nyolcadrét méretű históriakiadás.[90] A már felsorolt kalen-

89. Gulyás uo. 47. p., Pataky i. m. 272. p.
90. A cím szerint idézett históriakiadások: Szabó I. 630. I. 702a. I. 901.

dáriumokon kívül a lőcsei naptárak nagy része egyszerű külsejű volt: alkalmazták ugyan a pirosnyomást, cifrát, szedett iniciálét, egy-két illusztrációt vagy könyvdíszt, de a naptárak szövegét (ill. egy-egy szövegrészt) sokszor máshol már nem használt kopott betűkkel nyomtatták, s minden könyvdíszítés, tipográfiai szerkesztés ellenére a nyomás tisztaságára kevéssé ügyeltek. Ezért a históriák és kalendáriumok általában a legkevésbé igényes lőcsei nyomtatványok közé tartoznak: ezek a könyvek így is nagy példányszámban keltek el.

Külön csoportot képviselnek a tankönyvek, disputációk, tudományos könyvek. Ezek még mindig egyszerű kiállításúak voltak, kevésbé díszítettek, de gondosan szerkesztettek. A tankönyvek jellemző mérete a nyolcadrét volt, a disputációké, tudományos könyveké általában a negyedrét. A tankönyveknél igen gyakori volt a kéthasábos szedés, ahol a latint mindig kurzívval, a másik hasábot — nyelvtől függően — antikvával, fraktúrral vagy svabachival szedték. A tudományos könyvek, disputációk is mértéktartóan díszítettek voltak, minden fölösleges „cifraság" nélkül. A legszebb tankönyveket, tudományos könyveket Johann Brewer nyomtatta, mert az ő idejében volt már olyan nagy a lőcsei nyomda betűkészlete, hogy a gondos kiválasztás, tipografizálás akár minden díszítő elem nélkül vagy minimális díszítéssel szép nyomtatványt eredményezett. Volt olyan nyomtatványa is, amely — különösen a címlapja — egyszerűségével, gondosságával a klasszicista könyvdíszítés felé mutatott (például az *Articuli diaetales Posonienses* 1700).[91]

A harmadik, legszebb kiállítású csoportba az alkalmi nyomtatványok és a vallásos művek tartoznak. Az alkalmi nyomtatványok azonban csak az 1670-es, 1680-as évektől. Korábban negyedrét méretben adták ki ezeket a kisterjedelmű füzeteket, szövegük sokszor két-háromnyelvű is volt, amely zsúfolttá, egyenetlenné tette a lapokat. Ugyanilyen volt a címlap is: a lakodalmi verseknél például a vőlegény és menyasszony neve emelkedett ki a zsúfolt címlapból, amely az összes címüket, rangjukat, az esemény időpontját stb. megadta. A címlapra általában már nem is fértek rá a díszek, csak egy-két cifrasor, inkább a szöveget díszítette néhány iniciálé, záródísz.

Az alkalmi nyomtatványok méretének változása (negyedrétből ívrétté) igen kedvező volt a könyvek külső megjelenése szempontjából. A zsúfoltság a címlapon ezután is megmaradt, de 2° méretben, nagyobb, többféle típussal a címlapok sokkal dekoratívabbak lettek, s általában záródísz is elfért a címlapon. A szövegek nyomtatása sokkal egyenletesebb lett, mert vagy latin volt, vagy inkább német, amelyet szintén nagyméretű betűtípussal nyomtattak. Még ezek közül is kiválik az a dicsőítő vers, amelyet Elias Ladiver írt Thököly Imre István nevű fiának születése alkalmából: szövegét a 42 A-val szedték, amelyet máshol csak címlapon, fejezetcímként használtak. Még egy kuriózum: volt olyan alkalmi nyomtatvány, amelynek címe csak két oldalra fért ki: Andreas Weinert dicsőítő verse Ferdinand Albrecht herceghez 1727-ből.[92]

91. Szabó II. 2000.
92. Szabó II. 1523a. Petrik III. 835.

Bey ſchmertzlich
Doch
Seeligſten Hintritt/
Des
Wohl-Edlen/ Ehrenveſten und Wohl-
benahmten
HERRN/
JOHANNIS
UJHÁZI,
Vornehmen Kauff-und Han-
dels-Mannes in Königlicher Freyen
Stadt LEUTSCHAU/
Wolte dem
Den 2 Monaths-*November*/ in anſehnlicher Solennität
vollzogenen Beerdigungs Tage/ ſeine
Pflicht und Schuldigkeit
abſtatten/
Einer
Der gantzen Freundſchafft
wohlbekanter.

Ex Bibl. Com. P. Szécheny.

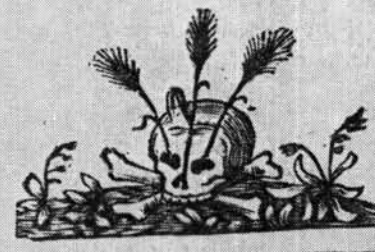

Gedruckt zu LEUTSCHAU/ bey Sophia Breuerin.

Díszes alkalmi nyomtatvány címlapja

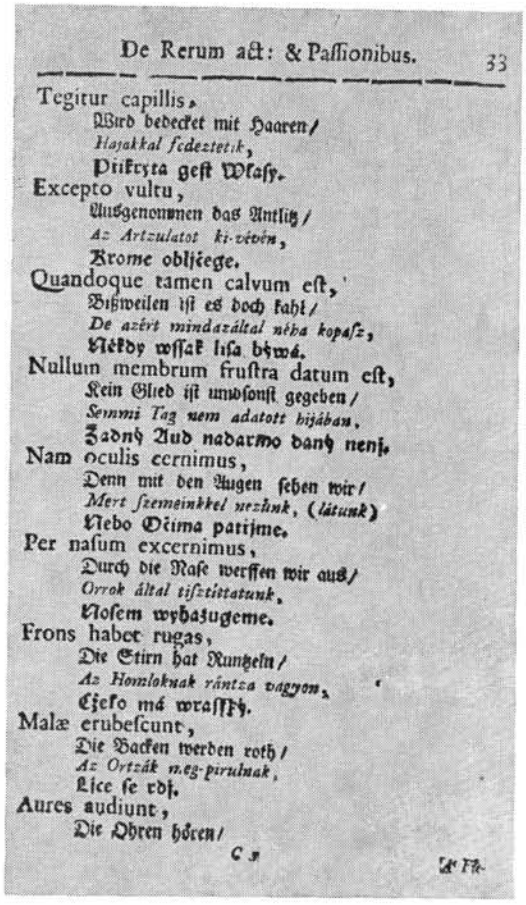

De Rerum act: & Paſſionibus. 33

Tegitur capillis,
Wird bedecket mit Haaren/
Hajakkal fedeztetik,
Pitkryta geſt Wlaſy.
Excepto vultu,
Ausgenommen das Antlitz/
Az Arczulatot ki-vévén,
Krome oblíčege.
Quandoque tamen calvum eſt,
Bißweilen iſt es doch kahl/
De azért mindazáltal néha kopaſz,
Někdy wſſak liſa bywá.
Nullum membrum fruſtra datum eſt,
Kein Glied iſt umſonſt gegeben/
Semmi Tag nem adatott hijában,
Žadný Ud nadarmo daný nenj.
Nam oculis cernimus,
Denn mit den Augen ſehen wir/
Mert ſzemeinkkel nézünk, (*látunk*)
Nebo Očima patrjme.
Per naſum excernimus,
Durch die Naſe werffen wir aus/
Orrok által tiſztítatunk,
Noſem wyhazugeme.
Frons habet rugas,
Die Stirn hat Runtzeln/
Az Homlokuak ráncza vagyon,
Čelo má wraſſky.
Malæ erubeſcunt,
Die Backen werden roth/
Az Orczák meg-pirulnak,
Líce ſe rdj.
Aures audiunt,
Die Ohren hören/

C 3

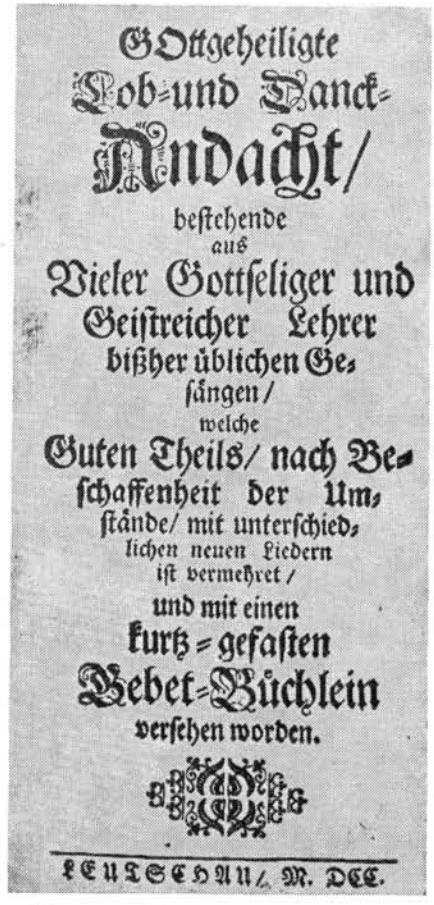

GOttgeheiligte
Lob- und Danck-
Andacht/
beſtehende
aus
Vieler Gottſeliger und
Geiſtreicher Lehrer
bißher üblichen Geſängen/
welche
Guten Theils/ nach Beſchaffenheit der Umſtände/ mit unterſchiedlichen neuen Liedern
iſt vermehret/
und mit einen
kurtz-gefaſten
Gebet-Büchlein
verſehen worden.

LEUTSCHAU/ M. DCC.

Comenius Janua lingvarum... vestibulum című tankönyvének egy lapja

Német nyelvű énekeskönyv címlapja

A nyomdász azonban — vallási kötelességből is — leginkább a vallásos, kegyességi művek szép kiállítására ügyelt. Igen sokféle, kevés díszítést alkalmazó, kisméretű mű vagy nagy, reprezentatív kiadvány volt közöttük, de mindegyik igen gondosan tipografizált, tiszta nyomású. Az 1644-es *Új Testamentom*-kiadás ugyan teljesen dísztelen, mégis nagy könyvművészeti teljesítmény: a magyar nyelvű bibliának addigi legkisebb méretű (12°) kiadása. A 17. század legkisebb magyarországi könyveit is Lőcsén nyomtatták 64° méretben.[93] A kegyességi művek, énekeskönyvek vagy kis méretük-

93. Harsányi István: *A magyar biblia* 60. p. A 64° lőcsei nyomtatványokkal foglalkozott: Tolnai Gábor: *Legkisebb régi magyar nyomtatványok A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárában.* = MKsz. 1938. 370—373. p., Borsa Gedeon—Kükedi József: *A kisalakú régi magyarországi nyomtatványokról.* = MKSz 1972. 122. p.

kel, arányos szerkesztésükkel, kecsességükkel tűntek ki, vagy ha nagyobb méretűek voltak, akkor az átlagosnál jobban díszítették azokat. Ilyen díszesebb mű volt például a *Keresztyéni isteni dicséretek*, gazdag iniciálé, cifradíszítéssel, azonos jellegű, többféle, nagyobb és kisebb méretű betűtípussal.[94] A díszesebb könyvek között, mint azt a felsorolásnál láttuk, nagy arányban fordultak elő katolikus könyvek. Ezek a katolikus művek a lőcsei nyomtatványok átlagánál díszesebbek: a katolikus könyvek olyan szép kiállításúak voltak, mint a legdíszesebb protestáns könyvek. A katolikus művek ilyen nyomtatása nyilvánvalóan a megrendelő kívánságára történt.

A lőcsei nyomda a könyvdíszítésnek a 16. század felvidéki protestáns műhelyeiben kialakult hagyományaihoz kapcsolódott. Az erdélyi nyomdákban, de Nagyszombatban is a nyomtatásnál sokkal több illusztrációt alkalmaztak, s akkor még az iniciálék, könyvdíszek jelentős része is fametszetű volt. Bártfán és Semptén viszont inkább a korszerűbb, de kisebb művészi hatást keltő klisé-iniciálékat, záródíszeket használták, s az illusztrációk hiányát más díszítéssel, például a címlapon díszes cifrakerettel, klisédíszekkel, s gondos tipográfiai szerkesztéssel igyekeztek pótolni.[95] A lőcsei nyomda a 17—18. században a könyvdíszítésnek ezt az irányát képviselte. A változást ezen az irányon belül a reneszánsz—barokk stílusváltás jelentette, amelyet a lőcsei nyomtatványokon az 1670-es, 1680-as évektől figyelhetünk meg.

94. Szabó I. 1183.

95. Soltész Zoltánné i. m. 120. p. Itt jegyezzük meg, hogy túlságosan leegyszerűsítettnek érezzük Szántó Tibornak a 17. századi protestáns könyvdíszítésről alkotott értékelését. *A szép magyar könyv 1473—1973* c. kötet (Bp. 1974.) bevezető tanulmányában szembeállította a nagyszombati nyomda termékeit a protestáns nyomdák kiadványaival. A katolikus nyomdákra a rézmetszet nagymérvű alkalmazása volt jellemző, a „protestáns nyomdák (viszont) még mindig a régi velencei, bázeli és német eredetű, sokszor kiégett matricákkal öntött, kopott betűkkel, díszekkel nyomtattak a század végéig." I. m. 30. p. Ez a megállapítás — bizonyos megszorításokkal — érvényes lehet például a debreceni nyomdára, de jónéhány más protestáns nyomdáról, így a lőcsei tipográfiáról sem mondható el.

A BREWER-NYOMDA INICIÁLÉI
1625—1739

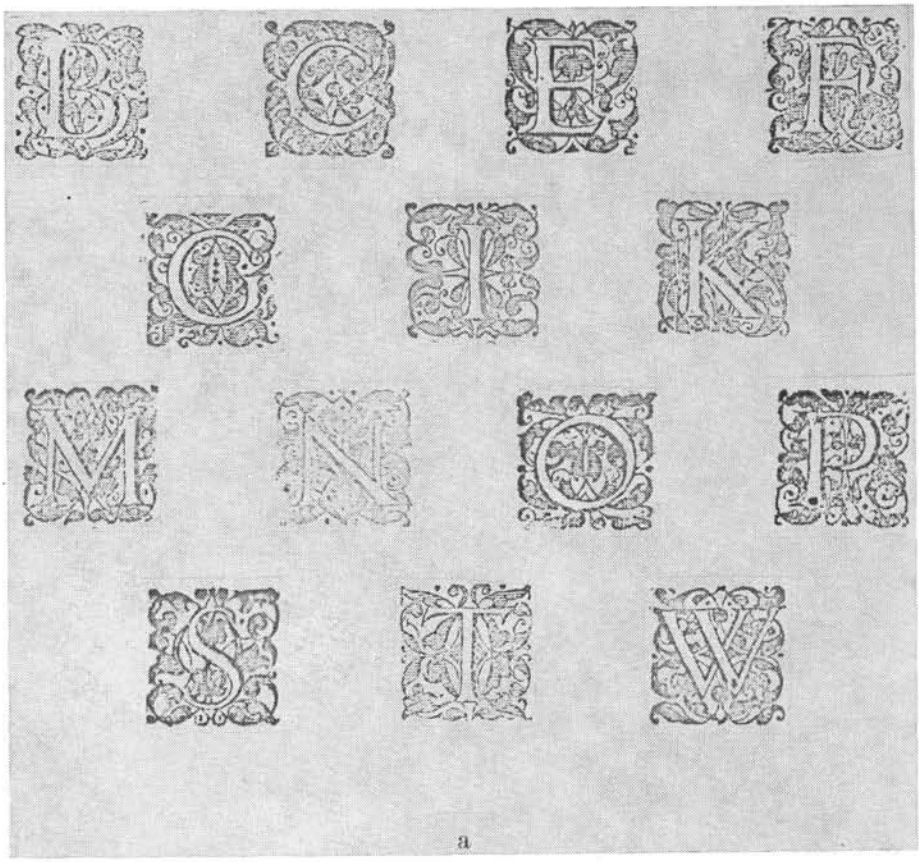

a

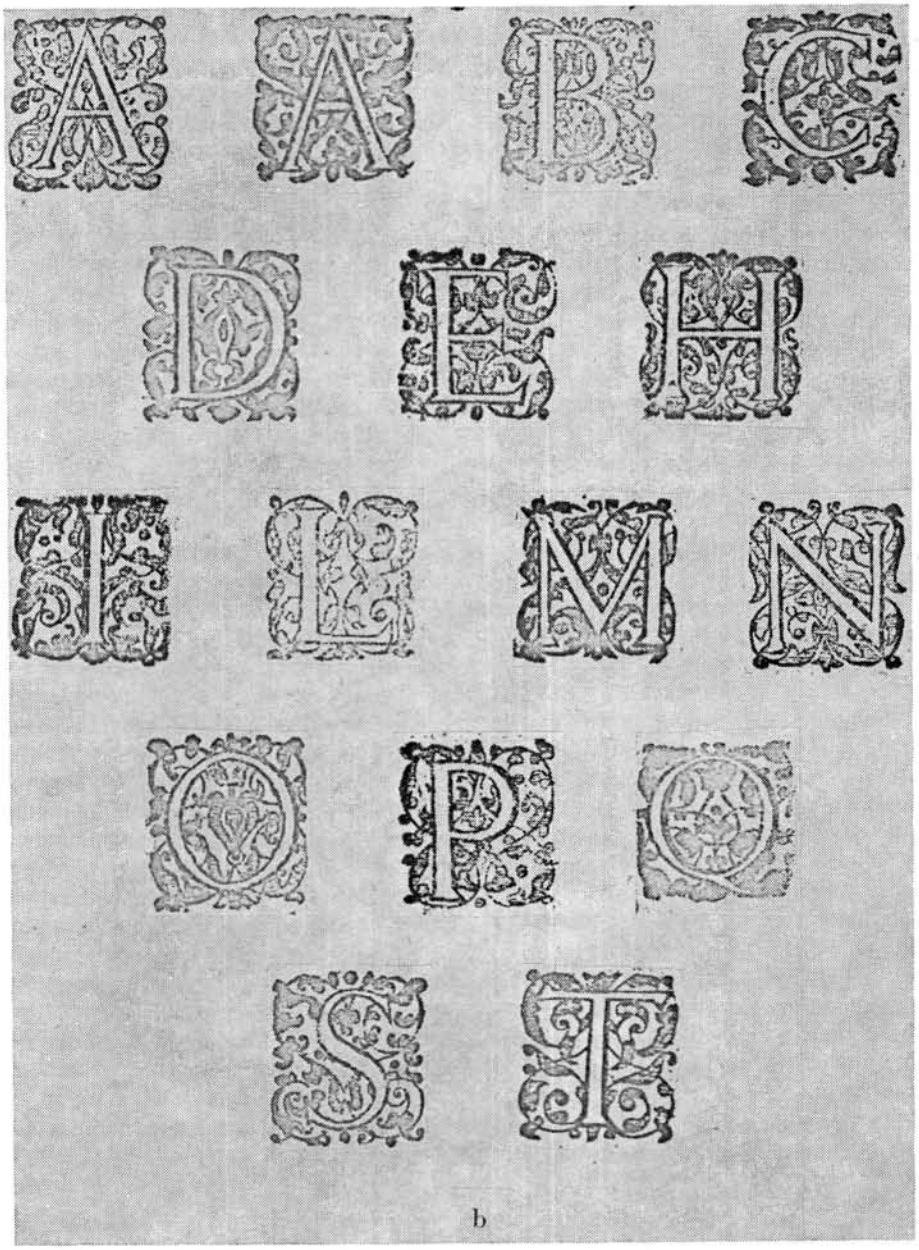

b

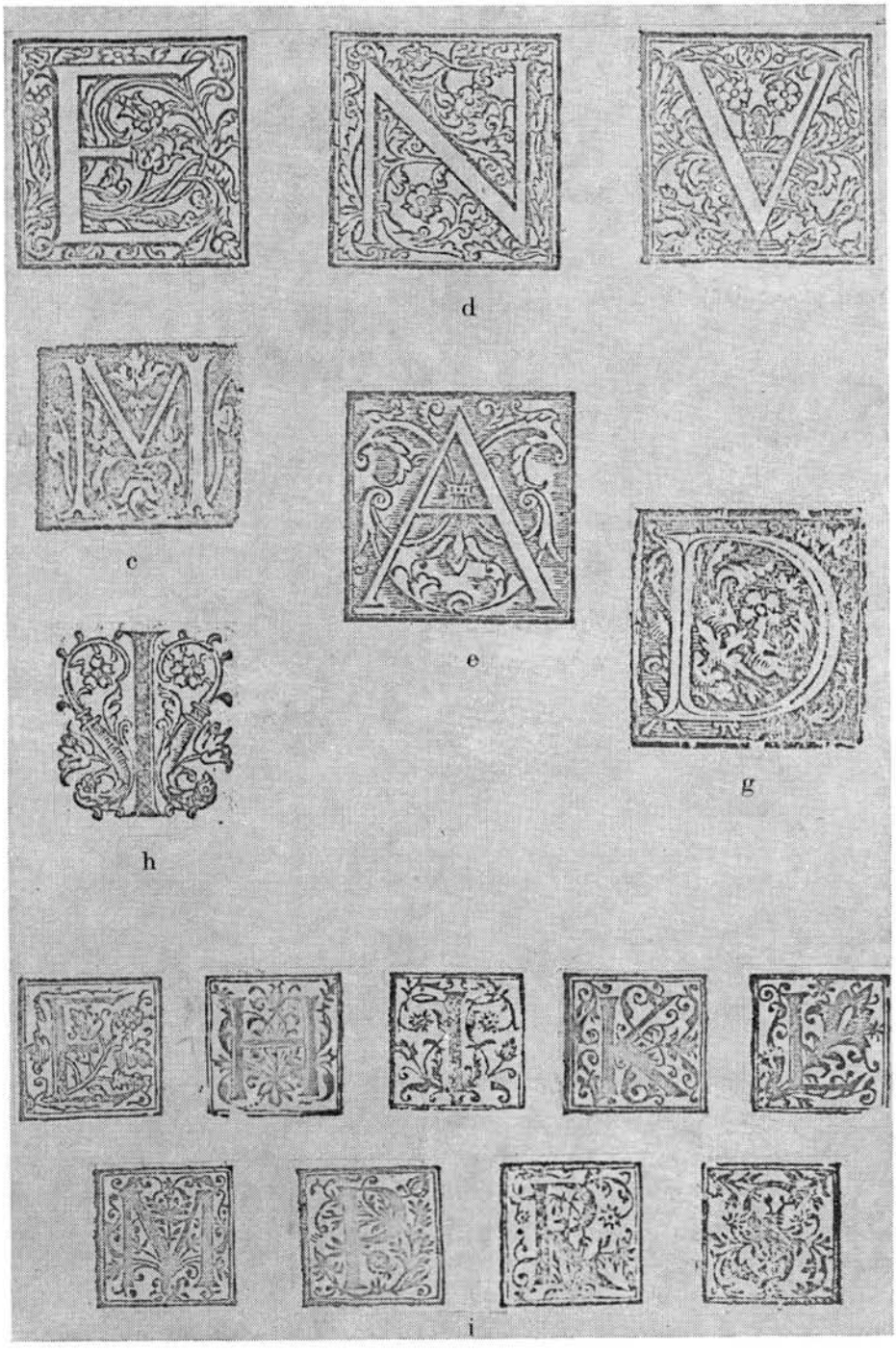

d

c

e

g

h

i

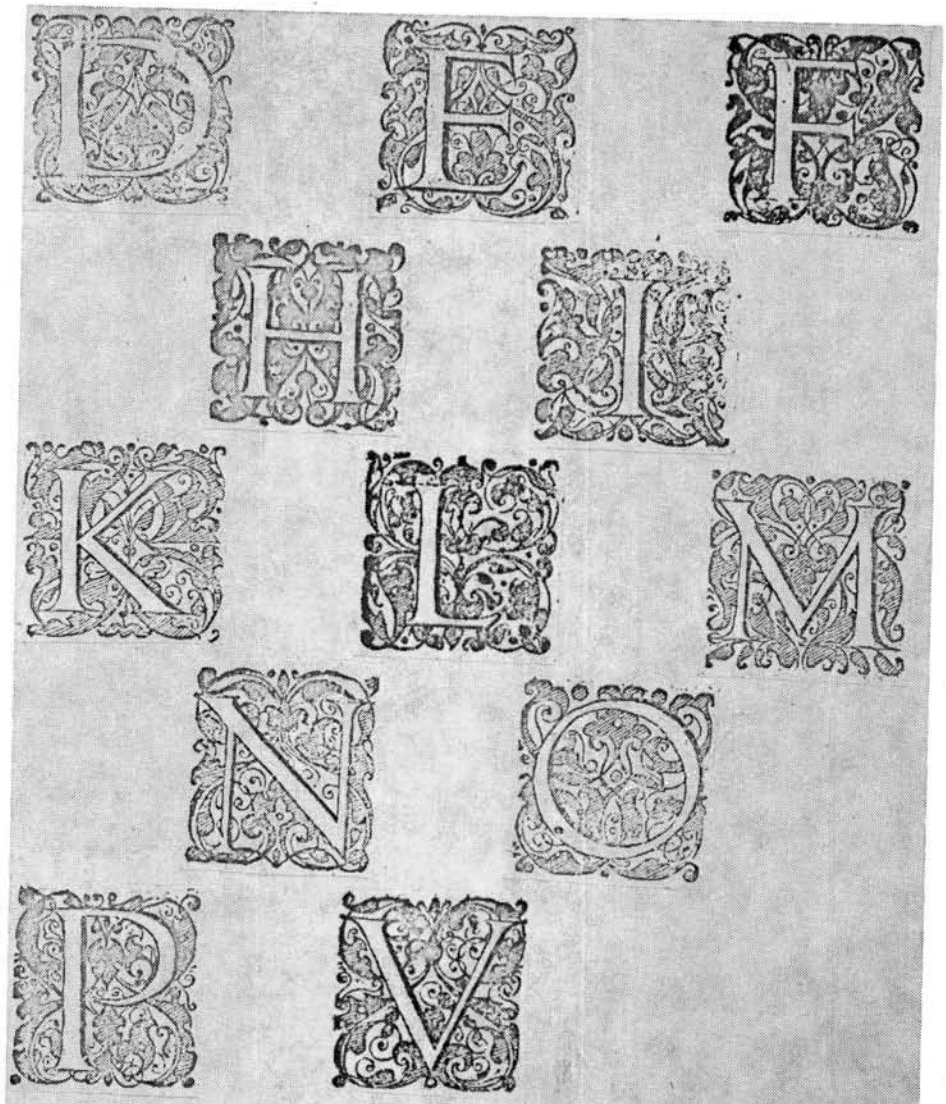

f

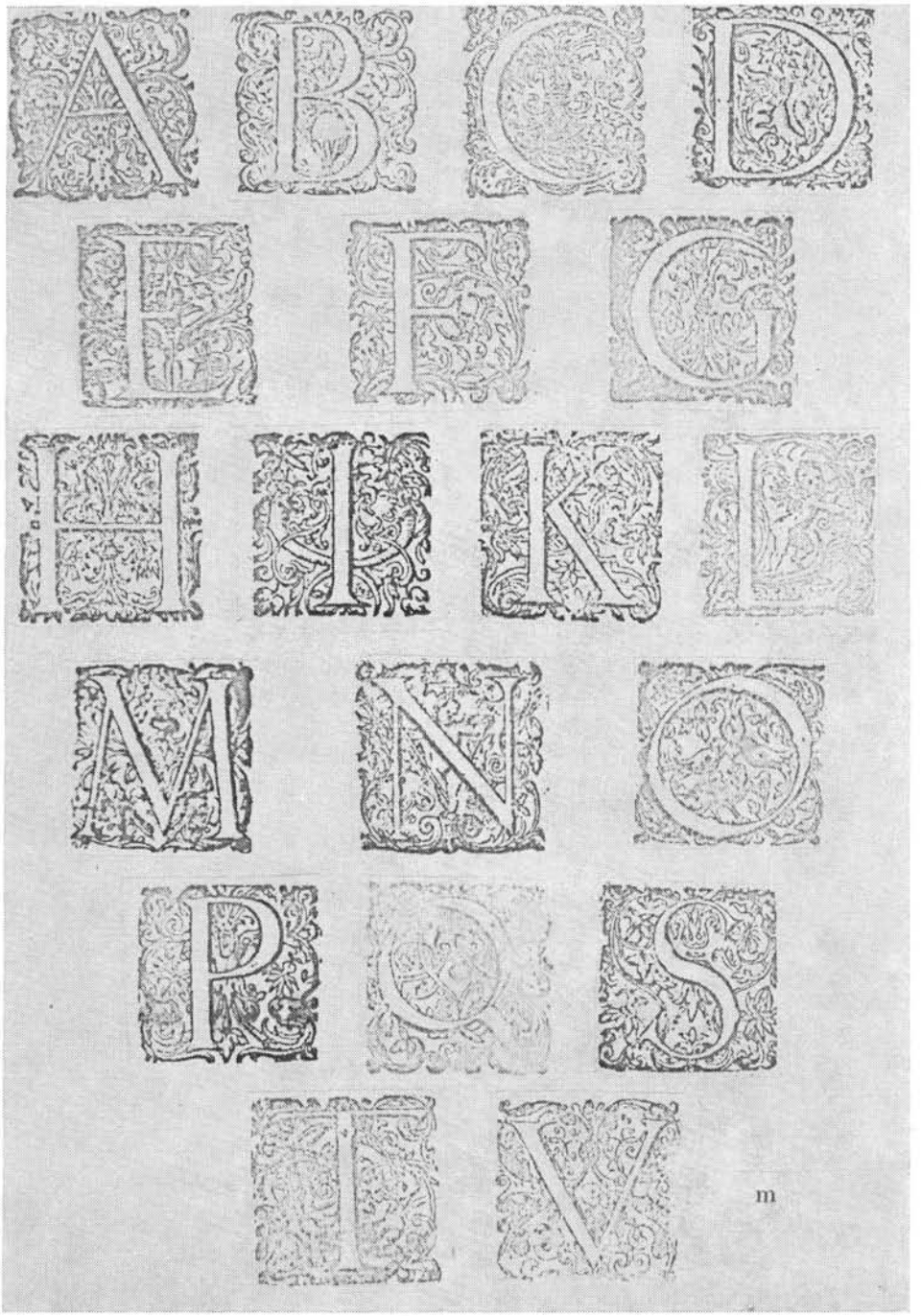
m

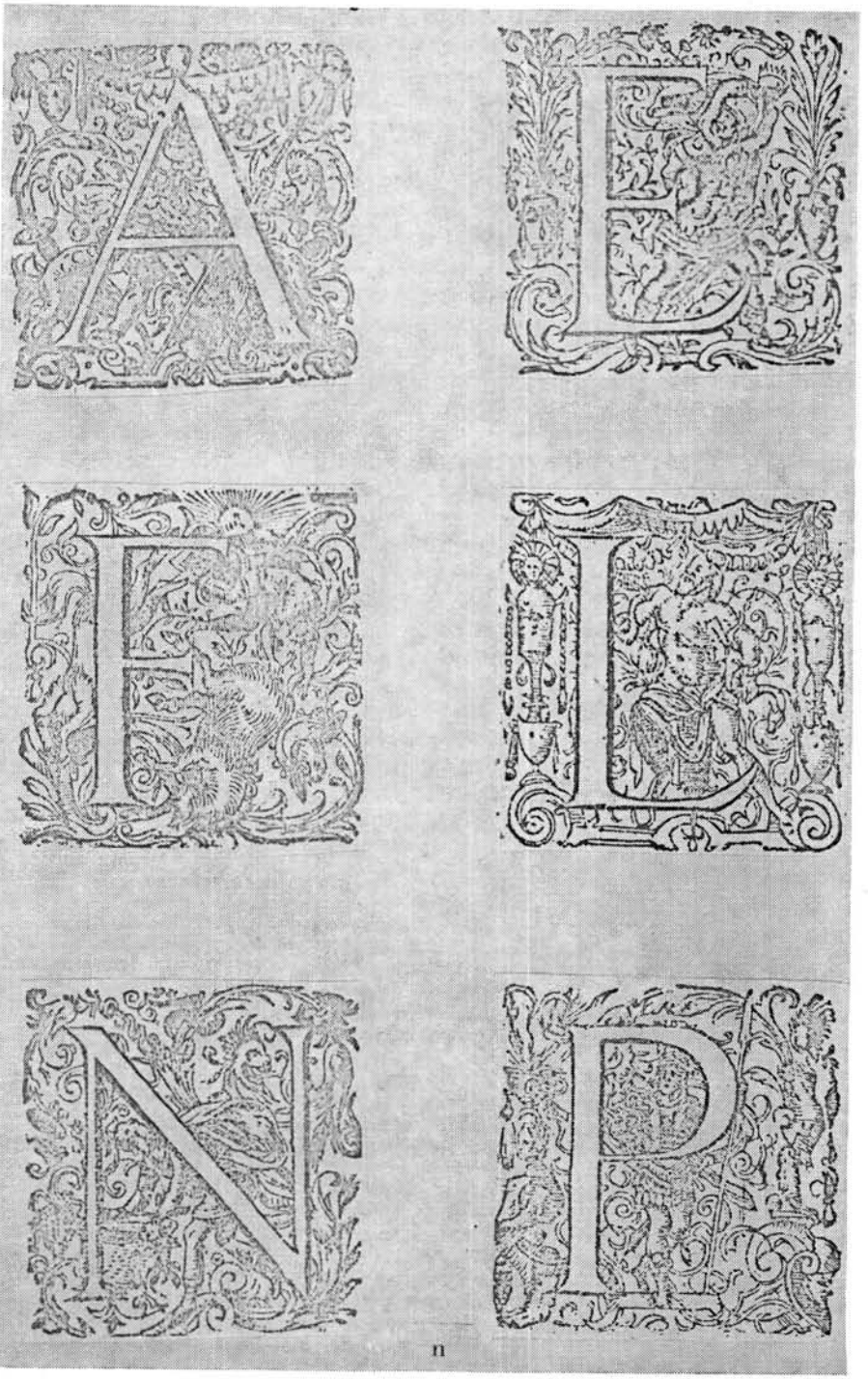

n

n

q

v

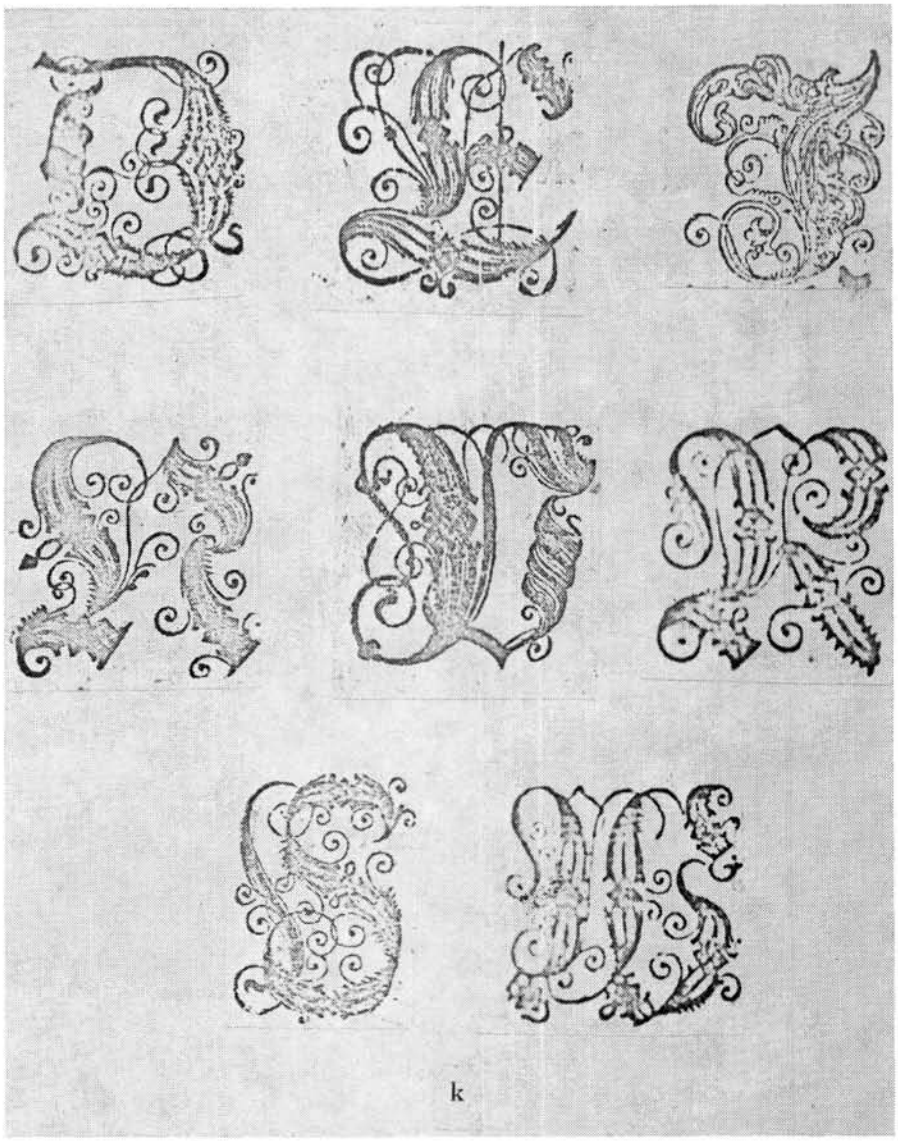

k

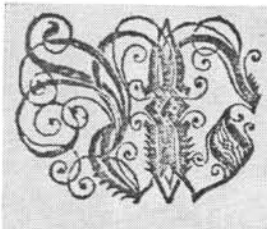

l

o

p

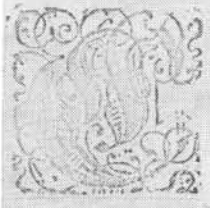

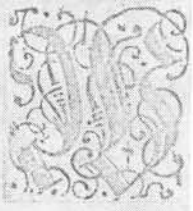

r

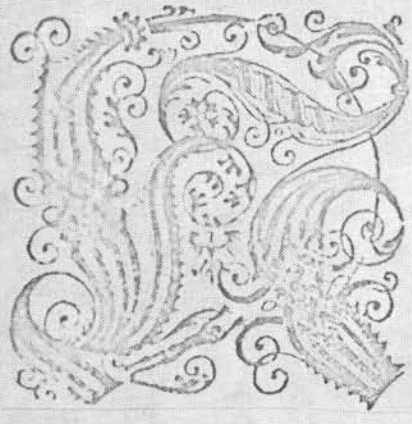

t

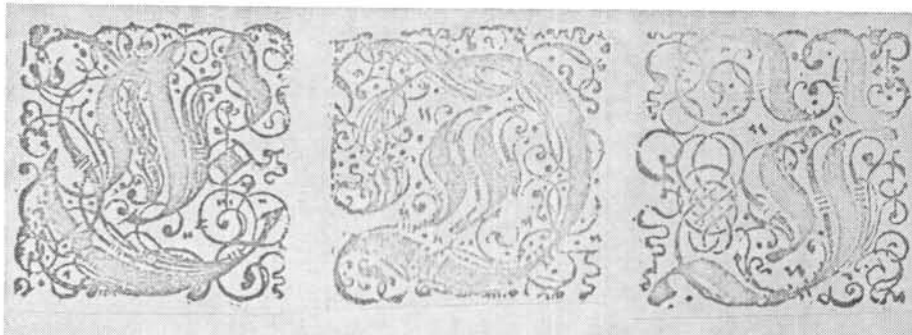

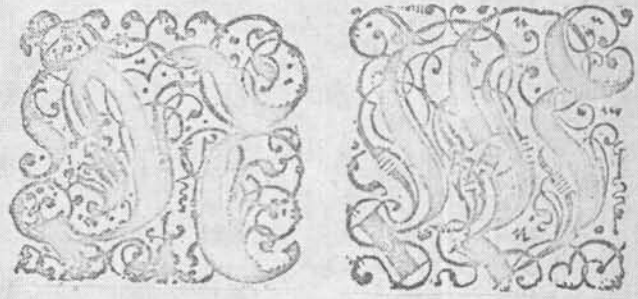

S

W

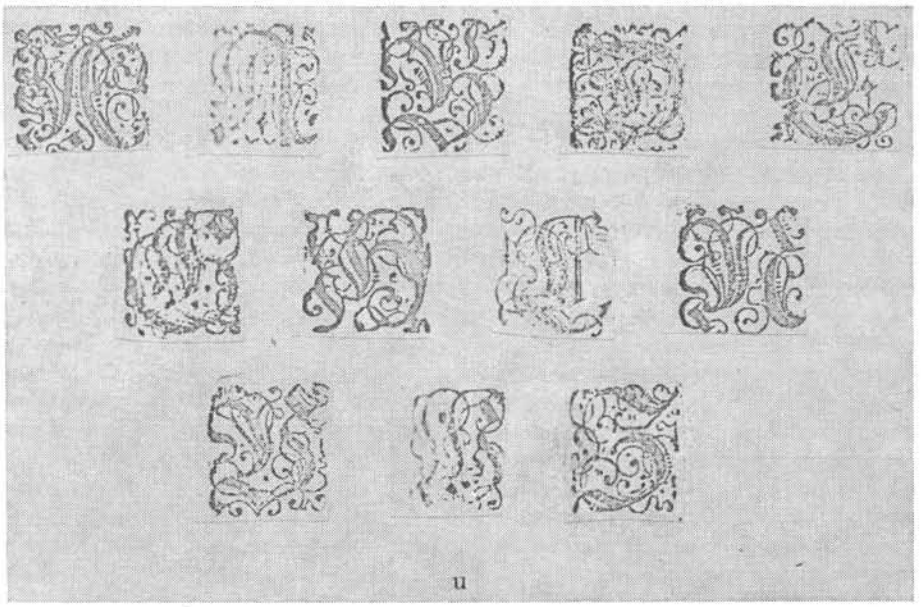

u

AZ INICIÁLÉ SOROZATOK HASZNÁLATA

a: 1625—1729
b: 1627—1707
c: 1627, 1656
d: 1627—1690
e: 1627—1675
f: 1627—1707
g: 1627—1683
h: 1627
i: 1627—1704
k: 1635—1704
l: 1634
m: 1674—1727
n: 1675—1701
o: 1644
p: 1634
q: 1673—1725
r: 1688—1739
s: 1684—1726
t: 1691
u: 1684—1726
v: 1706
w: 1714

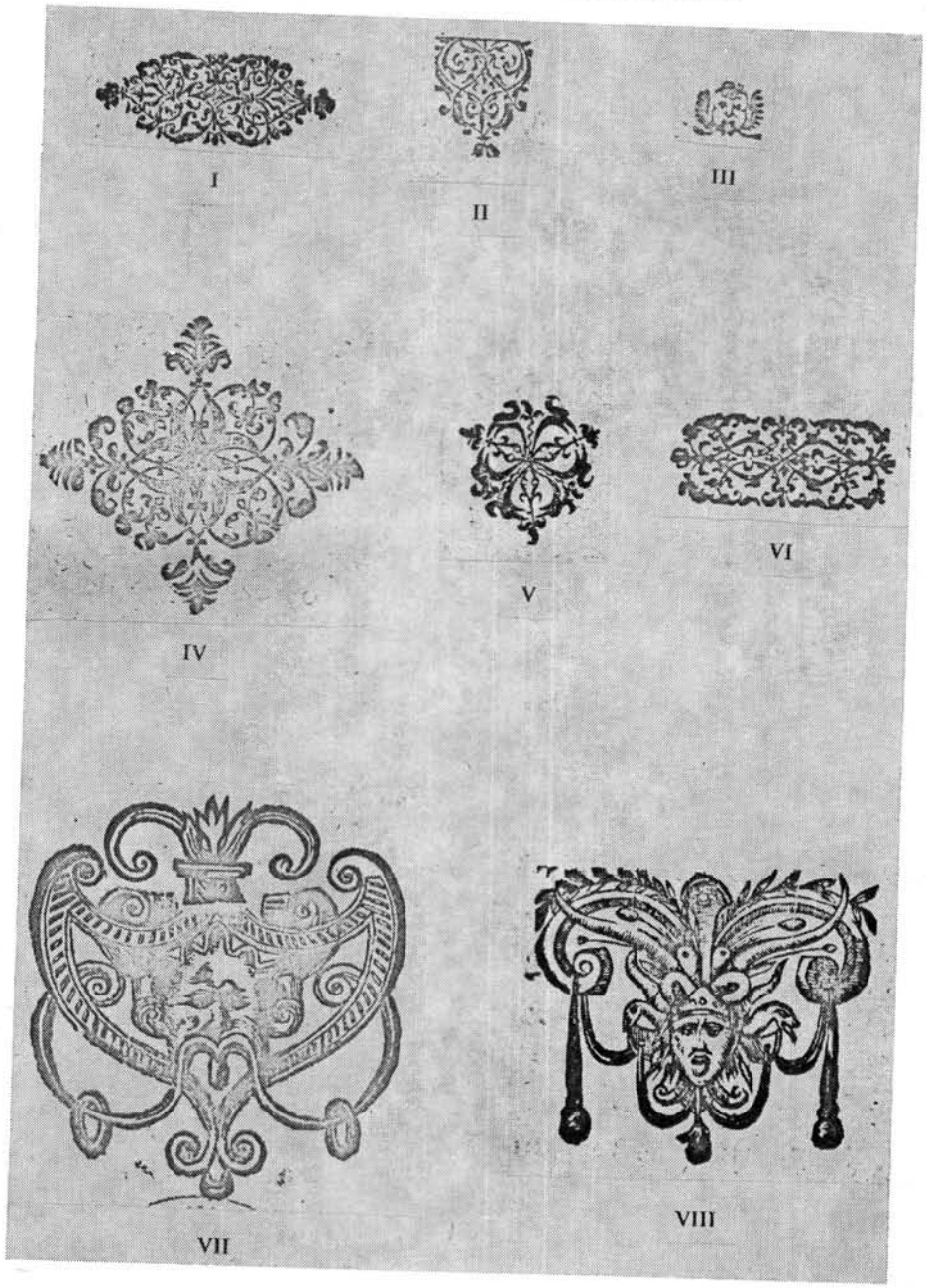
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII

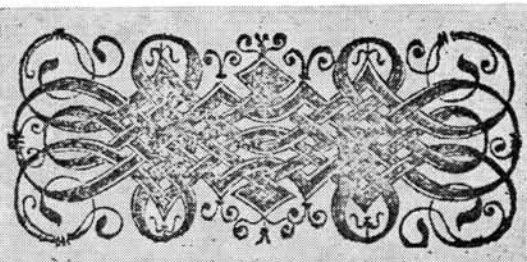

X

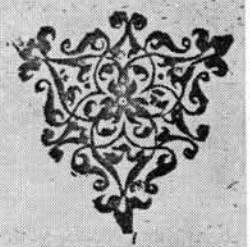

XIII

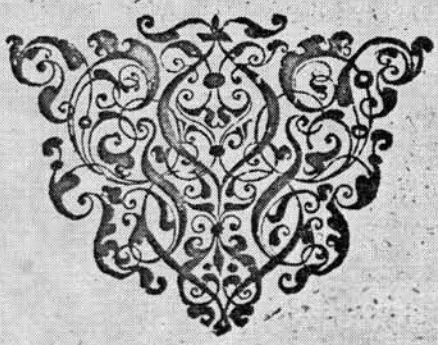

XI

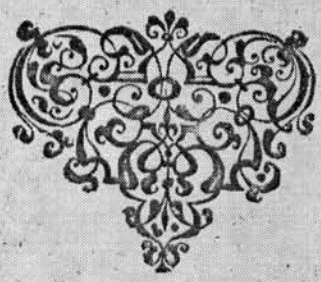

XIV

XII

XIX

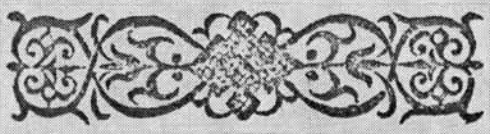

XV

XVII

XVIII

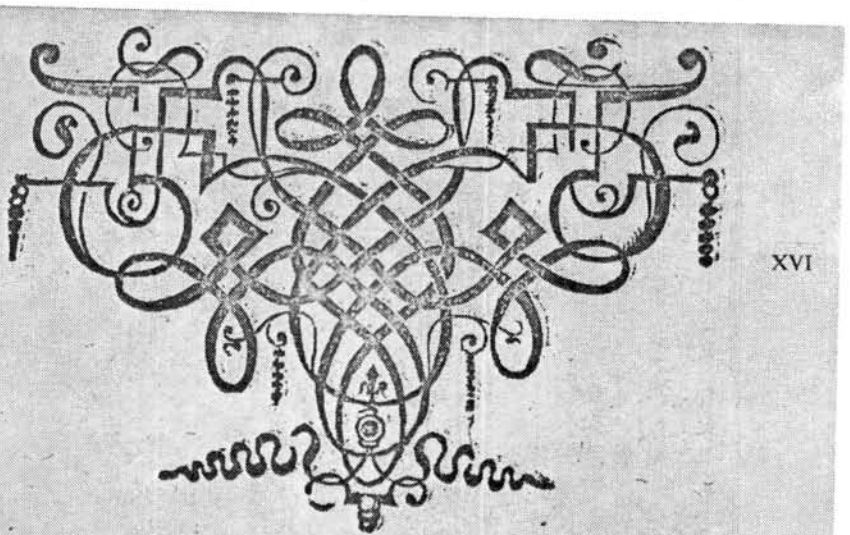

XVI

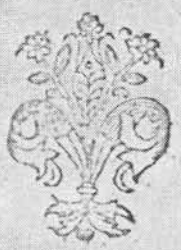

XX

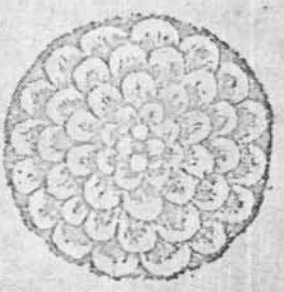

XXI

XXIII

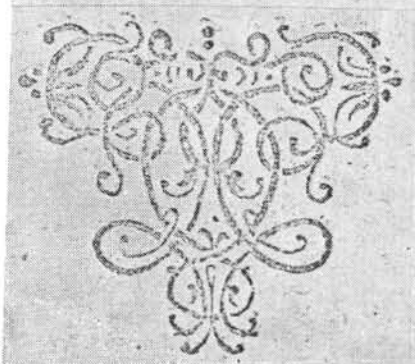

XXII

XXIV

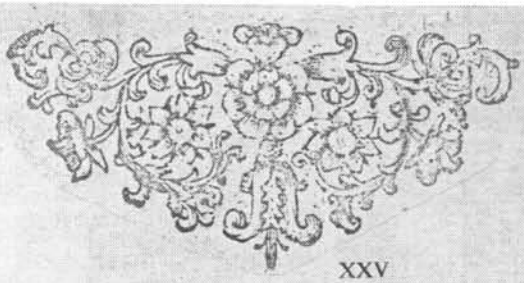

XXV

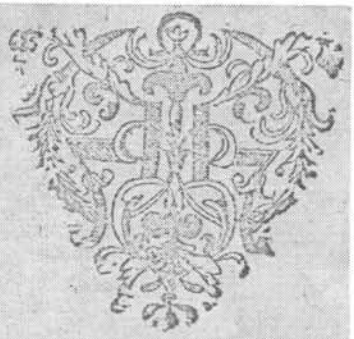

XXVII

XXVI

XXVIII

XXIX

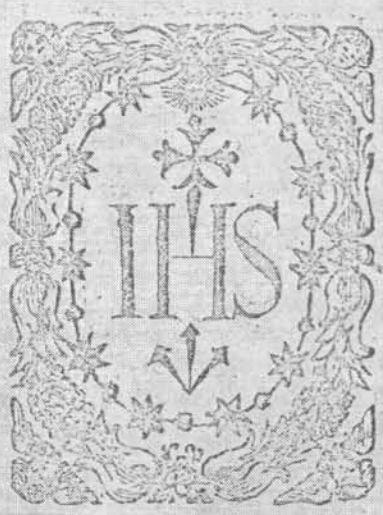

XXX

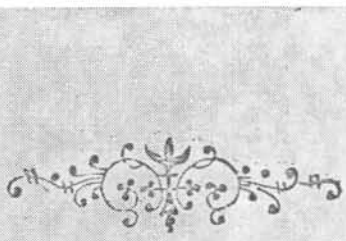

XXXI

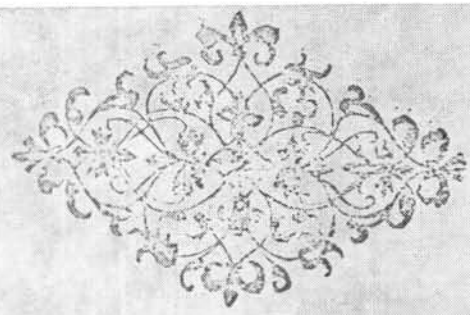

XXXII

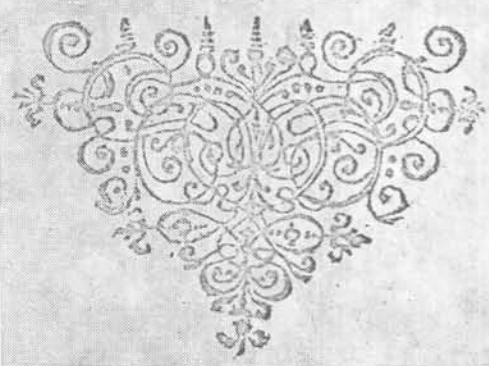

XXXIV

XXXV

XXXIII

XXXVI

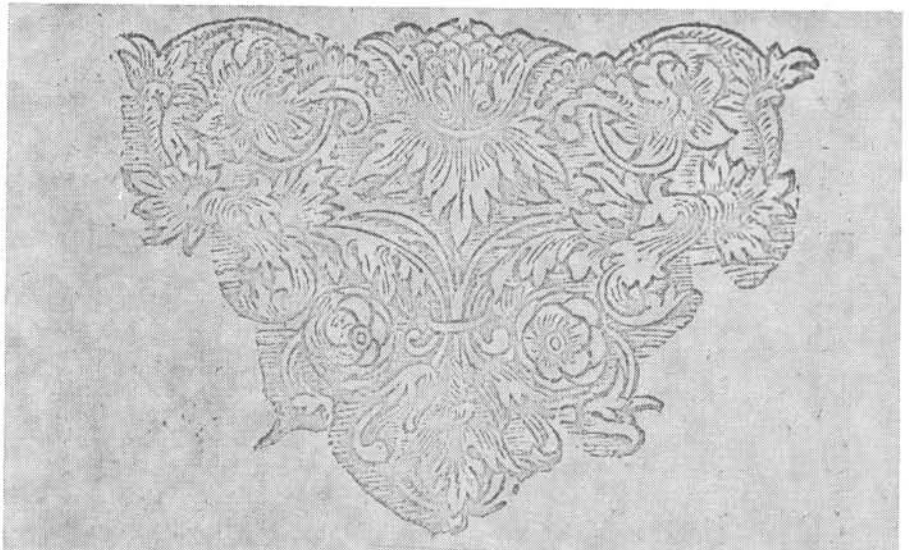

XXXVIII

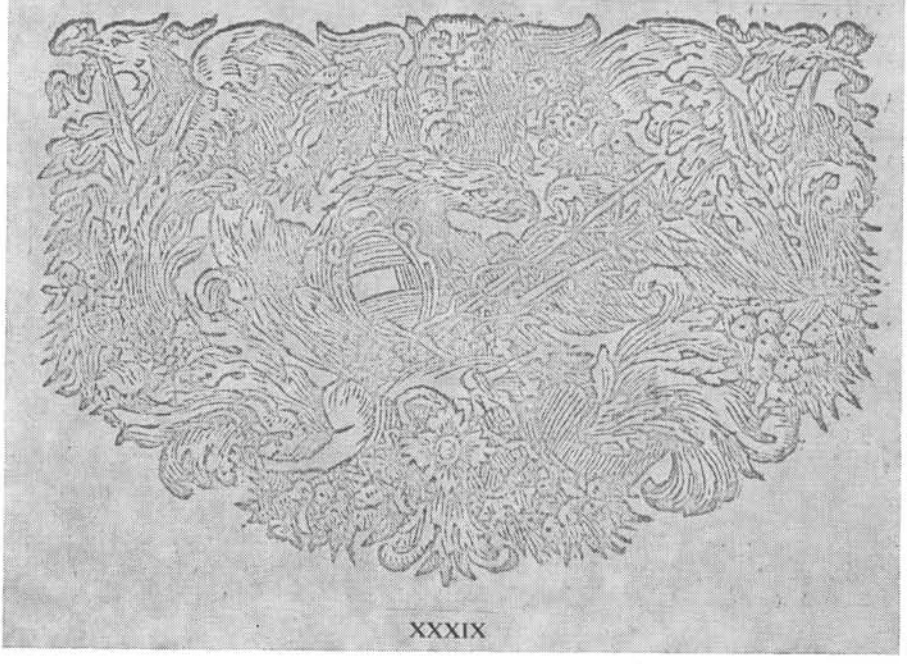

XXXIX

XXXVII

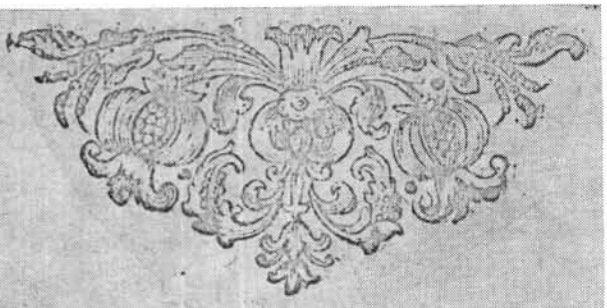

XL

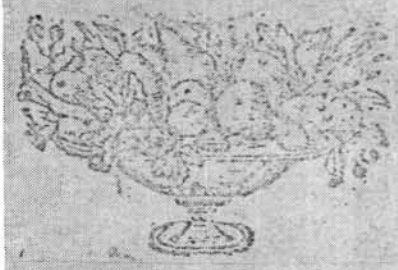

XLI

XLIII

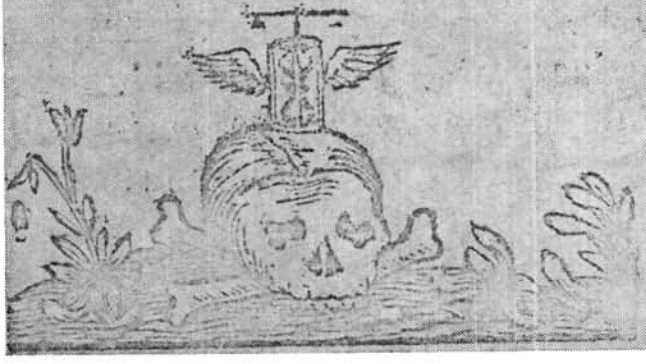

XLV

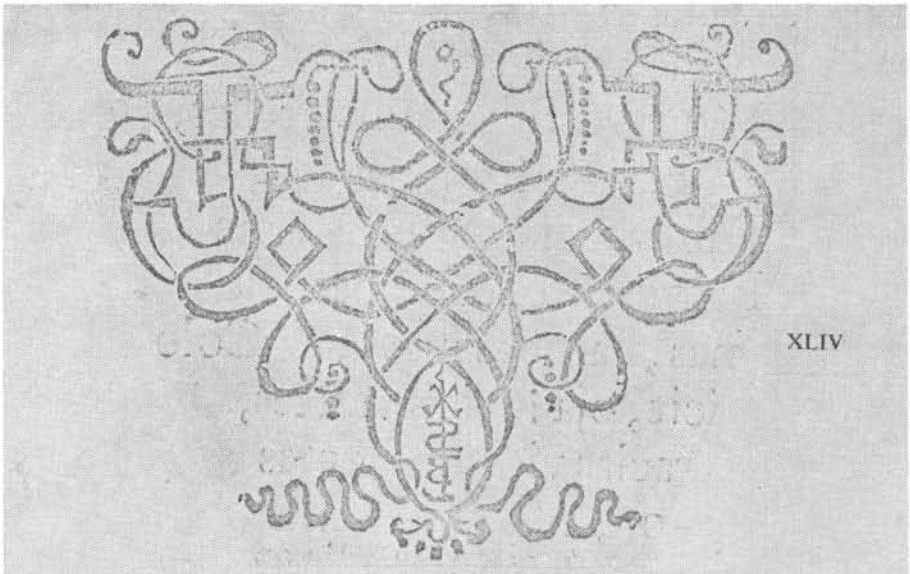

XLIV

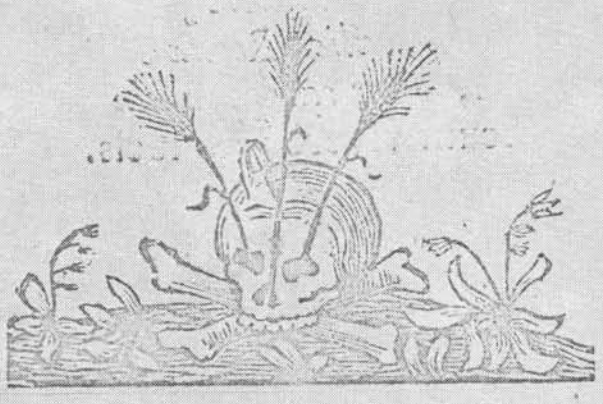

XLVI

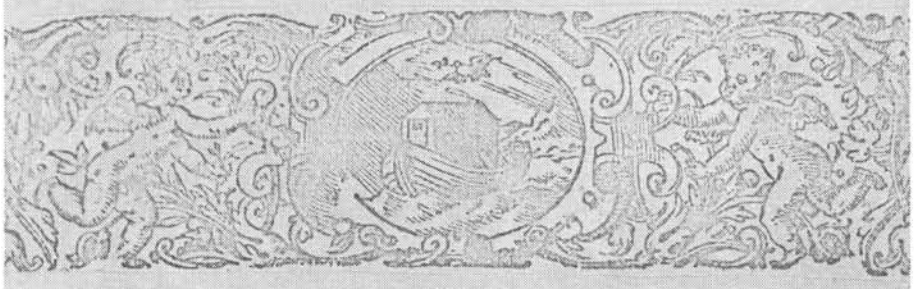

XLVII

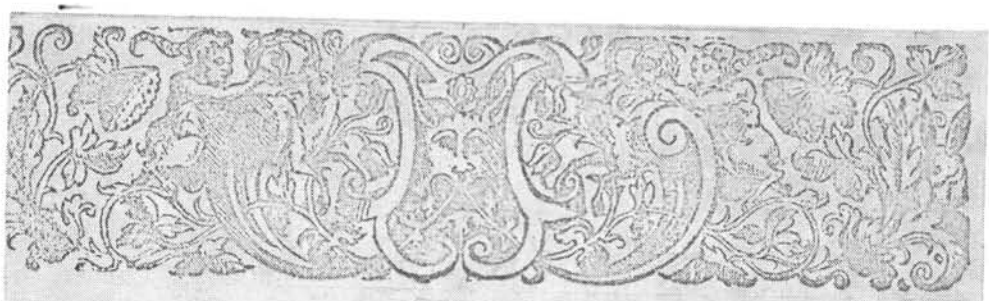

XLVIII

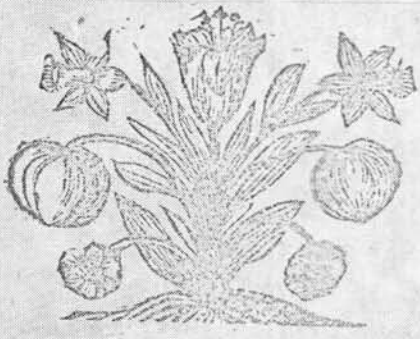

IL

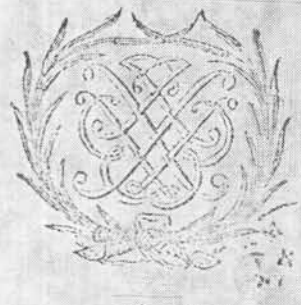

L

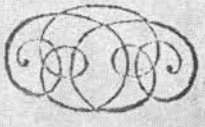

LI

LII

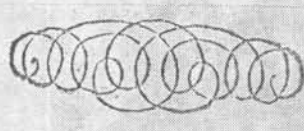

LIII

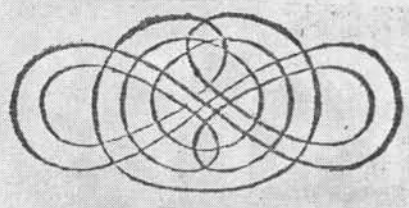

LIV

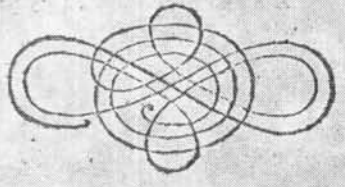

LV

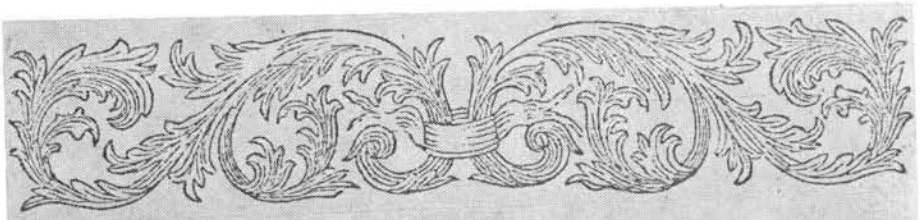

LVI

LVII

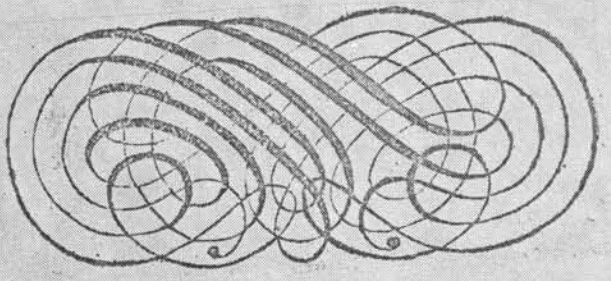

LVIII

LIX

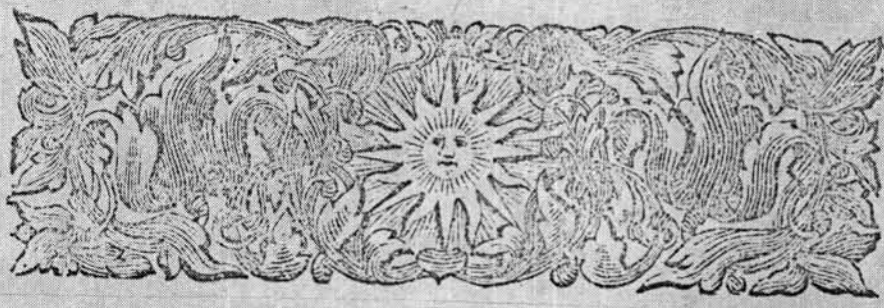

LX

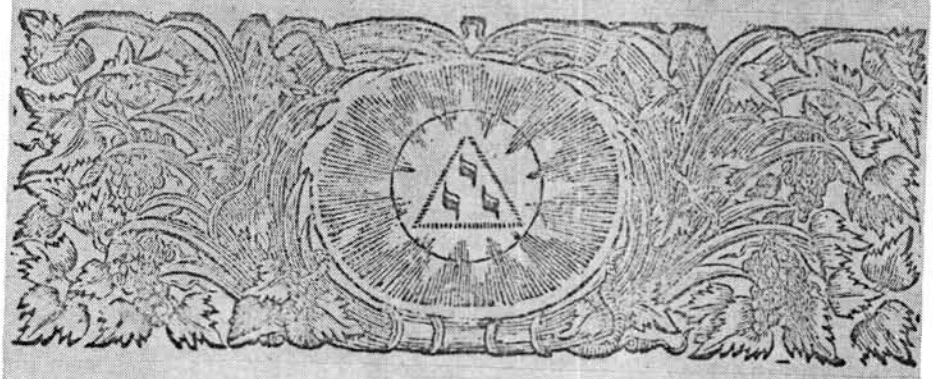

LXI

LXII
LXIII

LXIV

LXV

LXVI

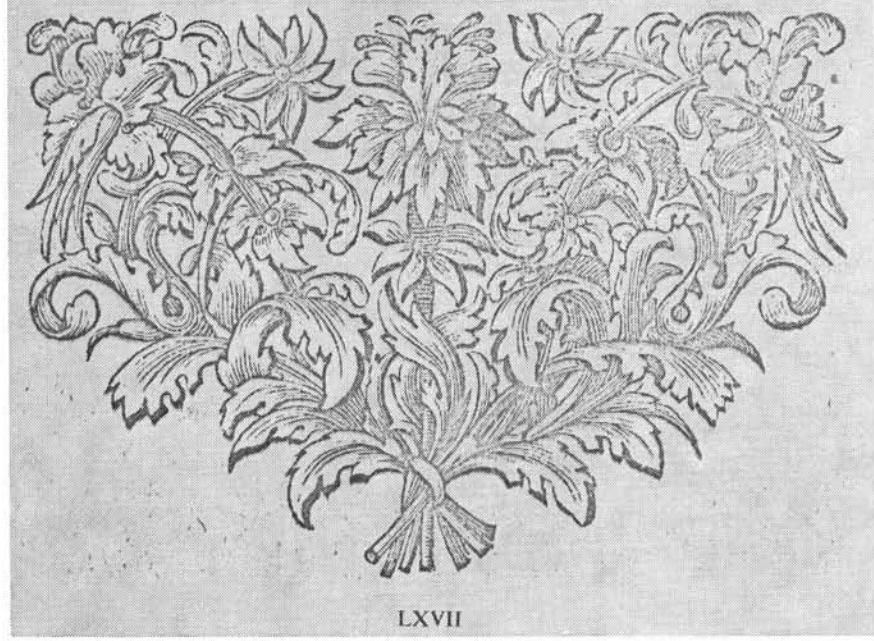

LXVII

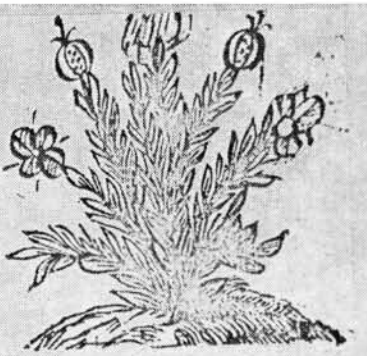

LXVIII

LXXI

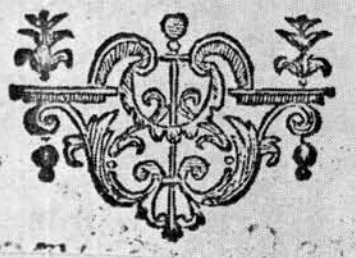

LXIX

LXX

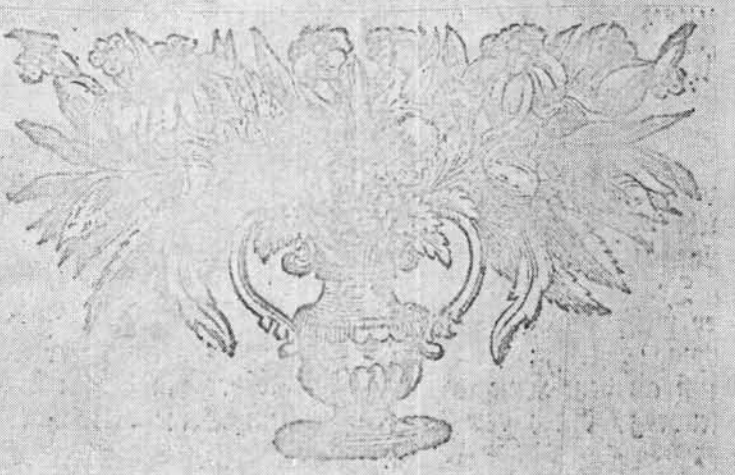

LXXII

VÁLOGATÁS A BREWER-NYOMDA CIFRÁIBÓL

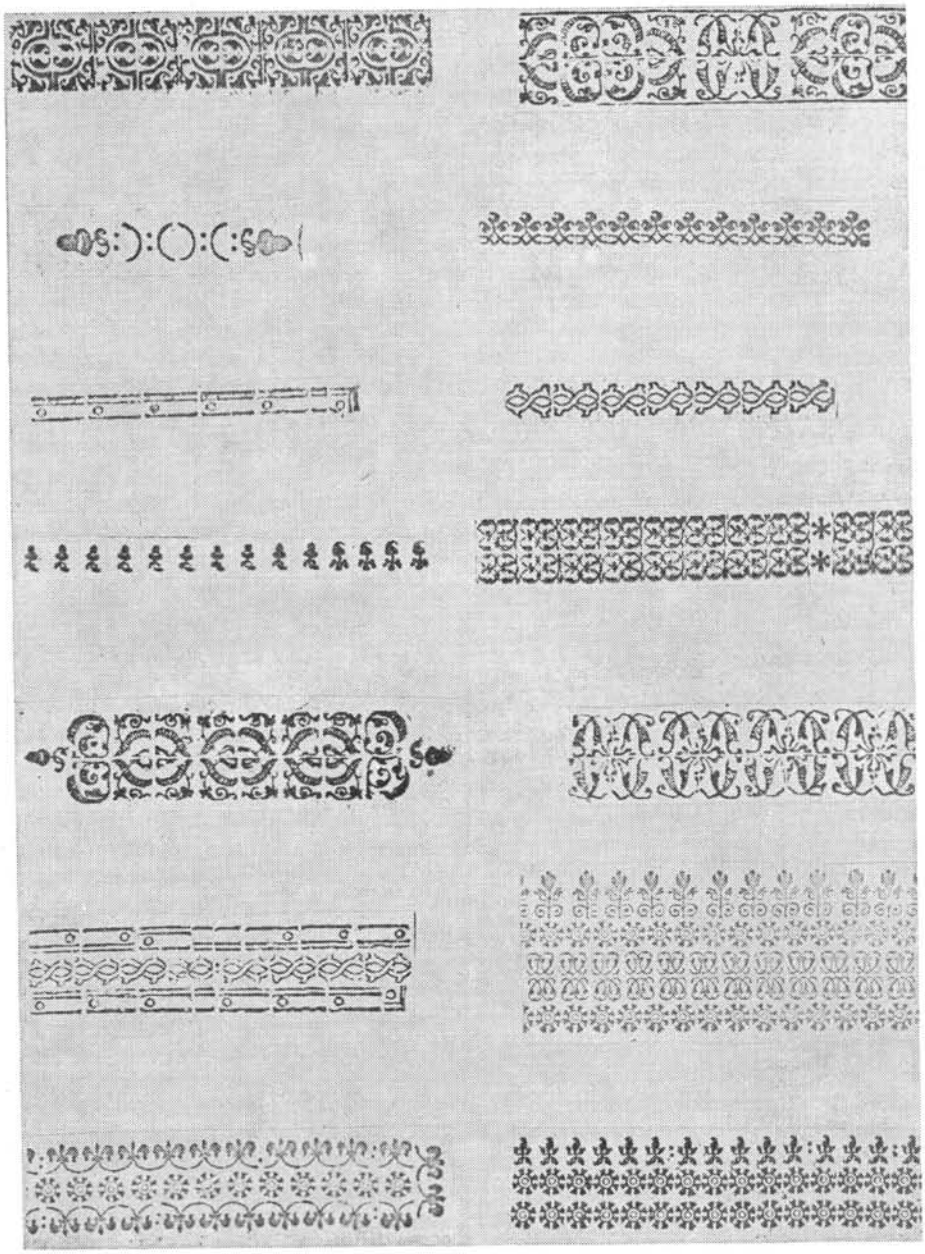

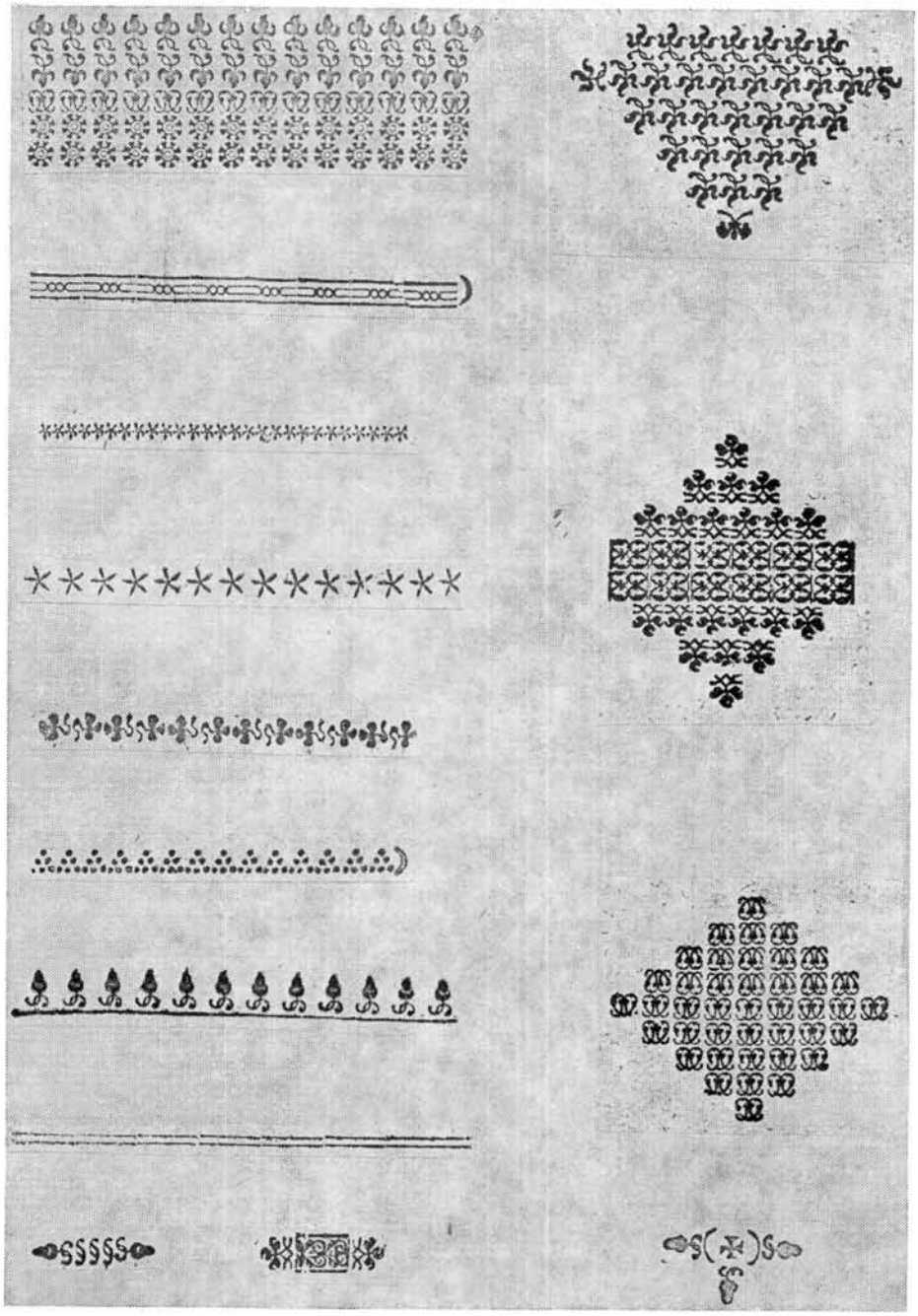

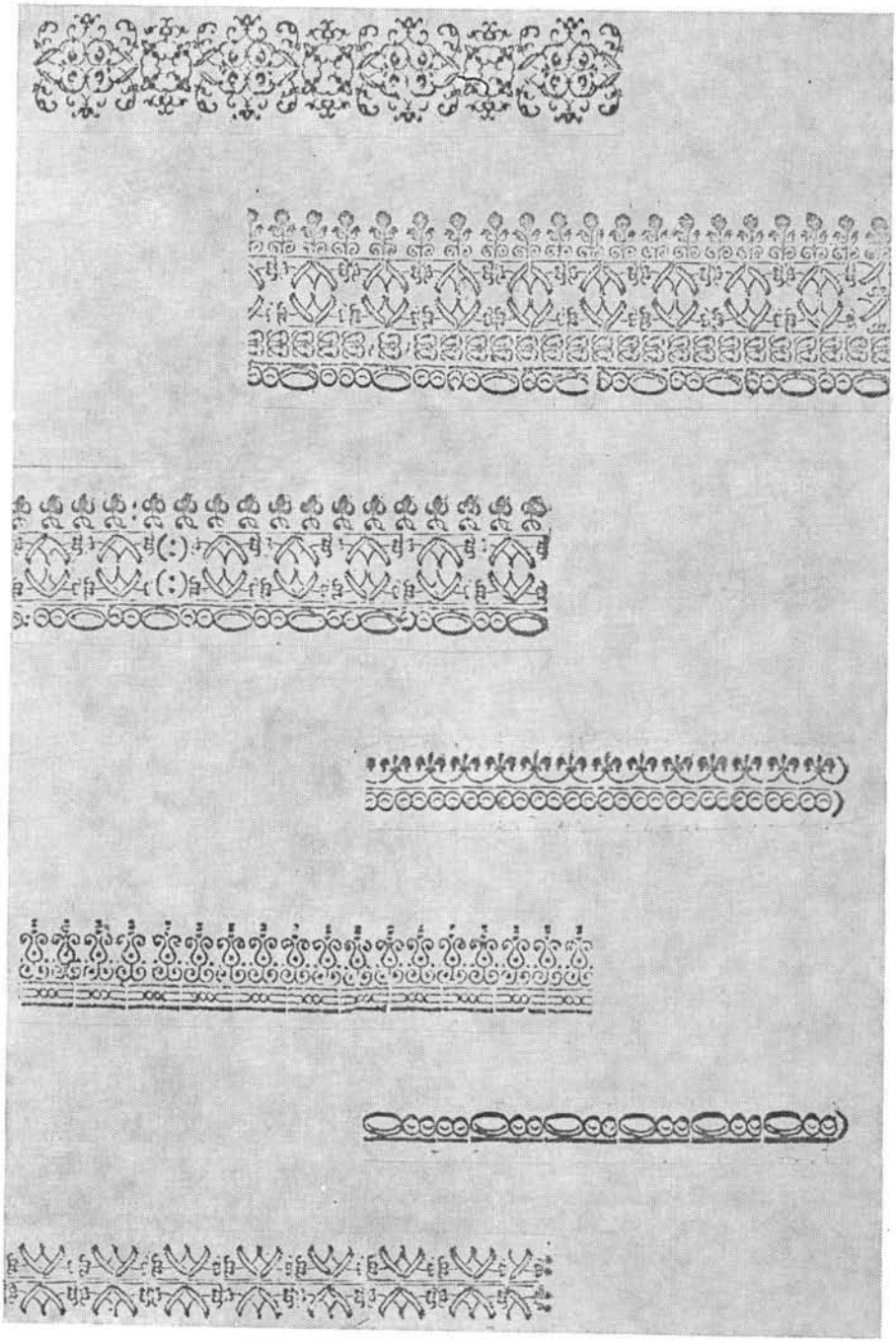

A BREWER-NYOMDA PAPÍRBESZERZÉSE

Tipográfiáink működéséhez a megfelelő nyomdai felszerelésen, betűkészleten túl kellő mennyiségű papír biztosítása is nélkülözhetetlen volt. A 17. században még mindig szűkösen volt papiros: a papírmalmok jóval több írópapírt gyártottak, mint nyomópapírt (a közigazgatási szervek és az iskolák papírigénye nagyobb volt, mint a nyomdéké).[96] A nyomtatványokon megjelenő sokféle vízjel azt mutatja, hogy a nyomdák papírellátása meglehetősen rendszertelen volt. Valószínűleg nem egyszer állt a munka papírhiány miatt, mint azt Tótfalusi Kis Miklós panaszolta.[97] A nyomdák arra törekedtek, hogy közvetlenül a papírmalmokból szerezzék be szükségletüket; a nagyszombati nyomda pedig Znióváralján papírmalmot alapított szükségletének fedezésére.[98]

A lőcsei tipográfia papírbeszerzését az eddigi szakirodalom még nem vizsgálta, Bogdán István monográfiája sem említette egyetlen papírmalom ellátási körzeténél a lőcsei műhelyt, pedig a sok szepességi papírmalom közül legalább a Lőcse birtokához tartozó teplici malom esetében elvárható lett volna. Ezért szükségét érezzük annak, hogy röviden foglalkozzunk a Brewer-nyomda papírbeszerzésének kérdésével.

Honnan szerezhette be a Brewer-műhely papírszükségletét? A magyarországi nyomdák ebben az időben túlnyomórészt (85%-ban) hazai forrásból vásároltak.[99] Valószínűleg így lehetett a lőcsei tipográfia esetében is. Nagyon nehéz a kérdést elemeznünk, mert nincs elég megbízható adatunk hozzá. A lőcsei könyvek papírjain látható vízjeleknek ugyanis majdnem fele ismeretlen. Ezek az ismeretlen vízjelű papírok, ha a hasonló motívumokat egy papírmalomtól származtatjuk, 34 különböző papírmalomból erednek. Feltétlenül kell köztük külföldinek is lenni, hiszen a 17—18. századból összesen 36, nyomópapírt is gyártó papírmalmot ismerünk Magyarországon és Erdélyben,[100] s a nagy földrajzi távolság miatt nem mindegyiknek terméke juthatott el a Szepességre. Az általunk ismert, ill. ismertnek feltételezett vízjelű papírok tíz különböző papírmalomból származnak: hat hazai és négy külföldi forrásból. A külföldiek: Poręba Wielka (Lengyelország) 1635., 1636., 1639., 1650. és 1690. évekből; St. Pölten (Ausztria) 1648-ból, Wels (Ausztria) 1661-ből, Iglau-Altenberg (Morvaország) 1660., 1662., 1663., 1666. évekből. Valószínűleg kereskedőktől vásárolt kisebb tételekről van szó.

A hazai források a következők: kassai papírmalom 1643., 1647., 1686. és 1695. években, zborói papírmalom 1647—1648-ban, Znióváralja 1671, 1677 és 1698-ban, Bazin (?) 1675-ben, Igló 1686-ban, s végül a legnagyobb forrás: a teplici papírmalom. A Samuel Spillenberger által alapított papírmalom szolgáltatta a beszerzésnek mintegy 60%-át.[101] 1625—1677 között

96. Bogdán István: *A magyarországi papíripar története (1530—1900)*. Bp. 1963. 281—285, 288. p.
97. Uo. 76. p.
98. Iványi Béla—Gárdonyi Albert: *A királyi magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927*. Bp. 1927. 61. p.
99. Bogdán i. m. 404. p.
100. Uo. 158—225. p.
101. A vízjelek előfordulásának leírását l. a doktori disszertációban a 261—264. lapon, rajzukat pedig a 97—104. táblán.

szinte minden évben, alig néhány év szünettel teplici papírt használt fel a Brewer-nyomda. Az 1680-as évektől ritkábban találkozunk a teplici papírmalom vízjelével, de ennek oka az is lehet, hogy kevesebb könyvön találunk vízjeleket, ill. sok az elmosódott, rosszul kivehető vízjel.

A teplici papírmalom vízjele Lőcse címere, a Spillenberger-család kétfejű sasos címere, ill. ezek különböző változatai voltak: hármas halmon kettős kereszt nagyobb és kisebb méretben, ovális keretben, kettős kereszt oroszlánokkal, kettős kereszt koronával, kétfejű sas, közepén kettős kereszt stb. Egy-egy vízjelen előfordult a város monogramja: C L, valamint a papírkészítő mesteré is: A L (Andreas Lang).[102] Az 1670-es évektől gyakori volt a B M monogram, amely Matavovszky Benedek papírkészítő mester nevét rejtette.[103] Szerepel vízjelként a B M monogram önmagában, évszámmal (1671—1672-es nyomtatású könyvnél használták fel a papírt), lovas postás figura alatt, ívméretjelzővel, címerpajzsban stb. Egy papírmalomnak igen sokféle vízjele lehetett egy időben, s ezeknek jelentős része mindezideig ismeretlen maradt előttünk.

Az előző közleményben említettük már Samuel Spillenberger hagyatéki leltárának egy adatát, mely szerint Lorenz Brewer az átadott papírért 72 Ft-tal tartozott az elhunytnak. A nyomópapír 17. századi ára rizsmánként valamivel 2 Ft fölött volt,[104] így az adósság kb. 35 rizsma papír ki nem fizetéséből keletkezett. Hitelbe történő szállításról lehetett szó, csak azt nem tudjuk, hogy ez a mennyiség meddig — fél évig, egy évig? — fedezhette a tipográfia szükségletét. Bogdán István szerint a 17. században a nyomdák évi átlagos papírszükséglete 80 rizsma volt. Erre az eredményre a debreceni és a nagyszombati nyomdák papírfelhasználásának a vizsgálata, a 17. század nyomtatványainak a száma és feltételezett négyszázas átlagpéldányszámuk alapján jutott.[105] A debreceni nyomda 18. századi papírfelhasználásáról valóban konkrét adataink vannak,[106] korábbi időszakra azonban minden számítás meglehetősen bizonytalan. Láttuk, hogy milyen nagy különbségek voltak az egyes magyarországi nyomdák között mind az 1640-es, mind az 1690-es években; a feltételezett négyszázas átlagpéldányszám is nagyon sokféle példányszámot tükrözhet, egy harminc példányban megjelenő alkalmi nyomtatványt, egy ötszáz példányban megjelenő tankönyvet, vagy ezer feletti példányszámú kalendáriumot: az egyes kiadott műfajok gyakoriságától is függ tehát, hogy helyes-e az eddigi számítás. Mivel a lőcsei kiadványok példányszámáról pontos adataink nincsenek, így a Brewer-nyomda papírfelhasználásának mennyiségét, annak változásait leírni nem tudjuk.

102. Bogdán i. m. 130, 220. p.
103. Uo. 130. p.
104. Bogdán István: *Papírkereskedelmünk a XIV—XVII. században.* = *Száz* 1965. 871—881. p.
105. Bogdán: *A magyarországi papíripar...* 284—285. p. és a 426. lapon a 634. sz. jegyzet.
106. Benda Kálmán—Irinyi Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda.* Bp. 1961. L. a bibliográfia adatait a papírfelhasználásról: 341—407. p.

ADALÉK A LŐCSEI KÖNYVKÖTÉS TÖRTÉNETÉHEZ

A lőcsei könyvkötők tevékenységét a szakirodalom még nem dolgozta fel, pedig a lőcsei városi levéltár 16—17. századi fólió kötetei, valamint a városi evangélikus egyházközség könyvtára jó lehetőséget nyújt a korabeli könyvkötőmesterek munkáinak összegyűjtéséhez, könyvkötő szerszámaik, felszerelésük rekonstrukciójához. Idő hiányában ezt a feladatot elvégezni nem tudtuk. Csak a budapesti könyvtárakban fellelhető lőcsei nyomtatványok kötését vizsgáltuk, s ott sem minden példányét, inkább csak azokat, amelyeket a kötet nyomdai anyagának leírása miatt amúgy is kézbe kellett vennünk. Az így összegyűlt kevés anyagból kiválasztottuk azokat, amelyek feltehetően a Brewer-család könyvkötészetében készültek.

Ezeken a bőrkötéseken monogrammok nem szerepelnek, ezért a kötések azonosítása a következőképpen történt: feltételeztük, hogy azok a kötések készültek a Brewer-nyomda könyvkötészetében, amelyekhez a könyvkötő lőcsei nyomtatványok makulatúráját használta fel. Ilyen elérhető távolságban egy volt: Károlyi Péter görög nyelvtana 1647-es lőcsei kiadásának az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető példánya, melynek belső kötéstábláján egy 1637 után nyomtatott lőcsei kalendárium E ívének 2 levele látható.[107] A tankönyv fatáblás kötésű, csak a gerinc közelében van egy függőleges, 12 mm széles bőrcsík meglehetősen rusztikus levélfonadékos mintával. Ez a minta lett a további azonosítás alapja. Ugyanez a minta fordult elő az 1648-ban kiadott *Evangelia et epistolae* című kötet bőrkötésén, ahol három mezőre osztott, átlókkal keresztezett téglalapot vett körül. Az ez alapján azonosítható első díszesebb kötés Kithonich János *Directio Methodica* c. művének 1650-es kiadásán található, az OSZK példányán: itt már négy elemet tudunk megkülönböztetni. A fenti módszerrel a következő művek lőcsei eredetű kötését ismertük még fel:

Comenius: *Janua lingvarum reserata aurea* 1655, OSZK-példány;
Verbőczy: *Decretum Latino-Hungaricum* 1660, OSZK-példány + Ráday Könyvtár példánya két különböző kötéssel;
Comenius: *Janua lingvae latinae reserata aurea* 1661 és 1672, mindkettő OSZK-példány.[108]

A lőcsei Brewer-műhely könyvkötő szerszámai közül így többet megismerhetünk: öt különböző görgetőt és öt virágmintát. Ezek a következők:

1. 12 mm széles, vastag vonalakból álló levélfonadék.
2. 10 mm széles, az előzőnél kecsesebb inda.
3. 12 mm széles, levélvirág, alsó része hurok alakban összefonódik.
4. 16 mm széles, az előzőhöz hasonló levélfonadék.
5. 15 mm széles, a Hitet, Reményt, Szeretetet allegorikusan ábrázoló minta, oszlopszerű, Fides, Spes, Charitas felirattal.

107. Szabó II. 675.
108. Szabó I. 809. I. 825. Č. 1013. Szabó I. 958. I. 977. MKsz 1930. 140. p.
109. Az erdélyi kötésekről l. Herepei János: *A legyeződíszes könyvkötés mestere.* = MKsz 1957. 155—165. p.

6. 21×17 mm nagyságú virágtő.
7. 30×20 mm nagyságú, négyszögletes alakú virágminta, közepén hatszirmú virággal.
8. 17×15 mm nagyságú virágtő, napraforgóra emlékeztető virággal.
9. 14×12 mm nagyságú virágtő, tulipán.
10. 13×18 mm nagyságú, háromszög alakú virágtő, stilizált, hosszú szirmú virággal.

Az eddig megismert, feltehetően a Brewer-műhelyből származó lőcsei kötések főleg egyszerű használati kötések, még a díszesebbnek szánt is meglehetősen egyszerű, a korabeli szép erdélyi kötésekhez képest nagyon halvány, jelentéktelen, különösebb művészi hatást nem nyújt.[109] Elképzelhető, hogy a Brewer-család könyvkötő műhelyére vezethetők vissza azok a teljesen egyszerű bőrkötések, amelyek gyakran fordulnak elő lőcsei nyomtatványoknál, s díszük mindössze két-három vonal a könyvtábla szélein — az eddigi képbe jól beleillenének.

ÖSSZEGEZÉS

A Brewer-nyomda Magyarország egyik jelentős szabad királyi városában jött létre; olyan polgárvárosban, amely élénk külföldi kereskedelmet folytatott, jónevű gimnáziummal rendelkezett, fontos szerepet töltött be az öt szabad királyi város protestáns egyházi életében, s egyben Szepes vármegye székhelye is volt. A család négy generációja tevékenységével írta be nevét a magyar művelődéstörténetbe. A 16. század második felében még nem vált el a könyvkereskedelem—könyvkötészet a többi (jövedelmezőbb) kereskedelmi tevékenységtől, a 17. század fejlődése már azt eredményezte, hogy a második generáció már csak a könyvszakmával foglalkozott, s egy családon belül egyesítette a könyvkereskedelem—nyomdászat—könyvkötészet iparait.

A kezdeti nehézségek után a Brewer-nyomda már az 1640-es évek elejére a magyarországi nyomdászat élvonalába küzdötte fel magát. A kedvező körülmények egybeesése jelentős tőke felhalmozódásához vezetett, amely több mint egy évszázadon át biztosította a tipográfia magas színvonalú működését. Az egyháztól független alapítású anyagi nehézségekkel nem küzdő polgári vállalkozás ki tudta használni a város politikai állásából, ill. a protestáns egyház helyzetéből adódó lehetőségeket: nemcsak az evangélikus német polgárság és a város iskolájának igényeit elégítette ki vallásos és tankönyvkiadásával, hanem a Felvidék szinte minden jelentős protestáns iskolájának és a magyar nyelven olvasó, döntően református nemességnek és polgárságnak igényét is. Az ellenreformáció okozta változások a 17. század második felében szerkezetében, arányaiban érintették a lőcsei könyvkiadást is, de a könyvkiadást mennyiségileg nem csökkentették, éppen ellenkezőleg, még növelték is, hiszen a protestáns nyomdászat hanyatlása idején a Brewer-műhely még központibb szerepet kapott a protestáns művelődésben.

A lőcsei tipográfia 18. századi hanyatlásának, végül megszűnésének okairól összefoglalóan a következőket mondhatjuk: a hanyatlást nem vezet-

hetjük vissza a negyedik generáció anyagi nehézségeire vagy hozzánemértésére, hiszen Johann Brewer vagyonos ember volt, s a tipográfia technikai színvonalát minden addiginál magasabbra emelte. Színvonalas kiadói programját a mesterség szeretete, a patrícius polgár öntudata, szigorú vallási lelkiismerete alakíthatta ki. Ez az önmagában véve színvonalas kiadói program azonban meglehetősen merevnek és életképtelennek bizonyult az egyre szigorúbb cenzúra, a protestáns műhelyekre nehezedő fokozódó nyomás idején. Johannt pedig már nem tudta megvédeni városa: egyszerűen azért nem, mert Lőcsén nagyon meggyengült a protestáns egyház helyzete, s minden téren háttérbe szorult a katolikus egyház mögött. (Egyedül Debrecenben és Kolozsvárott maradtak meg a 18. század közepére a protestáns műhelyek, ott, ahol a protestáns egyház is uralkodó helyzetben maradt.) A Brewer-nyomda megszűnését döntően az ellenreformáció folyamatának tulajdoníthatjuk: Lőcsén annyira kiéleződhetett a protestáns nyomdász és a jezsuita atyák viszonya (l. Johann halála után a vagyon zárolását), hogy a tulajdonos halála után az örökösök nem látták érdemesnek a tipográfiát faktorral tovább üzemeltetni. A nyomda kétszeri leégése után ez a lehetőség meg is szűnhetett.

A magyar nyomdászattörténetben ritka, hogy egy család több mint egy évszázadon keresztül folyamatosan, magas színvonalon működtessen egy tipográfiát. Sajátos ugyanakkor a 17. században a műhely polgári jellege. A polgári jelleg azonban csak korlátozottan érvényes, egy tőkés vállalkozás csak csírájában volt meg, a feudalizmus adott viszonyai gátat vetettek kibontakozásának. Hiába volt a nagy vagyon, a műhelyt csak egy adott szintig lehetett fejleszteni (kb. a 3-4 legénnyel dolgozó műhelyig), az értelmiség szűk rétege, a kultúrapártoló és befogadó rétegek, az olvasóközönség kis száma eleve veszteségessé tette volna a tömegesebb termelést. Másrészt a polgárcsalád nem iparának gyakorlása által szerzett vagyont, hanem a feudalizmus szelleméhez méltóan családi kapcsolatokkal és hivatali rangokkal, s vagyonának nagy részét földbirtok vásárlására fordította. Üzleti érzéke a 17. század nyomdászának is volt, az egyház vagy a város szigorú előírásai azonban meglehetősen korlátozták az üzleti szempontok egyoldalú érvényesítését. A 18. században a Habsburg-abszolutizmus központilag, egységesen meghatározta a nyomdászat helyzetét, de azzal, hogy a legfelsőbb hatalom egyedül a nagyszombati és a kassai jezsuita tipográfiákat támogatta, a többi kisebb nyomdát fokozódó, sokszor tisztességtelen üzleti harcra kényszerítette. A nyomdászat, mint üzlet a legtöbb helyen veszteséges volt, vagy csak igen csekély nyereséget hozott.

A Brewer-nyomda már nem lett részese ennek a folyamatnak. A városban azonban nem sokáig szünetelt a könyvnyomtatás: a 18. század végén új tipográfia jött létre Lőcsén, folytatva a Brewer-család által abbahagyott „szent művészetet".

DIE GESCHICHTE DER BREWER-DRUCKEREI VON LŐCSE (LEUTSCHAU, HEUTE LEVOČE, ČSSR) IN DEN JAHRHUNDERTEN 17—18. II

I. PAVERCSIK

Der erste Teil dieser Studie beschäftigte sich mit den allgemeinen Bedingungen der Funktion der Typographie, legte die gesellschaftliche und politische Lage der Druckereiinhaber, die Anzahl der Angestellten, die ungarischen und ausländischen Verbindungen der Werkstatt, die Zensurmassnahmen zur Verlegung klar. In diesem Teil wird selbst die Tätigkeit der Typographie untersucht — mangels ausführlicher Geschäftsaufzeichnungen mit Hilfe zweier Methoden: mit der Rekonstruktion des originellen Druckereibestands von Lőcse (genauer: nur in den Drucken erschienener Teil des Bestands wird auf Grund der Untersuchung aller aufgebliebenen und uns zugänglichen Drucke von Lőcse beschrieben), sowie mit der bibliographischen Zusammenstellung und Analyse der gedruckten Werke.

In der Publikation wird die Leistung der Brewer-Druckerei zwischen 1625—1739 jahrzehntlich auf Grund der Anzahl und des Umfanges der Drucke zusammengestellt und die erworbenen Angaben werden mit den Leistungsangaben anderer ungarischen Druckereien verglichen. Es werden die wichtigsten Drucke von Lőcse aufgezählt, dann wird die Verlegungsarbeit auch inhaltlich nach den folgenden Etappen analysiert: 1. von 1626 bis Ende der 1650-er Jahren, die günstige Periode der Verlegung von Lőcse; 2. die Kriseperiode der 1660-er Jahre; 3. Anderungen in der Lage der Verlegung in der Zeit der gewaltsamen Gegenreformation; 4. grosser Aufschwung in den 1680-er, 1690-er Jahren und die Zeit des Freiheitskampfes von Rákóczi (1703—1711); 5. verfallene Periode des 18. Jahrhunderts, die mit dem erfolglosen Kampf gegen die Zensur charakterisiert werden kann.

Die Brewer-Druckerei spielte nicht nur in der ungerländischen protestantischen Verlegung eine sehr bedeutende Rolle, sie war auch in Hinsicht der Typographie und Buchkunst unter den ersten. Das zu beweisen beschreibt der weitere Teil der Publikation den damaligen Buchstabenbestand der Druckerei und dessen Veränderung während mehr als hundert Jahre, dann werden der Initiale- und Zierdebestand der Druckerei, die gebrauchten Verzierungsmethoden vorgestellt, und wird über die Gruppen der nach der Buchkunst hochgeschätzten sowie der wenig anspruchsvoll gedruckten Bücher eine Übersicht gemacht.

Die Publikation ist mit den — auf Grund der Drucke zusammengestellten — Kopien der Schriftmuster und des Zierdebestands ergänzt. Zum Schluss kann man einige Angaben über die Papieranschaffung und die Arbeit der Buchbindereiwerkstatt der Druckerei von Lőcse bekommen.

Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

18. századi művelődéstörténetünk tanulmányozásához egyik fontos írott forrásunk a „század legkeresettebb könyve"[1], a kalendárium. E sokhelyütt és nagy példányszámban, különféle nyelveken megjelent kiadványtípus iránt az utóbbi években örvendetesen megnőtt az érdeklődés.[2]

Gárdonyi Albert már 1941-ben mintaszerű cikket írt a kalendáriumkiadási szabadalmakról.[3] Sajátos módon írásának mégis szerepe lehetett abban, hogy a meglehetősen gyakori emlegetés ellenére sem foglalkoztunk eleget a kalendáriumok tartalmával. Gárdonyi véleménye szerint ugyanis „a kalendáriumok nagy kelendőségét... azok a gazdasági és gyógykezelési tanácsokat, rendkívüli események leírását és újsághirdetéseket tartalmazó részek biztosították, amelyek széleskörű érdeklődésre tarthattak számot. Ezek a részek egyáltalán nem állottak irodalmi színvonalon, sőt megbízhatóságukhoz is szó fért, az olvasóközönség körében azonban a kalendáriumok ezért lettek és maradtak népszerűek".[4]

Az utóbbi években az Országos Széchényi Könyvtár keretében folyó 18. századi magyarországi nyomtatványok adatgyűjtése[5] szerint egyre több példány kerül elő az ismeretlenségből. Ezek alapján megkíséreljük a században kiadott kalendáriumok tartalmi változásainak végigkísérését. Elsősor-

1. Így nevezi Gárdonyi Albert a kalendáriumokat *A XVIII. század legkeresettebb könyve* c. cikkében. = *MKsz 1941*, 232—244.
2. A Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának kezdeményezésére indított munkálatokról Gelléríné Lázár Márta számolt be *A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában, 1850—1945. Előzmények, hipotézisek és módszerek a tömegkultúra egy jellegzetes termékének vizsgálatához* (= *Századok, 1974*, 1226—1254. és 1975, 112—150.) című cikkében, ahol összefoglalja az eddigi magyar szakirodalmat (1232—1233.). E kezdeményezéstől függetlenül készülnek 18. századi kalendáriumainkról az MTA Irodalomtudományi intézetének megbízásából regeszták. A feldolgozás szempontjait az Intézet XVIII. századi munkabizottsága az 1974. október 25-én tartott vitaülésén határozta meg. A 19. század első felének feldolgozására tudomásunk szerint a Petőfi Irodalmi Múzeum készített tervet.
3. L. az 1. sz. jegyzetet
4. Uo. 242—243.
5. A 18. századi magyarországi nyomtatványok felmérése kiterjed valamennyi magyarországi közkönyvtárunkra, levéltárainkra és múzeumainkra (beleértve az egyházi gyűjteményeket is), továbbá a szomszédos országok gyűjteményeire.

ban a magyar nyelvűekkel foglalkozunk, összehasonlításul felhasználjuk azonban a német és latin nyelvűeket is.[6] A szlovák (cseh), horvát és egyéb nyelvűeket nem vettük figyelembe.[7] Ugyancsak mellőztük a csíziókat[8] és a naptárt szintén tartalmazó egyházmegyei, szerzetesrendi és egyéb sematizmusokat.

A cikk megírásáig 54 18. századi kalendáriumfajtával találkoztunk. Egy fajtának tekintettünk egy esetleg több évtizeden át megjelent sort akkor is, ha közben címváltozás történt vagy megváltozott a kiadó, ill. nyomdatulajdonos. Az ugyanazon nyomdász által piacra dobott különféle méretű kalendáriumokat azonban azonos nyelv esetén is külön fajtaként kezeltük, mivel tartalmukban különböznek és más olvasóközönséggel számoltak.

Több mint 600 különféle kalendáriumot sikerült kézbevennünk, ennek kb. a fele volt magyar nyelvű.[9] Most e példányok alapján arra a kérdésre keressük a választ, mit is tartalmaztak 18. századi kalendáriumaink toldalékai. Vajon alkalmazkodtak-e a vásárló közönség igényeihez, mikor és mennyiben próbálták azt alakítani? Hisz e közönségnek (jelentős része a parasztság közül került ki) a vallási táplálékon (Biblia, imádságos- és énekeskönyvek, vasár- és ünnepnapi prédikációk) kívül gyakran csak a kalendárium és az esetlegesen beszerzett ponyva jelentették az ismeretszerzési lehetőséget, szélesebb körben is elterjesztve a praktikus — főleg gazdasági — ismereteket, és egyes irodalmi vagy azzal érintkező műfajokat.

A példányok mennyiségéről ismerünk néhány adatot. Gárdonyi az 1775. évi megyei adatszolgáltatások alapján mintegy 70 000 megjelent példányról beszél.[10] Ez a szám csak a nyomdászok által bevallott adatokat vette számba, s nem tartalmazta az Erdélyben kiadottak példányszámait. Úgy tűnik, hogy a nyomdászok — szokásuk szerint — jóval kevesebb példányt vallottak be (ha egyáltalán a vármegye és a nyomdász is komolyan vette a hatóságok bejelentési felszólítását), mint amennyit ténylegesen nyomtattak. A szabadalommal rendelkezőkön kívül csak a pécsi nyomdász,

6. A latin nyelvűek tárgyalása teljesen eltérő szempontok érvényesítését igényelné: ezek ugyanis a művelt közönség számára tudományos igényű toldalékokat is közöltek.
7. Feldolgozásuk alapján (különösen, ha a példányszámokra is adatokat sikerül találni) az országban élt nemzetiségek igényszintjére is következtethetnénk.
8. Alapos feldolgozásukat l. *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyvei*ben Borsa Gedeon tollából *1. A magyar csízió kialakulásának története* (*1974—1975*, 265—347.) — *2. A csízió kiadástörténete* (*1976—1977*, 307—378.) — *3. A magyar csízió átdolgozásai* (*1978*, 493—549.). — *4. A csízió ellenlábasai és utóélete* (*1979*, 437—518.).
9. Eredetileg e cikk függelékeként meg akartuk jelentetni 18. századi kalendáriumaink bibliográfiáját. Gyűjtésünk azonban még nem rendezett. Petrik bibliográfiájában gyakoriak az olyan adatok, amelyek feltételezése nem indokolt. Az is előfordul, hogy azonos címmel jelentetett meg kiadó különböző méretű és tartalmú kalendáriumot egyazon évre. Jelen pillanatban afelé hajlunk, hogy csak olyan adatokat és évjáratokat veszünk fel, amelyekből példány maradt fenn, s mindig adnánk lelőhelyet is. Ehhez viszont a fennmaradt példányokat (melyek különböző könyv- és levéltárakban találhatók) kézbe kell vennünk. Ha pedig már kézbevesszük őket, akkor célszerű volna bibliográfiánkat annotálni, vagyis feltüntetni az egyes évek esetében (egy könnyen elérhető példány lelőhelyén kívül), hogy a kutatónak miért érdemes kézbevennie a kötetet, milyen részeket talál benne. Az indokoltan feltételezett adatokat eltérő szedéssel jelölnénk.
10. L. az 1. sz. jegyzetet, 241. l.

Engel vallotta be, hogy 100 (!) példány lőcsei formátumú (16°) kalendáriumot nyomtatott.[11]

1779-ben Győrött, amikor a nyomda a legények kezébe került, a faktor, Almási Ferenc „abban való biztában, hogy Streibig Kisasszony után 30 000 németet és 35 000 magyar kalendáriumot nyomtatott", „elkezdett újra 20 000 németet és 25 000 magyart". Azaz 1780-ra negyedrét német és tizenkettedrét magyar kalendáriumból összesen 50 000+60 000, együtt 110 000 példányt nyomtattak. Almási szerint az új nyomtatásból becsületesen csak mintegy 8—8000 kelt el,[12] s végül a magyar nyelvűből 15 000 példány a nyakukon maradt.[13] Kezdetben némi kétkedéssel fogadtuk ezeket az adatokat,[14] de ha figyelembe vesszük azt, hogy Almási vásárban 25, 50, 100 és 1000-es tételekben árulta kalendáriumait,[15] akkor a Streibig által 1775-ben bevallott adatok (4° — német — 2400; 8° — latin — 1000; 24° — magyar? Streibig privilégiuma szerint ezeket 12° nyomtatta[16] — 2000; 32° — német, Sack-Calender — 1000; együtt összesen 7000) szinte nevetségesnek tűnnek.

Erdélyben a kolozsvári magyar nyelvű és a szebeni német nyelvű kalendárium folyamatosan megjelent az egész században. Szebenben Barth János harcolt a kiadási szabadalom megszerzéséért, amely a városi nyomda kiváltsága volt. 1747-ben 600 példányra engedélyt kapott. Mire az engedély eljutott kezéhez, már 1500 példányt kinyomtatott. 1756-ban 1200 példány kiadását engedélyezték neki. De másutt is nyomtattak Erdélyben kalendáriumokat.[17] Szinte nem is akadt az országban olyan nyomdász, aki legalább kísérletet ne tett volna e fontos jövedelemforrás kiaknázására.

A fentiek és más adatokból származó megfontolások alapján a Magyarországon (Erdéllyel együtt) elkelt kalendáriumok számát 1780 körül legkevesebb 300 000-re becsüljük.

A 19. század elején már a magyar nyelvű kalendáriumok nagy számáról ír így a *Hazai és Külföldi Tudósítások:* „Nevezetes tünemény a magyar literatúrában, hogy szörnyű nagy számú kalendáriumok jelennek meg, és szerencsésen el is kelnek. ... Rövid szóval Magyarországban elkel több 150 000 kalendáriomnál. Ennek bizonysága a pesti augusztusi vásár, melyet a könyvnyomtatók méltán kalendáriomvásárnak nevezhetnek. — De éppen ezen tapasztalás méltán azon kérdésre adhat alkalmatosságot: hogyan lehet, hogy az a nemzet, mely Magyarországban és Erdélyben 5 milliomra szám-

11. Engel nyomdájában készült kalendárium eddig nem került elő. Nem került elő még példány Siess kalendáriumaiból sem. Nála Sopronban 1752. decemberében 600 példány magyar nyelvű és 300 példány német nyelvű kalendáriumot koboztak el, annyit találtak még a hatóságok a nyomdásznál. L. a 12. sz. jegyzetet, 22. l.
12. Pitroff Pál: *A győri sajtó története (1728—1850).* Győr, 1915. 39—40.
13. Almási ezt a Landerer János Mihály elleni perében említi. A pert a III. fejezetben tárgyaljuk.
14. A győri nyomda ekkor négy sajtóval rendelkezett, a 110 000 példány kinyomásához kb. három hónapig csak ezeket a kalendáriumokat kellett nyomtatni.
15. A viszonteladóknak a német nyelvűek ezrét 50, a magyarét 40 forintért adta. L. a 12. sz. jegyzetet, 40—41. l.
16. Lehetséges, hogy e rét mögött a *Bauern-Calender* húzódik meg, 1780-ra is háromféle német kalendárium készült Győrött. L. a 12. sz. jegyzetet, 42. l.
17. Az erdélyi kalendáriumokról: Adleff Norbert: *Adalékok az erdélyi német kalendáriumi irodalom történetéhez.* Kolozsvár, 1907.

láltatja magát, csupán kalendáriumot 150 000-nél többet vásárol esztendőnként: mégis mindenestül a két magyar újságból meg nem veszen 2000 exemplárt; más fontos könyvekből pedig alig veszen meg 500-at? ? ?"[18]

I. A KALENDÁRIUMOK FELÉPÍTÉSE

A kalendáriumok a 18. században — miként korábban és később is — három jól elkülöníthető részt tartalmaztak.

A naptárrész

nevét az év egyes napjainak és a névnapoknak a felsorolásáról kapta. Kalendáriumaink többsége e részt is kalendáriumnak nevezi. Gyakran nem csak az új, megreformált naptárt, hanem az ó-t is (egyes kalendáriumok szóhasználata szerint: oroszt) hozzák. A század végén, elsősorban a német nyelvűek közt egyre gyakoribb, hogy háromféle naptár szerepel párhuzamosan egy kalendáriumban. Leggyakrabban az új két változata, a katolikus és protestáns, valamint az ó. Löwe 1786-ra nyomtatott kalendáriumában egy oszlopban a zsidó ünnepek felsorolása áll. A katolikus és protestáns naptár (utóbbi közlését a türelmi rendelet tette lehetővé) esetében nemcsak az ünnepek, ill. névnapok esetében jelölik az eltérést, hanem más a vasárnapi perikopa-rend (evangélium) is.

Az egyes napoknál sok a csillagképekre utaló jel, magyarázatukat a naptár előtt mindig megtaláljuk. A szeles, esős stb. szavak a naptárak többségéből a század végén szorulnak ki. Ezeken kívül a hold változásairól értesülünk, gyakran külön oszlopból, amelyet a hónapra jellemző fametszet díszít.

Ha maradt fenn még üres hely, azon leggyakrabban hónapverseket vagy bölcs mondásokat találunk. De mindaz előfordulhat, ami a toldalékban. Néhány típusban — 4°, latin és 24°-nál kisebb méretűek — a naptárt mindig csak a verzókra nyomtatták, a rektókra pedig a latinban általában folytatásos, tudományos igényű művek kerültek, de találkoztunk évforduló-naptárral (ephemerides rerum memorabilium), havi vásárjegyzékkel, a hónapban végzendő gazdasági teendőkkel, ház körüli tennivalók felsorolásával stb.

Az utókor szempontjából a naptárrész legértékesebb része azonban kétségkívül a kézírásos bejegyzések nagy száma. Kötésnél minden hónap mellé üres lapot helyeztek el, erre a tulajdonos fontosnak ítélt dolgait feljegyezhette. A feljegyzések elsősorban anyagi, családi, gazdasági, utazási és időjárási adatokat tartalmaznak, de sok a kultúrhistóriai érdekesség is közöttük. Különös becsük van a mindennapi életre vonatkozó bejegyzéseknek, elsősorban a napi (piaci) kiadásokat tükrözőknek.

18. 1809. II. 198. l. — Idézi Trócsányi Zoltán: *A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma.* = *MKsz 1941*, 33—34. — A két magyar újság: *Magyar Kurir, Hazai és Külföldi Tudósítások.*

A prognosztikon

vagy asztrológiai jelentés a század folyamán nagyon lerövidült. A század közepéig jellemző részei a következők: az esztendőben uralkodó planétákról; a négy évszakról; a nap- és holdbéli fogyatkozásokról; a háborúságokról és békességekről; a betegségekről; a föld termékenységéről. Különösen a háborúról és a békéről írt részekben szólalt meg személyes hangon a kiadó. Néhányszor az évszakokról írt prózai szöveg szinte költeményként hat.

Néha a század elején is előfordul nagyon rövid prognosztikon. Pl. a komáromi kalendáriumokban.

A felsoroltakat követte a gyakran mutató táblával is ellátott verses formájú érvágási- és egyéb tanácsadás. 1756-ban azonban Mária Terézia „oly parancsot adott ki, hogy a jövőben az érvágás, köpölyözés, orvosságvétel, ártalmas napok, haj- és körömmetszések felől semmi se írassék a kalendáriumokban. Annak parancsolat alá vetvén magamat, mindezeket elhagytam".[19] Ezeket a mentő sorokat Győrött Streibig több mint tíz éven át közölte kalendáriumai elején. Nyilván az olvasóközönség jelentős része továbbra is kereste az újonnan vásárolt kalendáriumokban e tanácsokat, ezért kellett a nyomdász-kiadónak mentegetőznie.

1757-től kezdve más kalendáriumokban is csak kivételesen fordultak elő a tilalmazott részek (pl. Brassón nyomtatottakban), s fokozatosan kialakult egy nagyon egyszerű prognosztikon, amely már csak az évszakokról, valamint a nap- és holdbeli fogyatkozásokról tartalmaz néhány sort.[20]

Streibig tilalmat közlő kalendáriumaiban néha még kénytelen volt a közönség igényeinek engedve a királyi tilalomban meg nem nevezett részeket közölni a prognosztikonban. „Kegyes Olvasó! Már csak egy régi szokásul marad, hogy asztrológus uraiméknak az esztendő régenseit csak bé kell a kalendáriumba tenni; és az is megkívántatik, hogy azoknak tulajdonságokról írjanak, hogy valamit lehessen az esztendőről értekezni." E feljegyzés az 1762. évi kalendáriumban olvasható. A következő éviben pedig azt magyarázza olvasóinak, hogy a planéták járásainak azért tulajdonítottak nagy jelentőséget a régiek, mert azok pogányok voltak. „De mitőlünk, keresztényektől már az ilyen bálványimádás messze távozott, azért, nem csinálunk mi azokból a mi kalendáriumainkban semmi bizonyosokat, hanem csak gondolatokat..."

A toldalék

néha egy-egy naptársoron belül is nagyon változó. Gyakran már a címlap utal rá. Pl. „Hozzája adattak..." „a tisztességes tréfás gyönyörködőknek kedvekért nyájas beszédek"; „mulatságos történetek és kérdések"; „időt töltő és mulatságos dolgok"; „nevezetes dolgok"; „furcsa történetek"; „okos és elmés tréfák"; „világi matéria, kik a mulatságos dolgokat szeretik,

19. A kalendárium szerint a rendelet Boldog-Asszony havának 26. napján kelt. Ez a dátum azonban a helytartótanács általi továbbküldés ideje. A rendelet január 22-én kelt. Vö. Scherman Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig.* Bp. 1928. 3. l.

20. A század végén néha megjelent az elhagyott részek paródiája, ez azonban már a toldalékba került, célja a szórakoztatás.

az olvasásra"; „világi matéria, az idő közben való mulatságos olvasásra vagy idő töltésre"; „hasznos toldalékok"; „gazdaságbéli jegyzések" stb.

Az 1761. évi győri kalendárium toldalékjában a következő kalendáriummeghatározást olvashatjuk: „Kegyes Olvasó! Külömb-külömb fűszerszámok nélkül semmit sem ér az étel; úgy az emberek maga mulatsága külömbkülömféle beszélgetések nélkül, ki légyen pedig aki a mulatságot nem szereti, hanem aki testből és vérből nem áll: mely mulatságra sokféle dolgokról írtanak a régiek. Erre való nézve mivel *a Kalendáriom nem imádkozó, hanem napokat, időket mutató Könyvecske: én is tenéked idődet mulató dolgokat írok.* [Kiemelés tőlem, Sz. N. L.] Némely régi bölcsek is sok szokásait írták meg a pogányoknak, azért, hogy nemzetségeiket némely dísztelen szokásoktól elidegenítsék, élj te is ezzel nem pók módjára, aki mindenből mérget szop ki, hanem méh módjára, a keserű fűből is édességet szívj ki, és végre csak az édes füvön nyugodjál meg."[21]

Vizsgálódásainkat az alábbiakban a toldalékokra korlátozzuk, figyelembe vesszük azonban a naptár melletti lapon vagy a naptár alatt közölt, tartalma és műfaja szerint a toldalékhoz tartozó részeket is. A néha szintén toldaléknak nevezett asztrológiai jelentést csak annyiban érintjük, amennyiben a kalendaristák hadakoznak ellene, hasznosabb matériákkal akarván helyettesíteni őket.

A kalendáriumot külön műfajnak tekintjük. A kalendaristát (néha azonos a nyomdásszal!) általában a toldalékrészek szerzőjeként nevezik meg kalendáriumaink. A csillagászati rész összeállítója egy-egy híres matematikus, pl. Solanus Sámuel, Stanislaus Dubranowski, sohasem szerepel kalendaristaként, őket a kalendáriumok asztrológusnak nevezik.

II. A KALENDÁRIUMOK TOLDALÉKAI

A leggyakrabban előforduló, kalendárium-típusonként változó aránnyal szereplő toldalékrészeket az alábbiakban tartalmilag csoportosítjuk. Különös figyelmet fordítunk a tudatos változtatási szándékokra, akár központi utasítás, akár egyéni kezdeményezés áll mögöttük.

A) *Praktikus tudnivalók*

Ide soroljuk a sokadalmak jegyzékét (vásárjegyzék), a postajáratok és kapuzárások rendjének közlését, a címtárakat, pénzváltási táblácskákat és a parasztregulákat. A ház körüli, gazdasági, egészségügyi és viselkedési tudnivalókról később szólunk.

Kalendáriumaink ezeket a mindennapi életben fontos tudnivalókat az egész országra kiterjedően közölték az olvasóközönséggel, elsősorban a gaz-

21. Mivel a cikkünkben közölt idézeteket nem forrásközlésnek tekintjük, eltekintünk a betűhív idézési módtól, a hangzáshűséget azonban mindig megtartjuk. Betűhíven csak néhány cím kezdőbetűje esetén (Ts, Tz, 'S) idézünk.

dák és a kereskedők nagy hasznára, de a címtár a hivatalos fórumok számára is fontos volt.

A vásárjegyzékek a magyarországi és erdélyi (Erdélyben többnyire csak az erdélyi) vásárok napjait közlik, az új piactartási engedélyeket külön is kiemelik. A német nyelvű kalendáriumokban emellett néhány szomszédos ország fontosabb vásárának időpontja is megtalálható. A budai Landerer nyomda és Streibig német nyelvű kalendáriumai, a nyomdászok kalendárium-kiadási szabadalomért folytatott harcával párhuzamosan a temesvári kapuzárás rendjét és a temesi bánság vásárjegyzékét külön közlik.

Gyakoriak az olyan esetek, amikor a hatóságok rendeletek közlésére szólították fel a kalendárium-nyomtatót. Ennek nyilván szívesen eleget tettek a nyomdászok, hisz amellett, hogy jó reklám, nem utolsósorban a városi magisztrátus, ill. a felsőbb hatóságok jóindulatát biztosíthatták ezzel a kiadási szabadalmakért folytatott civakodásokban.

Budán Nottenstein német nyelvű kalendáriumaiban szinte budai műsort közölt a „Kurtzer Begrif deren vornehmsten Ofnerischen Kirchen-Fest, Jahr-Märckt und Gerichts-Ferien" című részben, amely havonként sorolja fel a címben jelzetteket. 1781-ben a helytartótanács császári utasítások közzétételére szólította fel a nyomdászokat. Szinte minden kalendáriumunkban megjelent a vízbeesett és vízbefult emberek megsegítésére vonatkozó és a veszett kutya általi harapás gyógyításának a módja. Néhány kalendáriumban ezeken felül szerepel még a füst- és gázmérgezést szenvedett embereken való segítésről, a szennyezett kutak tisztításáról és a napszúrásról való tanítás. Az 1787. évi kalendáriumokban a pénzekről hozott császári rendelet kapott helyet. 1794-ben néhány erdélyi kalendárium erdélyi rendtartást ismertetett. Hochmeister a rendtartás közzététele előtt kiemeli kalendáriumában, hogy azt a vásárokon s más helyeken kapukra fölszegezték, mégis „oly hiedelemmel van ... a nyomtató, hogy annak ezen külömben is gazdasággal teljes kalendáriomba való béiktatásával a közönségnek egy kedves dolgot cselekszik".

A címtáras kalendáriumok nagy keresettségére jó bizonyíték, hogy Spaiser milyen körömszakadtáig harcolt privilégiumának a megvédéséért. 1788-ig sikerült, akkor azonban a szabadalmat az Egyetemi Nyomda kapta meg.

Az első címtárat Streibig József Antal nyomtatta Sopronban az 1727-re szóló *Calendarium Soproniense* című, folió alakú naptárában. Az 1728. évi hasonló kiadványa *Calendarium Jauriense* címmel jelent meg. Ezek a nagyalakú, latin—német kétnyelvű kalendáriumok (a győri német címe: *Neueingerichteter Raabischer Calender*) a tulajdonos számára bekeretezett, üres rovatokat tartalmaztak: proventus — expensae — negotia expedientia — res domesticae — contingentia a latin nyelvű feliratok. Mellettük, lapszélen áll a méltóságjegyzék. Valószínű, hogy a következő évre, 1729-re Streibig már nem nyomtatott ilyen folió alakú kalendáriumot, sőt a században más nyomdász sem jelentetett meg ilyen nagy méretűt.

A negyedrét alakú latin címtárat 1738 után szabadalma értelmében Spaiser adta ki, s ezt a címtárat kötötték a másutt kiadott negyedrét alakú kalendáriumokhoz is. Streibig maga nyomtatta a címtárat nyolcadrét alakú latin kalendáriumához. Erdélyben a század utolsó harmadában Hochmeister

címtárát kötötték a másutt nyomtatott kalendáriumokhoz. Magyar nyelvű címtárat csak Erdélyben nyomtattak, Magyarországon a magyar és német nyelvű kalendáriumokhoz a latin nyelvűt köttették tulajdonosaik, ha szükségük volt rá. Lőcsei formátumú névtárat csak néhányat nyomtattatott Spaiser a század derekán (ezt is latinul).

„Paraszt embernek regulái az időnek változásairól" — ezt a címet adta Hochmeister 1794. évi kalendáriumában e másutt is gyakran előforduló résznek. Nem vagyunk illetékesek, hogy állást foglaljunk ezen főleg időjárási jóslatokat tartalmazó regulák tudományos megítélésében. Azt azonban észre kellett vennünk, hogy e regulák többsége hosszú ideig tartó tapasztalatok alapján alakult ki, s az alább külön is ismertetendő 1787. évi kolozsvári kalendárium is bőségesen élt velük.

E regulák ma is benne vannak a köztudatban, s általános elterjedtségükre elegendő magyarázatnak látszik az, hogy gyakran megjelentek kalendáriumokban. Az 1767. évi győri kalendárium az alábbi módon kezdi a paraszt-regulák ismertetését: „Homo proponit, Deus disponit, azaz: Isten az égből lenéz, rendelést tészen, mond: Uraim! semmi ezekből nem lészen." Aztán a cím: „Régi paraszt regulák az időkről, melyek nem mindenkor valók és bizonyosak, noha néha ez vagy amaz megtörténjék, mégis ezekre nem adunk bizonyos hitelt, mert az időnek forgásit Isten igazgatja."

Csak néhányat idézünk: „Medardus napja ha tiszta, kellemetes, jó nyár lészen, ha ezen eső esik, negyven napig esik." (Győr, 1767.) „Eső lészen, ha... a békák a vizekben kortyognak, bugyborikolnak, úszkálnak..." (Győr, 1782.) Leggyakoribb fordulat bennük: Szép, jó idő lészen, ha ..., eső lészen, ha ..., fúj a szél, ha ..., jó vetni, ha ...

B) *Történelmi és gazdasági ismeretek, irodalmi és azzal érintkező műfajok*

Az alább ismertetendő részek a szórakoztatás mellett, esetleg azzal együtt, a gazdasági és történelmi műveltség általános szintjének emelését, valamint az irodalmi anyanyelvűség kialakulását segítették. A kalendáriumok igazi, tudatformáló erejét ezek a részek biztosították. Nem azt állítjuk, hogy mindig elsőrendű toldalékok álltak a naptár és a prognosztikon után. De ne felejtsük el azt se, hogy a magyar nyelvű szakirodalom és szépirodalom sem állt túl magas színvonalon. S míg egy-egy szakkönyv vagy szépirodalmi alkotás (kivéve, ha ponyván jelent meg) többnyire csak néhány száz példányban kelt el, addig az alább tárgyalandó toldaléktípusokat több tízezer családban forgatták, évente. Ha átvizsgáljuk ezeket a toldalékokat, akkor sok, ma már csak a „néphagyományból" ismert mese, anekdota stb. motívumainak a nép közé kerülésére fény derülhet. Mi most a toldaléktípusok elnagyolt ismertetésével elsősorban a figyelmet szeretnénk felhívni az alaposabb feldolgozás fontosságára.

Tehát a következőkben műfajilag csoportosítva ismertetjük a fontosabb toldaléktípusok tartalmát.

1. Krónikák, elmúlt- és egykorú események leírása

Időrendben legkorábban bekerült a kalendáriumba a tárgyaltak közül a magyarok krónikája. Magyarországnak és hozzá való tartományinak emlékezetes dolgai — olvassuk gyakran címként. A 17. század elejétől a 18. század végéig a nyolcadrétnél kisebb méretű kalendáriumok többsége tartalmazza ezt a kezdetektől (a magyarok „Schythiából" való kivonulásától) az elmúlt év augusztusáig, időben előre haladva egyre apróbb részletekre kiterjedő, annalisztikus módszerrel feldolgozott magyar történelmet. A 18. században e krónikák már önálló életet élnek, az elmúlt idők története korábbi krónikák változatlan vagy rövidített, esetleg kissé átalakított változata. Az egyidejű történelmi események leírásában azonban gyakran forrásértékű feljegyzések akadnak.

A krónikák összehasonlító vizsgálatáról eddig két cikk jelent meg, az 1700 körüli évek, ill. a 18. század első évtizedének néhány naptárát véve figyelembe. Dukkon Ágnes *Tótfalusi Kis Miklós naptárai* című cikkében[22] az 1700 körüli lőcsei és kolozsvári kalendáriumok krónikáit hasonlította össze. Felfigyelt arra, hogy a kolozsvári kalendáriumok krónikái önálló erdélyi hagyományt követnek.

Käfer István *Zsolnai szlovák kalendáriumok történelemszemlélete a Rákóczi szabadságharc koráról* című cikkében[23] teljes terjedelmében, párhuzamosan közölte az 1708. és 1709. évi kalendáriumokban szlovákul, az 1708. évi lőcseiben pedig magyarul megjelentetett krónikát. Különösen a szlovák kalendáriumok tűnnek ki bátor kuruc szellemükkel. Az 1704. és 1706. évi debreceni kalendáriumok krónikáiban a szabadságharcra semmi sem utal.[24] Töltési komáromi kalendáriumaiban (1705—1722) tudósít ugyan az eseményekről, a szabadságharc ügye mellé azonban krónikájában nem állt oda. Az 1711-re szólóban a krónika végén található Végző beszéd Magyar Országnak mostani állapotjáról című rész szerint a romlást „az égi csillagzások ereje nem okozta, hanem a pártos fejek nagyra vágyása, s az ő vezérlősködések alatt, merő szabadságban ment igazságtalanság, húzás vonyás, praedálás és sok más istentelenség. ...Annakokáért oh ostorozott és félig kétségben esett nép, térj Istenhez igaz penitencia tartó szívvel..."

Érdekes, hogy a krónikát nem közlő *Calendarium Tyrnaviense* is változtatásra kényszerült a szabadságharc alatt. Bár e változtatás csak annyi, hogy az 1707. évi ajánlás nem a császárnak, hanem Szűz Máriának, Magyarország patrónusának szól, oka kétségkívül a kurucok sikereiben keresendő.

Az erdélyi kalendáriumok krónikái az egész század folyamán megemlítik a nemzeti szabadságmozgalmak eseményeit (természetesen Bécsnek megfelelő hangon), név szerint megnevezve a vezetőket, pl. II. Rákóczi Ferencet. A kurucok sikereiről azonban ezek is egyre kevesebbet írnak a század elejének emlékezetes dolgai között.

22. *ItK 1978*, 52—61.
23. *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1972*, 245—289.
24. Esze Tamás: *Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből. A debreceni tipográfia termése, 1703—1705.* = *Könyv és Könyvtár, 1964*, 71—134. Az idézett hely: 119. l.

A magyarországi kalendáriumok többségében Rákóczi nevével nem találkoztunk. Kivétel pl. a Royer örököseinél Pozsonyban, 1746-ra megjelent *Eleve meglátó magyar jövendő mondó* címet viselő kalendárium. Spaiser magyar nyelvű, lőcsei formára nyomtatott kalendáriumainak emlékezetes dolgai között előfordul ugyan néha Rákóczi neve, de róla csak annyit tudunk meg, hogy vezetésével 1703-ban zendülés kezdődött.

Érdekes a megfogalmazás, fontos szerepe van egy-egy szónak, vagy a megfogalmazás egyéb módjának és a sorrendiségnek. Jellemző pl. hogy 1706-nál az alábbi mondat: „Gen. Rabatta Szent Gotthárdnál a kurucoktól véletlenül megüttetik, tábori eszközeit elhagyván", egyes kalendáriumokban csak a megüttetik szóig tart.[25]

A nép, elsősorban parasztságunk történelmi tudatának alakulása, ill. alakítása szempontjából nagyon fontosak e krónikák, érdemes volna őket részletesen feldolgozni. A magyar nyelvű kalendáriumok közül az általunk látottakban krónika az alábbiakban szerepel: Komáromban 1705—1722 között, Lőcsén 1742-ig, Győrött és Kolozsvárott a század végéig (az utóbbinak 1793-ra szóló kiadása csak az 1792. évi eseményeket írja le). Spaisernek Pozsonyban lőcsei formátumra nyomtatott kalendáriumaiban 1730—1754 között csak néha hiányzik, Kassán a 60-as években mindig van, előtte és később néha teljesen elmarad. A század végén induló naptársorok általában csak az első (néhány) évre nyomtatottban hozzák a teljes magyar krónikát, aztán már csak az elmúlt év magyar történetét. A krónika helyét gazdasági, ill. szórakoztató és nevelő olvasmányokkal töltik ki. Így pl. Nagyszebenben, majd Nagyszebenben és Kolozsvárott nyomtatott kalendáriumában Hochmeister, és Pesten nyomtatott kalendáriumában Patzkó. Mindkettő 1790-ben jelent meg először. Kassán Ellingernél 1796-ban még hosszan, 1797-ben már csak röviden szerepel e rovat. Később (és 1795-ben) pedig hiányzik.

Royer *Eleve meglátó magyar jövendő mondó*-jában (1745, 1746) a krónika eltér a szokásostól. Három részre tagolódik: 1. Pannónia 375-ig. 2. Magyar történelem 1000-ig. 3. Magyar történelem 1000 után. Landerer a Royer-nyomda megszerzése után a jogfolytonosságra hivatkozva hasonló formátumban (hosszúkás 12°) nyomtatott. Az 1753-ra szóló *Ó és új magyar jövendő mondó* elöljáró beszéde szerint kalendáriuma új dolgokat hoz „édes hazánk dolgai s változásai felett is, amelyek másféle kalendáriumokban, krónika formában, a bevett szokás szerént minden esztendőnként untig és csömörlésig elől adatnak".

A váci kalendáriumok közül az 1784. éviben van krónika, az 1797. éviben azonban a „Híradás a váci kalendáriumról" című, olvasóhoz intézett sorokban a kalendarista már új szellemben szól a kalendárium lényegéről: „Nincs tudtomra egy könyv is, mely oly gyakran forogna a szántó-vető gazdák kezekben, mint a kalendáriom, minden kétség kívül legjobb eszköz őket a természet históriája tudásában elősegélleni; mivel pedig egy ilyetin módon elkészült országszerte való petákos kalendáriom olvasgatása által sok hasznos, sőt szükséges dolgokat jegyezgettem fel, ezekkel töltvén a

25. Megfontolandó, hogy e mondatok gyakran még a szemtanúkat emlékeztették, vagy legalábbis olyanokat, akik az eseményeket nemcsak a krónikákból, hanem szüleik, nagyszüleik elbeszéléseiből is ismerhették.

krónikának és az ott rakásra hordott, haszontalan déb-dáb históriák helyét, mivel mind ezeknek, mind amazoknak felettébb való rövid és száraz volta miatt úgyis kevés, és éppen semmi hasznát se vehetik, vagy ha abba olykor bele akar kukkantani, az elébbi kalendáriomok közül egyet megtarthat avégre; az újabban történt, hazánkat illető nevezetes dolgok úgyis itt megtaláltatnak, és ezután is mindig feljegyeztetnek, amint taval is már a váci kalendáriomnak szokott toldalékjában, Urunk születése után némely jeles dolgok emlegetése alatt láthatták sokan."

1794-től Pesten Trattner, 1798-tól Landerer Pozsonyban és Pesten induló, a századfordulón és a 19. század elején fontos szerepet játszó kalendáriumaikban már nem közöltek teljes magyar krónikát, hanem kontinuált (folytatásos) fejezeteket „Erős hatalommal országló fejedelmeink rövid krónikája Attilától fogva", ill. „Magyar királyok nevezetesebb történetei" címmel.

Trattner 1795—1796-ra kiadott *Magyar zsebalmanák*-jaiban is hasonló anyagot ad „honyunk történeteit kedvelőknek". 1795-ben főleg Attila életét, 1796-ban pedig a magyar honfoglalás és kalandozások korának eseményeit írja le és illusztrálja szép metszetekkel. 1795-től kalendáriumaiban is előbb a magyar koronáról írtakhoz, majd a következő években a történelmi eseményekhez közölt metszeteket. Hochmeister kalendáriumaiban a század utolsó évtizedében az uralkodó ovális mellképét találjuk.

Komáromban Weinmüller Bálint a század végén olyan „krónikás" kalendáriumot nyomtatott, amelyben szintén kontinuált krónika (Hunyadi Jánosról) szerepelt. Löwe pozsonyi, német nyelvű kalendáriumához (1786) Mátyás király életrajzát mellékelte. A Spaiser által magyarul, németül és latinul 1778—1788 között kiadott negyedrét alakú kalendáriumok tudós matériáiról külön fejezetben szólunk.

A latin nyelvű kalendáriumok olvasóközönségének semmi újat nem nyújtott volna már az annalisztikus, rövid krónika, hisz míg a latin nyelvet elsajátították, ennél jóval többet megtanultak a magyar történelemből. A német nyelvűekben ritkábban akadunk rá, elsősorban a lőcsei mintára nyomtatott kalendáriumokban: Győr, 1737; Pozsony, Spaiser, 1767; Kassa 1789; Nagyszeben, Hochmeister és Barth kalendáriumaiban.

A század első felében Streibig negyedrét alakú, német nyelvű kalendáriumaiban folytatásos magyar krónikát találhatunk. Spaiser hasonló kalendáriumaiban 1730-tól 1776-ig, általában évente 16 kéthasábos lapon közölte a kontinuált magyar krónikát, 1776-ban e sorozatot az 1664. évvel fejezte be. Negyedrét alakú magyar kalendáriumaiban rövidebb formában, de szintén folytatásokban közölte a magyarok emlékezetes dolgait.

A krónikát olykor az Európában és Magyarországon épített és (vagy) elpusztult városok lajstroma követi, városonként csak az évszámot adva.

Ennél jóval gyakoribb a „Rövid emlegetések", „Európában és külső országokban történt és a státust illető dolgokról", „Az mostani újságokból szedegetett történetek", „Az újságokról" vagy valami hasonló című rész, mely magyar nyelvű folyóiratok hiányában fontos ismeretszerzési lehetőséget kínált az olvasóknak. „Rövid summája az emlékezetre méltó dolgoknak, melyek ... a bécsi és egyéb újságleveleken kihirdettettek" — olvassuk az 1750-es években a kassai kalendáriumban. E rész mindig országok sze-

rinti felsorolásban halad, s néha megnevezi forrásait. Természetesen, ha valami rendkívüli esemény akadt, akkor annál többet időz. Ha nincs semmi említésre méltó, akkor pl. a győri kalendárium így ír: „Az újságokról szükséges volna írni valamit az idén is, mint más esztendőkben, de mivel eddig igen kevés újságaink folytanak, amik folytak is tudva vagynak mindeneknél..." (1763). „Ezen 1763-dik esztendőben is az Újságokról igen keveset írhatunk, hanem hogy először a keresztény fejedelmek között... szép békesség szereztetett; másodszor: Szent Iván havának 28-dik napján reggel egy fertálykor hat órára Komáromban és Győrben oly nagy földindulás támadott, hogy Komárom egészen leomla, amely épületek fennmaradtak, azok is széjjelhasadoztak, két templomokon a tornyok láthatóképpen meghajlottak, mint feljebb is megmaradó emlékezetre feltétetett." (1764.) Tehát ez a földrengés bekerült a krónikába is. Az újságokról szóló rovat egyébként ritkán közöl magyar anyagot, mert az emlékezetes dolgok, azaz a magyar krónika e rovatnál sokkal bővebben tartalmazza a hazai érdekességeket és fontos eseményeket, a főrendi családokban történt családi eseményeket vagy bármiféle rendkívüli eseményt. Az újságokról írt rész a hetvenes évek elején szűnt meg.

II. József türelmi rendeletének eredményeként Bécsben is építhettek a protestánsok templomot. Mikor az evangélikusok és reformátusok ezt megtették, Patzkó kalendáriumában beszámolt erről (1786).

A század folyamán gyakran találkozunk olyan megoldással, hogy egy-egy Európa-szerte nagy port kavaró eseménynek külön ismertetését nyújtja a kalendárium. Győrött az ötvenes évek végén Streibig külön metszetsoron ábrázolja le a történteket. Így 1758-ban, 1759-ben és 1760-ban beragasztott fólió alakú metszetsoron dolgozza fel a XV. Lajos ellen megkísérelt 1757. évi merényletet, az 1697-ben rendelt török körmenetet és „Josephus Emmanuel F. portugáliai király ellen pártütőknek executiójá"-t.

A század végén nem ritka a krónikához csatlakozó, esetleg azt helyettesítő vers sem. Az 1799. évi kolozsvári kalendáriumban pl. az 1798-as augusztusi tűzvész leírását olvashatjuk, 36 sorban. Landerer *Nemzeti kalendáriuma* verses formában eleveníti fel a magyar királyok történeteit. Trattner a magyar királyokról (1794), Hochmeister pedig az erdélyi fejedelmekről és vajdákról közölt verset.

Az *Eleve meglátó magyar jövendő mondó* 1745-ben és 1746-ban „A neves magyar nemzetnek hadi rendtartásáról..." ír, történeti visszatekintést is adva. Bizonyára az osztrák örökösödési háború indokolta közlését.

Az egykorú magyar történelmi események kiemelt helyen való szerepeltetése a győri kalendáriumokban az 1780-as években, a török harcok kiújulásakor jelenik meg, Hadi történetek címmel. 1799-ben a komáromi kalendárium a török birodalom történetét és szervezetét ismertette. A hadi történetek eseményeit, csataleírásokat, a kor divatja szerint, levélformában olvashatjuk. A vevők kedvelhették e leírásokat, erre látszik utalni a kimaradások miatti mentegetőzés. Az 1796. évi győri toldalék értékes leírást ad a Martinovics-féle összeesküvésről és a kivégzésekről, majd felsorolja azok nevét, akik részt vettek az összeesküvésben és fogságra ítéltettek. Ugyanebben a kalendáriumban szerepel egy 22 strófából álló vers, mely A bécsi éjjeli vigyázó az ő polgártársaihoz a közelítő 1795. esztendő kezdetinek al-

kalmatosságával címet viseli.[26] E vers szerepel az 1796. évi győri német nyelvű kalendáriumban is, a Martinovics-féle összeesküvésről azonban Streibig csak röviden tudósítja német nyelvű olvasóit, Urtheil deren Stats-Verbrechern zu Ofen címmel. Mindkét nyelven írt 1794. évi kalendáriumaiban a francia forradalom mártírjáról, XVI. Lajosról. Leírja a kivégzést és közli a király végrendeletét. 1798-ban a magyar nyelvű kalendáriumban egy francia földgömböt tart kezében (a versaláírás kezdősora: Addig vívok, míg a világot béfalom), a vele szemben álló kardos magyar huszár pedig így szól:

De gőgös Frantz, meg-hidd, hogy előbb el-pusztulsz
Mint sem mindeneket fel-falsz, avagy fel-dúlsz,
A vitéz magyarság el-állja utadat,
S le-kaszabolja fenn-héjázó nyakadat.

A török helyére más kalendáriumokban is a francia került a század utolsó évtizedében. Néha egészen meglepő helyen találunk híradást a francia eseményekről. Landerer 1797. évi pesti, német nyelvű kalendáriumában pl. az anekdoták között áll a „Verzeichniss der in Frankreich unter der Regierung Robespiere hingerichteten Personen". Landerer 1795-ben folytatta Pozsony—Pest—Kassa helymegjelöléssel ellátott német nyelvű kalendáriumában az „Übersicht des dermaligen französischen Krieges" című részt, 1796-ra is folytatást ígért, ígéretét azonban — a cenzúra miatt? — nem tartotta be.

Hochmeister a történelmi eseményekhez kapcsolódva, 1793. évi kalendáriumában a magyar királyok koronázásának rövid leírását, az 1798. éviben pedig a franciák ellen felkelt magyar nemesség biztatására „Magyar Országi fel-ülésre készített Nemzeti kótás dall"-t közölt. A Berzsenyi ódáinak hangnemét idéző verset kísérő kotta egyedülálló a század általunk látott kalendáriumaiban.

Napóleon hadjáratait a 19. század elején is nyomon követi néhány kalendárium, néha színesen, olvasmányosan számolva be az eseményekről.

2. Honismeret, statisztika

Nem véletlen, hogy a század harmincas éveiben fellendülő honismereti irodalom nyomot hagyott a győri latin nyelvű kalendáriumokban. Az ott élő protestáns és katolikus tudósok (tanárok) közül többen is részt vettek az ország viszonyait feltáró munkában. Az 1749 előttre nyomtatott latin nyelvű kalendáriumokból csak az 1740. és 1745. évekre nyomtatottakat

26. Természetesen nincs szó arról, hogy Martinovicsék összeesküvését helyeselte a kalendárium leírása, sőt ugyanezen kalendáriumban egy strófa így szól:

Ódd magad jakobinusoktól,
Mint az ördök cinkositól:
Látod, bészíván mérgöket,
A szép Frantz-ország mivé lett.

sikerült kézbevennünk. Az 1740. éviben a naptár a verzókon található, a rektókon pedig az alábbi cikkelyeket olvashatjuk:

„Januarius tractat de situ coeli in Hungaria et atmosphaerae constitutione,
Februarius agit de meteoris in Hungaria passim obviis,
Martius proponit naturam et constitutionem telluris Hungariae,
Aprilis disserit de variis Hungariae animantibus,
Majus occupatur circa vegetabilia, arbores et plantas passim obvias,
Junius repraesentat aquas Hungariae in genere,
Julius proponit aquarum Hungariae naturam et variam constitutionem,
Augustus continuat discursum de variis aquarum Hungariae virtutibus,
September considerat montes Hungariae insigniores in genere,
October contemplatur promontaria vinifera et vina Hungariam celebria,
November sistit fodinas minerarum variarum per Hungariam obvias,
December concludit discursum de metallis, mineris aliisque fossilibus."

Hasonlót ígér a szerző 1741-re is: „statum patriae nostrae naturalem", akkor azonban aktuálissága miatt a belgrádi béke pontjait közölte.

Az 1740-es években a latin nyelvű győri toldalékot néhányszor Torkos József írta. 1748-ban a Győr és Komárom között talált rómaikori sírkövekről értekezett.

A magyar nyelvű kalendáriumok a század első felében még kevésbé számolhattak olyan olvasóközönséggel, amely hasonló témájú toldalékokat értékelt volna. Német nyelven már korábban, az 1760-as években megjelentek a hazát ismertető sorozatok. Landerer budai kalendáriumában 1769-ben a magyarországi folyók leírását adja, 1780-tól pedig a Historische Nachricht von denen merkwürdigsten Orten und den Produkten der Gespanschaften des Königreichs Ungarn című folytatásos sorozatot. 1787-ben a *Sibyllinische Weissagung in einem Crackauer-Calender* cím *Haus und Wirtschafts Kalender*-re változik, a vármegyék leírása azonban tovább folytatódik. A Pozsonyban 1779-ben nyomtatott Landerer-kalendárium végighalad az ország négy részének (Dunántúl, Dunáninnen, Tiszántúl, Tiszáninnen) vármegyéin hasonló formában, természetesen nem annyira részletesen, mint a budai sorozat, az egész ország leírása azonban így is meglehetősen terjedelmes. Löwe 1786-ra németül kiadott kalendáriumában Fiume topográfiai leírását és Erdély új felosztásának ismertetését találhatjuk.

1753-ra Landerer *Ó és új magyar jövendő mondó* című kalendáriumában Magyar Országnak szakasztott igaz leábrázolásá-t adja, de ez inkább csak ügyes üzleti húzás, mint komoly leírás. Mindenesetre a bevezető vers után rövid ismertetést is ad, majd végighalad a vármegyéken, felsorolja a városkat, a fő- és alispánok neveit. A bevezető vers néhány sora:

Ez ama szép haza, aki mindenekkel,
Mint a bimbós tavasz illatos füvekkel,
Vagy a kalászos nyár szép búza fejekkel
Bővelkedik, s vagyon híre is ezekkel.
.....
Az egész Európát láthad (!) itt egy kertben...

Ezt a leábrázolást 1791. évi kalendáriumában Patzkó megismételte, 1792-től pedig évente közölte a fő- és alispánok neveit.

Vácott a magyar nyelvű kalendáriumokban 1784-től „Kedves Magyarország hajdani díszes városinak, melyeknek régi jeles fenn állott valóságából mostansággal az egy keserű fal-morsalékoknál, avagy a szomorú puszta árnyéknál egyéb nem láttatik, néminémű leábrázolása s emlékezete" „az olvasóknak elejébe fognak esztendőnkint tetetni e kalendáriomban". Sajnos csak az 1784., 1786. és 1797. évieket láttuk. Az 1784. éviben Syrmium, az 1786. éviben pedig Sicambria-Buda a leábrázolt város; az 1797. éviben a cikkünkben már említett új szemlélet jelentkezik, e rovat már nem szerepel benne.

Trattner az 1795. évi pesti kalendáriumában „Édes hazánknak rövid esméretét (georgaphiáját)" adja, „hiteles auktorokból". A következő évtől megjelentetett magyar történeteit, amelyekkel folytatja e munkát, az előző fejezetben már tárgyaltuk. Az 1780-as évek végén több kalendáriumunk közölt táblázatot a császári és királyi birodalomban található nevezetesebb városokról. 1788-ban a győriek a birodalmat „mért-föld" nagyságokban, népességben, jövedelemben ismertetik, majd különös jegyzéseket adnak a népszaporodásról, házasságokról, születésekről és elhalálozásokról, továbbá a vallási felekezetekről.

Külön szín és tudatos szerkesztés eredménye az 1790-ben Hochmeister által indított kalendárium, amely 1791-től *Az erdélyi magyar hazafiak kalendárioma* címet viseli.[27] Az 1791. éviben Erdélyt ismertette „magyar hazasorsossai kedvekért egy buzgó hazafi"; „I. Földi és lakosai". A lapalji jegyzetekben Erdély ismertetését taglaló további köteteket is ajánl. „Jövő esztendőben következik a folytatás (II. Polgári alkotmány és kormányzás. III. Fejedelmek története) és ugyancsak bővebben, mint sem az idén egy véletlen a szerzőt illető akadály miatt lehetett. Azonban reménlhetni, hogy e következendő függelék is kedves lesz az igaz magyar hazafinak, akinek minden kedves, ami nemzetét illeti.

Függelék
Moldvában s azon túl lakó magyarokról Zöld Péter Csík-Delni plebanos úr által adatott tudósítás."

Sajnos a következő években nem folytatta a kalendárium Erdély ismertetését, de nem kevésbé érdekes és színvonalas toldalékokkal találkozunk. „Az ember természeti esmérete" című részben, a végén a következőket olvashatjuk:

„Amikre pedig egy nemzet pallérozódásában az ember vigyázhat, azok ezek főképpen:

1. A nevelés és tanulás módja. Ezen két fundamentumon áll főképpen az erkölcs. Amely mértékbe javul egy hazába a nevelés, és tanulás módja: abba a mértékbe nevekedik a pallérozódás és jó erkölcs.
2. A nyelv: Mint az időt az óra mutatóról lehet megesmérni, hogy hány óra van: úgy egy nemzetről legkönnyebben a maga nemzeti nyelve

27. E kalendárium az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság programját népszerűsíti. Vö. Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest 1955. 374. l.

állapatjáról lehet ítéletet tenni. Csak ez az útja, és belső ajtaja a világosodásnak; a külső nyelvek is csak akkor jók, ha a nemzeti nyelvnek szolgálnak a tudományokban és a kereskedést s esméretet segítik.

3. A tudományok és mesterségek: Amely hazába ezek az árrok nem termnek meg, hanem csak kül földről hozzák őket, jele hogy még abba az országba, az a föld, mely ezeket a gyümölcsöket termi — a fő, nincsen kimívelve."

Hochmeister kalendáriumaira még visszatérünk a gazdasági és orvosi toldaléktípusok ismertetésénél, de másutt is érintjük őket.

A metszetekkel kísért honismereti felhívások csak a 19. század elején jelentek meg. Pl. az 1808. évi komáromi kalendárium az egykor híres komáromi vár „régóta renoválásra" várását verseli meg.

3. Históriai leírások

Külön műfajnak tekinthető a győri magyar kalendáriumokban az 1770-es években közölt állatleírások. A következő állatokról van szó: gólya, fecske, lúd, denevér, ökörszem, ló, farkas, róka, cethal, delfin, fóka, orka, elefánt, hangya, légy, nyúl, galamb, kakukk, poszáta (füstfarkú madár), fülemüle, griff, veréb és halak.

Olvasmányosak, szép magyarsággal írták őket, jó tapasztalati megfigyeléseket tartalmaznak. Nem mindig kifogástalanok tudományos szempontból, de a kor színvonalát tekintve mindenképp figyelemreméltók. Anyagukat — az antik auktoroktól[28] korabeli megfigyelésekig — históriai leírássá szélesítik. Természetesen a kor mentalitásának megfelelően gyakori a moralizálás bennük.[29]

Szerzőjük talán azonos azzal, aki az 1771. éviben A beszédről és a hallgatásról így írt: „Kerüld, amennyire lehet az idegen és a más nyelvből vett szókat, jóllehet ez sokak előtt igen szépnek tartatik, ha a magyar szó közé deák, német, francia szókat is kevernek; mindazonáltal egyedül csak a magyar nyelvet tudó született jó magyarok úgy tartják, szebb, jobb, ha lehet maradjon kiki a maga született nyelve mellett, ne keverje öszve más nyelvvel, jobb a magyar beszédben csupán csak tiszta magyar szókkal élni, mivel a mi született nyelvünkön szinte olyan világosan, értelmesen azon dolgot kimondhatjuk, kifejezhetjük, mint más nyelvből vett szókkal."

A históriai leírás a század folyamán máskor is előfordul a győri kalendáriumokban. Pl. az 1765. éviben „némely jeles elméjű emberekről", „Némely jeles elméjű asszonyokról", „A csudálkozásra méltó emberekről",

28. A latin irodalmi ismereteket néha nemcsak közvetve propagálta a győri kalendárium. 1783-ban a melléklet mitológiai ismeretekre oktatta olvasóit.

29. Pl. az 1777. éviben egy ifjú gazda szájába adva szól az asszonyoknak a figyelmeztetés: „Légyen fejed, mint a nyúlé engedelmes, tűrő, lágy ... Légyen szád, nyelved, mint a nyúlé; a nyúl nem csicsi-csacsi, mint a fecske, nem csacsóka-csalóka, mint a csóka, nem csiri-biri, mint a veréb, nem dri-dru, mint a daru, csendes. ... Légyenek füleid, mint a nyúlé, hallók, résen állók ... Légyenek szemeid, mint a nyúlé, éjjel-nappal vigyázók ... Légyen szíved félelmes, mint a nyúlé ... Légyenek lábaid, mint a nyúlé ..." stb. „Halld hát a galambról is ezeket ..."

„A nagy emberekről", „A kicsiny emberekről", „Némely emberekről, kik az oktalan állatokat igen szerették", „A soká aluvó emberekről", az 1782. éviben pedig a csillagokról, planétákról és aspektusokról. Hasonló stílusban íródott az 1768. éviben megjelent „Megjegyzésre érdemes dolgok"-ban található, távoli országok érdekességeit felidéző rész.

Ezen írások formája teljesen nyitott s olyan írásokkal is érintkezést mutat, ahol tárgyakat, épületeket ír le a kalendarista. Így pl. drága üvegfajtákat, híres barlangokat és díszes épületeket (Győr, német nyelvű, 1771), vagy ami nagyon gyakori: a világ hét csodáját. Az elsősorban európai időbeli kalandozások sorából álló írásokban gyakran előkerül a Közel- és Távol-Kelet, Amerika és Afrika is.

4. Versek, anekdoták, találós kérdések, mesék, elbeszélések

A magyar nyelvű kalendáriumok jelentős részében találunk ún. hónapverseket. Ezek többsége nem több alkalmi témák (ti. a hónapok és évszakok) megverselésénél felező tizenkettesekben. A szerény számítások szerint is kétezernél több strófa közt azonban jócskán akad tartalmi és formai szempontból is jelentős. Ismétlődés csak ritkán van. Alapos feldolgozásuk talán hozzásegít majd ahhoz is, hogy szerzőjük személyére fényt derítsünk.

Néha a latin forrást is ott találjuk a magyar mellett. Pl. Spaiser lőcsei formátumú, 1751-re szóló kalendáriumának szeptemberi hónapverse esetében:

Nincs nagyobb barátság két szeretők között,
Mint kiket egyenlő erkölcs öszve kötött...
Deákul: Non major est amicitia, quam inter eos,
quos morum paritas conjunxit.

1754-ben Spaiser hasonló típusú kalendáriumában a hónapversek a drágakövekről szólnak. A decemberi vers után ez áll: „Ezeket szerzette Losonczi Bécse András. Anno aetatis suae 67."

A többnyire moralizáló, életbölcsességre oktató hónapverseken kívül gyakoriak még a verses történelmi ismeretek és prognosztikonbetétek. A már említetteken kívül néhány jellemző esetet sorolunk fel.

Mária Terézia cigányok letelepítését elrendelő parancsának megjelenésekor az 1769. évi kalendáriumában Streibig Tzigányok végső romlása címmel számol be Nagyida elvesztéséről, 45 strófában. Az 1799. évre szóló kalendáriumában Ellinger is közölte e verset, vidám dalok kíséretében. Pl. Egy mulató ének, mellynek se füle, se farka, vagy: Vidámító víg nóta. Ez utóbbi, félig magyar, félig latin (kezdősora: Megholt feleségem, satistarde quidem). A váci 1786. évre szóló toldalék verses elbeszélése élére címként „Kártigám" neve került.

A 18—19. század fordulóján különösen elszaporodtak kalendáriumainkban a versek. Ekkor már gyakran a toldalék önálló fejezetét alkotják. Trattner 1796-ra szóló *Magyar zsebalmanák*-ja részben „a szép nem mulatságára" készült. Elbeszélő költeményeinek témái: „A jámbor falusi lány", „A módi" és két lánykérésről szóló. A módi című versben ilyeneket olvashatunk:

Francia Országban
Van első trónusa
...
A szeles francia
Tudja kigondolni,
Több majom nemzetnek
Pénzért adogálni.

S aki nem követi
Bolondnak tartatik,
Még az írásban is
Módi kívántatik.

Trattner ugyanezen évre nyomtatott egy másik *Zsebkalendáriumot* is a szép nem kedvéért, ennek hónapversei egy-egy emberi tulajdonságról szólnak, melléklete pedig (vagy talán fordítva?) a *Pesti teátromi zsebkönyvecske.*

A kalendáriumok népszerűségével magyarázható, hogy a Kis János által kiadott *'Sebbe való könyv* (tulajdonképp Kis fordításainak gyűjteménye és néhány eredeti műve), amely már kifejezetten azoknak szól, „akik az olvasásban hasznos gyönyörködést keresnek", 1799-re már Kalendáriom és zsebbe való könyv címmel jelent meg,[30] s miként Kis a kötet bevezetésében elmondja, a kalendáriumot „az efféle könyvecskékben a szokás szükségessé láttatik tenni".

Komáromban a 19. század elején Gellert verseiben feltűnik a szegény jobbágy alakja. Ugyanekkor Kolozsvárott Csokonai *Dorottyá*jának részletei jelennek meg, Amadé László és szerző megnevezése nélküli versekkel együtt. Az 1810-es évek elején Landerer Anna budai kalendáriumaiban is találkozunk Csokonai által és annak stílusában írt versekkel.

A kalendáriumok keresettségét főleg a tréfás, anekdotázó, mesélő olvasmányok biztosították a század végéig. Ide soroljuk a trükkös mutatványokra, bűvészkedésre való tanítást, a találós kérdéseket, a farsangi kalendáriumokat (=a kalendárium paródiája), a mulató- és kuruzsló énekeket (pl. a svábok és cigányok magyarul beszéltetése), de a legfontosabb közöttük kétségtelenül a „Mulatságos történetek", „Történt dolgok", „Unalmas órákban való időtöltés", „Világi matéria", „Tisztességes időtöltésre szolgáló történetek", vagy valami hasonló címet viselő rész, amely hosszabbanrövidebben szinte minden kalendáriumban jelen van.

Az anekdoták jó része ismétlődik, nem ritkán (általában néhány évtized múlva) egyes kalendárium-sorokon belül is.[31] Némelyike magyar személyhez fűződik. Gyakran szerepel Mátyás király. Galeotto Martio a forrás[32] legtöbbször. A század első éveiben a *Calendarium Tyrnaviense* többször is közölt néhányat latinul. A győri magyar nyelvű kalendárium közel tíz

30. Pozsony, 1799 (?), Wéber.
31. Egyik-másik kalendáriumban későbbi felhasználás nyomaival is lehet találkozni. Pl. az OSZK-ban őrzött 1761. évi győri kalendárium egyes anekdotái mellé egy reformkori kalendarista az 1827. és 1828. évszámokat írta be.
32. *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae...* (Megjelent Bécsben 1746-ban is a *Scriptores rerum Hungaricarum* című kötetben.)

évig tartó sorozatában „Hunyad Mátyás ... királynak bölcs és tréfás beszédéről és cselekedeteiről" írt fejezeteket. Sajnos az 1752-ben a 28. fejezettel végetért sorozatból csak négyet ismerünk. Az utolsó kettő forrása Galeotto. Az 1749. évi kalendáriumban azonban két meglehetősen sikamlós tartalmú, ismeretlen Mátyás-anekdota található. Egyébként a század szabadszájúságának termékei (a mai fülnek legalábbis annak hatnak) bőségesen képviseltetik magukat e „tisztességes időtöltésre szolgáló történetek" között.[33]

Az anekdotatípusnál gyakoribb az adoma. Leggyakoribb szereplő a cigány, de szinte minden társadalmi és foglalkozási ág előkerül: a deák, a képíró, a paraszt, a pap, a katona stb. Gyakran aktuális tartalmat is hordoznak. A katona előkerülése pl. háborúk idején.

A cigányokkal a hatvanas évek végén gyakran foglalkoznak kalendáriumaink, Mária Terézia rendeletének következményeként. 1768-ban ilyen jellemzést olvashattak a győri kalendárium olvasói: „De akárhonnan valók, akárkitől származtak, látjuk azt, magános, különös régi furcsa nemzet, más nemzetektől nyelvvel, természettel, vérrel, indulattal, gyomorral, szőrrel, bőrrel igen különböző, nem tart a parasztokkal, nem szereti a parasztmunkát, se szűrt, se gubát, se ködmönt, se bocskort, hanem deliásan, cavallirosan színes selyem rongyos ruhába, nemzetének régi szokása szerént kíván járni: élete igen alávaló, nem sokat süt s főz, gyomra jó egészséges, minden gyimet-gyomot, giz-gazt, büszhödt húst, só és bors nélkül béviszen: mestersége sokféle, fortélyos, könnyű, nem sokat éjszakáz, de ész kell hozzá, hogy hasznosan, szerencsésen folytathassa, dupla áron toldással adhassa."

Természetesen bizonyos helyi színezet is jelen van, a környéken történt tréfás események bekerülnek e vidám olvasmányok közé, vagy vándormotívum hordozójává válik egy-egy jellegzetes figura, pl. a váci kalendáriumokban az együgyű palóc legény.

Az anekdoták, adomák és más kisterjedelmű elbeszélések kalendáriumba való bekerülését néha a nevelő célzattal, többnyire azonban kimondottan is a gyönyörködtetéssel, mulattatással magyarázzák maguk a kalendáriumok. Nagy és híres emberek történetei, szellemes mondások, életképek, sikamlós szerelmi történetek, tréfák — általában a világirodalom vándormotívumai — magyar környezetben jelentek meg. Nem ritka azonban a környéken „történ dolgok"-at csokorba szedő melléklet sem. Mindenesetre e történetecskék felhalmozódása tette lehetővé Andrád Sámuel, de főleg Kónyi János anekdotagyűjteményének[34] létrejöttét és a megjelentetett kötetek nagy népszerűségét. Szúrópróbaszerű összehasonlításunk szerint a kalendáriumokban csiszolódott változatok a gördülékenyebbek.

A kalendáriumok gyakran gúnyolják önmagukat is. Győrött a század folyamán kétszer közölték az „újdon-új mulatságos fársángi kalendáriom, melyben mind feltaláltatik, ami egy teljes kalendáriomi matériához tarto-

33. Nem véletlen, hogy a cenzorok többször is utasításba kapják a vaskos humor nyesegetését. 1770. jan. 12-én pl. a helytartótanács így utasít: „nihilque, quod incongruum, indecens et scandalosum esset, eis adjiciatur." L. az 1. sz. jegyzetet, 243. l.

34. Kónyi János: *A mindenkor nevető Democritus* 1—2. Buda, 1782. Utána még sok kiadást megért. — Andrád Sámuel: *Elmés és mulatságos anekdoták 1—2.* Bécs, 1789—1790.

zandó, nagy szorgalmatossággal öszveszedett A gonosz asszonyok horizona (vagy földi látásoknak határozata) szerént" című kalendárium-paródiát (1754, 1789). A találós kérdések és adomák nem kímélik a kalendaristát sem. Pl. adoma arról, hogy míg a kalendárium csináló az eget szemléli, a katona addig felesége tilosában jár (Győr, 1785). „Kiknek szabad hazudni? A kalendáriomnak, a doktornak és az édes anyának" (Győr, 1784).

A kérdések és feleletek nagyrészt a mai — különösen a gyerekek körében élő — találós kérdéseinkhez hasonlítanak, előfordul köztük azonban komolyabb hangvétel is, ismeretterjesztő tartalommal. Ez utóbbiak főleg a kassai kalendáriumokban az 1760-as években „Némely természetbéli kétséges kérdésekre adott helyes feleletek" címmel. Landerer német nyelvű kalendáriumainak állandó rovata. Magyar nyelvű kalendáriumainkban rendszeresen sehol sem találkoztunk vele.

1796-ban Trattner *Magyar zsebalmanák*-ja találmányoknak nevezi őket. A májusi hónapvers helyett álló találmány így hangzik:

Hidakat építek
Balaton vizére,
Vagyok, meddig élek
Gyermekek kedvére,
Rajtam vigyázással
Mennek, s bámulással,
Sokan kebelemben
Vesznek enyelgésben.[35]

Trattner 1797. évi kalendáriumában Attila és Buda története mellett párbeszédes formában „Egy tréfás inas, akit Bencének hívtak, az ő urát, asszony ruhába öltöztetvén, így vigasztalja feleségének halála után". 1810-ben a komáromi kalendáriumban a Senki Pál típusról olvashatott a közönség.[36]

Bár a kalendaristák többször is szóvá teszik, hogy a dib-dáb históriák helyett hasznosabb matériákat közölnek, az eladhatóság miatt e részeket mégsem mellőzhették teljesen. Jellemző a váci kalendarista vallomása: „Jóllehet már feljebb az említett híradásban az holmi tréfás históriáknak irogatásin majd egészlen kiadtam, mint némely betyárok a kopott tatai szűrön; de mivel valaha az ilyetin újságos dolgok olvasgatási üres óráimban nem utolsók voltak előttem, azért még az idén is a régi szokás mellett maradván az érdemes olvasóknak kedvekért a Tzigány eskittetissel holmi fire-fura idíteltisre való emligitíseket eli hordok, addig is, amíg a Paraszt lakodalom nevezetű könyvecskével eléállhatok."

Nagy népszerűsége volt Esopusnak. Spaiser 1759-től 4° és 16° alakú magyar nyelvű kalendáriumaiban több éven át közölte meséit. A tizenhatod rétűeket szép metszetekkel illusztrálta.

35. A naptárrész után elhelyezett felelet: JÉG.
36. Gyakori az olyan toldalék, ahol később költőink, íróink által magasabb irodalmi rangra emelt eseménnyel és típussal találkozunk.

A bölcs, vígkedvű Lindorák leveleit, amelyeket Kulteber nevű indiai királyhoz írt a házasságról, magyar nyelven Streibig 1759-ben kezdte közölni. A megígért kilenc részből kettőt még ebben az évben, két újabbat 1760-ban jelentetett meg. A sorozat elkezdésekor megadta a fejezetek címeit. Ezek:

1. „Mire kell az embernek házasodása előtt vigyázni, s az házasságban élő személyeknek alkalmatosságokról
2. Sok asszonyoknak természetekről
3. Sok férfiaknak természetekről
4. A megházasodott személyeknek bújokról
5. Férjeket öldöklő asszonyokról
6. Melly nehezen őriztettessék meg az asszonyok szűzességek
7. A lakodalmi czeremoniákról, s azoknak magyarázatjokról
8. Megbüntetett házasságok tüköre
9. Ezeknek continuálásáról és befejezéséről."

Az 1761. éviben azonban a cenzúra nem engedélyezte a folytatást.[37] Nem véletlen, hogy épp ebbe a kalendáriumba írta bele a kalendarista (bizonyára a cenzúráztatás után), hogy „a kalendárium nem imádkozó könyvecske". 1762-ben — ugyan nem Lindoráktól, mint azt korábban ígérte — lakodalmi solennitásról olvashattak a kalendáriumot megvásárlók, mégpedig I. József 1699. évi házasságáról. Majd A régiek közlakodalmáról című, néprajzilag érdekes rész következik. 1764-ben pedig: „Két világi embernek a házasság felől írt világi levelek." Az 1765. éviben is szerepel egy fejezet „A jeles elméjű asszonyokról". 1766-ban „Két asszony-ember... Ágota és Borbála... beszélgetése" címmel ismét egy házassággal foglalkozó dialógust közölt Streibig. Lindorák első fejezetét 1784-ben újra közölte.

A század folyamán a tréfás történeteknek nagyon sokszor szenvedő alanyai a nők. A gúnyos hangnem még a látszólag őket pártoló írásokon is átsüt.

1757-ben a győri kalendárium (majd ennek újraközléseként 1795-ben Ellingeré, Kassán) így mentegette magát: „Kegyes Olvasó! távol légyen tőlem, hogy én a jó, kegyes asszonyokat prostituáljam és gyalázzam, kiknek dicséreteket a Szentírás is az égig emeli, hanem csak a zenebonás furiáknak, szívet mardosó saskeselyűknek, vérszopó piócáknak, földre alig hágó kényes páváknak célom a próbált orvosságokat világi mulatságos dolgokból írni, hogy nyavalyájokból jobbra fordulhassanak."

Trattner 1794-re nyomtatott kalendáriumában „Az asszonyoknak igazságok és privilegiumok" című rész mintegy felesel a sok nőgyűlölő írással, mikor felsorolja a férjek kötelességeit, feleségüknek való tartozásait, 17 pontban. A csak néhol komolyan hangzó privilégium „a Fecsegő Várnak lármás piacán... uralkodásunk első és utolsó napján" kelt. Az utána következő rész: „Egész új litánia azon asszonyokról, kik minden gonoszságnak és rossz erkölcsnek alája vannak vettetve." A katolikus litániák stílusában írt és úgy is nyomtatott kérdésekre, fohászokra és intésekre a válaszok: „Jobbítsd meg magadat! — Legyetek mentek, oh férjfiak! — Szégyeljed

37. Pitroff közli Nagy János jezsuita cenzor jelentését. L. a 12. sz. jegyzetet, 119—121. l.

magad!" „Ez a litánia csak egyedül a rossz asszonyokat illeti; a jóknak pedig minden tisztelet és becsület adassék" — fejeződik be e második rész. A toldalék 1782 óta többször megjelent Kónyi Jánosnak *A mindenkor nevető Democritus* c. művében.

A női olvasóközönség szaporodását jelzi, hogy 1795-ben Patzkó pozitív hangnemű, költői kalendárium-betétet közölt „Az asszonyi nemnek Urániai dicsérete" címmel.[38]

Sok történet cselekménye a mesékre emlékeztet. Terjedelmük itt-ott egészen jelentős. Gyakori szereplő a hosszabb, meseszerű elbeszélésekben az ördög. Pl. a fentebb idézett 1757. évi győri (és 1795. évi kassai) toldalékban a rossz asszonyt még az ördög sem képes elviselni.

A század végén már tudatosan egyes figurákkal meséltetnek történeteket kalendáriumaink. Patzkó 1797. évi (és néhány későbbi) kalendáriumában Kis Markalf mesél az olvasóknak (Kelt Elizeumban, ezen esztendőben, mai napon). A *Salamon királynak Markalffal való beszélgetése* című mű már a 16. században megjelent magyarul,[39] a 18. századból kilenc kiadását ismerjük. Markalf, a tudatlan paraszt túljár e történetben a bölcs király eszén. Patzkó kalendáriumában Kis Markalf mesél: önmagáról, a zsidók 1650. évi magyarországi (nagyidai) zsinatáról, de ha már Nagyidáról esett szó, a cigányokról is, majd a tatárokról. És íme, a mesélő formát használja fel a kalendarista arra, hogy a kalendáriumról való véleményét elmondja és könyveket ajánljon olvasóinak:

„Talám Lőrinc deák azt mondja: jobb lett volna frater, hogy addig aludtál volna, míg ezeket ide másoltad, kalendáriumba nem ilyen mis-más, hanem furcsák kellenek, aminek nevessen az ember. Jól van, ne búsuljanak az úrfiak s úrfiknék! cselekszem. Pénzen vegyék meg Andrád Sámuel *Elmés és mulatságos anekdotáit*,[40] ez két darab. — Tinéktek pedig szülék! akik tápláló eledellel kívántok élni, javaslom: szerezzétek meg a *Magyar Derhámot*.[41] 50 garas az ára kötetlen; a kisebb értékűek pedig, azt az egy forintos könyvet, melynek ez a titulusa: *Az Istennek jósága és bölcsessége a természetben*, Szander Henrik után.[42] Jó lesz még a háznál tartani az *Egészséget tárgyazó katékizmust*.[43] 20xr. Kámpénak *Psychologiáját, az lélekről való tanítást*.[44] 18 xr. Ugyan Kámpénak *Erkölcs könyvecskéjét*.[45] 15 xr. Páti István *Természet históriáját*.[46] Ezeket olvassátok, s olvastassátok gyermekeitekkel. Szoktassátok magatokat s házatok népét az emberhez illő gondolkodáshoz. ... Nézzétek el; mely kevély és bolond az a nemzet, amely még jó tanítók és hasznos könyvek nélkül van."

38. Kármán József *Urániájáról* van szó.
39. RMNY 389.
40. L. a 33. sz. jegyzetet.
41. Vö. Derham, William, *Physico-theologia, az az az Isten létének* ... Bécs, 1793, Trattner.
42. Pozsony, 1794, Wéber.
43. Sopron, 1794 és 1796, Siess.
44. Pozsony, 1794, Wéber.
45. Pozsony, 1789 és az utána következő években, Wéber.
46. Sajtóhiba! Gáti István könyvéről van szó. 2. kiadását Wéber 1795-ben jelentette meg Pozsonyban.

A példák felsorolása után így folytatja:

„Jut-é eszekbe az uraméknak a tavaly leírt brassai vad-ember? Most leírom egy vad-leánykának történetét, amelyből ki-ki által láthatja: hogy ha a nevelés, olvasás, társalkodás által ki nem palléroztatik az ember, nem sokat különböz a majomtól."

A győri kalendárium a 19. század első évtizedében Virágvölgyén címmel szentimentális levélregényt közölt.

5. Orvosi tanácsok, nevelési kérdések

Külön érdeklődéssel fogtunk a század első felében közölt orvosi tanácsok vizsgálatához. A prognosztikonok többsége ugyanis Mária Terézia 1756. évi rendeletéig hemzsegett a kétes értékű ajánlásoktól. A rendelet tiltja az „érvágás, köpölyözés, orvosság-vétel, ártalmas napok, haj- és körömmetszések"-re vonatkozó utasítások közlését. 1756 előtt gyakori az asztrológiai jelentés végén közölt „A planéták tulajdonságokból való természetbéli jövendölések, melyekből kitetszik, kiki természetének mivolta és jövendőbeli szerencséje és szerencsétlensége".

A negyedrét alakú *Calendarium Tyrnaviense* a század elején (a kalendarista ekkor valószínű Szentiványi Márton) gyakran hozott toldalékként tudományos igényű cikkeket e témában, általában 14 lapon. Ezek: „Dissertatio physica de variis corporis humani affectionibus" (1701); „Dissertatio physico-ethica de passionibus, seu affectionibus animae in corpore humano constitutae" (1702); „Dissertatio politica de summo reipublicae bono seu institutione juventutis" (1708); „Dissertatio philologica de homine" (1709); „Quaesita curiosa de partibus corporis humani ejusdem accidentibus" (1710); „Quaestiones curiosae" (1717 — a sportról); „De topica chyrurgia" (1720 — Helye: a naptár melletti rektókon!). A *Calendarium Zagrabiense* az 1750-es évek elején folytatásokban közölte a „Schola Salernitana de conservanda bona valetudine" című művet.

A magyar nyelvű kalendáriumokban is folyamatosan jelen vannak a különféle orvosi tanácsok. A század folyamán néhányszor a toldalék fő részét alkotják. Színvonaluk és nyelvük, miként az irodalmi műfajoknál is, a kalendarista műveltségétől és beállítottságától függött.

A kolozsvári kalendáriumban 1723 és 1730 között Köleséri Sámuel írt az emberi test betegségeiről. Weszprémi István orvoséletrajzokat tartalmazó művében az 1728. évinek a szövegét kiadta.[47] Nem csak azért, mert a fél évszázaddal korábban megjelent kalendáriumokból már csak kivételesen akadt példány, hanem elsősorban azt akarta bizonyítani vele, hogy a magyar nyelv alkalmas az orvosi tudományok művelésére. Az Országos Széchényi Könyvtár adatgyűjtése szerint ezen évfolyamok mindegyikéből maradt fenn példány, többségük azonban számunkra hozzáférhetetlen.[48] Az 1726. évi

47. Weszprémi, Stephanus: *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria altera. Pars prior.* Viennae, 1778, 28—32. Vízaknai Briccius (Beretzk) György életrajzánál. Cím: A hirtelen fogó nyavalyák után, melyek a doktorok siető orvoslásokat kívánják, vagy a természet által is gyakran gyógyulhatók, lássunk már a hosszas sínlő betegségekről, melyekben az orvos doktorok valóban megkívántatnak.
48. Erdélyi könyvtárainkban találhatóak.

címe: „Toldalékocska, melly a nyavalyáknak néminemű eredetekről (orvoslásairól is rész szerint) etc. tanít." Fejezetei: „A lakóhelynek és levegőégnek természetek — Az eledeleknek miniműségek s ezekben való mértékletesség — A természeti szoktatás."[49]

Landerer 1753. évi, német nyelvű, pozsonyi kalendáriumában az újmódi világ illemszabályait ismertette: az öltözködés, mosakodás, fésülködés, fogmosás, az asztalnál való evés, ivás, trécselés módját.

Orvosi fejezettel Spaiser alább külön fejezetben ismertetendő kalendáriumaiban az 1780-as években találkozunk (Az emberi természetnek leírása), továbbá Hochmeister által a század utolsó évtizedében nyomtatott kalendáriumokban. 1792-ben „Az ember természeti esmérete" a cím, 1793-ban pedig: „Hasznos regulák, mellyeket a kis gyermekek nevelése végett közleni kívánok." A négy lapnyi közlés után a nyomdász megjegyzésben mentegetőzik, hogy a hely szűkös volta miatt többet nem közölhet e témáról, és felhívja olvasói figyelmét, hogy egy rénes forintért kapható „a kalendáriom nyomtatójánál egy az anyáknak és gyermekeknek az ő különös nyavalyákban való gyógyításokról és gondviselésekről szólló *Orvos könyv*". 1796-ban az egyik megjegyzés: „Az emberi egészségnek megtartására szolgáló bővebb oktatás most újonnan nyomattatik ilyen homlok írás alatt: *Egészséget tárgyazó katekézis*, a köz népnek és az oskolába járó gyermekek számára, hogy tudhassák egészségeket becsülni és őrizni. 8vo árultatik Kolosvárat és Szebenben. 12 kr." 1798-ban: „Toldalék némelly hasznos, jó és tanácsos jegyzésekről. I. Miképpen éljen az ember, hogy egészségét fenntartassa (levegőre — táplálásra — álomra és indulatokra nézve), II. Az utolsó szükségben fetrengő embertársainkon való segedelmekről (a vízbe fulladott — a hideg vetett ember — sokféle gőzök — mérget bevett ember). A III—VI. fejezetekben gazdasági dolgokkal foglalkozik a toldalék.

A század folyamán itt is, ott is felbukkannak tréfás, szórakoztató receptek. Tartalmuk szerint inkább az előző fejezetbe tartoznak. Pl. „Orvosság a gyötrő, sokakat megrontó szerelem nyavalyája ellen"; „Egy valódi recept a szív és a gyomor-fájásról minden szerelem miatt holtra betegedett leányoknak. Megpróbáltatott... 1786." (Győr, 1758, 1792.) Hasonlók ezekhez a szerelem elleni imák (uo. 1752, 1793).

6. Gazdasági és egyéb ház körüli tudnivalók

A század folyamán — az olvasóközönségnek bővülésével párhuzamosan — e témában is változás történt. Míg a század elején legfeljebb néhány praktikus tanácsot találunk magyar nyelvű kalendáriumainkban, a század utolsó évtizedében már fontos szerep jutott a gazdasági ismeretek közlésének.

A század első harmadában még csak a latin nyelvű *Calendarium Tyrnaviensé*-ben bukkanunk gazdasági tudnivalókra. Az 1706. évre szólóban pl.

49. Faller Jenő: *Köleséri Sámuel élete és munkássága* című cikke szerint (= *Bányászati és Kohászati Lapok, 1968*, 647—656. és 725—730.) az évtizedben közölt orvosi tanácsok címei: Az egészség megtartásának egynéhány reguláiról — A rendes orvoslásnak közönséges regulái. (726. l.)

144 tanács van „Quaestiones e curiosa physica" címmel. Jellegük kifejezetten ismeretterjesztő. Pl. Hogy a megsebesített fa behegedjen (3.); Vajon vizezett-e a bor? (15.); Hogy a virágok sokáig frissek maradjanak (58.) stb. Az 1719-re szólóban a naptár melletti rektókon: „Curiosa et secreta naturae. 1. De curiosis cocorum lusibus — 2. De insolitis quibusdam ignis effectibus — 3. De arboribus — 4. De fructibus arboreis — 5. De morbis et medicinis arborum in communi."

Egyes magyar nyelvű kalendáriumsorokból szinte teljesen hiányzik ez a rovat. A győri kalendárium a császári rendeletek kötelező közlésén kívül az eddig előkerült évfolyamok közül csak az 1788. éviben találunk rövid írást a marhák orvoslásáról. A kolozsváriban (egyedül ez jelent meg az egész század folyamán, változatlan külsőben) szintén csak kétszer fordul elő hasonló eset. Az 1786. éviben „A kéménygyulladás hirtelen és minden fáradság nélkül lejendő megoltásának próbált módjá"-t, az 1797-re szólóban pedig néhány gazdaságban segítő hasznos jegyzéseket.

A Győr környéki olvasóközönség igényeit ezen a téren Lippai János *Posoni kert*-ének kiadása elégítette ki. E három részes munka (a virágokról, a veteményekről, a gyümölcsökről) 1753. évi kiadásában Streibig Gergely János azt írja, hogy az országnak közönséges javára adja ki e „drága, ritka, ékes magyarsággal írott szép munká"-t: „mivel nagyon megfogyatkoztak az exemplárok, hogy azért ne csak az országnak emlékezetében, hanem a kezében is fennmaradjon."[50] Tulajdonképpen e mű hónapokra alkalmazott változata a század folyamán kétszer kiadott *Calendarium oeconomicum* című kötetecske,[51] elsősorban a majoros gazdák számára. Az előszó szerint az összeállítót hazája fiaihoz való szeretete vezette, „látván, hogy e féle szükséges könyvekből megfogyatkoztak, sőt magyar nyelven nem is találtatnak". Kalendárium, „mert valamint más kalendáriumban az holnapok, és az napok, s azokban változó jelek föl vannak rend szerént jegyezve: úgy e kalendáriumban is, a majorsághoz tartozandó munkák, minden hólnapban el vannak rendelve. Azért is hivattatik kalendáriumnak: hogy valamint az más kalendáriumban, nem mind Szentírás az, amit az üdőnek változási felől jövendölnek az mathematikusok, hanem gyakrabban különben történik; úgy némely napoknak járásából prognostikálkodunk, avagy jövendölünk az üdőnek forgásárul..."

Német nyelvű kalendáriumainkban már a század közepén megjelentek a gazdasági tanítások. Győrött a fennmaradt példányokban — a magyar nyelvűekkel ellentétben — az alábbi években találkozhatunk velük: 1762 — „Haus-Wirtschafts-Mitteln, und unterschiedliche Kunst-Stücke"; 1778-ban „nach den 12 Monathen unterschiedliche Erwählungen für die Gärtner, Oebstler und Ackersleuth...". Egy-egy rövid közlés máskor is előfordul, pl. az 1758. éviben a lovakról. A kassai jezsuita nyomda által kibocsátott *Neuer Haus und Reise Calender*ből mindössze az 1756-ra és 1759-re szóló példányokat sikerült látnunk. Az előbbiben a gazdasági rész címe: Kurtze Anmerckungen zur Haus-Würtschafft auf alle Monath des Jahrs

50. RMK I 1016. A mű első része Nagyszombatban, 1664-ben, második és harmadik része pedig Bécsben, 1664—1667-ban jelent meg.
51. Lippai János *Calendarium oeconomicum*jának kiadásai: RMK I 995 (Nagyszombat, 1662.). — RMK I 1167 (Lőcse, 1674.) — Kassa, 1721 és 1751.

eingericht, az utóbbiban pedig a naptárrészben találhatók gazdasági regulák. Landerer Budán kiadott kalendáriumának a címe 1787-ben *Haus und Wirtschafts Kalender*-re változott.

A század utolsó évtizedeiben a magyar nyelvű gazdasági szakirodalom több új kötettel gazdagodott. 1774-ben Pozsonyban Johann Wiegand műve Szilágyi Sámuel fordításában jelent meg. Az előszóban a fordító ezt mondja: „Nincs tehát a magyar paraszt gazdának egyébb híjja (ugyanis a jóravaló hajlandóság megvan benne), hanem hogy a maga nyelvén a gazdaságok okos és hasznos folytatásáról írott könyvecskéje légyen."[52] A következő évtizedekben gombamódra jelennek meg az önálló kötetek. Csak néhány fontosabb nevet említünk: Révay Miklós, Kömlei János, Gáti István, Nagyváthy János, Plessing József, Bogsch János, Veszelszki Antal.

A magyar nyelvű kalendáriumokban a század végén, e kötetek elszaporodásával párhuzamosan jelent meg gyakrabban e téma.

Vácott a már többször idézett 1797. évi kalendáriumban a szerző a krónika és a dib-dáb históriák helyét hasznosabb matériákkal próbálta megtölteni. „A feltett célnak elérése, a jótevő természetnek hármas országinak istóriájából, melyeknek tudása a közönséges életben megkívántatnak, esztendőkről esztendőkre elé adattatnak. Az idén megelégedvén a falusi vincellérnek a szőlőtőke körül foglalatoskodó, eléfordulni szokott munkáinak rövid leírásával és a gyümölcsfáknak helyes és hasznos beoltások módjaival. Ez tehát az idén elöljáró postája azoknak, amelyek jövendőben időről időre egymás után fognak következni: úgymint az 1798-ban a füveknek belső, külső és köz hasznai." S 29 lapon fontos gazdasági ismereteket közöl, megemlítve az általa Vácott kiadott gazdasági könyveket. Ezekből tudjuk meg, hogy a szerző Veszelszki Antal.

Erdélyben Hochmeister 1792. évi kalendáriumában a „gazdaasszonyságról" című rész szépítkezési és egyéb recepteket, jótanácsokat ad. Az 1794-re szólóban „A lovak betegségekről való orvosságok"-ról tanít. Az 1796. éviben „Toldalékul kitett némely jegyzések, melyeket tudni rész szerént igen hasznos és méltó, rész szerént jó és tanácsos" című részben egyebek között pl. a krumpli termesztését propagálja. „Ezt a módot a F. Királyi Gubernium nyomtatás által közönségessé tétette: ennek közönséges elterjedésének egy jó módja a kalendariomba való béiktatás, minthogy még eddig ez egyedül a legközönségesebb olvasni való könyv."[53] 1797-ben „Gazdasághoz szolgáló házi eszköz" a cím, fejezetei: „Házbéli regulák — Paraszt gazdának való regulák — Szolga s szolgáló kötelességekről szóló regulák — Hasznos és méltó házi segítségek." Lap alatt a nyomda e témában megjelent nyomtatványát reklámozza: „Az házi gazdaságról hosszasabban szóló igen jó könyv találtatik Kolosváratt és Szebenben lévő könyves boltjaikban azon homlokírás alatt: *Paraszti major*ja, melyet versekbe foglalt és Erdély Országra alkalmaztatta néhai sinkfalvi ecclésiának administra-

52. E mondatot itt még komolyan kell venni, de megjegyezzük, hogy néhány év múlva már nem mindig fedi a valóságot. A mű címe: *Az ausztriai paraszt ifjúságot ... oktató kézi könyvecske.*

53. Bánffy György kormányzó körrendeletéről és az erdélyi központi, burgonyatermesztés elterjesztését szorgalmazó intézkedésekről l. Kósa László: *A burgonya Magyarországon.* Bp. 1980. 23. l.

tora Miháltz István. 8vo. 24 kr." 1798-ra egyéb apróságok közt a bormesterekről, a méhekről és a lovakról adott ki „hasznos, jó és tanácsos jegyzésesek"-et, 1799-re pedig a gyümölcs- és konyhakertbéli kertészkedésről. A 19. század első éveiben már metszetekkel kísért gazdaságbéli tárház a toldalék Hochmeister színvonalas kalendáriumaiban.

Landerer Kassán kiadott kalendáriumai közül az 1789. éviben „Consiliárius Schubert úr oeconomico-cameralis írásaiból szedett jegyzések cím alatt a marhatartásról és a takarmányokról olvashatunk.[54] Az ugyancsak Landerer által 1798-ban indított, Pozsonyban és Pesten megjelentetett *Magyar és Erdély Országi Nemzeti Kalendáriom*-nak már állandó s egyik fő éltető rovata a Gazdaságos jegyzések.

Komáromban Weinmüller 1799-ben indította a *Komáromi új és ó kalendáriom*-ot. E naptársorban csak ritkán akad a századforduló körül gazdasági téma. Pl. az 1800-ra szólóban: „A marhák sebjeinek meggyógyítása."

Pesten Patzkó az 1792. évi kalendáriumában így indokolta a gazdasági tanítás felvételét: „Mivel pedig a házi majorkodás körül a feljebb múlt esztendőkben a mi édes hazánk lakosi sok tetemes károkat barmaikban, lovaikban és egyéb házi állataikban szenvedtek; tetszett tehát azoknak kedvekért holmi szép, hasznos, rövid emlegetéseket a megorvoslásokról ide szerkeszteni." 1793-ban „a házi majorkodás körül a magyar lovak eredete, mivolta s haszna", a rozsféreg és a vöröshagyma az ismertetés tárgya. A következő években is közölt gazdasági tudnivalókat, pl. a méhtartásról. 1795-ben a sárgarépáról szóló ismertetésének kezdetén az alábbi módon próbálja olvasói bizalmát megnyerni. Sokan nem hisznek a tudós könyveknek, mert aki írta, még az ekét sem tudná megigazítani. „... énnékem ... csak hihetnek valamicskét, ... mivel csak azt írom, amit az öreg János bácsitól tanultam, aki Ipsilont sem esmérte, mégis nagy gazda volt a Sárrétje partján Berettyó vidékin..."

Trattner ugyancsak Pesten adta ki *Magyarországi ó és új kalendáriomát*. Benne a századfordulón még csak elvétve találhatunk gazdaságbéli dolgokat, ám 1815-ben címe *Újdonnanúj gazdaságbeli hazai kalendáriom*ra változott, s a következő években a legszínesebb, legjobban keresett kalendáriumunk, címének megfelelően természetesen sok gazdasági jegyzést is tartalmazott.

C) *Tudatos, túlzó toldalék-változtatások*

A századon végighúzódó kalendárium-kiadási szabadalmak körüli veszekedések általában a kalendáriumok felépítését is érintik, amennyiben a szabadalom engedélyez, ill. megtilt bizonyos mellékletek csatolását toldalékként. Így pl. mesefüggeléket, krónikát, névtárat, mégpedig mindig meghatározott méretű és nyelvű kalendáriumhoz.

54. Landerer tizenketted és tizenhatod rétben is nyomtatott Kassán kalendáriumot magyar nyelven. Az előbbiben szerepel az említett cikk. 1790-re azonban hasonlót nem jelentetett meg. Erről naptárának toldaléka tájékoztat bennünket. „... minthogy annak csekély menetelét láttuk és tapasztaltuk, egyszersmind, hogy előbbenyi elmés lelemenyeinkkel nagyobb kedvet találtunk azoknál, kik gondokkal terhes elméjüket üresíteni, és búbánatjukat felejteni kívánják, visszatérünk ismét a tréfás történetek folytatására."

1. *Megvalósulatlan tervezetek*

a) *Hell Miksa tervezete*

A központi szervek figyelme a század hetvenes éveiben fordult a kalendáriumok felé. Hell Miksa a bécsi tudományos akadémia tervezetével egyidejűleg — az alapítandó akadémia anyagi forrásának a megteremtése céljából — a magyarországi kalendáriumügy reformjára tervezetet készített.[55] A kalendáriumoknak a közművelődés emelése szempontjából rendkívül nagy a jelentősége, ennek ellenére sok a silány anyag bennük. És ez addig nem is változik meg, míg a kalendárium-kiadás a csak üzleti hasznot tekintő könyvnyomtatók kezén marad. A kiadás jogát a létesítendő bécsi akadémia kezébe kell juttatni — írja —, ezzel a kalendáriumok színvonalát, népnevelő szerepét és az akadémia működéséhez szükséges anyagiakat is biztosítanák.

Az egységesítési tervezetet már a központi magyar szervek sem tartották kivihetőnek. A magyar kancellária véleménye: Magyarországon olyan sokféle kalendáriumot állítanak elő, hogy azok központi szerkesztése szinte lehetetlen, forgalombahozataluk pedig túl költséges volna. (Egyébként is az a magyar hatóságok véleménye, hogy a magyarországi kalendárium-kiadás jövedelméből a nagyszombati egyetem újjászervezésével egyidejűleg Magyarországon kell létesíteni tudományos akadémiát.)

A javaslat „eredménye" pusztán annyi lett, hogy 1775-ben sor került a kalendárium-kiadási szabadalmak és a nyomtatott példányok összeírására.

b) *Egy nagyszombati tervezet*

Nem sokkal a fentebbi reform zátonyra jutása után terjesztette fel a nagyszombati egyetem tanácsa a helytartótanácshoz az egyetemi nyomda kurátorainak javaslatát.[56] Benne egy előttünk ismeretlen szerző azt indítvá-

55. L. az 1. sz. jgyzetet, 236—237. l.

56. Országos Levéltár, C-31, Acta revisionis librorum, VIII. csomó, 1776. dec. 1.
A javaslat szövege:

Regium Universitatis Tyrnaviensis Venerabile Consistorium, nobis Colendissimum'
Offert se quispiam pro compositione Calendarii Genealogici, quod imponendum veniret ad Ordinarium Calendarium in 4to ommissis aliis appendicibus non necessariis, quae huiusque in Calendario Tyrnaviensi imponebantur; loco Rituum Romanorum et Chronicae Hungariae ponerentur:

1mo Familiae Regum et Principes Imperii Regnantium
2do Familiae Hungaricae Magnatum Genealogia

Rationes pro Calendario Genealogico cum Privilegio exclusivo impetrando

1mo Quia videtur esse accommodatum Decreto Regio ultimo, dato de Calendariis
2do Quia facit ad pleniorem status politici cognitionem
3^{tio} Quia Familiis Ungaricis Magnatum res haec non potest non esse gloriosissima
4to Quia Typographiae utilissima; omnis enim status et ordinis Personae isthoc empturae videntur. Patet ex coemptione Calendarii Genealogici Imperalium Familiarum Augustae impressi.

Petit autem compositor pro prima conscriptione 24 aureos, quod primo praesertim anno laborem fere immensum exigat, idest pro Anno 1778. 2do titulo Literarum ultro citroque scribendarum et accipiendarum. Cupit autem compositor de hoc quam tocius assecurari, cum sine sumptibus labor hic nec inchoari possit.

Petit 2do pro secuturis annis aureos 6, pro cura Mutationis faciendae in hoc Calen-

nyozza, hogy az egyetemi nyomda kapjon kizárólagos szabadalmat három nyelven (magyar, latin, német) kiadandó, negyedrét alakú kalendárium és az ahhoz csatolandó genealógiai melléklet kiadására. Az egyetemi tanács támogatja a javaslatot, mert az az egyetem számára is hasznot hozna.

A javaslat érvelése: a kalendáriumokról nemrég hozott királyi rendelet szerinti volna e kalendárium, s a politikai rend teljesebb ismeretére vezetne, egyúttal pedig a magyar mágnás családok dicsőségét hirdetné. A nyomda számára azért volna hasznos, mert a karok és rendek ezt vásárolnák meg, amint ez a császári család genealógiáját közlő augsburgi kalendárium esetéből következtethető.

A javaslattevő anyagi igényei: a kinyomtatandó kalendáriumok összeállításáért az első év esetében (1778-ra) 24 arany, aztán az évenkénti javításokért 6 arany. A javaslat csak a függeléket érinti, a naptár és az asztrológiai jelentés összeállítója a továbbiakban is évi két aranyat kaphatna.

A helytartótanácsi döntést nem ismerjük. A megvalósítandó kalendáriumnak azonban voltak már előzményei Magyarországon is. A külföldi uralkodók genealógiáját, ha röviden is, Streibig 1727-re és 1728-ra szóló kalendáriumai már érintik. Pozsonyban Landerer az 1755. évre szóló *Angliai jövendőmondó* című kalendáriumában augsburgi példákra hivatkozik. A budai Landerer-nyomdában megjelent *Vaticinium Sibyllinum*, ill. németül: *Sibilllinische Weissagung in einem Crackauer Kalender* című kalendáriumok a magyar mágnások születésnapjait közlik, az 1750-es évek végétől.[56a]

2. *1778—1788 közötti, „tudós matériákat" tartalmazó kalendárium-sorok*

A fenti javaslat megvalósulására nem találtunk példát. Ám a nagyszombati nyomda felől érkező javaslattal szinte egyidejűleg biztosította Spaiser Keresztélynak királyi dekrétum az egyetemi nyomdában történő kalendárium-nyomtatási szabadalmat.

---

dario, quae in tanta Ungaricarum Familiarum amplitudine tum ratione recens natorum, tum mortuorum necessario annis singulis fieri debebit.

Suplicat etiam is, qui hactenus Calendarii Tyrnaviensis, quatenus Lunationes Loca Solis, Ecclypses, Calculos Astronomicos complectitur, curam habuit, pro augmento Honorarii, quod hactenus habuit, ut minus in 2 aureis.

Quamobrem Curatores Typographiae Tyrnaviensis demisse Regio Universitatis Tyrnaviensis Venerabili Consistorio offerunt Rationes. Genealogici Calendarii ad discutiendum, et ut Privilegium Speciale Exclusivum, pro Eodem Calendario impetraretur, et an impressio deberet fieri triplici Idiomate: Latino, Ungarico et Germanico? — secus enim reimprimeretur in alia Typographia, Lingua, qua hic non fuerit impressa.
Regii Universitatis Tyrnaviensis Venerabilis Consistorii Servi Obsequentissimi

Joannes B. Folger
Nicolaus Lejsek

56a. Az 1757-ben kelt szabadalomlevél szerint a budai Landerer nyomtathat: „Calendaria in majori, mediocri et minori forma, idiomate Latino, Germanico et Slavonico, Vaticinium Sibillinum intitulata, quae in majori quidem forma ultra res calendario haberi solitas etiam Regni nostri Hungariae comitum, in mediocri baronum et minori denique episcoporum exhibeant natalitia." L. a 12. sz. jegyzetet, 24. l.

Spaisernek a szabadalom értelmében hasznos fizikai, gazdasági, természetrajzi és más hasonló, színvonalas cikkeket kellett közzétennie, amelyek a nagyszombati egyetem professzorainak tollából származnak. A kalendáriumokat és a címtárakat is köteles az egyetem nyomdájában előállíttatni.[57]

Spaiser e szabadalom birtokában egy évtizeden át érdekes kísérletet tett a kalendáriumok színvonalának emelése érdekében. Magyar, német és latin nyelven is megjelentetett kalendáriumaihoz ugyanazt a mellékletet csatolta. A toldalék előtti Reá-Intés szövege:

„Némelyek fognak csudálkozni, hogy a felvett szokást elhagyván semminémű uralkodó planétát fel nem jegyezünk; hogy meg nem mondjuk, Jupiter vagy Mars légyen-é amaz a fő régens, kinek hatalmas igazgatásától hideg és meleg, esős és tiszta napok függnek; hogy utoljára az uralkodó planétának sugárzó forgásit ki nem magyarázzuk, jövendölvén, s jelentvén minémű reménységgel táplálhassuk magunkat mind az hadra vagy békességre, mind pedig az időre és termékenységre nézve. De reménylem: az ilyen fogyatkozást rosszul nem veszik, akik észreveszik, hogy eddig is sokan efféle jövendöléseket csak az elhatalmasodott szokásnak kedvéért befogadták, tavul lévén, hogy azokat hitelre méltóknak állítsák. Mi pedig úgymint az olyan szokásnak követésére semmiképpen nem köteleztetvén okosabbnak és tanácsosabbnak tartjuk, hogy haszontalan cikkelyek eltávoztassanak, és helyettek kegyes olvasóinknak több idő hagyattassék a következendő tudósabb és hasznosabb materiáknak elolvasására.

Mindazonáltal ha valaki jövendölésékhez ugyannyira ragaszkodik, olvassa el az elöl járó kalendáriomoknak leveleit, látni fogja Venusnak [Marsnak stb.] (aki ezen jelenvaló esztendőre fő régensnek állíttatik) és egyéb planétáknak naponként feljegyzett állapotját. Éljen vele, amint fog tetszeni."

A magyar nyelvűek közül a következők voltak a kezünkben: 1778, 1781, 1782, 1783, 1786. A hiányzó évek közül az 1779., 1787. és 1788. éviek latin, az 1784. és 1785. éviek pedig német nyelvű változatban álltak rendelkezésünkre. Mivel ezek a változatok egymásnak tükörfordításai, a sorozat teljesen rekonstruálható.

A címlapon megígért tudós, hasznos matériák a következők: „A magyar királyok nemekrül és idejekrül írt tudósítások K[atona] I[stván] által." E folytatásokban közölt történeti mű királyonként tárgyalja a magyar történelmet. 1778-ban, az első rész végén még a következő intés szerepel: „Mivel azon írók, kiknek bizonyságival élek, magyar nyelven fenn nincsenek; az ő könyveik részeit, cikkelyeit, leveleit, melyeket a deák tudósításban feljegyzettem, itten kihagytam." Ugyanez áll a németben is. A következő években azonban mindkét nyelvű változat — és természetesen a latin is — közli a kritikai apparátust. Katona István művének ezt a rövid változatát más kiadásban nem találtuk meg.

Mint érdekességet jegyezzük meg, hogy a német változatban a 12. tudósítás (II. Gézáról) az 1783., és az 1784. éviben is szerepel. Sajnos az utóbbi évből latin és magyar változat nem áll rendelkezésünkre. Mivel németül a

57. OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 103. f. 260.

két évben a fejezet két változatban szerepel, azt feltételezzük, hogy más fordításról van szó. Hogy Katona e művét magyarul vagy latinul (esetleg mindkét nyelven) írta, alaposabb nyelvi vizsgálat vagy új források előkerülése alapján eldönthetőnek látszik.

H[orváth Ker.] J[ános] professzor 1778. évben szereplő cikkének a címe: „Némely érceknek eloszlásáról való beszéd." Nála már az első évfolyamban, magyarul is szerepel a kritikai apparátus. A nyolcvanas években ugyanő folytatásokban az elektroni folyásról ír, különösen sokat foglalkozván a villámlással.

H[aliczky] A[ndrás] F[rigyes] a Külömbfélék című rovat egybeszedője (1781, 1785, 1786, 1787), amely inkább érdekességével, mint tudományos színvonalával tűnik ki.

Szerző megnevezése nélküli „Az emberi természetnek leírása" című értekezés (1781, 1786, 1787).

Hogy a K. I., H. J. és H. A. F. monogrammok a fentebb említett személyeket rejtik, arra nemcsak az a bizonyíték, hogy a budai egyetemen ők voltak az illetékes professzorok, s Spaisernek szabadalma értelmében velük kellett íratnia, hanem egyik-másik kalendáriumban egykorú kéz is feloldotta már e betűjeleket.

Természetesen nem marad el a kalendáriumból a vásárjegyzék és a pénzváltási tabellák. A névtár, amely külön címlappal csatlakozik e kalendáriumokhoz, hozza a postajáratok rendjét is.

1788-ban, az új naptárkiadási szabadalmak értelmében Spaisernek megszűnt e kizárólagos privilégiuma, így a következő évre már nem nyomtattathatott.

3. *Egy teljesen új típus*

A század folyamán elszórtan itt is, ott is találkozunk olyan véleményekkel, hogy az asztrológiai jelentésnek nem lehet hinni. Fentebb már idéztük a győri kalendáriumot, amely „semmi bizonyosakat, hanem csak gondolatokat" közöl (1763).

Most a Kolozsvárott kiadott kalendáriumokat vizsgáljuk meg ebből a szempontból. Az 1783-ig működött jezsuita (majd akadémiai) nyomda kalendáriumai közül csak az 1781. évre szólót láttuk.[58] A század utolsó évtizedében a Református Kollégium Nyomdája mellett Hochmeister is Kolozsvár és Szeben impresszummal adott ki kalendáriumot. Az előbbi a század utolsó két évtizedében folytonosan hadakozott az asztrológiai jelentés ellen.

Az 1787-re szóló *Új és ó kalendáriom*nak két változata maradt fenn. Az egyik eltér a Református Kollégium Nyomdájának szokásos naptáraitól, kivitelben is, tartalomban is. A címlap szerint „nevezetes megjobbításokkal és hasznos toldalékokkal megbővítve" jelent meg, s részletesen magyarázza a változtatásokat is.

58. Ferenczy Endréné szíves közlése szerint 1779-ből és 1780-ból is maradt fenn példány.

„Alig lévén csak egy könyv is, amely oly sok embereknek, és oly gyakran forogna kezekbe, mint a kalendáriom, minden kétség nélkül ez legalkalmatosabb eszköz lehet, nemcsak az emberek között uralkodó némely hibás vélekedéseknek lassanként való kigyomlálására, hanem még sok hasznos dolgoknak megesmértetésekre is. És ugyanezen cél forog vala mi előttünk, 1786-dik esztendőre ilyen formán legelsőben ezen kiadott kalendáriomnak készítésében, amelyben mit cselekedtünk légyen, ugyan abban elég bőven elő adtuk vala. Minthogy pedig fele számmal lésznek még minden bizonnyal olyanok, akiknek azon említett kalendáriom kezekben nem juthatott, azoknak kedvekért még ezúttal oda alább feltettük azon megjobbításokat, amelyekre nézve ezen kalendáriom nem csak külömbözik az hazánkban esméretes más kalendáriomoktól, hanem azoknál sokkal elébb valóknak is méltán tartathatik. Minek előtte azért azok, akiknek ez kezekben akad, megütköznének egyfelől abban, hogy itten némely dolgok nem találtatnak, melyek más kalendáriomokban még megvagynak, más felől pedig az itt található sokféle számokban, kérjük olvassák meg jól elébb a Toldalékban lévő tudósítást e kalendáriomban tett változtatásokról.

Ezen kalendáriomban tett változtatásokról

Elsőben is az aspectusokat avagy a planétáknak egymáshoz való bizonyos állásokat, nem különben az idők járásáról s azoknak változásokról való bizonytalan jövendöléseket, melyek ez ideig a kalendáriomokban minden fundamentom és haszon nélkül szoktanak volt feltétetni, egészen kihagytuk."

Szó van a 28 lapos magyarázatban a naptárak kialakulásáról, a babonaság és a balgatag vélekedések cáfolatáról. Kopernikus, Kepler és Newton az idézett tekintélyek. Megmagyarázza pl. az ár-apály jelenséget. A kalendáriumokban szokásos asztrológiai jelentésről az alábbi a véleménye:

„...az időnek következendő változásairól, a Föld termékenységéről vagy terméketlen voltáról s a t. mindazon jövendölések, melyek még a régiektől maradott holmi bizonytalan, és csupán csak az emberi elmének képzelődésein fundáltatott kútfejekből meríttetvén, mind ez ideig is a kalendáriomokban bécsúsztattak, haszontalanok és nem egyébre valók voltanak, hanem hogy a köznép, amely az afélének igen könnyen hinni szokott, annál inkább kapjon a kalendáriomon és azt megvenni kívánja. Ennek megbizonyítására ha valakinek nem elég még az, ami ide feljebb vagyon megírva, vesse csak egyben azon kalendáriombéli jövendöléseket az idő járásival, meg fogja látni, hogy ezek között mely nagy ellenkezés légyen, amelyet ugyan az emberek, akikben egészen megrögzött ama helytelen vélekedés, nem igen szokták észre venni, mivel ha olykor történetből a kalendáriom mondása bé talál telni, amely egyszer s másszor könnyen megeshetik, azt szorgalmatosan elméjekben tartják, ellenben pedig mikor hibázik, arra számot nem szoktak tartani."

A „sületlen álmadozásokat" műveltebb nemzetek példájára hivatkozva hagyja ki a kalendárium összeállítója. Az idő változásairól így ír:

„... az időnek változásait nagyobb részént okozzák, közönségesen ugyan a levegő égnek nehezebb vagy könnyebb, melegebb, hidegebb, nedves v száraz volta annak egyéb tulajdonságaival együtt és a szeleknek járása, amelyeknek megesmertetésekre bizonyos arra alkalmaztatott eszközök találtattak fel, p. o. a barometrum, azt mutatja, mennyivel légyen a levegő ég nehezebb vagy könnyebb egykor mint más időben, a hyetometrum az esőzés által bizonyos idő alatt a földre lehullott vizek sokaságát, a thermometrum annak melegségét, a hydrometrum annak nedves vagy száraz voltát jelenti ki s a t. Különösen pedig valamely bizonyos tartományra nézve az idők viszontagságait határozza meg a helységnek fekvése, annak valamelyik polushoz avagy föld sarkához nem különben a tengerhez közelebb vagy távolabb léte, annak hegyes vagy teres, erdős, mocsáros vagy sík mezős, száraz fövenyes volta s a t."

A továbbiakban az alábbiakról van szó:

„I. Az időnek naponként való változásait előre meg lehet esmérni ezen következendő jegyekből"

a) A barométer leírása és használata.
b) A szelek fúvásából. Figyelni kell a helyi sajátosságokra is. 9 regula.
c) A fellegekből és a levegő égben történni szokott némely jelenségekből. 19 regula.
d) Némely embereknek és oktalan állatoknak belső érzésekből és magok viseletekből. 6 regula.
e) A Holdnak járásából.

„II. Az esztendőnek egész szakaszaira nézve szolgálnak ezen következendő regulák"

11 db. Ezen kívül gyakorlati tanácsok az időjárás megfigyelésére (Mit kell feljegyezni?).
2. Valóságos és közép idő (a nap hosszúsága). A dél meghatározása. A naptár-részben a napkelte és napnyugta fel van jegyezve. A korábbi kalendáriumokban ott: esős, szeles stb. szokott állani.
3. A Hold járásáról
A 12 égbéli jegyekre semmi szükség. (Csak a Holdnegyedek bekövetkeztekor jelzi.)
4. Ókalendáriom, amint az oroszok és az oláhok alkalmazzák.
5. A vörös festék helyett kiemelés nagyobb betűkkel.
6. A zsidó és török kalendáriomot is feltettük.
7. „Az itten következendő toldalékban külömb-külömb féle hasznos és majd minden féle rendű embereknek tudni szükséges dolgokat jegyzettünk fel, ezekkel töltvén bé a magyar krónikának helyét is, mivel ennek felettébb való rövid és száraz volta miatt úgyis igen kevés, sőt majd semmi hasznát sem lehet venni, vagy ha valaki abban is olykor belé tekinteni kívánna, az eddig való esztendőkre kiadott kalendáriomok közül egyet megtarthat arra a végre; az újabban történt hazánkat illető nevezetes dolgok pedig itten megtaláltatnak, s ezután is mindenkor szorgalmatosan feljegyeztetnek."

A toldalékban az alábbi fejezetekkel találkozunk:

„Az európai mostan élő nevezetesebb uralkodó házak genealogiájoknak lajstroma." 19 lapon át az uralkodók és családjuk (testvérek, gyermekek) adatai.

„Az európai országok és nevezetesebb tartományok nagyságoknak, jövedelmeknek és hadi erejeknek rövid előadása." 6 lap.

„Az ausztriai házhoz tartozó minden tartományoknak nagyságok és népek sokasága." 1 lap.

„Az ausztriai házhoz tartozó egész birodalomban lévő nevezetesebb városok lakosainak számok." 46 város, közöttük 13 magyarországi és erdélyi, amelyekben a lakosok száma 260 000 és 8000 közt van. 1 lap.

Magyarországi és erdélyi sokadalmak

Táblák „mind a császári és királyi örökös országokban vezettetett és folyó, mind pedig az idegen birodalmakban költ arany pénzeknek". Az 1786. évi császári rendelettel meghatározott árfolyamok.

A fenti kalendárium, miként bevezetéséből kitűnik, 1786-ra is megjelent hasonló formában. Úgy látszik, nem volt hosszú életű.[59] Az ugyancsak a Református Kollégium Nyomdájában készült fekete és piros betűs kalendáriumok a következő évtizedekben többször írtak az asztrológiai jövendö-

59. Ugyancsak Ferenczy Endrénétől tudjuk, hogy e naptárfajtából maradt fenn 1788-ra és 1789-re szóló is.

lések ellen. 1790-ben a következő kérdést teszi fel a kalendarista: „A csillagok forgásából meg lehet-é előre határozni az egész esztendőre az idők járását?" A válasz egyértelmű nem. „Miért tészik hát fel a kalendáriomban minden hétre az idők járását? — A köz népnek való kedvezésből, akik magok nem értvén a dolgot azt hitték, hogy azok a tudósok, akik a csillagoknak forgásit és azokban esni szokott fogyatkozásokat sok esztendőkkel előre hiba nélkül felvetik és megmondják, azok az idők járását is meg tudnák határozni; holott nincsen ma egy is azon tudósok közül, aki azt állítaná maga felől, sőt inkább nevetik ezek magokban azoknak együgyűségeket, akik ezt tartják ő felőlök. A kalendáriom író is jól tudja ezt; hanem hogy a kalendáriom elkeljen, magát az emberek vélekedésekhez alkalmaztatja s némely hétre jó időt tészen, másra esőt, s igen könnyen megeshetik, hogy azon a héten valamelyik nap eső lészen."

Úgy látszik tehát, hogy üzleti szempontok arra késztették a nyomdászt, hogy „azoknak a kedvekért, akik az efélékben gyönyörködnek" — miként az 1793-ra szóló kalendáriom írja — az asztrológiai jelentés szokásos jövendöléseit ne hagyja el. (Korábban ezt láttuk más toldaléktípusok esetében is, amelyekhez a közönség hozzászokott.) 1797-ben szintén megismétlődik az „érdemes olvasó" felvilágosítása. „... Főrégens a Saturnus lesz ... melyekhez képest most is azt mondjuk, amit az 1793. esztendőbéli kalendáriumban nyilván mondottunk, hogy a kalendáriumban nem Szentírás az, amit a földnek termékenysége felől bécsúsztattak csak azért, hogy a köznép annál jobban kapjon rajta — de hogy a régi szokásnak valamit áldozzunk, ím ez esztendőnek régensét kimutattuk. Ne nézzünk mi a planétákra, hanem az egy élő Istenre, ő adhat nékünk bő bort, búzát, gabonát, ha a mindennapi buzgó könyörgés és szorgalmatos mezei munka tőlünk el nem maradnak, amelyek a köztünk uralkodó hibás vélekedéseknek lassanként való kigyomlálására legbizodalmasabb eszközök." 1805-ben: „... mivel sem a könyvnyomtatónak, sem a kalendaristának hatalmában nincsen, hogy a planétákat kezeivel forgathassa, avagy azokkal kereskedhessék; azért az idén is csak csupa gondoló forma vélekedésekkel biztathatjuk az olvasókat."

Patzkó 1791-re kiadott kalendáriumában szinte szó szerint ezeket írta. „... mivel az sem a könyvnyomtatónak, sem a kalendaristának hatalmában nincsen, hogy a planétákat kezeivel forgathassa, vagy azokkal kereskedhessék, azért az idén is meg kell vallanom, hogy semmi bizonyost nem írhatok, hanem csak csupa merő gondolom forma vélekedéseket." Hasonló típusú megjegyzésekkel más kalendáriumokban is találkozunk a század második felében.

III. ADALÉKOK A KIADÁSI SZABADALMAKÉRT FOLYTATOTT HARCOKHOZ

Gárdonyi Albert fentebb már idézett cikkében[60] összefoglalta a kiadási szabadalmak körüli bonyodalmakat. Most néhány újabb adalékot ismertetünk, amelyek egyúttal a cenzúra történetéhez is adalékok.[61]

Az 1779. évre Eszéken nyomtatandó horvát nyelvű kalendárium toldalékját a ferences rendfőnök az érvényben levő utasításnak megfelelően felterjesztette a helytartótanácshoz. Pavich Imre versezeteiben „materias historicas, oeconomicas, fabulosas et joviales" tartalmaz a tervezett melléklet. A rendi cenzor szerint: „reperique illa... hominibus grata fore et jucunda, utpote nil dissonum fidei et bonis moribus redolentia". A helytartótanács Hübner Mihály cenzornak adta ki, aki a következőket írta róla: „Cum prohibitum sit Decreto Sacratissimae Suae Majestatis materias quascumque historicas, oeconomicas, praesertim fabulosas et joviales calendariis deinceps inserere, censeo materiam submissam pro calendariis Illyricis non esse imprimendum, nisi aliter visum fuerit." De, ami elég ritkán fordult elő, a helytartótanács felülbírálta Hübnert: 1778. október 19-i leiratában ez áll: „Exemplar materiarum historicarum, oeconomicarum, fabulosarum et jovialium calendario Slavonico seu Illyrico anni 1779. adnectandarum, Paternitati Vestrae in hic advoluto cum facultate impressionis eorum remitti."

1779-ben azonban Spaiser, Landererné és Streibig együttesen léptek fel Divalt Márton eszéki nyomdatulajdonos ellen, aki megsértette szabadalmaikat. Verőce vármegye természetesen támogatja Divaltot, hisz a Délvidéken ő az egyetlen nyomdász. Divalt szerint a magyarországi privilégiumok nem terjednek ki Szlavóniára és a Szerémségre. Ugyanakkor a helybeliek jogosan és állandóan panaszkodnak: a győri kalendáriumokra rossz nyomásuk,[62] a budaira a sok hiba miatt, Spaiserére pedig, „weil desselben Kalender in diesen Ländern nicht einmahl bekannt sind". Ő, mint kezdeményező kéri a Délvidékre az iskoláskönyvek és a horvát nyelvű kalendáriumok nyomtatásának az engedélyezését is. Spaiser szerint „Esseg nicht aussen Landt ist", és mások is kalendáriumokat nyomtatnak már, így Pécsett Engel is.

Végül a helytartótanács az 1780. augusztus 10-én kelt utasításában a következőket írta Verőce vármegyének: „Quoniam vigore benigni privilegii civibus et compactoribus, Gregorio quippe Streibich, Catharinae Landererin viduae et Christiano Spaiser adtributi, aliis quibusvis vetitum sit calendaria imprimere et vendere...", ezért a vármegye tiltsa meg Divaltnak a kalendáriumok nyomtatását és forgalombahozatalát. A három sértett nyomdász

60. L. az 1. sz. jegyzetet.
A 12. sz. jegyzetben idézett művében Pitroff ennél jóval részletesebb, ha a győri nyomdászról van szó. (8—13. és 21—24. l.)

61. Alapul az Országos Levéltár alábbi iratai szolgálnak: C-31, Acta revisionis librorum — C-67, Departamentum litterario-politicum. Universitas Budensis, 1779. Fons 14. Pos. 1—23. és 1780. Fons 17. Pos. 1—12.
Az iratokról az MTA Irodalomtudományi Intézetében megtalálhatók Kenéz Győző kivonatai. Használatukért ezúton mondok köszönetet.

62. A hetvenes években néha annyira maszatosak Streibig kalendáriumai, hogy nem lehet elolvasni az apró betűkkel szedett vásárjegyzékeket.

közül Spaiser volt a legerőszakosabb, ami abból ered, hogy egyedül ő kapott privilégium-hosszabítást, Streibigé pl. 1781-ben lejár. Spaiser kalendáriumairól fentebb már szóltunk.

A budai egyetemi tanács 1780 augusztusában tárgyalta Landererné, Katalin asszony ügyét, aki azt kérte, hogy tíz évvel hosszabítsák meg a *Vaticinium Sybillinum* című kalendárium nyomtatására szóló szabadalmát. A helytartótanács felhívta az egyetemi tanács figyelmét az ügy során arra, hogy az egyetemi nyomda privilégiumaira fokozottan ügyeljen. Az egyetemi tanács szerint a nyomdának Landererné szabadalmából nem származik kára. Tekintetbe véve azt is, hogy az egyetem nyomdájának Budára kerülése miatt az özvegynek úgyis jelentős vesztesége van, továbbá szem előtt tartva az özvegy nehéz sorsát, gyermekeit, az egyetemi tanács a szabadalom meghosszabítását támogatja.

Közben azonban Landerer János Mihály is kéri, hogy Kassán kalendáriumot nyomtathasson, ami ellen Spaiser és Streibig tiltakoznak, mert Landerer Kassán az ő privilégiumaikat sértő latin és magyar kalendáriumokat nyomtatott ki. Landerer indoka: a privilégiumot ő a volt jezsuita nyomdától, sőt a királyi kamarától örökölte. Abaúj vármegye támogatja Landerert. A győri Streibig-nyomda közben a segédek kezébe került. Azok egyértelműen Landerer kérelmének elutasítása mellett vannak. Indokaik között azt is felhozzák, hogy Landerer 1779-ben nyomtatott magyar nyelvű kalendáriumát annak újszerű külseje miatt sokan megvásárolták, így nekik több mint 15 000 példány (!) raktáron maradt. Streibig privilégiuma: címjegyzékes latin (8°), krónika- és mesefüggelékes magyar (12°) és hasonló német (4°), valamint a 32-edrét német nyelvű Bauern-Calender típusú kalendáriumokra szólt. Más ilyet Magyarországon nem nyomtathat. Az utolsó tízéves hosszabbítás 1771. július 29-én történt, így még az nem járt le.

Landerer indokai: 7000 forintért vette meg a nyomdát a királyi kamarától, annak jogaival, többek között a kalendárium-nyomtatási privilégiummal együtt. Egyébként is, Pozsony messze van Kassától, a szállítás drága, és a különböző szállítási nehézségek miatt a Pozsonyban előállított kalendárium bizonytalan is a Felvidék keleti részén.

Érdekes, hogy az ügybe belekeveredett Patzkó Ferenc pozsonyi nyomdász is. A crocariusok (sáfrányosok) által Liptó vármegyében árusított szlovák kalendáriumokat állítólag nála nyomtatták. A lefolytatott vizsgálat eredménye szerint a kalendáriumok tényleg Patzkó nyomdájában készültek.

Pozsony város Landerer mellett állt: Spaiser az igényeknek nem tud eleget tenni. De a magisztrátus hiába állt Landerer mellé, a helytartótanács, ill. az udvari magyar kancellária egyértelműen Spaisert támogatta, s kemény hangon írt a pozsonyi magisztrátusnak a kalendárium-kiadási szabadalmak betartásáról.

Baj van azonban Spaiserrel is. Neki szabadalma szerint csak az egyetemi nyomdában lehet nyomtattatni. Folger János, a budai egyetemi nyomda kurátora azt jelentette, hogy Lejsek Miklós, a nagyszombati fiók vezetője helytartótanácsi utasításra — Spaiser rendelése szerint — 1000 példány német és 2000 példány szlovák kalendáriumot akar nyomtattatni. Az időproblémán túl ez 2000 forintos új beszerzést igényelne. Az elmúlt

1778—1779-es évekből is adós Spaiser 545 forinttal. A helytartótanács a budai egyetem tanácsához fordult, hogy az tájékoztassa közhitelűen a tényleges helyzetről. Végül, a július 8-i ülés jegyzőkönyve szerint, egyértelműen Spaiser mellé állt. Spaiser a királynőtől azért kapott kizárólagos szabadalmat, hogy egyetemi tanárok tollából származó, tudományos értékű szemelvényeket közöljön kalendárium-toldalékaiban. A professzoroknak a honoráriumot a saját hasznából kell fizetnie. Mindezek fejében köteles az egyetemi nyomdában nyomtattatni.

Landerer engedély nélkül nyomtatott. Félő az is — írja a helytartótanács —, hogy ha Landerer engedélyt kap, egyszerre két helyen, Pozsonyban és Kassán nyomtat.

A fennmaradt példányok alapján egyértelmű azonban az, hogy sem Landerer, sem a többi nyomdász nem hagyta abba a kalendárium-nyomtatást. Egyértelmű, hogy a korlátozás, illetve szabályozás most sem volt lehetséges. Egyre több helyen, érdekesebbnél érdekesebb mellékletű kalendáriumot jelentettek meg. Spaiser csak egy évtizedig tudta megjelentetni tudományos cikkeket tartalmazó kalendáriumait, a közönség azonban ekkor már egyre inkább a gazdasági ismereteket és a mesefüggeléket kereste.

IV. NÉHÁNY SZÓ A TERJESZTÉSRŐL ÉS AZ OLVASÓKÖZÖNSÉGRŐL[63]

Az augusztusi nagy vásárokon a nyomdászok már árulták a következő évre szóló kalendáriumokat. Természetesen, ha elkeltek, akkor újra nyomtattak, ezért fordul elő a fennmaradt példányok között, hogy azonos évre eltérő szedéssel, esetleg változó tartalommal készült példányokat is találunk. Néha egy-egy könyvkötő vagy könyvárus megbízásából nyomtattak bizonyos mennyiségű példányt, ez esetben az impresszumban is előfordulhat ennek feltüntetése.

Az ó naptárt csak az ortodox egyházhoz tartozók használták, ennek ellenére, néha csak szokásból, az utazók és kereskedők kedvéért, vagy a vegyes lakosság miatt az új és ó naptárt is kiadták legtöbbször ugyanazon kalendáriumban. A türelmi rendelet után protestáns, sőt zsidó naptár is jelent meg.

Az ár mindössze néhány krajcár volt, a nagy mennyiségben való előállítás mégis igen jelentős hasznot biztosított. Trattner a papír árának emelése miatt magyar nyelvű kalendáriumának árát 1802-ben hét krajcárra emelte. Fentebb már láttuk, hogy a kiadók és nyomdászok szabadalom szerzésével próbálták a piacot maguk számára biztosítani. Ennek megtartásához, vagy másoktól való elhódításához, illetve új olvasótábor szerzéséhez azonban nem volt elég a többiek által amúgyis gyakran figyelmen kívül hagyott szabadalom: színessé kellett tenni a kalendáriumot, folyton ügyelve arra, hogy az olvasóknak mi az igénye. Miként több helyen idéztük már, a kalendaristák jobbítási szándékát az eladhatóság keresztezte. De a tartalom

63. E fejezetünkben csak a kalendáriumok adataira támaszkodunk, a téma alaposabb feldolgozása további kutatást igényel.

alakulásának vizsgálata alapján az ellenkezője is igaz (valószínű nemcsak az olvasótábor kiszélesedése, hanem egyik kalendáriumtól a másikhoz való pártolása húzódik e jelenség mögött): a század végének népszerű kalendáriumaiban gyakoriak a színvonalas ismeretterjesztések és irodalmi betétek.

Mária Terézia 1756. évi rendelete a babonaság közlését tiltotta meg, a cenzorok pedig egyre gyakrabban nyesegették a politikailag és erkölcsileg veszélyesnek ítélt dolgokat és a nyers humort. A toldalékokban azonban — a műfaj jellegénél fogva — az „olvasók kedvekért" minden más megfért. De míg a század hatvanas éveiig „mindenféle rendeknek kedvére szóló históriák"-ról beszélnek leggyakrabban kalendáriumaink, az utolsó harmadban erős differenciálódás figyelhető meg. A latin nyelvű kalendáriumok egyre inkább vesztenek népszerűségükből, a század végére többségük meg is szűnik. A korábbi vásárló réteg (nemesség, hivatalnokok, értelmiségiek — papok, orvosok) egyre inkább nemzeti nyelveken megjelenő kalendáriumokat vásárol, így ezekből egyre több jelenik meg.

Időben előre haladva egyre érdemesebb a tartalomra is odafigyelni. A 18—19. század fordulóján már elmondható, hogy kalendáriumolvasó nemzet lettünk. Már a 18. század végén gyakori eset, hogy kalendáriumot mellékeltek kiadóink történelmi értekezésekhez és szépirodalomhoz. 1791-ben Bécsben jelent meg a *Historischer Krönungskalender für Hungarn auf das Jahr 1791*, és benne, vagy inkább vele egybekötve II. Lipót pozsonyi koronázásának leírása, szép metszetekkel illusztrálva. Kis János is a szokásra hivatkozva csatolt fordításgyűjteményének újabb kötetéhez kalendáriumot.[64]

A század végén a nők számára is külön kalendáriumokat adtak ki. De már a korábbi években is megjelentek az egészen kicsi méretű Sack-Kalenderek, melyek egy szemüvegtokhoz hasonló kartondobozban kerültek piacra. Mindössze néhány példány maradt fenn belőlük, s csak a reformkorból ismerünk olyan példányt, amelyik mellé a tokocskába tükör is került, jóllehet egyéb források szerint ez már az 1750-es években szokás volt. E kis kalendáriumok szinte mindig tartalmaztak metszeteket a kor divatjáról.

A nyomdász, kiadó és kalendarista (elkülönítésük, ill. azonosságuk megállapítása legtöbbször szinte lehetetlen) néha közvetlenül a közönséghez fordul. Még olyan eseteket is ismerünk, amikor híradásban kérik az olvasókat, hogy küldjék be a nyomdához javaslataikat, amelyek a kalendáriumot színesebbé és érdekesebbé tennék. A konkrét kérések gyakoribbak, ezek főleg a vásár- és méltóságjegyzékek esetleges hibáinak javításával kapcsolatosak.

A kiadó (nyomdász) tízezres nagyságrendű közönséggel számolhatott, s ami még ennél is több: rendszeresen. Gyakran javasolt a toldalékhoz hasonló köteteket. Nem mindig a kalendáriumot előállító nyomda termékét, néha a kalendarista által hasznosnak ítélt népszerű ismeretterjesztő munkákat is.[65] Természetesen leggyakoribb az az eset, amikor a nyomda új, vagy még raktáron álló köteteinek jegyzékével találkozunk. A *Calendarium*

64. L. a 30. sz. jegyzetet. Ugyanígy Decsy Sámuel *Magyar almanak*ja. (1794-re és 1795-re jelent meg Bécsben.)

65. Ezek közül többet idéztünk a II. B. fejezetünkben.

Cassoviense, míg a kassai nyomda a jezsuiták kezében volt, évenként közölte az általa nyomtatott és még kapható kötetek katalógusát. Ugyanígy a *Calendarium Zagrabiense* is, azonban a benne található katalógusban más nyomdák termékei is jelen vannak. Hochmeister 1781-re, Nagyszebenben németül kiadott kalendáriumában a Németországban 1779—1780-ban megjelent, legjobb, legszükségesebb könyvek annotációs ismertetését adta a szászok kezébe. Johann Joseph Tumler besztercebányai nyomdász 1795. évi német nyelvű kalendáriumában (Institoris úr árulta Pesten a Kecskeméti kapunál) a nyomda termékeinek 10 tételes jegyzéke előtt nyomdáját ajánlja a könyvet kiadni szándékozó embereknek.

Magyar nyelvű kalendáriumainkban csak a század utolsó két évtizedében találkoztunk könyvhirdetésekkel. A győri kalendárium 1783-ban A Magyar Könyv-Ház-ból elé tett töredék-kel Sándor István munkájához igyekezett vevőket toborozni. „Ez a könyv három szakaszokra terjed és Pozsonyban Landerer Mihálynál nyomattatik." A győri nyomda a kalendárium nyomtatásakor a pozsonyi Landerer felügyelete alatt állt, ez az oka e szokatlan reklámozásnak.[66] 1788-tól már e kalendáriumban is „A győri typographiában lévő könyvek" jegyzéke szerepel. Ugyanígy 10—15 tételes jegyzéket közölt a váci kalendárium. Hochmeister új könyveinek lajstroma kiadói kötésre nyomtatva jelent meg. Trattner nyolcadrét alakú kalendáriumában hirdeti az általa kiadott *Zsebkalendáriumot* és Kis István pesti könyvárus *Kis ujnyi kalendáriumocskáját* (1795, 1799).

V. KALENDÁRIUMBELI BEJEGYZÉSEK

A vizsgált kalendáriumok többségében volt tulajdonosuk gazdasági, határidős, időjárási és családi bejegyzéseivel találkoztunk leggyakrabban, de nem ritka a politikai és művelődéstörténeti szempontból fontos feljegyzés sem köztük. Ennélfogva a kalendáriumokat nemcsak ritkaságuk miatt értékeljük nagyra (a fennmaradtak között sok az unikum, s legalább 30%-ra tehető azon kiadások száma, melyet csak bibliográfiákból ismerünk, és/vagy jogosan feltételezzük, hogy kinyomtatták).

Most csak néhány érdekesebb bejegyzést említünk meg.

Kecskeméten a Megyei Levéltárban őrzik a városi magisztrátus hatáskörébe tartozó ügyek feljegyzéseivel ellátott kalendáriumokat. Többnyire Győrött nyomtatták őket, s magyar nyelvűek. Kecskemét egyébként Komárom mellett a magyar nyelvű kalendárium-terjesztés központja volt a 18. században.

Egészen más jellegű az Országos Levéltárban őrzött *Calendarium Tyrnaviense*-sor. A bejegyzések a magyar kamara tisztviselőitől származnak. A kamarai ügymeneten kívül néha országos ügyekről is tájékoztatnak. A rendkívüli csapások és különleges események (királylátogatások, vadászatok) leírása mellett főleg Pozsony történetére vonatkozó adatokat jegyeztek fel a tisztviselők. Néhány érdekesebb közülük: a Lőrinc-kapu előtti Szent Flórián-szobor consecrálása (1732. júl.); a turris ad domum praeto-

66. Vö. a 12. sz. jegyzet, 34—35. lapjaival.

rianum újjáépítése (1733. dec.); a domus caesareo-regia renoválása (1734. okt.); Ignatius Havlovcz ügye (1735. márc); a Szent Márton templom altare maius-ának consecrálása (1735. dec.); Rajcsány Ádám levéltárossá való kinevezése (1738. nov.) és tevékenysége a következő években; Kollár Ádám kinevezése az udvari könyvtár első őrévé (1763. ápr.); francia és svéd telepesek érkezése (1770) stb. stb. Természetesen e bejegyzések latin nyelvűek.

Családi levéltárainkban és régi állománnyal is rendelkező könyvtárainkban néha évtizednyi, vagy annál is hosszabb ideig tartó naptársor áll pl. Ráday Pál, Kaprinai István, Dobai Székely Sámuel, Sinai Miklós és mások bejegyzéseivel. E csoportból most mindössze két személy eltérő jellegű feljegyzéseit említjük meg.

Dobai Székely Sámuel több mint harminc évig jegyezgetett kalendáriumokba. A különböző méretű kalendáriumok közül ma sokat az Országos Széchényi Könyvtár őriz. A családi, gazdasági, morális, közéleti, úti és időjárási feljegyzések mellett gyakoriak a könyvekkel foglalkozók is. Közel száz személyt nevez meg Dobai, akiknek kölcsönzött könyvet, közülük nem egynek rendszeresen. Néhány érdekesség: 1737-ben már *Robinsont* kölcsönzött.[67] 1739-ben Voltaire-t vásároltat: „die 9. 7bris misi Vratislaviam f. 2. 40 d. pro libellis inde mihi mittendis." A kilenc tétel közt a harmadik: „Volaitere (!) *Vita Caroli XII. Regis Sveciae.*"[68] 1764-ben háromkötetes Voltarie-jét, Muratorit és egy Sachsischer Robinsont is kölcsönzött.[69] A kölcsön kötetek elsősorban Dobai nagyon jó érzékkel összegyűjtött magyar vonatkozású köteteiből és a külföldről magával hozott német, francia és olasz nyelvű könyveiből kerültek ki.

Nem kevésbé érdekesek Zilahi Sámuel bejegyzései[70] Hochmeister 1794-re szóló kalendáriumában, amelyek alapján eleven kép alakul ki bennünk a marosvásárhelyi kollégium életéről és a város közéletének egyes dolgairól. Természetesen itt sem hiányoznak a családi és gazdasági feljegyzések. A bejegyzések annyira érdekesek, hogy más alkalommal közöljük majd a teljes anyagot. Kollégiumi tanárok és diákok ügyei, katonafogdosás, az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság és egyéb fontosnak ítélt dolgok mellett több kultúrhistóriai érdekességet is feljegyzett Zilahi. Pl. „Jan. 29. Beszéllé magáról Tiszt. Benkő Uram, hogy mindenféle ételt szeret, tsak a kotsonát nem. Ezt is kostolt háromszor: egyszer szükségből, másodikszor becsületből, harmadikszor maga vetésiből. Irtózik a kotsonától azért hogy reszket."

*

Kalendáriumaink toldalékait bírálni, illetve elmarasztalni szokták, általában Ortutay Gyulára[71] vagy Gárdonyi Albertre, ritkábban magukban a kalendáriumokban megszólaló kritikus hangokra hivatkozva. Alaposabb

67. Vö. Fallenbühl Zoltán: *Dobai Székely Sámuel, a Robinson Crusoe első ismert magyar olvasója.* = *MKsz 1976*, 128—133.
68. Jelzet: P 1498/1739.
69. Jelzet: P 608/1764.
70. Jelzet: P 1501/1794.
71. Ortutay Gyula: *Kalendárium olvasó magyarok.* = *Halhatatlan népköltészet.* Bp. 1966. 290.

vizsgálatunk azonban azt az eredményt hozta, hogy a sommás ítéletek nem megalapozottak. A sokféle kalendárium közt természetes, hogy akadnak gyenge színvonalúak. De a hasznos és szórakoztató toldalékok a 18. században az olvasóközönség-nevelés eszközeiként egyre szélesebb tömegekkel szerettették meg az olvasást, s különösen a század utolsó harmadában egyes kiadók kalendáriumaiban a toldalékok irodalmi és ismeretterjesztő színvonala elérte, sőt nem egyszer messze meghaladta a magyarországi átlagot. Mindez elsősorban abból adódik, hogy a központi hatóságok és némely kalendarista tudatában voltak annak, hogy a hasznos ismeretek elterjesztésének legjobb módja a kalendáriumban való megjelentetés.

Csak a valóságtól való távolság miatt fordulhatott elő olyan eset, hogy Spaisert az uralkodó tudományos igényű cikkek közlésére késztette kizárólagos szabadalom megadásával. A nagyközönség nem volt kíváncsi ezekre, de ne legyünk elfogultak, Katona Istvánnak Spaiser kalendáriumaiban megjelent cikkei ma is csak a szakemberek számára élvezhetők.

A 18—19. század fordulóján sok új, helyi színezetű kalendárium használta már ki egy-egy vidék olvasóközönségének bővülését. S ekkor is, miként a 18. században, a kalendárium összeállítójának személyén múlott, hogy milyen volt a toldalékok színvonala. Azért tudtunk mi is oly sok bíráló és jobbító szándékú idézetet hozni, mert nem egy kalendaristánk világosan látta, mennyire nagy lehetőség rejlik e tömegkiadványban.

A jobbítási szándékok többsége mai szemmel nézve is helyes és olyan mértékű, amelyet az akkori tízezres olvasóközönség el tudott fogadni. Amelyik ennél tudományos irányban akart többet, elpártolt tőle a közönség. De elpártolt attól is, amelyik az egyre növekvő igényeket nem elégítette ki. Utóbbi esetben azonban alsóbb rétegekből mindig újabb olvasók toborzódhatnak, ám a század végétől a gyakorlati ismereteket közlő és a szórakoztatást biztosító kalendárium-toldalékok olyan hatást gyakoroltak irodalmunkra, hogy a reformkor elején Edvi Illés leírhatta: „a kalendárion nem kicsiny rubrika literatúránkban".[72]

KALENDER IN UNGARN IM 18. JAHRHUNDERT

L. SZELESTEI-NAGY

„Das populärste Buch des 18. Jahrhunderts" ist in Ungarn der Kalender, er sichert des Haupteinkommen der Drucker, um sein Verlagsrecht wird im ganzen Jahrhundert erbittert gekämpft. Der vorliegende Aufsatz nimmt vor allem die Untersuchung der Anhänge von Kalendern in ungarischer Sprache vor, nur zum Vergleich werden auch lateinische und deutsche Kalender herangezogen. Aufgrund inhaltsbezogener Analyse dieser Werke, die in mehreren zehntausend Exemplaren gedruckt wurden, können wir unsere Meinung folgendermaßen zusammenfassen: An erster Stelle sind die Informationsansicht, die Mitteilung von praktischen, wissenswerten und allernotwendigsten Ratschlägen sowie die Unterhaltung als wichtigste Zielsetzung des Kalenders zu nennen. Unterhaltung und Niveau schließen einander nicht aus, letzteres hing oft vor allem vom Verfasser selbst ab. Der nützliche und unterhaltsame Anhang

72. *Kalendáriom magyarázatja, és még valami a honni Kalendáriumokról, 1824.* = *Tudományos Gyűjtemény, 1829*, V, 63—96. Idézi Dukkon Ágnes, *ItK 1978*, 52.

spielte sogar bei der Bildung der ungarischen Leserschaft eine wichtige Rolle. Im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts überstieg das literarische und populärwissenschaftliche Niveau der Kalenderanhänge infolge bewußter Veränderungen oft das durchschnittliche ungarische Kulturniveau, weshalb als unrecht empfunden wird, daß die ungarische Literaturwissenschaft und Kulturgeschichte die Kalenderanhänge bis heute nicht eingehend untersucht hat und deshalb über ihre Nachwirkung sowie ihre Bildungsrolle nichts zu sagen weiß. Unsere Arbeit versucht nachzuweisen, daß der Spruch „Der Kalender ist viel mehr als eine kleine Rubrik in der ungarischen Literatur", der aus dem Reformzeitalter von Illés Edvi stammt, seine Gültigkeit bewahrt hat.

Kapitel des Aufsatzes

I. Kalenderstrukturen
II. Kalenderanhänge
  a) Praktische Ratschläge
  b) Historische und wirtschaftliche Angaben, Literatur und verwandte Gebiete
    1. Chroniken, Beschreibungen alter und neuer Ereignisse
    2. Landeskunde, Statistik
    3. Historische Darstellungen
    4. Anekdoten, Gedichte, Rätsel, Erzählungen und Märchen
    5. Medizinische Ratschläge, Fragen der Erziehung
    6. Wissenswertes im Haushalt
  c) Bewußte und übertriebene Verwandlungen im Anhang
    1. Entwürfe, die nich durchgeführt wurden
      a) Der Entwurf von Miksa Hell
      b) Ein Entwurf aus Nagyszombat
    2. Kalenderglossen mit „weisen Materien" aus den Jahren 1778—1788
    3. Ein neuer Typ
III. Beiträge zu den Kämpfen um das Verlagsrecht
IV. Verbreitung und Publikum
V. Handschriftliche Bemerkungen

A kelet-közép-európai regény kialakulásához

FRIED ISTVÁN

Schiller 1797 októberében összegezte véleményét a regényről.[1] Ekkor kristályosodott ki benne mindaz a gondolat, amely Goethe Wilhelm Meistere részenkénti olvasása közben egyre inkább megfogalmazódott, és amellyel már a mű első részeit lapozgatva tisztában volt: a regény formája nem igazán költői, s a szerző minden tehetsége, igyekezete, klasszikus vagy klasszicista ihletettsége ellenére csupán az értelmet mozgósítja; a regény ilyenformán az értelem műve. Még inkább megerősödik e meggyőződésében, hogy a *Hermann und Dorothea* verssorait hozza a posta. Hiszen ez az eposz — véli Schiller — valóban kielégíti a költői formára vonatkozó valamennyi követelményt; olyan költői világba vezet, ahová a Wilhelm Meister olvasója sosem juthat el. Emellett a regényben túl sok a titokzatosság, a sejtelmesség, szemben az eposz tiszta formájú és átlátható költőiségével. S bár Schiller elismeri a Wilhelm Meister újszerűségét, mélyértelműségét és költőiségét, lényegében magasabbra értékeli a *Hermann und Dorotheát*. Vélekedését Goethe — nem puszta udvariasságból — megértéssel fogadja. Ugyancsak október végi keltezésű levelében vallja be: mennyi gondot okozott számára a tiszta forma, annak esetleges megvalósítása a regényben. Annál is inkább, mert a *Hermann und Dorotheával* jól körvonalazható, a német klasszika fogalomkörébe jól beleilleszthető célkitűzést teljesíthetett: „Doch Homeride zu sein, auch nur als letzter, ist schön." Regényével viszont új útra lépett, jóllehet a 18. századi német regényfejlődés vívmányait nem tagadta. Csakhogy a regény nemigen került elő azokban a poétikákban, poétikai vonatkozású írásokban, amelyekhez a klasszicizmus, a klasszika alkotói idomulni akartak.[2] S bár a legmerevebb poétikák is megtűrték, olykor előírták a

1. A Goethe—Schiller-levelezésből elsősorban az alábbi levelekre utalunk: Schiller Goethéhez 1797. okt. 20., Goethe Schillerhez 1797. október 30. Vö.: *Briefwechsel zwischen Schiller und Goethe in den Jahren 1794 bis 1805*. Stuttgart, é. n., I. 345—346, 348—349. Goethe egyébként a *Wilhelm Meister's Lehrjahre* c. regényében ekképp értékelte a drámát és a regényt: „Beide könnten in ihrer Art vortrefflich sein, nur müßten sie sich in den Grenzen ihrer Gattung halten." Vö.: *Wilhelm Meister's Lehrjahre*. Berlin, 1962. 320. Vö. még: Rasch, Wolfdietrich: *Die klassische Erzählkunst Goethes*. = *Formkräfte der deutschen Dichtung vom Barock bis zur Gegenwart*. Hrsg. von Steffen, Hans. Göttingen, ²1967. Különösen: 82—83.
2. Összefoglaló jelleggel: Wiegmann, Hermann: *Geschichte der Poetik*. Stuttgart, 1977. Az egyes fejezetekhez bőséges irodalomjegyzék járul.

„licentiá"-t egyes műnemekben, a regénnyel kapcsolatos állásfoglalás többnyire legalább is tartózkodónak mondható. Semmiesetre sem tartozott a műfaji hierarchia csúcsán elhelyezkedő, azaz fentebb stílt igénylő műnemekhez; némi mentegetőzés, érezhető magyarázkodás kísérte a regényírói próbálkozásokat. Nyilvánvaló, hogy a műfaji tisztaságra törekvő, az antikok műfajai szerint tájékozódó ars poeticá-k aligha tudtak mit kezdeni a regénynyel, amelynek előttük kevéssé tiszta formája nem felelt meg a költőiségről kialakított elképzeléseknek. S bár az angol és a francia irodalom már tekintélyes számú és értékű regényt adhatott az irodalomnak, ezek hatására nemigen támadt igény hasonló minőségű regényirodalom megteremtésére a kelet-közép-európai irodalmakban. A lengyel irodalom fejlődése ebben a vonatkozásban is elüt a többi kelet-közép-európai irodalométól. Itt nem csupán korábban jelennek meg a nyugati irodalméihoz hasonló típusú regények (legalábbis fordítások révén), mint például a magyarban vagy a szlovákban; és nemcsak nagyobb számmal! Még a regényelméleti fejtegetéseknek is inkább van közönségük és természetesen művelőjük. Itt — kelet-közép-európai mértékkel mérve — viszonylag korán megjelenik a hazai nyelvű sajtó, amely teret biztosít a regénnyel kapcsolatos vitáknak, beszámolóknak, elmélkedéseknek. S bár a regény — önmagában és különféle típusaitól elvonatkoztatva — *általában* nem illeszthető bele egy *szó szerint vett* klasszicista poétikába, továbbá nemigen mutatható ki antik párhuzama, és kalandos cselekménye, változatossága, az elbeszélt események kevéssé egyöntetű környezetben lejátszódó volta hangvételek és előadásmódok sokféleségét eredményezi: mégsem pusztán a klasszicizmusok korstílussá válása az oka annak, hogy az európai regénynek csupán néhány fajtája lesz zónánk irodalmaiban az irodalmi körökben elfogadottá.

Mindezzel párhuzamosan a népkönyvek népszerűsége nőttön-nő. Emellett egyes kiadók szívesen vállalkoznak a másod-, sőt harmadrangú külföldi szerzőktől fordított, regényszerű kötetek kiadására. Ezek egyike-másika olyannyira hazaivá válik, hogy hazai személy- és földrajzi nevek kerülnek az eredetileg idegen elnevezések helyébe; de olykor csupán a névváltozások révén transzponálódik a hazai történelembe az elbeszélt eseménysor. Nem népkönyvek ezek, hanem a népkönyvekkel párhuzamosan népszerűvé váló, de feltétlenül az irodalom alsóbb régióiba tartozó (nem irodalmi igénnyel közönséget hódító) kötetek: lovagias, kalandos, eseményes, de tulajdonképpen sablonos történetek, amelyek egyetlen célja, hogy olvasmánnyá váljanak.[3] Csupán egyetlen tény lendíti őket értéküknél magasabbra: a minden kelet-közép-európai irodalomban előbb-utóbb meginduló küzdelmet szolgálják, amely az anyanyelv terjedését segíti.

3. Még akkor is így van ez, ha tudjuk, hogy a Wieland-, Gellert- vagy akár a Le Sage-fordítások nagy népszerűségnek örvendtek. Az a nyelv, amelyen ezek a fordított regények megszólaltak, többnyire egy előző korszak nyelvi normáit képviselte, s a magasabb szintű wielandi vagy gellerti stílust alacsonyabb szinten adta vissza. Irodalmaink regényfordításairól: György Lajos: *A magyar regény kezdetei.* Budapest, 1941.; Pavić, Milorad: *Istorija srpske književnosti klasicizma i predromantizma. Klasicizam.* Beograd, 1979. 499—501.; Sinko, Zofia: *Powieść zachadnoeuropejska w kulturze literackiej polskiego Oświecenia.* Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968.

Így hát az irodalmi igénnyel megfogalmazott és a lírával egyenértékű regény útját nehezítette ezeknek a kalandos-lovagias-szerelmes köteteknek a népszerűsége, a népkönyvek elterjedtsége, valamint az a hiedelem, amely a kevésbé költői formájú regénnyel szemben élt a klasszicista alkotók körében. S ha Schiller és Goethe — a wielandi kezdemények, K. Ph. Moritz és mások eredményeinek ellenére — tartózkodott a regény egyértelműen pozitív megítélésétől (jóllehet Goethe az európai prózai epikának, Cellininek, Diderotnak értő értékelője volt), akkor fokozottan ez a helyzet Kelet-Közép-Európában, ahol a fentebb stíl megteremtésének messzehatóbb nyelvi (és esztétikai) következményei voltak: ahol sokszor azért kellett megvalósítani a műfajok viszonylag tiszta formáit, hogy abban az értelemben legyenek műfajok, amilyenben már régebben léteztek az angol, a francia és a német irodalomban.

A regény — ha lehet — még inkább késve alakult ki ebben a zónában, és nem feltétlenül a klasszicizmus jegyében, bár attól általában érintetten. Koránt sem asszimilálta az európai regényfejlődés évszázadait, Cervantestől Defoe-n, Fieldingen át Montesquieu-ig, Voltaire-ig, illetve Wielandig, Goethéig. Ugyanis — mint említettük — csak bizonyos típusú regényeknek volt (lehetett) keletjük a kelet-közép-európai irodalmakban, és ezek a regények nem feltétlenül a ma leginkább értékálló alkotások sorából kerültek ki.

Egyetlen példával szemléltetve: a Werther viszonylag későn jelent meg a kelet-közép-európai irodalmakban (híre is, fordítása is!), viszont a Werther-utánzatok, a wertheriádák lényegében megelőzték az „irányadó" művet.

Alapproblémánkra visszatérve, nem annyira a ma is egyértelműen „regényszerű" regények készítették elő zónánk regényfejlődését, hanem inkább az emlékirattal, a levelezésgyűjteménnyel, az útleírással rokon művek. Konkrétan szólva, a fénelon-i típusú regényeknek[4] volt keletjük, illetve azoknak a tendenciózus, nem egyszer parodisztikus műveknek, amelyek a kalandos-szerelmes-lovagi történetet egyben a visszájára fordítva is láttatták. Egyszerre adták pregnánsan a népszerű műfajt és annak paródiáját, egyszerre voltak útleírások esszészerű betéttel és államregények, objektivizált önvallomások és beszámolók a jelenről, egyszóval (ön)életrajzi elemekkel átszőtt történetek. S minthogy erudíció és felszabadult gúnyolódó kedv egyaránt érvényesült a művekben, utópisztikus rajz és tükörképszerű ábrázolás többnyire egyként jellemzője ezeknek a regényeknek: tiszta műfajról aligha szólhatunk, így ezeknek a regényeknek valamelyik klasszicizmusba sorolása sokszor nehézségekbe ütközik. A leginkább a felvilágosodott klasszicizmus tarthat rájuk igényt.

Csakhogy szükséges-e mindenáron besorolni őket valahová?

Úgy véljük, éppen azért, mert a kelet-közép-európai klasszicizmusok önálló variánsai a klasszicizmusnak (általában értve), tárgyalandó regényeinket egyetlen variánsba sem tudjuk teljes biztonsággal besorolni. Az elfogad-

4. Köpeczi Béla: *A Télémaque Közép- és Kelet-Európában.* = *„Sorsotok előre nézzétek". A francia felvilágosodás és a magyar kultúra.* Szerk.: Köpeczi Béla, Sziklay László, Budapest, 1975. 17—38.

hatónak látszik, hogy a wertheriádák, a siegwartiádák a kelet-közép-európai szentimentalizmust gyarapítják, bár egyikük-másikuk tartalmazhat klasszicisztikus elemeket. De tény az, hogy a regénnyel mint műfajjal szemben az alkotók magatartása megfelel a klasszicista poétikákban előírtaknak.

Kazinczy Ferenc például elítéli a „fabrikai román"-okat, amelyeket „Pöbel der Literatur"-ként bélyegez meg.[5] S azt hangsúlyozza: „Több szükség van románokra, hogy azoknak olvasások által a' szollás' és magaviselet' durvasága kedvesebb ízlésre faragódjon, mint a kánonok Molnár Physikájára 's Dugonics algebrájára."[6] Ugyanez a kalandos, szerelmes, gáláns regényekkel való szembefordulás jellemzi Ignacy Krasickit, aki Fieldinget, Richardsont és Goldsmith-t ajánlja az előző korok magatartási normáit megfogalmazó, barokk-szarmata világot népszerűsítő regények ellenében. Tulajdonképpen Krasicki ez utóbbiakat tartja regénynek. Így csak olyan műveket méltat, amelyek a mese bájával gyönyörködtetnek, de az ehhez hasonló alkotásokat — teszi hozzá — nehezen nevezhetjük regénynek. De az elnevezés nem lényeges.[7] A Zabłocki készítette Fielding-fordítás előszavában pedig ezeket olvashatjuk: a felvilágosodott század a molyoknak és a penésznek adta át a régi típusú elbeszélések hatalmas fóliánsait.[8] Az előszó ideszámítja a gáláns-lovagi történeteket, amelyek a konzervatív feudális szarmatizmus világát képviselték. A lengyel írók közül többen a regény újszerű feladatait, erkölcsnemesítő, polgáribb életvitelt népszerűsítő vonásait, a felvilágosodás eszméit kifejező szándékait jórészt azzal a Marmontellel egybehangzóan láttatták, aki *Essai sur les romans considérés de côte moral* c. értekezésével a kelet-közép-európai irodalmak számára is használhatóan és hasznosíthatóan körvonalazta a regény megváltozott funkcióját a változó világban.[9] Marmontel regényt emancipáló gondolatai azért különösen fontosak, mert az ő prózai epikája rendkívül népszerűvé és utánzottá vált Kelet-Közép-Európának szinte valamennyi irodalmában.[10] Marmontel kísérletével szinte egy időben látunk arra törekvést a lengyel irodalmi gondolkodásban, hogy a regényt beleillesszék a poétikai rendszerbe. Ez F. N. Golański nevéhez fűzhető, bár a regény pontos helyét a műfajok között nem sikerült megnyugtatóan kijelölnie.[11] Ez azonban a ritka kivételek közé tartozik, a regény új (társaság- és ízlésnevelő) funkcióinak hangsúlyozása mellett is a mentegetőzés adja meg a regényírók alaptónusát: „a' Poésis' fentebb neme, az-az az Epopoea és a' Melpomene sarus játéka, az

5. *Kazinczy Ferenc Levelezése* VII. 33., VIII. 86.
6. Uo. I. 521.
7. Krasicki, Ignacy: *Zbiór potrebniejszych wiadomości.* Warszawa, 1782. II. 54.
8. Fielding, Henry: *Podrzutek czyli historia Toma Dżonsa.* Warszawa, 1783. Előszó.
9. Marmontel, Jean François: *Essai sur les romans...* = *Oeuvres Complètes.* Paris, 1819. III.
10. *Marmontel* 1767-ben jelenik meg először lengyelül, a *Belisaire* 1773-ban már magyarul is olvasható, 1775-ben szerbül. A *Belisaire*-t 1767-ben Trattner Bécsben adta ki, Bécsben megjelent latin nyelven is. A Marmontel-kultuszra jellemző, hogy *La Bergère des Alpes* c. erkölcsi meséje Pesten újgörögül látott napvilágot (1811-ben); a *Zemire és Azor* c. daljátékot Pozsonyban németül jelentették meg; válogatott műveit franciául adta ki Pesten Hartleben 1828-ban, hat kötetben.
11. Golański, Filip Neriusz: *Owymowie i poezji.* Warszawa, 1793. Erről és a lengyel felvilágosodott eszmeiségű regényről igen tanulságosan, sok adattal vö. Lipatov, Alekszandr Vlagyimirovics: *Vozniknovenie polszkogo proszvetitelszkogo romana.* Moszkva, 1974.

egészen el-nem készült díszt meg nem szenyvedik. De ellenkezőképpen van a' dolog az alatsonyabb rendű írásokkal, 's nevezetesen az én Románommal" — írja Kazinczy nagyhatású és később neoklasszicista ízlése szerint átdolgozott adaptációja, a *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei* „Jelentés"-ében.[12]

S itt emlékeztethetünk Schillernek Goethéhez írott levelére.[13] Amit a költészet alapproblémáin töprengő Schiller egy regény és egy mai szemmel nézve nem Goethe legsikerültebb művei közé tartozó (nem annyira eposz, mint inkább) költői elbeszélés összehasonlításakor kimondott, az a klasszikának egyik fő tétele, amellyel analóg kérdésföltevések mind a lengyel, mind a magyar irodalmi gondolkodás során fölvetődtek. Azért elsősorban ott (és nem például a szlovákban), mert az irodalmi gondolkodás ezekben az irodalmakban jutott a legmesszebbre a kelet-közép-európai irodalmak közül. S bár a szlovák és a szerb irodalom is gazdagította zónánkat ekkortájt egy-egy fejlődéstörténetileg érdekes, ma is olvasható, helyenként kimondottan izgalmas regényszerű alkotással, ott a regényelmélet kezdetei későbbi időpontra tehetők. Azok a források, amelyekből azonban a lengyel és a magyar regény táplálkozhat, közös a többi kelet-közép-európai irodalomével. Ezek a források áttetszenek a később tárgyalásra kerülő regényeken;[14] részben a közkézen forgó regényelméleti fejtegetésekre, részben a legnépszerűbb és viszonylag korszerű regényekre vezethetők vissza. Ezek a regényelméleti fejtegetések azonban azt bizonyítják, hogy a regény a társadalom alsóbb régióiban páratlanul népszerű, a felsőbb régiókban polgárjogot igazán csak később nyer, s így legföljebb megtűrt a műfajok között: nem alakultak ki pontosan körülírható jellegzetességei, variánsai; az epikus költészet, a poesis narrativa többi ágától még számtalan vonatkozásban nem vált el, és öntörvényűsége, önálló variánsai sem képviselnek számottevő értéket az adott nemzeti irodalomban.

Példaként a cseh irodalom nemzeti ébredéssel jelölt korszakát idézhetjük föl. Jelentékeny számban látnak itt napvilágot a népkönyvek, a viszonylagos tömegigényt kielégítő és fél-népies, ponyvaszerű, barokk jellegű kiadványok, amelyeknek némi felvilágosult tendenciát Kramerius igyekszik adni. A vitán felül felvilágosodott Krameriust, ezeknek a népkönyveknek a kiadóját, szerző-fordítóját nyilván nem esztétikai, hanem nyelvi szempontok vezették, hiszen a 18. század magyar nyelvi törekvéseihez hasonlóan ő is a nemzeti nyelv terjesztését tartotta elsőrendű feladatnak. Így a klasz-

12. Kazinczy Ferenc: *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei. Költött történet.* Kassán, 1789.
13. Vö. 1. sz. jegyzet
14. Már most leírjuk: semmiképpen sem tartjuk helyesnek azt a vélekedést, amely J. I. Bajza: *Príhody a skúsenosti mladíka Reného* c. regényét — az „irodalmi formát" tekintve — Montesquieu: *Perzsa levelek*, Voltaire: *Candide* és „kiváltképpen" (najmä) Radiscsev: *Utazás Pétervárról Moszkvába* c. műveinek körében helyezi el. Vö.: a szlovák regény 1970-es, modern szlovákra átírt pozsonyi kiadásának J. Tibenský által írt kísérő tanulmányával: 315—316. A más-más tendenciát, szerzői mentalitást és külső formát képviselő regények közös nevezőre hozása fogalmi tisztázatlanságra vall. Ugyanakkor a dolgozat szerzője a René első kötetét „kalandos-szentimentális regény"-ként aposztrofálja. Uo. 314.
15. Vodička, Felix: *Počátky krásné prózy novočeské. Příspevek k literárním dějinám doby Jungmannovy.* Praha, 1948. 8—9.

szicisták igényeit kielégítő irodalom számára a lírában nyílt tér: ezt az igényt tolmácsolták és visszhangozták Thám, majd Puchmajer almanachjai. Az első, fentebb stílhez közelítő, magasabb irodalmi szándék szerint fogalmazott cseh regény Fénelon *Telemachus*ának fordítása 1796/97-ből, Josef Javůrek tollából.[15] A lényeges nem csupán az, hogy Fénelon a cseh irodalomban is regényeknek készítette az utat, hanem az, hogy a nyelv állapota, a közönség igénye s nem utolsó sorban az írók fölkészültsége nem tette lehetővé a magyar vagy a lengyel regényekhez hasonló művek születését.

Csakhogy, vethetjük föl a kérdést, a szerb irodalom még ott sem tartott fejlődésében, modernizálódásában, mint a cseh, és Dositej Obradovićnak mégis sikerült egy regényformájú önéletrajz[16] megalkotása, amely már címében *(Život i priključenija: Élet és viszontagságok)*[17] utal az ihlető források körére, és amely nem csupán dokumentatív értékei miatt vizsgálandó. A valóban rendkívülinek tetsző tüneményre a magyarázatot jórészt külső okokban kell keresnünk. Igaz az, hogy Obradović beleilleszkedett a szerb irodalom fejlődési sorába; és vele nagy lépést tett előre a szerb esztétikai és irodalmi tudat, mégsem nevezhető átütő erejű, különlegesen művészi alkotónak. S az is igaz, hogy különlegessége inkább helyzetében, funkciójában, mint művészi eredményeiben keresendő. De tény az, hogy vándorlásai során eljutott azokba a városokba, azokba az egyetemi-kulturális székhelyekre, ahová más szerb alkotó nem juthatott el, de még a csehek és a magyarok közül is csak néhányan, és éppen nem a legnagyobbak, nem a költők, írók. Ez a közvetlen ismerkedés, majd az ismerkedés eredményeinek szembesítése a hazai viszonyokkal, a lehetőségek alapos kihasználása: természetszerűleg formálta Obradovićnak az irodalomról, az ízlésről vallott álláspontját, haza- és nyelvszemléletét, gondolatvilágát, alkotói módszerét. De annyira benneélt (alapos „nyugati" tapasztalatai ellenére) hazája valóságában, hogy nem bármily megejtő utópiák felrajzolásával, nem idealizálással szolgálta népét és irodalmát, hanem azt adta, amire ott és akkor a legnagyobb szükség volt, és amelynek megértésében vagy tudomásul vételében reménykedhetett: a racionalista és prakticista szemléletet, a vallási türelem gondolatát, a józan, kiegyensúlyozott életre törekvés eszméjét, az önképzés és a jobbra törekvés felvilágosodott módszerét. Egyszóval önmagát úgy állította példának, hogy életútjában követhető, megvalósítható

16. Milorad Pavić: i. m. nem tartja regénynek Obradović életrajzát, legalábbis könyvének regényekről szóló fejezetrésze nem emlegeti, s csupán a műben kifejeződő morális-etikai eszmeiségről ejt néhány, igaz, igen tanulságos szót. I. m. 104—105. Ezzel a nézettel szemben áll a korábbi szakirodalom is. Vö.: Schmaus, Alois: *Dositej Obradović's Autobiographie. Gattungscharakter und Erzählstruktur. = Gesammelte slavische und balkanologische Abhandlungen.* II. München, 1973. 51—62. Vö. különösen az alábbiakat: E mű „enthält Elemente des Bekenntnis-, des Entwicklungs- und Bildungsromans, vor allem auch sehr viel Elemente des didaktischen Romans, ohne daß er jedoch mit einer dieser Romanarten identifiziert werden könnte." Uo. 54. Lásd még: Uő.: *Delo Dositeja Obradovića. = Sabrane slavističke i balkanološke rasprave III.* Za štampu priredio: Rehder, Peter. München, 1973. 193—219. Elemzésünkhöz felhasználtuk az Obradović-mű angol nyelvű kiadását is: *The Life and Advantures of Dimitrije Obradović (...)* Translated from Serbian, and edited with an Introduction by Noyes, George Rapall. Berkeley—Los Angeles, 1953.

17. *Život i priključenija Dimitrija Obradovića narečenog u kaludjerstvu Dositeja...* (1783) = *Dela.* Beograd, 1932. 9—163.

— korszerűnek tetsző — eszményt fogalmazott meg. Obradović műfajaiban (Lessinget követő meséiben, regényében, inkább szárazon elmélkedő, mint érzelmet kifejező verseiben, fordításaiban, értekezéseiben) általában kedvelt populár-filozófusainak, moralistáinak hangja szólal meg, szem előtt tartva azt, hogy egy elmaradottságából fölemelésre szoruló nép sorsa áll előtte. Mindezt nem tudta volna a kelet-közép-európai irodalmakkal egy színvonalon, egy eszmei hullámhosszon, jórészt hasonló műfajokban megtenni, ha nem ment volna el személyesen azokért az eszmékért, amelyeknek adaptálásával, fölhasználásával tette a legnagyobb szolgálatot irodalmának.

Csak közbevetőleg: hiába volt L. Mušicki eredetibb lírai tehetség, hiába ismerkedett meg rövid ideig Pesten a Göttingát járt Schedius Lajos közvetítésével a korszerűbb esztétikával és poétikával, és később is, hiába küldte számára Vitkovics Mihály a magyar (és nemcsak a magyar) költők műveit: egyéni hangú költészete, olykor világnézeti válságát is tükröző lírája nem tervezhette meg úgy a szerb irodalom jövőjét, mint Obradović életműve. Mušicki egyre följebb emelkedett az egyházi hierarchia lépcsőin, végeredményben egyházi ember maradt, nem szakadt ki környezetéből, annak terminológiája, nyelve, világa béklyózta. Obradović világi „karriert" futott be, kiszakadt az egyházi környezetből. Önéletrajza éppen azért, mert nem a rousseau-i vallomásosság módszere szerint készült, hanem regényesítve élete, a szerb köznapok valóságát, közelebb került a pikareszk-, a kalandos-, a felvilágosodott regények kelet-közép-európai változataihoz.

Ezeknek a regényeknek még egy nehézséggel kellett megküzdeniök. Lassan és fokozatosan, végeredményben a romantika áttörésekor, lett nyilvánvaló, hogy a nemzeti eposz ideje lejárt. De a verses epikáé koránt sem. A hosszabb terjedelmű verses epikának, a verses regénynek, az elbeszélő költeménynek még sokáig nagy a keletje a kelet-közép-európai irodalmakban; még a 20. század elején is születnek ilyen műfajú kísérletek, újabban pedig ismét találkozunk a 19. század 30-as—40-es esztendeit idéző, verses epikával a jelzett irodalmakban. Az eposzi próbálkozások lényeges és fontos erőket vontak el a prózai epikától; nemcsak avval, hogy számottevő költői energiákat kötöttek le, hanem avval is, hogy részben annak funkcióit magukra látszottak vállalni. S ha eltekintünk a nemzeti epika megteremtésének szándékától, akkor a verses epikának másféle irányait is nyomon követhetjük. Arról van ugyanis szó, hogy még az eposzitól lényegében eltérő verses epika is az élet és a nemzet egészét, teljes emberi életutakat, életsorsokat, a nemzeti és a társadalmi alapkérdéseket akarja ábrázolni. Ez összekapcsolódik — többnyire, bár nem feltétlenül — az ún. filozófiai poéma áttörési kísérleteivel, és így több funkciójú, több rétegű és több irányultságú verses epika születésének vagyunk tanúi a 19. század 40-es éveitől kezdve (csak utalásszerűen említjük Sládkovič, Petőfi, Słowacki, Njegoš, Mažuranić idevonatkozó műveit). Mindennek előzményeit a 18. századi fejlődésben nyomozhatjuk: ti. abban a jelenségben, hogy a kalandos-szerelmes-pikareszk történeteknek csak egy része (olykor csak kisebbik része) valósul meg regényszerű alkotásban, másik (többnyire nagyobb) része elbeszélő költemények, esetleg komikus eposzok készítésére ihleti a szerzőket. S még egy kevéssé elhanyagolható tényező: a szóbeliség szerepe a 18. századi irodalomban. Az írás-olvasás csekély ismerete eredményezte, hogy az irodalomnak, illetve

a népköltészetnek (szóbeli) formái szélesebb körben éltek, mint a nyugati művelődésekben. Például: a szerb és a horvát nyelvterületen a verses epika a guszlárok jóvoltából virágzott; regényszerű események, a nemzeti történelem epizódjai, népek epikai motívumkincsei így a guszlárok ajkán maradtak fönn, az ő előadásukban ismerkedtek meg velük a jórészt írástudatlan emberek. Hiába jelentek meg a még oly tetszetősen és érdekfeszítően megírt (fordított) regények, füzetek, ponyván árult kalandos történetek, elterjedésüknek, a regényműfaj általános népszerűsödésének határt szabott az írás-olvasás tudás, ill. nem tudás. Így hát, amikor a regények változatairól, példányszámáról beszélünk, elsősorban azokra a „befogadókra" kell tekintettel lennünk, akik *el* tudták olvasni (*fel* tudták olvasni) e műveket. Ám a kalendáriumok még népszerűbbek voltak, ezekben anekdota, rövidebb prózai történet bölcs mondásokkal, közhasznú ismeretekkel váltakozott.

A verses epika tehát — mivel közelebb állt a szóbeliségben megőrződött és élő epikai formákhoz, s mivel könnyebben megjegyezhető és élvezhető formában adta elő a nem különösebben igényes történetet, s mivel erőteljesebben gyökerezett a hagyományban — őrizte népszerűségét, és bizonyos fokig regényfunkciókkal rendelkezett. Azoknak a regényeknek lehetett biztos sikerük, amelyek ebbe a hagyományba illeszkedtek bele, és legfeljebb tágították annak körét. Úgy idomultak a verses epika meghonosította tematikához, történetfejlesztési módszerekhez, hogy legfeljebb a már régebben is népszerű népkönyvekhez közelítettek. Ez az oka annak, hogy a klasszicizmus esztétái a népkönyvek ellen szóltak, sőt, J. Kopitar pl. még a népkönyveknél jóval magasabb igényű *Marmontelt* is megvetette, és nem szívesen adta Goethén alul.[18] Az idegenkedés a ponyvaszerű regénykéktől nem választható el a felvilágosodás ízlés-elveitől, a klasszicizmus normatív esztétikájától, illetve a regényre vonatkozó nézetek kialakulatlanságától, attól a bizonytalanságtól, amely a regények helyének, hatókörének kijelölésében jellemezte a törvényhozó szerepre vállalkozó esztétákat. Ám szintén a felvilágosodás általános célkitűzéseiből vezethető le az a törekvés, hogy a műfajok érvényességét a lehetőségig tágítsák, és a művészi alkotások körébe vonják a legszélesebb olvasóközönség számára írott alkotásokat. Ez magyarázza Chr. Fr. von Blanckenburg 1774-ben keletkezett, *Versuch über den Roman* c. dolgozatának fő téziseit.[19] A klasszikus regény elérését — szerinte — akkor célozhatja meg az általános emberire törekvő regényíró, és csupán akkor mondható törekvése szerencsésnek és hatásosnak, ha sosem téveszti szem elől népét a maga különleges vonásaival, és művészetével olyannyira *nemzeti*, mint amennyire a görög költő nemzeti volt. Ezáltal lehet

18. *Briefwechsel zwischen Dobrowsky und Kopitar.* 1808—1828. Hrsg.: Jagić, Vatroslav. Berlin, 1885. 8. sz. levél.
19. Blanckenburg, Friedrich: *Versuch über den Roman.* Stuttgart, 1965. Facsimile-kiadás.; Markwardt, Bruno: *Geschichte der deutschen Poetik. II. Aufklärung, Rokoko, Sturm und Drang.* Berlin, 1956., Wölfel, Kurt: *Friedrich von Blankenburgs Versuch über den Roman. = Deutsche Romantheorien. Beiträge zur einer historischen Poetik des Romans in Deutschland.* Hrsg. und eingeleitet von Grimm, Reinhold. Frankfurt am Main-Bonn, 1968., 29—60.; Hell, Victor: *Considérations sur les rapports l'Essai sur le roman (1774) de Friedrich von Blanckenburg et les principales tendences de l'esthétique en Allemagne. = Roman et Lumières au 18e siècle.* Paris, 1970. Kaiser, Gerhard: *Aufklärung, Empfindsamkeit, Sturm und Drang.* München, 1976. 169—170.

a regényíró *classisch*, műve pedig az olvasó számára értékes. A szövegösszefüggésből kitetszik, hogy a *classisch* értékmegjelölést és *nem stílust* fed. Jelentésében és kihatásában azonban mégis közel áll ahhoz, amit mi klaszszicistának nevezünk. Nemcsak azért, mert az Allgemein-Menschlich-követelményt és -eszményt, az antikok példakép-voltát olyan műfajjal kapcsolatban hangoztatja, amelyet eladdig jórészt az alacsonyabb értékűek közé soroltak, hanem azért is, mert ezt az eszményt ebben a műfajban is az *elérhetőség* és a *megvalósíthatóság* szintjére emeli, ugyanakkor — egészen Goethéig, illetve rajta túl, a korai német romatikáig előremutatva — a nemzeti jelleg tükrözését sem tartja mellékes vonásnak. Ezáltal Blanckenburg Lessingnek Wieland: *Agathon*járól alkotott véleményéhez jutott közel.[20] Hatalmas előrelépés ez Gottschedhez képest, aki a hőskölteményre hasonlító regényt ismerte csak el, példái között Heliodorust, Longust, majd Cervantest és Fieldinget emlegetve.[21] J. A. Schlegel viszonylag megértő álláspontot tanúsított a regénnyel szemben;[22] de a regényre irányuló „emancipációs" törekvések elsősorban Blanckenburgot, a regényről külön dolgozatot szerző esztétát jellemzik.

Wieland *Agathon*ja mint példa rendkívüli jelentőségű. A német irodalomban megalapozta a fejlődésregényt; s bár Lessing inkább a polgári szomorújátékot és a tragédiát helyezte a középpontba, az *Agathon* hatása alól nem tudta teljesen kivonni magát.[23] Amit Lessing kissé tétovázva említ, azt Blanckenburg határozott hangsúlyokkal állítja: az antik tárgy, Wieland finom kidolgozási módszere, szellemessége, a regény jól szerkesztettsége, arányossága feljogosítja arra, hogy ne Gottsched módjára az eposzhoz *hasonlónak* követelje a regényt, hanem az eposz *helyén* lássa. S miután ez a Wieland tekintélyével alátámasztott példa követőkre lelt, a regény fejlődése és elismerése előtt számos akadály lehullt. 1775-ben Chr. Fr. D. Schubart szinte követelőleg beszél az eredeti német regényről, amelyek nélkül aligha mutatható föl a németek nemzeti jelleme. Ugyancsak az utánzás, az angol regények puszta imitációja ellenében fejti ki véleményét a fiatal Goethe barátja, J. H. Merck is, aki a német irodalomban hiányolható epikai szellemről értekezik.[24]

Mindennek megvan a kelet-közép-európai vonatkozása. Bár Wielandtól éppen nem az *Agathon* lett a mintadarab, hanem sokkal inkább az ántik témájú *Geschichte der Abderiten*, amely jellegében nem Bildungsroman, a regényre vonatkozó nézetek fokozatos tisztulása és függetlenedése itt is megfigyelhető. Természetesen a német példán kívül a franciának és főleg a lengyel irodalomban az angolnak is szerepe van. Ez a szerep azonban csak fenntartásokkal értékelhető, ugyanis a regényfejlődés itt lassítottabb ütemben halad előre, és így a regényelméletnek sokáig marad forrása D. Huet

20. Markwardt: i. m. 218.
21. Uo. 66.
22. Deutsche Romantheorien... i. m.
23. Wieland: Agathonjának hatásáról: *Literatur im Epochenumbruch. Funktionen europäischer Literaturen im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert.* Hrsg.: Klotz, Günther, Schröder, Winfried, Weber, Peter. Berlin—Weimar, 1977. 200—206.
24. Markwardt: i. m.

értekezése.[25] S amikor a neoklasszicizmus tért hódít, a regény ismét visszaszorul, illetve csak azokkal a fenntartásokkal érvényesül, amelyeket Goethe is hangoztatott a regénnyel szemben.

Mégsem tagadjuk, hogy a német regényelmélet és a német—angol—francia regények „gyakorlata" nyomán a kelet-közép-európai regények egyre több teret igényelnek. A fogalmak itt még kétségesebbek és még inkább összekuszáltak; magának, a regénynek pontos érvényességi körét sem jelölték még ki. J. A. Schlegel azt igényli, hogy a Richardsonoknak, a Fieldingeknek, a Prévost-knak is legyen helye a Corneille-k és a Molière-ek mellett;[26] Kelet-Közép-Európában ekkor a gördülékeny prózai szöveg létrehozása is gond, és csupán egy-egy, magasabb szintű regény megvalósítására telik. Ha a német irodalomban sem különböztetik meg oly sokszor a *regényszerűt* (Romanhaft) a *kalandos*tól (Abentheuerlich),[27] és ezzel az alacsonyabb és a magasabb rendűnek tartott regények határát nem látják tisztán, akkor fokozottan ez a helyzet Kelet-Közép-Európában, ahol például jelentős siker Mészáros Ignácnak szlovákra és románra is lefordított *Kártigám*ja — és a fejlődéstörténetileg, esztétikailag értékesebbnek tartott regények vagy torzók maradnak, befejezetlenül, olykor kéziratban várják majd a kései irodalomtörténet fölmentő ítéletét, vagy pedig csupán szűk körben hatnak, egy szűk kör szócsöveként. Az az elismerés, amellyel Herder illette a regényt,[28] Kelet-Közép-Európában alig találhatott visszhangra, leszámítva a lengyel felvilágosodás újságait.[29] Herder ugyanis hangsúlyozta, hogy a költészetnek egy neme sem oly terjedelmes, mint a regény; és valamennyi között a regény képes a legkülönfélébb feldolgozási módszerre. A regény nem csupán történelmet és földrajzot, bölcseletet és művészetelméletet tartalmaz, hanem minden műfaj és műnem költészetét — prózában. Ami valaha az emberi értelmet és a szívet érdekelte, minden kigondolható szenvedély, jellem, alak és tájék, művészet és bölcsesség, még a Lehetetlen, maga is helyet kaphat a regényben, amennyiben érdekli értelmünket és szívünket. A költészet e neme megengedi a legdiszparátabb elemek fölhasználását, ez a műfaj a költészet prózában.

Valamivel több támogatást kaphatott a francia *Enciklopédia* tanulmányozója, aki szintén az emberi életből vett kalandos, esetleg igazságelemeket tartalmazó történetként ismerhette meg a regényt. A világ legszebb ilyen műfajú művéül Fénelon *Télémaque*-ját, a kelet-közép-európai felvilágosodott abszolutizmus eszmei támogatóját, a felvilágosodott klasszicizmusnak pedig módszertani szempontból is ünnepelt alkotását tüntette föl. Dicséretére az „igazi poéma" megjelölést vélték a legkifejezőbbnek,[30] jóllehet pl. Montesquieu *Perzsa levelek* c. alkotása, Voltaire megannyi kisregénye — mai szemmel nézve — sikerültebb.

25. P. D. Huet értekezésének újabb értékelése, hatásának vizsgálata: Voßkamp, Wilhelm: *Romantheoretische Aspekte im 18. Jahrhundert.* = *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft.* Bd. 11. Europäische Aufklärung I. Teil. Frankfurt am Main, 1974. 161—164.
26. Deutsche Romantheorien... i. m. 34.
27. Uo.
28. Uo. 7.
29. Erről részletesen: Lipatov: i. m. 34.
30. *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des metiers.* Tome quatorzieme... *A* Livourné, 1775. 318—319.

Ezzel némileg rokon a már idézett Krasickinak egy megállapítása: regénynek olyan elbeszélő történetet nevezhetünk, amely többnyire szerelmi kalandokat tartalmaz. Csakhogy Krasicki regényírói gyakorlatában Sulzer elméletével hasonló álláspont megvalósítására törekszik, ti. a morális tanulságnak tulajdonít különleges jelentőséget.

Ugyanez a morális töltésű szemlélet jellemzi Szerdahely György regényfelfogását is.[31] Ő eklektikus módon követi Huet, Sulzer, Batteux-Ramler felfogását, *Poesis narrativá*-jának forrásai között megjelöli Blanckenburgot is. Szerdahely egyetemi tanárként viszonylag sokáig és viszonylag széles körben terjeszthette nézeteit, éspedig nem pusztán a magyarok között. A franciáknak nem csupán a regény megnevezését köszönhetjük — állítja —, hanem arra fekszik az új mesék hazája is. Barclay *Argénis*e, Fénelon *Télémaque*-ja, valamint Marmontel *Belisaire*-je a legfőképpen idézett példa. De hogy a regényfejlődésről Szerdahelynek nincsenek tiszta képzetei, azt az angol regényről írott sorai bizonyítják. Chaucertől vezeti le az angol regényt. Csúcspontját Richardson *Pamelá*jában, *Clarissá*jában és *Grandison*jában láttatja, mind a jellemábrázolás, mind a valószínűség, mind pedig az erkölcsi felfogás komolysága és hitelessége miatt. A magyaroknál sem hiányoznak az eredeti vagy az idegenből fordított regények; vannak régiek és újak, kisebbek és nagyobbak, jók és ostobák. A kisebbek között felsorolja a népkönyvvé vált históriákat (köztük verseseket is!), melyek közül az egyiket-másikat a nép is elbeszéli, énekli. A jobb ízléssel és tökéletesebb módon készültek között Szerdahely felsorolja Gyöngyösy *Charriclidját*, Mészáros *Kártigám*ját, Dugonics *Argonautica*ját és Báróczi Sándor: *Cassandrá*ját.

A kelet-közép-európai irodalmakban a regény elmélete és megvalósult gyakorlata nem állt egy színvonalon. A szerencsésebb helyzetű irodalmakban, mint például a lengyelben, mind az irodalomelméleti és kritikai gondolkodás, mind pedig az olvasói elvárások kialakították a regényre vonatkozó, viszonylag korszerű elképzelést; nem túlságosan eredetit, ám többnyire polémikusan kihegyezettet, és a gyakorlat is fel tudta mutatni a maga számottevő példáit (elsősorban Krasicki regényeit).[32] A lengyel irodalomnál e szempontból kevésbé szerencsés a magyar; itt a regényelmélet körében mozgó nézetek aligha nevezhetők jelentőseknek, az irodalomkritikai vagy a műfajtörténeti és elméleti gondolkodás elsősorban a lírát és a verses epikát igyekezett feldolgozni, és a drámát illető vélekedések rögzítésére ösztönözte a teoretikusokat. Ennek megfelelően a magasabb színvonalú — vagy, hogy Szerdahely terminológiájával éljünk: a *jobb ízlésű* — regények később jelentek meg, és egy-egy elszigetelt, önmagában álló alkotás formájában hirdették a terjedelmesebb prózai epika létét. A szlovák és a szerb irodalom egy-egy regénnyel hallatta hangját (a fordítások mellett), a kelet-közép-európai

31. *Poesis narrativa ad Aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata a Georgio Alos*[*io*] *Szerdahely*. Budae, 1784. A regényről és a regény teoretikusairól általában: 30—83., Huetiusról: 36., Blanckenburgról: 58., Wieland: *Agathon*járól és *Musarion*járól (!): 53. és 80., a magyar regényről: 81—82., az angol regényről: 76—78.

32. Krasicki, Ignacy: *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki (1776)*. Opr.: Klimowicz, Mieczysław. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1973.; *Pan Podstoli* (1778—1784., 1803.) Kraków, 1927.

irodalmak kórusában, a fontos, az irodalmak számára izgalmas itt sem a regény volt, jóllehet egy adott korszak reprezentatív alkotását ma már inkább egy akkoriban csekély értékűnek ítélt regényben látjuk. A szlovén és a horvát irodalom körülbelül abban a helyzetben volt, mint a szlovák vagy a szerb, anélkül, hogy számottevő szépirodalmi prózával dicsekedhetett volna, míg például a drámákat tekintve, a szerbnél és a szlováknál érettebb, fejlődéstörténetileg előbbre mutató alkotásokkal rendelkezett. Általában elmondhatjuk, hogy a barokk ízlés és mentalitás elleni küzdelmükben a népkönyvekből áradó „szellemiség"-et a kelet-közép-európai teoretikusok károsnak bélyegezték; a kalandost és a ponyvaszerűt egészében és részleteiben elvetették, és mindezt összekapcsolták a frivol, a léha életvitelt tükröző alkotások bírálatával. Krasicki például egyként harcolt a késő-barokk szarmatizmus és a rokokó mentalitása ellen, és természetesebb, józanabb, racionálisabb, egyszerűbb és ésszerűbb életvitelt, magatartást hirdető felfogást szólaltatott meg regényeiben.[33] Ugyanez mondható el Bessenyei Györgyről, aki a *Tariménes utazásá*ban (1802—1804) olyan felvilágosodott erkölcsiséget ábrázolt ideálnak, amelyben a természetességre törekvés párosul a jól elrendezettség társadalmi és egyéni vonásaival.[34] Ennek következtében Krasickinak nemcsak Rousseauval van vitája, és elsősorban nem vele, hanem a Rousseau eszméit túlhajtó lengyel Rousseau-követőkkel,[35] és Bessenyei is csak a magyar valóságra, az eszményített, ám számos vonatkozásban megvalósítható társadalmi berendezkedésre alkalmazott gondolatokat népszerűsíti. Nem utópiát rajzolnak föl, hanem ellenutópiát, amelyben az utópia bírálata is bennerejlik.

Smivel a kelet-közép-európai irodalmakban „késve" jelenik meg a regény, ezért azok a többé-kevésbé tiszta regénytípusok, illetve prózai epika-típusok,[36] amelyek az angol és a francia (s jórészt a német) irodalomban megjelentek, itt keverten, megváltozott formában bukkannak föl. Így a levélregény, a nevelési regény, a pikareszkelemeket tartalmazó didaktikus regény, az utazási regény stb. elemei olykor egy és ugyanazon műben lelhetők föl; zónánkban még viszonylag tiszta képlettel sem találkozunk. Nemigen van módja a szerzőknek arra, hogy egyetlen típust is kikísérletezzenek, s a hazai irodalom sem igényelt tiszta típust. Annál inkább van szükség arra, hogy a mind jobban egymásra torlódó társadalmi, bölcseleti, pszichológiai stb. gondolatokat regényszerű, tehát cselekményes formában közöljék a feltételezett olvasókkal. Ugyanis a cselekményes formáról már csak a hatás miatt fölösleges luxus lenne lemondani. A nagy példaképek (Montesquieu, Voltaire) is éltek a cselekményesség keltette hatással; s a fejletlen és gyakor-

33. Piszczowski, Mieczysław: *Ignacy Krasicki. Monografia literacka.* Kraków, 1969. 522.
34. Bessenyei György regényírásáról újabban: Fried István: *Jegyzetek Bessenyei György: Tariménes utazása c. regényéhez.* = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1981. 3. sz.
35. Lipatov: i. m. 133—135.
36. A „nyugati" szakirodalom természetszerűleg szinte kizárólag a viszonylag *tiszta* típusokra épít. Vö.: *Roman et Lumières...* 15—16. (Conte philosophique, azaz type voltairien; roman philosophique, azaz type Nouvelle Héloïse ou Jacques le fataliste, etc.); Voßkamp, Wilhelm: *Formen des satirischen Romans im 18. Jahrhundert;* Hohendahl, Peter Uwe: *Der empfindsame Roman;* Jacobs, Jürgen: *Der komisch-realistische Roman.* = *Europäische Aufklärung...* 165—183., 185—202., 203—216.

latlan olvasóközönség csak valamely utazás vagy kaland ürügyén közölt súlyosabb mondanivalót tudta megemészteni.

Ezen a ponton vetődik fel egy sokat vitatott módszertani kérdés. Ugyanis a 18. század kelet-közép-európai felvilágosodott és kevésbé felvilágosodott írói szinte egymással vetekedve igyekeztek átvenni a francia, az angol és a nemet bölcselet, irodalom, művészet vívmányait. Mennyire tekinthető tehát önállónak az ekkoriban Kelet-Közép-Európában keletkezett irodalom, bölcselet és művészet? S mennyiben egyedinek, nemzetinek?

A legszemléletesebben ez az építő- és a képzőművészet fejlődésével mutatható be. Az erre a területre érkezett olasz, francia, német művészek körülbelül azt a stílust valósították meg a középületekben, a templomokban, a freskókban, a szobrokban és a festményekben, amelyeket a hazai iskolákban megtanultak. A kutatás már feltárta, hogy e téren is sor került bizonyos módosulásokra.[37] Arra azonban kevés figyelmet fordított, hogy hangsúlyozza: a környezet, amelybe a középület, a templom épült, a szükséglet, amely az épületet, a templomot, a festményt létrehívta, nem egyszer gyökeres változtatásnak volt okozója. Az irodalomban is ez a helyzet. Ha még oly apró módosításokat említünk is, mint azt, hogy az angol, a francia, a német eredetű regények hazai környezetbe kerülnek, hazai személy- és földrajzi nevekkel gazdagodnak, már látjuk a *különbözés* gesztusát. Lényegesebb ennél az értékrend megváltozása. Kelet-Közép-Európában — ami a regényt illeti — Gellert, Marmontel és Wieland a vezető tekintély, ha a fordítások számát és súlyát nézzük, valamint azok a másod- és harmadrangú érzelmes vagy történeti témájú regények, amelyek kisebb módosítással beleilleszthetők egy az angoltól, a franciától és a német irodalomtól eltérő konvenciórendszerbe. S mert más az értékrend, ennek következtében másképpen érvényesül az utánzott vagy éppen lefordított regények eszmevilága; más ellen veszi föl a harcot a kelet-közép-európai irodalmakban újnak tekinthető eszmeiség, amely az angol, a francia vagy a német irodalomban esetleg már rég nem új. A szarmatizmus és a lengyel nemesi köztársaság, a vidéki magyar nemesség provincializmusa, a szerb kolostorok zárt világa olyan egyedi jelenségek, amelyek bemutatása, regénybeli (tehát cselekményes és a cselekménybe szőtt, azzal szervesen egybetartozó elmélkedésen keresztül történő) ábrázolása egyedi módszereket követelt. Nem arról van szó, hogy a kelet-közép-európai regényírók valami forradalmian újat hoztak volna létre, akár az alkotó módszert, akár a jellemfestést tekintjük, hanem pusztán arról, hogy másutt megismert, máshonnan átvett eljárásoknak olyan kombinációját kísérletezték ki, amely ilyen formában sehol másutt nem lelhető meg. Ezért aztán Krasicki regénye, a *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki* (M. D. élettörténete) nem azzal a szándékkal készült, hogy a francia vagy a német nevelési vagy utópisztikus regényekben már megelevenített mintaállam lehetőségével szolgálja a társadalom- és államboldogító elképzeléseket, hanem, hogy a lengyel országyűlések realitása és Nipu (a mintaállam) ékeitől megfosztott utópiája között feszülő ellentétet tárja föl, ironikusan, a porosz vagy az osztrák (teréziánus vagy jozefinus) modelltől eltérő felvilágosodott

37. *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale.* III. Budapest, 1977. 223—236., 327—332.

abszolutizmust szolgálva. Bessenyei György *Tariménes utazása* c. regénye sem a voltaire-i vadembertéma újraköltése. A visszaemlékezés alkonyfényében ismét fölragyogó fêtes galantes és az idealizált országgyűlések világa mögött azonban mindazok a súlyos világnézeti kételyek megtalálhatók, amelyek a magyar felvilágosodás íróinak egy bizonyos csoportját jellemezték (mint pl. a rossz problémája, a legjobb kormányzási forma, deizmus stb.). J. I. Bajza *René mládʼenca príhodi a skúsenosti (Az ifjú R. kalandjai és tapasztalatai)* c. regénye[38] sem fogható föl csupán féneloni indíttatású kalandregénynek. Már a mű címében jelzett kettősség (*kaland* és *tapasztalat*) igazolja, hogy a fiktív eseménysorozat a tapasztalatok mérlegén méretik meg; a fantázia és a valóság egyensúlyhelyzete jellemzi az írói magatartást. A regény kétrétegűségének problémáját jórészt elfogadhatóan veti föl. V. Marčok,[39] a reális szint mellett egy fiktív szintet is megkülönböztetve. A reális szint a valóság, a fiktív szintet az író fantáziája és az irodalmi szuggesztió eredményezi. Ilyen értelemben a szerző tisztán elbeszélő funkciója mellett bizonyos esetekben a kommentátorét is vállalja. Vitáznunk lehet Marčokkal abban, hogy szétválasztja a tisztán elbeszélő és kommentáló funkciót, jóllehet az említett regényeknek éppen az az egyik sajátosságuk, hogy ez kétféle funkció *egyszerre* érvényesül, és csak ritkán adódik olyan mozzanat (a leginkább az önéletrajzi áthallásokkal gazdag *Tariménes utazásá*ban), hogy ez a kétféle magatartás külön-külön jelentkezne. Marčok helyes észrevétele Bajza racionalista utilitarizmusáról, Bessenyeire, Krasickira és Obradovićra is áll. Ahogyan a következő aforisztikus megállapítást is általánosíthatjuk: „Az értelem aspektusa jellemzi a szerző viszonyát a valósághoz." Ez annyit is jelent, hogy a valóságábrázolás a valóság értelmezésével jár együtt; még a kifejezetten önéletrajzi részletekben is van valami példázat- és intelemszerű, nemtitkolt didakszis, a morális tanulságnak legalább is közvetett—áttételes kimondása. S bár Bessenyei regényében többször lelünk az elvesztett ifjúkori paradicsom utáni vágyódás passzusaira, ezek a nosztalgikus-bús visszaemlékezések is pontosan illeszkednek a következetesen végigvitt tendencia, a racionalista principiumokhoz ragaszkodó alkotói magatartás által kidolgozott kontextusba. S igaz ugyan az, hogy már Fielding hangsúlyozta (a Joseph Andrews előszavában), hogy regénye mintegy prózai komikus eposz,[40] a kelet-közép-európai felvilágosodott eszmeiségű regény nem adaptálta ezt a gondolatot. Viszont tény, hogy zónánkban bizonyos típusok és a komikus eposz között mély rokonság fedezhető föl. Krasicki egyként volt komikus eposzok és felvilágosodott eszmeiségű-didaktikus regények szerzője, és lényegében ugyanannak a tendenciának, ugyanannak az eszmeiségnek hódolt mindkét műfajban. Ugyanaz a deista felvilágosultság hatja komikus eposzait és regényeit, ugyanaz a barokk mentalitást nevetségessé tevő karikaturisztikus ábrázolásmód ér-

38. Bajza regényének első részét 1783-ban írta, a másodikat 1785-ben. A 14. sz. jegyzetben idézett kiadást használtuk.
39. Marčok, Viliam: *Počiatky slovenskej novodobej prózy*. Bratislava, 1968. A hivatkozások a 31., 56., 150—151. lapokon.
40. „comic epic poem in prose". Értelmezéséhez vö.: Scherpe, Klaus R.: *Gattungspoetik im 18. Jahrundert. Historische Entwicklung von Gottsched bis Herder*. Stuttgart, 1968. 103.; Literatur im Epochenumbruch... 127.

vényesül. S ezzel igencsak egybecsendül Bessenyei György regényének Krasicki antiklerikális eposzával[41] rokon gondolatvilága, amely egyébként Obradović önéletrajzának kolostori részleteihez hasonló.

S most gondoljunk a Tom Jones lengyel előszavára:[42] a regény morális poéma, amelynek elolvasása (ha az figyelmesen történik) rendkívüli hasznot hozhat valamennyi fiatalembernek. A morális elv valamennyi kelet-közép-európai regény meghatározó principiuma, s ez társadalmi (és nemzeti), sőt, kifejezetten és hangsúlyozottan szociális tendenciában nyilvánul meg. Bajza is, Bessenyei is az elmaradottságot elsősorban a kirívó társadalmi igazságtalanságok, a kegyetlenségek ábrázolásával érzékeltetik; Krasickinál nem sablonos háttérként jelennek meg az alacsonyabb néprétegek képviselői. A reformokért lelkesednek az írók, ebben a társadalmi reformtörekvésben értékelhető Bessenyei teréziánizmusa, Bajza jozefinizmusa. Nem vitás, hogy hierarchikus világ idézett felvilágosult regényeinké; társadalom- és államelképzelésük a felvilágosodott abszolutizmus javított kelet-közép-európai változata. Ebben az elképzelésben (humánus, felvilágosult, még a vallást is a morál szemszögéből értékelő, nyitott világnézet ellenére) még érvényesül a *lét nagy láncolatának elve:* az egyének jól körvonalazott helyen állnak, meghatározott mozgáskörrel rendelkeznek, miképpen a „vitézlő rend" avagy a szegények. Ebben az elrendezésben érzik jól magukat, itt és csak ezáltal találják meg a harmóniát, amely az ily képpen elrendezett társadalomra és államra jellemző. Bessenyei regényében a Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében felvetődött és a 19. század elejére sem megoldódott problémák adják meg a hátteret; Krasicki regényében pedig olyan kérdések kerülnek elő, amelyeket a korszak lengyel publicisztikája széltében-hosszában tárgyalt. Amellett, hogy ezekből a regényekből sem hiányzik az egyetemes emberire irányuló törekvés, a művek erősen korhoz kötöttek; jól látható a valóság szintje, és ez a valóság az adott korszak hétköznapjaival azonos. S éppen mert a felvilágosult eszmeiség felől nézve a szarmatizmus, a provinciális vidéki nemesség, a világi hatalmához mereven és konokul ragaszkodó egyház, a régi típusú abszolutizmus anakronisztikusnak, nem egyszer nevetségesnek tetszett, ez szinte megkövetelte a szatirikus ábrázolást. Főleg az egyházi visszaélések festésében engedik a regényírók szabadjára a tollukat; alig-alig túlozva, érzékeltetik a fanatizmus kirívó példáit.

Nem jár jobban az abszolutizmus régi típusa sem. Krasicki az országgyűlések rendjét tette gúny tárgyává azért, mert a lengyel konzervatív nemesség a gátja az ésszerűség uralomra jutásának, Bessenyei viszont megálmodott egy olyan országgyűlést, amely a racionalista, a lehetőséggel számoló államvezetést példázta.

Egészében azt állapíthatjuk meg, hogy Bajza, Bessenyei, Krasicki Obradović regényei csak okkal-móddal sorolhatók be az angol vagy a francia műfaji kategóriákba, tehát nem tisztán utazási vagy állam- stb. regények. Szinte valamennyiből adaptálták, amire szükségük volt. Ugyanakkor a

41. Krasicki, Ignacy: *Monacomachia i Antimonacomachia.* Wstęp i opracowanie: Goliński, Zbiegniew. Vrowław—Warszawa—Kraków, 1969.
42. A 8. sz. jegyzetben i. m.

hazai valóság problémaköréből nőttek ki, valóság és fikció, elbeszélés és reflexió egyszerre érvényesül, a hazai felvilágosodott abszolutizmus, a reformok érdekében. Regényíróink olyan harmonikus, méltányos és a kirívó igazságtalanságokat eltüntető államberendezkedésben hittek, amely a felvilágosodott abszolutizmus általuk értelmezett formájának felelt meg; és amelynek regénybe örökítése a klasszicizmus emberábrázolási módszerei szerint sikerülhet a legjobban. Itt függ össze klasszicizmus, regényírás — és felvilágosodott abszolutizmus. Mindaz, amit a klasszicizmus megkövetelt az epikától, számon kérhető a regényen; a regény mintegy betölti az űrt, amit az eposzok hagytak, illetve ami a csak tervezett eposzok miatt keletkezett. Jóllehet nem arról van szó, hogy a regények pótolták az eposzt. Nem tehették, minthogy tematikailag, jórészt szerkezetileg és mindenekelőtt stilisztikailag—poétikailag más funkciót képviseltek. Ám az is hiba, ha közvetlen megfelelést tételezünk föl klasszicizmus és társadalmi mozgások között. A szlovák kutatás szerint Bajza (s a többiek, tesszük hozzá) nem voltak forradalmárok (mitől lettek volna?), hanem reformisták, fejlődéshitük felvilágosodott magatartásukból fakad, klasszicizmusuk a nemesség és a gyönge polgárság kompromisszumának esztétikai kifejeződése.[43]

Nem vitás, hogy polgári gondolatok is elértek regényíróinkhoz, a felvilágosodásnak ismerték radikálisabb vonalát is; társadalomeléképzelésük azonban természetszerűleg a feudalizmuson belül maradt; annak javított változatát képzelték maguk elé. A klasszicista vonásokat másutt kell keresnünk. Utalhatunk e regények közvetlen-közvetett fénelon-i ihletésére, a voltaire-i vonásokra, valamint az összekötő kapcsokra, amelyek a francia, az angol, esetleg a német, klasszicistának vagy klasszicisztikusnak nevezhető regényekhez fűzik. Mégsem elég erre koncentrálnunk. Figyelmeztettünk már arra, hogy regényíróink a hazai valóságban gyökereznek, hazai problémákra reagálnak, hazai eseményeket elevenítenek meg, oktató-didaktikus szándékkal. Ezt a szándékot regényíróink nemigen rejtik el, olykor a regény cselekményét, az önéletrajz folyamatosságát is megszakítják egy-egy közvetlenül didaktikus betét miatt. Az a goethei (általában klasszicista) követelmény, mely szerint észrevétlenül kell tanítani, itt sokkal direktebb formában érvényesül. Valóság és reflexió, az elbeszélő és a rezonőr viszonya, a leírás és a cselekmény aránya, illetve a leírások minősége és jellege: ezek körül keressük a regények *„klasszicizmusát"*. Ebben bennerejlik az is, hogy az egyéni tapasztalatok, bármennyire is intim — önéletrajzi jellegűek, példaszerűvé válnak, az egyetemeshez közelítenek, illetve az egyedi életút általános tapasztalatait vonják le reflexió gyanánt. Az alkalomszerűben, véletlenben nemcsak a különöset villantják föl, hanem a tisztán emberit, az örök érvényűt is. S ha a feltételezett olvasó esetleg nem ezt vonná le magának tanulságul, a tisztán elmélkedő részek tételszerűen is megfogalmazzák. A racionalista szemlélet még az élmények megjelenítésében is az ok—okozati viszony leleplezésére törekszik. Hiába volt Bessenyeinek valóban életre szóló élmény Bécs, az édes visszaemlékezés is a reflexiók kijózanító áttételén keresztül jut el az olvasóhoz. Ez a fajta reflexió jellemzi Krasicki regényeit is; mindezt segíti a naplószerűforma; az írói álláspont eleve közbülső köze-

43. Marčok: i. m. 150—151.

gen jut az olvasóhoz. Az első személyű előadásmód amúgy is jellegzetes módszertani fogása az empirikus és a racionalista irodalomfelfogásnak. Nem a nagyobb hatásfokú személyesség kedvéért él vele az író, nem akarja elérni a bizalmaskodás és az intimitás hatását sem. Pusztán a leírtak és az elbeszéltek valóságtartalmának hitelesítésére törekszik, ti. arra, hogy mondandóját egy szereplő tanúvallomásával, szereplők párbeszédével támassza alá. Ezért aztán Bessenyei Tariménesében hosszan beszélnek a szereplők, apró mozzanatokat is részletezve, a regénybe törvénycikkelyek kerülnek be, és olykor még a közvetlen írói kommentárokat is egy szereplő mondja ki. Obradovićnál mindez önéletrajzban valósul meg úgy, hogy ebben az önéletrajzban a kaland- és a fejlődésregény elemei egyesülnek. S bár az eseménymenetet, a reflexiókat mi sem zavarja, az író még ebben a formában is szükségesnek érzi, hogy párbeszédeket iktasson művébe. A párbeszédek szolgálják az érdeklődés ébren tartását, de a fölösleges leírástól való tartózkodást is jelzik. A látszólagos bőbeszédűség ellenére a leírások takarékossága jellemzi regényeinket. Ahol részletezéssel találkozunk, ott sem az önfeledt, túláradó, belefeledkező deskripció érvényesül, hanem inkább a tömörség, a pontosságra törekvés.

Íróink esetében erős fenntartásokkal szólhatunk a szerzők nyelvművészetéről (az irodalmi nyelv viszonylagos kiegyensúlyozatlansága miatt), a prózai szöveg olykor-olykor megbicsaklik, körülményessé válik, s ezáltal a terjengősség látszatát kelti, holott nem az írói szándék szerint való terjengősségről van szó. Obradović esetében az életút állomásai még szabályozzák a kitéréseket, Bessenyeinél viszont a hirtelen feltörő vagy a sokáig benneélő és a megírásra érett élmények okozzák, hogy az írói szándék és a megvalósítás között ellentét lelhető. Egészében véve azonban érvényesül Krasicki (s a klasszicizmus) követelménye: a stílus világossága, az egyszerű előadásmód.[44] Még akkor is, ha mint pl. Krasicki: *Pan Podstoli (Asztalnok úr)* c. regényében a maga ideáljait körvonalazza a szerző; azt az egyéniséget, aki a legjobban megfelelt a felvilágosodott abszolutizmus célkitűzéseinek. Mértéktartás, kiegyensúlyozottság, tudatos egyszerűség jellemzi általában íróink előadásmódját. Ugyanakkor ábrázolják az érzelmi viharokat is. Csakhogy — szemben a szentimentális mentalitást tükröző regényekkel — az érzelmek nem élnek külön életet, nem kerülnek a középpontba, funkcionálisan illeszkednek be egy racionálisan szabályozott világrendbe. Érzelem és reflexió a megfelelő arányban áll egymással, mindkét tényezőnek megvan a megfelelő helye, hatóköre és érvényessége az író szemléletében. Még a „természetes" életmód és szokás, valamint a káros konvenció szembesítésekor sem hatalmasodnak el az érzelmek, nem irányíthatják az emberi cselekedeteket, csupán értelmes részei lehetnek az ésszerű magatartásnak. A szentimentális regényekben sem kerül szembe érzelem és ráció, ott az arány s ennek megfelelően a magatartási szituáció más jellegű. Ott a cselekmény a háttérbe szorul az érzelmi alapú reflexió mögött, eddig elemzett regényeinkben viszont a cselekmény megnövekedett jelentőséggel-jelentéssel rendelkezik.

44. Idézi: Libera, Zdisław: *Problemy polskiego oświecenia. Kultura i styl.* Warszawa, 1969. 163.

A wertheriádák, a szentimentális magatartást megjelenítő regények a befelé fordult egyén belső életrajzával szolgálnak, a hangsúly a közvetlen környezethez való viszonyon van, és ennek a *kis világnak* a szűrőjén jut el (ha eljut) a „nagy" világ, a társadalom megannyi problémája, ellentmondásossága, az egyén életére kiható mozgása a hangsúlyozottan kiemelkedő jelentőségű főszereplőig; és minden és mindenki csak annyira kap cselekvési vagy reagálási lehetőséget, amennyi köze van a fő[cím]szereplő belső fejlődéséhez. Olyan, többnyire magános figurákról esik szó, akiken elhatalmasodik az érzelem, mert mozgásterük korlátolt, lehetőségeik szűk és általában ellenséges körbe kényszerítették őket. Ennek a szűk körbe kényszerítettségnek ábrázolására alkalmazzák a napló- vagy a levélformát, amelyben a reflexió kerül túlsúlyba, a villanásnyi esemény hosszantartó érzelmi reakciója. A napló- és a levélforma elősegíti a próza lírizálódását, anélkül, hogy valóban líraivá válna. A lírától a szentimentális regények szerzői távol maradnak, minthogy a szereplők állandóan kommentálják, magyarázzák érzelmeiket. Főleg a lengyel irodalomban találjuk meg ezeket a szentimentális regényeket.[45] J. U. Niemcewicz: *Lejbe és Sióra* c., két zsidó szerelmes leveleit tartalmazó művére gondolunk, illetve Ludwig Kropiński: *Julja i Adolf cyli nadzwyczajna miłość dwojga kochanków nad brzegami Dniestru (Júlia és Adolf avagy két szerelmes rendkívüli szerelme a Dnyeszter partján)* c. regényére, amely a társadalmi különbségek miatt öngyilkosságba kényszerült férfi és a szintén elpusztuló gazdag leány érzelmes szerelmi történetét jelenítette meg. Feliks Bernatowicz két szerelmes leveleit adta közre *Ésszerűtlen esküvő (Nierozsądne sluby)* címmel; az Osszián-kultusz termékeként értékelhető a kor legsikerültebb szentimentális regénye, Maria Czartoryska *Malwinája*. A magyar irodalomból Kármán József *Fanni hagyományai* c. levélregénye kívánkozik ide, mint amely az érzékenység regényformájú megjelenítésével dokumentálja azt a szűk területet, amelyet ez a fajta műfajú irodalom sikerrel vett birtokba. S azok az apró valóságelemek, amelyek Kármán regényébe, s még inkább Vitkovics Mihály szerb átköltésébe *(Spomen Milice)* beszüremkedtek, és az a rendkívül tudatos és határozott szerzői magatartás, amely akarva-akaratlanul megteremti a distanciát az író és hőse között, határt szab az érzelmi áradásnak. Idegondoljuk Kazinczy wertheriáda-átdolgozását, *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei* c. művét, amely első változatában egy szűk kör érzelmi játékát tolmácsolta, beleértve azokat a művészi nézeteket és eszmecseréket, amelyek az 1780-as évek vidéki magyar értelmiségi elitjének témái voltak (az 1810-es évekre elkészült átdolgozás a weimari klasszikát példaképnek érző Kazinczyt mutatja, főleg azoknak a stilisztikai jellegű javításoknak a tükrében, amelyekkel feszesebbé-kevésbé oldottá tette ennek a regénynek az előadásmódját az író).

A Wertherről állapítja egy német szerző: a levélforma lehetővé teszi, hogy az író egyszerre érzékeltessen közvetlenséget és távolságtartást. Szenvedélyt és kétséget egyaránt megfontoltan közöljön az olvasóval. Goethe

45. Miłosz, Czesław: *The History of Polish Literature*. London—Toronto, 1969. 173—174.; Kridl, Manfred: *A Survey of Polish Literature und Culture*. New York—The Hague, 1956. A XVIII. századdal foglalkozó fejezetet a továbbiakban is felhasználtuk: 123—191.

rendkívül közel jut Wertherhez, hogy megismerje szenvedéseit, de távol áll tőle, hogy ezt a szenvedést ábrázolni tudja.[46]

Ez többé-kevésbé a Werthernél jóval kevésbé értékes kelet-középeurópai regényekre is vonatkozik. A főszereplő mellett általában ott a rezonőr, a barát, a címzett, aki értelmezi vagy csillapítja a fel-feltámadó érzelmeket, de olykor maga, a naplóíró is fölébe kerül saját érzelmeinek azáltal, hogy leírja, kifejezi. Az érzelmek *nem kerülnek szembe* a rációval, nem a ráció ellen lázadnak, hanem a hamis ráció alapján elrendezett rend ellen. E lázadás (többnyire néma tiltakozás, naplóba leírt, levelekben közölt, ábrázolt érzelmi viharzás) éppen a szűk körbe kényszerítettség miatt nem igényel több teret annál, mint amennyit szán neki az író. A szentimentális regények sokat köszönhetnek a szerző egyéni tapasztalatainak, mégsem önéletrajzi jellegű művek, egyik jellemzőjük az író és hőse között létező distancia. Még annyira sem önéletrajzi regények, mint Bessenyeié, a *Tariménes utazása*. A szentimentális regényekben a lírizáltság olykor valóban magas hőfoka ellenére is sokkal több a közvetítő, az áttételes elem, mint az általunk — jobb híján — klasszicistának nevezett regényekben. Ez az *áttétel* nem csupán poétikai fogás, az adott lehetőségek mellett új lehetőségek keresése, hanem a regényfejlődés egy stádiumának jellegzetes megnyilvánulása. A regényírók Kelet-Közép-Európában még nem voltak képesek több síkú, az élményrétegeket diametrálisan műalkotásba foglaló regényt létrehozni; kész keretekbe illesztették a máshol látott-olvasott mondandót, és ezt párosították saját tapasztalataik óvatosan és áttételesen közölt élményvilágával. A hazai valóság elemei olykor kissé szervetlenül illeszkednek bele pl. a wertheriádák sémái közé; a lírizáltság legfeljebb az előadásmódot illetőleg egyenletes.

A szentimentális regényekkel többnyire *szembe*állíthatjuk a klasszicista regényeket, még akkor is, ha egyikük-másikuk (pl. a *Pan Podstoli*) mai értelemben aligha nevezhető regénynek. Krasicki legsajátabb nézeteit, „ellenutópiáját", az elképzelt, ideális életet jeleníti meg regényeiben; Obradović önéletrajzából alakítja ki egy jövendő szerb fejlődésregény lehetőségeit; Bessenyei *egykori* önmagát és remeteségre kényszerített, de nem minden irónia nélkül nézett *egykorú* önmagát mintegy a *Tariménes utazása* cselekményindító szereplőiként ábrázolja: mindebben a felvilágosodott klasszicizmus mértéktartó és szemérmes líraiságát figyelhetjük meg. Az önnevelésnek és a társadalmi méretű nevelésnek a szubjektív példával átlelkesített, mégsem vallásos, inkább szárazon érvelő, tudatosan polémikus regényesítése az írók célja. Bessenyei a nagyváros és a világ csodáira tág szemmel bámuló Tariménes, de jórészt ő Kantakuci is, aki „életének hanyatlásán világát megunva s az emberi bolondságot sem nevetve, sem követve, dolgai között magánosságában motozott". Mint ahogy Krasicki az ifjú, világot járó, majd a lengyel valósággal keservesen szembesülő Mikołaj Doświadczyński életútjába saját tapasztalatait, a szarmatizmust és az elmaradottságot gúnyoló felvilágosodott gondolkodó életelveit is beleírta. Krasicki kevésbé feltárulkozó művet vetett papírra, mint a tárgyias önéletrajzot fogalmazó Obradović, nem önmagának alkotott, mint Bessenyei, mégis, regényeiben

46. Baumann, Gerhardt: *Goethe. Dauer im Wechsel.* München, 1977. 81.

arra a deisztikus álláspontra ismerünk, amelyek az övéi, a papi karriert befutó, nagyon is világias gondolkodású és reformpárti értelmiségiéi. A felvilágosodás eszményi embertípusát rajzolja meg Krasicki: „Az asztalnok úr nem csupán serény és jó gazda, a rábízottak gondviselője, mintaszerű, gondos férj és szerető apa, hanem felvilágosult földesúr, tanult és olvasott férfi is, aki a könyveknek nagy jelentőséget tulajdonít."[47] Krasicki, Bessenyei, Obradović és Bajza esetében az önéletrajzi elemek áttétel nélkül való megjelenése következik abból a sajátosságból, amely a szorosabb értelemben vett biográfia és a tágabb értelemben vett regény közötti szoros kapcsolatban nyilvánult meg.

S itt kitérőt kell tennünk. Az európai és a kelet-közép-európai történetírás a 18. század második felében szívesen foglalkozott a kiemelkedő egyéniségek, pl. az uralkodók életrajzával. A voltaire-i típusú felvilágosodott klasszicista eposz ennek a fajta egyéniség-megjelenítésnek a szolgálatában állt. Mario Praz[48] figyelmeztetett arra, hogy a 18. század jelentős részben Plutarchos szemén keresztül látta az antikvitást. Plutarchos pedig biográfiát író történész volt, az emberi jellemek poétája, általa a történelem az arcképcsarnok festésének aspektusán át jelenik meg. A 18. század Plutarchosa nem Caesar, Nagy Sándor vagy Aemilius Paulus győzelmeinek történetírója, a portréfestő sokkal inkább Brutus, Cato, Demosthenes, Phocion alakját tette halhatatlanná...

Állandó utalás az ihlető antikvitásra, a jelenkor plutarchosi (szellemű) értelmezésére: ez is — ha nem mindig közvetlenül, olykor a regények szövetében, de feltétlenül a regényírók műveltségében, iskolázottságában — hozzájárul a regények eszmeiségéhez, irányultságához. Ez az életrajzi és önéletrajzi mozzanat azonban ritkán realizálódik a lírizáltságban. A lírizálás lényegileg ellenkezik az uralkodó esztétikai felfogással, amely tiltotta a különnemű elemek vegyítését a viszonylag pontos határokkal és érvényességi körrel rendelkező műfajokban. A klasszicista alapozottságú regényekbe amúgy sem illett az a fajta líraiság, amely a szentimentális regények egyik megkülönböztető sajátossága. A líraiság ugyanis nem szerves része, struktúraformáló eleme ezeknek a korai regényeknek, hanem „kívülről" bevitt tényező, amely gátolni látszik a cselekményességet, és ezzel éppen regényformájától és jellegétől foszthatja meg. Mert igaz ugyan, hogy a népkönyvek naiv cselekményességétől, túl fordulatos eseményeitől tartózkodnak a klaszszicista poétikákat valamilyen módon követő regényíróink, és regényeikben jelentős teret kap a meditáció, olykor a bölcseleti traktátus, a cselekményhez azonban (a *Pan Podstoli*-tól eltekintve) ragaszkodnak; és ahhoz is, hogy a cselekmény külső események sorjázásában realizálódjék. Távolról idelátszik Fielding, Defoe példája, közelebbről a Zadigé, A vademberé, a Candideé: ezt a tényt úgy kell értékelnünk, mint a kelet-közép-európai regényírók törekvését a terjedelmesebb prózai epika kialakítására. Hazai hagyományra alig támaszkodhatott a lengyel, a magyar, a szerb vagy a szlovák író; aki a hosszabb népies ihletésű verses epikától, a ponyvaszerű történetektől jórészt idegesen fordult el. Viszont szüksége volt olyan, olvasmányosnak

47. Libera: i. m. 78.
48. Praz, Mario: *On neoclassicism*. London, 1959. 98.

tartott, a didakszist könnyen elbíró, számos élethelyzetet ábrázoló műfajra, amellyel az időszerű kérdéseket épp úgy meg tudta szólaltatni, mint ahogy hangot tudott adni saját kétségeinek. Ezt lelte meg a regényben, miután több műfajt megpróbált. Ne feledjük: Bessenyei, Bajza, Obradović, Krasicki számára *nem a regény az egyedüli műfaj*. Főleg Krasicki az, aki az epikának és a lírának számos változatával kísérletezett, nem egy olyannal, amely tematikai vagy ábrázolásbeli rokonságban áll regényeivel (didaktikus mese, szatíra, heroiko-komikus eposz stb.). Bessenyei előbb bölcseleti dolgozataiban, tragédiákban, eposzban vetette papírra a *Tariménes utazása* főbb gondolatait. Obradović műfaji érdeklődése kiterjedt a mesékre, a lírai versekre, az elmélkedésekre. Bajza irodalmi termése látszik a legsoványabbnak; a szlovák irodalomban úttörő jelentőségű epigrammái, valamint regényénél később keletkezett vitairatai között mérhetjük ki irodalmi pályáját, amelyből magános csúcsként emelkedik ki regénye.

Ami a szentimentális regényeket illeti: a fordítások nagy száma mellett feltűnő, hogy az „intimszféra" megnövekedett jelentőséghez jut. Míg a felvilágosodott klasszicista regényekben az egyén fejlődése, nevelhetősége, egy akár utópisztikusnak is tartott mintaállam vagy mintagazdaság egyént és közösséget formáló jellege a lényeges, és a jól elrendezettség ama bölcs hierarchiának is következménye, amely a társadalmi erőket egyensúlyban tartja, addig a szentimentális regényekben ez az egyensúly felborulni látszik, az előbb említett hierarchiának inkább az egyéniség mozgásterét leszűkítő vonásai bukkannak elő. Ennek következtében a felvilágosodott klasszicista regény több szintű: bölcseleti jellegű, szatirikus, olykor érzelmes is, a szentimentális regényekből hiányzik az előbbi regények gondolatiságát kifejező reflexív eleme, jórészt hiányzik a szatirikus vagy a groteszk nyelvi réteg, és csupán az érzelmes történetet meditációval elegyítő regényfolyam nyelvi megoldásaival találkozhatunk, s ezek többnyire lágyabb, oldottabb és lírizáltabb formációk.[49]

49. A jelen dolgozat egy terjedelmesebb, szintetikus munka része. A kelet-közép-európai irodalmak összesítő vizsgálatát kísérli meg. Az elemzésre kerülő periódus időhatárai: kb. 1760/70—1810/20. Ezt a korszakot részben az általunk korstílusnak tartott klasszicizmus (illetve: klasszicizmusok), részben a klasszicista műfaji formációk felől igyekszünk áttekinteni. A klasszicizmust, változatait itt és a följebb jelzett terjedelmesebb munkában nagyrészt Szauder József: *Az Estve és az Álom. Felvilágosodás és klasszicizmus.* Budapest 1970. könyve alapján tárgyalom, bár — tekintve, hogy nem pusztán a magyar, hanem általában a kelet-közép-európai irodalmakról szólok — némileg módosítva adom majd a meghatározásokat. Ezeket ebben a munkában azért nem tartottam szükségesnek, mert célom csupán a regény és a klasszicizmus szembesítése volt; így a regényekben föllelhető klasszicista, illetve klasszicista változatokat igyekeztem regisztrálni. Másra nem is igen jutott hely.

К ФОРМИРОВАНИЮ ПОВЕСТИ В ЦЕНТРАЛЬНО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

И. ФРИД

Автор статьи публикует одну из глав своей более обширной работы. Цель всей работы изучать при помощи подхода под аспектом истории стиля литературы Центрально-Восточной Европы во второй половине XVIII века и в первые десятилетия XIX века. До сих пор опубликованные части показали изменения отдельных жанров (например оды) или же попытались определить главные художественные направления данной эпохи.

В данном случае автор пишет о формировании повести. Он устанавливает, что оно произошло в конце XVIII века. Автор прослеживает формирование повести в четырёх литературах: во венгерской, польской, сербской и словацкой. В зоне Центрально-Восточной Европы большей частью отсутствовали те социологические условия, которые сделали возможным развитие французской, английской и немецкой повестей. Нельзя даже говорить о таких, написанных на высшем уровне (и в изяшнем стиле) повестях, как в упомянутых западных литературах. Невзирая на популярные повести, предназначенные на развлечение публики, по сути дела только несколько выдающихся произведений показывает, что в литературах Центрально-Восточной Европы тоже требовалось освоение жанра повести. Автор анализирует произведения следующих писателей: в польской литературе повести И. Красицкого „Похождения Николая Досвядчинского“ и „Пан Подстоли“, в словацкой литературе повесть Й. И. Байзы „Приключения и опыты молодого Рэне“, во венгерской литературе повесть Дьёрдья Бешенеи „Путешествие Таримена“ а в сербской литературе „Жизнь и приключения Дмитрия Обрадовича, нареченного в монашестве Досифеем.“ Автор доказывает, что ни одна из повестей или же произведений такого рода не может причислиться к принятым категориям жанров, но они главным образом синтетизируют индивидуальным образом многочисленные поуки французских и немецких повестей. Таким образом в автором анализированных произведениях можно найти элементы из повестей вроде путешествия, пикареска, воспитания и утопии.

Автор противопостовляет эти разновидности повестей тезисам учебников классицизма по литературным жанрам, вернее их тезисам, относящимся к повести и констатирует, что они могут быть причислены к кругу просвещённого классицизма.

Кроме этого автор показывает на то, что относительно рано появляются вертериады, сентиментальные романы, которые представляют другой тип развития повести. В этом случае польская, венгерская и сербская литературы дают примеры.

Теория повести была наиболее выработана в самой дифференцированной литературе данной зоны, то есть в польской; в то время, как врядли можно найти рассуждения о теории повести в других литературах (наиболее ещё во венгерской литературе).

Új Magyar Múzeum

MIKLÓSSY JÁNOS

A „szemle" típusú lap igénye

A művelt olvasóközönség, a korszerű tudományosság eredményei iránt érdekkel bíró, literátus értelmiség színvonalas, szakmai nehezékektől mégis óvott tájékoztatását, a *revü* — szóhasználatunkban honosabbá vált megfelelőjén: a *szemle* — tartotta feladatának. Betekintést nyújtani forgatóinak az európai és hazai tudományos élet „laboratóriumaiba", avatottan tudósítani sikereiről, és természetesen a modern polgári tudományosság realista-racionalista szellemében, osztozni problémáiban. Útmutatással szolgálni a szaktudósnak is, védve egyben a tudományok nagyfokú differenciálódása ártalmaitól, a szakbarbárságtól például. A laptípus az 1840—1860-as évek idején éli virágkorát. Az önmagukon belül is szakágazatok sokaságára bomló társadalom- és természettudományok ilyen igényű, *enciklopédikus jellegű* áttekintése a XIX. század végén már csaknem lehetetlen.

A szemle (revü) — helyesen értelmezve sajtóbeli szerepét — átmenetet képez a napilap és a szakfolyóirat között. Közbülső jelenségként kell értelmeznünk — a fentiek okán — közleményeit is, a hírlapi cikk és a monográfia, a bírálat és az értekezés között. Reprezentatív műfaja éppen ezért az *esszé*, és a tudományos érték a vonzó előadásmóddal, a művészi stílussal együtt válik követelménnyé a közlésre számító írások irányában.

Klasszikus hazája Anglia, Franciaország. A közép-európai, hazai honosítók előtt az „angol évnegyedes reviewk" és francia társaik, az *Edinburgh Review*, a *Revue des deux Mondes* példája lebeg, „melyek legújabb számai Franciaországban és Angliában a kereskedő, földbirtokos, bankár s legvilágibb salonok hölgyeinek asztalán nem hiányzanak".

*

A keletkezésekor támadt és egész pályafutása során hangoztatott elvárások, tényleges teljesítménye és a működése fölött időről időre tartott türelmetlen önvizsgálatai, mindegyre újuló igénye a *másképpen* iránt — utalják revükísérleteink sorába az *Új Magyar Múzeum*ot.

„Válasszák — javasolja indulását megelőzőn a folyóirat irányítóinak a *Magyar Hírlap* szemleírója — a hatásnak legbiztosabb útját, s ez: mi még tudományos folyóiratainkban eddigelé meg nem kísértetett — a népszerű modor... tudományos folyóirat létezése mellett mindig élénk óhajtás nyilat-

kozott a közönségben, mi világos ujjmutatás arra, hogy ezen iratoknál egyedül a külső ruha iránt hiányzott a rokonszenv" (1850. szept. 12.).

Felelős szerkesztőjeként Toldy Ferencet tünteti fel az új orgánum, a munkában-felelősségben véle osztozók csoportjában Érdy János, Hunfalvy Pál, Jerney János, Lugossy József, Lukács Móric, Pauler Tivadar, Reguly Antal, Repiczky János, Szontagh Gusztáv, Wenzel Gusztáv nevei olvashatók.

„Mi most — írja Révész Imrének az alapítók között előszámlált Lugossy József — egy, a Tudománytárt, Athenaeumot, Figyelmezőt egy summában pótolandó folyóirat kiadására egyesültünk 12-en."

A modern szellemiség kisugárzó és felvevő antennájává, szemlévé folyóirat csak úgy válhat a 19. század derekán — az *Új Magyar Múzeum* indulása idején —, ha szerkesztősége és munkatársai magukévá teszik a társadalom és a természet törvényszerűségei feltárására irányuló tudományos munka metodikai követelményeit, levonva egyszersmind azok politikai, társadalmi, filozófiai következményeit, s abbéli szándékukat a lap szerkesztésében, közlendői válogatásában is következetesen végrehajtják. Azaz: fenntartások nélkül vállalják a polgári törekvések szolgálatát.

Biztosíték-e a fentiekre a folyóirat szerkesztésére egybesereglettek eddigi tudományos, közírói tevékenysége, világszemlélete? Kedvez-e az idő (az európai forradalmak vérbefojtására következő esztendőben vagyunk, idehaza stabilizálódni látszik a nyílt önkényuralom) egy ilyen igényű és irányú elgondolás sikeres véghezvitelére?

Történetének első szakasza (1850—1853)

Hunfalvy Pál prológusa

Adottak a modern szellemiség közvetítésére vállalkozó orgánum, szemle lehetőségei; legalábbis Hunfalvy Pál *Igaz aranybulla* című tanulmánya olvastán (ez a munka az 1850. okt. 1-én induló Múzeum első közleménye) erre következtethetünk. Ő maga ugyan váltig tiltakozott ellene, főként a klerikális *Religio* kisszerű, személyeskedő disputái következményeként, hogy cikkét az *Új Magyar Múzeum*, s még kevésbé az *Akadémia program-sugalmazó írásaként* vegyék; mégis — napirendre tűzött kérdései okán is — Hunfalvy Pál művét kell mind az *Új Magyar Múzeum*, mind éledő tudományos világunk prológusának tekintenünk. Ezt a nagyvonalú, szellemi életünk egészét átfogó tudomány-politikai tervezetet találóan nevezi újabb történetkutatásunk (R. Várkonyi Ágnes) Kemény Zsigmond *Forradalom után*ja népies-polgári irányú ellenpárjának, a népies irányzat történetszemléleti programjára is ráismerve benne.

Miért ne hinnők a tudós szerzőnek, hogy (szavaival élve): írta munkáját, midőn biztatásra volt szüksége, s beadta a Múzeumnak, vélvén: mások is szorulnak biztatásra. Mennyire jelenvalóként élt kora magyar valóságában — mindez csak azt mutatja — s milyen vájt füllel szűrte ki abból tudományos életünk soron következő problémáit, feladatait. Mint kezdő láncszemhez fűződnek írásához az *Új Magyar Múzeum* sorjázó tanulmányai, támadó vitái, mintegy az elmondottakat igazolandó.

Az értekezés írója, a polgári rend, mégpedig annak *plebejus útja* mellett foglal állást. A parasztság felső rétegeinek, a bérből élőknek, értelmiségieknek, kézműveseknek — Vajda János, a másik plebejus-demokrata meghatározását kölcsönözve — a „szegényebb középrendnek" szánja a kapitalizálódó Magyarországon a vezető szerepet. Egyetlen lehetőségünk — véleménye szerint — az iparosodás, jövőnk ezen áll vagy bukik.

A természettudományoknak jelentőségükhöz méltó térnyerésében, a társadalomtudományok valóságfeltáró, realista tendenciái erősítésében, az ismeretterjesztés szervezetté és demokratikussá tételében jelöli meg tudományos életünk polgári követelményekhez alkalmazkodó átformálását. Szűkebb szakmai környezete és önmaga számára pedig őstörténet- és eredetkutatásunk *tudományos alapokra* helyzését tűzi ki célul.

Gondolkodása nem ment idealista-romantikus szemléleti elemektől (a gondviselés szerepének hangsúlyozása, a nemesség történeti jelentőségének túlbecsülése, az ún. egyezményes filozófia sajátos magyar „produktumként" kezelése) domináns jegyei azonban mégis a polgári fejlődés irányába mutatók. A *Religio* debattere nem is késlekedik a 18. századi „álbölcsesség" szülöttének minősíteni Hunfalvy tanulmányát (1850. nov. 25., 1851. febr. 13., febr. 16.).

A „Tudomány, magyar tudós"-vita

A Hunfalvy tanulmánya-vágta mederben — ha reá nem is hivatkozva — örvénylik az az *Új Magyar Múzeum* hasábjain kirobbant vita, amely a kapitalista átalakulás útját vállaló magyar tudományosság fejlődésének irányát, aspektusát, elkövetkező feladatait hivatott tisztázni. *Tudomány, magyar tudós* c. cikkében (1851. ápr. 1.) *Szontagh* Gusztáv, az „egyezményes filozófia" egyik teoretikusa két probléma köré csoportosítja mondandóját. Magyarországon a tudós névnek nincs tekintélye, hírlapi vitákban olykor pejoratív értelemben sem átallják használni (program-nyilatkozatából még az *Új Magyar Múzeum* is törölte a „tudós" szót — néhány munkatársa kívánságára). Az alkalmazott és természettudományoknak — s ez tanulmánya második tétele — tudományos életünkben az eddiginél jóval nagyobb, vezető szerepet kell biztosítanunk.

A tudomány becsét — értelmezésében — életrevalósága, igazsága feltételezi. Irányítója csak a tapasztalás, az elemző gondolkodás lehet, az érzelmek kizárásával. Ezek — legnemesebb szándékaik esetén is — könnyen válhatnak „holdkóros visiok" okozóivá, *Horvát* István vagy Jan *Kollár* „történetírása" elrettentő példái. A „productív" és „inproductív" minősítést nyert tudományok első csoportjába a „reálismereteket" közvetítőket, a természettudományokat sorolja, mint a haza függetlenségének, jólétének biztosítékait. A második kategóriába utalt humaniórák, művészetek „némileg a szellemi fényűzés" tárgyaiként tekinthetők.

Toldy fonákjáról látja a Szontagh által elmondottakat (*Ismét: tudomány, magyar tudós.* 1851. jún. 1.). A művészetek, a humaniórák a felsőbb rendűek, *emberré* válásunk feltételei; a reáliák ezek szolgái, mint *állatot* hivatottak fenntartani az embert. Elgondolkoztató, taktikai jellegű ellen-

vetése: időszerű-e éppen most — az abszolutizmus körülményei között — a társadalomtudományokat, a művészetet „szellemi fényűzéssé" lefokozni, midőn a nemzeti öntudat védelmére mindinkább az irodalom, művészetek (s a velük foglalkozó tudományok) látszanak *egyetlen* járható útként?

A másik — az előbbivel sok szálon összefüggő ellenérve — *szemléleti jellegű*, a történetírás céljával kapcsolatos. A történettudománynak — véli Szontaghgal szemben — más feladata is van, mint a valóság racionalista szempontú feltárása, éspedig „a nemzeti érzelem és öntudat költése, táplálása és erősítése". Toldy — műve tanulsága szerint — az utóbbit tekintette feladatának. Önkényuralmi viszonyaink mindenesetre hatásos díszletül szolgálnak állításaihoz, hátha még történelmünk haladó vonala kibontásával, mint a nemzeti tudat megújító forrásával fejelné meg érveit. De: Toldy nem emellett száll síkra. Konzervatív-romantikus szemlélete később — *Thaly* Kálmán közreműködésével — a nemesi-nacionalista történetírás, a Szontagh Gusztáv aggodalmát igazoló „holdkóros visio"-k szálláscsinálójává vált.

Vitájuk a természet- és társadalomtudományok szerepéről, értékéről, része annak a 19. század első évtizedeitől Európa-szerte indult folyamatnak, amely a két tudományágazat szakadását eredményezi majd, megbénítva a művelőik közötti sokoldalú együttműködést. A természettudományok lendületes fejlődése döntő szerepet játszott a polgári rend létrejöttében. Előkészítője mind a termelőerők fejlődése terén, mind a társadalmi tudat síkján a feudális életforma felbomlásának. A 18. és 19. század nagyarányú felfedezései következtében empirikus tudományból mindinkább elméleti tudománnyá előlépő természettudományok kivívták maguknak relatív függetlenségüket is.

Ezzel szemben a náluknál összességükben később kibontakozó társadalomtudományoknak a puszta léte is vitákat gerjesztett. Tudományoknak tekinthetők-e egyáltalán jelenlegi alakjukban, ezek a mindenkori uralkodó osztályok társadalmi nyomásának jobban kitett, a valóság tudományos feltárásában és értelmezésében tehát inkább gátolt diszciplínák, vagy csupán bizonytalan kimenetelű kísérleteknek? (E fenntartások sok helyütt nyelvi és tudományszervezeti síkon is kifejezésre jutottak. Az angol *science*, tudomány szó az angolszász világban kizárólag a természettudományokat jelöli. A Francia Akadémia a művészetek, a társadalomtudomány ápolására létesült, a természettudományok működését külön testület a Francia *Tudományos* Akadémia irányítja.)

Toldy ellenében Szontagh véleményét osztja a probléma nemzetközi irodalmát is jól ismerő, érveitől felvértezett *Nendtvich* Károly (*Még egyszer: tudomány és magyar tudós.* 1851. okt. 1.). Nincs értelme — szögezi le — a rangsorolásnak. Minden, az ember szellemét művelő tudomány — hasznos. Szélesre szabott, autentikus képet ád művelődésünk, tudományos életünk, iskoláink helyzetéről, s ez a kép — irodalmunkat és a társadalomtudományok néhány szakát nem számítva — lesújtó. Végső következtetése: az idő — rendjénvalóan — a természettudományoknak kedvez. „A humanistikus tudományok *egy* lépcsőt alkotnak az emberi művelődésben, melytől tovább és *magasabb* fokon egyedül a természettudományok emelhetnek."

A tudós társadalmi megbecsülésének Szontagh felvetette problémájáról az a véleménye: az a társadalom tiszteletére csak úgy számíthat, „ha tudománya az életre hat, azt közölni tudja mással, kiárasztani a népbe, a világba".

Toldy Nendtvichhel is vitába száll (*Nyílt válasz dr. Nendtvich Károlyhoz. A szélsőségek közletétére.* 1851. okt. 1.), de az előbbinél méltóbb módon. Igaz, Nendtvich írása is felette áll Szontagh találó megállapításait sokszor bántó egyoldalúsággal, helyenként naivitással diszkreditáló elmélkedéseinek. Őt — úgy mond —, aki munkássága nem kis részét művelésükre fordította, fölösleges a reáliák fontosságára figyelmeztetni. Ám abban kételkedik, hogy önmagukban csak azok nyújtanák a műveltség legmagasabb fokára feljutás lehetőségét. A társadalmi valóság feltárása, jövőjét igazító törvényei megállapítása, amelyhez a társadalomtudományok szolgáltathatnak segítséget, mellőzhetőbb tárgyai-e a tudomány vizsgálódásainak? Nem beszélve az irodalom produkálta komplex teljesítményről a mindenkori társadalmi valóság megismerése területén („Homér, igen is, számtalanokat elragad szépségeivel: de becse nem egyedül szorosan úgy nevezett szépségeiben fekszik, melyek e számtalanokat elragadják, hanem azon világ öszves és egészletes visszatükrözésében, melyben alakjai élnek és mozognak. Azért vontak ki historiát, geographiát, mythologiát, psychologiát, műelméletet, physikát belőle.").

Toldy egyik vitapartnerei módszerére és szemléletére alkalmazott megjegyzése, már itt súrolja a denunciálás tényét, később pedig egyértelművé válik vele. „Feladásom az ő [Szontagh] köznapi materializmusának kitüntetése volt" — írja Nendtvichnek válaszolva, majd most már mindkettejük mellének szegezve: „Csalódnak a materialisták (így kell neveznünk itt azokat, kik a természettudományok tárgyainak csak az *anyagi* természetet ismerik el)." Tudományos publicisztikánkban — figyelmeztet a szakirodalom — itt jelentkezik először az a később történetszemléleti fejtegetéseinkben eléggé általánossá vált, tudománytalan minősítés, amely a természettudományos szemléletet a mechanikus materializmus szinonimájaként tartja számon, a probléma megközelítéseiben vele élőt pedig a politikailag megbízhatatlan gyanújával szeplősíti. Ezért Szontagh még a Toldy válaszát tartalmazó számban tiltakozást jelent be e minősítés ellen (*A Múzeum tárcája*), nem különben Nendtvich (*A természettudományok studiumáról.* UMM 1853).

Nem rokonszenvesek a szerkesztő vitamódszerei sem. Szontagh viszontválaszát (*Eszmecsere Toldy Ferenc és Wenzel Gusztáv társaimmal.* UMM 1851. szept. 1.) „polemizáló" lábjegyzeteivel látja el, s ez a szerkesztői eljárás, főleg ha hangnemét-színvonalát vesszük tekintetbe — enyhén szólva — méltatlan mind a Múzeum, mind Toldy presztízséhez.

Polémiájuk sok szálon egzisztál tovább az ötvenes évek tudományos vitatkozásaiban s nem állapodik meg az orgánum nyújtotta keretek között (hasonlóan a Múzeum más közleményeihez, például az ismét csak Szontagh provokálta „magyarok eredete" vitához). Az ötvenes évek magyar tudományosságát foglalkoztató csaknem valamennyi kérdés felsejlik benne, háttérként a lendítő-visszahúzó erők-érvek körvonalaival. Mindenekelőtt ügyetlen probléma-exponálásában. Humaniórák-reáliák, mint átellenes partok,

miként Szontaghnál olvasható. A természettudományok, illetőleg a művelésük nyomán formálódó gondolkodásmód jelentőségének fel nem ismerésében, sőt megbélyegzésében, amire Toldytól kapunk példát.

S nem hat a kívánt irányba Nendtvich hozzászólása sem. Az évtized legkorszerűbben gondolkodó magyarjai között kell számontartanunk őt. Olvasmányosan megírt cikkei, európai szintű tájékozódása miatt hervadhatatlanok érdemei a tudomány-népszerűsítés területén is. Mégis: a természettudományok epochális felfedezéseitől méltán megmámorosodott tudós irodalmat, társadalomtudományokat leminősítő megállapításai a nálánál nagyobbrészt korszerűtlenebb tudomány-szemléleti elveket képviselő Toldy számára szolgáltattak hatásos ellenérveket. A századközép természettudósa nézőpontjának jellemző jegyei érhetők már tetten Nendtvich fejtegetéseiben. A rohamos specializálódás látóhatárt beszűkítő következményei.

Tudományos életünk egyetlen bázisaként

De: volt a Múzeumnak indulását követően egy, a szemletípusú lap létrehozásánál — az adott helyzetben mindenképpen — fontosabbnak tűnő, s azt mintegy akadályozni látszó feladata is. A kallódó erők összefogása. Mozgásba hozni „halottas dermedtéből" tudományos életünket. Egyáltalán: fórumot teremteni tudományosságunk számára (a Kisfaludy Társaság nem működhetik. Az Akadémiát állandó létbizonytalanság veszélyezteti, csak kisgyűléseket tarthat, új tagokat nem választhat). Az erők ilyen jellegű koncentrációja viszont kizár mindenfajta, főként szemléleti alapon történő szelekciót.

Beszédes példa e „koalíciós" koncepcióra már az alapítók névsora is, a tanulmányaikat, közleményeiket a Múzeumban közreadóké nem különben. A tizenkéttagú alapítótestületből, szerkesztőségből *Érdy* János, *Jerney* János, *Lugossy* József. *Pauler* Tivadar, *Szilasy* János minősítése egyértelmű: valamennyien a konzervatív színezetű politikai, filozófiai, tudományos nézetek képviselői. A korszerű tájékozódású *Reguly*, *Repiczky* kibontakozását, befolyásoló szerepét, egyre súlyosbodó betegségük hátráltatja. *Hunfalvy* Pál és *Lukács* Móric a realista tudományszemlélet elkötelezettjei (Lukács Eötvössel, Szalayval, Treforttal együtt első revü-kísérletünk, az 1840-ben létesült, rövid életű *Budapesti Szemle* egyik szerkesztője). Némi fenntartással hozzájuk sorolható *Szontagh* Gusztáv és elvei alapján *Wenzel* Gusztáv is. Utóbbi tudományos működésének ugyan külön pikantériája, hogy a hun—magyar rokonság feudális eredetű fikciójához érveket — a realista történetírás metodikai megközelítéseit felhasználva — éppen az *Új Magyar Múzeum*ba írt tanulmányaiban szállít, megújuló történetírásunk atyamesterévé *Horvát* Istvánt avatva. A polgári igényű tudományosság hadállásait erősíti a Múzeum szerkesztőségében *Nendtvich* Károly 1851 októberétől feltűnő neve.

Kérdés: *milyen mértékű lehetett a modern tudományos törekvések reprezentánsainak szerepe a folyóirat nézőpontja kimunkálásában?* Egyáltalán: érvényesült-e befolyásuk a felelős szerkesztő, *Toldy* Ferenc elgondolásában? Jelenlegi ismereteink hiányosabbak annál, hogy feltett kérdéseinkre megfellebbezhetetlen válaszokat adhassunk.

A *Hunfalvy* Pál fogalmazta szándékok és elképzelések a Múzeum több tanulmányában és vitájában fodrozódnak tovább az elkövetkező években. Igaz, ő a tudományos életünk küszöbére tolult igényeket foglalta szavakba. *Szontagh* vitákra sarkalló szelleme is ott kísért, amíg Toldy a szó szoros értelmében el nem marja a laptól (l. Szontagh *Nyilatkozatát*, 1851. okt.1.). 1850—51-es rendkívül aktív közreműködése ezután abbamarad, illetve esetlegessé válik. *Wenzel* Gusztáv Múzeum-béli szereplése ezekben az esztendőkben minimális, s jóllehet akarata ellenére, a konzervatív szellemiség elgondolásait támogató, amelynek szószólói nemcsak a szerkesztőbizottságban, de a publikálók együttesében is szép számban fellelhetők.

És: az új és régi, a korszerű és konzervatív szemléletek mérkőzésének színterévé vált orgánum egymás ellen felvonuló frontjai melyikében kell keresnünk a felelős szerkesztőt, Toldy Ferencet? Sommásan fogalmazva: a polgári tudományosság ellen tábort ütők sorában. Avagy: lehet-e másként minősíteni azt az engesztelhetetlen küzdelmét a — tőle „materialistának" bélyegzett — természettudományi szempontú társadalomtudományi vizsgálódás ellen, amelyet egész szerkesztői működése során folytatott), s amely — végeredményben — megpecsételte az *Új Magyar Múzeum* sorsának alakulását is?

Az *Athenaeum*ot, reformkori szellemi életünk e rendkívüli hatású orgánumát Vörösmartyval, Bajzával 1837-ben együttesen alapító Toldy, a negyvenes évektől nem követi *Kossuth* iránya felé forduló szerkesztőtársait. Számára *Széchenyi* „Kelet népe óta a forradalomig megjelent írásai képezik a magyar állam- és életbölcsesség legmagasabb termékeit". Az Akadémia 1848. márc. 20-i rendkívüli ülésének történelmi jelentőségű határozatairól (országos intézménnyé válni, rendes évi dotációval, mellőzve ezzel az Igazgatótanács és az alapítók terhes befolyását) imígyen tudósítja Széchenyit: „És így Kegyelmes Uram, egy kis revolutio az Akadémiában is. De adja Isten, ez irány nem fog sokáig tartani."

Mindezek olvastán, nem meglepő azt állítanunk: Toldyt forradalmunk vérbefojtása tulajdonképpen közömbösen érintette. Sőt: úgy érzi, most érkezett el az ő ideje! Életre keltőjévé s egyben irányítójává lenni tudományos életünknek. Mindehhez szorgalmasan gyűjti a kulcspozíciókat. Titkára az Akadémiának (1835-től), igazgatója az Egyetemi Könyvtárnak (1846-tól), „titoknokként" szerkeszti az *Akadémiai Értesítő*t, 1850-ben az esztétika és az irodalom tanára lesz a pesti egyetemen és létrehozza az *Új Magyar Múzeum*ot. Ellene, nélküle nem, csak vele — erről a színtéren maradni vágyó, minden rendű-rangú és világszemléletű tudósunknak hamarosan meg kell győződnie, legyen bár rokon — vagy ellenszenves számára Toldy személye.

A szerkesztő kétségtelenül kiváló diplomáciai érzékkel megáldott tudománypolitikus és nincs híjával a szervezőkészségnek sem. Tudományszemléleti elvei felől már az első viták elhangzása után nem lehetnek kétségeink, mégsem zárkózik el a vele ellentétes nézeteket vallók írásai közreadása elől sem (főként a Múzeum működésének első szakaszában). Nem vitás, hogy a magyar tudományosság érdekeinek szolgálata készteti erre (másrészt természetesen saját tudományos presztízsének növelése is).

S óvatosságra int, hogy nem dőlt még el nálunk a ki kit győz le kérdése. Azaz: milyen irányba mozdul tovább tudományosságunk? A társadalom-

tudományi-történeti diszciplínák terén ez évtizedben érnek be, rendszereződnek a reformkori polgári tendenciájú kezdemények, s most tudatosodnak közvéleményünkben a maguk teljességében azok a korszakalkotó eredmények is, amelyeket a természettudományok értek el a század első felében.

Óvatos a szerkesztő a vitapartnereivel: nem csak politikai, de tudományos súlyuk is mérce szemében. Hunfalvy Pállal szemben, noha gyökeresen más tudomány-szemléleti elveket vall, sohasem kezd polémiát. De nem folytat olyan alpári hangnemű vitát Nendtvichhel sem mint Szontagh Gusztávval.

Az ifjabb generáció demokrata gondolkodású tudósait felháborítja Toldy arisztokratikus magatartása, az idősebbek, középszerűbbek favorizálása a többet ígérő fiatal tehetségekkel szemben, akiktől támogatás esetén viszont engedelmességet vár. Feudális színezetű hajbókolása az egyházi és világi méltóságok előtt. Továbbá az a szembeszökő tény, hogy mit sem tesz egy szélesebb alapokon nyugvó olvasótábor megteremtésére.

Lapozgatva a Múzeum első korszakának sorjázó számait, ügyelve a folyóiratra tett megjegyzésekre, akaratlanul tolakszik elő a kérdés: mi a szerkesztő szerepe abban, hogy ezek az évek színvonalban, tematikában az orgánum leggazdagabb esztendei, működésének mindenképpen kiemelkedő szakasza? Nem a körülmények kényszerítő ereje járt-e pusztán Toldy kezére, hiszen a Múzeum a tudományos megnyilatkozás úgyszólván egyetlen lehetősége? Nemcsak szakfolyóiratok nincsenek, de még a napilapok, a közművelődési orgánumok, az irodalmi jellegű folyóiratok is hiányoznak, illetőleg korlátozott mértékben állnak csupán a tudományos publikáció, a tudomány-népszerűsítő írások rendelkezésére. Ellentétben az 1853-mal kezdődő időszakkal, amikor az említett témák számára szívesen nyitnak teret az egyébként is gyarapodó számban levő hírlapok, folyóiratok, ám ekkor már a Múzeum második korszakához közeledünk.

A társadalomtudományi és történeti diszciplínák aránya, értéke

Programja a *társadalomtudományi-történeti tematika primátusa* mellett kötelezi el magát („havi közlönyt nyújtunk a tudós közlekedésnek, melly a tudományok s szépművészetek minden ágaira, főleg mégis a történetre, ország- s népismeretre, régiség és széptudományra, irodalom és nyelvre terjeszkedik ki, különösb tekintettel hazánkra"). Helyet biztosít természetesen — főként működése első szakaszában — a természettudomány közleményeinek is. Jelenlétük (s erről a későbbiekben még szó lesz) főként minőségi értelemben nem lebecsülendő, és példája egyben az egyes ágazatok jeles hazai képviselői korszerű tájékozódásának és probléma-érzékenységének.

A társadalmi valóság megismerésére irányuló polgári tendenciájú tudományos vizsgálatok, mindenekelőtt: a közgazdaságtudomány, a statisztika, a szociológia, illetve a történelmi-társadalmi változások okozóit, a társadalmi mozgás törvényszerűségeit nyomozó történettudomány eredményeire építenek. E diszciplínákban — jelzi az igények változtát a statisztikus *Konek* Sándor — „az első francia forradalom következtében a népélet viszonyai nyervén nagyobb fontosságot", azok mindenekelőtt „a népek társa-

dalmi viszonyaival kezdtek foglalkozni (...) a polgári szövetség társulati oldala, az egyes polgároknak az államtestület irányábani jogai, követelései és érdekei váltak a publicisticus dolgozatok kedves eszméjévé" (*A mathematikai iskola az államismében.* UMM. 1852. nov. 1.).

Ebből következően a Toldy lapjában írásaikkal jelentkező realista szemléletű történetírók a politikatörténettel szemben a *művelődéstörténeti témákat részesítik előnyben:* koronás fők, hadvezérek tettei helyett a nemzet, a nép minden napjait („A történelem haladása — figyelmeztet prológusában *Hunfalvy* Pál — keresztül megy ugyan a csatamezőkön, de amit útjában nemzetek díszeül s az emberiség birtokául összefűz s örökül szán a jövő nemzedéknek, az egyéb is mint harci hír; *az az anyag és szellem országában tett munkák eredménye*").

Történészeink (s a rokon szakágak képviselői) szinte töretlen lendülettel látnak munkához a forradalom vesztét követőn. Tanulmányaik, közleményeik uralják a *Múzeum* első évfolyamait (a *Történet s rokon* címszó gyűjti egybe a legtöbb munkát az orgánum éves mutatóiban!). A reformkor megélénkülő érdeklődése a történelemtudomány iránt az 1850-es években tetőződik, szinkronban a diszciplína hazai fellendülésével és kibontakozásával.

Új témaköröket, módszertani eljárásokat alakít ki, tudományágakat hoz létre, problémákat vet fel a kapitalizálódó magyar társadalom történettudományunk irányában támasztott elvárása. Historiográfusaink az 1850-es éveket tekintik minőségi, mennyiségi vonatkozásban egyaránt történettudományunk legtermékenyebb szakaszának. Nincs még évtized — állapítja meg R. Várkonyi Ágnes — történettudományunk históriájában, amikor ennyi átfogó történetszemléleti programot írtak volna. S a termés dandárja az *Új Magyar Múzeum* hasábjain nyert nyilvánosságot.

A „népélet viszonyai nyervén fontosságot", a hazai polgárosodás sajátosságai kerültek a vizsgálódás fókuszaiba: a mezővárosok problémái (*Hornyik János: Kecskemét viszonya a Kiskunsághoz.* UMM. 1853. 324—343., 442—449. l.). Az ipar- és a kereskedelem története, a céhek tevékenysége, a termelési viszonyok képezik középpontját Ráth Károly város- és tájtörténeti tanulmányainak (*Győr város története a tatárjárástól az Árpádok kihaltáig.* UMM 1852. júl. 1.; *Győr megye főispánjai Árpád s vegyes házukbeli királyaink alatt.* UMM, 1853. márc). A jobbágyság történetének megírásához a helynevek megfaggatása szolgáltat nélkülözhetetlen adatokat. Az *Új Magyar Múzeum* lapjain kisebb irodalom cseperedik az elmondottakat igazolandó (*Sz. G.: Levelezés.* UMM 1850—51. I. k. 168—171., *Szabó Károly: A magyar helynevekről.* 1851. ápr. 1., *Ráth Károly levele.* UMM 1853. 1. k. 639—640. l., *Toldy Ferenc: Felszólítás a magyar helyirati nevek ügyében.* UMM 1853. 2. k. 319—322. l.). A módszertani eljárás tisztázása mindenesetre Szabó Károly érdeme: ő a kisebb egységek, városok, tájak adatainak feldolgozását tekinti az országos gyűjtés, a történeti általánosítás sikerét előmozdítónak.

Az 1850-es évek felgerjedt történeti érdeklődése felett a *mi célból?* — tisztázása után mondhatunk ítéletet. Java történészeink gondolati mechanizmusa — mutat rá R. Várkonyi Ágnes — egybevág a pozitivisták metódusával, tehát a valóságfeltárás, a jelennek, jövőnek szóló cselekvési normák megállapításának igényével. Emellett azonban tovább élnek, sőt

újratermelődnek a konzervatív tendenciák is. „A nemzeti érzelem és öntudat költése, táplálása és erősítése" a történetírás feladata — olvashattuk Toldynál. Hogy a nemzeti tulajdonképpen nemesivé degradálódik, s idővel adaptálja és kiforgatja eredeti társadalomtörténeti mondandójából a népi forrásanyagot, az kevesek számára világos még. A „dicső múlt" emlékei az önkényuralom korában gyógyírként hatnak a sivár jelen megaláztatásaira.

Jó példa erre a *magyarok eredetéről* folytatott vita. Aktualitására már Hunfalvy Pál figyelmeztet (*Igaz aranyulla.* UMM 1850. okt. 1.). Az igény a polgári tudományosság oldaláról jelentkezik. Világviszonylatban is éppen a század közepén nyer sokat ígérő lendületet az őstársadalom történetének kutatása, az emberiség, a nemzetek eredetkérdésének tisztázása, elsősorban a régészet és az összehasonlító nyelvtudomány eredményei felhasználásával, mindenekelőtt *Morgan* és *Tylor* munkásságának köszönhetően. Szontagh Gusztáv követelése tehát — „historiát és nem mythologiát" — fölöttébb időszerű (*A magyarok eredete.* UMM 1850. nov. 1.).

Ám eredetkutatásunk — egyelőre — pontosan a Szontagh hirdette szándék ellenében halad. Sőt — úgy tetszik — a hun—magyar rokonság hipotézise, a „magyar nemzet erkölcsi felsőbbségének" feudális elmélete éppen az ötvenes években nyer „tudományos" megalapozást, méghozzá a polgári tudományosság módszerei felhasználásával — az *Új Magyar Múzeum* hasábjain (Toldy Ferenc: *A magyarok műveltségi állapotjai — kereszty énség felvétele előtt.* UMM 1850. okt. 1.; *Wenzel Gusztáv: Észmetöredékek a magyarok eredetéről.* UMM 1851. márc. 1., s náluknál is meggyőzőbben *Szabó* Károly javarészt a Múzeumban közreadott tanulmányaiban.)

Valamennyien a hun-monda néphagyományban fennmaradását vélik perdöntőnek (Szabó még a bizánci forrásokból is ezt olvassa ki), és nem ismerik fel a hun—magyar történet másodkézből való voltát. A szerencse is kezükre jár: 1856-ban jelenik meg Amadée *Thierry* Nyugat-Európa szerte nagy feltűnést keltett, résztanulmányaiban már korábban is ismert könyve, a *Histoire légendaire et traditionelle d'Attila.* Thierry a hun—magyar közös eredet mellett száll síkra.

„Idegenek", „a magyar nyelvet nem az anyatejjel szívták be" — kél a vád azok ellen, akik az összehasonlító nyelvészet eredményeire figyelve mind több kétellyel tekintenek a „mythologiát" nyújtók közleményeire. „Ezt tagadják a mi új magyarjaink" — jegyzi Arany János Thierry hun—magyar rokonságot bizonyító, idézett könyvének lapszélére, tanulságául egyszersmind annak: a vita érvei, indulatai kiléptek már a szaktudomány medréből (öt dráma választja hőséül az évtizedben a germánokon tipró Attilát, közöttük Vajda János 1857-ben bemutatott *Ildikó*ja. Arany is tempósan munkálkodik hun eposzán).

Nemzetközileg is napirenden levő problémafelvetésre nem a polgári tudományosság igényeinek megfelelő, tehát korszerűtlen válasz — sommázhatnók röviden az *Új Magyar Múzeum* eredetkérdéseinkről folytatott vitáját. A polémia a realista nézetek képviselőit tulajdonképpen készületlenül érte (lemaradásukat vitacikkében *Wenzel* szóvá is teszi). *Reguly* roppant méretű gyűjtő-kutató munkájának eredményei, őstörténeti kutatásaink irányának megszabói, még jórészt feldolgozatlanok. A kérdés akkori legjobb hazai ismerője, *Hunfalvy* Pál nem vesz részt a vitában. Ám egymást követő

tanulmányai — közöttük a Múzeumban közzé tett *Az altáji nyelvészetben nyilatkozó mozgalmak külföldön* (1854. ápr.) — bővülő érvanyagukkal egyenes utat képeznek 1876-ban publikált művének, a *Magyarország Ethnographiá*jának megállapításához: „a keresztyén német papok írták meg a hun—magyar atyafiságot s az úgynevezett hun—magyar históriát" (293. l.).

Az 1856-ban induló és az összehasonlító nyelvtudomány szócsövévé növekvő *Magyar Nyelvészet*, művelődéstörténeti szempontból örvenedetes ténye is kritika a Múzeum tudomány-szemléleti tendenciája és lehetőségei irányában: Hunfalvy Pál nem találta a nyelvészet új, polgári szemléletben fogant törekvései számára alkalmas fórumnak.

*

A konzervatív-idealista koncepciótól ihletett történész-munkák (Knauz Nándor, Jászay Pál, Szabó István írásai), a realista szemléleti jegyeket viselő tanulmányok (Szabó Károly, Révész Imre, Ráth Károly, Ipolyi Arnold cikkei) szomszédjában látnak napvilágot.

Nincs másként ez a társadalomtudományok más területein sem, például a *statisztika* frontján! Palugyay Imre közleményei (*Statisztikai adalékok Magyarország jelen ismeretéhez*, UMM 1851. febr. 1., máj. 1.), még a leíró statisztika hagyományos módszereivel készülnek, a szakág egyik hivatott hazai művelője, *Konek* Sándor viszont az irányzat elöregedéséről tudósít. Cikke: *A mathematikai iskola az államismében* (UMM 1852. nov. 1.) a polgári szemléletű statisztika jelenéről, kitekintéssel a szaktudomány európai eredményeire nyújt tájékoztatást.

A statisztikát, amióta Quetelet vizsgálatai bebizonyították, hogy a társadalmi jelenségek összefüggései a matematika segítségével feltárhatók, a „nemzeti önismeret" forrásaként tartják számon. De: — mutat rá Quetelet, Knies és mások kutatásaira hivatkozva Konek — önálló tudománynak, *statisztikának*, csak a matematikai módszerek széles körű felhasználásával, *elemző* és ily módon szabályszerűségeket, *matematikai pontosságú igazságokat* megállapító „politikai számtan" nevezhető, szemben a nálunk még kizárólagosságot élvező *leíró* irányzattal. Ez a metodikai eljárás teszi a statisztikát a társadalom fiziológiájává, eleget téve rendeltetésének: „a népélet mozgalmairól szóló törvényeknek végrehajtására meghívatott politikának alapját és talpkövét képezni" (*Bitnicz* Lajos Quetelet és Poisson elveit ismertető, *A nagy számok törvényéről* c., 1851-es akadémiai előadása és *Weninger* Vince 1857-ben megjelent *Politikai számtan*a a korszerű fejlődés Konek képviselte hazai irányának biztató jelei).

A jövő érdekében történő „előremunkálás" a múlt elemző számbavétele készteti Hunfalvy Pált *A társadalom* c. cikksorozata (UMM 1852. júl. 1., szept. 1., okt. 1.) megírására. A szemléje tartalmát képező három munka *L. Steiné (Geschichte der Socialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage. 1850.)*, Ad. *Widmanné (Die Gesetze der socialen Bewegung 1851)*, W. H. *Riehlé (Die bürgerliche Gesellschaft, 1851)*, a polgári átalakulás tetőződése idején mutatja be a szociológiát. A hatalom megszerzése helyett megóvása most már a legfőbb gondja. „Azon osztályok [a proletáriátus] kirekesztése" a kormányzásból, „melyek segítségével a forradalom sikerült".

Különböző irányokból indult, sok szempontú vizsgálódásaik közös célja: a forradalommentes fejlődés törvényszerűségeinek felkutatása. „Minden társadalmi mozgás csak fejlődés a szabadtalanságra" — foglalhatjuk össze elmélkedéseik konklúzióit Lorenz *Stein* szavaival.

Hunfalvy célja természetesen túlmutat a polgári szocilógia legfrissebb termékei ismertetésének szándékán. A szociológia hazai talajba átültetése elsődleges célja („Talán ébred nálunk is figyelmes vizsgálódás e nagy tárgyra nézve: mert itt is, mint mindenütt, csak a helyes ismeret használ nekünk").

Természettudományi cikkei, szerzői

A természettudomány nagy évszázadában, amikor a természet megismerése mellett, megváltoztatása is a valós célok sorába lépett, a magyar tudomány publikációs lehetőségei az 1860-as évekig felette szerények. Az 1841 óta megjelenő *Akadémiai Értesítő* szakágazati szelekció nélkül közli a Tudós Társaság üléseinek anyagát. A *Természettudományi Társulat Évkönyvei* 1841 és 1860 között — nevükkel ellentétben — mindössze négyszer látnak napvilágot. A napilapok tárcarovatain kívül, mint az említett társulat félhivatalos orgánuma, az *Új Magyar Múzeum* füzetei kínálnak rendszertelen publikációs alkalmat. (*Szőnyi* Pál már 1850-ben arra ösztönzi tudóstársait: fogalmazzák meg dolgozataikat oly képpen, hogy azok a Múzeumban, tehát egy nem kizárólag szakmai érdeklődésű értelmiségi közönség körében is figyelmet ébresszenek.)

A természettudomány hazai kibontakozásának, fejlődésének érdeke — az ötvenes évek kedvezőtlen körülményei között (látványos magyar sikerek híján, ezekből következően) — a szakterület, mindenekelőtt a geológia, paleontológia, továbbá a biológia nagy nemzetközi eredményeinek átültetése itthoni tudományosságunkba, illetőleg — ezek nyomán — a fejlődés természettudományos elméletének tudatosításában állt.

A hazai talaj kedvezőnek ígérkezett. A forradalom-vesztés sokkját megért közvélemény jelentékeny része, mint egyedül szilárd bizonyossághoz menekült a természettudományok másként nem értelmezhető tényeihez. Azután a tisztánlátók előtt axiómaként lebegett: a kapitalista átalakulás nélkülözhetetlen velejárója az iparosodás, ezé pedig a természettudományos fejlődés.

A Múzeum történetének első szakaszában főként *Nendtvich* Károly természettudományi tárgyú cikkei tarthatnak számot érdeklődésünkre. A József-ipartanoda tanára, aki 1843-tól 1847-ig Kossuth felkérésére a Magyar Országos Iparegyesületnél tart vasár- és ünnepnapokon kémiából az iparosok számára magyar és német nyelven ismeretterjesztő előadásokat, most is színes, a nem szakmabeliek számára is érthető nyelven ír a szaktudomány legújabb felfedezéseiről. Talán mondanunk sem kell, hogy elsősorban a geológia (*Geológiai levelek* I—V. UMM 1851. dec. 1., 1852. jan. 1., ápr. 1., máj. 1., júl. 1.; *A föld jövője.* UMM 1851. júl. 1.) és a biológia (*A természettudományok studiumáról.* UMM 1853. jan.) új eredményeinek ismertetése és a belőlük levonható konzekvenciák állnak fejtegetései központjában.

A természettudományos materializmus hazai úttörőjeként a fejlődéselmélet hívének vallja magát. Legjelentősebbnek a föld történetében elért felismeréseket tartja (a föld keletkezésének, alakulásának tudományos magyarázatát, szemben a Biblia teremtés történetével). Nincs megmagyarázhatatlan — érvelése szerint — a világ jelenségei között, legfeljebb „addig még meg nem magyarázott".

A természettudomány némely akadályai c. cikkében (UMM 1853. jan.) a természettudományokat markánsan elhatárolja a természetbölcselettől (az ún. Naturphilosphie-től), elveti Schelling és Hegel idealizmusát és az empiria szükségessége mellett száll síkra. Úttörő érdemei mellett a szakirodalom arra is figyelmeztet: Nendtvich szemléletileg a mechanikus materializmussal állott közeli kapcsolatban. Nem foglalkozott a társadalommal, nem ismerte törvényeit, s végső következtetéseiben a gradáció tanához csatlakozott.

A Múzeum természettudományi közleményei közül Nendtvich írásai mellett *Dorner* József szarvasi evangélikus gimnáziumi tanár tanulmánya, a *Rajzok a növények életéből* (I—II. UMM 1853. aug., nov.) érdemel leginkább figyelmet. Dorner elsőként foglalkozik hazánkban a növényi szövettannal. Materialista szemléletet visz a növénytanba (*A növényvilág és az ember.* UMM 1853. aug.). *Láng* Adolf után ő tette rendszeressé a mikroszkóp használatát, hirdetve, hogy „az anyagváltozás tulajdonképi műhelyének viszonyairól ti. a *növények létesülése és fejlődéséről* csak a górcső adhat felvilágosítást".

E nagyszabású munkák mellől az aktuális érdeklődéssel számoló kisebb cikkek sem hiányoznak (*A júliusi teljes napfogyatkozásról.* UMM 1851. júl. 1., *Nendtvich* Károly: *Homeoepathia, allopathia.* UMM 1853. febr., uő.: *Az asztalmozgatás.* UMM 1853. máj.). Működésének első szakaszában az *Új Magyar Múzeum* — mennyiségileg ha szerény mértékben is — színesen és színvonalasan tesz eleget a természettudományt népszerűsítő kötelezettségének.

Előfizetői, népszerűsége

Előfizetőknek sohasem volt bővében a Múzeum. Indulását követően 183 prenumeránst regisztrált (*Hölgyfutár*, 1850. nov. 27. Hírharang). Ez a szám — az első év elteltével — 372-re emelkedett, az ezt követő esztendőkben 329, 1854-ben — a válság idején — 170, 1856-ban 289, 1857-ben 297 nyilvántartott előfizetői száma.

Nem tekintve az ideális körülmények között égzisztáló angol, francia sajtót, összehasonlítási alapul a német megfelelők kínálkoznak: a Toldy orgánuma után egy évvel startoló, Robert *Prutz* és Wilhelm *Wolfsohn* (később Karl *Frenzel*) szerkesztette *Deutsches Museum* (1851—1867). A német folyóirat szándéka ugyanaz, amit olvasói és részben cikkírói az *Új Magyar Múzeum*tól vártak: legyőzni a „mély szakadékot, amely a tudományt az élettől mindig elválasztja". A német állapotok a mienkénél kedvezőbbek, szaksajtójuk jóval fejlettebb. A különféle tudományos intézmények körül csoportosuló szakemberek önmagukban olyan tekintélyes számú érdeklődőt jelentettek, „mint nálunk a regényolvasó közönség" (Salamon Ferenc).

Mégis: 1856-ban — működésének legsikeresebb esztendejében is — mindössze 600-an járatták a *Deutsches Museumot*.

Toldy — úgy tűnik — nem sokat tett orgánuma népszerűsítése érdekében. Még szakmai körökben sem. Szilágyi István Máramarosszigeten, Ráth Károly Győrött konstatálja: kelendőbb lenne a lap, ha előfizetői rendszeresen kapnák füzeteit. Erdélyi János Sárospatakról panaszolja, hogy csupán 2-3 hónap teltével juthat a Múzeum egymást követő számaihoz. A *Szépirodalmi Közlöny* még 1858-ban is szóvá tenni kénytelen: az *Új Magyar Múzeum* — a kor szokásait figyelmen kívül hagyva — nem küld tisztelet-példányokat a szépirodalmi lapoknak, „holott a hazai tudományosságnak is érdekében volna, hogy e füzetekről minél gyakrabban szólhatnánk" (1858. máj. 16. Napi hírek).

Sok a kifogás kutyafuttában tervezett számai („ami éppen kéznél van"), nem eléggé átgondolt szerkesztői koncepciója, „csupán szaktudósok által élvezhetett" közleményei (akadémiai előadások, hosszadalmas értekezések, helynév-gyűjtemények, okmányszövegek) ellen. „Miért veszi körül magát a Múzeum a tudóskodás homályával — foglalja össze az elhangzott észrevételeket *Révész* Imre —; mért nem közöl életreható, gyakorlati irányú s kellemes modorú cikkeket, hogy minél többek által olvastassék." „Minden tudományágnak, minden irodalmi működésnek közvetve vagy közvetlen az életre kell hatnia" (PN 1856. ápr. 29.).

Előfizetői között sok az arisztokrata, az egyháznagy. De: található közöttük aradi gyógyszerész, kassai ezredorvos, tanárok, mérnökök, papok, vidéki kaszinók, gimnáziumok, papneveldék, olvasóegyletek könyvtárai, tehát — ha kis létszámban is — hazai értelmiségünk java.

Történetének második szakasza (1854—1860)

A válság küszöbén

A Múzeum történetében 1853/54 fordulója a mélypont. Toldy egyedül veszi kezébe a szerkesztést, feloszlik az irányító testület. Az előfizetők száma (170) kevesebb, mint az indulást követő hónapban (183). Sűrűn kél híre a lap megszűntének is. „Mi a közönségtől vártuk a nagyobb részvétet — írja Kazinczy Gábornak Toldy —, a közönség pedig tőlünk a kor élő érdekeihez való nagyobb simulást" (1853. nov. 26.).

Mérleg és program — ennek megfelelően — a szerkesztő új év kezdetén írt *Előszava* (1854. jan.). Megnyugvással tekint vissza a folyóirat eddigi teljesítményére, kiváló közreműködői jóvoltából sok becses ajándékkal járult tudományosságunk valódi gyarapításához. A tudomány szempontjából nézve a felmérés valós, sok kitűnő kezdemény lát itt napvilágot, sok jelentős munka embriója mozdul elsőt, ha nem is mindenkor a szerkesztő akaratával egybehangzóan. A gyérülő olvasóközönséget tekintve már kevésbé vigasztaló a kép. Pedig: új közönség van kialakulóban a forradalom óta, odafigyelőbb szerkesztéssel szélesebb alapot lehetne a tudományos érdeklődés számára létrehozni.

Toldy érzékelni látszik ezt. Miközben az 1850-ben meghirdetettnél — a körülmények javulásához igazodva — emeltebb színvonalat, igénye-

sebb kritikai szellemet jelent be, arra is ígéretet tesz, hogy „a komolyabb tudományos közleményekhez gyakrabban fog az értelmiséget, irodalmat, művészetet érdeklő fontos és korszerű kérdések és tárgyak vitatása, ismertetése szövetkezni", különös figyelemmel kísérve majd a külföldi irodalmi és tudományos életet. Lapját „korirattá", magyarán Zeitschriftté kívánja átalakítani, s mindehhez már is megnyert „néhány köz kedvességű, jelentékeny erőt". Pontosabban: nagyobb teret szándékozik az eddiginél a modern irodalom és tudományszemlélet képviselőinek — ezek között is a volt centralistáknak — engedni.

Újabb kísérletek a „szemlévé" alakulásra

Irodalmunk, tudományos életünk, művészetünk jelenét vizsgáló-elemző szemlék — többnyire magvas áttekintések — jelzik az „új korszak" beköszöntét *[Erdélyi János:] „Az időszaki sajtó 1849—1853.* 1854. jan., *Hunfalvy Pál: Magyar nyelvtudománybeli mozgalmak.* 1854. jan., ápr. *S. I.: Nyelvkönyvek.* 1854. ápr., *Philosophiai mozgalmak.* 1854. ápr., máj.). Bepillantást nyerhetünk a külföldi tudományosság bennünket leginkább érdeklő kutatásaiba (*Hunfalvy Pál: Az altaji nyelvészetben nyilatkozó mozgalmak külföldön.* 1854. ápr.). Nagy szabású vállalkozása 1855-ben is folytatódik (*Visszapillantás múlt évi irodalmunkra.* 1855. jan., ápr., dec.). Sorra kerülnek az előbbiekben nem említett tudományok is. De: az ismertetések ezután kizárólag Toldytól valók (*Visszapillantás irodalmunk három utolsó évére.* 1858. 1. sz.) és alig nyújtanak többet mint a Múzeum kulturális és tudományos eseményeinket rendszeresen ismertető *Tárca* rovata.

Nem történik meg az *Előszó*ban ígért új munkatársak csatlakozása sem. A korábban is szereplők sorában mindössze két, eddig nem olvasható név tűnik fel egy, illetve két tanulmány erejéig: Gyulai Pálé (*Petőfi Sándor és lyrai költészetünk.* 1854. jan., febr.) és Arany Jánosé (*Valami az asszonáncról.* 1854. márc., *A magyar nemzeti versidom.* 1856. 9. sz.).

Gyulai tanulmányát — „Petőfi legelső életrajzát", a további Petőfi-kutatások alapvetését (annak ellenére, hogy sokan az „új aera" nyitányát vélték benne) — csak kényszerhelyzetben tette a Múzeumban közzé. A *Pesti Napló* ugyanis „igen hosszú"-nak találta. Jókai pedig a cenzúrára való tekintettel vonakodott helyet adni neki a *Délibáb*ban (l. Gyulai levelét Arany Jánoshoz. 1853. nov. 15.). Verselésünk alaptörvényeinek kodifikálója, *A magyar nemzeti versidom* is eredetileg a nagykőrösi főgimnázium 1856. évi értesítőjében jelent meg. Arany Toldy személyes kérésére (1856. aug. 8.) járult hozzá a Múzeumban való közléshez.

„A Kemények, a Csengeryek — írja 1854. máj. 7-én Kazinczy Gábornak Toldy —, tavali szent ígéreteik s az idei díjak ellenére is még egy betűt sem adtak, s látom nem is fognak. Miattam hagyján, de a közönség szereti őket."

Kemény, Csengery és elvbarátaik valószínűleg nem láttak garanciát a folyóirat Toldy ígérte megújhodására. A *Szépirodalmi Lapok* megszűntével (1853. jún. 30.) egy szemle típusú lap alapítására tettek eredménytelen kísérletet (l. Gyulai Aranyhoz írt, id. levelét). Ekkor lap nélkül maradván tárgyal-

tak Toldyval. A Múzeumhoz való csatlakozásuk híréről Erdélyi János is értesült (levele Toldyhoz, 1853. dec. 8.), közreműködésükből mégsem lett semmi! Átmenetileg inkább Császár Ferenc *Divatcsarnok*ába írtak, meg Szilágyi Ferenc félhivatalosába, a *Budapesti Hírlap*ba. 1854-ben azután — mint láttuk — gyors egymás utánban hozták létre elveik szerinti orgánumaikat: a népnek-nemzetnek szánt *Vasárnapi Újság*ot, a Kemény, Csengery szerkesztette *Magyar Nép Könyvét*. Csak szemléjük *(Szemle az élet, irodalom és művészet köréből)* indítására nem kaptak újfent engedélyt. Ezt Bérczy Károly és Gyulai Pál szerkesztette volna (az előbbi 1854. okt. 27-én adta be folyamodványát), Kemény és Csengery szellemi irányításával.

„A tudományos raktár"

„Minden maradt a régiben" — állapítja meg 1854 végén, esztendő múltával az anonim krónikás. Az *Új Magyar Múzeum* évtizednyi fennállása során, többszöri kísérlete ellenére sem tudott a modern tudományosság fellegvárává, szemlévé válni. Alapvető munkák, tiszteletreméltó kezdemények közreadásában továbbra sincs hiány. Beszámolói — sokszor — csaknem egyidejűleg tájékoztatnak szakágazatunk legújabb eredményeiről, tanulmányai pedig alkotó módon élnek velük. Nem lebecsülhetők — ennek ellenére — a konzervatív szellemiség hadállásai sem. Elvi arculatát tekintve az orgánum tarka. Szerkesztője orvostudorhoz méltó diagnózist állít ki lapjáról — megszűntekor.

„Szívesen bevallom — írja —, hogy nem voltam képes e folyóiratot valóságos korirattá és tudományos szemlévé tenni." „Azzal nyugtathatom magamat — olvashatjuk a későbbiekben —, hogy tíz évi gondom és fáradságaim után mégis egy oly tudományos raktárt hagyok, mely sok gyümölcsöző eszmét, sok becses ismeretet terjesztett, különösen pedig az irodalmi és köz történelemre nézve számos kútfőszerű, s azért állandó becsű anyagot hozott" (*Szerkesztői zár- és búcsúszó*. UMM 1860. 12. sz.).

A Múzeum sorsa ezzel hát betölt. Szerkesztője más irányú kötelezettségei sokaságára hivatkozik — megszüntetését igazolandó, de érzi vállalkozása avulttá válását is. A kezdet sem a szerkesztő szándékainak, sem a folyóiratával szemben támasztott igényeknek nem kedvezett. A szemle típusú lap létrejöttének egyik esszenciális kelléke a fejlett tudományos szaksajtó, ám ilyenről Magyarországon a forradalom vesztét követően sokáig nem beszélhetünk (a korábban létezők is megszűntek). Tudományos életünk egyetlen orgánumaként, szaklapok híján, viszont helyet kénytelenült adni minden fajta tudományos közleménynek, úgyszólván szemléleti szelekció nélkül. Nem segített ezen a tehertételen politikai, irodalmi, közművelődési orgánumaink 1853 óta érezhető, mind nagyobb mérvű részvállalása sem. Tudományos publikációnak ezek nem, illetve csak felette korlátolt mértékben lehetnek felvevőhelyei.

S az akadályokról szólva, nem iktathatjuk ki a szerkesztő tudományszemléleti elveit sem! Toldy nézetei felett eljárt az idő. Sokkal inkább a letűnt régi, mint a fejlődő új képviselője. Politikában Széchenyi, az irodalom terén Vörösmarty jelenti számára a fejlődés csúcsát, az utánuk következő

„epigonokkal" szemben. A volt centralisták, Kemény, Csengery és elvbarátaik kezdettől fogva az *Új Magyar Múzeum* ellenpárja megteremtésén fáradoznak, 1857-ben a *Budapesti Szemle* létrehozásával — végre — sikerrel. Velük szemben a népies-polgári történész-csoport (*Hunfalvy* Pál, *Ipolyi* Arnold, *Révész* Imre, *Szabó* Károly, *Ráth* Károly) — az irányzat széthullásáig — valószínűleg kényszerűségből, Toldytól is eltűrten, az *Új Magyar Múzeum*ban publikálnak.

Az *Új Magyar Múzeum* sajtótörténetünk figyelemre méltó teljesítménye, de — a fentebb elmondottak okán — inkább régi vágású enciklopédikus lapjainkkal rokonítható, a *Tudományos Gyűjteménny*el például, mint a *Revue des deux Mondes*-jellegű, a modern, polgári tudomány-szemlélet talaján létesült szemle típusú orgánumokkal.

ÚJ MAGYAR MÚZEUM (1850—1860)

J. MIKLÓSSY

Nach dem verfehlten Versuch der Zeitschrift *Budapesti Szemle* (Budapester Rundschau, 1840—41) geriet der Plan zur Gründung einer wissenschaftlichen Rundschau (Revue) im Jahre 1850 in der ungarischen Presse wieder auf die Tagesordnung. Als Beispiel dienten *Edinburgh Review* und *Revue des deux Mondes;* Zeitschriften, die die gebildeten Leser über die Ereignisse der modernen Wissenschaft auf hohem Niveau und doch essayistisch informierten.

Die Leser und ein Teil ihrer Mitarbeiter haben auch vom *Új Magyar Múzeum* (Neues Ungarisches Museum) die Erfüllung der Funktion erwartet: die tiefe Kluft, was die Wissenschaft von dem Leben trennt zu überwinden. Die Zeitschrift konnte jedoch weder aus historischen, noch aus Auffassungsursachen den Erwartungen entsprechen. Als einziges Organ unserer Wissenschaftlichkeit nach der Neiderlage der Revolution 1848/49 hatte es die vorrangige Aufgabe die Kräfte zusammenzufassen, unser wissenschaftliches Leben in Bewegung zu setzen, diese aber schliessen die Selektion auf Grundlage der Anschauungen aus.

Andererseits konnte der Redakteur, der konservative Ferenc Toldy — trotz seiner mehrmaligen Versuche — seine Zeitschrift in ein Organ der bürgerlichen wissenschaftlichen Bestrebungen, in eine Rundschau nicht verwandeln. Auf ihren Blättern wechseln sich Abhandlungen konservativer Tendenz mit Publikationen, die im Sinne der modernen Wissenschaft entstanden sind. Am treffendsten hatte eben sein Redakteur diese Unternehmung, in der so viele ausgezeichnete Studien, Berichte veröffentlich wurden, charakterisiert: er hat seine eher den enzyklopädischen Veröffentlichungen alten Typs gleichwertigen Zeitschrift „wissenschaftlichen Speicher" genannt.

A St. Paul-i Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egylet könyvtárának története, mint az amerikai—magyar egyleti könyvtárak egy példája

KOVÁCS ILONA

AZ EGYLET SZEREPE A KIVÁNDOROLT KÖZÖSSÉG ÉLETÉBEN

Bevezetés

A századforduló idején kivándorolt magyarság összetételét tekintve elsősorban a képzetlen és nincstelen hazai rétegekből került ki. E kivándorlási hullám indítékai és tényei közismertek[1] tehát nincs szándékunkban azok ismétlése. Idéznünk kell azonban néhány tényt, ha a kivándorlók amerikai beilleszkedését, társadalmi helyzetét, illetve ott kialakult társadalmi és kulturális érintkezési formáit, lehetőségeit szeretnénk számbavenni. A kivándorlók legnagyobb része Amerikában az iparban, bányákban a képzetlen munkaerő-utánpótlás biztosítását jelentette, kisebb részük a földművelő életformát folytatta. Legtöbbjük a hazai viszonyokhoz képest csak annyiban került jobb helyzetbe, amennyiben egy felfelé ívelő ipari társadalom ranglétrájának legalacsonyabb fokával váltotta fel az elmaradott gazdasági viszonyokkal küzdő Magyarországon elfoglalt alacsony pozícióját.[2] E kiszolgáltatott helyzetben a munkás és iparos réteg jelentős része az idegen kultúra és a profithajsza malomkövei között a betegsegélyző egyletek oltalmában remélt védelmet és biztonságot.

Mindez érvényes arra a kicsiny magyar közösségre is, amely az egyesült államok-beli Minnesotában, St. Paul városában telepedett meg az 1800-as évek utolsó évtizedében. St. Paul helyén a század elején csupán a Kelet és a Nyugat határán az ún. frontiert őrző Fort Snelling-i vár állt. A város története valójában 1839-ben kezdődik. A várból kizárt Edward Phelan ekkor építette első kis faházát a Missisipi fölé emelkedő hajdan indián birtokot képező dombokon, a Longfellow által megénekelt Hiawatha és Minnehaha

1. Puskás Júlia: *Emigration from Hungary to the United States before 1914.* Bp. 1975, Akadémiai Kiadó. 41 p.
   Rácz István: *A paraszti emigráció és politikai megítélése Magyarországon 1849—1914.*, Bp. 1980, Akadémiai Kiadó. 238 p.
2. Pásztor Árpád: *Amerikai Kanadától Panamáig.* Bp. 1924, Világirodalom Könyvkiadó, Weiler és Társa. 251 p. (*A hat világrész. Utazások és felfedezések* 21.)

földjén. A később St. Paul-lá szerveződött város területén néhány éven belül számos kis település jött létre. A város a Missisipin zajló kereskedelem jelentős kikötőjévé vált. Nevét első templomának névadó szentjéről Szent Pálról kapta. A város 1857-ben már 1700 lakost számlált. Ebben az évtizedben St. Paul a Nyugatra vándorlók fontos állomásává vált, s sokan a préri meghódítása helyett a városi életformát választották és St. Paul-ban telepedtek meg. 1858-ban St. Paul Minnesota állam fővárosa lett. Mellette a Missisipi túlsó partján megszületett St. Paul ikervárosa, a malmairól híres Minneapolis is. Közben a Nyugatra irányuló vasútvonal megépülésével csökkent a Missisipi kereskedelmi jelentősége és megszűnt St. Paul kikötőváros jellege, helyette a vasútra épülő kereskedelmi és ipari központtá alakult, s az 1870—80-as évekre minden vonatkozásban gyors fejlődésnek indult. Erről az átalakuló korszakról tudósít e vidék szülötte Sinclair Louis *Main Street* c. regényében. A vasút nyújtotta munkalehetőségek és a vasútra épült ipar vonozotta ide a század utolsó évtizedében a St. Paul-ba betelepedő maroknyi magyar bevándorló csapatot is. Lakóhelyül a Monarchiából kivándorolt német ajkú lakossággal együtt a város „Frogtown"-nak becézett részében, a Thomas Dale kerületben telepedtek meg. (L. az 1. sz. ábra.) Ez a munkásnegyed közel esett a pályaudvarokon és a közeli ipartelepeken adódó munkalehetőségekhez. Bizonyára a betegsegélyező egylet névválasztását is ez magyarázza, az egyesület ugyanis a századforduló magyar közlekedésének újjászervezőjéről, Baross Gáborról nevezték el, aki népszerűsége csúcsán, az egyesület alapításának évében, 1892-ben hunyt el. A területre a nagyobb létszámú magyar bevándorlás valószínűleg a 19. század első évtizedével lényegében lezárult. A statisztikai adatok szerint 1910-ben egész Minnesotában 2286 magyar élt, s 1920-ra ez mindössze 2823-ra emelkedett. A St. Paul-i magyarság csekély voltáról és magára hagyatottságáról 1906-ban Sebők Imre pap tudósít, aki prédikációs körútján 3 napot töltött a St. Paul-i magyarok között. Ekkor közülük többen már több mint 20 éve nem hallottak magyar prédikációt, s a gyermekek könnyebben válaszoltak az angol szóra, mint a magyarra.

A St. Paul-i magyarság száma még 1940-ben sem érte el az 1000-t. Úgy tűnik, hogy a századforulón kivándorolt magyarok száma az elkövetkező évtizedekben nem sokkal gyarapodott, s az első generáció által létrehozott egyesület e generáció eltűnésével betöltötte küldetését, s a II. Világháború után megszűnt[2a].

A St. Paul-i Betegsegélyző Egylet fennmaradt irattárának dokumentumai több évtizeden keresztül (1892—1944) vallanak e maroknyi közösség

2a Vö. *Discover Saint Paul. A short history of seven St. Paul neighbourhoods.* Published by the Ramsey County Historical Society. St. Paul, Minn. 1979. 4. p., 18—21. p. — *Rocky roots. Three geology walking tours of downtown St. Paul.* Research and manuscripts: sister Joan Kain. Editor: Virginia B. Kunz. Photography: Joan Larson Kelly. [St. Paul, Minn.] 1978, Ramsey County Historical Society. 2—4. p. — Máthé Elek: *Amerikai magyarok nyomában. Útirajz. Az amerikai magyarság települési térképével.* Bp. 1942, Dante. 247—248. p. — Sebők Imre: *Öt világrészen keresztül.* Bp. 1906, Szent István Társulat. 221—228. p. — Kirchner, Paul—Kaplan, Anne R.: The Hungarians = They chose Minnesota. A survey of the State's ethnic groups. Ed. [by] June Drenning Holmquist. St. Paul 1981, Minnesota Historical Society Press. 423—439. p.

1a. ábra. A magyarok lakta „Frogtown" egy utcája a Szt. Ágnes templommal
(Közli: Discover Saint Paul. St. Paul, Minn. 1979.)

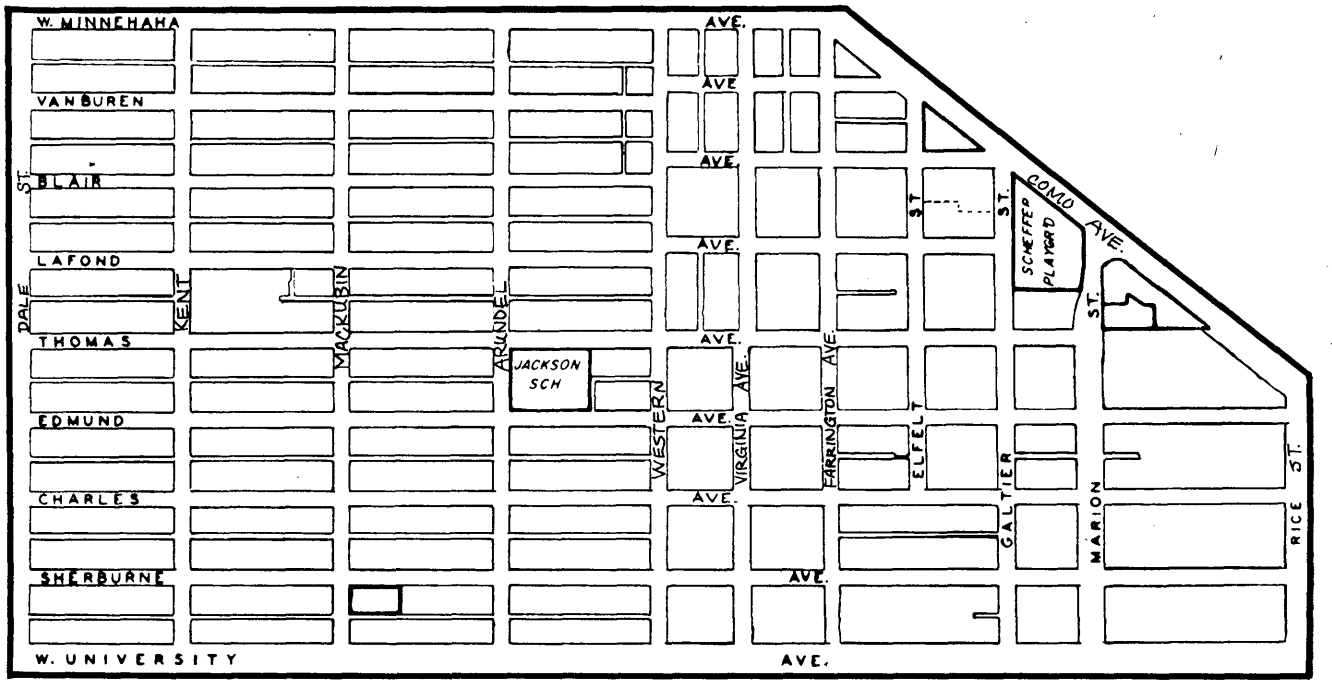

1b. ábra. A „Frogtown" térképe (Közli u. a.)

politikai, szociális és kulturális törekvéseiről[3], és ritkán szemlélhető közelségbe hozzák a magyar közösségnek a megmaradásért, az anyanyelv megőrzéséért és a beilleszkedésért folytatott küzdelmét.

A könyvtár történeti adatainak felidézését előzze meg tehát az egyesület tevékenységének rövid jellemzése, hiszen nem érdektelen felmérni, milyen közegben folyt a törekvés az egyesületi könyvtár fenntartására.

Az egylet célja

Az alapszabály szerint az egylet elsődlegesen szociális programja mellett a kivándoroltak számára a társas élet szervezését, az anyanyelvi kultúra ápolását, az amerikai beilleszkedés elősegítését egyaránt feladatának tekintette:

> „Az egylet célja a tagokat betegség esetén segélyezni, s a halottak eltakarításáról gondoskodni, a St. Paul és vidékén tartózkodó magyarok között társalgás és barátságos összetartás útján a magyar nyelv és hon, valamint az irodalom iránti érdeklődést és szeretetet ápolni, tagjait Amerikai intézményeink tanulmányozásában elősegíteni, a hozzá forduló magyaroknak jó tanács, valamint az ipar és kereskedelem terén való útmutatás által segítségére lenni."[4]

Az egylet nagysága

A St. Paul-i magyarság, mint láttuk, igen kis létszámú lehetett s az is több egyesület között oszlott meg. A tagnyilvántartó könyvek alapján az egylet tagjainak száma 1902-ben 29, a következő öt évben 30-ról közel 60-ra emelkedik. 1913-ra eléri a 113-t, 1913 és 17 között 98, amely 1928-ig időnként lemegy 94, 95-re, de mindig közel jár a 100-hoz, 1928-ban pedig 103. 1933 és 1936 között az éves nyilvántartás megszűnik, a listába vett tagok száma 103.[5]

A családtagokkal együtt természetesen a magyar közösség ennél valamivel nagyobb létszámú lehetett. Emellett szól például az, hogy 1912-ben egy önképzőköri piknikre 500 és 1914-ben egy március 15-i ünnepélyre 200 meghívót készítettek.[6]

3. A dokumentumok az Immigration History Research Center (St. Paul, Minn. 826. Berry Street) tulajdonát képezik és a Hungarian—American c. gyűjteményen belül a Baross Gábor Benefit Society, St. Paul. Minn. c. viselik.
4. *A St. Paul-i Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egylet alapszabályai*, New York, N. Y. [1918], Az Amerikai Magyar Népszava Nyomdája. 3. p.
5. Az adatok 1902—1913-ig a St. Paul-i Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egylet pénztári titkári könyve alapján; 1913—17 között egy tagnévsor, 1923—1928 között egy egykorú pénztárkönyv és tagnévsor; 1933—1936 között a St. Paul-i Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egylet nyilvántartási könyve alapján.
6. *A St. Paul-i Baross Gábor Társas és Betegesgélyző Egylet jegyzőkönyve* [1904—1916] (221-ik havi gyűlés 1912. Júni. 2-án) 143. p. és (242-ik havi gyűlés St. Paul, Minn. 1914 March 1.) 180. p.

A tagság összetétele, műveltségi szintje

Erre vonatkozóan nincsenek adataink, csupán következtetni tudunk arra, hogy elsősorban a kisjövedelmű munkás és iparos réteg igényelte itt is, mint más területeken[7] a betegsegélyző egylet életrehívását és biztonságot nyújtó működését. Erre vall az is, hogy az egylet évtizedeken keresztül minimális összegekkel gazdálkodott, azzal a minimummal, amely a pár centes befizetésekből kumulálódott.[8]

Ez az összetétel alapvetően meghatározta a tagság műveltségi szintjét, amely az elemi képzettség nívóján mozgott. Maga az egylet jegyzőkönyve, e tanulmány alapvető forrása, mind stílusát, mind helyesírását tekintve tükrözi a környezet műveltségi szintjét, s magyar nyelvhasználat fokozatos elangolosodását. (L. a 2. sz. ábra.)

Mindez együttesen meghatározta az egylet tevékenységének lehetőségeit, jellegét és arányait.

Politikai tájékozottság és irányvonala

Az egylet fő célja az érdekképviselet és a társas és kulturális érintkezés kereteinek megteremtése volt. A politikai kérdések csak érintőlegesen, s meglehetősen ellentmondásos összetételben jelentkeznek tevékenysége során. Tevékenységének azonban rendkívül értékes vonása az, hogy a kivándoroltak között erősen továbbélő nemzetiségi ellentétektől mentes szemléletet képvisel.

A jegyzőkönyv 1916. szeptember 3-i bejegyzése szerint érdekképviseletét kiterjeszti az azonos sorsú más nemzetiségűekre is.

> „Az egyesület egyenlő mértékben szolgálja úgy a magyar mint az osztrák származású szükségben szenvedő egyének érdekeit, úgy minékünk magyaroknak szintén kötelességünk minél nagyobb számban hozzájárulnunk ezen egyesület gyarapításához."[9]

A jó kapcsolatok fenntartására a gyakorlatban is törekszik. Az egyesület tevékenységi körébe igyekeznek bekapcsolni a Monarchia-beli németség köréből bevándoroltakat is. 1916. március 5-én ezt a bejegyzést olvashatjuk:

> „Bucher testvér igen helyeselné, hogy ha az egylet a jövőben minden nevezetesebb mozgalmat a német ajkú magyarsággal is tudatna a helybeli német sajtó útján."[10]

7. Szántó Miklós: *Magyarok a nagyvilágban.* Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 67—72. p. Puskás Júlia: *Magyar szervezetek Amerikában.* = *Történelmi Szemle,* 1970. 4. sz. 529—548. p.
8. Vö. az egyesület *Pénztári Könyvei* 1902—1913 és 1923—1928 között, valamint a már idézett jgyzőkönyvben rendszeresen rögzített elszámolásokat.
9. *A St. Paul-i Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egylet jegyzőkönyve* [1916—1930] (272. havi gyűlés 1916. szept. 3-án) 3. p.
10. *A St. Paul-i Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egylet jegyzőkönyve* [1904—1916] (266-ik havi gyűlés, 1916. márc. 5.) 232. p.

267.ik. Havi gyülés Kelt St. Paul. Minn. 1916. Április 2án.

Elnök testvér a gyülést megnyitván, kineveszte betegláto-
gatoknak Április hóra Schneider Heinrich, Simon Károly
és Bauer Mária testvéreket. A múlt havi jegyzö könyv
felolvastatott elfogadtatott és hitelesittetett. Kasner Ferenc
az egylet kebelébül törültetett. Domokos Géza és Crnkar
Fábian tagsági dij és haláleseti dij hátralék miatt meg
intettek. Ifj. Mikó György, Kneisly Fábian, Lasz Imréné,
Román Józsefné és Zimmermann Józsefné testvérek
rendes felvételi orvosi bizonyitványaik kiséretében az
egylet kebelébe felvétettek. Mikó János és Neje ajánlva
lett Lakár Ferenc testvér által, (e tavaraa on magtörtent felvettek)
A magyar nök bizottságának köszönö levele, arom $25.00
dollár adományáét, a melyet egyletünk a Sibériában sinylö-
dö hadifoglyok javára kiutalvanyozott, felolvastatott
es tudomásul vétetett. Továbbá felolvastatott Bogdan
Lajos Indiana Harborban tartózkodó egyl. testvérünk levele,
melyben értesiti az egyletet, hogy March 22ike óta munka-
képtelen. A levél tudomásul vétetett és a jegyzö testvér
utasittatott Bogdan Lajos testvért értesiteni, hogy betegsége
csak akkor lesz figyelembe véve, ha ö azt orvosi bizon-
nyitvány kiséretében egy hivatalos személy (mint köz-
jegyzö vagy városi tisztviselö) aláirásával láttamozva
jelenti be. Betegségben részesültek: Petró Ferenc
2 hét, Krajnyák Györgyné 4 hét és Lakár Ferencne
2 hét. Bizottsági jelentések: A jegyzö testvér jelenti, hogy
März 5én az önképzö javára rendezett szini előadás, úgy a-
nyagilag, mint erkölcsileg elég jól sikerült. Az összes bevétel
$69.60 cent, - az összes kiadás $3.66 cent. Maradvány $25.94 ct.
a mely összeg Gombos Györgynek, az önképzö pénztárnokának átadatott.
Egyidejüleg a jegyzö testvér köszönetet mond mindazoknak, a kik a
nemes törekvésü munkában részt vettek és fáradoztak és különösen
kiemelé Kmetty Mihály testvér dicséretre méltó fáradozását, mint a
szindarab rendezöjét és inditványozza, hogy a gyülés szavazzon
jegyzökönyvileg köszönetet ugy a tevékeny rendezönek, mint az
iparkodó és dicséretre méltó szereplöknek. Az egylet kebelén
kivüli szereplöknek pedig levélileg legyen az egylet nevében. /.

2. ábra. A St. Paul-i Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egylet jegyzőkönyvének egy oldala

Hasonló együttműködési szándék nyilvánul meg a városban vagy a környéken működő egyéb egyletekkel, pl. az Észak-Nyugati Német és Osztrák Magyar Vöröskereszt Segély Egyesülettel[11]; a Szent Háromság Egylettel; a Munkásbetegsegélyző Egylettel[12]. Ez utóbbi különösen figyelemre méltó, mert úgy tűnik, hogy a 20-as évek végén e társas betegsegélyző egylettel párhuzamosan működött valószínűleg Minneapolisban a munkás betegsegélyző egylet. Egy alkalommal a jegyzőkönyv utal arra, hogy

> „Fehér József a munkás betegsegélyző egylet megbízásából New Yorkból itten van és Denisz Lajos Mineapleszből szeretnék a gyűlést végig hallgatni... meg lett engedve." [13]

A kapcsolat az 1927-es december 4-i bejegyzés szerint azonban láthatóan nem mélyült el a nemzetközi és az amerikai magyar munkásmozgalom irányában:

> „Levél érkezett New Yorkból. A nemzetközi munkásvédelemtől és egy kis könyv 30 jeggyel, melynek darabja 10 cent, hogy adjuk el a börtönben szenvedő munkások érdekébe. Továbbá levél érkezett az új Előre szerkesztőségből, amely el let dobva felolvasatlan."[14]

A kivándorolt magyar munkásság azonban a nagy gazdasági válság idején számíthatott az egyesület szolidaritására:

> „Levél érkezett az Amerikai Magyar Segélyző Szövetségtől egy gyűjtő ívvel együtt, amelyben felkérik úgy az egyleti tagokat, mint az össz Magyarságot, hogy rég sztrájkoló és nagy nyomorban szenvedő honfi társainkat tehetségük szerint segélyük. Az egylet az ügyet magáévá tette és az adakozás megindult."[15]

A magyarországi kapcsolataiban az egyesület lojalitásra törekszik. Ferenc Ferdinánd és felesége halálakor a magyar konzul felkérésére az egylet csatlakozik a St. Paul-i katedrálisban 1914. július 6-án tartott gyász „Isten tisztelet"-hez és „az egylet a konzulnál a gyász felett legőszintébb részvétét fejezi ki".[16]

Az I. Világháború alatt pedig az egylet csatlakozik a Magyarország számára indított gyűjtéshez.[17]

Ugyanakkor Károlyi Mihály demokratikus programja mint általában az amerikai magyarság körében, a Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egylet tagsága részéről is megértésre, sőt támogatásra talált 1914-ben:

> „Nagy Lajos testvér [a Minneapolisi Köztársasági Párt elnöke] indítványában ecseteli először a jelenleg folyamatban levő Károlyi mozgalmat, amely mozgalomnak fő érdeke az óhazában a jelenlegi kormány terrorizmusa ellen küzdő ellenzéki pártot úgy anyagilag, mint erkölcsileg segélyezni. Ezen czélból indítványozza, hogy egy mulatság rendeztessék, amelyben egyletünk neve is szere-

11. Uo. [1904—1916] (248-ik havi gyűlés, 1916. szept.) 190. p.
12. Uo. [1916—1930] (394-ik havi gyűlés, 1927. febr. 6-án) 220. p.
13. Uo. [1916—1930] (395-ik jegyzőkönyv, 1927. márc. hó 26-án) 221. p.
14. Uo. [1916—1930] (404-ik jegyzőkönyv, 1927. dec. 4-én) 234. p.
15. Uo. [1916—1930] (318 [418] jegyzőkönyv, 1929. febr. 3-án) 243. p.
16. Uo. [1904—1916] (246-ik havi gyűlés, 1914. júli. hó 5-én) 187. p.
17. Uo. [1904—1916] (248-ik havi gyűlés, 1914. szept. 6-án) 190—191. p.

pelne és amelynek tiszta jövedelme szintén a Károlyi-alapra fordíttatnék, továbbá kérvényezi, hogy esetleg az egylet is ajánlana fel egy bizonyos összeget saját pénztárából a nemes célra."[18]

Az I. Világháború után viszont Magyarország területi követeléseit az egylet támogatta:

„Gombos György testvér indítványozza, hogy azon nagy mozgalomba mi is részt vennénk, amely az Amerikai Magyarság kezdet Magyarország elszakított területeinek visszaszerzése céljából. Az indítvány elfogadtatott."[19]

A nemzeti hagyományok ápolása

A nemzeti hagyományok ápolását egyértelműen és következetesen feladatának tekintette az egylet. Március 15-e megünneplése minden év rendszeres eseményévé vált, amikor is ünnepi beszéd hangzott el, amit legtöbbször Nagy Lajos, a Köztársasági Párt elnöke mondott, kultúrműsor és társas összejövetel kísérte az ünnepi megemlékezést. A jegyzőkönyv rendszeresen beszámol az előkészületekről, pl.:

„A márc. 15-iki ünnepélyre a Como Hall kibérlése határoztatott el. Továbbá elhatároztatott ezen alkalomra 200 meghívó nyomtatása."[20]

Vagy egy másik helyen hírt ad a lezajlott ünnepély hangulatáról, sikerességéről.[21]

A március 15. mellett egyszer-egyszer szó esik Szent István napjának, vagy az aradi vértanúk emlékének megünnepléséről is.[22]

Láthatóan a legerősebb kapocsként az 1848-as emlék élt a kivándoroltak tudatában. A clevelandi Kossuth szobor felállítása idején az Amerika szerte felröppentett támogatást kérő felhívás az egylet vezetősége körében nagy megértésre talált.

„Levél érkezett New Yorkból. A Kossuth Szobor bizottságtól, hogy Hazánk egyik legnagyobb fiának a Magyar Szabadság vezérének Kossuth Lajosnak Szobrot akarnak emelni örök emlékül New Yorkban. Melyben felkérik, úgy az egyleti tagokat, mint az összes St. Pauli és környéki magyarságot ezen nemes ügy hozzájárulásához és felsegítéséhez, ... gyűjtő ív lett küldve, hogy mind azok, akik hozzájárulnak ezen nemes célhoz a neveik fel legyenek jegyezve és a Magyar Népszava című újságba is hirdetve legyenek."[23]

Amerikanizáció — beilleszkedés

A beilleszkedésre és az új környezettel való jó kapcsolat kiépítésére az egylet korai éveitől kezdve törekedett.

18. Uo. [1904—1916] (246-ik havi gyűlés, 1914. júli. 5-én) 187. p.
19. Uo. [1916—1930] (318 [418] jegyzőkönyv, 1929. febr. 3-án) 263. p.
20. Uo. [1904—1916] (242-ik havi gyűlés, 1914. March 1) 180. p.
21. Uo. [1904—1916] (246-ik havi gyűlés, 1914. júli. 5.) 188. p.
22. Uo. [1904—1916] (210. havi gyűlés, júl. 2.) 124. p. és (249-ik havi gyűlés, 1914. okt. 4-én) 193. p.
23. Uo. [1904—1916] (394-ik jegyzőkönyv, 1927. febr. 6-án) 219—220. p.

1904-ben például alapszabály angol nyelvű kiadását határozták el.[24] Majd 1914-ben felvetődött, hogy az egylet az amerikai nemzeti ünnepek közül legalább egyet ünnepeljen meg.[25] A választás a függetlenség ünnepére, július 4-re esett, s 1914. július 5-én a jegyzőkönyv beszámol az ünnepély lefolyásáról:

„A gyűlés befejezése után július 4-ike lett megünnepelve, amelyen Kmetty Mihály testvér felolvasta az Amerikai Egyesült Államok függetlensége kihirdetésének magyar fordítását. Többek között még az Elnök testvér, Nagy Lajos testvér és Barna honfitárs méltatták a nap jelentőségét. A testvérek kedélyes hangulatban még tovább együtt maradtak és megvitatták a nap eseményeit."[26]

1919—1920 körül ez a törekvés felerősödött, sőt igyekeznek az amerikai kormányzat amerikanizációs programjának elébe menni, amely az 1900 és 1920 között érkezett 14,5 millió[27] új bevándorló beolvasztását, a bevándorlók elszigeteltségének felszámolását kívánta megszüntetni.

1919. március 2-án tartott gyűlésen a március 15-i ünnepség szervezői arról számolnak be, hogy az ünnepélyt szeretnék összekötni egyfajta amerikanizációs programmal.

„... tekintettel arra, hogy széjjel az egész Egyesült Államokban a kormány részéről egy nagy mozgalom indult meg az Amerikai körökben, hogy az itt lakó különböző nemzetiségeket jobban mondva idegeneket megamerikaisítják, természetesen ebbe mi magyarok is bele vagyunk értve. S ebből kiindulva, mivel előbb vagy utóbb mi magyarok is fel lennénk szólítva egy ily nemű mozgalom, vagy gyűlés megtartására, ezen bizottsági gyűlés jónak látta egy ilyen nemű felszólítást elkerülni és önmagunktól egy ilyen gyűlést megtartani. S hogy egy fáradsággal két munkát elvégezzünk, éppen legjobb alkalomnak láttuk a Már 15-i ünnepély napját az amerikanizésen gyűléssel egybekapcsolni annál is inkább, mivel tudjuk nagyon jól, hogy a márc. 15-ikének emléke a szíve mélyén él minden magyarnak — így egy ilynemű ünnepélyen minden magyar szívessen megjeleni[k], tehát így egy ily jól látogatott gyülekezet az amerikanizatio képviselői előtt is elismerésben részesül. A gyűlés e jelentést általános megelégedéssel fogadta és egyes testvérek örömüknek is kifejezést adtak, hogy a bizottság jó belátása szerint ennyit is elintézett..."[28]

Az amerikai állampolgárság megszerzését az amerikai kormányzat feltételekhez kötötte, ez bizonyos ismeretek megszerzését kívánta meg. Ezért különböző kezdeményezésből a bevándoroltak körében mindenütt esti iskolákat szerveztek.

Az egylet is felajánlotta az esti iskola megszervezését elég jelentkező esetén azok számára, akik „polgárosodni akarnak". A jegyzőkönyv szerint az egylet bizonyos agitációt fejtett ki az „Amerikai polgárlevél kivétele érdekében".[29]

A kormányzat elvárta a bevándorlók körében működő egyesületektől, valószínűleg kérését ki is fejezte, hogy törekvéseit segítse. Erre vall az az

24. Uo. [1904—1916] (129-ik havi gyűlés, 1904. okt. 2-án) 5. p.
25. Uo. [1904—1916] (244-ik havi gyűlés, 1914. febr. 1-én) 179. p.
26. Uo. [1904—1916] (246-ik havi gyűlés, 1914. júli. 5-én) 188. p.
27. *Alastair Cook's America.* New York, co 1973. Alfred A. Knof. 279. p.
28. Uo. [1916—1930] (302. havi gyűlés, 1919. márc. 2-án) 62. p.
29. Uo. [1916—1930] (303-ik havi gyűlés, 1919. ápr. 6-án) 66. p.

1919. március 2-án kelt bejegyzés, miszerint a Committee on Public Information Magyar Osztálya közvetlen levelezésben állt az egyesületekkel. A Baross Gábor Egylet-hez megérkezett az amerikanizációt propagáló ilyen levél, s a bizottság „10 angol és magyar nyelven nyomtatott kis könyvecskét" is küldött. E könyvecskék a bevándorlók tájékoztatására készültek.

A központ szükség esetén még további példányokat is felajánl. Az egylet ezt meg is ragadja és még további 100 példányt kér.

Az információs központ egyéb tájékoztatást is nyújt, például levélben magyarázatot ad az amerikai jövedelmi adórendszerre.[30] E tájékoztatások mind a jobb megértést, a beilleszkedést, az asszimilációt segítették, melynek a maga szerény eszközeivel szócsövévé, propagálójává vált az egylet. 1922. febr. 5-én hírt kapunk egy felolvasásról, amelyen az YMCA titkára Amerika történetéről tartott ismertetést[31].

A társasélet szervezése, kultúrprogramok

Mint a neve is jelzi, az egyesület — „Társas Betegsegélyző Egylet" — segélyező programja mellett a tagok és a helyi magyarság társaséletének szervezését tekintette egyik fő feladatának. „Vigalmi bizottság"-ot hoz létre[32], amely bálok, „táncmulatságok"[33], bazárok[34], karácsonyi ünnepélyek[35] — ezek igen népszerűek voltak —, valamint piknikek[36] szervezését intézi. A bazárok a társasélet különösen gyakori formái voltak, amelyeknek bevételét rendszerint programszerűen meghatározott közös célokra fordították.

A rendszeres társasélet szervezésének igénye 1914-ben merül fel határozott programként:

> — Nagy Lajos indítványozza,
> „... mivel a Baross Gábor Egylet magát társas egyletnek is nevezi, tehát rendezzen az egylet legalább havonta 1—2-szer kedélyes társas összejöveteleket is, hogy egyletünk ne csak anyagi segélyt, hanem tehetségéhez képest erkölcsi és szellemi szórakozást is nyújtson tagjainak."[37]

A kedélyes összejövetelek célja azonban mint itt is megfogalmazódott, nem csupán az volt, hogy a társasági élet számára keretet teremtsen, hanem bizonyos mértékig feladatként vállalták a tagok kulturális igényeinek ellátását is. Így a társaséletnek ez a formája szervezett kereteket kívánt, s megindult az akció, hogy a már korábban megalakult *önképzőkör* működéséhez szilárdabb szervezeti és anyagi kereteket biztosítsanak. 1915. április 4-én az egylet havi gyűlésén az önképzőkör számára egy 8 tagú vezetőséget választottak, amelyet később még 9 taggal bővítettek; valamint elhatározták,

30. Uo. [1916—1930] (302-ik havi gyűlés, 1919. márc. 2-án) 61. p.
31. Uo. [1916—1930] (336-ik jegyzőkönyv, 1922. febr. 5-én) 157. p.
32. Uo. [1904—1916] (203-ik havi gyűlés, 1910. december 4-én) 112. p.
33. Uo. [1904—1916] (229-ik havi gyűlés, 1913. febr. 2-án) 157. p.
34. Uo. [1904—1916] (240-ik havi gyűlés, 1914. jan. 4-én) 176. p.
35. Uo. [1904—1916] (240-ik havi gyűlés, 1914. jan. 4-én) 177. p.
36. Uo. [1904—1916] (221-ik havi gyűlés, 1912. júni. 2-án) 143. p.
37. Uo. [1904—1916] (243-ik havi gyűlés, 1914. ápr. 5-én) 181. p.

hogy az önképzőkör javára egy mulatságot rendeznek, hogy ennek tiszta jövedelméből az önképzőkör tevékenységének anyagi alapját megvessék.[38] A mulatság jól sikerült és 101 dollárt ($ 101,37 ct) hozott az önképzőkör számára.[39]

A kultúrprogramokat az önképzőköri bizottság a tagok öntevékeny kultúrmunkájára alapozta. Az önképzőkör vezetősége megalakulása után kéri a havi gyűlésre összejött tagokat, hogy

> „akik valami előadással, vagy szavalattal kívánnak hozzájárulni a kedélyes este műsorának kibővítéséhez, szíveskedjenek azt ... bejelenteni."[40]

1916-ban pedig „műkedvelői kar" alakult az önképzőkör keretében, amely a St. Ágnes templom termében Szigligeti Ede *Csikós* c. 3 felvonásos darabját adta elő[41].

A *színielőadás* többször szerepelt a kultúrprogramban, s egy alkalommal a New York-i magyar társulat ajánlatát tárgyalja az egylet ülése. A New York-i társulat nemcsak az előadást, hanem a szervezést is biztosítja: termet bérel és meghívókat nyomat[42].

Kísérlet a Magyar Ház alapítására

Az egyleti élet társadalmi kulturális eseményeinek megtartására állandó hajlék kellett. Legalábbis a kivándorlók legtöbb közösségének vágyává és törekvésévé vált ez.

A Baross Gábor Egylet vezetősége és tagsága is majdnem két évtizeden keresztül kísérletezett a Magyar Ház vagy ahogy egy más alkalommal nevezték, a St. Paul-i Magyar Otthon megteremtésével.

Először 1911-ben találjuk nyomát egy bizottság megalakításának. A bizottság feladatává tették a végrehajtás programjának kidolgozását[43].

Az ügy elég lassan haladhatott előre, mert négy év múlva, 1915 decemberében ismét újjá alakul a bizottság most már elég körvonalazott és tudatos programmal:

> „... Kmetty Mihály testvér indítványozta, hogy hozzon az egyleti gyűlés egy határozatot, amely szerint a Baross Gábor Egylet egy alapot teremt, amely alap ha eléri az $ 50 000 összeget, abból egy ház telek lesz vásárolva, amely telken egy ház építtessék azon célból, hogy a St. Pauli magyarságnak egy saját otthona legyen, a hol gyűléseit, mulatságait és összejöveteleit tarthassa. Továbbá egy ház bizottság választassék, amely bizottság egy alkalmas tervet dolgozna ki ezen szép és nemes cél kiviteléhez. Az indítvány szavazás alá bocsájtatott és elfogadtatott. A bizottság a következő képen alakult meg. Sontra János [az egyesület

38. Uo. [1904—1916] (255-ik havi gyűlés, 1915. ápr. 4-én) és Uo. [1904—1916] (259-ik havi gyűlés, 1915. aug. 1-én) 215. p.
39. Uo. [1904—1916] (258-ik havi gyűlés, 1915. júli. hó 4-én) 212. p.
40. Uo. [1904—1916] (261-ik havi gyűlés, 1915. okt. 3-án) 218. p.
41. Uo. [1904—1916] (265-ik havi gyűlés, 1916. febr. 6-án) 230. p.
42. Uo. [1916—1930] (372-ik jegyzőkönyv, 1925. márc. 4-én) 188. p.
43. Uo. [1904—1916] (208-ik havi gyűlés, 1911. máj. 7-én) 120. p.

alapítója], Kmetty Mihály, Berberich Péter, Petró János, Kálmán Bálint, Mikó György, Nagy Lajos, Horváth Kálmán, Petró István, Brucker Sándor, Gombos György testvérek."[44]

A szükséges összeg megszerzésére sok formában megindult a gyűjtés, mindenekelőtt a tagság ülésenkénti adakozásával[45], több alkalommal mulatság rendezésével[46], később 300 gyűjtő körlevél szétküldésével[47]; egy alkalommal Berberich Péter nagylelkű adománya révén tombolát[48] szerveztek, amely $ 119,50 hozott.

1916-ban már 300 dollár állt rendelkezésre, de ez az összeg kevésnek bizonyult; a terv realizálása újra és újra eltolódik. 1918-ban az amerikai kormány az I. Világháború okozta kiadások csökkentésére háborús takarék bélyeget bocsát ki, s az egylet is a washingtoni Treasury Department-től megkapja a felszólítást „War Saving Stamps"-ek vásárlására. Az 1918. július 7-i egyleti gyűlésen elhangzik a javaslat, hogy az ígért 4%-os kamat érdekében fordítsák a szépen növekvő „magyar ház alapot" ilyen bélyegek vásárlására[49]. Az ügyet elodázzák. Majd 1920-ban felmerül, hogy fordítsák a magyarországi szegények megsegítésére,[50] végül 1922-ben javasolják, hogy csatolják az összeget az egylet pénzalapjához[51].

1923-ban életrevaló ötletként javasolják, fogjon össze az egylet a városban működő Szent Háromság Egylettel, akik templomot szeretnének vásárolni, s vegyék meg együtt a közös célra a Szt. András templomot[52].

1927-ben az Osztrák—Magyar Egyesület is szeretne csatlakozni[53], ezt azonban elhárítják, s ezzel véget ér a híradás a Magyar Ház ügyében. Valószínűleg a nagy gazdasági válság okozta összeomlásban ez az erőfeszítés végleg elenyészett.

A KÖNYVTÁR TÖRTÉNETE ÉS MŰKÖDÉSE

Vegyük szemügyre tehát, hogy egy ilyen létszámú, ilyen politikai és társadalmi meghatározottságú és a vázolt kulturális lehetőségekkel rendelkező egyesület tevékenységében és kultúrprogramjában milyen helyet foglalt el a könyvtár és milyen művelődési lehetőséget nyújtott az egyleti tagok számára!

44. Uo. [1904—1916] (261-ik havi gyűlés, 1915. okt. 3-án) 218. p.
45. Uo. [1904—1916] (265-ik havi gyűlés, 1916. febr. 6-án) 229. p.
46. Uo. [1916—1930] (273-ik havi gyűlés, 1916. okt. 1-én) 3. p. és (276-ik havi gyűlés, dec. hó 31-én) 10. p.
47. Uo. [1904—1916] (269-ik havi gyűlés, 1916. júni. 4-én) 239. p. és uo. [1916—1930] (Rendkívüli gyűlés, jan. 14-én) 11. p.
48. Uo. [1916—1930] (292-ik havi gyűlés, 1918. máj. 5.) 40. p.
49. Uo. [1916—1930] (294-ik havi gyűlés, 1918. júli. 7-én) 46. p.
50. Uo. [1916—1930] (313. havi gyűlés, 1920. febr. 1.) 86. p.
51. Uo. [1916—1930] (340-ik jegyzőkönyv, 1922. júni. 4-én) 127. p.
52. Uo. [1916—1930] (349-ik jegyzőkönyv, 1923. márc. 4-én) 148. p.
53. Uo. [1916—1930] (394-ik jgyzőkönyv, 1927. febr. 6-án) 220. p.

A könyvtár ügye az egyleti ügyek sorában

Az, hogy a könyvtár lényeges tényező, az egylet céljainak megvalósításában fontos eszköz, az egyleti tagok számára nyilvánvaló volt. Természetesen ezt a szerepet nem értékelték többre, mint amekkorát egy ilyen, viszonylag szerény társadalmi és kulturális szerepet betöltő egyesület könyvtára vállalhat, de mint kulturális potenciált, megbecsülték, sőt jelentősége a hazai közegből kiszakított környezetben sajátos jelleget kapott és felerősödött. — Nem egyszerűen a szórakozás és kulturálódás forrása volt, hanem az anyanyelvi kultúra letéteményese. Bár ez tudatos programként nem fogalmazódott meg, valószínűleg ez fejeződött ki abban a tényben, hogy már az alapítás idején létrehozták a könyvtárat, s a könyvtáros feladatai és a könyvhasználat feltételei az alapszabályban külön pragarafust (7. §) kaptak. A jegyzőkönyvi hivatkozásokból kiderül, hogy az alapszabály eredeti kiadásán kívül valószínűleg létezett egy 1904-es angol nyelvű[54], egy 1912-es, a clevelandi *Szabadság* kiadásában megjelent[55] és egy 1918-as, a *Népszava*[56] által közreadott kiadás. A fennmaradt alapszabály 1 példánya, amelyet az Immigration History Research Center (St. Paul, Minn.) könyvtára őriz, nem közöl dátumot, de a *Népszava* New York-i nyomdája készítette. Tehát feltételezhető, hogy ez az 1918-as kiadás, amely viszont úgy tűnik, az alapszabály változatlan kiadása. Az egyleti élettel kapcsolatos minden kérdést részletesen tárgyaló jegyzőkönyv ugyanis egyetlen alkalommal sem foglalkozik ezzel a lényeges, az alapszabály módosításával kapcsolatos vitával. Így feltételezzük, hogy ezt a 7. paragrafust már az eredeti kiadás is tartalmazta. Ez a paragrafus a könyvtárról és a könyvtáros feladatairól a következőket mondja:

> „A könyvtárnok kötelessége a könyvtárt és reábízott dolgokat rendben tartani, amelyekért felelős. Továbbá kötelessége havonként egyszer a tagoknak alkalmat nyújtani a könyvek kivitelére és behozására, felelős a begyűlt díjakért, mely pénz a könyvtár gyarapítására fordítandó. A könyvek használati díja minden könyv után havonta 5 cent. A könyvtárnok tartsa kötelességének minden havi gyűlésen bejelenteni mindazon tagok nevét akik a könyvtár könyveit már egy hónapon túl maguknál tartották."[57]

A könyvtár keletkezése és fejlesztése

Bár mint láttuk nem bizonyítható, az adatokból úgy tűnik, hogy az egylet az alapítástól kezdve tartott fenn könyvtárat.

Az egyletet az alapszabály szerint 1892 augusztusában alapították. 1904 előtti jegyzőkönyvek nem ismertek. A könyvtárra vonatkozó első hiteles bejegyzés 1904. augusztus 7-ről származik, a könyvtár és a zászló biztosítására 4 dollár 50 centet adott ki az egylet[58].

54. Uo. [1904—1916] (129-ik havi gyűlés, 1904. okt. 2-án) 5. p.
55. Uo. [1904—1916] (217-ik havi gyűlés, 1912. febr. 4-én) 138. p.
56. Uo. [1916—1918] (291-ik havi gyűlés, 1918. ápr. 7-én) 38. p.
57. *A St. Paul-i Baross Gábor Társas és Betegs. Egylet alapszabályai* i. m. 10. l.
58. *A St. Paul-i Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egylet jegyzőkönyve* [1904—1916] (127. havi gyűlés, 1904. aug. 7.) 3. p.

Ebből az időből a gyűjtemény nagyságáról és használatáról nincsenek hiteles adataink. A könyvtár fejlesztése azonban 1906 és 1907 körül láthatóan programmá vált és az akció két irányban indult el.

Az egyik, amely a hazai könyvtárügy és az amerikai magyar könyvtári gyűjtemények története szempontjából is rendkívül érdekes tény az az, hogy 1906-ban a Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egylet St. Paul-ból kérvényt intézett a magyar vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, hogy az egyesület számára egy magyar könyvtári gyűjteményt adományozzon. E kérvényről a VKM-nek a miniszterelnökhöz intézett átiratából értesülhetünk.

„21 08/eln. szám
Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr!

Mikó Györgynek, a St. pauli „Baross Gábor Társaság és Segélyegylet" elnökének hozzám intézett folyamodványát, melyben az egylet könyvtárának gyarapítását kérelmezi, szíves illetékes intézkedés végett, van szerencsém mellékelten csatolva tisztelettel Nagyméltóságodhoz juttatni. Fogadja Nagyméltóságod kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását

Budapest, 1906. évi május hó 14.

A miniszter megbízásából
.....
miniszteri tanácsos
elnöki titkár

Nagyméltóságú
Dr. Wekerle Sándor
m. kir. miniszterelnök úrnak
Budapest"[59]

Feltehetően az egyesület tudomást szerzett a kormányzatnak az 1900-as évek elején az amerikai kivándorlók számára folyósított kulturális támogatásáról. E támogatás az ún. „amerikai akció"[60] keretében vagy ennek hatására, mintegy a hazai népkönyvtári mozgalmak kiterjesztéseként sor került több, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa által felállított népkönyvtár kiküldésére, vagy meglevő gyűjtemények támogatására. E program mélyebb gyökereire és a nemzeti tudat fenntartásában betöltött szerepére ezúttal nincs mód kitérni[61] s további kutatást igényel, de a Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egylet kérvénye jelentős adat a kérdés történetéhez.

A Baross Gábor Egylet kérésének megítélése előtt az akkori ügyintézési gyakorlat szerint a miniszterelnök a külügyminiszterhez fordult a szükséges felvilágosításokért.

59. OL ME K26 XXI 1908 748 cs. Iratszám: XIX 1906 2541 melléklete.
60. Mayer Mária: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860—1910.* Bp. 1977. Akadémiai Kiadó. 180—204. p.
61. Vö.: Kovács Ilona: *The dual role of ethnic libraries in the identity maintenance and assimilation of Hungarian Americans.* [Lecture]. = Comteporary uses of folklore in ethnic frames: Bi-national Meeting, Budapest 20—21 July, 1981.

„Közös Külügyminiszternek

Az Észak-amerikai Unió kötelékébe tartozó Minnesotai állam St. Paul városában alakult „Baross Gábor Társas és Segélyegylet" a vallás és közoktatásügyi miniszter úr útján az egylet könyvtárának gyarapítását kérelmezi. Mielőtt e kérés érdemében határoznék a kérvény csatolása mellett Nagyméltóságodhoz kívántam fordulni az iránt, hogy ezen segély egylet felől, amely egylet nem tartozik az amerikai magyar akció körébe — méltóztassék illetékes külügyi szerveink útján értesüléseket szerezni be s az alapon velem közölni, hogy a folyamodás minő elintézésben volna részesítendő.

Bp. 1906."[62]

A válaszról és a vele kapcsolatos döntésről a miniszterelnöknek a vallás és közoktatásügyi miniszterhez intézett levele tudósít.

„Vallás és közoktatásügyi miniszter úrnak

A St. Paul városában alakult „Baross Gábor Társas és Segély" egylet könyvtárának gyarapítása ügyében m. é. május hó 14-én 2108. eln. sz. a kelt nagybecsű átiratára válaszolva van szerencsém Nagyméltóságodnak tisztelettel a nevezett egyletnek tudomására hozni, hogy a közös külügyminiszter úr szíves közvetítésére beszerzett értesüléseim szerint, mely nem tartozik a magyar actio körébe, tagjainak száma oly csekély, hogy egy nagyobb könyvtár kezelésére alig látszik alkalmasnak.
A külügyminiszter úr m. é. november hó 12-én 87.487/3. sz. a. kelt és mellékletével együtt idezárt átiratából kitűnőleg azonban a milwaukeei cs. és kir. konzulátus mégis azt ajánlja, hogy küldessék az említett magyar egyesületnek néhány magyar munka ajándékba. Ezen javaslatra vonatkozólag van szerencsém Nagyméltóságodat tisztelettel értesíteni, hogy a magam részéről nincs semmi kifogásom az ellen, hogy a Baross Gábor egylet ilyen csekélyebb könyvadományban részesíttessék. Mivel azonban nem tudom, hogy a múzeumok és könyvtárak országos tanácsának rendelkezésére bocsátott hitel ezen könyvadományozást lehetővé teszi e, ezen kérdésben a döntést teljesen Nagyméltóságod bölcs belátására kell bíznom és a jelen alkalommal csak azon kéréssel van szerencsém excellenziádhoz fordulni, hogy nagybecsű elhatározásáról engem, annak idején értesíteni méltóztassék.[63]"

A vallás- és közoktatásügyi miniszter kedvező döntéséről válaszlevélben értesíti Wekerle Sándor miniszterelnököt:

„Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr!

Hivatkozással Nagyméltóságodnak f. é. január hó 4-én 5623. sz. alatt kelt nagybecsű átirataira, van szerencsém Nagyméltóságodnak nagybecsű tudomására hozni, hogy a sz. t. Pauli Baross Gábor egyletnek adandó könyvekre 100 azaz egyszáz k-t. ... engedélyeztem a Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Tanácsának. Fogadja Nagyméltóságod őszinte tiszteletem nyilvánítását.

Budapest, 1907. augusztus hó 14.

A miniszter helyett
Tóth
államtitkár"[64]

62. OL ME K26 XXII 1908 738 cs. Iratszám XXII 1907 4320 Alapszám 647.
63. OL ME K26 XXII 1908 748 cs. Iratszám XIX 1906 5623 Alapszám 2541.
64. OL ME K26 XXII 1908 748 cs. Iratszám XXII 1907 4320 Alapszám 647.

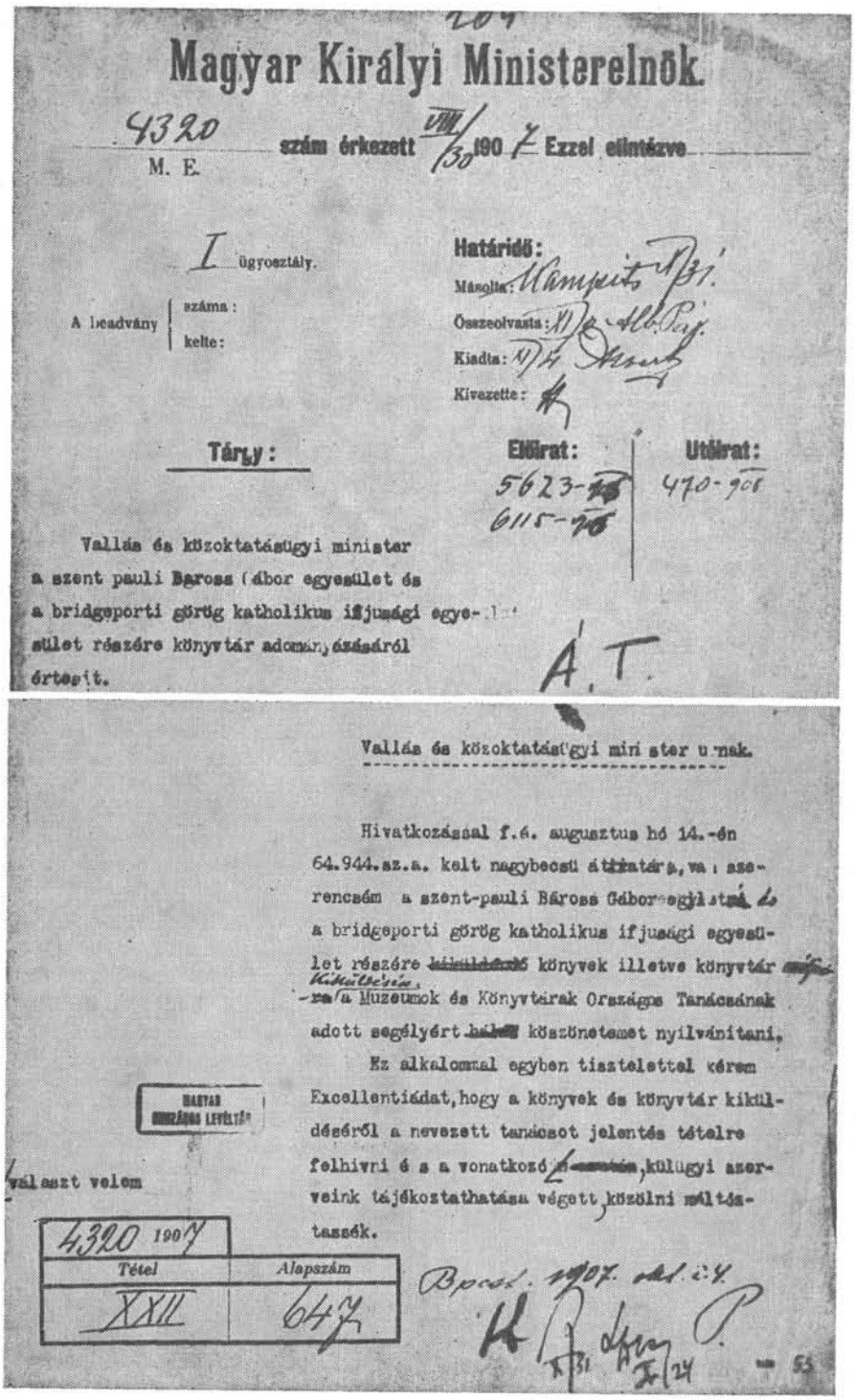

204

Magyar Királyi Ministerelnök.

4320 szám érkezett VIII/30 1907 Ezzel elintézve

M. E.

I ügyosztály.

A beadvány | száma: | kelte:

Határidő:

Másolta: Hampits XI/31.

Összeolvasta: XI/2 Alb. Pap.

Kiadta: XI/4 [illegible]

Kivezette: [illegible]

Tárgy:

Előirat: 5623-[illegible] 6115-[illegible]

Utóirat: 470-908

Vallás és közoktatásügyi minister a szent pauli Baross Gábor egyesület és a bridgeporti görög katholikus ifjusági egyesület részére könyvtár adományázásáról értesit.

Á. T.

Vallás és közoktatásügyi minister urnak.

Hivatkozással f.é. augusztus hó 14.-én 64.944.sz.a. kelt nagybecsü átiratára, van szerencsém a szent-pauli Báross Gábor egyletnek és a bridgeporti görög katholikus ifjusági egyesület részére ~~kiküldésre~~ könyvek illetve könyvtár ~~[illegible]~~ kiküldésére a Muzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának adott segélyért ~~[illegible]~~ köszönetemet nyilvánitani.

Ez alkalommal egyben tisztelettel kérem Excellentiádat, hogy a könyvek és könyvtár kiküldéséről a nevezett tanácsot jelentés tételre felhivni és a vonatkozó ~~[illegible]~~, külügyi szerveink tájékoztathatása végett, közölni méltóztassék.

MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

választ velem

4320 1907	
Tétel	Alapszám
XXII	647

Bpest. 1907. okt. 2-4.

[illegible] XI/31 [illegible] XI/24 P.

53

3. ábra. A Miniszterelnökség köszönőlevele a vallás és közoktatásügyi miniszterhez a St. Paul-i Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egyletnek küldött könyvtárért

A könyvtári segély megítélését a miniszterelnök 1907. október 24-én kelt levelében köszöni meg:

„Vallás és közoktatási miniszter úrnak

Hivatkozással f. é. augusztus hó 14-én 64.944. sz. a. kelt nagybecsű átiratára, van szerencsém a szentpauli Baross Gábor egylet és a bridgeporti görög katolikus ifjúsági egyesület részére könyvek, illetve könyvtár kiküldésére a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának adott segélyért köszönetet nyilvánítani. Ez alkalommal egyben tisztelettel kérem Excellenciádat, hogy a könyvek és könyvtár kiküldéséről a nevezett tanácsot jelentéstételre felhívni és a vonatkozó választ velem külügyi szerveink tájékoztatása végett közölni méltóztassék.
Bp. 1907. okt. 24."[65] (L. a 3. sz. ábra)

Az ügy tehát a körülmények ellenére kedvező irányba mozdult. A VKM a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsához tette át az ügyet. A Tanácsnak a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*ben közzétett jegyzőkönyve szerint a Baross Gábor Egylet valóban 100 korona segélyben részesült.[66]

Az egylet jegyzőkönyve 1907 szeptemberében ad hírt a könyvtár megérkezéséről.[67]

A hazai támogatás megszerzése mellett az egylet ezzel egyidőben saját erőből is akciót indított a könyvtár fejlesztéséért. A jegyzőkönyv az eredményről így számol be:

„Sztolyka János testvér a könyvtár javára összegyűjtött 16,20, Konrád testvér 3,90 centet, Kádas testvér ajándékozott 5 dollárt és az egylet is 10 dollárt szavazott meg és végül még 5 dollárt Batler úr ajándékozott még az elmúlt évben, így tehát összesen van a könyvtár részére 40 dollár összegyűjtve, mely pénzen könyveket veszünk az egylet részére, ez ügyben Stolyka János testvér fog eljárni melyet ő elfogadott."[68]

Ez nem is lehetett olyan kis összeg, amikor az állami támogatás 100 koronát tett ki és az egyesület alapvagyona 1904-ben összesen 265 dollár 42 cent volt.[69]

Ezt az adományt 1907 júliusában Gombos György további 3 dollárral egészítette ki.[70]

Az egyesület életéről 1904 és 1930 között hírt adó jegyzőkönyv még néhány alkalommal beszámol a könyvtár számára érkezett könyvadományról. Így 1907-ben Kádas nevű egyesületi tag három Jókait — (a *Fekete gyémántok*, *Erdély arany kora*, *Egy magyar nábob*) — összesen 4 kötet könyvet, 1918-ban Kmetty Kálmán *Egy magyar szabadsághős emlékiratai* c. művet, magyarul és angolul összesen 2 kötetet és 1920-ban Szentimrényi úr 4, tréfás dalokat tartalmazó kötetet adott a könyvtárnak.[71]

65. OL ME K26 XXII 1908 748 cs. Iratszám XXII 1907 4320 Alapszám 647.
66. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1.* évf. 2. füz. (1907. okt. 1.) 109—112. p.
67. Uo. [1904—1916] (163. havi gyűlés, 1907. szept.) 55. p.
68. Uo. [1904—1916] (158. havi gyűlés, 1907. márc. 3-án) 46. p.
69. Uo. [1904—1916] (127. havi gyűlés, 1904. aug. 7.) 3. p.
70. Uo. [1904—1916] (161. havi gyűlés. 1907. júli.) 51. p.
71. Uo. [1904—1916] (165-ik havi gyűlés, 1907. okt.) 62. p. és uo. [1916—1930] (290-ik havi gyűlés, 1918. márc. 3.) 36. p. és (320. havi gyűlés, 1920. okt. 3-án) 97. p.

A könyvtár szerény gyarapítása és gondozása egyébként főként — az egyesület alapszabályában rögzített — 5 centes használati díjából került ki. A könyvtár ilyen eredetű évi bevétele pár centtől kb. 2—5 dollárig terjedt, és az éves elszámolásban a könyvtáralap általában maximum 20 dollár körül mozgott, az egyesület egész alapvagyona a 20-as évekig alig haladta meg az 1000 dollárt, 1929-ben volt 4598 dollár.

A könyvtári bevétel növelésére tett kísérlet volt 1912-ben az a döntés, amely szerint a március 15-i ünnepély bevételét a könyvtár gyarapítására szánták.[72] A gyűjtés és az egyéb könyvtári bevételek felhasználásáról további részletet nem ismerünk. Nagyobb tételű könyvvásárlásról csak jóval később, 1919-ben ad számot a jegyzőkönyv, amikor is 20 dollár 25 centet költöttek 15 kötet beszerzésére.[73]

A könyvtár működtetése, ellenőrzése és gondozása

A könyvtár megfelelő kezelését és gondozását biztosító, az alapszabályt kiegészítő legtöbb intézkedés a magyarországi ajándékkönyvtár megérkezését követően 1907-ben, illetve 1907 után született meg.

A könyvtár kezelését 1907-től állandó, kijelölt „könyvtárnok" látta el, a megnövekedett gyűjteményért láthatóan felelősséget érzett az egyesület, és az állandó könyvtáros kinevezésével egyrészt az értéket jelentő könyvtár megfelelő gondozását, másrészt a gyűjtemény megfelelő használatát akarták biztosítani. Az első könyvtárosnak 1907 őszén Gombos György egyesületi tagot nevezték ki.[74] 1930-ig hat könyvtáros nevét ismerjük: Petró János (1914), Petró István (1914), Sass András (1919), Boros Miklós (1925), Kovács András (1929), Major Mózes (1930). Egy alkalommal a könyvtáros az egyesület kitüntetését is elnyerte áldozatkész munkájáért.[75]

A könyvtár kezelését rendszeresen egy kijelölt könyvtári bizottság ellenőrizte.[76] A bizottság meglehetősen aktív volt. Leltár szerint számbavette az állományt, a könyvtári pénzvagyont és rendszeresen jelentést tett róla, valamint döntött a könyvanyag javíttatása és új könyvek beszerzése ügyében.

Gondos kezelés biztosításával komolyan törekedtek a könyvtár állományának megőrzésére. A könyvtár biztonságát 1907-től könyvszekrény[77] beszerzésével igyekeztek megoldani. A könyvtári érték biztonságát kezdetektől a könyvtár biztosítása garantálta. A könyvtári kiadások között ez 1904-től állandó tétel volt, amely rendszerint a legjelentősebb könyvtári kiadást is jelentette és általában 4—5 dollár körül járt.

72. Uo. [1904—1916] (218-ik havi gyűlés, 1912. márc. 3.) 139. p.
73. Uo. [1916—1930] (306-ik havi gyűlés, 1919. febr. 6.) 72. p.
74. Uo. [1904—1916] (162-ik havi gyűlés, 1907. aug.) 53. p. és (164-ik havi gyűlés, 1907. szept. 8.) 57. p.
75. Uo. [1916—1930] (306-ik havi gyűlés, 1919. júl. 6-án) 73. p.
76. Uo. [1904—1916] (166-ik, 223-ik, 224-ik, 225-ik, 239-ik, 251-ik, 263-ik, 269-ik havi gyűlés) 64., 148., 149., 152., 172., 196., 225., 241. p. és [1916—1930] (279-ik, 295-ik, 301-ik, 312-ik, 313-ik, 330 [440]-ik, 331 [431]-ik havi gyűlés) 17., 58., 60., 84., 97., 282., 284. p.
77. Uo. [1904—1916] (166-ik, 167-ik, 265-ik havi gyűlés) 62., 65., 230. p.

A könyvtár védelmét és ellenőrzését nemcsak az egyesület belső rendje kívánta meg, hanem az ajándékkönyvtárak sorsát a magyar kormány is ellenőrizte. Így készült el 1917-ben a konzul kívánságára az ajándékkönyvek leltára.[78]

Az ügykezelés és a biztonság megoldása mellett állandó gondot jelentett a könyvtári könyvek állapota, kondíciója. A jegyzőkönyv 1910-ben számol be arról a határozatról, amely szerint a kölcsönzési díjakból befolyt összeg a könyvbeszerzés mellett könyvek javítására fordítandó.[79] Az elhasznált könyvek javíttatására Klapka Sándor tesz is javaslatot[80], de kiderült, hogy ez oly sokba került volna — darabonként 10 dollárba —, hogy a 20—21 kötet könyv átkötése helyett új könyvek beszerzése látszott ésszerűbbnek, s ilyen határozat született.[81] Könyvek köttetéséről ismét 1930-ban számol be a jegyzőkönyv, amikor 4 kötet köttetéséért 1 dollár 50 centet fizettek.[82]

A könyvtár nagysága, a beszerzés forrásai

Mekkora volt hát a gyűjtemény? A legkisebb magyarországi népkönyvtárak méretét 100—200 kötetnyi könyvet alig haladta meg a könyvtár fennállása során. A könyvtár fennmaradt töredéke, amelyet a St. Paul-ban székelő bevándorlástörténeti kutatóközpont, az Immigration History Research Center őriz — mindössze 43 kötet. E köteteken megtalálható az eredeti sorszám, ezek közül a legmagasabb a 88-as, amely ismétlődik, tehát valószínűleg két számsor létezett. Így a kötetek száma ennek alapján 170—180-ra tehető. A jegyzőkönyvekből tudjuk, hogy a könyvtár valóban ilyen méretű lehetett. Egy 1914-es feljegyzés szerint 156 könyvből állt.[83] 1915-ben a könyvtári kimutatás szerint ez a szám 168-ra emelkedett, amelyből 40 db volt a Magyar Királyi Közoktatási Minisztérium adománya és 128 db az egylet saját beszerzése.[84] 1920-ban a könyvtári könyvek száma már 230 db volt.[85]

Az állomány fejlesztése egyrészt — mint láttuk — az egyéni és állami adományokból, másrészt vásárlás útján történt. A könyvtár fennmaradt kötetei kivétel nélkül Budapesten jelentek meg, nyilván a könyvek beszerzése hazai forrásokból történt.

A korai évek beszerzési módjáról és forrásáról nincsenek adataink. A jegyzőkönyv 1919-ben beszámol arról, hogy az egyesület egy 97 kötetből álló kollekciót kapott Kemény Györgytől:

> „hogy az egylet választana ki belőle a saját könyvtára részére. A könyvek Berberich Péter irodájában vannak, ahol azok bármikor megtekinthetők. Kmetty

78. Uo. [1904—1916] (279-ik havi gyűlés, 1917. ápr. 1.) 17. p.
79. Uo. [1904—1916] (192-ik havi gyűlés, 1912. márc. hó 3.) 139. p.
80. Uo. [1904—1916] (225-ik havi gyűlés, 1912. okt. 6-án) 152. p.
81. Uo. [1904—1916] (239-ik havi gyűlés, 1913. dec. 7-én) 172. p.
82. Uo. [1916—1930] (331 [431] jegyzőkönyv, 1930. márc. 2.) 284. p.
83. Uo. [1904—1916] (251-ik havi gyűlés, 1914. dec. 6.) 197. p.
84. Uo. [1904—1916] (263-ik havi gyűlés, 1915. dec. 31.) 225. p.
85. Uo. [1916—1930] (313-ik havi gyűlés, 1920. febr. 1.) 97. p.

Kálmán, Sass András, Gombos György, Petró János, Berberich Péter és még több testvérek hozzászóltak ezen ügyhöz és Kmetty Kálmán testvér indítványára a gyűlés megszavazta, hogy az egylet a könyvtár alap pénzét fektesse be könyvekbe és e célból legyen egy bizottság kinevezve, akik átnézik a könyveket és kiválasztanak belőle annyit, amennyi megfelel a könyvtári alapvagyon értékének."[86]

Egy hónappal későbbi, júniusi jegyzőkönyvi bejegyzés alapján következtethetünk arra, hogy a vásárlás megtörtént. A jegyzőkönyv ugyanis rögzíti a könyvtárnok jelentését arról, hogy a könyvtárnak a „könyveket átadták".[87] Ezek a könyvek feltehetően a bizottság által vásárolt könyvek. A vásárlás részleteiről a júliusi „havigyűlés" jegyzőkönyve tájékoztat:

„Petró pénztárnok testvér Kmetty Kálmán testvér felvilágosítási kérelmére jelenti a gyűlésnek, hogy a vásárolt 15 kötet könyvért Berberich Péter testvér $ 20,25 centet a könyvtári alapból kifizetett."[88]

A megmaradt könyvek megjelenési évéből ítélve az ez alkalommal vásárolt könyvek közül valószínűleg egy sem maradt fenn, vagy azok mind korábban kiadott könyvek voltak. 1920 őszén újabb ajánlat érkezett az egylethez, ezúttal Szentimrényi Imrétől, de az egylet úgy döntött, hogy pillanatnyilag nem vásárol könyveket, s egy köszönőlevélben jelzi, hogy majd, ha szüksége lesz újabb könyvekre, akkor küld megrendelést.[89] Sajnos közelebbit sem Kemény Györgyről, sem Szentimrényi Imréről nem tudunk. Feltehetően könyvbizományosok voltak, akik a hazai kiadványokat közvetítették a kivándorlók közösségeinek. Hogy hol működtek, Budapesten vagy Amerikában, erről nem adnak tájékoztatást a források. Azt tudjuk, hogy a könyvtárnak Budapesttel volt közvetlen kapcsolata, ezt egy 1930-ból származó bejegyzés jelzi: a könyvtárnok ugyanis évi könyvjegyzékért írt Budapestre.[90]

A könyvtár állományának összetétele

A fennmaradt 43 kötet két nagy csoportra osztható. Az első csoport 22 kötet népiskolai tankönyv és tanári kézikönyv, amelyek 1872 és 1896 között jelentek meg Budán, illetve Budapesten. Ezek abc-s könyvek, számtan, nyelvan, földrajz, történelem és ének könyvek. Időrendben az alábbiak:

Nagy József: *Gyakorlókönyv az énektanításra az I-sö és II-ik elemi osztály számára.* Budán 1872, Egyet. ny. 84 p.

Nagy József, Sz.: *Vezérkönyv az énektanításban, elemi és népiskolák számára. Első évfolyam* I. füzet. Budán 1872, Egyet. ny. 80 p.

Bartalus István: *Éneklő ABC népiskolák számára. Ötödik évfolyam.* Budapest 1880, Egyet. ny. 72 p.

Kiss Áron—Mayer Miksa: *Vezérkönyv a népiskolai történetíráshoz egyszersmind bevezetés a történettudományba tanítók és tanítójelöltek számára.* 2. kiad. Bp. 1886, Egyet. Ny. IV, 415 p.

86. Uo. [1916—1930] (304-ik havi gyűlés, 1919. máj. 4-én) 76. p.
87. Uo. [1916—1930] (305-ik havi gyűlés, 1919. jún. 1.) 69. p.
88. Uo. [1916—1930] (306-ik havi gyűlés, 1919. júl. 6.) 72. p.
89. Uo. [1916—1930] (321-ik havi gyűlés, 1920. nov. 7.) 98. p.
90. Uo. [1916—1930] (331 [431] havi gyűlés, 1930. márc. 2.) 284. p.

Emericzy Géza—Kárpáti Endre: *Földrajzi eredménytár a népiskola V., esetleg VI. osztály és az ismétlő iskola számára.* Budapest 1887, Egyet. ny. 28 p.
Emericzy Géza—Kárpáti Endre: *Vezérkönyv a népiskolai földrajztanításban tanítók és tanítójelöltek számára.* Budapest, 1888, Egyet. ny. VIII, 400 p.
Bartalus István: *Éneklő ABC népiskolák számára. Harmadik évfolyam.* Budapest 1891, Egyet. ny. 72 p.
Kiss Áron: *A magyarok története kapcsolatban a világtörténet nevezetesebb eseményeivel. Az elemi iskola VI. osztálya számára.* Budapest 1892, Egyet. ny. 87 p.
Bartalus István: *Éneklő ABC népiskolák számára. Első évfolyam.* Budapest 1893, Egyet. ny. 72 p.
Bartalus István: *Éneklő ABC népiskolák számára. Második évfolyam.* Budapest 1893, Egyet. ny. 112 p.
Kiss Áron: *A magyarok története kapcsolatban a világtörténet nevezetesebb eseményeivel. Az elemi népiskola V. osztálya számára.* Budapest 1893, Egyet. ny. 51 p.
Nagy László: *Nyelvtani gyakorlókönyv a népiskolák II. osztálya számára.* Átdolg. kiad. Az új kiadást átnézte és sajtó alá rendezte Komáromy Lajos. Budapest 1893, Egyet. ny. 30 p.
Nagy László: *Vezérkönyv magyar nyelvtan tanításához a népiskolák III. és IV. osztálya számára.* Átdolg. kiad. Átdolg. Komáromy Lajos. Budapest 1893, Egyet. ny. 238 p.
Nagy László: *Nyelvtani gyakorlókönyv a népiskolák III. és IV. osztálya számára.* Újabban átdolg. kiad. Átdolg. Komáromy Lajos. Budapest 1893, Egyet. ny. 114 p.
Népiskolai olvasókönyv 2. köt. Olvasókönyv a népiskolák II. osztálya számára. Szerk. Gáspár János 4. kiad. Átdolgozta Sebesztha Károly. Budapest 1893, Egyet. ny. 146 p.
Széll Lajos: *Életmentés és egészségtan. Elemi és polgáriiskolai tankönyv.* Átdolgozta Kozocsa Tivadar. Budapest 1893, Egyet. ny. 85 p.
Beke Manó: *Számtan a népiskolák II. osztályának.* 2. kiad. Budapest 1896, Egyet. ny. 64 p.
Beke Manó: *Számtan a népiskolák III. osztályának.* 2. kiad. Budapest 1896, Egyet. ny. 80 p.
Nagy László: *Vezérkönyv a magyar nyelvtan tanításában a népiskolák I. és II. osztálya számára.* Átd. kiad. Átd. Komáromy Lajos. Budapest 1896, Egyet. ny. 100 p.
Simonyi Jenő: *Földrajz a népiskolák V. és VI. osztálya számára.* Budapest 1896, Egyet. ny. 191 p.
Beke Manó: *Számtan a népiskolák IV. osztályának.* Budapest 1897, Egyet. ny. 92 p.
Beke Manó: *Számtan a népiskolák V. és VI. osztályának.* Budapest 1896, Egyet. ny. 162 p.

Feltehetően ezek a könyvek az alapítás (1892) körüli években kerültek az egylet birtokába, s bár feljegyzés nem örökítette meg, valószínűleg más egyletekhez hasonlóan az egyleti magyar iskola, vagy tervezett egyleti magyar oktatás céljait szolgálták.

A könyvek második csoportja 21 kötet szépirodalmi és egyéb olvasmányanyag. Egy kivételével a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának 1906-ban ajándékba küldött könyvei közül valók. A könyvek mindegyike egyforma barna kötésben maradt fenn, kötéstábláján pedig ráaranyozva a következő szöveg látható:

Felül: A St. Pauli Baross-Egylet Könyvtára

Alul: A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának adománya (L. a 4. sz. ábra)

A kötetekben belül az egylet bélyegzője látható. (L. az 5. sz. ábra)

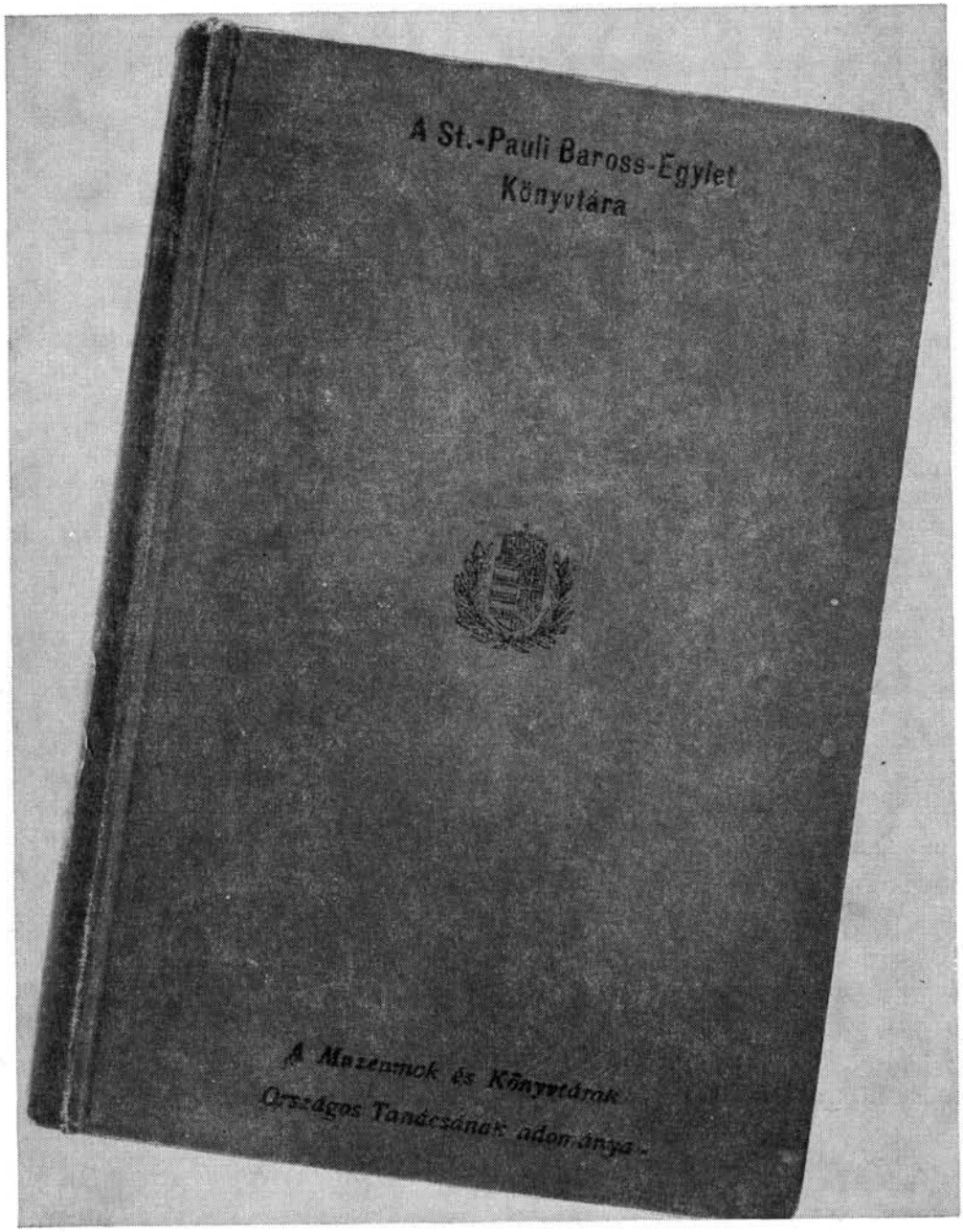

4. ábra. Az ajándékkönyvek kötéstáblája

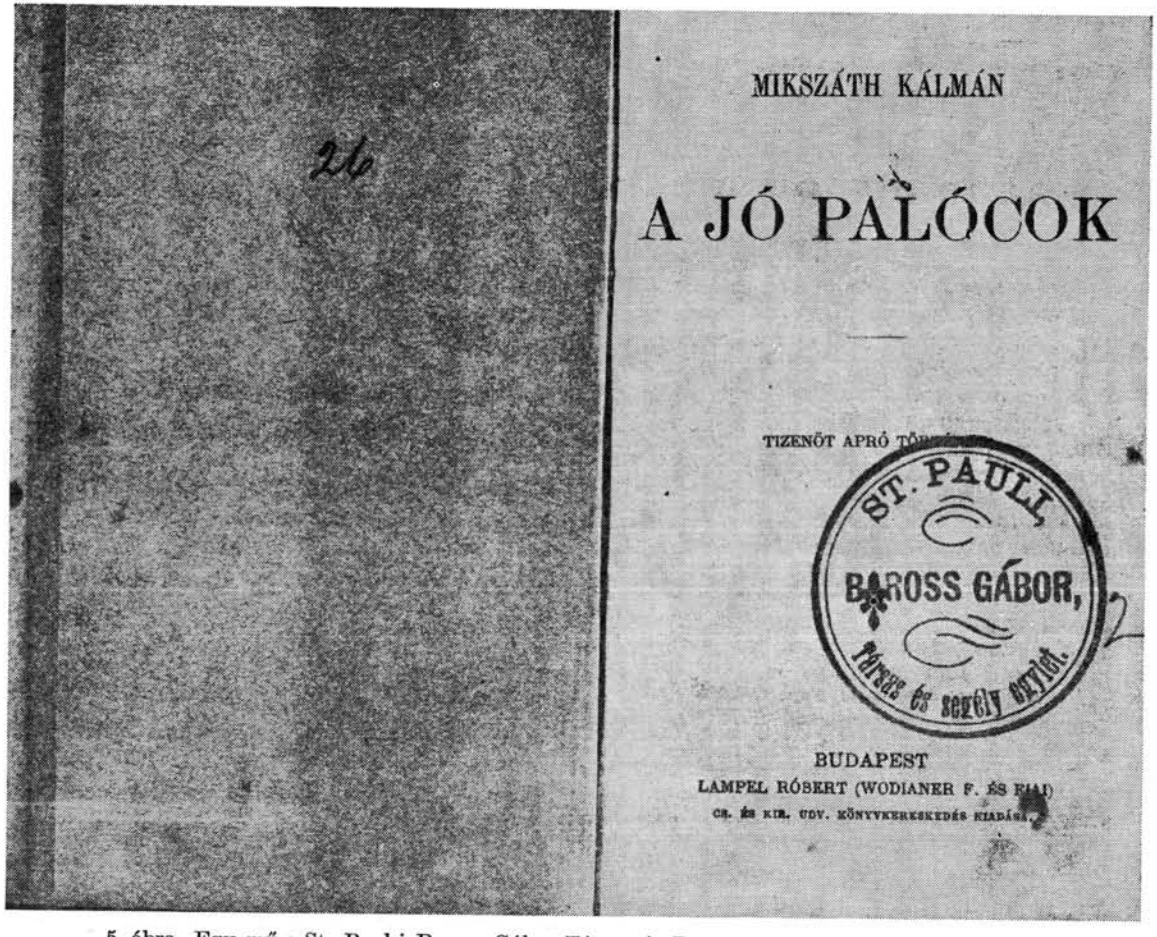

5. ábra. Egy mű a St. Paul-i Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egylet könyvtárából

A 21 kötet 24 művet tartalmaz. Egy kivétellel valamennyi mű megtalálható az 1900-as évek elején Magyarországon közzétett népkönyvtári könyvjegyzékekben[91], amelyek a népkönyvtárak létesítéséhez és fejlesztéséhez ajánlójegyzékként szolgáltak.

A művek szerzők szerinti megoszlása:

Arany László 1, Benedek Elek 2, Gaál József 1, Herczeg Ferenc 2, Jókai Mór 3, Jósika Miklós 1, Kemény Zsigmond 1, Mikszáth Kálmán 2, Mignet 1, Rákosi Viktor 3, Sebők Zsigmond 1, Szigligeti Ede 1, Szikra [Teleki Sándorné] 1, Széll Lajos 1, Thaly Kálmán 1, Vadnai Károly 1, Vas Gereben 1.

A kötetek leírása szerzői betűrendben, ill. a kötetben található első mű szerzőjének betűrendjében:

Arany László: *Magyar népmese-gyűjtemény.* 3. kiad. Bp. 1904, Franklin Társulat. 300 p.

Benedek Elek: *A honfoglalás mondái.* Széchy Gyula rajzaival. Bp. [1897], Athenaeum. 59 p. (*Az Athenaeum mese könyvtára* 1.)

Benedek Elek: *Testamentum és hat levél.* 6. kiad. Bp. 1907, Singer és Wolfner. 126 p.

Gaál József: *Rontó Pál élete és viszontagságai.* 4. kiad. Bp. 1908, Franklin. 114 p.

Herczeg Ferenc: *A Gyurkovics-leányok.* Tizenkilencedik ezer. Bp. [1898], Singer és Wolfner. 214 p.

Herczeg Ferenc: *Szabolcs házassága.* Regény. Bp. 1902, Singer és Wolfner. 196 p. *(Herczeg Ferenc Munkái)*

Jókai Mór: *Kárpáthy Zoltán.* Regény. 12. kiad. 1—3. köt. Bp. 1904, Franklin. 191, 218, 239 p.

Jókai Mór: *A nagyenyedi két fűzfa.* Beszély. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Váró Ferenc. Bp. [1907], Kampel (Wodianer F. és fiai). 35 p.

Sipulusz [Rákosi Viktor]: *Humoreszkek.* Bp. [1907], Lampel (Wodianer F. és fiai). 65 p.

Sipulusz [Rákosi Viktor]: *Újabb humoreszkek.* Bp. [1907], Lampel (Wodianer F. és fiai). 65 p.

Jókai Mór: *Török világ Magyarországon.* 1. köt. Pest 1852, 276 p. Csonka, címlap nélkül.

Jósika Miklós: *Az utolsó Bátori.* Regény. 9. kiad. 1. köt. Bp. 1905, Franklin. 230 p.

Kemény Zsigmond: *Özvegy és leánya.* Regény három részben. Bp. 1897, Franklin. 364 p. *(Báró Kemény Zsigmond összes művei* 6. kötet)

Mignet [Francois Auguste Alexis]: *Franklin élete.* A hetedik eredeti kiadás után franciából fordította De Gerandó Attila. Bp. 1874, Franklin. 234, V p.

Mikszáth Kálmán: *A jó palócok, Tizenöt apró történet.* Bp. [1901], Lampel (Wodianer F. és fiai). 38 p.

Mikszáth Kálmán: A tót atyafiak. Elbeszélések és rajzok róluk. Bp. [1901], Lampel (Wodianer F. és fiai). 170 p.

Rákosi Viktor: *Elnémult harangok.* Regény. 3. kiad. Bp. 1905, Révai. 349 p. (*Rákosi Viktor munkái* 1.)

Sebők Zsigmond: *Elbeszélések.* 2. kiad. Bp. 1903, Athenaeum. 143 p.

Széll Lajos: *Vezérkönyv az életmentés és egészségtanához. Pályamű.* Bp. 1885, Egyet. Ny. 258 p.

Szigligeti [Ede]: *II-ik Rákóczi Ferenc fogsága. Erdeti történelmi dráma 5 felvonásban.* Bp. [1875], Pfeifer Ferdinánd. 62 p.

Szikra [Teleki Sándorné]: *A bevándorlók.* 2. kiad. Bp. 1899, Singer és Wolfner. 244 p.

Thaly Kálmán: *Kuruc világ. A Rákóczi szabadságharc kétszázados évfordulója alkalmából saját régi költeményeiből.* Bp. 1908, Athenaeum. VII, 166 p.

91. *Utasítás a népkönyvtárak tervezésére. A népkönyvtárak számára ajánlható művek jeyzékével kiadja a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa.* Bp. 1902. Athenaeum. 67 p.

Vas Gereben: *Tekintetes urak.* Regény és kisebb elbeszélések. 3. kiad. Gyulay László rajzaival. Bp. 1900, Franklin. 435 p. (*Vas Gereben összes munkái* 7. köt.)
Vadnai Károly: *Elmúlt idők. Emlékezések.* Bp. 1886, Athenaeum. 254 p.

A gyűjtemény létrejöttének körülményei és a gyűjtemény fennmaradt része azt igazolja, hogy a St. Paul-i Baross Gábor Egylet könyvtára a hazai népkönyvtári mozgalom részeként jött létre és a népkönyvtári program által meghatározott igényeknek kívánt megfelelni. Ez a cél a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa 1902-ben körvonalazott programja szerint így hangzik: a tanács a népkönyvtári gyűjteményeket azért szervezte, hogy azok

„... a magasabb fokú iskolai képzést nem nyert egyének kedélyét nemesítsék bennük a tudás vágyát és a közélet iránt [az] érdeklődést felkeltsék, vagy őket kellemesen szórakoztassák."[92]

A könyvtár használata

A könyvtár természetesen kölcsönkönyvtár volt. Kielégítő használatát a rendszeresen megtartott kölcsönzési órák és a megfelelően megszabott kölcsönzési határidő biztosította. — Mint idéztük, erről már az egyesület alapszabálya gondoskodott. Eszerint a könyvtáros havonta egyszer kellett alkalmat biztosítson arra, hogy a tagok könyveket kölcsönvehessenek és azokat visszahozhassák.[93] A könyvek kölcsönözhetősége természetes volt a tagok számára, mindössze egyszer merült fel 1922-ben, hogy az egyesület vagyona ily módon kiadható-e, de ez a vita is megnyugatóan zárult:

„... elnök testvér megadja a választ, hogy amennyiben a múltban el lett határozva, hogy az egylet vagyonát kezelő testvér kikölcsönözheti megbízható egyénnek, bármikor is erre ő fel van hatalmazva."[94]

Az alapszabályban leírtakhoz képest, amely kéthetenkénti kölcsönzést és 5 centes használati díjat ír elő, a könyvtárhasználat újabb rendezése és szabályozása 1907-ben kezdődött, a könyvtárhasználati előírások ismételt megfogalmazása is erre az időre esik. Az egylet 163-ik, szeptember havi gyűlésén a következőket rögzítették:

„A könyvtár megérkezvén azt a tagoknak rendelkezésre bocsátván havi 10 cent használati díj mellett: ha a könyvet a kikölcsönző összetépve vagy piszkolva hozná vissza, úgy köteles a könyv árát az egyletnek megfizetni."[95]

Két hónappal később újabb javaslat hangzik el mind a kölcsönzési idő, mind a használati díj módosítására:

92. *Utasítás a népkönyvtárak tervezésére.* i. m. 7. p.
93. *A St. Pauli Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egylet alapszabályai* i. m. 10. l.
94. *A St. Pauli Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egylet jegyzőkönyve* [1916—1930] (339-ik jegyzőkönyv, 1922. máj. 7-én) 124. p.
95. Uo. [1904—1916] (163-ik havi gyűlés, 1907. szept.) 55. p.

„Továbbá elhatároztatott, hogy azon tag, ki egy dollárt fizet a könyvtárra, díj[j]mentesen olvashatja a könyveket, ellen[kező] esetben a könyv ára 5 cent és tovább nem használható mint két hónapot."[96]

A könyvtári bevételek között nincs nyoma, hogy ennek a határozatnak a gyakorlatban érvényt szereztek volna. Mindenesetre 1910-ben a kölcsönzési díj és kölcsönzési idő kérdésével ismét foglalkoznak s visszatérnek az alapszabály eredeti javaslatához:

„Jegyző testvér indítványozza, hogy a könyvtár legyen nyitva minden hóba két vasárnap este, amikor a könyvek használatra kiadatnak és bevétetnek, elfogadtatott az 1-es és 3-ik vasárnap, továbbá elfogadtatott titkár azon ajánlata is, hogy minden könyv használati díja 5 cent legyen, s az e címen befolyt összeg külön kezelendő és könyvek javítására, esetleg új könyvek beszerzésére fordítandó."[97]

Feltehetően a havi két nyitvatartás a gyakorlatban nehézségekbe ütközhetett, mert 1916-ban ismét a használatot módosító javaslat hangzott el a tagság havi gyűlésén:

„Nagy Lajos testvér indítványozza, hogy egy határozat hozassék, amely szerint a könyvtárból kivett könyvek a tagoknál egy teljes hónapig maradhasson egy és ugyanazon díjazásért, amely az alapszabályok szerint csak két hétre szól, amennyiben a tagoknak nincsen alkalmuk havonta csupán csak egyszer a könyvek beadására. Az indítvány helyeslőleg elfogadtatott.[98]"

Bizonyára a könyvtárhoz a havonta megtartott gyűlések időpontjában lehetett hozzáférni.

A különböző javaslatok ellenére az alapszabály ránkmaradt, új, 1918-as kiadása azonban változatlanul közli az alapszabály korábbi kiadásában közölt és később a jegyzőkönyv által idézett, eredeti kölcsönzési feltételeket.

Milyen forgalmat bonyolított le az ismert gyűjtemény az ismert feltételek között?

A használat mértékéről nem áll rendszeres statisztika rendelkezésünkre, csupán elvétve jegyzőkönyvi bejegyzések adnak némi tájékoztatást a használat tényéről vagy mértékéről. Ezek szerint 1914-ben 156 könyvből 26-ot[99] és 1916-ban kb. 170 kötetből 19-et[100] kölcsönöztek ki. A forgalom tehát abszolút számokban rendkívül szerény volt. Százalékosan azonban sokkal jobb képet kapunk. A megközelítőleg 100 főnyi egyleti tagság mindegyikére fejenként 1,5—1,7 kötet jutott, ezeknek kb. 1—2%-a olvasott, ha a családtagokat is beleszámítjuk, 1—0,5%-a élt az olvasás lehetőségével, akik az anyag egyhatodát, egytizedét olvasták.

Nem számszerű adatok, csupán a használat tényét bizonyítják azok a feljegyzések, amelyek késedelmes kölcsönzőkről, vagy elhasznált és köttetést igénylő állományrészről számolnak be. Így például 1920-ban számba-

96. Uo. [1904—1916] (166-ik havi gyűlés, 1907. nov. 10.) 62. p.
97. Uo. [1904—1916] (192-ik havi gyűlés, 1910. jan. 10.) 100. p.
98. Uo. [1916—1930] (267-ik havi gyűlés, 1916. ápr. 2.) 236. p.
99. Uo. [1904—1916] (251-ik havi gyűlés, 1914. dec. 6.) 197. p.
100. Uo. [1904—1916] (269-ik havi gyűlés, 1916. jún. 4.) 241. p.

vett 230 könyvtári kötetből 37 volt olyan állapotban, hogy köttetésre szorult.[101] 1923-ban pedig a gyűlés tárgyalta meg egy késedelmes olvasó esetét:

„A könyvtárnok testvér jelentést tesz, hogy Kalmárné (Gyenes) Mária testvérnő a 26-os számú könyvet már régebb idő óta kikölcsönözte, de azt ezideig még vissza nem hozta. A gyűlés ezt az ügyet egyelőre függőben hagyta, az elnök testvér azon megjegyzésével, hogy a könyvtárnok testvér mindaddig míg az illető testvérnő a könyvet vissza nem hozta vagy azért anyagilag eleget nem tesz, egy újabb könyv kiadását az ő részére megtagadhatja.[102]"

A 26-os számot a fennmaradt kötetek közül egy Mikszáth kötet: *A jó palócok* és *A tót atyafiak* kolligált kiadása viseli.

Bár egészében nyilvánvaló, hogy a könyvtár rendkívül szerény forgalmat bonyolított le és bizonyára kis hatásfokkal dolgozott, mégis számításba kell vegyük azt, hogy e réteg számára, amelyből az egylet tagsága verbuválódott, valószínűleg ez a könyvtár jelentette az egyetlen forrást, ahonnan magyar olvasmányait beszerezhette.

A könyvtár és az amerikai környezet

A hatalmas európai kivándorlási hullám, amely a századfordulón magával sodorta a magyar kivándorlók tömegeit is, köztük a pár száz St. Paul-ban megtelepedett magyart, 14,5 millió új bevándorló kulturális gondozásának kérdésével szembesítette Amerikát. Beilleszkedésük kulturális megközelítésük nélkül elképzelhetetlenné vált. Az amerikai public library-kban fokozatosan megjelent a bevándorlók igényeit szolgáló nemzeti nyelvű könyvanyag. Ennek azonban demográfiai feltételei voltak, az idegen nyelvű könyvállomány megoszlása tükrözte az idegen eredetű lakosság arányait. Így a magyar gyűjtemények elsősorban olyan helyeken, mint New York, Cleveland vagy Chicago alakultak ki, ahol a magyarság nagyobb tömbökben élt. A St. Paul-i Public Library évi jelentéseinek új beszerzéseiről kiadott jegyzékében alig szerepel magyar szerző, mindössze 1918-ban Orczy E. angol nyelvű műve és 1927-ben egy Molnár Ferenc mű.

Az 1918-as jelentés 7023 idegen nyelvű művet tart számon, amely az egész állománynak 0,29%-a. A külföldi 2912 beiratkozó között külön nem tart számon magyarokat. Közülük 939 skandináv, 705 osztrák eredetű német, 371 zsidó, 361 francia, 138 lengyel, 113 cseh (Bohemian).[103]

A beilleszkedést közvetett módszerekkel siettető könyvtári amerikanizációs program azonban felhívta a nyilvános könyvtárak figyelmét a hatósugarukban működő etnikus egyesületek és közösségek könyvtári gondozására és a velük való kapcsolatteremtésre.[104] Ezzel magyarázható a St. Paul-i nyilvános könyvtár magyar bizottságáról és a nyilvános könyvtárban

101. Uo. [1916—1930] (313. havi gyűlés, 1920. febr. 1.) 97. p.
102. Uo. [1916—1930] (349-ik jegyzőkönyv, 1923. márc. 5.) 147. p.
103. City of St. Paul Public Library Reports. No. 36 (1918) 14, 16. p.
104. Wheaton, H. H.: *An Americanization program for libraries = ALA Bulletin 10 (Conference Proceedings 1916)* 265—269. p. Daniels, John: *Americanization by indirection = Library Journal* 45 (November 1 1920) 871—876. p.

megrendezett magyar népgyűlésről készült beszámoló a St. Paul-i Baross Gábor Egylet jegyzőkönyvében. A beszámoló szerint a Public Library igazgatója, dr. Johnston kezdeményezésére egy 6 tagú magyar bizottságot hozott létre

„amely bizottság hivatva volna a St. Paul-i népkönyvtárban a magyar irodalom, zene és művészet termékeinek gyarapítását előmozdítani".

Az amerikai közművelődési szervek közeledésének jele volt az az összejövetel is, amelyet a St. Paul-i Public Library-ban szerveztek a St. Paul-ban élő magyarok számára.

A meghívást a magyar bizottság megbízásából Rückert Ernő főtisztelendő hozta el az egyesületnek. Az eseményről a jegyzőkönyv a következő sorokban számol be:

„... dr. Johnston ezen bizottság tagjai előtt oda nyilatkozott, hogy örömmel látna, ha Szt. Paul magyarságot egy alkalommal összegyűlve a népkönyvtárban üdvözölhetné. A bizottság a magyarságra nézve ezen megtisztelő meghívást elfogadta, és a szóló [a] czélból jelent meg a mai gyűlésen, hogy a Baross Gábor Egyletet, mint a Szt. Pauli magyarság egyik legnagyobb képviselőtestületét értesítse arról, hogy a fentemlített bizottság május 19-ét tűzte ki ezen összejövetel napjául és kéri a gyűlést és annak minden egyes tagját, hogy ezen gyűlésen mindnyájan okvetlen megjelenjenek. Ezután az elnök testvér, majd Kmetty testvér szintén röviden vázolták ezen összejövetelnek a magyarokra nézve való fontos jelentőségét és köszönetüket fejezték ki Rückert főtisztelendő úrnak az ügyben való szíves megjelenéséért."[105]

Az egylet jegyzőkönyve szerint ez a gyűlés igen szépen sikerült:

„Bruckner titkár testvér megemlékezett még a St. Pauli Népkönyvtárban lefolyt magyar népgyűlésről, amely igazán mondható, hogy a magyarságnak becsületére vált. S tovább jelenti, hogy a St. Pauli Közművelődési Egyesület viselte az összes kiadásokat a népgyűlést illetőleg."[106]

A gyűlést követő napon 1918. május 20-án a helyi amerikai sajtó a *The St. Paul Pioneer Press* is reagál az eseményre. A közlemény világosan bizonyítja, hogy a bevándorlók kulturális gondozásának kérdése mennyire összefonódott Amerika bel- és külpolitikai érdekeinek érvényesítésével. A cikk maga is megállapítja, hogy az összejövetel az elmúlt hónapokban zajló amerikanizációs gyűlések egyike volt. A beszámolóból kitűnik, hogy a könyvtár propagálása mellett a találkozó fő célja az volt, hogy a háborúba szállt Amerika programjának megnyerje az idegeneket. Így a St. Paul-i nyilvános könyvtár az amerikanizáció programjának közvetítőjévé és keretévé vált a St. Paul-i magyarság körében. Így vall erről az egykorú beszámoló:

105. Uo. [1916—1930] (292-ik havi gyűlés, 1918. máj. 5.) 41. p.
106. Uo. [1916—1930] (293-ik havi gyűlés, 1918. jún. 2.) 43. p.

„. . .

Loyal support to the Red Cross campaign and all other means by which the nation expects to win the war was pledged by 200 Hungarian-Americans at a meeting last night in the exposition room of the Public Library.

The meeting of Magyar-Americans is one of a series of Americanization meetings which have been held in the city during the past few months for persons of foreign birth or origin who have become citizens of the United States.

. . .

Rev. Ernest Rickert, pastor of St. Agnes church, was chairman. He declaired that the Hungarians of St. Paul are 100 per cent loyal to the United States, that not one among them failed to invest in Liberty bonds of the resent issue, and the heartiest support is to be given the Red Cross campaign.

Introducing Mrs. C. A. Severance, he likened her war work in St. Paul to that of a saint and declared she is following in the footsteps of the Hungarian patron, Saint Elisabeth. Mrs. Severence was presented with a handsome bouquet of flowers.

She said this is distinctly a woman's war, and more than at any other period of the world's history women are being required to do big things.

. . .

The war has already accomplished much good, she said, by removing artificial barriers and immaginary caste in this country and the suppression of petty jealousies among women working for a common cause.

Dr. Dawson Johnston urged the free use of the Library by the Hungarian people of the city and told of the many advantages that can be derived from Library collections. Herman Barna spoke on American and Hungarian history. A male chorus sang Magyar folk songs and John Wanschura, violinist, and Prof. Henry Nordlin, pianist, gave several numbers.[107]"

A közeledés nemcsak egyik oldalról indult el, hanem rendkívül lassan ugyan, de a magyar egyesület is apránként reagált — még a könyvtár szintjén is — a környező társadalom jelzéseire. Bár az egyleti könyvtár funkciójának rendkívül szerény módosulását jelzi a beilleszkedés irányába az a hír, amely szerint a „Public Information Magyar osztálya" megküldte az egyletnek Wilson elnöknek a 4. hadikölcsön alkalmával kiadott beszéde magyar fordítását és ezt a kiadványt a gyűlés a könyvtárban helyezte el,[108] mégis ez a jelentéktelennek látszó kis adat első jele egy olyan tendenciának, amely a továbbélő gyűjtemények állományának és funkciójának alakulásában később felerősödött. A kezdetben hazai közeghez ragaszkodó közösség nemzeti identitás-tudatát szolgáló könyvtárak, később a választott társadalomba beilleszkedő, etnikus közösségek etnikus identitás-tudatának táplálóivá váltak.

ÖSSZEGEZÉS

Az amerikai magyar egyesületi könyvtárak múltjának hatalmas tablóján a St. Paul-i Baross Gábor Társas és Betegsegélyző Egylet könyvtárára vonatkozó feltárt adatok csupán töredék anyagot képviselnek, de az első lépést jelentik a kutatásban. E kicsiny könyvtár története jelzi ugyanis a tendenciák egy részét: az anyanyelvi kultúra iránti igényt a kivándorlók részéről,

107. Magyar—Americans pledge aid to US = *The St. Paul Pioneer Press* (May 20 1918) 5. p. — Köszönet John Fierst-nek (St. Paul, J. J. Hill Library) az adat felkutatásáért.
108. Uo. [1916—1930] (301-ik havi gyűlés, 1919. febr. 2.) 60. p.

a könyvtár funkcióját és lehetőségeit egy amerikai magyar etnikus közösségben, a magyar kormányzat törekvését a kivándorlottak megtartására, és az amerikai magyarok asszimilálódásának első jeleit a környező új társadalomhoz.

*

E kis tanulmány híven illusztrálja a terület kutatásának módszertani nehézségeit is. Ahhoz, hogy a feldolgozott témáról hiteles képet alkothassunk, a kutatásnak három forrásból kell dolgoznia. Mindenekelőtt az etnikus közösség, vagyis az amerikai magyarság saját dokumentumaiból, majd a feldolgozás során feltárt adatokat az egykorú amerikai és hazai kulturális, politikai és társadalmi élet tényeit szolgáltató levéltári forrásokkal, sajtó közleményekkel, statisztikai és tudományos feldolgozásokkal kell egybevetnie. Ez az egyeztetés a távolságok miatt, nem egyszer, szinte leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik, s nyitott kérdéseket hagy.

THE HISTORY OF THE BAROSS GÁBOR BENEFIT AND AID SOCIETY LIBRARY
(St. Paul, Minn.)

I. KOVÁCS

The Hungarians who emigrated to the US at the turn of the century belonged to the poorest stock of Hungarian society. Most of them became industrial workers there. Not having a social security system to protect themselves they established their own benefit and aid societies. These served as bases for their cultural and social activity as well. One of these associations was the Baross Gábor Benefit and Aid Society in St. Paul, Minn. It was established in 1892 and counted some 100 members through the following decades until 1936. The *Minutes* of the society which have survived give detailed information on all kinds of their activities. These *Minutes* can be found in the archives of the Immigration History Research Center (St. Paul, Minn. 826 Berry Street). On the basis of the *Minutes* and other documents which have been preserved, the role which the society played in ethnic identity and assimilation to the American society can be reconstructed.

The society owned a library containing 200–300 Hungarian books. The collection of the library was developed partly at the expense of the association. The money to cover these expenses was partly accumulated from the so-called loan fee that was 5 c per each book borrowed. Further funds were donated by the members of the association. In 1906 as part of the Hungarian National Programme to support Hungarian-Americans a gift library arrived from Hungary to St. Paul. This National Programme was intended to protect Hungarians against assimilation.

The correspondance concerning the library support to the Baross Gábor Benefit and Aid Society in St. Paul which was going on between the Hungarian Prime Minister, the representatives of the contemporary Hungarian cultural institutions, and the Ministry of Foreign Affairs also has been mentioned in this study. The original documents have been preserved in the Hungarian National Archives in Budapest and are available on microfilm in the IHRC in St. Paul.

The remains of the original library consists of 43 books published in Budapest at the turn of the century. They were selected on the basis of the book lists edited for the Hungarian folk library movement by the Hungarian library association of that period. The books are available in the IHRC.

This library was a very small one and it served a tiny Hungarian community. Its history, however, is important as an example of the Hungarian ethnic libraries in

the period of mass immigration from Hungary to the US. In addition it provides an opportunity on the one hand to get acquainted with the policy toward Hungarian-Americans of the Hungarian government of that period and to get acquainted with how the Hungarian folk library programme was extended beyond the Hungarian border to carry out the plans of the Hungarian Government to rescue the immigrants for the home country in the case they wanted to remigrate; on the other hand this library also provides with the opportunity to learn about the attitude of American public libraries toward foreigners. Debates on the role of American public libraries in Americanization were widespread at the time. The Americanization programme involved reaching ethnic communities and their libraries. In the Minutes of the Baross Gábor Benefit and Aid Society details are given on how as part of this programme, the St. Paul Public Library organized a meeting for Hungarians in the Public Library.

The history of this little library provides an opportunity to witness how the two great trends of identity maintenance and assimilation in ethnic communities met through libraries.

Szintézis-kísérlet a 20. századi magyar történelmi regényben Az Erdély-trilógia a magyar és a világirodalomban

LICHTMANN TAMÁS

I. MÓRICZ ZSIGMOND ÉS AZ ERDÉLY

A történelmi regény műfaja, mely születését és első virágkorát a 19. század eleji romantikának köszönhette, századunk első évtizedeiben újból fellendült. A történelem sűrűsödő eseményei kényszerítik a művészeket a konfrontációra, a történelemmel való szembenézésre. Egymás után születnek a kor reprezentáns íróinak tollából a nagyszabású történelmi művek (Thomas Mann, Romain Rolland, Alekszej Tolsztoj). A modern történelmi regény látóköre a romantika nacionalizmusához, a kritikai realizmus társadalmi konkrétságához képest kiszélesedik, formavilága gazdagodik, filozófiai, társadalmi töltése elmélyül, egyetemessé válik. A történeti tárgy nem marad meg a történetiség immanenciájában és a nemzeti múlt kereteiben, hanem egyetemes látókörűvé válik, és a történelmet eszközként használja fel jelenhez szóló mondandójának érzékletesebb bemutatásához. A hagyományos történelmi regény a múlt mozgatórugóit kereste, egy korszak törvényeit önmagában, saját tényeiben és összefüggéseiben kutatta — a modern történelmi regény a történelem egyetemes összefüggéseit vizsgálja, a történetiség általános mozgatórugóit önti példázatos formába. Az új típusú történelmi regény a történelmi példák tényszerűségével megerősítve, azok realitását evidens valóságként elfogadtatva olyan aktuális problémák kifejezéséhez nyer hiteles hátteret, ezáltal külön bizonyításra nem szoruló tényanyagot és motívumrendszert, amelyek egy realista társadalmi regény fiktív világában kevésbé hatnának meggyőzőnek, hisz annak fikcióját előbb el kell hitetni valóságosnak, és csak azután fejezhető ki vele az aktuális mondanivaló. A történelmi regényben a jól megválasztott történelmi példa már önmagában is jelképerejű, példázatszerű. Példaerejű motívumait a történelmi környezet hű felidézése még fel is erősíti, márcsak tényszerű realitása, illetve realitás-illúziója miatt is.

A magyar történelmi regény gyökerei mélyek, és jellegzetesen kelet-közép-európaiak. A magyar regény a történelmi regénnyel született meg, és a műfaj történetében a történelmi téma csaknem mindenkor jelentősebb szerepet játszott a társadalminál. A történelmi regény a 20. században a műfaj modern lehetőségeinek és a hagyományos formának sajátos ötvözetét hozta létre. A magyar regény az egyetemes összefüggések vizsgálata közben sem szakíthat a nemzeti kérdések megválaszolásának kényszerével (mint ahogy természetesen minden nemzet írója kisebb-nagyobb mértékben kötve

van saját népének-nemzetének történelmi kérdéseihez, és csak e kötődés mértékében vannak eltérések), a legszorosabban kötődik nemzeti történelmünk konfliktusaihoz. A történelmi regény elsőrendű célja a 20. században is a magyar történelmi múlt, a népi, nemzeti hagyomány feltárása, a történelem nemzeti gyökereinek, törvényszerűségeinek és tendenciáinak ábrázolása. A magyar történelem régóta megoldatlan társadalmi-eszmei feladatai a történelmi regényben keverednek a korszerű történelemábrázolás követelményeivel, és e kettős feladatnak csak a legnagyobbak tudnak eleget tenni. Az elsők között Móricz Zsigmond.

Móricz Zsigmond *Erdély*-trilógiája a magyar prózairodalom legnagyobb vállalkozása a történelmi regény műfajában. A befejezetlenségében, torzó arányaiban is hatalmas ívű mű váratlanul, mégis szervesen nő ki Móricz addigi életművének saját jelenére koncentráló problémaköréből, és magányosan, ám a korabeli Magyarország problémáit jelképező erővel áll a kor irodalmában. A regény tervéről először egy 1913-ban kelt levelében vall, a témaválasztás akkori első indítéka a történelmi érdeklődés, a magyar múlt feltárásának, haladó történelmi erőinek számbavételi igénye. „Én az elmúlt időknek nagy hanghallója vagyok és Bethlen Gáborban látom a letűnt századok egyik legnagyobb magyarját, legmagyarabb nagyságát. Látni akarom az embereiben a kort, és megszólaltatni annak a kornak a hangját, amelyben elmélyedek..."[1] Első szándéka egy letűnt kor hangjának felidézése, a magyar történelem egy feltáratlan szeletének, egyik jelentős korfordulójának elmélyült művészi vizsgálata, és egy nagy történelmi személyiség életrekeltése. Célja ekkor még csak annyiban aktualizálható, hogy Bethlen alakjában a magyarság „örök" típusát, a jelen számára is példamutató történelmi személyiséget *is* ábrázolni akarja. Témaválasztásának alapmotívuma tehát nem tér el alapvetően a múlt századi hagyományos történelmi regények, az immanens történetiséget felidéző művek céljaitól. Az anyaggyűjtés, az írásra való készülődés közben azonban súlyosan aktuális történelmi motívumok léptek be a regény ihlető eszméi közé: kitört az I. világháború, melynek végén tragikus események sodorták mély válságba az országot; a forradalmak bukása és a trianoni béke. A régóta érlelődő történelmi művet Móricz végül is ebben a válságos történelmi szituációban kezdte el írni, és az első könyv, a *Tündérkert* 1922-ben jelent meg. Az időpont döntő jelentőségű a regény értelmezése szempontjából. A mű más, több lett múltidézésnél, egy nagy történelmi személyiség felmutatásánál, több analógiás történelmi tanulságnál: a *Tündérkert* példa lett, jelkép, a háború utáni évek tragikus kiúttalanságának, válságának, kompromisszumos megoldáskeresésének hű tükre. Az író régi kedves alakja, történelmi példaképe találkozott aktuális céljaival és Bethlen példa lett a jelen számára, egyesítve magában a történetiség és a példaszerűség koncepcióját. „A világháború közepén, 1917-ben, mikor megírtam a Fáklyát, utána mély válságba kerültem. Elvesztettem a körülöttem folyó élettel a belső kapcsolatot... A történelemhez fordultam. Kerestem azt a politikai géniuszt, aki tisztán magyar erőkkel valamit s szépet és nagyot tudott teremteni ebből

1. *Móricz Zsigmond levelei.* Bp. 1963. I—II. köt. — I. 117. l.

az országból, s ebből a népből a történelem folyamán... azt a hőst kerestem, aki a mai Magyarországot képviseli."[2] Móricz rendkívül izgalmas, modern koncepciója azonban már az első kötetben módosult. Az író bárhol nyilatkozott, vallott műve születéséről, mindig csak Bethlen példájáról, nagyszerű alakjáról beszélt, kezdettől mindvégig róla akart regényt írni. A *Tündérkert* hőse mégsem ő, hanem Báthory Gábor, és Bethlen csupán halvány, íróilag-emberileg-történelmileg alig körvonalazott alak Báthory árnyékában. Móricz szándéka, regény-koncepciója ismeretében ez a döntő arányeltolódás meglepetést kell hogy keltsen: valami mély, időközben bekövetkezett válságra enged következtetni. Ez a válság az ország széthullása, a régi rend anakronisztikus ellentmondásokat rejtő tarthatatlansága és egyidejű átmeneti megerősödése, az újat ígérő forradalmak tragikus elbukása, ennek következményeként a forradalom lehetőségébe vetett hit véglegesnek látszó megrendülése, és helyette más, kompromisszumos-reformista kiutak kétségbeesett keresése.

A *Tündérkert* a bukás, a kiúttalanság légkörében született. Móricz 1922-ben a történelmi perspektíva híján kénytelen volt háttérbe szorítani Bethlennek a történelmi haladás erőit jelképezni hivatott alakját. Előbb a tragikus helyzetet, a nemzet és a forradalom bukását kellett tisztáznia, a bukás okait, gyökereit kellett feltárnia. Ezt a válsághelyzetet hivatott kifejezni Báthory Gábor tragikus alakja, aki csakis 1919 után válhatott — Bethlennel szemben is — főhőssé, a jelen történelmi válságának jelképes kifejezőjévé. Paradox módon Móricz realizmusának a diadala, hogy ez a szerkezeti módosulás bekövetkezett, és Báthory lett a *Tündérkert* főhőse; az ő alakjával lehetett az író korának konfliktusait hitelesen kifejezni, a történelmi összefüggéseket feltárni. Az eredeti koncepció szerinti főhős, Bethlen Gábor, a polgári haladás, a reformokkal a tömegek javát szolgáló politika és a nemzeti egységért vívott harc nagy előfutára, akiben joggal láthatta Móricz az aktuális történelmi példa lehetőségét. Csakhogy ez a lehetőség a húszas-harmincas években nemhogy közeledett volna, inkább egyre távolodott a megvalósíthatóság realitásától. Az adott renden belül maradó reformok látszatreformoknak bizonyultak, a Horthy-rendszer uralkodó körei minden erővel a múltat restaurálták. Bethlen legnagyobb nemzeti-külpolitikai terve, a széthullott ország egyesítése — amely a regény tervezése idején még nem, de írása közben véres aktualitással telítődött — az adott helyzetben elvont utópiának látszott. Mindezek miatt a kor ellentmondásainak is hű tükre, hogy Bethlen példája, a reformokkal felülről irányított társadalmi haladás útja, végső soron nem a tervezett követendő példa lett, hanem a forradalom és a valódi haladás híján kompromisszumokra, felemás megoldásokra kényszerülő társadalmi progresszió hű képe, az író személyes nosztalgiájának, a történelmi fejlődés iránti vágyának keserű jelképe.

Az idő előrehaladásával és a társadalmi válság mélyülésével a trilógia további részeiben Móricz egyre jobban eltávolodik a jelentől, belesüllyed a múlt megidézett világába, és végül Bethlen már nem a társadalmi kiút

2. *Móricz Zsigmond vallomása meg nem írt regényéről.* = *Nők Lapja Magazin*, 1979. 19. l.

jelképe, hanem a jelenből való menekülés, a múltba merülés eszköze lesz. „Tizenhét éve foglalkozom a dologgal, de csak most, legújabban lett az történelmi munkává. ...A nap árnyéka is túlságosan történelmi korképpé vált a kezemben újabban. Pedig nem ezzel indultam neki. Én a mát kívántam megírni történelmi keretben, s már a Tündérkertben is elhatalmasodott bennem az igazságérzet, s a valóságos 17. századi problémák elnyomták a mát. ...Én azonban rabja lettem a múltnak a regényben is... Itt egy felemás munka született meg: inkább történelem, minthogy a mai olvasó a saját élete tragédiájának érezze."[3] — vallja be az író. Móricz hatalmas vállalkozása nem véletlenül maradt torzó. Két köteten át még vitte, sodorta elementáris epikus lendülete, belemerült a múlt színes részleteinek aprólékos festésébe, a 17. századi erdélyi világ tájainak, embereinek magával ragadó ábrázolásába, amit a trilógia megannyi zseniális részlete, önálló elbeszélésként élő epizódja tanúsít, ám a bethleni történelmi út következetes, hiteles, epikusan érzéki ábrázolásával adós maradt. A trilógia írása közben eltelt évtizedekben Móricz reformista utópiái megrendültek, hátat fordít a politikának, végleg leszámol a felülről várható reformok illúziójával, és visszahúzódik a nép ősi, elpusztíthatatlan energiáinak megtartó ősrétegeibe. Még tervezi a trilógia folytatását, de már fáradt, rezignált, hitevesztett. 1935-ben így ír Keresztury Dezsőnek: „...ez a regény még nincs befejezve. Csakugyan kapunyitásnak érzem s annak is vallom a távoli dörgés felé. Bethlen Gábor még él s most jön az élet új korszaka. Kiszáll, hiába inti Károlyi Zsuzsanna, hogy boldog lehet, ha úgy jön vissza, ahogy elindult. Tíz évi harc, háború és szenvedés vár rá... Ahhoz szörnyű megpróbáltatásokon kell keresztülmennie, hogy eljusson a népek horizontja elé. Ha isten éltet és erőt ad, talán... Csak hát öregszem. Mit tagadjam, fáraszt ez a kis élet..."[4] A történelmi regény íve, Bethlen életpályája még nincs lezárva, de Móricz már nem írja tovább, nem képes a „népek horizontja elé" követni hősét, végleg kiábrándul a történelmi uralkodó osztályból, és a betyárok, a parasztok, a szegény nép világa felé fordul, a történelmi tudattal nem rendelkező, a nemzet történelmi folytonosságát mégis évszázadokon át biztosító néptömegekhez. Az idős Móricz bennük találja meg a jövő történelmi erőit, a válságból kivezető utat — de ez már nem az Erdély történetéhez tartozik.

Az *Erdély*-trilógia maradéktalan tökéletességű, művészileg legharmonikusabb része a *Tündérkert*. Ez a mű több az eredeti szándék szerinti hagyományos múltidéző történelmi regénynél, megírása közben a kor társadalmi erőinek hatására elmélyült, sokrétű, korszerű tartalmakkal telítődött. E bonyolult tartalmak hordozója az „új" főhős, Báthory Gábor. Báthory tragédiája elsősorban nem a történelmi alak korhűen hiteles sorsát fejezi ki, hanem az 1914 és 1919 közötti magyar társadalmi haladás és nemzeti történelem tragikus konfliktusait, mély válságát jelképezi. Nem véletlen, hogy a trilógia egészére általában jellemző hiteles történelemábrázoláshoz képest Báthory alakja tér el leginkább az eredeti történelmi személy jellemétől és szerepétől, benne összegződnek az író aktuális történelmi és személyes gon-

3. Móricz Virág: *Apám regénye*. Bp. 1963. 487—490. l.
4. *Móricz Zsigmond levelei*. II. 120—121. l.

dolatai. Ennek érdekében Móricz teljesen átalakította Báthory jellemét, szinte új embert teremtett. „Bethlen valóban idegen tüzeknél gyúlt ki: Báthory Gábornál, akinek én adtam meg a zseni tüzét, amit soha énelőttem senki se fogott rá..."[5] Báthory alakja az író személyes és korának társadalmi válságait, konfliktusait hordozza. Móricz a fejedelem bukásában siratta el a Trianonnal széthulló magyarságot, a nemzet irányításába belebukó történelmi uralkodó osztályt, a jobbra hivatott, ám tehetetlen dzsentrit, a megalapozatlan felbuzdulások és mély válságok között vergődő „sorsszerű" magyarságot (tagadhatatlan nacionalista felhangokkal), a külső-belső okok miatt elbukó forradalmat, s nem utolsó sorban saját személyes emberi indulati-morális teljességvágyának kínzó megvalósíthatatlanságát: mindezen ellentétes tartalmakat a mitizált magyar sors Báthory által jelképezett alakja olvasztja belső ellentmondásokkal terhes, ugyanakkor jellembelileg szerves egységbe. Báthory alakjának értelmezése kezdettől az irodalomtörténeti viták középpontjában állott.[6] Az alak jelképesen bonyolult sokrétűsége több értelmezést is megenged, nem is szűkíthető le egyetlen szimplifikált jellemvonássá, vagy egyetlen történelmi kategória jelképévé. Báthory alakjának ereje titokzatos és megfejthetetlen összetettségében, realista és jelképes bonyolultságában rejlik. Móricz Báthory sorsában nem az ellenforradalmat ábrázolja, nem a forradalmat siratja, nem az abszolutizmust vagy a voluntarizmust jelképezi, hanem a nemes célokért rossz eszközökkel küzdő, az osztálykorlátok determináltságában vergődő magyar társadalmi haladás erőit, a sorozatos bukások miatt mitikus tragikussággal szemlélt magyar történelmet. Báthory legközelebbi szellemi rokonai Móricz jobbat akaró, de a szükségszerűség szorításában vergődő és saját emberi korlátaik miatt is elbukó dzsentri-hősei, a magyar elmaradottság sarába belefulladó emberi „arany"-lehetőségek. *(Sárarany, Fáklya, Úri muri, Rokonok).* Pályája kezdetétől egészen a *Barbárok* és *A boldog ember* néporientációjú nagy fordulatáig Móricz minden jelentős művében ez a központi tartalmi és szerkezeti konfliktus. A magyarságot jelképező dzsentri, polgár vagy paraszt hősei kiutat keresnek a társadalmi válságból, de az objektív körülmények (elmaradottság, a feudális, rendi környezet visszahúzó ereje), és a hősök szubjektív emberi korlátai (féktelenség, úri gőg, történelmi tájékozatlanság, érzéketlenség) meggátolják a harcot, belső válságba kergetik az érzékeny lelki alkatokat, végül tragikus bukásukat okozzák. Báthory is ezt a sorsot éli át, élete ennek a jót akaró, de rossz irányba való kitörési szándéka miatt elbukó móriczi „magyar alkatnak" a fejedelmi sorsba

5. Móricz Virág: i. m. 490. l.
6. A viták ismertetését nem tekintem feladatomnak, csupán a művekre utalok. Czine Mihály: *Móricz Zsigmond.* Bp. 1968.; Keresztury Dezső: *A szépség haszna.* Bp. 1973.; Király István: *Irodalom és társadalom.* Bp. 1976. (Móricz-problémák, M. Zs.); Kovács Kálmán: *Eszmék és irodalom.* Bp. 1976; Laczkó Géza: *A történelmi regény és M. Zs.* = *Nyugat,* 1922.; Láng Gusztáv: *Szándék és szabadság.* = *Igaz Szó,* 1979. 6.; Nagy Péter: *Móricz Zsigmond.* Bp. 1975.; Németh László: *Két nemzedék.* Bp. 1970.; Réz Pál: *Kulcsok és kérdőjelek.* Bp. 1973.; Schöpflin Aladár: *M. Zs.: Erdély.* = *Nyugat,* 1935. I.; Sőtér István: *Tisztuló tükrök.* Bp. 1966.; Szegedy Maszák Mihály: *A Tündérkert műfaja és világképe.* = *Alföld,* 1979. 7.; Tóth Dezső: *Élő hagyomány — élő irodalom.* Bp. 1977. Vargha Kálmán: *Móricz Zsigmond.* Bp. 1967.; Vres András: *Mű, érték, műérték. Bp.* 1979.

transzponálása. Báthory álma a magyarság legszebb álma, amelyért Bethlen is harcol, és amely évszázadokra programot adott a magyar történelem haladó erőinek. „Mit tudsz te arról, mi volt az én álmom: a szabad s független Erdély, amely mint egy vár áll a világ közepén s szövetségese minden szomszéd hatalom: Oláhország, Moldva, Lengyelország, Magyarország. Környösköröl sík országok, s közepén a büszke vár, az erdélyi hegyek belsejében a magyar fajtának boldog tündérkertje..."[7] Báthory az álmok megálmodója, a jövőt látnoki módon sejtő költői lélek, de az álmokat csak lassú szívós munkával lehet valóra váltani, és erre Báthory szertelen, rohanó lénye nem képes. A magyar történelem tele van csodálatos álmok álmodóival — ezért is jelképes erejű Báthory alakja —, de az író jelenkoráig még egyetlen nagy álom sem vált valóra. Bethlen szívós, kitartó, racionális — és végül célhoz vezető — küzdelme is ezért visel magán idealisztikus vonásokat. Báthory álmait Bethlen hivatott valóra váltani a történelmi fejlődés során, de Bethlen — a *Tündérkert*ben legalábbis — nem az író társadalmi ideálját testesíti meg, csupán az ideál iránt érzett, személyes líraisággal is átfűtött nosztalgiáját. „Bethlen lehajtotta fejét: lelkében igazat adott a fejedelemnek, akinek mindenkor elismerte szellemi felsőbbségét, vagy inkább mindenkor meglepte s új világításba helyezte előtte a dolgokat a Báthory gondolata; ő a meglevő dolgokról tudott helyes és bölcs képet adni magának, Báthory a jövőről... Neki haditervei erősek és készek voltak, s az ország állapotát, a pártok helyzetét pontosan érezte, sőt a távoli országokról is a legtisztább képeket tudta felállítani, amelyeket aztán a bekövetkezett események sorra igazoltak; a fejedelem azonban a jövőbe vetette nagy lobogó tekintetét, s mindaz, amit képzelőereje fölvetett, rendkívüli s nagyarányú volt. Bethlen sajnálattal látta, de mindig mint második ember állott Báthory mellett: ennek ragyogó fantáziájától ő is kigyúlt, s szíve mély fájdalommal érezte, hogy milyen kár, hogy ez az ember sohasem fogja egyetlen koncepcióját sem végrehajtani. Ő nem tud tévedni: ez nem tud nem tévedni. De ez a saját biztonságában való meggyőződés szegényesnek s másodrendűnek tűnt fel előtte; a saját józanságának terhét szívesen odaadta volna a repülő szédületnek ama mámoros pillanataiért, amelyekben Báthory fölibe emelkedett az életnek."[8] Amíg Báthory él, addig Bethlen csak szürke „második ember" lehet mellette. Móricz Báthory ragyogó életteli alakjába álmodta bele a magyarság erényéről, nemességéről, lendületéről, fantáziájáról, nagyszerű eszméiről és ösztönös demokratizmusáról vallott gondolatait, vágyait, személyes nosztalgiáit. „Báthory Gábor volt az első fejedelem erdélyi földön, aki észrevette, hogy a szegény nép nyomorúságban van, és ez nem jól vagyon... A kevés hatalmas szétdarabolja a birodalmat: a sokaság hatalma eggyé kovácsolja."[9] A fejedelem ugyanakkor nemcsak nemes, hanem önkényes zsarnok is, nemcsak hazafi, de harácsoló, mindent önzőn magának akaró kényúr, nemcsak demokrata, de a népet eszköznek tekintő feudális uralkodó is egy személyben. Nemcsak zseniális álmokat álmodó tündérkirályfi, hanem féktelen önkényúr is, aki irreális álmait kergetve önnön

7. Móricz Zsigmond: *Erdély*. Bp. 1977. 274—275. l.
8. Uo. 338. l.
9. Uo. 339. l.

pusztulásába rohan. Báthory Gábor ellentétekből felépülő, minden ellentmondásos vonásában egyaránt hatalmas arányú és energiájú, igazi vérbő reneszánsz figura. „...ez nem ember, ez egy égen tündöklő csillag; tesz s mível, mit akar: nincs ennek a lelkében senki más, csak ő saját maga..."[10] Ilyen hatalmas arányú egoizmus csak a reneszánsz egyéniséget felszabadító korában képzelhető el, újraélése és felidézése viszont elképzelhetetlen a Nietzsche felszabadította modern individualizmus hatása nélkül. Báthory reneszánsz teljessége egyúttal Móricz legszemélyesebb emberi vágyainak, belső konfliktusainak az objektiválódása, korlátlan szabadságvágyának a kiélése is. Báthory egoizmusa mindent legyűrő, környezetének minden tagját maga alá szorító, végleteket nem ismerő önzés melyet tragikussá árnyal a szorongató metafizikus magány érzése. „De hol van az én országom?... Ez ország?... ebek országja... marakodó ebek tartománya... Itt nincs ország: itt csak én vagyok..."[11] — vall a magára maradt uralkodó, az individualizmus szorongó, senkivel sem megosztható magányában, az elidegenedett, széthullott világban.

Báthory Gábor korlátlan önmegvalósításával szemben a regény ellenpólusán a tudatos önkorlátozó Bethlen Gábor áll. Báthory az önzés, Bethlen az önzetlenség, az abszolút lemondás, Báthory a csillogás, Bethlen a szürkeség, a puritánság, Báthory a korlátlan szabadság, Bethlen a szigorú korlátok közé szorított szükségszerűség, Báthory a törvények felrúgása, Bethlen a magát törvényeknek alávető, az objektív rendnek engedelmeskedő történelmi személyiség. Két hőse alakjában az író önmagát szakítja ketté: álmait Báthory jelképezi, a teljességről lemondó rezignált beletörődését, kompromisszumos valóságát Bethlen fejezi ki. A tündérkert eszméje, melyet Bethlen egész életében követ és próbál beteljesíteni, Báthorytól ered. A boldogság álma azonban nem valósítható meg, az álmodók elbuknak, az igazi alkotók, a realitást számbavevők, a történelmi haladást képviselők csak kis lépésekkel, megalkuvásokkal, lemondásokkal haladhatnak előre, és a tündérkert álma a földön csak töredékeiben váltható valóra. „Báthory Gábor nagy lélek volt, a legkülönb, akit valaha ifjúban remélhettünk: igazi tündérkirályfi, de a tündérek nem e világra valók... Aki emberfia magasabb szellemekkel fog kezet: belepusztul a szerencsébe..."[12] — szól Bethlen rezignált búcsúja Báthorytól.

A Báthory—Bethlen konfliktusban rejlik Móricz regényének a konkrét történetiségen és a magyarság-problematikán is túlmutató egyetemes tartalma. Báthory a szélsőséges radikalizmus, a személyiség korlátlan önmegvalósítási vágyának individualista kiélője, Bethlen vele szemben a történelmi cél és a hozzá vezető lehetséges út harmóniájának megteremtője. „Azonban Nagyságod: amilyen nagy az elgondolásban, olyan nagy hatalom is kellene a végrehajtásra: úgy gondolom, Báthory Gábor csak azon a módon tudná végrehajtani tervét s gondolatait, amely módon azokat megteremti: támad benn a nagy idea isteni mód, isten: *légyen* szavával. Így kellene jönni a végrehajtásnak is: *légyen s megtörténjék*... A Nagyságod akarat-

10. Uo. 180. l.
11. Uo. 235. l.
12. Uo. 422. l.

ja mind lehetőség, semmi lehetetlenség abban nincsen: csupán a szívós és nehéz munka kell hozzá, amely lassan, csöndesen, mint az árvíz nyomról nyomra végigvigye..."[13] Az abszolút szabadság formális értelmezésében a cél tartalma közömbös, a cselekvő individuum a (bármilyen) cél elérésének teljes szabadságát, a körülményekből való abszolút és mechanikus kiszakítását tételezi fel, és a célhoz vezető, objektív törvények által meghatározott utat tagadja. A *Tündérkert* két hősének konfliktusa azonban túlmegy a szabadság formai módszertani problémáján, és a történetiség tartalmi rétegeinek a mélyébe hatol. Ha csupán a módszer szabadságáról lenne szó, és a cél közömbös volna Báthory számára, akkor joggal lenne vádolható feudális önkénnyel, a tettek korlátlan szabadságával, a morális normák feudális-anarchista lábbal tiprásával. Személyiségének egyik rétegében természetesen ez is benne van. Móricz számára azonban a cél az elsődleges, a szabadság tartalma; a haladáshoz vezető út történelmi szükségszerűségének a követése. „A fejedelemnek, nagyságos uram, nem lehet olyan álmot álmodni, amilyet akar; csak amit lehet... Nem is csak amit lehet: de amit *kell*..."[14] Móricz történelemszemlélete dialektikus. A történelmet nem a nagy személyiség önkénye irányítja — még a jó célok érdekében sem —, hanem a történelmi szükségszerűség. Abszolút szabadság a történelemben egyetlen individuum, még a nagy, „történelemformáló" személyiségek számára sincs. Épp az az igazi nagy történelmi személyiség, aki felismeri az adott kor erővonalait, történelmi szükségszerűségét, és annak szellemében aktívan cselekszik; a felismert szükségszerűség irányába hat. Felismerés és cselekvés elválaszthatatlan egymástól, az álmokat nem elég zseniálisan megálmodni, de legalább olyan nehéz és fontos történelmi feladat azokat — akár kerülő utakon, kompromisszumokkal, lemondásokkal is — valóra váltani. Báthory csak a felismerésig jut el, a jövő álmáig, ám a szükségszerűség értelmében cselekedni csak Bethlen képes. Ennek megfelelően a *Tündérkert* pozitív történelmi hőse Bethlen Gábor, a regény tragikus hőse azonban Báthory. A művészet ugyanis többet képes érzékeltetni az elvont történetfilozófiánál. Az elvont eszme szerint a szabadság a felismert szükségszerűség és az annak értelmében végrehajtott történelmileg adekvát tett. A művészet megmutatja ebben az elvont szabadságfogalomban az emberi tragédiát, a történelmi haladás személyiségpusztító immanens tragikusságát is. A haladás végső soron érvényesül, a történelem előrevivő erői győznek, de ez szükségszerűen együtt jár a személyisége teljes kibontakozásáért harcoló, teljes személyiségét az önkiteljesítésért latbavető hős tragikus bukásával. A történelmi haladás lemondásokkal jár, ám ezt belátni nem mindenki képes. Az igazán nagy, öntörvényű egyéniségek nem tudnak alkalmazkodni a történelmi-társadalmi törvényekhez, és tragikusan összeütköznek a történelmi szükségszerűséggel (Antigone, Don Quijote). A történelmi haladás szolgálói óhatatlanul az alkalmazkodóbb, szürkébb, kevésbé öntörvényű, kompromisszumra inkább hajló egyéniségek közül kerülnek ki. A *Tündérkert* Bethlene ilyen személyiség: valahogy túl tökéletes, túl szürke ahhoz, hogy regényhős legyen. A *Tündérkert* lapjain nem is más, mint Báthory eszméinek

13. Uo. 340. l.
14. Uo. 276. l.

rezonőrje, racionális tudatosítója, akiről alig képzelhető el, hogy belső konfliktusa, személyes történelmi tragédiája legyen. Irodalmi hasonlattal Bethlen a győzelmet learató, de személyiség nélküli Fortinbras, a tragikus Hamlet-Báthory mellett. Ahhoz, hogy igazi regényhőssé váljék, aki Báthory halála után nemcsak a történelmet, hanem a regénytörténetet is uralja, személyes konfliktusokat, tragédiákat kell átélnie. Móricz az építő fejedelmet, a tragikus rombolás ellentétét, a történelmi realitás harmonikus számbavevőjét akarja megmutatni Bethlen Gábor példájával, ez a terv azonban a trilógia további köteteiben művészileg egyre nehezebben sikerül, az alak realitása egyre inkább kicsúszik az író formáló kezéből. Bethlen ideális uralkodó, józan, hidegen számító elme, aki a történelmi körülményeket, lehetőségeket helyesen felmérve mindig azt teszi, ami országa szempontjából perspektivikusan helyes, ami a szükségszerűségnek és a fejlődés törvényeinek megfelel. Amennyiben az író mindvégig következetesen ragaszkodna ehhez az ideálképhez, műve hiteles történetisége és emberábrázolása óhatatlan torzulásokat szenvedne, élettelen, elvont parabolává halványulna. Móricz zseniális realitásérzéke és emberismerete azonban korrigálja előzetes koncepcióját. Bethlen személyisége a trilógia végére élettel, ellentmondásokkal telik meg, konfliktusai azonban túlnyomóan személyes jellegűek, az írónak hőse sorsába vetített magánéleti problémái. A fejedelem történelmi szerepének ábrázolásában felemás eredmény születik, életének további történelmi iránya homályba vész. A főhős végső összképében a tervezett ideálképpel szemben a komplex és végül — töredékessége miatt sem — tisztázott történelmi realitás, az abszolút uralkodó nem minden részletében az igazságért és haladásért indított háborúja jelenik meg. „Ma már nem látom politikáját a második korszakban, a háborúk alatt annyira magyarnak: őbenne is hatalmi vágy van, s a háborúra is azért indult ki, hogy cseh király lehessen. Nem is volt távoli célja. Hadvezérként meg kellett rekednie egy ponton, mert semmit nem akart. Amit neki tulajdonítok: a török kiverésére való messzi tervet, ma már nem látom olyan tisztán."[15] — vall kétségeiről a harmincas években.

Bethlen eredeti célja a móriczi koncepció alapján a béke és a haza polgári fejlődése volt. „Én a békesség fejedelme vagyok, és az is akarok maradni."[16] Ha háborúra kerül a sor, az „honvédő" háború lesz és osztályharc. „Nem a tömegek harca ez, hanem az urak harca a tömegek ellen... Jó Isten, háborút kell mívelni, igazán, ha egy pici békét akarok. Nem kell nekem, uram, se földje, se háza, de ha nem akarom, hogy itt fosszon ki kisded hajlokomban, oly erősnek kell lennem, hogy meg ne merjen közelíteni."[17] A nagy fejedelem politikai koncepciója történelmi példázatként a haladást, a jövőt képviseli. Ám az ennyire tökéletes, ideális hőst nehéz epikusan hiteles élettel megtölteni. A nap árnyékában Bethlen háborújának politikai céljai egyre bonyolultabbak, ellentmondásosabbak lesznek, ezzel párhuzamosan emberi alakja történelmi szemszögből is élettelibbé, tragikus színekkel is gazdagabbá válik. Indokai között megjelenik a háború vallási motívuma, mely politikai indokként, diplomáciai és eszmei okként valóban

15. Móricz Virág: i. m. 488. l.
16. Móricz Zsigmond: *Erdély*. 975. l.
17. Uo. 580. l.

motiválta a harmincéves háborút, de mögötte társadalmi-gazdasági okok húzódtak meg, és ezt a történelmi regénynek érzékeltetnie kellett. Móricz Bethlene tudja ezt, kezdetben össze is kapcsolja a vallást a gazdasági okokkal. „A religió is csak arra való, hogy újabb háborúságot szerezzen... Nem az Istent akarják dicsérni, ami senkinek nem lenne ellene, hanem vagyont akarnak és pénzt és hatalmat..."[18] Ám később elmarad érvei közül a gazdasági motívum, és marad a politikai ok, a zavaros ideológiai manipuláció; a vallás és a haza. „A háború Istennek útja az emberek szívében... Itt már minden megérett, és én nem vagyok többé más, csak egy kis göröngy, amit megmozdított a mennybéli hatalom, s ez a göröngy megindul a maga útján, és magával sodorja a lelkeket."[19] Érvei között felbukkan a polgári fejlődés természetes velejárója, a területi hódítás, a piac- és gyarmatszerző kolonializmus. „...mire gyűjt az ember fegyvert, lovat s embert, ha nem arra, hogy a végén a háború jöjjön?... Uram, ennyi fegyvert s fegyverest ily kis ország meg nem bír. Nagyobb szeget kell keressünk, ahova süvegünket akasszuk."[20] Bethlen érvei, gondolatai egyre zavarosabbakká válnak, önmaga előtt sem tudja már tisztázni háborús készülődésének igazi okait. Gondolataiban mintha Móricz tervezett ideálképe, a haladást és a köz javát mindenekelőtt képviselő önzetlen fejedelem vívná szellemi harcát a hatalomvágyó, királyi koronára áhítozó, harácsoló félfeudális uralkodóval. „Ezek akkor arra a jó idők, hogy a megtiportak, az alávetettek kiharcolják szabadságukat... De még mindig csak a kívánság, a hatalomvágy, a kapzsi uralkodási ösztön dolgozott benne. S eddig sem volt hódító, oltalom volt és védelem mindeneknek, akik rája szorultak. A nagy szolgából nagy úr és vezér lett. De nem lett belőle se vérszomjas, se fejevesztett harácsoló... Lelkében roppant önuralom volt és magamérséklés."[21] A trilógia végén mintha a leplezetlen önös érdek, a hódító vágy kerekedne felül. Móricz — fájó szívvel bár, de — búcsút mond a bethleni ideálnak, a béke fejedelmének. „S mit neki Erdély?... Többre vagyon bizony áppetitusa..."[22] A nap árnyékának hadba készülődő fejedelme önzőbb, zsarnokibb, „feudálisabb" hódító terveket sző Báthory leganarchisztikusabb vágyainál is. Bethlen nem is nagyon öltözteti hódító céljait az önzetlenség álarcába, utolsó érveiben megelégszik a vallási manipulációval, a protestánsok védelmének ürügyével. A regény utolsó sorai éles stílusváltást jelentenek a mű egészéhez képest: az író szomorú iróniával szemléli a vallásháborúra készülő erdélyi sereget. „Énekében mennydörgi ki, amire csak vágyik a félelmes emberszív, mikor elindul, hogy elpusztítsa embertársát, aki fertelmes, mert más énekekben dicséri ugyanazt az istent: méltók a halálra..."[23] Mindeddig zártan belül maradt a történelmi világképen, azonosult Bethlen eszméivel, a trilógia legexponáltabb helyén azonban eltávolodik hőse álláspontjától, és külső epikus pozíciót elfoglalva elidegenedik művétől és „eszményi" hősétől. Az író, aki az egész trilógia folyamán Bethlen lelkével azonosulva küzdött szent és kisszerű, a

18. Uo. 971. l.
19. Uo. 984—985. l.
20. Uo. 1022. l.
21. Uo. 1067. l.
22. Uo. 1154. l.
23. Uo. 1161. l.

férfit röptéből visszahúzó felesége emlékével, az utolsó sorban Károlyi Zsuzsanna szorongásával, rossz előérzetével azonosul. „Ölni, ölni?... Ez az élet?... Boldog az ember, ha öl?..."[24] A regény végkicsengése Móricz 1935-ös érzelmeit tükrözi. Hol van már a bethleni ideálba, a nemzeti felszabadító háborúba vetett hit? 1935-ben a bethleni történelmi eszmény már nem érvényes Móricz számára, a felülről várható reformból végképp kiábrándult. Bethlen életrajza félbeszakadt ugyan, de a témát Móricz befejezte, a politikai-történelmi gondolatkört lezárta, az eszmével leszámolt.

Az *Erdély*-trilógia legegységesebb, művészileg-eszmeileg legsikerültebb része a *Tündérkert*, nem utolsó sorban épp azért, mert Báthory a hőse, és nem Bethlen. A másik két regény egyenetlenségeit a Bethlen alakjával küszködő író megoldatlan történelmi-művészi problémái okozzák. Báthory halála után a főhősnek nincs méltó ellenfele, ennek következtében a két regény túlnyomó részében konfliktus-nélküliségben szenved. Bethlen hibátlan történelmi hős, a haladás rendíthetetlen harcosa, akinek azonban történelmi tetteit epikus akcióban nem ábrázolja a regény: közéletiségében túlságosan megfontolt, tökéletes ahhoz, hogy belső konfliktusa legyen, művészileg körvonalazott, konkrét politikai ellenfele, külső konfliktusa viszont nincs. A magyar arisztokrácia képviselői vázlatosan ábrázolt alakok, a történelmileg méltó ellenfél, Pázmány, egyetlen jelenetben lép fel csupán. A történelmi konfliktus hiányában előtérbe lép a magánélet, és a trilógia második és harmadik könyvében regényszervező konfliktussá fejlődik. A boldogasszony és a szépasszony közötti vívódást szenvedélyes írói szubjektivitás fűti, önvallomásértékű lírai hevülete csodálatos költőiségű, lélektanilag hiteles jeleneteket teremt, ám a mű történetiségének ez a motívum nem használ, tartalmi egyensúlyát alapvetően megrendíti, és a történelem „elprivatizálódásához" vezet. „A társadalmi erők küzdelmét azonban nem helyettesítheti a magánélet vívódása... ez az eljárás nem vezethet máshoz, mint a történelem leszűkítéséhez és lekicsinyítéséhez: elprivatizálódásához."[25] A regény szerkezetében az íróilag alapvetőnek szánt lényeges történelmi motívumok betétek maradnak, Bethlen leveleiben, rendeleteiben, monológjaiban jelennek meg csupán, és nem válnak a regény epikus szerkezetének szerves részévé. Helyüket önmagukban érdekes, művészileg helyenként remekmívű epizódok veszik át, amelyek azonban szervetlenül illeszkednek egymáshoz, és nem mindig hatnak a fő gondolati szál irányába (Út a lápon, Zólyomi felvidéki útja).

A *Tündérkert* alcíme *Történelmi regény a XVII. század elejéről. Báthory Gábor erdélyi fejedelemsége Bethlen Gábor ifjúkora.* Már a cím is éles történelmi konfliktust, harmonikus művészi arányokat sejtet, két élesen szembenálló pólussal. A regény Báthory udvarában kezdődik, és már első mondataiban érzékelteti hősének egyik alapvető, későbbi tragédiáját okozó vonását, élethabzsolását. Utolsó mondata a fejedelem tragédiáját zárja le, költőien sokjelentésű szavakkal. „Az istenadta boldogtalan."[26] A kompozíció minden eleme a művészi középpont, az ideológiailag is legfontosabb szerkezeti mag felé mutat.

24. Uo. 1162. l.
25. Nagy Péter: *Móricz Zsigmond.* Bp. 1975. 250. l.
26. Móricz Zsigmond: *Erdély.* 425. l.

A nagy fejedelem alcíme *A tündérkert virágba borul, Bethlen Gábor dicsősége, Zsuzsanna fejedelemasszony szenvedése eljő.* A fő konfliktus — a cím alapján is — áthelyeződik Bethlen magánéletére, melynek két pólusa a házaspár. A regénynek még jelentős történelmi tartalmai vannak, szerkezeti indítása a *Tündérkert* szintjén van (Behtlen látomása), a befejezés azonban nagyot esik; egészen máshová térül el, mint ahonnan elindult, és ahová eljutni szándékozott. „Csak mi vagyunk Erdélyben kanok és férfiak. S rágyújtott Báthory Gábor nótájára: Szól a kokas mán. Majd megvirrad mán."[27] A nagy fejedelem már nem képes a történelmileg lényeges csomópont köré összpontosítani szerkezetét. A regény fő konfliktusa, Lippa várának megvívása, történelmileg periferikus epizód csupán, másik fő konfliktusa pedig, Báthory Anna méltatlansága Bethlen szerelmére, periferikusan sem történelmi epizód, lévén Móricz költői leleménye. A történetiség nem tűnik el ugyan a műből, hisz itt bontakozik ki Bethlen alakjának ideálképe is, de a regény szerkezetében történelmileg egyre mellékesebb és kisszerűbb események, konfliktusok jutnak központi szerephez, eltorzítva a történelem valódi arányait.

A nap árnyékának alcíme már nem is utal Bethlenre, csak Károlyi Zsuzsanna sorsát foglalja össze. *Az asszonyi állat az ő urának dicsőségében láthatatlan lesz. Minél jobb s tökéletesebb, annál jobban s tökéletesebben: íme a regény.* A főhős a regény főcíme szerint is a fejedelemasszony. A mű első mondata, látszólagos egyszerűségében még azt is jelenthetné, hogy Zsuzsanna felnő politikai-történelmi szerepéhez, és méltó uralkodótársává lesz férjének. „A fejedelemasszony trónszékén ül, és a török követeket fogadja."[28] A jelenet egésze azonban vigasztalanul megreked a magánszférában, a Zsuzsannából kitörő féltékenység alapmotívumként megadja az egész regény alaphangját. A mű fő konfliktusa a fejedelemasszony féltékenysége és kisszerűsége, és vele szemben Bethlen szerelmi vívódása. E főtémán belül kétségtelenül zárt szerkezetű: amint kezdetének, befejezésének is a fejedelemasszony a hőse. Utolsó mondata az asszony rezignált búcsúja hadba induló férjétől.

Móricz eredeti koncepciója egyre szélesedő társadalmi-történelmi freskót ígért, hőse Erdély kis világából kijut a nagyvilágba, a „népek horizontja elé". A *Hadak ura*, a tervezett negyedik regény már az európai horizontú Bethlen harcát ábrázolta volna. Ezzel szemben a megvalósult mű íve egyre szűkülő horizontú, mely a magánélet konfliktusaiba torkollik. Bethlen végül hadrakel ugyan, de ezzel a „kapunyitással" az író már nem tud azonosulni, ironikusan elidegenedik tőle, és inkább Zsuzsanna kispolgári aggodalmait vallja. A mű világnézeti beszűkülése azonban nem azonos írójának eszmei horizontjával. Móricz nagy harcot vívott önmagával, míg végül tudatos önkorlátozással, önfegyelemmel és rezignáltan lemondott a szélesebb nemzetközi perspektíváról, és elsősorban a nemzeti problémára, a magyarság megmentésének ügyére koncentrálta erejét. Móricz látta korának nemzetközi összefüggéseit is. A regényterv megszületésekor a világháború zajlott, amely mindenki számára átélhetően a forradalmak internacionalizmusa felé

27. Uo. 845. l.
28. Uo. 849. l.

haladt, az azonos történelmi törvényeken alapuló forradalmak kirobbanásához. Ez a kor a nemzetközi perspektíva, a széles történelmi érdeklődés és összefonódás tudatának az időszaka volt, a művészek olyan példaszerű hősöket kerestek, akiknek sorsával az egész világtörténelem számára nyújthattak mindenhol érvényes tanulságokat. Móricz ezt a hőst találta meg Bethlen alakjában. Az elveszett háború, a bukott forradalom és az ország szétesése azonban új, nemzeti horizontú feladatokat állított a magyar értelmiség elé. Régen halogatott, múlt századból visszamaradt társadalmi-gazdasági problémákat kellett megoldani, egy halódó, társadalmilag-szellemileg-erkölcsileg pusztuló társadalmi rendben kellett megtalálni az egyre szűkülő lehetőségek között a továbbéléshez nélkülözhetetlen új erőket. A szellem emberére ezek a kínzóan megoldatlan és haladéktalan megoldást kívánó feladatok emberfeletti terheket róttak, és csak kevesen voltak, akik igaz lelkiismerettel végezték nemzet- és népmentő munkájukat. E kevesek egyik legkiválóbbja volt Móricz Zsigmond. Az író érzékenyen reagált a háború és közvetlen következményei folytán megváltozott külpolitikai és belső társadalmi szituációra, és részben tudatosan, részben pedig szükségszerűen húzódott vissza a Bethlen-téma eredeti koncepciójához képest szűkebb világú problémaköréhez. Tudatos önkorlátozását hűen érzékelteti Thomas Mannhoz fűződő kapcsolata. 1922-ben történelmi éleslátással ír német írótársához, a Mann által felajánlott szellemi együttműködést azonban szerényen és tudatosan visszautasítja. Mann „irodalmi levelezést ajánlott, melyben megvitatnák az új Európa felmerülő problémáit. Apám nevetve elhárította, nem neki való."[29] — emlékezik vissza Móricz Virág.

A trilógia „kapunyitását" nem követte folytatás, a regény hőse nem lépett ki a kapun a nemzetközi politika porondjára. Az Erdély után az író ábrázolási témakörének szélessége, a vizsgált társadalmi szelet nagysága tovább szűkült; csak ezen az áron mélyülhetett el egyetlen osztály, a nemzet megmentésének reményét hordozó parasztság mélységi vizsgálatában. A boldog ember fordulata után a történelmi regény témakörében is eljutott a néphez, Rózsa Sándor jelképes alakjához. A néphez „leszálló" Móricz a a történelmi kontinuitást a nemzet puszta létét mindenkor biztosító törzs, a nép életében találja meg. Fordulata tudatos, a szocializmusig eljutni nem tudó író jellemző gondolati konklúziója, egyszersmind morálisan magasrendű, mert a legvédtelenebb, leginkább kiszolgáltatott, a megmentésre legérdemesebb társadalmi osztály mellé áll, és ez a kiállás művészetét is megújítja. Hogy e széles történelmi horizontról lemondó fordulatban menynyi tépelődés, öngyötrés, alkotói és lelki válság rejlik, azt az Erdély félbemaradása, szerkezeti elbizonytalanodása, önkínzó erkölcsi kételye, nyugtalanító gondolati-művészi megoldatlansága érzékelteti.

Móricz az emberi érzelmek és ösztönök, a tudattalan emocionális indulati rétegek zseniális ábrázolója. „Móricz szinte mindig a temperamentum felől közeledett hőseihez, s elsősorban érzelmi-indulati életük motiválására összpontosított."[30] A temperamentum uralma az ész felett nagyszerű elbeszéléseket és szenvedélyesen átélt regényeket hozott létre, a történelmi re-

29. Móricz Virág: i. m. 263—264. l.
30. Kovács Kálmán: *Eszmék és irodalom.* Bp. 1976. 222. l.

gény műfajában viszont gátlóan hat. Az adekvát történetszemlélet lényege nemcsak a tények és események kutatása és pontos ismerete, hanem az adott kor összefüggésrendszerének, az események hátterének, motívumainak vizsgálata, a gondolati következtetések levonása, a történelem egész folyamatának átfogó ismerete, az egyedinek az egyetemesben való elhelyezése, történetfilozófiai átgondolása. Az *Erdély* nagyszerű história, rengeteg élő, lélegző, testközelbe hozott figurával, hiteles atmoszférát sugárzó tájakkal és eseményekkel, minden sora él és érzelmeket hordoz, áradóan hömpölyög a kimeríthetetlen bőségű életanyag, az író óriási életismeretét bizonyítva — ám nem körvonalazódnak benne a történelmi összefüggések, nem érezni az író kiérlelt történetfilozófiáját. „Móricz történelmi érdeklődése csaknem teljesen személyi, szépirodalmi jellegű... A rendkívüli megelevenítő erő, amely képes legyőzni a századokat, nem mindig képes a történelem szellemét felidézni... A történelem több, mint a múlt életének felidézése: magasabb kilátót, tágabb szemhatárt igényel. S ez az igazán nagy történelmi távlat hiányzik valamiképp a főhősök képéből... Országot építő nagy történelmi alakot ennyire emberi közvetlenséggel, gondjainak, törődéseinek fellángolásainak s csüggedésének, jóságának, hűségének és tévelygéseinek ilyen meleg, szinte már baráti, családias közelségével s a nagy történelmi gesztusok és összefüggések ilyen bátor és célba találó elhanyagolásával alig ábrázoltak még... Móricz nem idézte fel a történelmet, de megelevenítette a múltat..."[31] — írja Keresztury Dezső. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Móricz teljesen érzéketlen volt a történelem erői és összefüggései iránt. Művében számos helyes meglátás található a történelem hajtóerőiről, az ideológia mögött rejtőzködő gazdasági alapokról, a kor hiteles összefüggéseiről. Világosan látja, hogy a történelmi fejlődés meghatározója a gazdaság; nemcsak a társadalmi, politikai és technikai fejlődésé, hanem a tudati, ideológiai előrehaladásé is. „Tudjátok meg, hogy az emberek nyomorult életét soha nem lehet ostorral és máglyával megjavítani, csak kenyérrel... A boszorkányságot is csak kenyérrel lehet megszüntetni..."[32] A helyesen meglátott történelmi összefüggések azonban csupán verbális közlések maradnak a műben, és nem válnak a regény epikus szerkezetének szerves, érzékien megelevenedő részévé. A tényeken végrehajtott tudatos írói változtatások, anakronizmusok sem a történelmi összefüggések világosabb ábrázolását, jobb megértését szolgálják, hanem az író szubjektív, lírai személyességű motívumai, magánéleti konfliktusainak kivetítései (Báthory Gábor és Anna). Móricz világszemlélete — ezen belül történelemszemlélete — antiintellektuális, a világot szenvedélyes, már-már lírai szubjektivitással látja. Ez a személyes ábrázolásmód néhol az epikus objektivitás határait súrolja, ám a tárgyilagosságot élményszerűen pótolja a hallatlanul magas hőfokú érzelmi intenzitás.

Móricz elementáris művészetének egyedül helyes megközelítésmódja Németh László szemlélete:

„Remekmű az Erdély? A legtöbb, amit a magyar regényírás idáig felmutathat. Ady lírája mellett a háború előtti kort ez a regény zárja le. A két

31. Keresztury Dezső: *A szépség haszna*. Bp. 1973. 167—170. l.
32. Móricz Zsigmond: *Erdély*. 903. l.

mű bizonyos fokig ki is egészíti egymást (ha nem is egészen úgy, mint Báthoryt Bethlen): Ady a gondolat magasa s mélye, Móricz a színek és formák határtalan szélessége. Sajnálni lehet tán, hogy a kettő egy emberben nem egyesülhetett. Az Erdély — a magyar irodalom Háború és béké-je — túlságos metafizika-mentesnek örökít meg egy népet, melynek másik nagy lángelméjéről máig is alig merjük tudni, hogy a kortárs Európának talán legnagyobb szelleme volt. Kétségtelenül korlát ez: de olyan korlát, amelyet ez a mű hiún nem döngetett s belülről tökéletesen kitöltött."[33]

II. AZ ERDÉLY HELYE A KORABELI VILÁGIRODALOMBAN ÖSSZEVETÉS HEINRICH MANN IV. HENRIK CÍMŰ REGÉNYÉVEL

A legszembeötlőbb hasonlóság a két regény történelmi tényanyagának közeli rokonsága. Túlmenően azon a véletlennek is nevezhető közösségen, hogy a két mű cselekménye ugyanabban a történelmi korban játszódik, a 16—17. század fordulóján, illetve a 17. század első évtizedeiben, lényegi hasonlóság is található a két nemzet történelmének ábrázolt időszakában. Ekkor bontakozik ki egész Európában a megelőző évtizedek angol és németalföldi mintája nyomán a polgári fejlődés, amely IV. Henrik korszakos munkássága eredményeképp Franciaországban sikerre vezet (nemhiába nevezték őt sokan a francia forradalom előfutárának), Magyarországon azonban, bár Bethlen Gábor fejedelemsége a lehető legkedvezőbb alapokat teremti meg egy későbbi polgári átalakulás számára, a rendkívül kedvezőtlen történelmi körülmények miatt a fejlődés megakad, és később visszazuhan a feudális rendi anarchiába. Társadalmi, gazdasági téren hasonló feladatokat tűzött ki és oldott meg sikerrel mindkét uralkodó. Megteremtették a polgári fejlődés gazdasági lehetőségeit: az ipar, a kereskedelem fejlesztését, a városi polgárság támogatását, a pénzügyi gazdálkodás központi irányítását tekintették fő feladatuknak, megvetették a merkantilista gazdaságpolitika alapjait. Fő céljuk a feudális arisztokrácia visszaszorítása, az erős központi hatalom kiépítése, amit nagy áldozatok árán, de sikerrel valósítottak meg. Külpolitikájukat egyazon ellenség, a Habsburg birodalom elleni harc határozta meg. IV. Henrik legfőbb ellensége, a francia függetlenség és társadalmi fejlődés leghatalmasabb ellenfele, a Habsburg birodalom legnagyobb uralkodója, a korszak legreakciósabb társadalmának feje: a spanyol II. Fülöp. Az általa megtestesített feudális rend és katolicizmus az európai polgári fejlődés legádázabb ellensége; legreakciósabb ellenfele I. Erzsébet Angliájának, IV. Henrik Franciaországának, a polgári Németalföldnek, a protestáns német fejedelemségeknek. Ugyanennek a Habsburgháznak semmivel sem kevésbé reakciós osztrák ágával vív egész életében nagy harcot Bethlen Gábor is. Az ő ellenfele ugyanaz a feudális reakció, ugyanaz a társadalmilag, gazdaságilag, politikailag, eszmeileg visszahúzó hatalmas ellenerő, amely épp e korszakban a katolikus ellenreformációban

33. Németh László: *Két nemzedék*. Bp. 1970. 533. l.

tetőzik, és amelynek reakciós politikája az addigi világtörténet legpusztítóbb háborújához, a harmincéves háborúhoz vezet. A reakció ellen mindkét uralkodó nemzetközi szövetségek létrehozásával kívánt küzdeni; IV. Henrik nagy terve, a katolikus liga elleni hugenotta—protestáns francia—német—angol—németalföldi szövetség erőszakos halála miatt nem valósulhatott meg. Bethlen a közép-európai népeket akarja szövetségbe tömöríteni a Habsburgok ellen, erre azonban, hiába a nagy, IV. Henrikéhez mérhető koncepció, Erdély periferikus helyzete miatt nincs reális történelmi lehetőség.

Mindkét uralkodó zavaros, háborús, anarchisztikus időben kerül uralomra, ezért és felvilágosult humanizmusuk szavára elsődleges belpolitikai feladatuknak a béke megteremtését és megszilárdítását tartják. A béke megteremtése érdekében áldozatoktól sem riadnak vissza. Mindketten olyan áldozatos cselekedeteket hajtanak végre, amelyek személyes hírnevükön ejtenek csorbát, sőt lelkiismereti konfliktusokhoz is vezetnek, de a nagyobb cél érdekében inkább vállalják az áldozatot. IV. Henrik megtagadja hitét és katolizál, hogy véget vessen a belső vallásháborúknak, Bethlen pedig saját honfitársaitól fegyverrel foglalja el Lippa várát, hogy a töröknek a békesség fejében átadja. Uralomra jutásuk módja is hasonló motívumokat tartalmaz. Elődjük, legnagyobb ellenfelük (III. Henrik illetve Báthory Gábor) erőszakos halált hal, melyben azonban, bár érdekük lenne, egyiküknek sincs semmi része. Az uralmat mindketten higgadt, bölcs megfontolással, tiszta, ellenfelük vérével be nem mocskolt kézzel szerzik meg, kivárva a megfelelő történelmi pillanatot.

A két uralkodó történelmi koncepciójában igen sok a hasonló vonás. Az ábrázolt történelmi korszak problematikájának gazdagsága ugyanakkor rengeteg analógiás lehetőséget nyújt a jelenhez szóló mondandó ábrázolása számára is. Mindkét uralkodó jelszava a humanizmus. A szeretet jegyében kormányoznak, bár az abszolutizmus eszközeitől sem riadnak vissza, ha az erőszakot a haladás érdekében kell alkalmazni. „Csak a szeretet mentheti meg a világot. Gyenge korban az erőszakot tartják szilárdságnak. Csak az erősek engedhetik meg maguknak, hogy szeressenek benneteket, noha ezt meglehetősen megnehezítik számukra"[34] — vallja Heinrich Mann IV. Henrikje. Bethlen pedig így beszél: „...a hitért, a becsületért, a szabadságért kihívom az egész világot, és csatára kényszerítem és győzni fogok..."[35]

Mindketten tudatában vannak a történelmi fejlődés alaptörvényének: a történelmi haladás erőszakot kíván. A békét nem minden áron akarják megteremteni, csak az értelmetlen, nemzetet és eszmét gyengítő vérontást akadályozzák meg, humanista intézkedéseikkel. A nemzetközi reakció ellen fegyvert fognak, és nemzetközi szövetséget létrehozva az erőszak történelmileg előrevivő eszközéhez nyúlnak. „Ha a német is ily gyenge, akkor a két bálvány nem sokat fog ártani egy a másnak, meg kell törni mind a két uralmat otthon, fészkében, s akkor le lehet örökre rázni a népek nyakáról

34. Heinrich Mann: *IV. Henrik.* I—II. Bp. 1963. Ford. Szabó Ede, Vajda Gábor. II. köt. 687. l.
35. Móricz Zsigmond: *Erdély.* 1123. l.

őket"[36] — mondja Bethlen. Heinrich Mann tömörebben, szentenciaérvénynyel fogalmaz. „A forradalmak sohasem jönnek maguktól a kellő időben: éppen ezért kell kiharcolni őket, erőszakkal is."[37] Bethlen koncepciója Magyarországra vonatkozik, Móricz nemzetben-népben gondolkodik, a magyarság számára keresi a kiutat, történelmi példájával a korabeli magyar történelem lehetőségeit, esélyeit, feladatait kutatja. Heinrich Mann humanizmusa az egész emberiség számára keresi a történelmi kiutat, a fasizmus világot elárasztó reakciójával szemben egy jobb kor kibontakozásának lehetőségét. A forradalmi erőszak hangsúlyos hirdetése (az idézet a regény záró soraiból való) egész Európa antifasiszta összefogását hirdeti a fasizmus ellen. Móricz Zsigmond hőseinek álma Erdély felvirágoztatása, a „tündérkert" megteremtése magyar földön. Heinrich Mann hősének álma az emberiségről szól: „...nem arra született az emberiség, hogy lemondjon álmairól, hiszen az álom csak rosszul értett valóság. Van boldogság. Elérhető az elégedettség és a bőség."[38]

Lényeges rokon motívum a két regényben a nép szerepének fontossága, az uralkodók demokratizmusa, népközelisége. Mindketten a nép széles tömegeire támaszkodnak, intézkedéseikkel megnyerik maguknak a városi polgárságot, a parasztságot egyaránt. IV. Henrik a „jó uralkodó", talán az egyetlen olyan király volt, kinek emlékét megőrizte a nép. Híres, szállóigévé vált jelszava: minden alattvalójának vasárnaponként tyúk főjjön a fazekában. Bethlen egyik fő feladatának a nép jólétének megteremtését tekinti. „Mit kellene tenni ezért a szegénységért. Hogy lehetne ezen segíteni, hogy legyen ennivalójuk, s megtudják, hogy a Krisztus értük is megholt."[39] Ebben a népközeli humanizmusban az írók bizonyos fokú idealizmusa is hangot kap. Az uralkodók nem merő önzetlenségből, nép iránti szeretetből támogatják a nép jólétének növelését, hanem elsősorban saját erős, központi hatalmuk biztosítása érdekében. Sajátos módon ezt a kérdést a nép problémái iránt fogékonyabb Móricz reálisabban, kevesebb idealizmussal szemléli. „Nem elég nekem, ha az urak dúskálkodnak... Soha meg nem élek, ha a szegényeknek meg nem adják, ami nekik kell. A szegénységen épül a nemzet... Ha a szegénységnek háza van és marhája van és földje van és gabonaverme van, akkor számíthatok rá, hogy ha kivetik az adót, az bé is folyik."[40]

A 20. századi történelmi regényben nem a történelem immanens törvényszerűségeinek, a nemzeti múlt feldolgozatlan korszakainak feltárása adja a legfőbb eszmei és szerkezeti szálat, a történelem nem önmagában és önmagáért jelenik meg, hanem összehasonlítási alapot nyújt a jelen vizsgálata számára, példát a jelenkor harcaihoz. Heinrich Mann igaz hasonlatnak, példázatnak nevezte művét („...ein wahres Gleichnis"[41]). Móricz hasonlóképp vélekedik: „Kitalálni egy régi kor életét, csak annyit jelent, hogy az író a maga korát transzponálja a felkutatott s mesterségesen megállapított

36. Uo. 1067. l.
37. Heinrich Mann: *IV. Henrik.* II. 688. l.
38. Uo. 687—688. l.
39. Móricz Zsigmond: *Erdély.* 650. l.
40. Uo. 893—894. l.
41. Idézi: Alfred Kantorowicz: *Heinrich Manns Henri-Quatre-Romane.* Sinn und Form. 1951. 5. 40. p.

miliőbe."[42] Mindkét szerző olyan történelmi korszakot választott ábrázolása tárgyául, amely zűrzavarosságával, háborús légkörével saját történelmi korukra, a két világháború közötti európai történelem fojtott, fenyegető légkörére emlékeztet. Mindkét kor nagy történelmi átalakulások kora, világtörténelmi jelentőségű korforduló. A 16—17. század a polgári átalakulás, a nagy polgári forradalmak kora, az írók kora pedig a kapitalizmus és a szocializmus korfordulója. Nem hat tehát erőltetettnek a két korszak párhuzamba állítása, törvényszerűségeinek, tendenciáinak összevetése, a már lezárt, feldolgozott kor tanulságainak a jelenre való rávetítése. Ezen a történelmi koron belül mindkét szerző megtalálta azt a történelmi alakot, akinek reális, korhű ábrázolása pozitív, előremutató példát jelent a jelen antifasiszta, humanista harcai számára is. Ez a példázat nem közvetlen bírálata a kor fasiszta, imperialista rendszereinek, hanem a pozitív ellenpélda lehetőségének felmutatása, ami hatásosabb ideológiai fegyver, mint a közvetlen támadás.

A két regény igazi eredménye és újszerűsége a pozitív történelmi példa felmutatása, a korszakalkotó hősökkel szemben azonban ott állnak a reakció képviselői is. Erre az ellenerőre nemcsak a történelmi hűség, és az aktuális példázat kedvéért volt szükségük az alkotóknak, hanem esztétikai, kompozicionális okokból is. IV. Henrik ellenfele a feudális reakció, a katolikus egyház, amely sosem elvontan, puszta eszmeiségében jelenik meg, hanem mindig életteli, hús-vér alakok személyében. A nagy ellenséget nem egy ember testesíti meg a regényben, hanem váltakozva, hol Medici Katalin méltóságteljesen félelmetes alakjában, hol Henri Guise ellenvezéri képében, hol II. Fülöpnek a reakció jelképévé növő lényében, hol Medici Mária vallásos fanatizmusában jelenik meg. Ez a váltakozó alakú ellenfél mindvégig méltó ellenpárja, és egyenrangú kompozíciós ellenpólusa Henri humanista személyének. Az író nemcsak a király pozitív példájában mutat fel aktuális társadalmi-eszmei tartalmakat, hanem a reakciós ellenfél szerepe is túlmutat konkrét történelmi funkcióján. A negatív hősök, a feudális reakció ábrázolása az író korának legreakciósabb valóságát idézi, a fasizmus elleni humanista tiltakozást fejezi ki. II. Fülöp a fasizmus világuralmi törekvéseinek, háborús uszításainak hiteles előképe, Guise herceg gátlástalan erkölcstelensége, orgyilkos hatalomvágya, demagógiája is rokonságban áll náci utódaival, a Szent-Bertalan éj mintha egy fasiszta tömegmészárlás démoni képe volna.

Más természetű a politikai ellenfél szerepe és megoldása Móricz művében. A frontok itt nem olyan egyértelműek, a haladás és a reakció nem különül el olyan élesen egymástól, mint Mann regényében. Móricz művében is a Habsburg birodalom, a katolikus ellenreformáció a hős történelmi ellenfele. Ennek eszméje azonban nem konkretizálódik életteli, realista alakokban. Találkozunk ugyan az osztrák császárral és az ellenreformáció magyar vezéralakjával, Pázmány Péterrel is, ezeknek az alakoknak azonban nincs regénybeli funkciójuk, esztétikai értelemben vett realitásuk. A katolikus magyar főurak inkább csak Bethlen gondolataiban jelennek meg fő ellenfélként, regénybeli konkrétságukban csupán vázlatosan kidolgozott epizodikus

42. Móricz Zsigmond: *Magyarosság és nemzetietlenség.* = *Nyugat*, 1912. I. 706. l.

együttesként szerepelnek. Egyetlen, kompozicionális szempontból valódi ellenfele van Bethlennek; Báthory Gábor. Ő az egyetlen Bethlenhez méltó történelmi ellenfél a trilógiában; nem véletlen, hogy halála után a regény szerkezete szétesik, méltó ellenfél híján Bethlen magára marad, történelmi ellenfele elvont eszmévé szublimálódik, harca belső konfliktusokkal, elvont elmélkedésekkel, magánproblémákkal helyettesítődik. Csakhogy Bethlen számára Báthory politikai értelemben tulajdonképpen nem is ellenfél, nem a reakciónak olyan egyértelmű megtestesülése, mint Henrikkel szemben Guise, vagy Medici Katalin. Báthory elsősorban emberi ellenpólusa Bethlennek, a belőle hiányzó tulajdonságok hordozója, és az ő merész, bizonyos szempontból forradalmi terveit váltja majd valóra Bethlen más, történelmileg adekvát módszerekkel. Ketten együtt alkotják azt a történelmileg teljes példaalakot, akinek egységes, realista, hiteles és példaerejű megformálását Heinrich Mann végezte el IV. Henrik alakjában: aki képes álmainak következetes végigálmodására, és a történelmi körülmények felismerésével azok gyakorlati megvalósítására is.

Heinrich Mann és Móricz Zsigmond történelemszemlélete és epikai ábrázolásmódja között lényeges különbségek fedezhetők fel. Heinrich Mann, annak ellenére, hogy példaszerű hőst teremtő, idealizáló és aktualizáló motívumokat is felhasználó újtípusú történelmi regényt írt, alapvetően mégis a „klasszikus" kritikai realizmus szabályai szerint komponálja művét. Meseszövése, jellemábrázolása epikusabb, vagyis tárgyilagosabb és empirikusabb, mint magyar kortársáé, bár tagadhatatlan, hogy nagy rokonszenvvel, szinte rajongó szeretettel rajzolja meg főhőse minden jellemvonását, és érzelmi állásfoglalása műve minden alakjával szemben átsüt sorain. Ez azonban nem gátolja meg abban, hogy mindvégig meg ne őrizze tárgyilagosságát, tárgya iránti epikus távolságtartását. Igazi realista regényíróként mindvégig kívülről, külső szemlélőként nézi teremtett figuráit, eseményeit. Egyetlen helyen szakít ezzel a szemléletmóddal, műve epilógusában, ahol IV. Henrik szájából az író humanista szózata hangzik fel; ezt a nagyszerű retorikai lehetőséget még a tökéletesen epikus alkatú Heinrich Mann sem szalaszthatta el.

Móricz Zsigmond szinte lírai szubjektivitással azonosul hőseivel. Egész epikusi életművét áthatják szubjektív, személyes konfliktusai, műve önvallomásértékű motívumokkal van tele (*Légy jó mindhalálig*, *Árvácska*, novellák). Az *Erdély* is, a történelmi regény keretein belül jóval szubjektívebb, líraibb, személyesebb hasonló műfajú társainál. Bethlen Gábor alakjának sok vonásában önmagát mintázta meg az író, Báthory „tündérkirályfijába" pedig személyes lelki vágyait öntötte bele. Bethlen-Móricz szenved józanságától, fegyelmezettségétől, vágyainak elfojtásától, és mindezt a kínzó érzést belevetíti hőse tépelődéseibe, gondolataiba. Ez a személyes motívum adja talán a legigazabb magyarázatot arra, miért rajong annyira, annak halála után szinte fenntartás nélkül Báthory ellentmondásos, rengeteg negatív vonással terhelt alakjáért; a teljes önmegvalósítást, vágyainak gátlástalan önkiélését, álmai végigálmodásának képességét „irigyli" a gátlásos, önmegtartóztató, állandóan kétségekkel küszködő Móricz. Báthorynak ezek a reneszánsz teljességű vonásai nem a reális történelemábrázolás eredményei, hanem az író legszemélyesebb konfliktusainak epikus kivetülései.

Nemcsak Bethlen és Báthory kapcsolata hordoz személyes motívumokat, hanem a regény szerelmi szála is Móricz legbensőbb magánügyeinek vetülete. Csak míg Bethlen és Báthory konfliktusa a személyesség átélése mellett is mindvégig megőrzi a történelmi hitelesség látszatát és illúzióját, addig a szerelmi konfliktus uralomra jutása a történelem „elprivatizálódásához", a szerkezet felbomlásához, széteséséhez vezet. Bethlen küzdelme, őrlődése felesége és Báthory Anna között Móricz örök magánkonfliktusának egyik legszebb művészi megfogalmazódása. Károlyi Zsuzsanna a mérték, a család békéje és rendje, a megtartó, de a férfit szárnyalásaiban visszahúzó asszony, Báthory Anna a szenvedélyes szerelem, a rohanó láz, a szárnyalás, a kísértő, vonzó-taszító démon.[43] Anna iránti szerelmében Bethlen természetének gátlásossága, önelfojtása harcol a Báthorytól szerelmi téren is irigyelt gátlástalansággal, élethabzsolással. A vágy, az ösztön időnként áttör a fegyelmezettségen, de végül győz Móricz eredendő férfias szemérme, józansága, önmegtartóztatása. Ebben a konfliktusban érezhető leginkább Móricz fájdalmas emlékezése arra a rajongásból és irigységből szőtt barátságra, amely őt Ady Endréhez fűzte. „Pedig az ember: titok. Az ember annyi, amennyi titka van."[44] — vallja Adyt idézve Bethlen-Móricz.

A szubjektivitás jelenléte befolyásolja az epikus mű szerkezetét. A *IV. Henrik* szerkezete akkor sem bomlik meg, arányai hitelesek, harmonikusak maradnak, mikor hosszú fejezetek a király szerelmi konfliktusairól szólnak, mert Heinrich Mann képes a magánélet problémáit is történelmi meghatározottságúvá növelni; Henrik Gabrielle iránti szerelme részévé válik katolikusok és hugenották történelmi harcának, minden szerelmi kalandja a történelmi konfliktusok keretein belül marad, Medici Máriával kötött házassága is politikai tett, általában minden magánjellegűnek látszó motívum, epizód történelmi eredetű és meghatározottságú. Henrik legszemélyesebb problémái is hiteles történelmi keretben, hiteles motívumként jelennek meg a regény lapjain, és ez a mű szerkezetét, bármennyi epizód dúsítsa is, ezer apró szállal erősíti. Móricz magánkonfliktusai viszont kívül maradnak a történelmi meghatározottság keretein, így a történelmi regény szerkezetét is gyengítik. A szubjektív személyességet nem tudja kellőképp objektiválni és felolvasztani az adott epikus környezetben; ez okozza a trilógia aránytalanságait.

E két történelmi regény abban is rokon egymással, hogy egyik sem szakít az epika realista hagyományaival, a klasszikus értelemben vett regényszerűséggel. Hiteles történelmi anyagot dolgoznak fel, rendkívül alapos történelmi forráskutatás előzi meg megírásukat, cselekményalakításban, jellemalkotásban, környezetfestésben és nyelvi megfogalmazásban teljes hitelességre, történelmi hűségre, hangulatfelidézésre törekszenek. A részletekben való hűségre törekvés és az új szubjektív történelemszemlélet egyidejű jelenléte olyan esztétikai különösségeket hoz létre, hogy például Móricz hiteles forrásokban kutatta fel azt is, milyen volt Báthory Anna hajszíne, ugyanakkor az alak egész lénye, regénybeli jelleme az író képzeletének és

43. Czine Mihály elemzésének felhasználásával. Czine Mihály: *M. Zs.* Bp. 1968.
44. Móricz Zsigmond: *Erdély.* 999. l.

szubjektív szándékainak szülötte, és alig van köze a történelmi Báthory Annához.

A példázat a történelmi hűség gyökeréből táplálkozik, a két korszak torzítás és hamisítás nélkül párhuzamba állítható egymással, történelmi erői, mozgásterei erőltetettség nélkül összevethetők. A hősök hiteles történelmi szerepükben is példát képesek nyújtani a 20. század embere számára, alakjuk életteli, reális, sokoldalúan megformált és hiteles. Ugyanakkor nem feledkezhetünk el arról az idealizáló szándékról sem, amely mindkét írót áthatja. IV. Henrik több pozitív vonásában, különösen demokratikus népközeliségében a 20. századi humanista eszméje kap hangot; Báthory Gábor alakja pedig helyenként szinte már több idealizálásnál, néhol a tündérkirályfi mítosza kel életre. Mindez azonban nem csökkenti a két regény hatását, történelmi hitelességét, és ez az írók alkotóerejét, élet- és korteremtő adottságait dicséri. Heinrich Mann és Móricz Zsigmond egyaránt áradó mesélőkedvű alkotó, akik teljes, hiteles világ teremtésére képesek, és külön örömüket lelik a részletek kidolgozásában, élő emberi alakok teremtésében, a színes környezetfestésben, a kor levegőjének érzékeltetésében. Kettejük közül Móricz az elementárisabb stílusművész, akit nyelvi ereje átlendít művének holtpontjain is, és hömpölygő eposzi teljességet teremt, méltó társaként Heinrich Mann világirodalmi rangú történelmi freskójának.

VERSUCH EINER SYNTHESE IM UNGARISCHEN HISTORISCHEN ROMAN DES 20. JAHRHUNDERTS DIE SIEBENBÜRGEN-TRILOGIE (ERDÉLY) VON ZSIGMOND MÓRICZ IN DER UNGARISCHEN UND IN DER WELTLITERATUR

T. LICHTMANN

Die grossen weltgeschichtlichen Ereignisse des XX. Jahrhunderts (Krieg, Revolution, Krise, Faschismus) erregten ein starkes historisches Interesse in der europäischen Literatur, die Autoren wandten sich an die historischen und ideologischen Gesetze und Vorgänge der Geschichte. Der historische Roman erlebte nach dem I. Weltkrieg auch in Ungarn eine neue Blütezeit. In dieser Zeit entstand auch das grosse historische Werk von Zsigmond Móricz, das sowohl die Konflikte, als auch die Folgerungen des Krieges und der Revolution in sicht rug. Der Roman bringt die Erschütterung und die Enttäuschung der sog. Kriegsgeneration zum Ausdruck. Diese Künstlergeneration findet aus der Krise keinen anderen Ausweg, als die langsame, mit Reformen und Kompromissen vorwärtsschreitende Entwicklung. Móricz wollte durch die Gestalt von Bethlen den damals von ihm fürs Beste gehaltenen Weg der gesellschaftlichen-historischen Entwicklung darstellen. Daneben ist Bethlen ein Ebenbild des Autors, der auch seine privaten seelischen Konflikte in sich trägt.

Der erste Teil des Aufsatzes enthält die Analyse der Trilogie *(Siebenbürgen; Zaubergarten — Der grosse Fürst — Schatten der Sonne)*. Der zweite Teil behandelt den Roman in komparatistischer Hinsicht. Es wird hierbei versucht, einen der repräsentativen Romane der ungarischen Literatur mit einem bedeutenden deutschen historischen Roman (Heinrich Mann: *Henri Quatre*) zu vergleichen, und dadurch die moderne ungarische Epik in den europäischen Kontext einzufügen. Die Roman-Trilogie von Móricz ist nach der Schlussfolgerung des Vergleiches ein grosses Meisterwerk europäischen Ranges.

Kiadja az Országos Széchényi Könyvtár
Felelős kiadó: dr. Jóború Magda

Egyetemi Nyomda — 82.8240 Budapest, 1983
Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

Készült 800 példányban, 53,55 A/5 ív terjedelemben

Ára: 130 — Ft